

Абдулла
ҚОДИРИЙ

Дуёри Бакр

III

Абдулла
ҚОДИРИЙ

Шеърлар

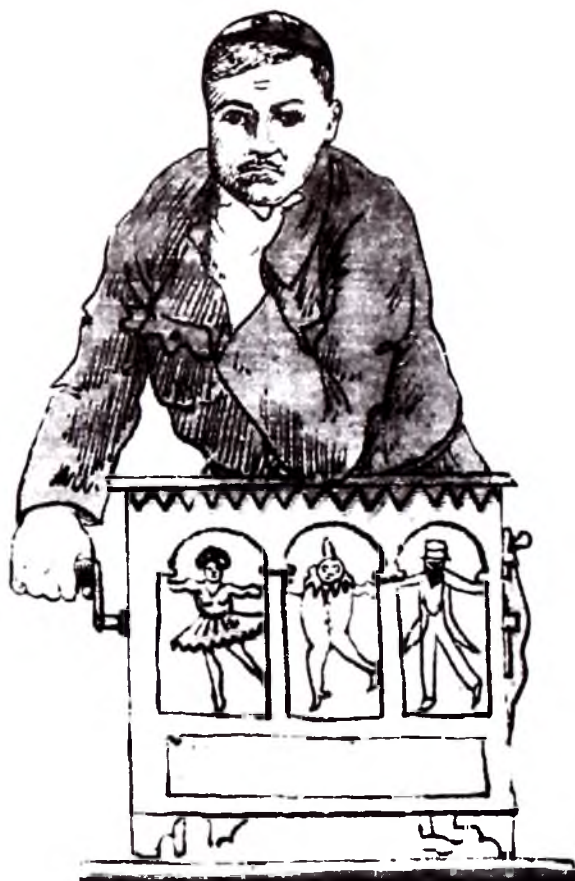

1924 йил

Чақдан (утирганлар): «Туркистон» газетасининг бош муҳаррири Комилжон Алимов, Абдулла Қодирий, Шоқиржон Раҳимий (маорифчи), Каюм Рамазон (тилшунос).

قىلىپە تونلەر كارولىر جولىقونباي - عەبدوللا قادىرى

كولىرىپ يىقاتادار، يىقاتاب كولىرىدەر

«Муштур» журналыда Абдулла Қодирый номига ишланган
шарж сурати. 1924 йил.

*Биз хақиқатни ҳаётдан олдиқ. Ҳаммадан
илгари шахс ўзини танисин!*

*Зеро, «Ўзини билмаган ўзгани билмас» сўзи
турмуш онасининг дард чекиб туққан тўнғич
ўғлидир.*

Абдулла ҚОДИРИЙ

III

Quёри Сақир

*Шеърлар, ҳикоялар, саҳна асарлари,
ҳангома, фелъетон ва мақолалар*

Тошкент
Info Capital Group
2017

УЎК: 821.512.133-3

КБК: 84(5Ў)6

Қ 53

Қодирий, Абдулла

Диёри бакр: Абдулла Қодирий. – Т.: «Info Capital Group», 2017. – 576 б.

Абдулла Қодирий ўз ижоди, яъни кетма-кет ёзилган икки забардаст асари билан ўзбек адабиётида янги жанр – романчиликка асос солган. Шу билан бирга, аини ўзи яшаган давр ва турмуш тарзига фаол муносабатда бўлиб, ўша давр матбуотида қатор тахаллуслар билан чиқишлар қилган. Эътиборингизга ҳавола этилаётган мазкур тўпلامдан ўрин олган кичик мақола ва ҳикоячаларда Қодирийнинг ички дунёси, холис сўзи, журъати ва инсоний бурчи кабилар акс этадики, буни зийрак китобхон сатрлардаги ёзувчининг қалб оғриқлари орқали ҳис қилади. Давр ва турмуш талаби, бу жараёнда инсон эҳтиёжи, қарашлари ҳамда манфаати қай даражада эканлигини айнан ушбу, айтиш мумкин бўлса, даҳо ижодкорнинг кичик асарлари асосида кузатишимиз мумкин. Дарвоқе, буюк ёзувчининг кичик асари ҳам бадиий адабиёт, деб аталишга муносиб. Шундай экан, Абдулла Қодирийнинг яна бир асари – «Диёри бакр» мутолааси ҳам ўқувчиларни катта асарлари сингари ҳаяжону тафаккур сари етаклашига умидвормиз.

УЎК: 821.512.133-3

КБК: 84(5Ў)6

*Китоб 1910–20–30 йиллардаги матбуот матни
асосида тайёрланди.*

**Барча ҳуқуқлар муҳофаза қилинган. Ушбу китоб худди шундай тарзда
ва шаклда кўпайтирилиши, ундан нусха олиниши ва бошқача усулда
тарқатилиши, жумладан, китобнинг фотонусхаси яратилиши ва
Интернет тармоғига жойлаштирилиши қатъиян ман этилади.**

ISBN 978-9943-4712-8-3

© Абдулла Қодирий, «Диёри бакр», 2017.

© «Info Capital Group», 2017.

ЯНГИ МАСЖИД ВА МАКТАБ

Шаҳримизнинг тараққийпарвар ағниёларидан муҳтарам Йўлдошхожи жаноблари Бешёғоч даҳасида Эшонгузар маҳалласига хишдан бир масжид бино қилдилар. Мазкур масжид ёнига уч деразали ҳифзи сихҳатга¹ мувофиқ бир мактаб ҳам солдилар. Ишончли одамлар сўзига қараганда шул солган мактабларига «усули жаид»² ила ўқутадурган муаллим келтуруб қўймак ниятида эмишлар. Аллоҳ таоло мазкур бой жанобларини бу яхши ниятларига еткузуб, узун умрлар ато айлаб, давлатларини бундан ҳам зиёда қилсун.

*Абдулла Қодирий,
«Садойи Туркистон»,³ 1914 йил, 5 ноябр,
46-сон, 4-бет.*

¹ Ҳифзи сихҳат – соғлиқни сақлаш.

² «Усули жаид» – янги усул.

³ «Садойи Туркистон» – адабий, иқтисодий, фанний ва маданий газета, муҳаррири Убайдулла Асадуллаҳўжаев, 1914-йил 66-сони чиқиб тўхтаган.

ТҮЙ

Қилди бу вақт бизда жавлон тўй,
 Оқчаси йўқни этди ҳайрон тўй.
 Бир-биридин ошурдилар тўйни,
 Топди равнақ, ғайрати-ла боён тўй.
 Беш кун ўтмай тўйни сўнгидин,
 Кетибон мулклар боис фиғон тўй.
 Боён тўйиға ерлилар қараб,
 Этди сарф токи тандаги жон тўй.
 Эй ғанийларимиз¹, эй фақирларимиз,
 Амр этубдурму бизға Қуръон тўй.
 Мундаин ишлар шаръимизда йўқ,
 Кори маъжус², кори шайтон тўй.
 Ишламас шундай ақллик киши,
 Йўламас асло аҳли виждон тўй.
 Ўтса тўй бирла ёзу қишимиз,
 Айлагай бизни ерға яксон тўй.
 Келинғиз, дўстлар, дин қариндошлар,
 Ташласун бўлса гар мусулмон тўй.

«Садойи Туркистон», 1915 йил, 20 март, 64-сон, 2-бет.

¹ Ғаний – бой.

² Маъжус – оташпараст.

АҲВОЛИМИЗ

Кўр бизнинг аҳволимиз, ғафлатда қандай ётамыз,
 Жойи келган чоғида виждонни пулға сотамиз.
 Ўғлимизга на адаб, на фан, на яхши сўйламак,
 На Худони буйруғи бўлган улум¹ ўрготамиз.
 Коримиз шундан иборат бўлди ушбу вақтда,
 Ўнтадин бедона боқиб, ёзу қиш сайротамиз.
 Ҳамда ҳар кун такяларда наша, кўкнори чекиб,
 Баччаға кокил солиб, оҳ-воҳ илан ўйнотамиз.
 Қаримиз, боёнимиз, балки бу вақт оҳвондамиз,
 Ногоҳон кўрсак агар бир бесоқолни қотамиз.
 Ўртадан чиқса агар миллатни яхши суйгучи,
 Биз ани даҳрий² санаб, тўфангча бирла отамиз.
 Келингиз, ёшлар, зиёлилар, бу кун ғайрат қилинг,
 Ухлағанларни агар Қодир эсак уйғотамиз.

1915 йил.

¹ Улум – илмлар.

² Даҳрий – кофир.

МИЛЛАТИМГА БИР ҚАРОР¹

Кел эй, миллат, бу кун бир маслаҳат бирлан қарор ўлсун,
 Бу кундан ўтган ишларга пушаймон бирла ор ўлсун,
 Қилайлук бул куни ғайрат ҳама бирдан қилиб ҳиммат,
 Жаҳолат чўл саҳросига минбаъд сабзавор ўлсун.
 Бу нодонлик биза қилмиш эди тўрт фаслни қишдек,
 Жаҳонни зимистони дўнуб² фасли баҳор ўлсун.
 Аяшмай кумуш-олтунни ҳама боёнлар асло,
 Солиб дорилфунунлар ҳам макотиблар³ ҳазор ўлсун.
 Ўқушсун миллат авлоди бизни доим дуо айлаб,
 Қилиб таҳсил улумларни фунуна⁴ яхши ёр ўлсун.
 Очайлук жамиъатлар, кўб йиғайлук ҳам ионатлар⁵,
 Ки токи ятим ва бечора бекасга⁶ мадор ўлсун.
 Неча чоғлар бўлубдурким, қочибмиз биз тараққийдин,
 Бу кун бир илтифот бирлан бу йўлга бир гузор ўлсун.
 Жаҳолат сассиғи бизни ҳамиша беҳузур этди,
 Бу кун илмнинг бўйи бирлан димоғлар мушкибор ўлсун.
 Бизнинг жоҳиллигимизни кўриб ул шод бўлганлар,
 Кўруб машғулиятимизни илмга шармисор ўлсун.
 Кимиким журъат айлаб, бул каломларга амал қилса,
 Жаҳонда исми ани паҳлавон номдор ўлсун.
 Бу кун мен сўзладим оз нутқ сиза то Қодир ўлгунча,
 Илоҳи айласун таъсир шу сўз сизга бакор⁷ ўлсун.

¹ «Аҳволимиз», «Миллатимга бир қарор» шеърлари илк марта «Жувонбоз» ҳикоясига илова ҳолида нашр этилган эди.

² Дўнмоқ – қайтмоқ.

³ Макотиб – мактаблар.

⁴ Фунун – фанлар, хунарлар.

⁵ Иона – ёрдам, кўмак.

⁶ Бекас – кимсасиз.

⁷ Бакор – фойдали.

ФИКР АЙЛАҒИЛ

Оқило, фикр айлағил, ки на ишлаюр аҳли ватан,
 Қайси фосиқ, қайси жоҳил, қайсиси бўлди чапан?
 Қилдилар бир-бириға душманликни ҳар вақт беибо,
 Бир-бирини айбин очмоқға киришдилар бажан.
 Ер сотарлар элда неча тўй бажо этмак учун,
 Чунки бидъатин йўлида ҳам фидодур жону тан.
 Пулни кўб исроф этармиз, бизға тўғри келмағай,
 Тўлибон тошти бу вақт ул ақчалардин рестўран.
 Занлари¹ соҳибжамолу ҳам сатанг деб ўйлама,
 Еб-ичиб жир битмаган андоғ сигири белабон.²
 Қизларин бўйнида кўруб зебигардон, ҳам тумор,
 Ўйламангиз олима деб жумласи нафъсиз, зиён.
 Тушса пул қўлиға гар, соатча тўхтаб турмағай,
 Чунки нодонни қўлида мушт туфроқдур суман³.
 Қодирий наздинғиза оз ҳасратидан сўйлади,
 Айб этуб қилманг ҳақорат, муҳтарам аҳли ватан.

Тошканд, Абдулла Қодирий жанобларингиздур.
 «Оина» журнали, 1915-йил, 12-сон.

¹ Зан – аёл.

² Белабон – сутсиз.

³ Суман – олтин.

ЖИНЛАР БАЗМИ

Отам бу ҳикоясини бошлаған чоқда менинг борлиғимни кўрқинч ўраб олар эди-да, ичимдан: «Шундай жинлар базмига йўлиқтирма!» деб кўяр эдим.

Кеча холам бизнинг уйга қўноқ бўлиб келган эди: кечаси отам, онам, холам: учавлари узоқ сўзлашиб ўлтурдилар-да, тагин ҳалиги жинлар, парилар, девлар тўғрисида гап бошлаб кетдилар. Отам ўзи кўрган «жинлар базми»ни тагин сўзлашдан ўзини тия олмади. Отамнинг бу «жинлар базми»си юқорида сўзланганча, менга ортиқча кўрқинчли бўлганидан отам сўзга бошламасдан илгари даррав ўрнимга кириб, кўрпамга бурканиб ётиб олдим. Отам менинг бу ҳаракатимга бир кулиб қаради-да, сўзга киришди:

– Янги уйланган чоғим эди. Тириклик билан овора бўлиб, боғнинг ишкамини ўз вақтида ишламаганимдан тоқлар жуда ўсиб кетди. Ўшал куни бу кун ишкам поясини битириб, эртага ток очайлиқ, деб кўз қорайғанғача ишладим. Юз-қўлларни ювиб, салла-чопонларни кийганча орадан аллақанча вақт ўтиб қолди. Поя ишламак учун келган кишилардан ҳеч бириси қолмаган. Кўчада чигирткаларнинг чуруллаши, қурбақаларнинг қуруллашидан бошқа гиринг эткан товиш йўқ эди.

Мен боғдан чиққанда хуфтон бўлуб қолган эди. Қоронғуда туртунуб, суртунуб йўлга тушдим. (Отам холамга айтди) Биласиз, бизнинг боғнинг теграси қуюқ оғочлиқ майдонлар билан ўралған. Катта кўчага тезрак чиқар учун ўшал майдонлардан юрдим. Майдонлар қоронғуда жудаям кўрқинч эди. Бу қоронғулардан кўнглимга ҳеч бир кўрқув келмади. Ёлғиз юруш тўғрисида жуда қийналдим. Катта кўчага чиқишимга орада иккигина майдон қолди. (Отам ҳикоясини бу ерга келтиргач, мен кўрпамга яхшироқ бурканиб олдим, отам сўзида давом этди.)

Бир-икки одум юрдим. Қаршимдағи майдон ёруқ, кишиларнинг қичқириб сўзлашиб қулушишлари, гижданг-гижданг билан чирманда, буларнинг орасида дутор, танбур, ғиччак чолғуларининг кучсиз, аммо кўнгилни қитиқлайтурган товишлари эшитилди-да, мен тонг қотиб қолдим.

Бузуқ бойкушларга уя бўлиб ётган бир майдонда бундай ҳолларнинг бўлиши, албатта, хайрон этарликдир. Букун кундуз ҳам бу майдондан ўткан эдим. Бу майдонда бирар қўноқлик – меҳмондорчилик бўлатурган бўлса, эрта билан унинг бир асари кўрилури эди.

– Қизиқ... Мен кўп ўйлаб турмадим-да базм бўлатурган майдон орқали ўтмакчи бўлуб, девордан ошиб тушдим.

Ўх-хў-ў-ў... майдон ичи кундузидек ёруқ, оғочларга понорлар осилган, ерларга ипак гиламлар ёйилган. Майдоннинг ўрта ерида уч юзлаб ёш-қари қуршалиб ўлтуруб, дутор, танбур, чирманда, ноғора чалиб базм қиладир. Бир чаккада катта сомовор қўйилган. Бир чаккада ош.

Шу чоқда бир киши олдимга югурди. Базмдагиларга қичқириб:

– Мана Тўғонбой акам ҳам келди! – деди.

Базмдагиларнинг барчаси менга қарашдилар-да:

– Келинг-келинг! Тўғонбой ака, боғ иши битдими? – дейишдилар.

Ўшал чоқда уларга нима деб жавоб берганимни ҳозир эслай олмайман. Кўб гарангланган эдим. Улар мени ўз ихтиёримга қўймасдан судраб, тортиб тўрга чиқордилар. Одатда мажлиска киргач, фотиҳа ўқилури эди. Бироқ уларнинг турли сўроғ ва муомалалари билан овора бўлуб фотиҳа ўқуш ҳам эсимдан чиқибдир.

Бир оз эсимни йиғиб олғач, мажлисдагиларни кўздан ўткизиб чиқдим. Кўпларини қайси бир ерда кўргандек бўламан. Оنيқлаб қарасам, умримда кўрмаган-танишмаган ёт кишиларга ўхшайдирлар, ёлғиз уларнинг мен билан наҳ танишларча муомала этишлари, отимни атаб чақиришлари, қилган ишларимни сўрашлари мени бутунлай хайрон қолдирди.

Орадан кимдир билмадим, бирав:

– Тўғонбой акага дастурхон ёйилсун! – деди.

Мажлиснинг бошлиғи бўлса керак, тўрда ўлтургучилардан бириси унга қараб:

– Илгари бир базм қилиб олайлик, сўнгра дастурхон берамиз, – деди-да, менга: – Сиз ҳам базмни соғиниб қолғандирсиз, илгари бир базм қурайлик, а?! – деб сўради. Мен ҳам кўнганлигимни билдирдим.

Чолғучилар чолғуларини тўғрилай бошладилар. Бу чолғулардан танбур, дутор, ғиччак, рубоб, най ва дафлар менга тағиниш бўлсалар ҳам, тағин бир қанча мен кўрмаган чолғулар ҳам бор эди. Чолғулар тўғриланди. Бир турли босиқ машқлар чалина бошланди.

Машқ сеҳрли эди. Нима учундир машқ бошланиши билан мен ерға синғғиб кетарлик даражада бўлуб эзилмакка, асарланмакка, ичимдан хўрсиниш келиб, ўзимни қай ерга ташлашга билмай интилмакка бошладим. Чолғучилар ҳали бояғи босиқ машқини секин-секин авжиға чиқариб борадирлар, энг сўнг чидаб туролмадим. Пирқ-пирқ йиғламоққа бошладим. Нега ва нима учун йиғлаганлиғимни ўзим ҳам билмайман. Машқ битди. Икки тегирмон тоши орасида янчилган киши каби яралди эдим. Қимир этишка ҳам кучим йўқ эди. Кўзимни очдим, мажлисдагиларнинг барчаси менинг ҳолимға кулуб қараб турган эканлар... Мен ўз ҳолимдан уялиб ерға қарадим.

Чолғучилар тағин иккинчи машқни чалар учун тайёрланар эди. Мен шундай машқни эшитишдан безган эдим. Юрагим гуп-гуп урмакка бошлади. Ҳалигидек машқни эшитсам, эҳтимол, ажалимдан беш кун бурун ўлур эдим!

Машқ бошланди. Машқ бошланиши билан бутун борлиғимға иссиғлиқ югурди. Машқ жуда севинчли эди. Бу машққа нима деб от қўяримни билмайман...

Шу вақт ўртаға ўн беш-ўн олти ёшли бир ёш қиз кириб ўйнай бошлади. Машқ чалинадир... Борган сайин дунёға бир шодлик, бир руҳ ёғдирадир. Гўё ўлуклар тириладир, тоғ-тошлар куладирлар... Қиз машқ ила бирга ҳаракат этадир. Машққа қўшуладир... Энг сўнг шодлиқларим юракка сигмади, ўз эрким билан эмас, аллақандай бир куч ўлтурган ўрнимдан турғизиб юборди. Қизнинг ёниға кириб ўйнай бошладим.

Қандай бўлса ҳам, қиз билан бирдек ўйнашға тиришган каби ўйнай бердим. Қиз мен ила бир оз ўйнағач, ўртадан чиқиб бир чаккага кетди. Ўртада ёлғиз ўзим қолдим. Кишилар қарс урадирлар. Уларнинг ҳайқириқ, мазакларига қарамасдан ҳамон ўюнда давом этдим.

Бир вақт алланарсага туртиниб, ерға йиқилдим. Ўзимни ўнглаб олиб яна ўйнамоққа ҳаракат эткан эдим, тағин муккамча йиқилдим. Бир қанча вақтдан сўнг кўзимни очиб қарасам, орада на кишилар бор, на чолғулар, на бошқалар... Қоп-қоронғи майдон. Бир ариғ ичида ётибман...

Мен отамнинг бу воқеасини муаллим афандига сўзлаган эдим, ишонмади.

– Қўрқув, хаёл, – деди.

Шундан бери бу тўғрида бошим қотди.

Чиндан ҳам бундай иш бўладирми? Ёхуд муаллим афандининг айтканларича қўрқув, хаёлми?¹

Жулқунбой

УЛОҚДА

Ҳикоя

Муҳаррири: Абдулла Қодирий

Кеча дадамдан сўраганим учун бу кун акам ҳам «керак эмас, борма!» деган сўзини қилмади. Чойни наридан бери ичиб отхонага югурдим. Орқамдан: «Оёғинг олти, қўлинг етти бўлиб қолди-а!» – деб, дадам билан ойим кулишуб қолишдилар. Қашлоғични олдим-да, қора қашқамни қашлай бошладим. Жонивор типир-типир қиладир, бош чайқайдир, ер тепинадир, дум силкитадир; шунинг ила маним кўнглимга: «Худо хоҳласа, келар йилга бирор улоқлар чопайки, ҳамма мани «Турғун чавандоз» деб юрутсунлар» деган тилаклар тушадир.

Катта ҳайитдаги ҳайитликка олган мўғор эгарча билан ғалатича қилуб тойни эгарладим. Тоғамга ёлинув олдирган ўрус юганни артиб-суртиб солдим-да, ўзим четроқдан туруб кам-кўстини кузатдим.

Қуюшқони ҳам ўрнида, эгар ҳам яхши кўнган, қоринбоғи ҳам жифс, югани ҳам тўраларникидек, лекин умилдиругининг йўқлиги бир оз кўнгилга ёқмайди. Ончоғина ўйланиб тургандан сўнг акамнинг юган учун сақлаб қўйган тасмаси эсимга тушуб, секингина ертўладан ҳалиги тасмани олуб чиқиб, умилдируқ ясадим.

Энди тойчам жуда ҳам гижинглаб, худда тўраларникидак бўлуб кеткан эди. У ёқ-бу ёғини тозалаб, устунга қонтариб қўйдим. Энди қолди: оқ жужумча камзулни, ўрусча шимни, амиркон этукни, духоба тўнни кийиш, ана шундан кейин отка минсак, чин тўрача бўламыз.

¹ Бу ҳикоя 1921 йилда «Шарқ чечаги» номли болалар журналида чоп этилган эди. Ҳикояни Элбек тузган «Гўзал ёзғичлар» ўқув тўпламидан (1925 йил, 80–83 бетлар) олиб китобга киритдик.

Ойимнинг бир қизиқ удми (одати) бор: янгироқ кижумни кияман десам, кўзини ола-кула қилуб: «Қахшағур, кир қиласан, тўй-пўйга борғанда киярсан» деб, қарғий бошлайдир. Озроқ шайтон йиғиси қилмағунингча, иш ўнгиға келмайдир. Бу гал ҳам озроқ ҳалиғи йиғидан қилуб олғандан сўнг кийимларимни кижуб, шоҳи қийиғча боғлаб олдим. Ойимға билдирмасдан секингина уйга кириб, дадамнинг кумуш чопқон қамчисини ичимга тижуб ташқариға чиқдим. Хизматчи гўш келтуриб турган экан, отхонадан қора қашқани кўчага чиқаруб туришка буюруб, ўзим гўшни ойимға киргузиб бердим. Ташқариға чиқимда орқамдан ойим:

– Кийимларингни кир қилма, тойингни қаттиқ чоптирма, улоқчилар орасиға кириб, бирор ҳодисага йўлуқма, ўртоқларинг билан бир чаккада томоша қил! – деб жовраб қолди. Хизматчидан отни олуб миндим. Тўнимнинг этакларини йиғиштируб бир-икки қамчи бериб эдим, қашқачам шаталоқ отуб кетди. Хизматчининг «Ҳаб баракалла, чавандоз!» деган сўзини эшитиб, қаттиқроқ қамчилаб эдим, қашқачам тушкур кўтариб кетаёзди.

* * *

Чуқур ариқдан тойимни суғориб чиқаётиб эдим, бир тўда улоқчи чавандозлар келуб қўшилдилар. Уларнинг баъзиси акамнинг ошналари бўлгани учун ман билан сўрашдилар. Улардан бириси акамни сўраб эди, ман:

– Эрталаб улоқға кетди – дедим. Ул кулуб ошналариға:

– Бизнинг Маҳкамбой улоқға жуда ҳам ишқибозда! – деди.

Яна бирави мандан:

– Йўл бўлсун, бойбачча? – деб сўраган эди, ман уёлинқираб:

– Улоқға, – дедим; беш-олтиси бирдан: «Баракалла, чавандоз, баракалла, Турғун чавандоз!» – дедилар. Уларнинг «чавандоз» деган сўзлари меним жуда ҳушимга келиб, ичимдан «отангга раҳмат» деб қўйдим.

Биз бир дуркум отлик борамиз. Улар ўткан-кеткандан сўзлашиб борадирлар. Сўз уруниб яна Маҳкам акам тўғрисиға тақалди.

– Шу чоқғача кўб улоқчи кўрдим, лекин Маҳкамдек улоқға серзавқини кўрмадим.

Собир тегирмончининг ўғли Тўғонбой:

– Маҳкам бойбаччанинг ота-бобоси улоқчи бўлуб келган-да! (мени кўрсатиб) Ахир ўн икки ёшар укасини кўрмайсизми, ҳалитдан улоқ чопмоқчи! – деди. Бу сўзга маним бутун таним жимирашиб кетди ва кулаёздим. Яна бир мўйлаби шопдак йигит:

– Дадам Маҳкамнинг бобосининг улоқ чопишини гапура-берса, киши ҳайрон қоладир; юз-икки юз чавандоз ичидан ёппа-ёлғуз улоқни ажратуб чиқар экан!

Яна бириси:

– Ул вақтнинг одамани улоқнинг пири десангиз-чи! – деди. Ман бўлсам бобом мақтовини эшитиб ғурурлануб бораман.

Орқадан от шаталоғини эшитиб ортқа қайрилуб эдук, олдиға бир ола эчкини ўнгарган, кўкраги очик, яхтакчан саман отлиқ бир йигитни кўрдук. Ул бизга етиб тўхтади. Тўғон ака кулумсираб:

– Бу ҳафта кўмаклашасиз-да, карвон, – деган эди, у:

– Сиздак оғайниларга кўмаклашмасам бўладими, қани, тўхтаманглар – деди. Юруб кетдик. Бир оз йўл борғоч, халиги йигит тўзимсизлана бошлаб, отиға қамчи берди: «Ман тезроқ борай» деб отини чоптира кетди. Энди сўз халиги олдиға улоқ ўнгарганининг оти тўғрисида бошланди. Бойбаччалардан бириси:

– Валаднинг оти жуда ҳам чопқурде, улоқчи бўлганинға шундақангги отинг бўлса! – деди. Бояғи мўйлаби шопдакнинг:

– Бодирафрафдак учадир, – дейиши ҳамон бирдан бошқалар кулушуб юбордилар. Кулгига унинг ўзи ҳам биргалашди.

* * *

Акамга М... гузарида учрашдик. Акамлар сомоворчига жаркоб пишириб қўйиши учун ўртадан пул йиғуб бергач, тағи йўлга тушдик.

Кўча кишдан бошқа вақтда сув сўрмагани учун икки газ келатурған билқ-билқ турпоқ, эллик-олтмиш улоқчилар бирданига йўл босуб, қайси отини чоптириб, қайси лўкиллашиб боргани учун бутун кўчани тўзон қоплаган, киши кишини танимаслиқ ҳолга келган эди. Ман уйга қайтуб борғанда ойимнинг: «Кийимларингни мохов қилубсан!» деб қарғашидан кўркуб бораман.

Анчагина йўл борғандан сўғун улоқ чопилатурған ерга етдик. Ҳуу-в тўрт томонини кўз илғамайтурсан гаражада улғ

бир қир экан. Мунда улоқчи отлиқлар ила томошачи яёвларнинг ҳад-ҳисоби йўқ эди.

Катта садақайрағочнинг тегида иккита зўр сомоворларга ўт қалаб қайнатадирлар. Ундан нарироқда бир-икки киши учтўрт қоп бодрингни бир-бирига суяб «мирза қирон бодринг, касир-касир бодринг», деб мақташадирлар. Акамлар саданинг остига, чойхонага отдан қўнишдилар. Кун қизиғида туриш қийин бўлгани учун ман тойчамдан тушмасам-да, садақайрағочларнинг бир бағрига боруб турдим.

Ёнимдағи кишилар тўзимсизланиб, улоқнинг бошланиши кутадиради. Бириси – бу кун улоқ қизимайдир, деса, иккинчиси – йўк, бу кун улоқ жуда ҳам қизийдир, Салим чавандоз билан Мурод ҳам келар эмиш, – дейди. Яна орадан биров: – Ҳа, ҳа! Агар улар келса, улоқ қизимай қолмас. Салимнинг оти қозоқи от, қамчи кўтармайди. Ҳайт деса, бас! – Улар уч киши эди, икки йилдан бери бири кўрина бошлади, ана шуниси тўғри келмас эди! – Ҳа, ҳа, ман ҳам кўбдан бери кўрмайман; гирдиғумдан келган қоратўруқ йигит эди, а? – Бали-бали, отангга раҳмат! Ана ўша йигит, шунча сўроғласам-да, анигини билмадим! Шу йигитнинг тўғриси анчагина жанжалга-да сабаб бўлди. Бирови: ўлуб кеткан деса, иккинчиси тирик! – деб, қичқиради, Мунга кимдир бириси қарши тушуб: от боскан, дўхтурхонада ўлган! – дейди. Сўфироғи: бировга ёмон нафас қилманглар! – деса, аллаким: ўлса, ўлгандир, бунга нима жанжал, – дейди. Тағи биров: бекор ҳам ўлтуруб бизде!.. – деб куладир.

Тағи: сираси-сираси! Тағи шовқун-сурон, тағи: – ҳа-ҳа! – йўк, йўк... Бир кишининг «ана улоқ келди» деб юбориши билан ҳамма тиб-тинч бўлуб, халқ улоқга қарий бошлади. Тағи бир оздан кейин: – Улоғи ёш экан! – Шуниси тузук, шуниси! – деган сўзлар бошланган ҳам эди, майдонга икки чавандознинг от ўйнатиб кириши орадағи товишларни ўчирди. Секин-секин «Салим билан Мурод чавандоз» деган шивирлашлар манинг ҳам диққатимни шу икки отлиқга жалб этди. Уларнинг бириси кўк, иккинчиси ола отқа минган чапан йигитлар эди. Энди томошачилар улоқни тўзумсизланиб кута бошладилар. Халқ ичидан аллаким:

– Ана энди чин улоқ кўрасан! – дейди. Тағи биров:

– Бу кун қиёмат улоғи бўладир, – деб боши билан яниб қўядир. Чавандозлар тўғрисида яна гувр-гувр сўз бошланди.

– Муроднинг отини кўр, худда қаноти борга ўхшайдир!

– Човкарни айтасанми, тўруқними?

– Иккисига ҳам от етмайдур, икави ҳам яхши зот!

– Кулоғи чимирилган от чопқур бўлади!

– Кулоқда гап йўқ, гап зотда!

– Йўқ-йўқ, серкишновда, ўзим синаб кўрдим!

– Қора от чопқур бўладир, деганлар; қораси яхши, қораси!

Дадам от олганда туёқга қараб олур эди, гап туёқда!

Баҳслашадирлар. Ҳар ким ўз таниши билан талашда. Ман ҳам шу тўғрида ўйлаб уларнинг деган нишонларини қора кашқамдан қидириб, топсам суюнуб, тополмасам куюнуб тураман.

Бизнинг маҳалладаги улоқчилар ҳам келишдилар. Ўртоқларимдан Нурхон, Ҳайдар соқов, Шокир мишиқилар ҳам бор эди. Улар менинг ёнимга келишдилар.

Нурхон дадасидан ола йўргани сўраганда қилган баҳонасини айтиб куладур. Ҳайдар соқов саман отининг йўлда Шокир мишиқининг байталига кишнаганини айтиб, Шокирни масқара қиладир. Кулишамиз. Шокир мишиқи бурнини торта-торта, «уялиб кетдим, мундан сўғун бия минмайман», деб қизариб бўзарадир. Отимнинг умилдируғига уларнинг ҳаваслари келуб, баҳосини сўрашадирлар. Ман «ўн беш танга» деб кумуш қамчини ҳам кўрсунлар учун ўйнаган сумол эгарнинг қошига «тақ-тақ» уриб қўяман. Улар: қани-қани, кумушми? – деб қўлимдан олуб кўрадилар. Ман секингина бошимни қимирлатуб ўзимда алланима сезинаман. Уларнинг отлариға – ўзимникига, кийимларига – кийимимга қараб, ўзимни улардан аллақанча юқорида кўраман. Ҳайдар соқов тутила-тутила «келинглар, бир чоптирайлуқ», деди. Нурхон кўнмаса ҳам, юғанидан тортуб олуб кетди. Чидаб туриб бўлмас экан. Уларнинг кетидан қора кашқамга бир-икки оччиқ қамчи бериб юборишим борми, жонвор ўн одумида уларни йўлда қолдириб кетди. Анчагина узоқлаб ортимдағи халқга қараб эдим кўзлари манда экан. Яна қаттиғроқ ҳайдадим. Қирнинг бир чаккасига бориб отни тўхтатдим. Бир талай вақтдан кейин улар отларини лўкиллантишиб манга етдилар. Бу ерда отларимизнинг чопқурлиғи тўғрисида сўзлашдик. Нурхон отининг чопмаслиғига акасининг ис-

сиқ ҳолда сув берганини сабаб кўрсатадир. Ҳайдар соқов бўлса Эсон кўкнорининг ўғлини сўка-сўка: Бозорға ун учун бораётқанимда бехос том бошидан гувала ташлаб юборди. Отим шундан бери қамчи бирла юз минг урсанг ҳам, қулоғини чимириб, хуркиб турадир! – деб сўкинадир.

Маним отим тўғрисида Ҳайдар айтади: – Санинг, – дейди, отингга ҳеч от боласи етмайди, – дейди. Нурхон айтади: – Отдан санинг бахтинг бор экан, – дейди. Шу ерда узоққина сўзлашиб турғандан сўнг яна отни кейинга қараб қўйдик. Таги улардан ўзиб кетдим. Халққа яқинлашғач, «мани ҳам таниб қўйсунларчи» деб тойимни қичаб юборишим борми, шамолдей, шамол... Энди халқ бир ўзимга бир қора қашқамга тикила бошлади. «Мани энди танийсан» деб, тойимнинг ёлини қамчи софи билан тараб тура бердим.

* * *

Ёнимиздаги томошачилар:

– Ана-ана, улоқнинг солиғини йиғуб ётибти!.. Улоқ ҳозир бошланадир! – Мурод чавандоз ҳам турди! – Салим қалпоғини кийди! – Турсун қассоб улоқни бўғузламоқчи, ана пичоғини қайради! – Бойбаччалар ҳам туришдилар! – Салим чопонини ешмоқчиға ўхшайдир!.. – Ҳаб баракалла шоввозлар. Жувир-жувир бошланди. Ўртоқлар билан биз ҳам тўзимсизланиб улоқ бошланишини кутамиз.

Чавандозларнинг қаюси тўнини чечмақда, қайсиси отининг айилини маҳкамламақда ва қай бири улоқга солиқ бермақда эди. Акам ҳам шоҳи салласи билан беқасам тўнини манга бериб, ўзи ўртага от ўйнатиб кетди. Энди улоқчилар маъракага жум бўла бошлаган бўлсалар ҳам, лекин ҳамон улоқ бошланмаган эди. Бутун томошачилар сабрсизланиб «улоқни сўйиб бўлмадим, яхлаб қолдимми?» дейишадирлар. Хув орадан талай вақт ўткандан сўғун бўғузланган улоқни олдиға ўнгариб Ориф саркор ва унинг кетидан бояғи машҳур чавандозлар ҳам қалпоқни чаккага қия қўюб, эгарга қийшук ўлтуруб ўртага кирдилар. Томошачилар улоқни кўрган он «Ҳаҳ, жонвор, бормисан?!» дейишдилар.

Ўртадагилардан аллаким:

– Улоқнинг қони яхши ювилдимми? – деб сўраган эди, Ориф саркор:

– Хотиржам! – деб улоқни шолқ этиб ерга ташлади. Ўзи бизга яқинроқ келиб:

– Ўртоқлар, бола-чақаларни четка чиқаринглар, от оёғида қолмасунлар, ўзларингиз ҳам эҳтиётроқ жойда турунлар! – деб вағиз қилди. Ориф саркор фотиҳани олуб, отини югуртириб тўдага кетди. Томошачилар билиш-танишлариға «бу кун гайратингларни кўрамиз-де!...» деб бақириндилар.

Энди улоқ бошланди. Бириси оладир, иккинчи бириси тортадир... Иккинчининг ёниға учунчи, тўртинчиси тушиб, бирдан ҳамма улоқчилар ўртага олуб тортишадирлар... Ҳар ким ўзига олиш ҳаракатида... Бири улоқнинг думидан тутса, иккинчи учунчилар оёғидан, ёлидан тортадирлар. Шу равишда ярим соат тортишув-эчкини ёқ-ёқдан буйдашув борғандан сўнг қайси бир Худо ярлақағани ўртадан улоқни олуб чиқса, кетидан улоқчилар чуғурчугдек ёпирилуб тағи тортиш бошланадир.

Томошачилардан: – Тақимга бос, тақимга: – Бошини қўй, човға қамчини шигаб бер! Бўш келма, маҳкам тут! – Юганни бўшат! Қамчини тишлаб тут! – Ёнингга алақисма! – Тутдинг-тутдинг, берма, чапка бурул, чапка!... – деган товушлар ҳалидан ҳали эшитилиб турадир.

Улоқ ерга тушиб нетиб қолса, томошачилардан қайси бири югуриб боруб улоқни ердан оладир, укасими, ўртоғими ким бўлса ҳам яқиниға тутқузмоқчи бўладир. Лекин бошқа улоқчилар улоқни ундан олмоқчи бўлуб устига йигиладирлар, ул бермайдир. Бошқалар ўртага сиқадириллар... Тортган азобини сўзли-сўзли бир чеккага кетадир...

Анчадан кейин бечора, оқсоқлануб ёки қўлини силаб ўртадан чиқадириллар... Тортган азобини сўзли-сўзли бир чеккага кетадир...

Ота болани, ака укани танимайдир, чанг-тўзон, терланган-пишилган; ҳар ким улоқни тақимга босмоқ қайғусида... Бош ёрилуб, кўз чиққан билан, отдан йиқилуб қўл синган билан иш йўқ. Ишқилуб, улоқни тақимга босилса бўлғани!... Тақимга босиш ўзи нашъалиқда!..

Тақимга босмоқ ҳар кимга ҳам муяссар бўлмайди; тақимга кўброқ босғучилар ҳалиги чавандозлар; азоблануб бўлса ҳам тақимга босғач, отқа қамчи бериб элли-олтмиш газ нарига қочуб бошқалар тарафидан яна тутиладирлар. Яна тортиш...

Улоқ бошланганига бирар соат вақт ўткан эди. Бирдан улоқчилар сув куйгандек тинчиб, тортиш ўрнида тўпланишиб қолдилар. Биз отлик, яёв томошачилар ҳаммамиз ҳам ўртага югуришдик. Ман кейинроқ борганим учун отлик, яёв халқ ўртани сириб олганлар ва ман бир чаккада қолган эдим. Ўртага киришнинг эби бўлмағач, кишиларнинг сўзига кулоқ солуб турдим. Лекин улоқчилар орасидаги гап барчага ҳам номаълум бўлуб, ҳар кимнинг юзида таажжуб ва оғзида ёнидагидан «нима гап-а?» деган савол эди.

Бир қанчадан кейин ўртадан «қимирлатманг-қимирлатманг» деган товиш эшитилуб, халқ яна тўзимсизланиб кетди.

– Нарид бўлинглар, о-о-о-ов! – деб ўртадан биров бақирди. Халқ бир четлик бўлуб йўл очди.

– Нима гап, нима гап?

– Ҳеч нарса эмас. Эсонбойни от босибдир!

– Қўрқунч эмасми?

– Йўқ.

– Сағал...

Кишилар бир-бирлариға «фалакат-фалакат» дейишдилар. «Нарид тур, бери тур» билан беш-олти киши отқа босируқ бўлганни ўртадан олуб чиқдилар ва саданинг тегига келтуруб ётқуздилар. Дарров бир киши аравага юборилди. Биттаси «ўзига келармикин» деб, от босқан Эсонбойнинг юзига сув сепуб кўрган эди, қимир этмади.

– Беш-олти отнинг тегига қолди-да, бечора!

– Ўнта отнинг тегига қолса ҳам, ҳеч нарса эмас-а; қалтисроқ еридан босқанға ўхшайдир...

– Умри боқий бўлса, ҳеч гап эмас...

Бечора, бултур ҳайитида манга ярим сўм ҳайитлик берган эди. Шунинг учун илоҳи яхши бўлсун, деб кўнгилдан ўтқуздим.

Арава келди. Эсонбой акани аравага олуб ётқуздилар. Акам уч-тўртта ўртоқлари билан арава ёнида Эсонбойни кузатиб шаҳарга жўнади.

Кишилар:

– Шўр пахта қилсун, кепак қизитуб боссин! – деб дори буюришиб қолдилар.

Улар жўнагандан кейин улоқ тағи бошланиб кетди. Ман улоқ тугагунча томоша қилуб турдим. Лекин, яхшики, энди ҳеч кимни от босмади...

Кеча мани от қоққан экан. Чунки ўрнимга кириб ётишим билан тиррақдак қотуб ухлабман. Эрталаб ойим: «Тур, тур тезрак, даданг келса урушадир» деб устимдан кўрпани тортув ташлади. Ман уйқулиқ кўзим билан «Дадам бозор кетмадими?» деб сўраған эдим:

– Эсонбойни жанозасида! – деб жавоб берди.

Маним уйқум ўчди...¹

«Билим ўчоғи» журнали, 1923-йил, 15 май, 2–3 сон, 19–27-бет.

ЭСКИ МАКТАБДАН ҚУТУЛИШИМ

Ҳикоя

Менинг эски мактабдан қутулишим жуда қизиқ бўлди. Дадам менинг эски мактабдан чиқиш тўғрисидаги фикримга қарш у келушни сира қўймади.

– Аҳмоқ бўлма, ман сани янги мактабда ўқитдируб ўрус қилмоқчи эмасман!..

Ойим:

– Янги мактабда рит-ритдан бошқа нарсани ўргатмайдирлар. Худой кўтарсун янги мактабингни, қори домлангда ўқуйбер!.. – деб дадамнинг ёнига қўшулушуб турди.

Бу тўғрида отамга кўп ялиндим. Бояғидек тўнг жавобини сира қўймади... ойимга ялиндим, “Худой кўтарсун” билан ишни битирди. Тўғриси ишнинг бундай ёлборишлар билан эпланишига кўзим етмай қолди. Бу равишда ота-онамнинг раъйларига қараб юрганимда янги мактабдан қуруқ қолишимни аниқ сездим. Маҳалладаги янги мактабда ўқуғувчи ўртоқларим кундан-кун алланарса балоларни, ўқуғанларини манга кўрсатиб, аллақандай ўюнларни ўйнаб менинг ич қоралиғимни келтира бордилар.

Илгарирак ўзимнинг қори домламнинг баъзи хунарларини ҳалиғи ўртоқларимга сўзлаб, улардан устун чиқмоқга тиришиб кўрган бўлсам ҳам бора-бора улар мени енгиб, энка-тенкамни чиқара бошладилар: шунинг учун кундан-кун қори домламдан совиндим ва шунча янги мактабга исий бошладим. Аммо дадам, онам бўлса ўзларининг қаршиликларидан бир зарра ҳам қайтмадилар.

¹ Бу ҳикояча 1915-нчи йилда ёзилган эди. А.К.

Ётаман, ўйлайман, тураман, ўйлайман, эски мактабдан кутулуб янги мактабга киришка ҳеч бир йўл тополмайман, кечалари уйқум ўчуб кетадир.

Нима қилай энди?..

Кўб ўйласанг ҳар нарсанинг ҳам эби топилар экан:

Бир кун кечаси бир ҳийла қуруб чиқдим-да, эрта турғач, эски мактабга кетмакчи бўлуб, бўйнимда Қуръон китобим билан янги мактаб сари жўнадим.

Юрагим алланарсадан гуп-гуп урадир, оёқларим юришга қийналар, локин юрагимда бир куч мени ҳамон янги мактаб сари сургайдир.

Янги мактабнинг эшигига келганда ҳалиги қўрқувларим кучлануб мени енгаёзган бўлса ҳам, икки кўзимни чирт юмдим-да, “нима бўлса ҳам бўлсун, бу ўйимдан қайтмайман” – деб отилиб ичкарига кирдим.

Ҳали мактабда ўқиш бошланмаган, болалар ҳовли юзида ўйнаб юрар эдилар, улар менинг чет мактаб шогирди эканлигимни билдилар-да, ўзаро манинг тўғримда сўзга киришдилар. Ман етим боладек бир четка суқилиб турдим. Болалардан биртаси ёнимга келиб мендан сўради:

– Бу ерда нима қилиб юрубсан?

Ман:

– Домлада ишим бор эди.

Бола:

– Афандидами?

Янги мактаб болаларининг домла демай “афанди” деганларин эшитганим бор эди. Ўзимнинг янглишиб “домла...” деганим учун боладан уялдим:

– Афандида ишим бор, – дедим. Бола менинг бошдан оёғимга тикилиб қараб чиқди:

– Мудир афандидами, ё муаллим афандидами?

Унинг бу сўроғи менга жуда оғир бўлуб тушди: муаллими ким, мудир ким, барибир афанди эмасми? – деб ўйладим-да, сир бой бермас учун дедим:

– Мудир афандида ишим бор.

Бола:

– Мудир афанди шу ерда, ишинг бўлса менинг орқамдан юр, – деб бир уйга қараб юра бошлади. Мен унинг орқасидан кетдим. Тўқтатиб олган юрагим тагин орқамга тортиб гуп-гуп

урмакка бошлади. Бола эшик ёнида тўқтаб туришга буюруб, ўзи ичкарига кириб кетди. Ман шунда қараб қолдим. Ичкаридан бола билан бир кишининг сўзлашқан товуши эшитилар эди. Юрагимга кўрқув тушди:

Мудир афанди манинг сўзимни тингларми экан? Агар тингламасдан сўкуб чиқарса... Тутилмасдан сўзлай олурми эканман?.. Салом бериб кирайми, ё йўқми?..

Шу вақтда эшик очилуб, бола мени ичкарига имлади. Кўрқув аралаш ичкарига кирганимни ҳам билмай қолдим. Уйнинг бир четида мудир афанди хат ёзиб ўлтурар эди. Эшикдан кирибгина тўқтадим. Бола: “келабер” деб имлади. Кўрқа-кўрқа мудир ёнига бориб салом бердим. Мудир бошини кўтармасдан салом олди-да, хатни ёзаберди. Саломимга жавоб бергани учун ичим анча илинди. Бир оздан сўнг мудир афанди кўтарилиб менга қаради:

– Ўлтур иним, – деб бир устул кўрсатди, ман ўлтурдим. Энди озроқ кўрқувларим кетиб, ўзимни йиғиб ола бошладим, секингина ер остидан мудирга қараган эдим, афт-башараси келишимлик, чиройлик бир йигит кўрунди, унинг ёқимли товуш билан “ўлтур иним” дегани қулоғимга эшитилгандай бўлди-да, ўзимда бир роҳатланув ва мудирга бир муҳаббат сездим: энди мудир афанди ёзувини битирган эди.

– Хў-ш ўртоқ, нима қилиб юрибсиз?

Мен нима дейишга билмай шошиб қолдим:

– Имм м...

Мудир:

– Мактабда ўқуйсизми?

– Ўқуйман.

– Эски мактабдами, янги мактабдами?..

– Эски мактабда.

– Нега янги мактабда ўқумасиз?!..

Сўзнинг ўнғайи топилганига севиниб кетдим.

– Дадам янги мактабда ўқушимга кўнмайдир, – дедим.

Мудир:

– Ўзингиз янги мактабда ўқушни хоҳлайсизми?

Шул вақтда ихтиёрсиз қанот ёзгандай бир ҳаракат ясадим:

– Хоҳлайман, хоҳлайман!

Мудир менинг бу ҳаракатимдан кулимсиради:

– Яхши, мунда нима қилиб юрибсиз?

Ман ота-онам билан бўлган бутун ҳолларни сўзлаб бердим. Мудир бошини қашиди-да:

- Ота-онангиз кўнмаса нима қилмоқчи бўласиз? – деди.
- Сиз отамга сўзласангиз, балки кўнмасми, деб келган эдим.
- Яхши, бироқ, менинг ишларим кўб бўлганлиғи учун отангга бориб сўзлашқа қўлим тегмайдир, аммо бир қоғоз ёзиб бераман.

Ман бироз ўйладим-да, дедим:

- Қоғозингиздан, отам менинг бу ерга келганлигимни билиб, мани урар.

Мудир кулди.

- Қўрқма иним, ман санинг бу ерга келганлигингни отангга билинтирмай ёзаман.

Мудир афандининг мундай марҳаматлилигига йиғлағум келди. Унинг сўраши бўйинча маҳалламиз, отам ва бобом отларини айтиб бердим. Ул ёзиб олди. Ман қувона-қувона мудир афандининг олдидан чиқуб кетдим.

Бу воқеадан бир кун ўткандан кейин отам қўлида бир қоғоз кўтарган ҳолда кўчадан ҳовлиқиб кириб оймимга:

- Билдингми, ҳали ҳукуматдан повиска келди! – деди. Ойим шошиб қолди:

- Нима, нима гап?
- Эртадан ўглингни янги мактабга юбор, бўлмаса жазо тортасан, дейдир.

Ойим бўшаша тушуб:

- Янги мактабга борса гўрга, жазаси қурсун.

Дадам манга қараб деди:

- Мана ўғлим, кўнглингдаги иш бўлуб қолди. Сани янги мактабга чақирибдирлар.

Ман дадамга айтдим:

- Йўқ-йўқ, ман янги мактабга бормаيمان!...

Бу сўзни эшитув билан дадамнинг ҳар бир кўзи пиёладек бўлуб кетди.

- Санинг учун отанг жазасини тортсунми? Эртага қулоғингдан бураб ўзим элтиб қўяман!..

Ойим ялинмоқға бошлади:

- Янги мактаб ўзи жуда яхши бўлур эмиш, болаларни ритта-ритталар билан ўйнатар эмиш, эртага янги мактабга бор ўғлим, бор! Тағин даданг бир балога қолиб юрмасун!..

Дадам билан ойимнинг бу ўзгаришларига ўзимни кулгидан зўрға тўхтата олдим. Эртасига бўлса, дадамдан илгари туруб янги мактабга кетишка ҳозирланиб турдим...

Мана, манинг эски мактабдан қутулишимнинг тарихи...

Ж-б.

“Болалар дунёси” журнали, 1921 йил, 1-сон.
Ношири маориф комиссарлиги.

БАХТСИЗ КУЯВ

Теётр рисоласи

Туркистон маишатидин олинған тўрт пардалик фожиға

ЎЙНОВЧИЛАР:

Солиҳ – 25 яшар, куяв бўладурған йигит.

Абдурахим – 45 яшар, Солиҳнинг амакиси.

Файзибой – 50 яшар, Солиҳнинг қайнотаси.

Домла-имом – 50 яшар.

Элликбоши – 35 яшар, янги фикр.

Бой – 45 яшар, Солиҳга пул беручи, ижарахўр.

Раҳима – 16 яшар, Солиҳ оладурған қиз.

Пристуф ва **миршаб**

БИРИНЧИ ПАРДА

Меҳмонхона, ўнгда кирадурған эшик, сўлда бир тераза, қозуқларда чопон, салла, белбоғ ва шунга ўхшаш нимарсалар, меҳмонхонанинг остиға наमत солинған, Солиҳ кичикроқ кўрпача устида олдиға дастурхонда нон, бир чойнак чой қўюб, нондан еб, чойдан ичиб ўлтурар, бир оздан сўнг Абдурахим кирар.

АБДУРАҲИМ (кирар йўталуб)

СОЛИҲ (Абдурахимға қараб, сакраб ўрнидан туруб):

Ассалому алайкум, келинг, амаки (Абдурахимни мулоқотига¹ уч-тўрт қадам юрар).

АБДУРАҲИМ – Ваалейкум ассалом (қўл олишуб, эсонми, омонми сўзлари билан ҳол-аҳвол сўрашурлар).

¹ Мулоқот – кўришиш, учрашиш.

СОЛИХ – Қани, амаки, кўрпачага ўлтуринг! (*қўли билан ишорат қилур*).

АБДУРАҲИМ – Хўб, хўб, чойинг ҳам бор эканми? Ўзинг ҳам ўлтур (*ўлтурарлар*), омин, Аллоҳ ишингга ривож берсун, Аллоҳу акбар (*фотиҳа ўқурлар*).

СОЛИХ – Хуш келубсиз, амаки, нечук Худо ярлақади, келин ойим, укаларим, эсон-омон юрубдиларми? Қани, нонга марҳамат қилинг (*чой қуяр*).

АБДУРАҲИМ – Хушвақт бўл, Худога шукр, ҳаммалари саломат, янганг сенга кўб салом деб юборди, бу кун сени тўғрингга бир гап чиқиб қолди. Сенга маълум қилай, яна ўзингни кўб вақтдан буён кўрганим йўқ эди, кўриб ҳам келай деб келдум (*нон тановул қилур*).

СОЛИХ (*чой беруб*) – Жуда яхши, мен ҳам сизни соғинган эдим.

АБДУРАҲИМ (*пиёла қўлида*) – Уйингга боруб келсанг бўлмайдами? Неча зарур гаплар бўладир, борасан деб кўз тутаман, бормаيسان, ҳар куни бормасанг ҳам, беш-олти кунда бир боруб турсанг, ишинг қоладурми?

СОЛИХ – Айтканингиздек неча бора бу кун борайин деб ўйлайман, ўзингизга маълум, бировнинг хизматкори бўлгандан кейин қийин бўлур экан, бораман деган куним хўжайин иш буюруб қўядир, боролмай қоламан. Кеча-кечаси, ҳовлига боруб ётиб келсам бўладур-ку, ҳовлида ёлғуз ўзим ёткани зерикаман, яна ораси узоқ йўл, бул ерда бирга ишлайдурган оға-инилар бор, ҳар кечаси бирга гаплашиб ётиб, биров-бировимизга ўрганишиб қолганмиз, улардан ажрагим ҳам келмайдур.

АБДУРАҲИМ – Хайр, ундоқ бўлса, сендан сўрайдурган гапим бор, агар хўб десанг айтаман (*пиёлани бўшатуб, Солиҳга беруб*). Менга чой берма, уйда жуда кўб ичиб келдум.

СОЛИХ – Хайр, қани нима гап экан, сўйланг, эштай?

АБДУРАҲИМ – Сўзим шулки, ота-онангнинг ўлганлариға тўрт йил бўлуб қолди, шундан буён шу хўжайинингда хизматда юрубсан, қанча оқча йиғдинг?

СОЛИХ – Оқча йиғолганим йўқ, топкан пулим ўз харажатимга кетуб турибдур.

АБДУРАҲИМ – Солиҳ болам, айтабер, ўйламаки амаким мендан сўраб олур деб, оқчанг ўзингга буюрсин, қўрқма!

СОЛИХ – *(Ерга қараб, озроқ ўйлаб)* Уч юз сўмга яқин оқча йиғдим.

АБДУРАҲИМ – Балли-балли, баракалла ўғлум, шул замонда хўб йиғибсан-да *(бир оз сўздан тўхтаб)*. Мен сени сиртингдан неча вақтдан буён отангинг ошнаси Файзибой билан қизини сенга олуб бермакчи бўлуб сўйлашуб юрар эдим. Бугун эрта билан менинг уйимга Файзибой келиб, агар Солихга қизимни олуб берадурган бўлсангиз, вақтлироқ ҳаракат қилинг, бўлмаса бир бошқа совчи келуб турубдир, қизимни Солихга олуб бермасангизлар, келуб турган совчиға қуда бўлуб қолсам ҳам эҳтимол, деди. Мен унга бўлса, Солихдан сўраб, кечкурун жавоб берай, деб мунда келдим, мен сендан қанча оқчанг бор, деб сўраганимнинг сабаби шул эди, мана, алҳамдулиллох, мунча оқчага молик бўлубсан. Уйланиб, уйингда ота-онангинг чироқларини ёқсанг, аларни арвоқлари мендан ҳам кўброқ сендан хушнуд бўлур эди, яна ўзинг ҳовлида ёлғуз ётолмайман дейсан, хотун олгандан сўнг зерикмай, ҳовлида ётадурган бўласан. Файзибойни ўзинг яхши биласан, дастурхонлик, обрўлик, ҳам қизиға кўб мол қиладурган одамдур. Энди менга, хўб, бўлади, деб жавоб берсанг, эртага маҳалладан эликбоши ва домла-имомни олуб, Файзибойникиға боруб, фотиҳа ҳам олуғ-солуғларни гаплашиб, биратўласига тўй бўладурган қилуб келаман, қани, нима жавоб берасан?

СОЛИХ *(Ерга қараб сукут қилур)*.

АБДУРАҲИМ – Уялма, бу сўзим шарийатда бор гап.

СОЛИХ *(Абдурахимға қараб)* – Йўк, амаки, уялганим йўк, ҳозир хотин оламан, деган ўй кўкрагимда йўк, ҳозир вақти эмас.

АБДУРАҲИМ – Нега ундоқ дейсан, хотун олмоқ фарз ва суннат эмасми, хотун олмоқни вақти-бевақти бўладурми? Ҳар кимга вақти бўлмаса ҳам, сендек йигитға зарурдур, хусусан, сенга ҳам фарз, ҳам қарздир. Чунки уйингда ҳеч киминг йўк, яна икки-уч йил юрсанг, уйингни том-деворини шикаст-рехтлариға қарамасанг, вайрон бўлмоғи муқаррардир. Уйланган вақтингда уйларингға қараб турарсан, мундан ҳам фойданг бор.

СОЛИХ – Хўб, тузук, сўзингиз тўгри. Бу сўзларингизға жуда ишонаман, лекин замонамизда ёмон бидъат, исрофлар тараққий топкан, унча-мунча оқчаға бу вақтда уйланмак қийин, мени оқчам бояги айтканим. Сизга хўб, хотун оламан, уйланаман десам, Файзибой мендан замонаға мувофиқ оқча олса, ул

вақтда мен қарздор-абгор¹ бўлуб қолсам, иш қандай бўлур, ҳозир афв этасиз, амаки?

АБДУРАҲИМ: Вой, қўрқоқ экансан-ку, ҳозирги замонда қайси бир йигит қарздор бўлмай уйланяпти, озроқ қарздор бўлсанг, бошинг омон бўлса, саҳалда² қарзингни узуб қўясан, яна Файзибой кўб катта тўй қилмайман, дейдур, замонани тўйидек сендан кўб оқча кетмаса керак, бу сенга хўб қулайдур, хўб деявер.

СОЛИҲ (*оз ўйлаб туруб*) – Хайр, қарздор бўлуб қоламан-да, ўзингиз биласиз амаки, сазангиз ўлмасун? Отам ўрнига отамсиз, нима қилсангиз, ихтиёр ўзингизда.

АБДУРАҲИМ – Ана энди ўзингга келдинг, баракалла, балли, мен букун Файзибойга хабар бераман, эртага элликбоши, домла-имом билан фотиҳага ҳам олуғ-солуғга келамиз, деб. Ул ҳам маҳалласини катталариға хабар беруб, тараддуд қилиб турар, Аллоҳу акбар (*ўрнидан туруб*). Менга жавоб, вақтликроқ Файзибойга хабар бермасам бўлмайдур.

СОЛИҲ (*ўрнидан туруб*) – Кетасизми, амаки?

АБДУРАҲИМ – Шундоқ, энди омон бўл, мендан хўжайинингга салом дегин, хайр (*чиқиб кетар*).

СОЛИҲ (*бир-икки қадам юруб*): Хайр, бўлмаса, мендан уйдагиларга салом айтинг (*хомушлик билан ўрнига келуб ўлтурар, халқга қараб*). Қандай гап бўлди, шул замонда камбағал кишини тўйига бир ярим минг сўм кетуб турган иш, бошимда отам-онам йўқки, мени ғамимни есалар ва мен учун ҳаракат қилсалар. Оҳ, яраткан Худойим, ўзинг ишимни тўғриламасанг, мен етим бандангнинг кори оғирдур (*деб кўз ёши қилуб чўнтагидан дастрўймолини олуб, кўзини артар*).

Парда тушар

ИККИНЧИ ПАРДА

Файзибойнинг меҳмонхонаси, сўлда кирадурган эшик, ўнгда икки дарича, меҳмонхона остиға наमत, саҳнани уч тарафида расмий кўрпача, бир қозуқда қўл сочук, бир токчада бир паднус нон, яна бир паднусда тарелкаларда ширинлик мевалар, устиға

¹ Қарздор-абгор – қарзни тўлолмайтурган қарздор (*Муал.*).

² Саҳалда – сағал вақтда, оз муддат ичида (*Муал.*).

дастурхон ёпилган, яна бир токчада тўрт дона тўн тўйда бериладурган, бир оздан сўнг маҳалласининг домла-имомни билан Файзибой кирар.

ДОМЛА-ИМОМ: Ҳа-ҳа, иш катта-ку, нима гап, мен ҳам айтдим, бир гап бор-ку, Файзибойникида, деб (*токчадаги тўнларга қараб*), тўй бўладурганга ўхшайди, токчада тўнлар.

ФАЙЗИБОЙ: Қани юқорига ўлтуринг, тақсир, гаплашурмиз (*тўрға ўлтурарлар*).

ДОМЛА-ИМОМ: Омин, Аллоҳ зиёда қилсун, Аллоҳу акбар (*фотиҳа ўқурлар*). Қани, гапиринг.

ФАЙЗИБОЙ: Ожизаға Абдураҳимбой эллиқбоши билан фотиҳаға келмакчи, яна олуғ-солуғ қилинса ҳам эҳтимол, шу сабабдан сизни чақируб келдимки, юрт кўргансиз, юртдаги олуг-солуғларға тушунуб қолгансиз, мени тарафимдан гаплашсангиз деб.

ДОМЛА-ИМОМ: Ҳа, ҳа, ҳа, жуда яхши бўлубдур, Худо зиёда қилсун, Абдураҳимнинг ўглини куёв қилдингизми?

ФАЙЗИБОЙ: Йўқ, ўлуб кеткан акасининг ўглини.

ДОМЛА-ИМОМ: Тузук, тузук. Собирбойнинг ўғли Солиҳни-ми?

ФАЙЗИБОЙ: Шундоқ, тақсир.

ДОМЛА-ИМОМ: Яхши қилубсиз. Меҳнаткаш, етимликда қаттиғчиликни кўб кўрган йигит (*шул вақтда эшикдан Абдураҳим ила эллиқбоши кирурлар, салом беришуб, домла-имом, Файзибой ўринларидан туруб, келганлар билан кўришурлар, Файзибой меҳмонларға тўрдан жой кўрсатуб ўткузар*).

АБДУРАҲИМ (*домла-имомға*): Тақсир, бир фотиҳа ўқуб кўйинг.

ДОМЛА-ИМОМ (*қўлини кўтаруб*): Омин, тўй устиға тўйлар бўлсун, Аллоҳу акбар (*ҳаммалари фотиҳа ўқурлар*).

ФАЙЗИБОЙ (*ўрнидан туруб*): Хуш келубсиз, меҳмонлар.

ҲАММАЛАРИ: Хушвақт бўлинг, балли, раҳмат.

ФАЙЗИБОЙ: (*меҳмонлар олдиға дастурхон солиб, токчадаги паднусларни келтуруб кўяр, яна самовор паднусни, пиёлаларни келтуруб кўюб, самовор келтирмоқға чиқиб кетар*).

ДОМЛА-ИМОМ: (*нонларни синдириб кўюб*) Қани, меҳмонлар, нонға марҳамат қилинғлар (*ҳаммалари нон тановул қилурлар*).

ДОМЛА-ИМОМ: (*Абдураҳимга қараб*) Жуда яхши ғайрат қилубсиз, эшитиб зиёда хурсанд бўлдум.

АБДУРАҲИМ: Шундоқ бўлди, тақсир, мен ғайрат қилмасам, Солихнинг ҳеч кими йўқ, бир ёқда ҳовлиси бузулуб кетмоқда, хотун олуб берсам, уйиға қараб, ҳовлисини бузмасдан ўлтурар, деб ўйладум.

ДОМЛА-ИМОМ: Шундоқ, кўп савобға дахлдор бўлубсиз (*Файзибой самовор олиб кируб қуюб, чой қуймоққа бошлар, парданинг охириғача, ўлтурганларға оз-оздан чой қуюб бериб турар*).

ДОМЛА-ИМОМ: Эллиқбоши, бир фотиҳа қилуб қўйсақ, яхши бўлур эди (*Файзибойға қараб*), сиз нима дейсиз?

ЭЛЛИҚБОШИ: Жуда яхши бўлади.

ФАЙЗИБОЙ: Ўзларингиз биласиз.

ДОМЛА-ИМОМ: Қани бўлмаса, қўлингизларни кўтаринглар. (*ҳаммалари қўлларини фотиҳаға очурлар*) Омин, Аллоҳ ҳар иккисининг умрини узоқ қилиб, қўшақарутсун, серфарзанд, сердавлат қилсун, Аллоҳу акбар.

ЭЛЛИҚБОШИ (*Файзибойға қараб*): Файзибой ака, сизға бир-икки калима сўз айтаман, агар хўб десангиз?

ФАЙЗИБОЙ: Хўб, қани, эштай, сўйланг (*ҳаммалари тингларлар*).

ЭЛЛИҚБОШИ: Сўзим шулки, совчиғарчилик олуғ-солуғи сўйлашилмаса, чунки куёв бўлмиш йигит ўзингизға маълум, етим, ҳам камбағал. Яна олуғ-солуғ шарийатда йўқ гап. Олуғ-солуғ қилинса, куёвдан кўб оқча олинса, қарздор бўлуб қолса, яхши эмас, дейман. Кераклик нарсаларға озроққина оқча олуб, никоҳлаб берсангиз, шарийатдаги иш бўлур эди.

ФАЙЗИБОЙ: Олуғ-солуғ бўлмаса тўй – тўй бўладими? Менин ҳам бошимда бир қизим бор, орзу-ҳаваслик дунё, яхшилаб орзу-ҳавас қилсам, деган ниятимда бор. (*Домлаға қараб*) Тақсир, бу кишининг сўзлари дурустми?

ДОМЛА-ИМОМ: Бу кишининг айтқанларидек қилсангиз халққа кулги бўласиз. Олуғ-солуғ қилинмаса бўлмайду. (*Эллиқбошиға қараб*) Олуғ-солуғ юртнинг расми, буни қилманг де-моқингиз айб гап!

ЭЛЛИҚБОШИ: Мен шарийати мустафо бўйинча иш тутилса деб эдим, гуноҳ ўткан бўлса, афв этасизлар. Олуғ-солуғ сўйлашилса сўйлашилсин. (*Абдурахимға*) Абдурахим ака, сиз нима дейсиз?

АБДУРАҲИМ: Ўзларингиздан гап қоладими? Солиҳға жуда ҳам оғир бўладурған бўлмасун.

ФАЙЗИБОЙ: *(домлаға)* Тақсир, қани, олуғ-солугни юртда хўб кўргансиз, ҳам эшитгансиз, сўйланг?

ДОМЛА-ИМОМ: Бўлмаса, совчигарчилик бирла катта тўйни бир килуб сўйлаймизда, чунки енғилроқ бўладур.

ФАЙЗИБОЙ: Йўқ, бошқа-бошқа сўйлансун.

ДОМЛА-ИМОМ: Ҳаммасини бир қилаверамиз, осонроқ бўладур. *(Абдураҳим ва элликбошиға қараб)* Мен сўйлай, сизлар яхшилаб тинглаб турунглар, ҳар икки тўйда беш юз сўм пул, ўн беш қўй, бир от, тўрт ботмон буғдой, тўрт ботмон бринч, кажавада майиз, туршак, ўн яшук ҳар хил қанд ва ширинлик, йигирма қуюм ҳолва, уч минг дона катта нон, қозонда нишолда, қизлариға ўн бош-оёқ кийим, кимхоб, духоба, шоҳи, атлас, мовут, чидаган, чит ва бошқалар; ҳар биридан кўйлак, камзул ва мазкурларға лойиқ қимматбаҳо рўмоллар, яна уч дона паранжи шоҳи, духоба, адрас, уч дона кавуш-масҳи, қавм-қариндошлариға, ўзлариға, заифалариға бош-оёқ кийим.

ЭЛЛИКБОШИ: Йўқ, домла, жуда ошируб гапурдингиз, йигитнинг ҳоли ўзингизға маълум, жабр бўладурған бўлмасун.

ФАЙЗИБОЙ: *(домлаға қараб)* Жуда кам айтдингиз, мен мунга рози эмасман. Юрт урфи қайда, ҳа, ҳа, яна неча нарсаларни қолдурдингиз. *(Элликбошиға)* Яна сизнинг ошируб юбордингиз, деган сўзингизға ҳайронман.

ДОМЛА-ИМОМ: *(Элликбошиға)* Ўзингизнинг хабарингиз бор, Аҳмадбой ўғуллариға қандай тўй килуб, хотун олуб бердилар. Бу ул одамнинг тўйини учқунидек ҳам эмас-ку!

ЭЛЛИКБОШИ: Ундоқ исрофчи бойларни қўяберсангиз-чи, тақсир, ҳоллари ўзингизға маълум, ҳар кимдан қарздор бўлуб туруб, қўлларидаги бировнинг оқчасини тўй-томошаға исроф қилиб, пулдорни пулини топиб беролмай, синиб, мулк-ашёдан ажралуб ётқанларини кўрмадингизми? Уларнинг тўйини тўй деманг, охири аза-ку, тақсир!

АБДУРАҲИМ: *(Файзибойға)* Камайтурунғ. Солиҳни биласиз, ҳеч нимаси йўқ, етим, мундақангги ошукча оламан, деманг!

ФАЙЗИБОЙ: Ҳали мен мунга кўнмайман, домла жуда кам айтуб қўйдилар.

ДОМЛА-ИМОМ: *(Файзибойға)* Майли, кам бўлса ҳам, чунки куёвингиз етим йигит, шунинг учун ортуқча айтмадум. *(Абду-*

раҳимға) Сизлардан бу пул ва бошқа нарсаларни олгани билан ўзига сарф қиладур, ҳамёнға соладур, деб ўйламанг.

ФАЙЗИБОЙ: Мен сизларға ном-баном тушундурай, сўраган галлалар тўйни олишға, ҳам нониға кетадур. Қўй ва отлар сўйилуб, ёғ-гўшти ошға кетадур, бунинг ичида чарлар, юз кўрсатарлари ҳам бор. Пулға мис асбоб, икки дона палак, икки дона гулкўрпа, саккиз дона дорпўш, қизимға бўюнтурмор, қўлтуктурмор, тиллақош зираклар, мундан бошқа майда-чуйда нарсалар билан тамомланадур. Нонлар бўлса, тўйға келганларға тарқатиладур, ҳолва, бошқа нарсалар ҳам. Энди тушундингизларми, менга мундан нима қоладур.

ЭЛЛИКБОШИ: Мен сиздан сўрайин, мис асбоблар кераклик нарсалар, мунга кўб кеткандан бир юз сўм кетадур, палак, гулкўрпа, дорпўш, бўюнтурмор, қўлтуктурмор, тиллақошлардан нима фойда чиқаду, улар нимага керак?

ФАЙЗИБОЙ: Палак, гулкўрпа, дорпўшлар тўйда уйни зийнати, турмор, тиллақошларни қизимиз тақаду.

ЭЛЛИКБОШИ: Уйға булардан бошқа зийнат қуриб қолибдурму? Қизингизға шанғир-шунғир қилуб туя мисоллик турмор таққандан нима фойда, мен буларнинг ҳаммасини биламан, беш-олти кундин сўнг сандукда ётаду, аларни сандук ҳузурини кўраду, тийинға арзимайдурган нарсаларға куёв бечорадин кўб оқча олуб, кўчадагиларға ош, нон беруб исроф қилсангиз, яна кераги йўк, палак-ҳалак, турмор-пуморларға пул исроф қилсангиз, куёвингиз бечора қарздор бўлуб қолса, ғам-андуҳини қизингиз бирга тартаду, шарийатға мувофиқ тўй қилсангиз, куёвингиз беқарз бўлса, қизингиз баҳузур, беғам умргузаронлик қилади.

ФАЙЗИБОЙ: Ҳали ҳам мен, патирушатар, совчигарчилик сўраганим йўк, мундан ортуқ шарийатдаги тўй қандоқ бўлади?

ЭЛЛИКБОШИ: Шарийати мустафода шундоқки, куёв тарифдин қизға маҳр таъйинламоқ, сўнгра бир коса сув билан ниқоҳламоқ. Муҳаммад алайҳиссалом йигитдан пул олғил, палак, гулкўрпа, дорпўш, турмор, қўлтуктурмор қилғил, йигит қарздор бўлуб қолса ҳам майли, дейдиларму? Ҳозирда биз туркистонликлардин бошқа жумла мусулмонлар, хусусан, Мақка, Мадина, Истамбулликлар юқоридаги айтқанимдек қилиб қизни эрга берадулар, куёвдан оқча сўрамоқни номусулмонлик деб билладурлар ва бизлардек исроф қилмайдилар. *(Домлаға қараб)*

Тиксир, сиз ҳам толиби улумсиз, Худо ва расулимизнинг буйруқлари шундоқ эмасми? Ва бу кишининг сўраганлари шарийъатдан ташқари эмасми?

ДОМЛА-ИМОМ: Ҳар жойни мусулмонларининг бир расми бўлади, бизларга ҳам шундоқ қилмоқ расмдур.

ЭЛЛИКБОШИ: Ҳар жойнинг мусулмонларини эмас. Бошқа вилоят мусулмонлари шарийъатка мувофиқ расм билан қиладурлар. Аммо бизлар шарийъатка тескари жоҳилият замонидан қолган бидъат ила қиламиз.

ФАЙЗИБОЙ: Агарда бизлар шарийъатка мувофиқ қизимизни эрга берсак, халқ бизни айб қилуб куладилар, мунга нима дейсиз, бизни халқга кулги бўлганимиз яхшими?

ЭЛЛИКБОШИ: Халқ шарийъатни масхара қиладиларми? Сиз мени айтканимни қилаберинг, халқ сиздан кулса, шарийъат буйруғини қилдим десангиз, ҳеч ким нима деёлмайдур, агар айб қилса, гуноҳкор бўладур.

ФАЙЗИБОЙ: Мундоқ сўзни узуб, улайдурган экансиз, жуда мени гаранг қилдингиз, энди бўлди, бўлди. Домла-имомнинг айтканларини берсаларингиз мана, бўлмаса ўзларингиз биласиз, мен юртнинг расмини ташлаб, қизимни эрга беролмайман, энди гапни кўб чўзманг, минг гапурганингизда заррача менга таъсир қилмайдур.

ЭЛЛИКБОШИ: Хайр, хайр, мендан ўткан бўлса афв этурсиз, мен сизга, куёвингизга қариндош эмасман, шунчаки, шундоқ бидъатлар бўлмаса эди, деб сўзни узайтирдим. Жабр қилсангиз куёвингизга қилурсиз, гуноҳи бўйнингизга, менга нима фойда, нима зарар (*ерга қараб сукут қилур*).

ДОМЛА-ИМОМ: (*Абдураҳимга қараб*) Сиз хўб деяберинг, бундақанги яхман деб ўлтурманг, тўйга кеткан оқчани Худо ўзи еткузадур, қарздор бўлса, бўлар. Қарз узилар, хотун ёнга қолар, деган сўз бор. Элликбоши қаёғдаги бўлмаган сўзларни гапуриб, сизни сустантуруиб қўйдилар, ул кишининг сўзини қўяберинг.

АБДУРАҲИМ: Хайр, бўлмаса, билганларингизни қилинглар.

ДОМЛА-ИМОМ: Қўлингларни кўтаринглар! (*Ҳаммалари фотиҳага очурлар, домла ичида узоқ дуо қилур*) Омин, Аллоху акбар, баракалло! (*Абдураҳим ва Файзибойга қараб*) Энди муборак бўлсун!

АБДУРАҲИМ ва ФАЙЗИБОЙ – Куллуқ, қуллуқ.

ФАЙЗИБОЙ: (Абдурахимға қараб) Тўйни ушбу таъйин бўлгандан кам юборсангиз, ҳеч кўнмайман, сўйлашканни батамом юборурсиз!

АБДУРАҲИМ: Хотиржам бўлинг, бир нима қилурмиз.

ЭЛЛИКБОШИ: (ўрнидан туруб) Энди менга жавоб, кетаман (Эшикға қараб юрар).

ФАЙЗИБОЙ – Ўлтиратуринг, ош тайёр!

ЭЛЛИКБОШИ: Балли, раҳмат, егандек бўлдум (ҳаммалари ўринларидан турарлар).

ФАЙЗИБОЙ: Сизлар ўлтурибсизлар-да.

ДОМЛА-ИМОМ: Йўк, бизлар ҳам кетамиз.

ФАЙЗИБОЙ: Тўхтанглар бўлмаса (чакмон турган токчадан чакмонларни олуб, домлаға, Абдурахимға кийгузарлар, элликбошиға навбат келганда киймас).

ФАЙЗИБОЙ: Сабаб, киймайсиз? Бояги гапимға хафа бўлдингизми?

ЭЛЛИКБОШИ: Йўк, тўн киймайман, деб аҳд қилганман.

ФАЙЗИБОЙ: Тўйникини кийганингизда яхши бўлур эди, чунки тўйники табаррук эди. (Абдурахимға қараб) Эртага хотунлар билан бамаслаҳат тўйнинг хабарини берарман.

АБДУРАҲИМ – Хўб, хўб (ҳаммалари чиқуб кетарлар, Файзибой саҳнада хайр, хайр деб қолур).

Парда тушар

УЧУНЧИ ПАРДА

Солиҳнинг уйи, сўлдан кирадурган эшик ёнида дарича, саҳна остиға оқ, эски наMAT солинган, тўрда узун, эски кўрпача солуғлуқ, токчаларда пиёла, эски чойнак, қорақумғон ва бошқалар, парда кўтарилган вақтда Солиҳ саҳнани супуруб юрар.

АБДУРАҲИМ: (кирар) Эй болам, шундамудинг, сени хўжайинингникида деб борган эдим. Йўқ экансан, жуда овора бўлуб қайтдим, уйингға келган экансан, мен келдим деб, менга хабар берсанг бўлмасмуди, мен овора бўлуб хўжайинингникиға бормас эдим (тўрға чиқиб кўрпачаға ўлтурар).

СОЛИХ: (супургусин бир чеккаға ташлаб) Келинг амаки, уйдан бир хабар олай, деб бу кун шунда келган эдим, сизға хабар

бермаганимнинг важҳи уйингизда бормусиз, йўқмусиз деб ўйладим. (*Абдураҳимнинг ёнига ўлтурар*).

АБДУРАҲИМ: Яхши келубсан, мени сенга бироз гапларим бор эди, жуда терлаб-пишиб кетдум (*бошидан салласини олуб, ёнига қўюб, дастрўймоли билан ўзини бироз елипур*).

СОЛИҲ: Амаки, чой-нон олуб келайму?

АБДУРАҲИМ: Йўқ, чой-ноннинг вақти бор. Кеча сени жавобинг билан маҳалладан Мулла Карим элликбошини олуб Файзибойникига фотиҳа, ҳам олуғ-солуғга бордук, билмайман нима бало бўлди, Файзибой қадимғи ваъдаларидан қайтдимму? Юртдаги расми оламан, деб кичкина тўйга кўнмади. Элликбоши бечора шарийатдан ундоқ-мундоқ деб кўб гапурган эди, бечорани кўб беобрў қилди, Файзибойнинг маҳалласининг домла-имомни ёмон одам экан, юрт урфи тарк бўлмасун деб, Файзибойни қутуртирди, мен ноилож бўлуб, ошиқ бўлса ҳам хўб бўлади, деб кўнуб, чопон кийиб келдум, уйда чўтлаб боқсам, тўйга тахминан бир минг беш юз сўм кетар экан.

СОЛИҲ: Бундақанги оғир нарсалар сўраган бўлса, бўлмайди деб, қуда бўлмай келганингиз яхши эди, қанча оқча ва қанчадан ғалла олар эмиш?

АБДУРАҲИМ: Беш юз сўм пул, тўрт ботмондан ғалла, шунга ўхшаш майда-чуйдалар.

СОЛИҲ: (*кўзлари олайиб*) Вой баёв, бу қандақанги гап, майда-чуйдасини ўзиға ҳам етти-саккиз юз сўм кетадур, мени ўзингиз биласиз, ундоқ оқча ва ғаллалар беруб хотун олмоқға қувватим етмайдур. Қарздор бўлмоғим оник кўрунуб турган иш, ҳали ҳам бунча нарса беруб хотун ололмайдур, деб жавобини беринг.

АБДУРАҲИМ: Энди бўлар иш бўлди. Беш-олти юз сўм қарздор бўлсанг бўлубсан, қувватим етмайдур, демоқ йигит кишиға айб гап, энди тишингни-тишингға қўй, ундақанги гапингни қилма!

СОЛИҲ: Йўқ, жавобини беринг, ҳозир қарздор бўлуб хотун олмайман. Қарздор бўлсам, қарзимни ким берадур (*юзини тескари қилур*).

АБДУРАҲИМ: Эй, аҳмоқ экансан-ку, ярамас гапларни гапурма. Фотиҳа Худонинг муҳри, дебдурлар, фотиҳадан қайтсанг кишини фотиҳа урадур, «Кейинги пушмон жонга душман» дегандек, бир касалға йўлуқуб, кейин пушаймон бўлуб юрма.

Яна менинг феълимни айнатма (*зарда ва аччиқлар билан гапура*). Қарздор бўлсанг бир гап бўлуб кетар, ўртада турганни уялтуруб қўядурган иш қилма.

СОЛИХ: Хайр, мен кўндум, энди кимдан қарз сўрайман, мен ҳеч кимни танимасам!

АБДУРАҲИМ: Сен мунга ташвиш қилма, мен кеча Қосимбой билан сўйлашкан эдим, сенга оқча қарз бермоқчи эди. Мен Қосимбойнинг олдиға боруб, мунда олуб келурман. Қанча ижара оламан деса, хўб деябер (*Салласини кийиб, ўрнидан туруб, чиқиб кетар*).

СОЛИХ: (*Абдурахимнинг кетидан гапурмоқчи бўлуб, гапуrolмай қолур, халқға қараб*) Менга хотун олмоқ бир балойи азим бўлди, олмайин десам, амакимнинг аччиғи бояғи, оламан десам, бир талай қарздор бўлуб қолсам. Энди қандоқ қиламан? Эй Худо, ўзинг осон қил. Бу нима деган гап-ки, хотун олмоқға бир ярим минг сўм пул кетса?! Раҳматли дадамдан эшитар эдимки, онангни дадаси менга бир тийин чиқимсиз қизини никоҳлаб берган эди деб. Яна бобом раҳматли мадрасаға мударрис эдилар, ул киши шарийатға мувофиқ иш қилганларми ёки мувофиқ эмас? Албатта, мувофиқ бўлса керак, чунки бобом Туркистонда биринчи уламолардан эдилар. Энди бу замонда олуғ-солуғ, ғалла, яна нима балолар чиқиб кетди, хотун олган йигит қарздор бўлмасдан уйлана олмайду. Қанчалари ер-жойларидан ажрамоқдалар. Мана мен ҳам ўшаларнинг жумласидан бўладурғанға ўхшайман. Эй Аллоҳ, бул бидъатларни ўзингдан бошқа чорасини тополмайди, ўзинг осон қил. (*Мундан сўнг қовоғини солуб, хафа бўлуб ўлтурар, бир оздан кейин Абдурахим кирар*).

АБДУРАҲИМ: (*кирар*) Тур, Солих, ўлтурма, бой келди, пул сўрасам йўқ демагил, агар йўқ десанг, жуда хафа қиламан, салом беруб бой билан кўруш!

СОЛИХ: (*сакраб ўрнидан турар, Абдурахимға*) Шундами бой?

АБДУРАҲИМ: Ҳа, шунда, (*эшикға қараб*) кираберинг, бой ака.

БОЙ: (*кирар*).

СОЛИХ: (*салом беруб кўришар, бойни юқориға чиқаруб ўлтурарлар*).

БОЙ: Омин, қадам етди, бало етмасун, Аллоҳу акбар (*ҳам-малари фотиҳа ўқурлар*).

АБДУРАҲИМ: (ўрнидан туруб) Хуш кўрдук, бой ака.

БОЙ: Хушвақт бўлинг, раҳмат. (Солиҳга қараб) – Болам, сизга оқча керакми?

СОЛИХ: Шундоқ, бой ака!

БОЙ: Қанча оқча керак, бир-икки юз сўм бўлса бўладими?

СОЛИХ: Амаким биладилар.

БОЙ: (Абдураҳимга қараб) Керагини айтинг (ерга қараб ўлтурар).

АБДУРАҲИМ: Тўққуз юз сўм бўлса бўлади.

БОЙ: Жуда яхши, неча ойда берасизлар?

АБДУРАҲИМ – Худо Солиҳга қувват берса, бир йилда беради.

БОЙ: (Солиҳга) Мен шу шартлар бирлан оқча бераманки, аввал тўққуз юз сўмга бир юз сўм ижара қўшуб бериб, бир минг сўмга ҳам вексил берасиз ҳам ҳовли ва ҳовлидаги ҳамма нарсаларни натариусдан гаров (залўк) қилуб берасиз: «Срўгида берсам хўб, бўлмаса ҳамма ҳовли ва ҳовлидаги ҳамма нарсаларим шул бойники» деб, иккинчи, олти ойдан бир кун ўтқузмасдан пулимни батамом берасиз ҳам ҳужжатингизни оласиз, агар шул шартларга хўб десаларингиз, оқча бераман, бўлмаса йўқ.

АБДУРАҲИМ: Ижарасини камроқ қилинг ва срўгини бир йил қилинг, токи тўламоқга осон бўлсун, яна Солиҳ вексилни ўзини берса бўлади, чунки ҳамма бойларга одат шул, гаровни қўйинг!

БОЙ: Ўзингиз биласиз, замон ёмон бўлуб кеткан, бу вақтда бировнинг ҳақида ҳеч ким кўркмайдур, шунчаки ишонишқа гаров қилуб оламан, ҳам ўзимнинг одатим ҳамиша шундоқ, ижарасини камайтуролмайман, срўги ҳам шундоқ.

АБДУРАҲИМ: Ҳар нима бўлса ҳам саҳал жўнроқ қилинг, Солиҳга жабр бўлмасун.

БОЙ: Мен бир гапураман, айлантуруб ўлтурушга тобим йўқ, бўлса хўб денг, бўлмаса менга жавоб беринг.

АБДУРАҲИМ – Хайр, нима десангиз шул, мен нима ҳам дедим (ерга қараб ўлтурар).

БОЙ: (Солиҳга қараб) Вексилга қўл қўйишни биласизми?

СОЛИХ: Ҳа, бой ака, биламан.

БОЙ: (Солиҳдан) Жуда яхши, ҳовлининг неча саржинлиги маълумми?

СОЛИХ: Ҳа, маълум, илгари куни ўлчаткан эдим, жамъи тўқсон саккиз саржин келди.

БОЙ: (*чўнтагидан қоғоз-қалам олуб, Солиҳга*) Ҳовлини фарб тарафи кимга муттасил?¹ Шарқи кимга муттасил? Жануби кимга муттасил? Шимоли кимга муттасил?

СОЛИХ: (*қўли билан тўрт тарафга ишорат қилуб*) Буёқ Эшмуҳаммад акаға, буёқ Турсун акаға, буёқ Каримбой акаға, буёқ Абдураҳим амакимга.

БОЙ: (*ёзуб олуб*) Баракалло, энди бўлди, туринглар, натариусга борамиз, вақти ўтмасун, пулни ҳам ўшал жойда бераман.

АБДУРАҲИМ: Аввал чой ичиб олайлук, сизга чой келтурсун?

БОЙ – Балли, раҳмат, натариусни вақти ўтмасун, Худо хоҳласа, бошқа вақтда ичамиз.

АБДУРАҲИМ: (*Солиҳга*) Тур, вақтлироқ борайлук.

СОЛИХ: Хўб (*ҳаммалари чиқушиб кетар*)

Парда тушар

ТЎРТИНЧИ ПАРДА

Учунчи пардадаги саҳнанинг айни, фақат келинларининг уйидек дорпўшлар осилинур ва тахтмоннинг устидан кирпўш осилинур, токчаларга ҳар хил асбоблар қўйилур, тўрға кўрпача солинган, устида Раҳима халқга қараб дўппи тикуб ўлтурар. Бироздан кейин Солиҳ кирар, повестка кўтаруб.

СОЛИХ: (*қўлида повесткани кўтариб, хафалик қиёфатда қовоғини солуб*) Оҳ, нима балоларга гирифтор бўлдум, қандок мушкул ишларга қолдум, оҳ, эсиз бошим (*саҳнанинг тўрига – Раҳиманинг ёнига ўлтурар*).

РАҲИМА: (*Солиҳнинг башарасига қараб*) Нега хафага ўхшайсиз, ким чақирган экан?

Солиҳ ерга қараб ўлтуруб Раҳимага жавоб бермас.

РАҲИМА: Нега гапурмайсиз, қўлингиздаги қандақа қоғоз?

СОЛИХ: Эй-й, сўраб нима қиласан, шўрим қуриди-ку? Тўйдағи қарзимни ваъдасидан уч ой ўткан эди. Бу кун соат 12 гача пул топуб берсам хўб, бўлмаса бой ила судя, пристуф² тушиб

¹ Муттасил — ёпишган, туташган.

² Пристуф — пристав.

ҳовлимни, молларимни ўзига ўтқузар эмиш, оҳ, шўрим қурсин, оҳ (*тиззасиға урар, ҳўнграб йиғлар*), оҳ, сен билан менинг ҳолимиз хароб. Бизлар, бизларни кўчаға ҳайдар эмиш, оҳ, қайдан мен дунёға келган эканман (*чўнтагидан дастрўймолини олуб кўзини артур*).

РАҲИМА: Бўлмаса, соат 12 ғача тўлаёлмайсизми?

СОЛИХ: Нимани тўлайман! Ҳол-аҳволим ўзингга маълум-ку, яна мендан тўлаёлмайсизми, деб сўрагани уялмайсанми? Менда соат 12 ғача нақд бир минг сўм қайда бўладур?

РАҲИМА – (*ерга қараб йиғлар ва Солиҳга*) Амакингиздан оқча сўрамадингизми?

СОЛИХ: Сўрадим, пулим йўқ деди, у бечорадан ҳам элик сўм олуб, яна тўхтармукин, деб бойга пулининг ижарасиға берганман (*эр-хотун йиғлашурлар, шул вақтда Файзибой кирар*).

ФАЙЗИБОЙ: Ҳа, нима гап, нега йиғлашиб ўлтурубсизлар? (*Солиҳнинг олдиға келуб ўлтурар*).

СОЛИХ: (*ёшини артуб*) Ўзингизнинг хабарингиз бор, тўйда бир минг сўм қарздор бўлуб, ҳовли, ашёни пулдорға гаров қилуб берган эдим, ваъдасидан уч ой ўтди, тўлаёлмадум, букун соат 12 да бой билан судя, пристуф тушуб, ҳовли ва ашёларни ўзига ўтқузуб, бизни ҳайдаб, бутун чиқарар эмиш, хонавайрон бўлганимизга йиғлашамиз (*ҳўнграб яна йиғлар*). Энди умидимиз сиздан, бир илож қилуб ёрдам қилмасангиз, сиздан бошқа таянадурганимиз йўқ (*повесткани берар*).

ФАЙЗИБОЙ: (*повесткани олуб, бироз ўйлаб туруб*) Мен қандоқ қиламан, бир тийин оқчам йўқ, у ёғини сўрасангиз, шу кеча-кундузда овқатға ҳам пул йўқ. Абдурахим амакингиздан сўрамадингизми? Бир илож қилса бўлмасму эди?

СОЛИХ: Сўрадим, уни ҳам оқчаси йўқ экан.

ФАЙЗИБОЙ: (*Повесткани ерга қўюб, ўрnidан туруб, қизиға*) Қизим, мен сени кўргани келган эдим, йиғлама энди, омон бўл, зериксанг ҳовлиға боруб кел! (*Чиқиб кетар*).

РАҲИМА: (*юзини ўраб, отасиға қарамасдан йиғлаб қолур, Файзибой чиқиб кеткандан сўнг кетидан*) Ҳар ишни сиз қилдингиз, куёвингиздан кўб оқча олмай ва исроф қилмаганингизда, куёвингиз қарздор бўлмас эди ва мундоқ ташвишка қолмас эдук (*яна йиғлар*).

СОЛИХ: (*ўрnidан туруб, эшикни маҳкамлаб келуб, тоқчадан бир пичоқ олиб Раҳимаға*) Энди мендан рози бўл, шарманда бўлганимдан ўзимни-ўзим ўлдурганим яхши.

РАҲИМА: (сакраб ўрнидан туруб) Сизга нима бўлди, вой ўлай (Солиҳнинг пичоқлик қўлини ушлар).

СОЛИҲ: Ҳовли, ашёдан ажралуб, кўчада қандоқ юра оламан, ундан кўра ўлганим яхшироқ, қўй қўлумни, мендан рози бўл, мен ҳам розиман (қўлини силтар, Раҳима қўймас).

Раҳима қаттиғ овоз бирла йиғлар ва ялинуур.

СОЛИҲ: Ушлама, ўзингни-ўзинг хафа қилма, ўзимни ўлдурмасам, иложи йўқ.

РАҲИМА: Бўлмаса мен сиздан ажралиб дунёда туролмайман, аввал менга пичоқ уруб ўлдурилинг. Сизни ўлигингизни кўрмоқга тоқатим йўқ, кўрмай ҳам, куймай! (Кўкрагини тутуб бериб, йиғлаб тулар).

СОЛИҲ: Қўй, ёш жонингга жабр қилма, сени ўлдурушга қўлим бормайди (елкасига қўли билан қоқар, иккаласи йиғлашулар).

РАҲИМА: Ўзингизни ўлдулар бўлсангиз, аввал мени ўлдурилинг, сиздан ажралиб туролмайман бу дунёда.

СОЛИҲ: Сени ўлдуришга асло қўлим бормайди, сен бу дунёда тур, мени ўлганим яхшироқ (ўз-ўзига пичоқ урмоқчи бўлар).

Раҳима сакраб Солиҳдан пичоқни олиб, ўз биқинига урар, чалқанчасига йиқилур, қўлидан пичоқ бир тарафга тушар, типирлар ва оҳлар тортар, жон берар.

СОЛИҲ: (Йиғлай-йиғлай қозиқдан жойнамоз олуб келиб Раҳиманинг устига ёпар ва юздан ўнуб, Раҳимага қараб) Эй, вафодор ёрим, мени деб ширин жонингдан кечдинг, маҳшар куни Худо ва Расул алайҳиссалом олдида мени эрим жабр билан ўлдурди демагил, ажалингга мен сабаб бўлмадим, балки ўзингнинг отанг сабаб бўлди. Мендан шарийъатдан ташқари оқча олиб қарздор қилди ва ёш умримизни хазон қилди. Сени ва мени бевақт ўлумимизга исроф сабаб бўлди. Худо хоҳласа, маҳшар кунида отанг Файзибой жавобгар бўлса керак. Оҳ, эсиз ёш жоним, эй Худовандим! Бизларни ўлимимизга сабаб бўлган ўзингга маълум (Раҳиманинг бош тарафига ўтуб ўзига бирдан пичоқ уруб, йиқилиб, хириллаб-хириллаб жон берар. Бироздан сўнг бой, пристуф кирарлар).

БОЙ ВА ПРИСТУФ: (ўлуб ётганларни кўруб чўчуб, бир четда мўралаб, қараб турар, пристуф ҳуштак чалур, ўзи ўлуқларни кўкрагига қулоқ солуб).

ПРИСТУФ: (бойга) Душа нет, кажется себя убивали.

БОЙ: Незнаю (шул вақтда миршаб, Абдурахим, элликбоши, Файзибой, домла-имом югурушуб кирарлар).

ФАЙЗИБОЙ: (югуруб боруб, қизини ўлук кўриб, хўнграб йиғла-моқға бошлар) Вой болам, вой болам!

АБДУРАҲИМ: (Солиҳнинг устиға ўзини ташлаб) Етимгинам болам, воҳ болам, оҳ болам!..

(Абдурахим, Файзибой секин-секин йиғлаб, ўлуқларнинг олди-да ўлтурар, бошқалари қатор турарлар).

ЭЛИКБОШИ: (бойга) Бой ака, нима воқеа бўлди, буларни ким ўлдурди?

БОЙ: Бизларнинг хабаримиз йўқ, мени Солиҳда бир минг сўм пулим бор эди, ваъдасидан уч ой ўткан эди. Бу кун повест-ка юборган эдимки, соат 12 гача берсанг хўб, бўлмаса уйингни ўзумга ўткузуб оламан деб. Повестка берганга айткан эканки, «Бу кун пристуф тушадурган бўлса, мен бундай шармандаликға чидолмайман, ўзумни ўзум ўлдураман» деб. Биз пристуф билан келуб, шул воқеани кўрдук, мундан бошқа гапдан хабаримиз йўқ. (Пристуфға) Шундоқми тўра?

ПРИСТУФ: Шундак, шундак, бизники шуни кўрди.

ЭЛИКБОШИ: Хўп, тушундим, ҳовлисидан ажралганиға чидолмай, ўзини ўлдурибдур, хотини ҳам эрининг ўлувиға чидолмай, ул ҳам ўлганға ўхшайдур. (Файзибой ва Абдурахимға) йиғидан тўхтанглар, йиғининг фойдаси йўқ (тўхтарлар).

ЭЛИКБОШИ: Файзибой ака! Куёвингиз бирла қизингизнинг ўлимиға нима сабаб бўлди, биласизми?

ФАЙЗИБОЙ: Йўқ, сабабини билмайман.

ЭЛИКБОШИ: Мен сизға сабабини айтсам, сизни бекор шарийатдан ташқари тўй қилуб, куёвингиздан кўб оқча олуб, қарздор қилганингиз сабаб бўлди. Ўшал вақтда мен сизға айтдим, бекор исроф қилманг, куёвингиздан кўб оқча сўраманг, юртка обрў қиламан деб, ош-нон беруб, Худо ва Расулнинг буйруғларидан чиқманг, дедим. Сиз мени сўзимни кулоқға олмадингиз ва шарийатға бўйунсунмадингиз ва мени беобрў қилдингиз, мана, куёвингиз қарздор бўлган экан, мулк-ашёдан ва ширин жондан ажрабдир. Сиз ҳам жонингиздин, ширин қизингиздин ажралдингиз. Бу дунёда кўрган ғам сизға ғам эмас, маҳшар куни Худованди карим олдида итобға¹ қолмоғингиз эмди уёгда турубдир. (Халқға қараб) Сизлар ҳам шундоқ исроф қилмоқдасиз. Исрофнинг зиёнини кўрдингизлар, Файзибойдан ибрат олинглар, кўрдингизларми, исроф қилуб, охири ҳоли нима бўлди? Шарийати мустафоға бўйунсунинглар, энди

¹ Итоб – қарғиш, таъна.

кўзларингизни очинглар. Бидъат тўйга исроф бўладурган оқчага ўғлингизларни ўқутинглар, ёки жамияти хайрияга иона қилинглр. Ўғул ўқутмоқ яхши ҳам фарздур, тўйга исроф қилмоқ бидъатдур. Яна қиз эрга бермоқни оғирлашдурганларингизни бир катта зиёни шулки, баъзи йигитларимиз ўттуз-қирқ ёшгача уйланмай юрарлар. Сабаби эса хотун олмоқ оғирлашгани, унга бир минг сўм, бир ярим минг оқча керак бўладур. Бул оқчани тополмай, ноилож бўлуб... қандай номаъқулчиликлар қилуб номимизни ёмонликга чиқаруб, бутун ислом оламини булғатадурлар. Мунга кимлар сабаб бўлди? Албатта, қизлик оталар. Муни гуноҳиси кимга? Албатта, қизлик оталарга, чунки шарийатда йўқ нарсаларни оламан, дейлар ва йигитларимизни мундоқ нарсалар берувга қувватлари етмайдур-да, шундай бадкорликни ихтиёр қиладилар. Яна қизлик оталарга айтаманки, қадимғи одатимизни ташласак, халқга кулги бўламиз, деб ўйламасунлар. Кулган кишилар, гуноҳлари азм бўлиб, шарийатга бўюнсунмаган бўладурлар.

(*Файзибойга*) – Энди сизга Худо сабр берсун. Йигининг фойдаси йўқ. Ҳар нарса қилдингиз, ўзингизга қилдингиз, ўз оёқингизга болта урдингиз. (*Бойга*) – Бир-икки кун тўхтаг, ўлук кўмилгандан сўнг ҳовлини сотдируб олурсиз.

БОЙ – Хўб, бўлмаса, ўзингиз молларни сахлаб берасиз.

ЭЛИКБОШИ – Жуда яхши (*бой, пристуф чиқиб кетар, халққа*) Ҳар маҳалланинг домла-имомига зарурдурки, ўзининг қавмига мундоқ ишларнинг зиёнини билдуруб, манъ қилмоғи ва шарийатда йўқлигини билдирмоғи. (*Домла-имомга қараб*) – Тақсир, сиз ҳам шунга сабаб бўлдингиз. Агарда сиз менинг ёнимга кўшулуб, Файзибойни қайтарганингизда мундоқ исроф қилмас эди.

ДОМЛА-ИМОМ – Мен билмадим, пешонасида бор экан.

МИРШАБ – Энди ҳаммаларингиз чиқингизлар. Мен уйни қулуплаб оламан, ҳозир дўхтур келса керак (*ҳаммалари чиқарлар, миршаб ҳам эшикни беркитуб чиқиб кетар*).

Парда тушар

1915 йил

ЖУВОНБОЗ

Рӯмон

Ҳамал ойини ўн бешлари бўлуб, баҳор аввали эди. Ҳаволар исиб, баҳор шамоллари дарахтларни ҳар тарафга эгмакда эди ва ҳар хил паррандалар дарахтларда бир-бирлари билан ўйнашиб, ёқимлик овозлар билан сайрашмакда эди. Қиши билан танчада ётиб зериккан Солиҳа ҳам офтобга қарши солинган айвониға уйдан кўчиб чиқиб, ёлғуз ўзи дўфи тикмакда, баъзи ашулалардан билганича айтмакда эди. Гоҳо-гоҳо эрининг савдодан келмай, кечикканиға хавф қилуб «Эримға нима бўлди, савдодан ҳар йили бу вақтдан илгари келур эди ва хат ҳам ёзмади», деб қўркуб ҳам қўяр эди. Ҳам ўгли Саъдулладан хафа бўлуб, «Саъдулла тушкур на мадрасада турмаса, на уйиға келмаса, на дадасига хат ёзуб, омон-эсонлигини билмаса, бола бўлуб ақли кирмади. Саъдуллани куриб кеткур Раҳим шайтон алдаб йўлдан чиқарди, унга ота ҳам керак эмас, она ҳам керак эмас, уй ҳам керак эмас, Раҳимжон бесоқоли ўлгур бўлса бўлди. Раҳимжон ўлгур мунга бир бало бўлди, кеча-кундуз самоворда, улоқда, такада, билмайман, яна қаёғларда! Наҳотки, ўғлумни бир кун уйиға юбормаса, энди мундоқ Раҳимжон билан юраберса, иссиқ-совуқчи домлага бориб, уч танга билан ўғлумни Раҳимжондан совутиб қўймасам, бўлмайдиган ўхшайди», деб хўрсиниб қўяр эди. Шул вақтда биров эшикни қоқди, Солиҳа оёқяланг югурганча йўлакға боруб «Кимсиз?» деди. Эшикдаги «Мен Рауфбой акамни олдидан хат келтурдим, ҳовлиси шулми?» деди. «Ҳа, уйлари шул, ўзлари эсон-омон юрубдирларми?», «Ҳа, соғ-саломат юрубдурлар, сизга ва ўғлингизға салом деб юбордилар, шул ҳафта ичи келуб қолсалар керак. Мана бу хатни олинг», деб эшикнинг тирқишидан хатни ташлаб, жўнаб кетди. Солиҳа ердан хатни олуб, шошиб-пишиб очиб ўқумоққа бошлади. Солиҳани онаси катта отун бўлганликдан қизи Солиҳани ҳам ўқутуб, отунбиби қилган эди, Солиҳа улкан жойларға боруб, дийдиё китобларидан ўқуб, авома хотунларни йиғлатиб юргани учун шаҳарда отун номи билан исми чиққан эди. Солиҳа ярим соатғача хатни ўқуб, зўрға шул зайирдаги мазмунни топди.

«Дуойи салом, Рауфбой падарингиздан мулла Саъдулла ўғлимизға маълум бўлсунки, бул ерда, алҳамдулиллоҳ, сиҳат ва сало-

матдурмиз ва сизни ҳар онда Худованди олам саломат сақласун. Яна сўз шулки, неча вақтдан буён сизга саломатлигимизни хат ёзуб маълум қилолмаганимизнинг сабаби хат ёзадурган одам топилмаганидур. Бу хатни ҳам нўғай мактабиға боруб, бир болаға ёздурдим. Биз яна ҳафталарки, Худо хоҳласа, боруб қолсамиз керак. Биздан онангиз ва бошқа сўраган қавму қариндошларға саломимизни айтасиз. Меҳрибон отангиз Рауфбой ... йилда ҳамалда... шаҳрида.»

Солиҳа сўйинганидан хатни қайта-қайта ўқумоқда эди. Сўнгра уй асбобларини йиғиштируб, супурмоқға ва чойнак-пиёла, самоворларни ювмақға бошлади, чунки Рауфбой ифлос жойларни ёмон кўрар эди.

Саъдулланинг бу дадасидан келган хатдан хабари ҳам йўқ, мадрасадан чиққандан буён Рауфбойни рўзгориға харажатга юборган 150 сўм пулини самоворларда, гоҳо пивахоналарда, Раҳимжон бесоқоли билан сарф қилуб, уйиға ўн, ўн беш кунда бир келса келуб, келмаса самовор ва нўмирларда Раҳимжонни айшини суруб юрар эди. Бу кунлардаги айшу роҳатлари бутун бу дунёда юрганлигини эсидин чиқарган ва ўзини бир бошқа дунёда юрган каби кўрар эди. Ҳам дадаси Рауфбойнинг келурини пойламақда эди, чунки 150 сўм пул 15 кунга етмаганлигидан оқчасиз қолган эди. Шул сабабдан «Раҳимжон бесоқолим пул топуб бер ёки фалон жойға олуб бор, деса қандоқ қиламан, пулимни йўғлигини билуб, мендан аразлаб қайтуб қолса бесоқолимдан ажралуб қоламан», деган хаёл билан «Дадам келса, бир хийла билан кўброқ пулидан олуб қолурман», деб Рауфбойни пойлар эди. Саъдулланинг бахтиға Ғойиббой ака ўғли Раҳимжонни мадрасадан чақириб олган эди. Чунки мадрасада Раҳимжон совуқроқ бўлгани учун, муллабаччалар яхши кўрушуб, бир-бирларига ғашлик қилуб, Ғойиббой акаға «Ўғлунг фалон муллабачча бирлан мундоғ иш қилди ва фалон, фистон», деганлари учун Ғойиббой аканинг аччиғи чиқуб «Бул вақтни муллабаччалари ҳам курсун, ўзи ҳам курсун, мулла бўлуб менга нима фойда қилуб берар эди, мундоғ маломат бўлуб юргандин ўқумагани яхши», деб мадрасадан чиқариб олган эди. Саъдулла мадрасадаги муллабаччалар ичида Раҳимжоннинг энг яхши кўрадирганлардан эди. Саъдуллани ёши йигирма тўртларда бўлуб, тўққуз ёшида мактабға кируб, йигирма ёшида базўр саводхон бўлган эди. Рауфбой ака «Ўғлум мулла бўладирганға ўх-

шайдир», деган хаёл билан мадрасаға берган эди. Саъдулла тўрт йилдан буён «Кофия»¹ ўқумақда бўлуб, кўбда дарсга иштаҳаси бўлмай, доим умри шериклари билан бесоқолбозлик илмида ўтуб, ўкуган собоқлари «Фалонни ўғли хўб етилибдир. Ануни ўғлини бир кечаси базм қилишни иложи бормикан...»лардан иборат эди. Рауфбойни қариб кўрган ёлғуз ўғли бўлганликдин, мударрис афандиға «Койиманг, кўнгли оғримасун», дегани учун мударрис афанди Саъдуллани баъзи беадабчиликларини назар вақтиға олмас эдилар.

Рауфбой ўзи айткан кунда уйига етуб келди. Хотуни ва Саъдулла билан кўришди. Бонкадан тўлави борликдан олуб келган оқчасини тўлади ва ўрниға тўрт минг беш юз сўмлик вексел қўйди. Рауфбойни ёши олтмиш тўртларда бўлуб, ёшлик вақтида замонани йигитлариға ўхшаб, бесоқолбозлик, қиморбозлик, ...бозлик, шунга ўхшаш ичкуликларға ўрганмай топкан оқчасини туфлаб-туғиб кўпайтурган эди. Бунинг бахтиға хотуни Солиҳа ҳам ўзиға тузукроқ кишининг қизи бўлганликдан бир минг сўмга яқин ўз меросидан келтуруб берган эди. Рауфбой уч-тўрт минг сўмлик бўлуб Туркистоннинг машҳур катта шаҳарларида савдогарчилик қилур эди, ҳамма шаҳарларға Рауфбой деб от таниткан эди. Бойлиғига мағрур бўлуб, ўғли Саъдуллани карнай қўюб, неча кун ош беруб тўй қилган эди. Ва бу тўйнинг шарофатидан шаҳар бойларини саъйлари билан бир-икки бонкадан кредит ҳам очкан эди. Учўт (бонкаға қўйилган векселни кўриладурган кун) кунни бўлуб бонкаға чиқиб, қўйган векселини ўткан, ўтмаганлигини сўраганида иккинчи учўтға қолганлиги учун иккинчи учўт кунини кутиб турди. Савдогарчилик қиладурган шаҳридаги дўстидан бир хат келди, мазмуни шундан иборат эди:

«Дуойи салом, камина Каримбой дўстингиздан ҳурматлу Рауфбой дўстимға маълум бўлсунки, сиз мунда эканлиғингизда бозоримиз касод эди, ҳозирда савдолар яхши бўлуб кетди, хусусан, сизни баъзи матоларингизни оладурган Чин (хитой) савдогарлари келдилар, мен келурингизға тўхтатуб турубман, агарда жанобингизға фойда керак бўлса, шул хатни олган замон кечани эрта олуб жўнанг. Икки-уч кун ҳаяллаб қолсангиз, савдогарларнинг кетуви муқаррардур. Дўстингиз Каримбой. Ўнинчи ҳамалда, Туркистон шаҳрида».

¹ Кофия – араб тили грамматикаси.

Бу хатка Рауфбой ҳайрон бўлди, беш-олти кун тўхтаб бонкадан пулни олуб кетай деса кечга қолади, сўнгра Саъдулла натарюсдан даверенност (ваколат) қилуб берди ва ҳам «Пулни бонкадан олгандан сўнг менга юборарсан, чунки арзон баҳога мол оламан, кўб фойда қилсам, Худо хоҳласа, яна келганимда сени уйлантируб қўяман», деб таъкидлади, яна Саъдуллани мадрасага боруб ўқувини, бекор юрмаслигини ўтунуб, савдога жўнади. Учўт эртаси Саъдулла бонкага чиқиб, тўрт минг сўмлик вексел ўткан экан, хушвақтлик билан олди. Ҳар вақт ўйлар эдики, «Дадамдан кўброқ оқча олуб, Раҳимжон билан томоша қилсам» деб. Лекин дадасининг кўб оқча бермаслигига ақли етуб, ноумид бўлур эди. Шул сабабдан «Дадам койирмукин пул сўрасам», деб оқча сўрамаган эди. Мана энди қўлига мўмайгина пул тушди. Саъдуллани хурсандлигига боғит бўлди. Раҳимжонни ёнига олуб аввалги томошаларига машғул бўлдилар. Саъдуллани шахри мусулмонларни катта шахри бўлганлигидан мусулмонлар ғайрати билан бир минглаб пивахона, беш юзлаб бангихона, бир юзлаб наша, кўкнорихона, эликлаб хуфия қиморхона, ўтгузлаб бачалик тақя, яна бундин бошқа алланималар, чойхоналар, яна ҳар жумъа куни мусулмонлар ўзо-ра йиғилуб, оқча йиғиб, улоқ чопар эдилар. Раҳимжонни улоқ чопуға хоҳиши борлиқдан Саъдуллага айтуб уч юз сўмга от олдуруб, ҳар жумъа куни улоқ чопуға бошлади. Шаҳарда баъзи йиғитларга «Фалон бойбачча жувонига уч юз сўмга от олуб берган эмиш», деган овозалар ҳам бўлуб турганига, Саъдулла чин кўнглидан жувонбозликни ўлгунча тарк қилмасликга қарор беруб қўйган эди. Бир жумъа куни Раҳимжон улоқ чопқан вақтда оти бир нарсага қоқилиб, йиқилиб маъюб бўлгани учун Саъдулла олган пулидан неча ҳисса камига сотиб, яна бир от олуб берган эди. Яна бир кун улоқ чопқан вақтида оти бир нарсадан ҳуркиб, олиб қочиб йиқитди, Раҳимжонни қўли синди.

Саъдулла «Бесоқолимни ўлдириб қўйса, қандоқ қиламан», деб отни ярим баҳосига сотиб, бир неча кун Раҳимжонни табибга кўрсатмоқга бошлаб, қанча пули табибга кетди. Раҳимжон тузалгандин кейин улоқ чопуни ташлаб, шаҳардаги тақяларда, қиморхоналарда, пивахонада, нўмир рестўранларда Саъдулла иккаласи юрмоқга бошладилар. Бир неча вақтдин кейин Рауфбойдан ўғли Саъдуллага бир хат келди, шул мазмунда эди:

«Маълум бўлсунки, мулла Саъдулла ўғлумға, агарда бонкадан пулни олган бўлсангиз, ёнингизда сақламай, тезликда почтадин менга юборинг, чунки мунда оқчаға ниҳоятда зарурмен, арзон нархлик моллар бор, шу молларни олсам, кўб фойда қилсам керак, албатта, шул хатни олган замон юборинг».

Бу орада Раҳимжоннинг дадасининг кўб қарзи бўлуб, пулдорлар қаттиғ қистаганликдан Ғойиббой ака Саъдуллаға «Ўғлум сиз билан юруб бир тийин бўлсун фойда қилмаса? Бекор сиз билан юруб нима қиладур? Энди бир бошқа кишиға хизматка қўюб юбораман» деганида Саъдулла «Менга ҳамиша бир одам керак, бўлмаса мен қарзингизни берайин», деб етти юз сўм пул бергани учун, бонкадан олган оқчаси тамомланган ҳисобиға етиб қолган эди. Шул сабабдан отасиға шул равишда жавоб ёзди: *«Мен ҳам мунда савдогарчилик қилуб, анчагина фойдалиқ бўлдум, молларимни сотиб, оқча қилуб тезлик ила сизға юбораман, мундан хотиржамъ бўласиз»*дан иборат хат ёзди. Мундан сўнг Раҳимжон билан аввалғи айш-ишратда давом этмақда эди. Баъзи вақтларда рестўрандан мает бўлишиб, ярим кечада қайтишларида, йўлда ёмон одамлар ушлаб, уруб, сўкуб, ўттуз-қирқ сўм пуллари олиур эдилар. Шундай қилуб, оз вақтда бонкадан олган оқчалар тамомланди. Саъдулланинг кармонидан бирда хабари йўқ эди. Яна бир кун рестўранга чиқишиб ичишиб, жўнамоқчи бўлиб, Саъдулла кармонига қараганда, пули адо бўлганликдан рестўранчи Саъдулланинг тўн, камзуллари гаровға олуб қолганиға ниҳоятда тажанг бўлуб, яна Раҳимжоннинг иккинчи куни ёниға келмаганиға чидай олмай, бир неча оға-иниларидан оқча сўраганида «Йўқ» жавобини эшитгач, онаси Солиҳадан беркитиб, сандуқ, самовор, намад яна бошқа нимарсаларни уйдан ўғурлаб сотмоқға бошлади. Бул оқчалар ҳам тугалғач, ноилож бўлиб, боғидаги теракни ҳеч кимға билдурмай арзонга соткани учун пулға серобгарчилик бўлуб қолди.

Жумъа куни кечқурун Саъдулла, Раҳимжон янги камзул, янги тўн, янги кафш-маҳсиларини киймоқға бошладилар. Чунки Карим паҳлавон гапга таклиф қилган эди. Гапга бордилар, буларға меҳмонхонани тўридан жой тегди, таомлар ейилди, дастурхонлар кўтарилди, бир оз лутфбозлик¹ ҳам бўлуб ўтди. Саъдуллаға бир ҳодиса иш рўй бердики, агар мундоғ иш бўлу-

¹ Лутфбозлик – хушомад.

рини илгаридан билса, ўзи ва бесоқоли Раҳимжон, минг сўм фойда бўлганда ҳам, бу жойга қадам босмас эдилар. Ва Саъдулла бир неча гапхўрларнинг «Саъдулла бойбаччаликни даврини хўб сурвотди-да, яна мундоғ чиройлик боланинг ёнига солиб юрубдур», деганлариға ва бошқа гапхўрларнинг «Бу боланинг кўйида қанча минг пулни барбод берди, ҳар қанча қилса, Саъдуллаға ярашадур, чунки отаси кўрган», деганлариға бирда шишинмас эди. Бу ҳодиса ҳам Раҳимжонға гапхўрларнинг кокил солулари¹, Саъдулла «Бесоқолимга кокил солдурмайман», деганида, калтаклаб, оёқ-қўлини боғлаб, ошхонаға ётқузиб қўюладир. Гапхўрларнинг Саъдуллаға бу қилган ишлари жуда қаттиқ таъсир қилмиш ва ўзининг урувчиларнинг «Хўб, сизларними?» деб янган² ва уруб боғловчиларнинг бошчилари, Эшназар, Боқи саркор, Кичикхўжа жўрабоши эканликларини ҳам билиб қўймиш эди. Субҳ вақтида Саъдулланинг оёқ-қўлини бўшатиб, Раҳимжон бесоқоли билан жўнатиб юбордилар. Кечасидаги гапхўрларнинг қилган ношойиста ишларини кишиға айтмасликға гапхўрлардан Раҳимжон ваъда олган эди. Раҳимжоннинг бу аламларға чидолмай Саъдуллоға қаттиғ қарши сўзлар ила: «Агар мени хўрликға солучиларни ўлдурмасанг сен билан юрмайман», деганиға, Саъдулла «Менга ҳам жуда таъсир қилди, сен айтмасанг ҳам буларнинг ишини бажараман», деб хотиржамъ қилмиш эди. Яна бир муҳимроқ иш Саъдуллоға рўй берган бўлса, ул ҳам гапхўрларнинг ўлдурмоқликни плонини тузмак эди. Бир куни Саъдулло билан чойхўрликда ўлтурганида юқорида исмлари зикр этилмиш чапан йигитларни кўриб, сўйлашиб, чаҳоршанба куни оға-иниларини чақириб, ичкулик мажлиси қилмак бўлганлигини билдириб, буларнинг ҳам ул мажлисга чақирганида, чапанлар Саъдуллаға узр айтиб: «Йигитчилик-да, у куни сизға беодобчилик қилиб, бесоқолингизга кокил солдук», деганларида, Саъдулла «Нима бўлмайди дейсиз йигитчиликда, мунга хафа бўлмайман, кишини шайтон йўлдан чиқарганда, отаси бўлса ҳам кўзиға кўрунмайдур» деб, хафа бўлмаган бўлиб, боғида зиёфат қилувини ва боғга боруларини қаттиғ ўтинган эди.

¹ Кокил солиш – илгари шариятдан чекиниб, эркаклар орасида бузуқчилик урчиган замонларда қирқ кокил сочни дўппининг гирдига улаб, уни бесоқол болага кийдириб, ўйинга тушириб, эркакларнинг томоша қилиш одати бўлган.

² Янмоқ – пўписа.

Мундоғ плонни илгаридан Раҳимжонга ҳам билдуруб қўйгани учун Раҳимжон ҳам Эшназар, Боқи саркор, Кичикхўжа жўрабошиларга: «Албатта, боққа чиқарсизлар, чунки мен мадрасадан бир неча хушрўй муллабаччаларни олиб чиқаман», деганига чапанлар: «Бу ўладурган дунёга бир мазалашиб келайлик-а», деб зиёфатга бормоққа ваъда берганлар эди.

Саъдулла чойхонадан қайтиб, Раҳимжонга «Хўб иш қилдимму? Худо хоҳласа, ҳаммасининг тегига етаман», деган ва яниган эди. Чапанларнинг зиёфат қиладурган куни Саъдулла боғига чиқуб, тараддуд қилуб ва уйидаги арақ қўшилган мусалласни хумчаси билан олиб чиққан ва Раҳимжон ҳам бир неча хил таомларни пишурмоқ ҳаракатида, қозонга оловни ёқмоқда эди. Меҳмонлар ваъда қилган вақтларида келишдилар. Саъдулла, Раҳимжон қаршу олиб ўтқуздилар ва таомларни меҳмонлар олдиға қўйдилар. Таомлар ейилиб, дастурхон кўтарилди, мусалласни хумчаси билан келтуриб, Раҳимжон косагул бўлуб, меҳмонларга қуюб бермоққа бошлади. Чапанлар «Хўб ўткур бўлубди-да, ҳозирим – ҳузурим», деб майни сувдек симирмоққа бошладилар. Хумчадаги май тамом тугади, меҳмонлар ҳам ҳар тарафқа йиқилиб ётиб қолдилар. Мундан кейинги боғда бўлган воқиъани била олмаганимиздан ёза олмадук.

Орадан бир-икки кун ўтди. Эшназар, Боқи саркор, Кичикхўжа жўрабошилар кўринмадилар, ҳам уйларига келмадилар. Оталари ҳар тарафға хабар юбориб, «Кўрган кишилар бўлса, хабар берилсун», деб полицияга ҳам маълум қилуб қўйдилар. Полиция тафтиш қилмоққа бошлаб, баъзи гапхўрлар сўзига қараб, Раҳимжон, Саъдуллаларни чақируб: «Йўқолганлардан хабарларинг борми?» деб сўраганида, «Йўқ, кўрганимиз йўқ», деб тонганликларидан, полиция «Илгари йўқолганларни танир эдингларми?» деб сўради. Раҳимжон, Саъдулла «Йўқ, танимас эдук» деб умрларида бир мартаба бўлсун мундоғ йигитларнинг танимаган ва гаплашмаганликларини билдурдилар. Лекин бахтга қарши, мазкур йўқолганлар билан илгари гаплашиб ва самовор-чойхоналарда бирга чойхўрлик қилуб юрганларини бир неча йигитлар маълум қилганликдан полиция фаҳмлаб, ҳар иккисининг уйларини тафтиш қилиб, иккисидан ҳам қонлик қўйлақлар топди. Полицияга бу катта нишона бўлди. Ва Раҳимжон бунга бир сабаб кўрсатиб беролмай йиғламоқға бошлагани ва Саъдулланинг қочиб кеткани,

Ўлдурганликларига катта далил бўлурдай бўлуб қолгани учун полиция тўғри иккисини турмага ёпди. Иши окружной судга чиқди. Раҳимжон, Саъдулла тонмоқға бошлаб, иши етти, саккиз ойға судралди. Ҳар бир сўровда суд қаттиғ-қаттиғ қийновлар билан сўраганликдан Саъдулла, Раҳимжон бу азобларга чидолмай, мундан ўлумни яхшироқ билуб, «Кошки, ўлимга буюрилсанг эди», деб Саъдулла тубандаги сўзлар билан иқроп қилди: «Йўқолганларнинг йўқолувлариға ўзлари сабаб бўлдилар, нега бировнинг бесоқолиға зўрлик қилуб, кокил соладурлар ва неча минг сўмларни бесоқол кўйида барбод беруб юрганни калтаклаб, беҳурмат қиладурлар, мундоқ беодобларнинг жазолари шу бўлса керак», деди ва Раҳимжон ҳам ўлдурганлигиға очиқ иқроп қилди.

Бу сўзлардан судга маълум бўлдики, батаҳқиқ¹ шулар ўлдурганлар. Судда бир неча вақт маслаҳат қилиниб, жувонбоз бирлан бесоқолни ўн беш йилға Сибирға ҳукм қилдилар. Туркистонда мундай ишлар ҳамиша давом этуб турганини кўрувчи ва билувчи ҳар бир ақлли мусулмон киши, шарийъати исломиятда манъ қилинмиш, мундоғ хунук бесоқолбозлик одатини давом этдирувчи, Туркистон мусулмонлари аҳволларига афсуслар қилуб, бекорга неча мингча пулларни исроф қилувчи, бесоқол талашаида мусулмон мусулмонга душманлик ортдирувини ва бир-бирларидан қон тўкувни, бесоқолбозлик сабаби бирлан жиноят кўпаюб, ёш-ёш йигитлар ўн-ўн беш йилларини Сибирда, минг турлук азоб ва хўрлик билан зое қилувларини, ҳам дунёдаги гайри миллатларга мусулмонлик исмини булғатиб кўрсатувларини ва ўзлари кулки бўлмоқларини, яна бу дунёда хор ва охиратда Худонинг қаҳр-ғазабига гирифтор, Муҳаммад алайҳиссаломнинг олдиларида шармисор ва шафоатларидан бенасиб бўлувлариға ачиниб, мундоғ хилофи шаръи² ишларнинг кони бўлган Туркистондан бошқа шаҳарларга қочиб кеткуси келур эди.

1915 йил

¹ Батаҳқиқ – ҳақиқатан.

² Хилофи шаръи – шарийъатга зид.

ШОДМАРГ

Кичик фелетўн

Мулла Карим Ҳожининг ёши етмиш ёшларда эди. Ёшлиқда бошига кўб жабр-жафолар тушмиш, дунёдаги ҳамма азобларни тортмиш эди.

Балки сиз «Мулла Карим Ҳожи жуда камбағал бўлган экан, шунинг учун фақирлик азобини, очлик жафосини тортгандир», деб ўйларсиз. Йўқ, Карим Ҳожи камбағал эмас эди. Жуда бой бўлма-са ҳам, беш-ўн минг оқчаси, ўн-ўн беш ботмон шоликор ва бир кўраси, яна булар устига хатми кутуб¹ ҳам қилган, замонадан хабардор, мусулмонларнинг фойда-зарарига тушунувчи эди.

Энди мендан «Ўзига етарлик дунёси, хатми кутуб қилган, замонадан хабардор бўлса, нима учун жабр-жафо чеккан?» деб сўрарсиз, албатта. Мулла Карим Ҳожининг жафо чекувига ҳалиги замонадан хабардорлиги, мусулмонларнинг фойда-зарарига тушунувчилиги эди. Мулла Карим Ҳожининг қисқача таржимаи ҳоли мана бу:

Бир вақт мулла Карим Ҳожи охунднинг шаҳрида қози сайлови бўлган эди (бу вақт қирқ ёшларида эди). Савдогар қозилар элликбошиларга ва ҳокимларга минглаб, юзлаб пора тикиб, қозилиқни сотиб олғач, бизнинг Карим Ҳожи қози бўлувчилар ила айтишган ва уларга «Хоинлар, золимлар, золим ёрдамчилари!» деб қичқирган эди.

Қози бўлувчилар нафсониятка кетиб, юқори ҳукуматка мулла Карим охунд устидан: «Сиз – ҳукумат, золим экансиз, биз – қозилар, сизларнинг хоин ёрдамчингиз эканмиз, шаҳримиз муллаларидан мулла Карим охунд, сиз – ҳукуматимизни «золим» ва бизларни «золим ёрдамчилари» деб атади. Жазосини берувингиз маржудир². Мундоқ ҳукуматка қарши кишиларнинг йўқ қилувингизни ўтинамиз», деб ариза бердилар. Ҳукумат бу аризани кўруви билан дарров жандарма юбориб, Мулла Карим охундни турмага олди. Тўғрисиўзлик жазосини тортиб, сўровсиз, несиз, икки ой ётди, уч ой ётди, тўрт ой ётди. Бешинчи ойда сўроқ бўлди. Карим охунд тўғрисиўзлик ўлдиғидан³ сўнг:

¹ Хатми кутуб – бирор доирадаги мактабни ўқиб тугатиш.

² Маржу – умид, орзу.

³ Ўлдиғидан – бўлганидан.

– Ҳукуматни золим дебсан, – деб сўраган саволига:

– Жуда тўғри дедим, чунки ҳукумат жамоатнинг сайлаган кишисини жамоат ишига киритмайдилар, ўз тиловинча иш юритадир. Жамоат бирор фойда-зарарни ажратувчини сайловга қарор берса, дарров ҳукумат ва ҳукумат бўрилари сапчийдилар. Мундай ҳукуматни такроро «золим» ва ҳукумат тарафидан қўйилган маъмурларни «золим ёрдамчилари» дейман, – деди. Суд ўлим жазосини буюрса ҳам, баъзи суддагилар девона ва телбаликка қарор бериб, ўн беш йил катр¹ жазоси ила кифояландилар.

Ой ўтди, йил ўтди. Мулла Карим охунд дунёда кўрмаган азоблар ва жафоларни тортди. Ва ҳамиша Аллоҳ таолодан золимларнинг жазосини тилади. Ўн беш йилни азоб-уқубат, ҳасрат ва болаларининг фироқида ўтказиб, жамоат ишина аралашмаслик вазифаси ила ватанина қайтди. Болаларни ёнида қўбда турмади. Ҳаж ниятида сафар қилди. Муқаддас зиёрат жойларида Аллоҳ таолодан золимларнинг жазосини тилади. Ҳаждан ҳам қайтди. Жамоатка аралашмаслик вазифаси ўлдуғиндан, золим ҳукумат зулмидан ҳаммаслақлари ила бирликда шикоятланув ила кифояланди. Мундан сўнг ҳукумат жафосина илинмади. Илинганда ҳам Қора тўрага (пристав) ўрнидан туриб, таъзим қилмагани учун уч ой турмада ётган эди.

Энди четдангина ҳукумат зулмига, мусулмонларнинг эзилганларига, шу золим ҳукумат иш бошида турар бўлса, тез вақтларда мусулмонларнинг инқирозга юз тутувларина чин-чиндан ачиниб, куйиниб золимлар ҳақиқа дуойи бадлар ила кифояланди.

Бу золим адолатсизлик мулла Карим Ҳожини жабр-жафо, ҳасрат, афсус ила қартайтирди, ёши етмишга етди.

Ҳар кун ўғли бозордан қайтганда, янги хабарлар сўровчи бўлганликдан бу кун ҳам янги хабарлар сўради. Ўғли суюнган тусда: – Суюнчи беринг, ота! Халқ ва аскар бир бўлиб, ҳукуматни ўриндан туширган, ҳамма иш халқ қўлига ўткан, эски ҳукумат маъмурлари ўриндан туширилиб, қўлга олинган, министрлар ҳам ҳибс этилган, подшо ҳам қамалган, ҳуррият эълон қилинган, деди. Мулла Карим ота: – Ҳуррият?! – деди, орқа-

¹ Катр – каторга, сургун.

сига йиқилди. Ўғиллари юзига сув сепдилар. Лекин ул хушсиз эмас эди, балки шодмарг¹ бўлган эди.

Абдулла Қодирий
«Нажот»² – 1917 йил, 21 март, 2-сон, 3-бет.

САЙЛОВМИ, БОСҚУНЧИЛИКМИ?

Айнан

Уламо ва бойларимиз иттифоқга келмовлари ила баробар сайловни зўр тартибсизлик ила ўтказдилар. «Шўрои ислом»га товуш берувчига такфир³ қилувлардин ва бошқа зўрлик ила ўз нўмирларини халққа таратувдин, учунчи нўмирни олмай ўнунчига товуш берувни хоҳлаганларни маҳалладан чиқармоқ, ўлук-тиригиға кирмаслик ила таҳдид қилдилар. Сайлов куни низомга хилоф ўлароқ, ҳар кимни ўз тарафиға кучлаб ундадилар. Масалан, бизнинг «Бешоғоч» даҳасина тобеъ «Хўжа Нуриддин»⁴ мозорида шундай воқиъалар бўлди: эрта билан сайловга бормоқ қасди ила кўчага чиқдим. Катта саллалик муллалар, зўр қоринлик бойлар қўлларинда даста-даста ўз сайлов нўмирларин олиб, баланд овоз ила ўткан-кетканларга ўз нўмирларин тарғиб қилмақда, ҳаттоки, «Учунчини олмаган кофир! Ўнунчини хоҳлаган бадмазҳаб!»⁵ деб қичқирмақда эдилар. Бу зотларнинг ҳадларидан бунча тажовуз қилганлариға таассуф чекиб, участка эшикиға етдим.

Бу ерда қўлларинда учунчи нўмир қоғаз ушлаган муллалар ва маҳалла имомлари дасталаб бўлиб, контрўл равишинда текшириб, агарда учунчи тарафдори бўлса хўб, ўнунчи бўлса неча хил мазаммат⁶ ила қўлидан конвертин олиб, ўз қўллариндаги учунчи жойланган конвертни бермақда эдилар. Сайлов бутун босқунчилик ҳолин олган эди.

¹ Шодмарг – шодлик кайфиятидан ўлмоқ.

² «Нажот» газетаси 1917 йилнинг март ойидан чиққан либерал (эски ва янги ҳукумат орасида муросасоз) йўналишдаги газета. 20 сони чиққан, муҳаррири – Мунавварқори.

³ Такфир – кофирга чиқариш.

⁴ «Хўжа Нуриддин» – Ҳожа Нуриддин Тошкандий – Ҳожа Аҳроп Валий Убайдуллоҳнинг муриди, вафоти 1511 йил.

⁵ Бадмазҳаб – йўли ёмон; мазҳабга амал қилмайдиган.

⁶ Мазаммат – айблаш, қоралаш.

Бу ҳолни кўргач, милитсияга мурожаат қилдим. «Маат-та-ассуф¹, муллалардан кўрқаман!» деган жавобни эшитдим. Ра-исга билдирмоқ бўлиб эдим, тиғизликдан уйга кирмоқ мумкин бўлмади. Ҳайрон бўлиб туриб эдим, бир танишим ёнимга келиб: «Бу ерда ўнунчидан дам ура кўрманг, муллаларнинг тарафидан кўюлган махсус кишилар бор, агарда муллаларга етқузсалар сизга ҳужум қилувлари эҳтимол», деди. Воқиядан ҳужум қилувларин ўзимда сезган эдим. Чунки баъзи муллаларнинг ва бойларнинг ўз оғзидан: «Ҳар ким ўнунчига тарғиб қилса – тўб-тўғри уриб ўлдириш», деганларини ҳалидан-ҳали эшитмакда эдим. Бу ҳолларни кўргач, бутун ҳушим бошимдан учди.

Бояги эшик контрўллари олдига қайтиб, оларнинг сиёсатларига қараб туриб эдим, қора куч тарафдорлариндан бир маҳдум менга ўқрайди. Бу муҳтарам зот-бобаракот маҳдумнинг хўмраювин дарров сездим ва дедимки: «Маҳдум афанди, мен халқни таҳдид ва такфир ила кўркутиб, «Шўрои ислом» испискасига тарғиб қилмаячиқмин. «Шўрои ислом» бу ишни ҳар бир кишининг инсоф виждонина топширмишдир. Аммо сиз муҳтарам маҳдумнинг уламо-боён жамиятингиз тарафидан билмадим на учундир низом ва қонунга хилоф ҳаракатлар кўрулмакдадир. Менга ўқрайманг! Ҳақсизлик қаю тарафда бўлса, шу тарафка ўқрайинг!» дедим.

Шу аснода атрофимни ҳалиги маҳдумга ўхшаш зотлар чулғаб олмиш, гўёки маҳдумнинг буйруғини кутмақдалар, токи менга ҳужум келтурсунлар. Маҳдум ранги бўзарган ҳолда маним ёнларимга ва қўлтуғим орасига қаранур эди. Токи ўнунчи нўмирдан бўлса, тортиб олсун ҳамда дўстларига буюриб урдирсин. Менда ҳеч нарса йўғлигини билиб, бошқа тарафка йўналди.

Ҳамон бояги босқунчилик ҳукм сурмакда, ўнунчини йиртиб, учунчини бермоқ давом этмакда, балки борган сайин ривожланмакда эди. Такфир ва таҳдидлар...

Шул орада ёшлардан мулла Зайниддин афанди Ҳусаинов қора куч тарафиндан қаттиғ равишда қийналди. Бу ҳолларни кўргач, қора халқ орасинда турмакни хавфлик санаб, участкадан чиқдим. Маним ила баробар кўб кишилар учунчига овоз берувга виждонлари қабул қилмай, ўнунчига бермоққа муллалардан кўрқиб, сайловдан маҳрум бўлиб кетдилар. Биноан

¹ Маат-таассуф – афсуски.

алайхи, бу сайловимиз яширин, текиз, ҳар кишининг хоҳишича бўлмай, уламо, бой ва маҳдумлар босқунчилиги остинда ижро этилди. Бунга таассуф этмаска мумкин тугил. Чунки учунчи испискада хуррият ва ҳуқуққа шул қадар қарши эскилик тарафдори қора гуруҳлар борки, булар ҳоким бўлганда на бир тартибли мактаб ва на бошқа ислоҳот кўрурга мумкин тугил¹.

Мазлум (Эски шаҳарлик)

«Улуғ Туркистон», 1917 йил, 4 август, 20-сон, 4-бет.

¹ Мақола шаҳар думасига қайта сайлов муносабати билан ёзилган. Дума-лар ҳайъатининг учдан икки қисми насронийлар ва учдан бир қисми мусулмонлардан иборат бўлган.

1917 йил 30 июлда Тошкент шаҳар думасига навбатдаги қайта сайлов бўлиши белгиланади. Бу сайловда асосан эскиликни ёқловчи «Уламо» жамияти, тараққийпарвар «Шўрои исломия» жамияти ва болшевиклар орасида номзодлик учун кескин кураш кетади. Сайлов кунидан бир мунча илгари руслар бу сафарги думага сайловда мусулмонларнинг қўли баланд келишини сезиб «Шаҳарнинг янги қисми учун алоҳида дума сайлаймиз» деб, Тошкент думасини иккига бўлиш таклифини кўтариб чиқадилар. «Шўрои исломия» жамияти рус тилини билмаган, сиёсий маълумоти бўлмаган «Уламо» жамиятининг номзодлари сайловда ғолиб келса, думада рус номзодлари билан биргаликда иш юрита олмаслигига ва думанинг иккига бўлинишига кўзи етиб, бу ҳол маҳаллий мухторият, мустақиллик олишга ғов бўлишларини, яна мустамлака ҳолида қолиб кетишларини билиб, иложи борица ўз жамиятларидан дума номзодлигига озми-кўбми русча маълумотли, янги тарбияси бўлган юрист, доктор, комиссар, муаллим, зиёли савдогар, русча маълумотли приказчик, очиқ фикрли уламоларни кўрсатадилар. Лекин «Уламо» жамияти Эски ва Янги шаҳар авом халқи орасида «Шўрои исломия» жамиятининг номзодлари бадмазҳаб кафказли, динсиз татарлардан, уларга овоз берманглар, деб ташвиқ қиладилар. Натижада авом халқ муллалар ва бойлар жамияти «Уламо»нинг номзодларига овоз бериб, улардан 62 номзод ўтади, тараққийпарвар зиёлилардан эса фақат 11 киши сайланади. Думанинг ишларида «Уламо» жамиятининг номзодлари «Муваққат мактаб комитети» ҳайъатига номзод сайлашда ҳатто Мунавварқори ва Содик Абдусатторовга овоз бермайдилар. Бошқа ташкилий ишлар ҳайъатига овоз беришда ҳам ўша ўн бир тараққийпарвар ўрнига русларга овоз берадилар. Бахтга қарши Тошкент думаси болшевикларнинг зўрлиги билан 1917 йил 2 декабрдаги фармонига биноан тарқатиб юборилади.

Ёзувчи Ҳабибулла Қодирий «Отам ҳақида» китобида Абдулла Қодирий ва унинг маҳалладоши Зайниддин Хусайн ўглининг ўша йилги шаҳар думасига бўлган сайловда қатнашганларини ва уларнинг бошидан ўтган воқеани ёзиб ўтадилар. Ёзиб ўтилган хотира юқоридаги мақоланинг руҳи ва мазмунига мос келгани учун бу мақолани Қодирий қаламига мансуб деб, тўпلامга киритдик.

ОЧЛИК БАЛОСИ

Наманган шаҳрина тобе Тўрақўрғон ном қишлоқда очлик сабабли Орзиқул номлик одам хотуни ҳам дўрт боласи бир-ла шишинуб ҳалок бўлдилар. Шундай оғру ила кўчаларда ҳам ҳалок бўлган одамлар бўлди. Булардан бошқа Қўрғонча, Яндама, Қўшмозор, Эски обод ҳам Қумбой номли қишлоқларни ҳам очлик балоси қамраган ва ғоят қизғанч равишда шишиниб оғриган ва шул оғру сабабли дунёга видоъ берувчилар кўпайди. Ушбу аҳволларға шоҳид бўлуб одамнинг жонин титрата ва ихтиёрсиз кўздин ёш оғузадир. Жаноби Ҳақ шундай элларга баракот юборсин эди, деб дуо қиламиз.

А.Қодирий

«Улуғ Туркистон», 1918 йил, 24 январ, 55-сон, 4-бет.

МАЙДА САВДОГАРЛАРГА МУРОЖААТ

Маълумки, ҳар хил саноат ходимлари, ўз ора уюшмалар тузуб, союзлар ташкил қилуб ўзларининг ҳуқуқларини шул уюшмалари орқали талаб қилуб вужудга чиқаратурган бўлдилар. Туркистон мусулмонларининг ўн беш – йигирма просенти майда савдогарлардан, дўкондорлардан иборат бўлуб, ўзларининг маишатларин бир-икки минг сўмлик мол солинған кичкина дўконлари ила таъмин этуб туралар.

Ҳозирда беш-олти ойдин берли Масковдин мол келмов сабабли мазкур майда савдогарларнинг савдо ишлари жимирилуб¹ борадир. Агар бу иш шул ҳолда давом этса, мунинг натижасида Туркистонда ўн беш-йигирма просент ташкил эткан юз мингларча майда савдогарларнинг ишсиз қолувлари бик² яқин эҳтимолдир. Шунга кўра вақт қочирмасдан майда савдогарлар ўз ора союз тузуб мусулмон исполнительний комитетина вакиллар киритурга ва ўз ишларини шул равишда тартибга қўярға тевишдир.³ Бу майда савдогарлар союзинда зўр савдогарлар қабул этилмас, деб билам.

А. Қодирий

¹ Жимирилмоқ – емирилмоқ, касод бўлмоқ.

² Бик – жуда.

³ Тевиш – керак, лозим.

Идора: Руслар орасина оқ савдогарлар союзи кўбдан бор ва хили яхши давом эта. Мусулмон савдогарларина шуларнинг низомнома ва ишлариндин намуна олуб иш қилув кўбдан лозим эди.

«Улуғ Туркистон», 1918 йил, 25 май, 96-сон, 3-бет.¹

ЭСКИ ШАҲАР ОЗИҚ КОМИТЕТИНИНГ ЎН БИР ОЙЛИК ҲИСОБИ МУНОСАБАТИЛА

Варақамизнинг мундан илгариги нўмирасинда озиқ комитетининг ўн бир ойлик хидмати ва ҳисоби ҳақинда ёзилиб ўтди. (Бу нўмирада ҳам ҳисобнинг охири ёзилди. Иккинчи бетка қаралсун.) Халқ ўн бир ойдан бери қаноатланурлик даражада озиқ ололмаганидан, озиқ комитетининг ишсизлигидан озиқ комитетига яхши қарамай, ишончсизликлар билдириб келмоқда эди. Ўткан нўмирада ёзилган ўн бир ойлик хидмат ва ҳисоб халқнинг илгаридан ҳисоблаб қўйган бир нарсаси бўлганидан халқ мазкур ҳисобни албатта совуққон-ла қарши олиб, «бўладирган иш шу эди» демоқ ила кифоялануви шубҳасиздир.

Собиқ комитет ишсиз² эди. Мунга иқрор қилмай мумкин эмас. Зероки, кўз олдимиздаги рус озиқ комитетининг қилган иши ила бизникини чақишдирилиб қаралса, бир-бирининг орасида осмон ила ерча фарқ кўрилуру. Биз Янги шаҳар рус даҳаси озиқ комитетини кўрамизки, гарчи умумий тартибдан кам миқдорда бўлса ҳам, ўз халқларин ҳар бир озиқ тўғриси-дан ҳам фойдаландириб келмоқдалар. Аммо бизники эса ойига икки қадоқ³ ундан (бошқа озиқлар ёзмоққа арзимайдир) ўтолмай келдилар. Озиқ комитети халқга энг зарур озиқларни ва бошқа нимарсаларни арзон баҳо ила еткузиб бермоқни ўз зиммасига олувчи бир ташкилот эканлиги ҳеч кимга яширин эмас. Биноан алайҳи, ҳар бир озиқ ташкилотига мутасадди бўлувчи зотларнинг мазкур жиҳатларга риоя қилиб иш кўрувлари албатта лозимдир.

¹ «Улуғ Туркистон» – Тошкентдаги татар бойларининг газетаси. Феврал инқилобидан кейин нашр этилган. Болшевикларга, ишчилар синфига қарши курашган, халқни шўролар қарорига бўйсунмасликка чақирган. Мухаррири Кабир Бакир. Газета болшевиклар қўлига ўтиб «Иштирокиюн» (Коммунист) номи билан чиққан.

² Ишсиз – бу ерда иш билмаслик маъносида.

³ Қадоқ – 409,5 граммга баробар.

Бошқа озиқ ташкилотлари ҳолидан хабаримиз бўлмаса ҳам, ўз озиқ комитетимизда бу жиҳатни етушлича риоя қилинганликни тополмаймиз. Шунинг ила баробар:

– Бизнинг озиқ комитети ишсиз эди, шунинг учун халқни бошқалар каби озиққа ёрчитмади, – деб, бутун айбни комитет устига қўймоқ ҳам жуда қийин. Бизим комитет ҳам бошқалардан ибрат кўтариб, ўз халқларин яхши тўйдирмоққа, кийдирмоққа албатта ҳаракат қилган бўлсалар керак. Бу шубҳасиздир. Билувимча бунга баъзи монеълар ҳам бўлмишдир. Жумладан, бу монеъларнинг биринчиси: ватанимиздаги кун-бакун бўлиб турган тартибсизликлар – ўзора урушлар бошланиб йўлларнинг тўхталуви, Туркистонга таъйинланган озиқларни ўз вақтида ета олмови бўлса керак. Бу ҳол эса буюк Русияда инқилоб бошлангандан бери давом этмоқдадирки, ҳар кимга маълум бўлса керак.¹

Юқоридаги биринчи монеъни ўқуганда, ўқувчининг кўнглига: кўшнимиз Русия даҳасидаги халқлар тартибсизлик бўлса-бўлмаса билатарк² кунлик озиқларини олиб турдилар. Нима учун кун-бакун бўлиб турган тартибсизлик, йўл тўхталиши аларни озиқсиз қолдирмади? – деган савол албатта келур. Бу савол энг тўғри бир саволдирки, бунинг сабабини иккинчи монеъ ўрнида кўрсатиб ўтамыз. Бу иккинчи монеъ эса бош тақсимчиларимизнинг арзимаган баҳоналар кўрсатиб, Эски шаҳар халқининг ўз нуфусига лойиқ ҳисса бермовларидир. Эшитувимизга кўра, бошқа шаҳар мусулмонларига ҳам шу равишда тақсим қилур эканларки, бунга таассуф қилмасдан мумкин эмасдир. Йўл бузилиб, ғалла келув тўхтаган вақтларда Эски шаҳар халқи шишиб ўлмоққа мажбур бўлурлар. Аммо топилган озиқларнинг бариси ёлғуз (аёвлик) Русия даҳасига берилган вақтлар ҳам бўлур эди. Бош тақсимчи, гарчи аччиқ бўлса ҳам, Николай замонини унутмоққа, ҳар бир миллатни бир ҳуқуқдаги граждн ҳисобламоққа ва шунга суялиб иш кўрмоққа албатта лозим эди. Лекин нима сабабдандир текизликка қарши иш кўриб келдилар ва кўрмоқдалар.

Биноан алайҳи, биз айбнинг ҳаммасини ўз комитетимиз устига огдармай, бош тақсимчилардан ўпкаласак, ҳақлироқ

¹ Ўша вақтда Қозоғистон ва Каспий денгизи орқали Ўрта Осиёга келадиған йўллар тўсилган эди. Ўрта Осиёда бўлиб ўтган очарчилик ҳақида китоб охиридаги иловада батафсил изох бериб ўтилди.

² Билатарк – тарк қилмай.

бўлурмиз. «Ўткан ишга салавот» дейдирлар. Бўлган иш бўлди. Ўткан ишга қайғуриб ўлтурмоқ фойдасиз. Биз эндиги эҳтиёжни қайғурмоқ, қаноатландирарлик озиқлар ила халқимизнинг ўн бир ойлик муҳтожлик, очлик азобида ўткузган қора кунларини унутдирмоқ керак. Ҳозир бизни ўн бир ой азобга солган кишилар иш бошидан кеткан. Аларнинг ўрнида доим фуқаро гамини егувчи меҳнаткашлар вакиллари турадир. Озиқ комитетининг илгариги вакиллари бойлардан бўлганликдан ҳукумат яхши ёрдам бермас экан, комитетнинг ҳозирги вакилларига, албатта, ишонса ва ёрдам берса керак. Зероки озиқ комитетининг ҳозирги мутасаддилари маҳзи¹ ишчи меҳнаткашлардан муташаккилдир.² Озиқ комитетининг янги мутасаддиларининг халқ учун фойдалиқ хизматларини кутувимиз ила баробар мундан сўнг бош тақсимчиларимизнинг текизликка риоя қилиб иш кўрувларин умид қиламиз.

М. Абдулла Қ.

*Эски Тошканднинг «Арзоқ (ризқ) комитети ишлари»
газетаси. 1918 йил, 6 июн, 4-сон, 1-2-бет.*

КУНЛИК ОЗИҚ КАРТОЧКАЛАРИ ТАРАТИЛУВИ МУНОСАБАТИЛА

Эски Тошканд озиқ комитети янги барпо бўлганда (май, 1918-нчи йилинда) собиқ управа тарафиндан нон, шакар, қанд, биринч, чой, шунга ўхшаш озиқлар учун кунлик ва ойлик озиқ карточкалари (гарчи тартибсиз ҳозирги пулга номувофиқ бўлса ҳам) ҳозирланиб таратилган, лекин карточкага мувофиқ халқга озиқ берилмай карточкалар фойдасизга халқ қўлида қолиб кеткан эди. Мазкур карточкаларнинг самарасиз бўлиб қолувига тақсимчиларнинг Эски шаҳар нуфусига лойиқ озиқ бермовлари ва ҳозирланган озиқ карточкаларини тартибсиз кўрсатиб лойиқ ҳисса чиқармовлари сабаб бўлган эди. Ул вақтда иш бошидагилар миллат айирмаси ила иш юритувчи шахслар бўлдиғиндан алардан шундан бошқа не кутмоқ ҳам абас³ эди. Ушбу адолатсизлик натижасида Янги шаҳар граждандари баҳузур кун кечириб, Эски шаҳарликлар ўғай бола қабилиндан

¹ Маҳзи – фақат.

² Муташаккил – шаклланган.

³ Абас – бефойда.

очлик, яланғочлик, мулк-ашё сотиб кун кечиришга, булар бўлмаганда очликдан ўлмакга мажбур бўлиб келдилар.

Эски шаҳар озиқ комитетининг идораси мусулмон ишчилар қўлига ўтув ила мусулмон ишчилар; рус даҳаси ила мусулмон даҳаси аҳолисининг бир-бирларига қараганда фарқлик озиқ олувларининг сабабини текшириб, ҳукуматдан сўрадилар. Ҳукуматдан: аввалан Эски шаҳарда шу чоқғача реквизиция бўлмаганликни ва карточка усули йўқликни, шунинг учун кам озиқ берилувини, агарда Эски шаҳарга ҳам карточка усули ва бошқалар киритилур эса, рус даҳаси ила баробар озиқ бермоқ ваъдасини олдилар. Мана шундан сўнг янги управа Эски шаҳарга карточка усули киритмоқ ҳаракатиға тушиб маълум кунлик озиқ карточкаларини халқға таратди. Лекин бу кунлик озиқ карточкалари таратилув ила йўл бўғилиш фалокатлари юз бериб, илгариги келиб турган озиқларнинг келиши тўхтаб қолди. Йўл бўғилиши вақтлигина бир ҳолдирки, тездан йўллар очилиб, озиқ келув аввалги ҳолига қайтса ва атрофда ғаллалар яхши битканликдан илгаригидан ҳам кўб миқдорда ғаллалар кела бошласа керак. Марказий озиқ комитетининг атроф вакилларида олинмоқда бўлган хабарларга кўра, бўғилган йўллар очила бошлаб, ғаллалар аввалғидек Туркистонга юборила бошламишдир.

Лекин масала шундадурки, ҳукумат ўз ваъдасига мувофиқ иш кўрарми? Ёки бу озиқ карточкалари ҳам илгаригидак самарасиз халқ қўлинда қолуб кетарми?

Текизлик ва адолат учун жон бериб юрган ҳукуматимиз албатта ваъдасига мувофиқ ишга киришса керак, деб ўйлаймиз.

М.А.Қ.¹

Эски Тошканднинг «Арзоқ комитети ишлари» («Продовольственное дело») газетаси, 1918 йил, 22 июн, 6-сон, 1-бет.

ИҚТИСОДИЙ КУЧ

Истибдод вақтинда бизим Туркистон ўлкасинда кўператив ва потребителлар йўқ эди. Бўлгани ҳам бир-икки улўғроқ шаҳарларда бўлиб, булар руслар тарафиндан очилган, фойдаланувчиларининг аксари ҳам руслар бўлур эди. Аммо биз туркистонлилар мундоғ фойдалиқ ташкилотдан истеъфода этол-

¹ Мулла Абдулла Кодирий.

мас эдик. Тўғри, кўперативи нима, потребителний нима деган сўз – тушунмас эдик. Балки мундоғ сўзларни умримизда ҳам эшитканимиз йўқ эди. Буюк Русия инқилобидан сўнг (хусусан ўктабр революциясидан кейин) биз туркистонлиларда ҳам кўператив-матлубот жамиятлари очила бошлади. Туркистон шаҳарларидан бўлган ёлғуз Тошканднинг ўзиндангина ўн-ўн бешлаб жамоат дўконлари очилди. Қимматчиликдан тўйган камбағал халқимизга «ёзарга арзимаса ҳам» арзон моллар бера бошлади. Ишчи камбағал халқимиз қарз олиб бўлса ҳам жамоат дўконларига аъзо ёзилдилар. Ва пайлар олдилар. Лекин эътироф қилмоқ керакки, бу очилган ўн-ўн бешлаб кўператив ва матлубот исминдаги жамоат дўконларимиз (бир иккисин истисно қилганда) ўз исмларига лойиқ заррача бўлсун фақир халқга фойда еткуза олмадилар. Дардига дармон бўлур умиди ила аъзо ёзилган, пайлар олган камбағал халқимизнинг умиди бўшка чиқди. Кўрамизки, ўзига аллақандоғ исм тақиб, дунёга чиққан кўператив исминдаги боққолчиликларимиз шу сўнгги вақтлардаги (оти бору, ўзи йўқ) айлана бошлаб дўкон жовонини сотмоқ даражасига етдилар. Бу жамоат дўконларимизнинг бу ҳолга тушувларига кўб сабаблар бордир. Жумладан, биринчиси: биз бундоғ жамоат дўконлари очиб тажриба кўрмаган бу ишларда бизда моддий, маънавий кучлар оз эди. Керак эдики, ҳар бир жамоа ўзига махсус бир кўператив очмай мумкин қадар кучини бир-иккига йиғиб, биргалашиб ҳаракат қилув ва халқга зарур нимарсалар учун атрофга вакиллар кўндириб моллар келтирур.

Иккинчи сабаб эса: ҳар бир ишга эътиборсиз қараганимиз каби бу ишка ҳам эътиборсиз қараб, иш бошига нодон, бундоғ ишлардан хабарсиз кишиларни қўйганлигимиздир. Агарда бу кўперативлар яхши йўлга қўйилган вақтда камбағал халқимизнинг юзга саксон, тўқсон ҳиссаси аъзо ёзилиб, моддий ёқдан зўр ёрдам берган бўлур эди ва иш ҳам йўлга кетиб катта самара берган бўлур эди.

Кўперативларнинг йўлга қўйилуви ва тараққий топуви советлар ҳукуматининг ҳам айна мақсади эдиким, бир неча декретлар ила ўзидан ёрдамлар берилувини билдириб ўткан эди ва кенг ҳуқуқлар берган эди. Шу ҳолда экан, бизим кўператив ва матлуботларимизни шу аҳволда ухлаб ётувлари ўз-ўзларига жиноят қилув ва камбағал ишчи халқни бундоғ улуг неъматдан

махрум этув ва ишчи халқни қайтадан капиталистлар тузоғига илинтирув демоқ бўлур. Шунинг учун исми бор, жисми йўқ кўператив матлуботларимизнинг қайтадан оёққа босувларига бирдан-бир чора бўлса, ул ҳам тарқовликни бир тараф қилиб, ҳаммалари бирга йигилиб, қўшилиб иш кўрмоқликдир. Ўн-ўн беш кўперативлар ўзаро союз бўлиб иш кўрсалар, ишлари ҳам тараққий топар. Ўз аъзоларига мол бериб тургач, аъзо ёзилувчилар ҳам кўпайиб, моддий қувватлари ҳам яхшиланар. Шунинг ила баробар фақир халқни ўз арзон моллари ила таъмин этиб, бойлар тузоғиндан қутқарган ҳам бўлурлар.

Бу ўринда мусулмон ишчи камбағал халқини кўператив ва потребителларнинг нима учун қурулганликлари ҳақинда таънишдиarmoқчи бўламиз:

Кўператсия

Бир неча киши ширкат тузиб, бир-бирларига ёрдам қилмоқни ҳам шул равишча ўзларининг тирикликларин енгиллатмоқга ҳаракат қилмоқни «кўператсия» деб атайдирлар. Кўператсия ширкатлари ўз аъзоларининг ҳолларин яхшиламоқга ҳар бир йўсунда бўлсун ёрдамда бўлинадирлар. Бир турли кўператсиялар юрт ер ҳунарин йўлга солдириб юбормоқ учун ўз аъзоларига қарзга оқча бериб турадирлар. Аъзоларининг ишлаб чиқарган нимарсаларин; масалан: деҳқонларнинг экинини, ҳайвонларини, сутин ва мойларин бирга йиғиб, қимматроқ сотмоқга ижтиҳод¹ этадир. Аъзоларининг иш асбобларини ва ишнинг усулларини яхшиламоқга тиришадир. Бундоқ кўператсиялар бизим Туркистон мусулмонлари ичинда йўқдир.

Иккинчи хил кўператсиялар эса ҳозирги ҳар биримизга маълум кўперативлардирки, булар ўз аъзолари учун кийимликлар, емоқ-ичмоқ ва уй керак яроғларини арзон тушириб бермоқга ҳам чидамлик ва пок бўлувига ижтиҳод этадирлар. Ҳозир замонимиз бутун Оврупода кўператсиянинг тараққий этуви давридир. Кўператсия айрим кишиларнинггина ҳолларин йўлга қўядирган эмас, балки бутун мамлакатларни юқори даражага кўтарадирган бир қувватдир.

Дония мамлакати 1865-нчи йилга қадар бир камбағал эл бўлиб, ҳозирги кунда халқининг ақллилиги соясинда Овру-

¹ Ижтиҳод – ҳаракат, тиришиш.

понинг энг бой мамлакатлариндан саналадир. Илгари Дония мамлакати деҳқонлари катта ишлик олдинда бош эгар эдилар. Аммо ҳозир эса ушбу катта ишлик бойларнинг ўзлари фақир деҳқонларнинг бирлашиб ҳаракат қилмоқ учун таъсис қилган ширкатларига иштирок этмоқни ўзларига бир шараф деб биладирлар. (Камбагал халқ олдинда бош эга бошлаганлар). Донида бутун сутнинг юзга тўқсон ҳиссаси ҳам қорамолнинг юзга етмиш ҳиссаси, ушбу камбағаллар ширкати қўлидан ўтадир. Бу ерда ҳар бир қишлоқда сут ширкатлари, мой ҳозирлайдирган жамиятлари, майда қарз ширкатлари, ер ишин учун уй ҳайвонларин ўсдириш ёки мундан бошқа фуқаро ҳолин яхшилатадирган жамиятлар жуда кўпдирки, мундоғ фуқаро фойдаси учун очилган жамият – ширкатлар Дониянинг ҳар бир қишлоқларинда беш-ўнлаб бордир. Ирландиядаги ер ижарага олиб деҳқончилик қилувчилар фақат кўператсия орқасидангина муҳтожликдан қутулгандирлар.

Қишлоқ ва шаҳар фуқаролари ҳолини яхшилатмоқ учун очилган жамиятлар хусусинда Фридарис 1899-нчи йилинда ушбу сўзларни ёзмишдир: «Германия ва Австриянинг қишлоқ фуқаролари маишатин эркинлашдирмоқ учун фуқаролар тарафидан очилган жамиятлари ва Франсиянинг қишлоқ ишларини йўлга қўймоқ учун очган союзлари (иттифоқлари) улуғ аҳамиятлик фуқаро ҳолига енгилликлар ва тоза асос ҳозирлайдир. Бу жамиятлар Италияда ҳам бошқа мамлакатларда ер масаласин тейишликча ҳал қилмоққа кўб ёрдам қилса керак».

Пруссия министри Майклнинг шаҳодатига биноан Германияда қишлоқ камбағаллари ҳолин яхшилатиб ер ишларига янги бир давр очмишдирлар. Италиянинг солиқ-молия министри Лусоти: «Ўқимишлик кишилар фақир кишилар учун фойдалиқ ҳам ҳамиша давом этарлик муассасалар таъсис этиб фақир халққа ёрдам этмоққа тейишлидирлар. Фақир халқ ўзи учун хидмат этадирган, хидматига ужра¹ сўрамайдирган кишиларга раҳмат этажак, камбагал халқнинг истиқболда, тинч-роҳатда яшови учун энг биринчи ишонч биргалашиб ҳаракат этув учун таъсис этилмиш ширкат ва жамиятлардадир», – дейдир. Мана бундоғ жамиятларнинг аҳамиятлари гарбда – Оврупода ушбу ҳолдадир. Мундан кўриниб турадирки, жамиятлар камбағал фуқаролар учун энг яхши фойдалиқ йўлдирки, Дония каби

¹ Ужра – маош.

бир мамлакатни бойлар тузоғиндан қутқазурға сабаб бўлмиш, балки бойларни камбағал халқ олдинда бош эгмоқға мажбур қилмишдир. Биз бундан сўнгги мақоламизда потребителлар ҳақинда ўқувчиларимизни таништирсамиз керак.

А.Қ.

*Эски Тошканднинг «Арзоқ комитети ишлари» газетаси,
1918 йил, 15 август, 11-сон, 3-4-5-бет.*

ИҚТИСОДИЙ КУЧ

Потребител жамиятлари

(Т.Момлифдан)

Потребител жамиятлари энг аввал ўн саккизинчи асрнинг охирларида вужудга кела бошлаганлар. Потребител жамиятларининг зарур топилувига сабаб, қўб моллар катта сумма ила ишланиб тарқала бошлағач, молларни ишлаб тайёрловчи ишчилар ила истеъмол қилувчилар – потребителлар орасига бир талай текин фойдани яхши қўрувчи воситачилар – савдогарларнинг келиб суқилувидир. Капитал ҳукм сура бошлаганга қадар ҳар ким ўз маишатиға кераклик нимарсаларин ўзи ҳозирлаб келган. Ул вақтда ҳамма нимарса халқға тайёрлик қадар ҳам истеъмол қилувчиларнинг ўзлари тилаганча ва қўллариндан келганча ҳозирланилиб келинган. Шунинг учун молни ишлаб тайёрловчилар ила истеъмол қилувчилар орасида воситачи савдогарлар бўлмагани устиға қандог нимарса ҳозирламоқ ва истеъмол қилмоқ бутунлай истеъмолчининг ўз ихтиёрида бўлган.

Мол тайёрлагувчи – ишловчи бирлан истеъмол қилувчилар орасига турлук воситачилар – савдогарларнинг қисилиб (бе)ихтиёр ҳозирги кунда тамом биткан дейилса бўладир. Ҳозирда идора қиладурган қудрат билвосита ишловчилар ила истеъмолчилар қўлидан майда капиталистлар ихтиёриға ҳам турлук унсурлар қўл остиға тушган. Масалан: бировға бўз ёки шунга ўхшаш нимарса керак бўлса, бўз тўқувчининг ўзидан олмайди. Балки савдогардан олмоқға мажбур бўладир. Биноан алайҳи, тириклик учун зарур нимарсаларнинг ҳозирламоқнинг асл мақсади ҳам одам боласига кераклиги ва лузуми жиҳатидан бўлмай, фақат касбдан оқча топмоқ мақсудига айланган. Ни-

марсалар турлук воситачилар кўли орқали ўтуви ила қимматланишидан ҳосил бўлган савдогар фойдасини иқтисод фанларинда «кўйилган баҳо» (прибавочная стоимость) деб юритиладир. Чунки ушбу фойда орқасинда молнинг асл баҳоси соткан вақтидагига қараганда юқориланадир. Бу «кўйилган баҳо» ёки мол устига юклатилган фойда мол истеъмол қилувчи тарафидан тўланса ҳам, асл молни ишловчи косиб кўлига кирмайир. Бу истеъмол қилувчи бирла ишловчи-косибнинг ҳар иккови ҳам молнинг асл вужудига сабабчи бўлганлари ҳолда фойда саноат эгалари ҳам савдогарлар кўл остига – капиталлари тузоғига тушадир. Ишчи ҳам деҳқон бойнинг – капиталистнинг буюрган ишини ишлайдилар. Аммо мол истеъмол қилувчи савдогар дўконида бўлган молни олмоққа мажбур бўладир.

Капиталнинг ҳукм суриши, олатлари яхшиланиши ва машиналар чиқиши орқасинда ишнинг натижасин кўпайтиради. Яъни оз куч сарф қилиб, кўб нарса ҳосил қилмоққа сабаб бўлади. Ишда рақобатни ортдиради, киши истеъмоли учун ҳар хил янги нарсалар вужудга чиқаради, ҳатто замонамизнинг бутун маданиятин шул туғдируви, буларнинг ҳаммаси ушбу капиталистларнинг фойда орқасиндан югурулариндан ҳосил бўлди. Лекин молни истеъмол қилувчи ва фабрик- заводлардаги ишчи, офтоб остинда қоврилиб юрган деҳқон, буларнинг ҳар бирлари ўз ҳақ-ҳуқуқларидан айрилдилар. Истеъмолчи-потребител орқасидан кувадирлар, онинг учун чопадирлар. Чунки истеъмолчи бир бозор фойда берувчидир.

Бор моллар «онинг учун» ишланадир. «Онинг учун» юзлаб, минглаб фабрик-заводлар гувурлайдирлар «Онинг учун» тегирмонлар айланадир, ер ҳайдайдиган мошиналар ер йирталар. Пода-пода чорва моллар семиртиладир. «Онинг учун» ичига турлук мол тўлдирган ҳадсиз вагонлар, пароходлар тўрт атрофга югурадирлар... Буларнинг ҳаммаси шул истеъмолчилар учундир. Зероки, ҳамма нимарса бозорда сотмоқ учун деб ишланадир. Лекин бу орқасидан савдогар кувадиган истеъмолчининг тутиб олсанг, ихтиёрсиз, кучсиз ҳам ҳуқуқсиз ҳолдадир. Ул бир мол ола бошласа, воситачилар қанча сўрасалар шуни бермоққа, қандоғ мол берсалар, шуни олмоққа мажбурдир. Дуруст, капиталистларнинг ўз ораларинда бўлган рақобат-конкуренсия мол баҳосин ихтиёрсиз бир оз туширмоққа савдогарларни мажбур қиладур эди. Лекин бу баҳо тушув ила молнинг

яхшилиги-чидами камаядир. Чунки фабрикант ва бошқалар ўз зарарларига рози бўлмай, мумкин қадар молни паст, чидамсиз ишлаб ўзларига фойдалиқ этиб чиқара бошлайдилар. Конкуренция-рақобат қувватлик бўлган ерларда истеъмолчи кўб вақт тез турадурган чидамсиз молларга олданадир ёки турлук нарса аралаштирилган озиқ-овқат билан «меҳмон» қилинади. Капиталистлар ўзаро рақобат ўрнига бир иттифоқга келиб турлук яширин ва ошкора бир равишда мол сотув учун муоҳадалар¹ қилган жойларда моллари истеъмолчидан қанча сўрасалар, истеъмолчи шунча бермоқга мажбур бўладир.

Мана ушбу даҳшатлик капитал ҳам воситачиларга мутеъ бўлмас учун ҳаракат қилмаган, иттифоқга келмаган истеъмолчилар – фақир халқ иқтидорсиз, ожиз ҳолда бўладирлар. Шунинг учун капиталнинг амри ортган сари табиий ул капиталнинг панжаси орасига тушкан, ўз ҳуқуқларидан маҳрум қолган ишчи камбағаллар ҳам ва онинг ишлаб майдонга қўйган молларин истеъмол қилувчилар ҳам кучларин бир-бирларига йиғмоқ фикрига келадирлар.

Ишчилар ўз аҳволларин енгиллатмоқга, иш ҳақини ортдирмоқга ва хизмат вақтин озайтмоқга, ўз ора профессионалий союзлар ташкил қиладирлар. Истеъмолчилар ўз керак молларининг арзонга тушурмоқ учун потребител (матлубот) жамиятлари очадирлар. Биз тубанда турли потребител жамиятлари, оларни очмоқ ва ишларин юритмоқ тўғрисида бир оз маълумот бериб ўтамыз.

Истеъмол қилувчилар – потребителларнинг турли иттифоқлари

Истеъмол қилувчилар қаршисинда энг яқин олар ила кўб олиш-бериш этувчилар, завўдчилар ва фабрика хўжалари орасида воситалиқ қиладурган майда савдогарлар турадирлар. Ҳам истеъмол қилувчилар кўб вақт керак молларин шу майда савдогарлардан оладирлар. Шунинг учун истеъмол қилинадирган молларни бир оз арзонлатмоқга тириша бошлар эсалар аввал шул майда савдогарлар ила қаршилашурга тевишлиқ бўладирлар. Истеъмол қилувчиларнинг керак молларин арзон қилмоқ йўлинда энг биринчи қадамлари ҳам мазкур майда савдо-

¹ Муоҳада – келишув.

гарлар ила ваъда қилишмоқ тариқинча бошланадир. Биринчи истеъмол қилувчилар бир кенгашга келиб ўзларига кераклик моллар ила савдо қилувчи бир неча савдогар дўкондорлар топиб, керак нимарсаларин шу савдогардан олиб турмоқга ваъда берадирлар. Аммо бунинг баробари ила дўкондор бир-бирига уюшкан харидорларга бошқа дўкондорлардан арзонроқ сотмоқга ёки йил охирида соткан молининг суммасига қараб просант-фоиз қайтармоқга тевишлик бўладир.

Потребителларнинг ушбу мақсад ила иттифоқ қилувларига исписка олув иттифоқи дейиладир. Истеъмол қилувчилар бу дўкондорларни ташлаб тўғридан-тўғри ўптовой-кўблаб сотувчи савдогардан ёки тўғри фабрикадан бир неча хил керак молларин кўблаб ҳам келтуриб ўз ора бўлишадирлар. Масалан: яшчиклаб чой келтуриб ўз ора бўлишиб олмоқга ҳам мумкиндир. Бу тариқа бирла иттифоқ қилувга истеъмол қилувчиларнинг қўшилиб мол олув жамиятлари ё ширкатлари деб юритилади. Сўнгра даражалаб ҳамма зарурий молларни ҳам келтуртириб ўзларига махсус бир жойга йиғийдирлар ҳам шундан ҳар бир аъзоларига керагича ўзларига тушкан баҳога сота бошлайдирлар. Бу энди «потребител жамияти» деган жамиятнинг ўзгинаси бўладир.

(тағи бор)

А.Қ.

Эски Тошканднинг «Арзоқ комитети ишлари» газетаси – 1918 йил, 22 август, 12-сон, 1-2-бет.

ИҚТИСОДИЙ КУЧ

(Т.Момлифдан)

Мундан илгариги мақолада уч турлук истеъмол қилувчилар иттифоқи тўғрисида ўқувчиларни танишдириб ўткан эдик. Ҳозир ушбу уч турлук истеъмол қилувчилар иттифоқларининг қаюси истеъмол қилувчилар хоҳишига мувофиқроқ эканин текшириб кўрайлук. Исписка олув иттифоқи майда савдогарнинг ихтиёрий ва розилиғиндан ташқари бўлмоқ эҳтимоли бўлмаганликдан мазкурларнинг фойдаларига қарши бўлмаган тақдирдагина давом этиладир. Бундоғ иттифоқ жуда зўрайиб кетканда, масалан: бир шаҳарнинг истеъмолчиларининг ҳам-

маси ҳам ушбу иттифоқга қўшилсалар бу иттифоқ ила ваъдалашкан савдогарлар бутун савдони ўз қўлларига олиб бошқа савдогарларни савдосин кесиб қўярлар. Бир-бирлари ила ваъдалашкан сотувчилар ҳам ўз ора иттифоқлашиб иттифоқ бирла бўлган ваъдаларин синдирарлар. Чунки истеъмол қилувчиларнинг олардан бошқа жойдан мол олмоқга ҳоллари бўлмас. Демакки, бу йўл ила истеъмолчилар капиталистлар ихтиёрига қарши бора олмаслар.

Истеъмолчиларнинг қўшилиб мол олув ширкатлари ҳам мақсадга еткуза олмайдириллар. Чунки кунда неча турлук зарур бўлган молларни ҳаммасин ҳам келтуриб, бир склад ёки дўконга солмаган тақдирда майда сотувчилардан асло қутулмоқ мумкин эмас. Биноан алайҳи, фақат улуғ капиталистларнинг фойда этмоқ учун очкан ишларига ўхшатиб истеъмол қилувчиларнинг ўзлари иш бошлаган вақтдагина савдогарга берадирган фойдани ўз чўнтақларинда қолдириб, воситачилик тузогиндан қутула олурлар.

Потребител дўкони молларни ишловчилар ила истеъмол қилувчилар орасида икки капиталистлар қурган қалин деворни йиқитмоқга тўғриланган биринчи тўбдир. Истеъмол қилувчилар шул қалин деворни йиқитмоқга бошлагандан сўнг дўкон очув ила тўбни тўғрилабгина қолмоқга озсинадирлар...

Зероки, потребител дўконлари майда савдогарлар каби катта капиталистлар, ўптовойчилар, завод ҳам фабрикачилар қаршисинда ҳам айрим истеъмол қилувчининг майда савдогарлар қаршисиндаги ожизлигига ўхшаш ёрдамсиз ҳолдадирлар. Шунинг учун истеъмол қилувчилар дўкон очмоқ ила қаноатланмай олар, бу ҳолдан қутулмоқ учун мазкур тариқинда бутун биргалашкан истеъмол қилувчининг фойдасин кузатиб турлук молларни ўзлари ишлата бошлайдириллар.

Истеъмол қилувчилар демак, бутун халқ демак бирдир. Чунки бизнинг ҳар биримизнинг рўзғоримиз учун турлук моллар – нимарсалар олмасдан асло иложимиз йўқдир. Шундоқ бўлгандан сўнг ҳар бир истеъмолчилар дўконига қўшилган киши жамиятга қўшилганидан фойдадан бошқани кўрмас. Албатта потребител жамияти ила бир хил савдогарларнинг (...). Истеъмол қилувчилардан мурод халқ бўлса, потребител жамиятлари бутун халқ учун аҳамиятли муассасалардандир. Турлук потребител жамиятларининг мақсадлари биргина бўлганлик-

дан алар ўз ора аъзоларини керак нимарсаларни бирлашиб ҳозирламоқ ва ишлатмоқ фикрига келади. Кўператив асл мақсади бутун кўператсия жамиятлари (кўперативларга) биргалашурга, бирга йиғмоқга, ҳам бирга ҳаракат этмоқга иттифоқ орқасиндангина ўз молларини ишлаб чиқарувчилар ҳам истеъмол қилувчилар орасиндаги капитал эгалари қалин деворларин бутунлай емирмоқга мумкин бўлмаса ҳам иш бошламоқга тайёрлик катта қувват хосил бўлган бўладир.

Потребител жамиятлари кимларга керак?

Маълумки, ҳар бир одам рўзгорига нимарса истеъмол қилади. Лекин ҳар киши ўзи ишламайдир, ҳам керак нарсаларин ишлаб топкан оқчасига олмайди. Масалан: бойларнинг ўзлари ишламасалар ҳам аларнинг капиталлари доход бериб туради. Шундоғ кишилар ҳам ўзларининг ҳар кун истеъмол қиладирган нарсаларининг арзон бўлувин албатта хоҳлайди. Потребител жамиятлари эса молларни арзонлатмоқга, ҳам соф бўлувига ижтиҳод этканликдан капиталистлар ҳам бу жамиятка қарши тушмайди. Балки, оларнинг кўпайишин тиламоқга тевишлиқдирлар. Лекин бу синф халқи потребител жамиятларининг ўз ора иттифоқ бўлиб, ўптовой (кўблаб) сотишларига ҳам молларини ўзлари ишлатиб майдонга қўя бошловларига асло рози бўлмайди. Энди ўз кучи ила кун кўрадиған синфнинг ҳам тўғридан-тўғри капиталнинг фойдасин ёкламайдиған кишиларнинг муҳим масалалари тирикликларин енгиллатмоқ бўлганлигидан буларнинг хоҳишларига кўператсиянинг асил мақсади ила бирди. Давлат ва жамият ишларинда бўлган кишилар, хизматкорлар, ҳам юрист, доктор, шунга ўхшаш илмий ҳунарлари орқасидан тўйиниб турувчиларнинг ҳар бирлари ҳам кўператсиянинг тараққий топувига тиришажакдирлар. Чунки мазкур бизнинг ҳар бириси ҳам истеъмол қилувчи потребителлар тирикликларин енгиллатушин хоҳловчиларди.

Капиталистлар қўлиндаги ишларнинг юқорида айтилганча кўператсия жамиятлари ва уларнинг иттифоқлари қўлига кивруни энг биринчи хоҳловчилар ишчи халқ – камбағал фуқаро бўлур. Чунки буларда тириклик қилув, кун кўрув масаласи жуда улуғ, топишлари кўзга кўринмаслик оз ва воситачилар та-

рафидан кўброқ соғиладирганлар булар. Шунга кўра бу халқга кўператсия орқасиндан келган ҳар бир тийин, ҳар бир фойда кўриниб турганликдан булар бошқа синфларга қараганда бундоғ жамиятлар тараққийсига ортиқроқ тиришажаклардир.

А.Қ.

*Эски Тошканднинг «Арзоқ комитети ишлари»,
1918 йил, 29 август, 13-сон, 2-3-бет.*

МАҲАЛЛА КОНТРЎЛЛАРИГА ДАСТУРИЛАМАЛ

(Эски Тошканд озиқ шўъбаси тарафидан)

1-нчи. Комитет дўкондорларининг ўз дўконларин муайян вақтинда очув ва очмасликлариндан хабардор бўлиб турмоқга, агарда ўз вақтинда очмоқга мусоҳала¹ қилиб халқни интизорликда қўюр эсалар, дарҳол мазкур дўкон тутувчи устиндан протоқўл ёзиб, озиқ шўъбаси мажлисига топширмоқ керак.

2-нчи. Қўмита тарафидан берилган молларни қайси бир дўкондорлар ўз вақтинда тевишли маҳаллаларига етказмасалар, дарҳол протоқўл ёзурга тевишлидир.

3-нчи. Дўкондорларнинг халқга ҳақсиз муомала бўлунулариндан, қўмита тарафидан берилган бир миқдордаги озиқни камайтириб бермовлариндан хабар олиб турмоқга, агарда бу ҳол сезилган суратда дарҳол протоқўл ёзмоқга керак.

4-нчи. Қўмита нонларни ёпувчи нонвойлар устидан назорат қилиб турмоқга, яъни нонни таъйинланган миқдориндан кам тортмайдирларми? Мумкин бўлган даражада ҳар кун тортиб кўриб турмоқга керак.

5-нчи. Нонвойлар нонни ҳифзи сиҳҳатга номувофиқ хом ёхуд куйган пиширмайдирларми? Буни доимо текшириб турарга тевишлиқдир.

6-нчи. Нонвойлар нонга баъзи ҳифзи сиҳҳатга зарарлик нимарсалар оралашдирмаганларми? Бунга ортиқ даражада эътибор қилурга тевишлиқдир.

Акс ҳолда нонвой устиндан протоқўл ёзиб, эътиборсиз ёпилган нондан шўъбага кўрсатмоқга тевишлиқдир.

¹ Мусоҳала – сусткашлик, ланж.

Ихтор:¹ Нонвойлар тўғрусинда ёзилган моддалардаги сабаблар кўрилган тақдирда билотаъхир² протоқўл ёзилсин.

Раис: Султонхўжа

Саркотиб: Абдулла

Эски Тошканднинг «Арзоқ комитети ишлари» газетаси – 1918 йил, 31 ўктябр, 19-сон, 1-бет.

ЭСКИ ШАҲАР КАСАБАЛАР ШЎРОСИДАН

Янги шаҳар ҳукумат ва бошқа муассасаларинда хидмат қилувчи мусулмон ўртоқлар якшанба кун байрам этув ўрнига жумъа кун байрам қилмоқга рухсат сўраб ариза берганлар экан. Келажакда мундай аризаларнинг берилувиға йўл қолдирмас учун умуман меҳнаткаш ўртоқларга ушбу эълон қиламизки, **рабочий ўтдих** (ишчиларнинг дам олиш кунлари) учреждения ёки корхонадаги хизматчиларнинг кўпчилигиға қараб таъйин қилинур. Хоҳ мусулмон, хоҳ рус даҳасида бўлсун бир учреждениеда руслар кўбчилик ташкил этар экан, русларнинг таътил кунлари (яъни якшанба куни), мусулмонлар кўбчилик ташкил этар экан мусулмонларнинг таътил кунлари (яъни жумъа куни) дам олиш куни таъйин этилур.

Касабалар шўросининг раиси: Муборақшоҳ Эшимбоев

Саркотиб: А.Қодирий

«Иштирокиюн», 1919 йил, 23 июл, 139-сон.

ЭСКИ ШАҲАР КАСАБАЛАР ШЎРОСИДА ЎТУН МАСАЛАСИ

Маълумдирки, ўткан 1918-нчи йилдан бери Тошканд дарахтлари **народной хозяйство**³ тарафидан кесилиб, ўтун қилинмоқдадир.

Кесилмоқда бўлган дарахтларнинг аксари Эски шаҳар қисмидан кесилганликдан кундан-кунга Эски шаҳар атрофи ширдалалик ҳолини олмоқдадир. Бу ўтунлар ила фойдаланувчилар масаласига келинганда фойдаланувчилар умуман рус даҳаси

¹ Ихтор – эслатма.

² Билотаъхир – кечиктирмасдан.

³ Народное хозяйство – коммунал хўжалик, бададия.

дейилса ҳам мумкиндир. Чунки шу кунгача Эски шаҳарга ўтун берилгани бизга маълум эмас. Онда-сонда фойдаланувчилар бўлса-да, улар ҳам Эски шаҳар ҳукумат муассасалари ва баъзи ўтун берилувидан хабардор кишиларгинадир. Умуман, Эски шаҳар фуқароси шу кунгача тезак, ахлат, дарахтлар барги ва чўпчаклар ила кун ўтказиб, ўзиға дурустроқлар беш-олти юз сўмдан бозордан саржин¹ олиб истеъмол қилиб келди.

Народной хозайство тарафидан Эски шаҳар дарахтлари яланиб битирилганликдан бояғи чўпчаклар ҳам топилмай қолиб, Эски шаҳар учун энди ўтун балоси юз бера бошлаган бўлса керакки, бу кун Эски шаҳар фуқаросининг ўтун топмак ҳаракатинда чор тарафка югургани кўрилуру. Бу кунларда халқ озиқ шўъбасинда ўтун талаби ила қайнашалар, лекин озиқ шўъбаси халқ талабини ерига еткура олмамоқдадир. Сабаби эса народной хозайствосини Эски шаҳарга ўтун бермаганлиги экан.

Озиқ шўъбасининг раиси Саидғани афанди шу кунларда бўлиб ўткан Эски шаҳар касабалар шўъросинда бу ҳақда доклад ясади. Бу доклад Эски шаҳар меҳнаткашларининг бир даража қўзгалувларига сабаб бўлганликдан биз бу докладни ҳам касабалар шўросининг бу хусусида берган қарорини айнан тубанда кўчириб ёзамиз.

Саидғани ўртоқ докладини шундай бошлий: «Маълумки, ҳозирги кунда халқнинг ҳаёти учун энг биринчи даражадаги зарур аризалардан бири, шубҳасиз, ўтун масаласидир. Ҳаётимиз учун сув ила ҳавога на даража эҳтиёжимиз бўлса, ўтунга ҳам шу даражададир. Биз озиқ шўъбаси ўтун масаласини биринчи ишлардан билиб, қиш учун ўтун ҳозирламоқ чорасига киришкан эдик. Лекин ўтун иши бутунлай онглашилмайдирган бир масала бўлиб чиқди. Шу илаки, биз халқға берилажак ўтун учун смета ҳозирлаганимизда 157 минг саржин ўтун кераклиги билинди. Бу смета эса народной хозайствонинг тавсияси ва сметага мувофиқ ўтун берув ваъдасини олғачгина ҳозирланган эди.

Биз сметани тайёрлагач, народной хозайствога тақдим этиб, ўз ваъдасига мувофиқ ўтунни талаб этдик. Лекин народной хозайствонинг раиси гарчи илгари бизга ваъда берган бўлса ҳам, ҳозирча 300 саржин ўтун бера олуруни, бундан ортиқ-

¹ Саржин-сажен (рус.) – кесиб, ёриб узунаси уч газ (газ – 0,71 метр), баландлиги бир ярим газ қилиб терилган ўтин.

ча бера олмаслигини қатъий равишда онгланди. Сойилларга¹ садақа равишинча марҳамат этилган бу 300 саржин ўтун ҳам народной хозайствонинг ўз қўли етмаган, узоқ, ароба бора олмайдиранган жойлардаги ўтунлар эди. Бизга онинг бу муомаласи жуда ёмон таъсир этиб, шу хусусида ижроия комитетига мурожаат этдик. Ижроия комитети баъзи жойларга қағидлар ёзув илагина кифояланиб, бу қағидларнинг натижаси алҳол кўрилгани йўқ. Эҳтимолки, ижроия комитетининг ёзган қағидларида бир натижасиз қолиб кетар.

Ўртоқлар! Ҳаммангизга яширин эмасдир-ки, бир полён² ўтунга муҳтож бўлиб қолган рус ўртоқларга жаннат каби боғларимизни буздириб бўлса ҳам дарахтларимизни кесмоқга ризолик бердик, бир меҳнаткашнинг 10 туп дарахти бўлса ҳам кесиб олдилар. Биз чурқ этмадик. Бизнинг бу ризолигимиз қўрққанлигимиздан эмас, балки рус ўртоқларнинг ўтунга жуда муҳтожликлариндан эди.

Бу кун ўзимиз ҳам ўтунга муҳтож бўлдик. Чунки озиқ шўъбасига илгари нон сўровида келадирган мусулмон прўлетариати бу кун ўтун талабида келмоқдалар. Аммо бутун ўтунимизни ўз қўлига йиғиб олган нархозимизнинг марҳамати 300 саржиндан нарига ўтмади. Бу иш бизим учун катта хўрлик, кўтара олмас хўрлик!...

Шунинг учун сиздан қатъий равишда ўтун чорасига киришувингизни ўтинувим баробаринда шуни ҳам ёдингизга тушириб ўтаманки, сиз ва бизни сайлаб қўювчилар кўчаба-кўча ўтун учун югуришиб юрган меҳнаткаш мусулмон ўртоқлардир. Алар сизнинг ҳар бир тўғрида ишлаб еткуражак ёрдамингизни тўрт кўз ила кутмоқдалар.

Бунинг бир чорасини кўрмас эканмиз, меҳнаткашлар ҳақиқа ҳиёнат қилган бўлиб, алар қаршисинда масъул ўлажакмиз, ўртоқлар!»

Саидғани ўртоқ докладыдан сўнг ўтун ишини бу йўсинлик ҳолдалигин эшиткан мажлисдаги ўртоқлар нархозга қарши қизишалар. Сўз Мирсоат Маллабоевга бериладир. Мирсоат ўртоқ:

«Илгариги вақтларда озиқ шўъбасига сайлаб қўйган кишиларимизни, халқга тевишлича озиқ-овқат бераолмовларин

¹ Сойил – тиланчи, гадой.

² Полён – тараша, ўтин.

ишсизликларидан»¹ кўрадир эдик. Рус даҳаси каби Эски шаҳар халқини ҳам озиқ ила баробар фойдаландирар умиди ила шу сўнгги сексиядаги энг ишликли деб билган кишиларимизни озиқ шўъбасига сайлаб берган эдик. Лекин ишимиз ҳамонда эски тос, эски ҳаммомликдан чиқа олгани йўқ. Ўтун масаласида маълум бўлувига кўра бу ҳолларни ҳаммасини рус товаришлар орасиндаги баъзи болшевиизм байроғи остига яширинган миллатчи хоинлар амалидан деб биламиз. Мен ўз ижроия комитетимизга ҳам тегмасдан ўтаолмайман. Чунки ҳар бир муҳим ишда ижроия комитетининг судрамалиги, ишсизлиги кўриниб турадир. Ўртоқ Саидғанининг докладыдан маълум бўлувига кўра ўтун масаласини ҳам оддий ишлар қаторида совуққонлик ила қарши олганлиги маълум бўлди. Ижроия комитетини биз нима учун сайладик ва нима фойда кўрдик?..»

Муборакшоҳ Эшимбоев:

«Народной хозайствонинг мамнуъатидан² Эски шаҳарда бир боғ бўлсун ўтун юритув мумкин тугул. Кимда ким бир боғ ёки бир от ароба ўтунни юрутар экан, дарҳол народной хозайство кишилари ушлаб ҳангома кўпоралар. Бу ҳолни ўз кўзим ила кўрганим ҳам бўлди. Народной хозайство Эски шаҳар учун ўтун бермови баробаринда кўчада ҳам юргузмайдир. Бечора халқ на комитетдан ўтун оладир, на бошқа жойдан ола биладир. Шунинг учун ўтун ушлов мамнуъатида битирилсун, деб таклиф этам».

Мулла Баҳром Нормуҳаммад ўртоқ:

«Ортимиздан очлик ёлқуни уриб, ўзининг таъсирини секин-секин ижро этмоқда. Аммо биз эсак ҳамон ғамсиз ўлги гафлатдамиз. Аҳволимиз шундоғ бўлур экан, очлик ёлқуни ичида қолувимиз табиийдир. Ҳозирда бизга ўтун масаласи зарурроқ бўлиб кўрунадир, лекин ўтун масаласидан ҳам муҳимроқ масалаларимиз жуда кўпдир. Шунинг учун ёлғуз ўтун масаласигагина эмас, ҳар бир овқат масалаларига жиддий равишда курашувимиз тевишдир».

Бу ҳақда ҳар тарафдан қизғин нутқлар сўйланиб, охирда шу қарорга келинадир:

«Ўтун ҳозирги куннинг ҳаёт ва мамот масаласи ўлдиги жиҳатдан, биз касабалар шўроси ўтун хусусига жиддий ра-

¹ Ишсизлик – иш билмаслик, иш юрита олмаслик маъносига.

² Мамнуъат – ман этмоқ.

вишда ишга киришмоқға қарор қилиб тевишли жойларга му-
рожаатларда бўлинмоқға ўз тарафимиздан Хикмат Аҳмад Маҳ-
думов ўртоқни вакил таъйин этамиз. Эски шаҳарда зарурият
учун хусусий равишда ўтун юргизмоқға қарор бериб, бунинг
учун Эски шаҳар озиқ шўъбаси ёнидаги ўтун шўъбаси тарафи-
дан берилган шаҳодатномани кифоя қилувига қарор берамиз».

А.Қодир

«Иштирокиюн», 1919 йил, 27 июл, 142-сон, 3-бет.

ҚИММАТЧИЛИК ҲАСРАТИ

«Иштирокиюн»нинг бир нўмиринда Тошқун¹ ўртоқ «Қим-
матчилик тинкамга тегди» унвонли бир мақола ёзиб²: ман
сўққабош бўлатуриб шунча қийналмоқдаман, аммо бола-чақа-
лик акаларнинг ҳоли нима кечмоқда экан, мазмунида бир сўз
сўйлийдир. Бола-чақалик бир йигит ўлдиғимдан Тошқун оға-
нинг бояги сўзи маним ярамга туз сепди. Шу қимматчилик
вақтининг оиладор бир кишиси бўлувим сабаби ила қўлимга
қалам олиб ман-да ўз ҳасратимни ёзиб ўтмоқчи бўлдим. Лекин
маним кечирмоқда ўлдиғим кунлар олдида Тошқун ўртоқни-
ки ҳолва бўлиб қоладир. Мана тубанда ўқуб кўрулсун: Ош-нон
емоқдан бошқага ярамаган бир чол отам ила бир кампир онам,
ёлғуз сўз сўйлаш ила ош пиширишка яратилган бир хотуним
бор. Кўчага юз карра чиқиб, ҳар уйға кирганда «Ойи, нон бер!»-
ни ўзиники қилиб олган бир қизчам, топканини кўчада чиқим
қилиб, эрта-кеч маним овқатимга шерик бўладирган бир иним
бор. Булардан бошқа тағи бир яшар ўғлум бўлса ҳам, Худога
шукр, ҳали тиши чиқғунча йўқ. Маним қаровимдаги жамъи
муфтхўрлар³ олти жон, ўзим ила етти жон бўламиз. Мана шу
юқорида кўрсатганларимни тўйдирмоқлиқ кафолати маним
устимга юклангандир. Ўзим... да хидмат қилиб, ойлик вазифам
саккиз юз қирқ сўм, ҳар кунига йигирма саккиз сўм 33 тийин
тушса керак. Энди шу жонвор йигирма саккиз сўм 33 тийин-
нинг устидаги («Ишчи» ўртоқнинг таъбиринча) машмашага
томоша қилинса: ман Эски шаҳар озиқ шўъбаси тарафидин бе-
рилажак озиқларни ҳисобга олмай, тўп-тўғри бозор баҳосига

¹ Шахслар ҳақидаги маълумотлар китоб охирига жамланди.

² Бу мақола газетанинг 1919 йил, 12 июл 132-сонида босилган.

³ Муфтхўр – текинхўр.

ҳисоб юритаман, чунки Эски шаҳар озиқ шўъбасининг берадирган йигирма кунда бир карра нонини, икки ойда бир мартаба оила бошига икки қадоқ зиғир мойини, бир ярим ойда жон бошига бир қадоқ сўк ва биринчини, оҳ ўлдим, деганда, ярим қадоқ гўшини бутунлай ҳисобга олмайман. Ийднинг¹ биринчи кунидан бошлаб то алҳолгача билмадим, нима сабабдандир нон ҳам бергани йўқ. Бошқа нимарсалар ҳам ҳоказо... Агарда қаттиғ тегмаса, озиқ шўъбасининг мутасаддиларига шундай тавсияда бўлинур эдим: – Бизадек камбағал Жулқунбойларни, ўзингизни, ҳам комитетингиздаги икки юзми, уч юзми хидматчиларингизни жавобини берингиз-да, ҳаммамизни оворагарчиликдан ҳам тамугликдан² қутқаринг!

Мақсаддан йироқ тушибман. Эрталабки чойни беш дона нон ила ичамиз. Бир пут унни ўрта ҳисоб ила икки юз сўм қилганда ҳар донаси беш сўмдан тушиб, йигирма беш сўм бўладир. Чойни ҳам уч сўм ҳисоблаганда юқорида кўрсатиб ўткан бир кунлик топишимнинг машмашаси тамом бўлиб, куннинг мундан бу ёгига бўладирган харажатлар бутунлай ўринлидир. (Эҳтимолки, бу сахиёна³ ёлғуз эрталабки чой учун бериладургандир).

Ўрни йўқ чиқимлар: тушлик чойга уч дона нон – пули ўн беш сўм. Ўзим хизмат вақтида арзон баҳо ошхонадан бир коса ош ейман – пули олти сўм. Жамъи йигирма бир сўм. Энди кечқурунги ошнинг тури ҳафтада шу равишча бўладир: шанба ила душанба кун мошхўрда, якшанба ила сешанба мошкичири, чаҳоршанба кун сўк оши, панжшанба куни убра, жумъа куни палов. Паловдан бошқаларининг чиқими озроқ фарқли бўлгани учун бир кунлик масалиғ тубандагича ҳисобланса мумкиндир. Ярим қадоқ мош беш сўмдан етти сўм элли тийин. Ярим қадоқ биринч олти сўмдан тўққуз сўм. Чорак қадоқ мой ўн сўм. Бир қадоқ картўшка олти сўм (гўш ўрнига картўшка ишлата бошлаганимизга икки ойлар бўлди. Гўшнинг исминигина эшитамиз. Бу яқинда ўзини кўрганимиз йўқ). Ҳожжи туз⁴ ва ўтундан бошқа ош чиқими 37 сўм 50 тийин. Ҳафтада кир собундан бир қадоқ кетадир. Пули 80 сўм. Бул ҳам бир кунга 10 сўм тушади.

¹ Ийд – байрам, ҳайит.

² Тамуг – дўзах, бу ерда энг ёмон аҳвол маъносида.

³ Сахиёна – сахийлик билан берилган пул.

⁴ Ҳожжи туз – ҳожибек тош тузи.

Ош харажатидан тағи бир нарса ёдимдан кўтарилибдир. Ҳафтага бир хурмача қатиқ пули 35 сўм, кунига 6 сўмдан зиёдроқ тушса керак. Жамъи ўринсиз харажат 64 сўм 50 тийин. Ўринлик – 26 сўм ила жамъи 102 сўм 50 тийин. Юқорида ёлғуз овқат харажатларини кўрсатдим. Тошқун ўртоқ айтмишли ҳали ёзининг кўнгил сус кетадурган мевалари ҳам бор. Ўлдим деганда ўттуз-қирқ сўмни бунга ҳам бермай иложинг йўқ. Майда-чуйдалари ила ҳисоблаганда, маишатимга арзимас харажатим бир юз сўм етадир. Бу юз сўмни нима қилмоқ керак. Бунга ким айбли? Молни қимматландирувчи испикулянтми?¹ Ёки вазифани² оз берувчи ҳукуматми? Бу хусусда чурқ этмасдан ҳукмни ўқиғучининг муҳокамасига ташлаб ўтаман.

Боболаримизнинг «Қарзинг мингга етса, мурғи мусамман егин!»³ деган бир мақоллари бор. Лекин ҳозирда қарзим беш мингга етти ҳам, мурғи мусаммандан дарак йўқ. Агарда бу сўз тўғри бўлса эди, мурғи мусаммандан бешини еган бўлур эдим.

Ўюн-кулгига, томошага ўчроқ (ҳарисроқ) бўлсам ҳам оқчасизликдан ташлаб юборганимга кўб вақтлар ўтди. Матбуотга майда-чуйда ёзишқа иқтидорим бўлса ҳам бу ишим яхшигина эди. Малъун қимматчилик қисириқидан кўбдан тарк этиб юбордим. Юқоридаги бир неча сатр ҳасратни ёзарга «Кампирнинг дарди ғозада», деган каби Тошқунбой мақоласи сабаб бўлди. Ман-да ўз дардимни ёздим. Йўқса, эзмаланиб ўлтурмоққа вақтим ҳам йўқ эди. «Иштирокиюн» бошқармаси бу эзмаликни босарми, йўқми, маним ишим эмас. Ҳар ҳолда ҳасратимни ёзиб, юракимни бўшатиб олганим учун ўзимни енгил каби сезмоқдаман. Бу ёзганларим ўқувчига ортиқча бир эзмалик бўлиб сезилур, шунинг ила баробар ўринлик ҳам деб ўйлайман.

Жулқунбой.

«Иштирокиюн», 1919 йил, 5 август. 148-сон, 2-бет⁴

¹ Спекулянт – чайқовчи.

² Вазифа – маош.

³ Мурғи мусамман – гавҳар тухум қиладиган само қуши; қуш гўштини одатда аслзодалар ейди, «Кунинг етиб қарзга ботиб кетсанг ҳам обрўни қўлдан берма, отдан тушсанг ҳам эгардан тушма», деб муаллиф киноя қиляпти.

⁴ «Иштирокиюн» («Коммунист») – 1918 йил 20 июндан бошлаб «Улуғ Туркистон» газетаси шу ном билан Тошкентда чиқа бошлаган. Туркистон Миллий ишлар комиссарлигининг нашр афкори. Газетага Кабир Бакир, Назир Тўрақулов, Ақмад Донской, Ханафий Бурнашев, Мирмуҳсинлар муҳаррирлик қилган. Газета ходимларининг кўпи татарлар бўлгани учун татарча сўзлар ҳам ишлатилган.

ДУМБАСИ ТУШИБ ҚОЛГАН ЭМИШ

Кичкина фелетўн

Эски шаҳар Озиқ шўъбасига бағишлайман

Гўш...

Отингдан ўргулай гўш!.. Нега мунча ўзингни биздан азиз тутдинг? Биз сенинг қадрингга етмадикми?..

Мен ўқувчининг гўш ҳақиндаги ҳолини билмайман. Лекин ўзим гўш отини эшитсам, огзимдин калаба-калаба сувлар келадир. Ўзини қассоб акалар қанорасида кўргандами? Кўрганда васлига етолмай юрган маъшуқангга учрашкан каби хуш бошингдан учадир. Ихтиёрсиз ичингдан гулдурос ила: «Эй, гўш!» деган сўз ташқарига отиладир. Жонажонинг, меҳрибонинг бўлган гўшнинг икки қадоғини золим ноинсоф қассобнинг қанорасидан ажратиб олмоқчи бўлуб, қаҳрамононасига жекириб: «Гўшнинг қадоғи қанча?». Бадбахт қассоб овозини бузмай: «Гўшнинг қадоғи ўттуз олти сўм, мулла ака!» (Ўл мулла ака!) Ўттуз олти сўм! Эшиткач, даминг ичингга тушиб кетадир. Бир сўз қайтармай, мазлумона гўшка термула-термула ўз йўлингга жўнайсан. Дўстинг бўлган гўш маъюсона бир равишда орқангдан қараб қолур. Мана лофчига ёзмоққа ҳавасли бўлган ёшларга материал!.. Рамазон ийдидан бери жонвор гўшнинг иштиёқида оҳ-воҳ ила кун кечириб, Озиқ шўъбасининг марҳаматига интизорликда келмоқда эдим. Тўғриси айтмоққа мажбурдурманки, бу орада бутун кечалар гўш иштиёқида ухлай олмадим. Кўз илинганда кўрилган тушка ҳам гўшдан бошқа нимарса кирмади.

Қоқ ўттуз биринчи кун деганда халқ тилида: «Эртага Озиқ комитети гўш берар эмиш», деган хабарлар юрий бошлаб, юрагим азбаройи хурсандликдан торс ёрилаёзди. Бу хабар ҳалидан ҳали тўғрилигига чиқиб, дилим урмоққа бошлади. Бутун сабру қарорим қўлдан кетди... Уй ичимизни энди суриштиришманг ҳам, етти яшардан тортиб то етмиш яшаргача гўш хурсандлигига чидай олмай рақсга (тансага) келган эди. Шу кун маҳалла комитетидан гўш варақасини олганимни ўзим ҳам сезмай қолдим. Эртаги гўш шодлиги ила бу кун кечаси бутун уй ичимизда уйқу ўрнига эртага оладирган гўшнинг қай хилда томоқ қилмоқ маслаҳати эди: Ойимга монти дуруст эмиш, янгамга сомса яхши эмиш, ҳаммадан ҳам акамники қизик, эртага қориндан бошқасини еса, ўзини ўзи шаҳид қилар эмиш, буни ҳам қўйинг,

дадамга бир сих бўлса ҳам кабоб тузук эмиш, энди мени ҳам тилагимни эшитинг: менга ҳаммаси бўлса ҳам ноз қиладирган ўрним йўқ...

Эрта бирлан уй ичидан фотихани олиб, «ё ху, ё ман ху»¹ни тилимга жо қилиб, қўлда каттакон халта ила ... нчи қассоблик дўкони қайдасан, деб йўлга равона бўлдик. Уйдагилар нукул гўшнинг калта биқинини, мойнинг эса нукул думбасини олмоққа таъкидлаб, дуолашдилар.

Энди йўлда гўшнинг бериладирган миқдори ҳақинда ривоятлар кўб. Биров жон бошига икки қадоқ деса, биров бир қадоқ, дейди. Икки қадоқ деганнинг оғзидан ўпкинги, бир қадоқликни бўғқинги келади. Ёғ хусусинда ривоятлар уч хил: биров жонга бир қадоқ, иккинчиси чорак қадоқ, тағи бир шайтонроғи: «Ёғ оламан деб овора бўлманглар, комитет қўйлари даладан келишда думбасини йўлда тушуриб қўйибдир», деди. Менга қолса, думбасини ўғирлатган бўлсун! Ишқилиб, гўши ёғлироқ бўлса, бўлгани.

Мана! Йигирма... нчи дўконнинг олдига етдим. Одамлар ўттуз қулоч деб, ўттуз биринчи қулочнинг бошламасига биз турдик. Лекин ҳали гўш келгани йўқ эмиш. Думга турган чоғимда соат ўн бирлар чамаси эди. Офтоб пешонадан уради. Биз қоврилиб, пешонадаги терни суриб турамыз. Орадан бир соат ўтди, гўш йўқ. Биз комитетдан койишиб, тағи бир соат турдик. Лекин ҳамон гўш йўқ. Узоқдан бир ароба кўриниб қолса ана, ана, шу гўш, деб ховриқишиб, бир-биримизни илгарига қараб итаришиб сиқамиз. Ичимиздан аллаким «дод, сиқилдим», деб юборса, тағи орқага қайтиб орани бўшатамыз. Орадан тағи ярим соат вақт ўтиб кетди.² Лекин ҳаминиша йўқ, йўқ, йўқ. Офтобнинг иссиғи қувватланиб, қоб-қора терга тушиб кетдик. Ҳолдан тойганлар: «Гўш-ёғ емаган ўлибтими?..» деб раддан чиқиб кета бошладилар. Оз фурсатни ичида ўттуз қулочлик думда менга ўхшаш ўлуги бир пуллардан беш-олти киши қолдик. Орадан тағи бир соат вақт ўткач, кундуз соат иккиларда узоқдан гўшлик ароба кўриниб қолди. Табиий, бу аробадаги гўш бизим учун эди. Узоқ-узоқ «ух» тортишиб қўйдик. Ароба дўконнинг олдига тўхтагач, на кўз ила кўрайлик, бир ароба қиб-қизил ўпкага

¹ Ё ху, ё ман ху – У, фақат У, Эгамдан мадад сўраш.

² Шундоғ вақтларда озиқ шўъбаси узр баён қилиб дўконга бир қағиз ёпиштира, халқ бундай азоб чекмас эди. Ж.

Ўхшаган гўш – йигирма мартаба ағдариш-тўнтариш қилганда, чигитдак мой топиш мумкин эмас. Бунинг устига устоб териси сўюлиб олинган бўлганидан гўш устига чанг-тупроқ ўлтуруб алланичкаланган.

Гўшка қўйган муҳаббатимнинг ўрнини ҳозир бир нафрат олди, кўнгил ағдарилиб, қайт қилаёзим. Мана сенга гўш! Бечора қўйнинг гавдасига хитобан: «Эй, бечора қўй, сен нима гуноҳ қилдингки, сени бу ҳолга тушуриб, оздирдилар», дедим. Ихтиёрсиз қўйларга раҳмим келиб, кўзим ёшланди. Биз қўйнинг думбаси иккинчи аробададир, деб ўйлаб ўлтурган эдик. Лекин ичимиздан кимдир биров: «Мой қани?» деб қассобдан сўради:

– Мойи йўқ! – деди қассоб. Мен ихтиёрсиз хахолаб кулиб юбордим. Эрталабки шайтоннинг «Комитет қўйининг думбаси тушиб қолган эмиш», деган сўзи эсимга тушган эди:

– Ҳа, бадбахт, рост гапирган экансан, – деб қўйдим. Гўш жонбошига ярим қадоқ эмиш.

Тўрт қадоқ шақир-шуқир сўнгакни уйга кўтариб келганимда, уйдагиларни ҳам тарбузи қўлтуғидан тушкан эди.

Жулқунбой

«Иштирокиюн», 1919 йил 11 август, 154-сон.

МАЪОРИФ ШҶРОСИ ДИҚҚАТИГА

Сўйлаб ўлтурувнинг ҳам лузуми йўқдурким, бизим учун бир-бир масаладан ҳам илгарироқ мактаб масаласига жиддий қараб, камчилик-етишмаган ерларини такмил¹ ва ислоҳ этмак маорифга чўл² халқимизнинг диққатини шул нуқтага жалб этмоқ керақдир.

Бошқа ишларга эътиборсиз қараганимиз каби бу маориф ишини ҳам муҳмал³ қолдирсак, вақтидан истиъфода этмаган, тушимизга ҳам кирмаган енгилıklarга куфрони неъмат эткан бўлурмиз.

Истибдод давринда биз мусулмон ёшларининг кеча-кундуз мактаб-мактаб дея бақирдиқларимизни кўз олдимизга келтур-

¹ Такмил – мукаммаллаштириш, камолга етказиш.

² Маорифга чўл – илмга чанқоқ, ташна.

³ Муҳмал – ноаниқ, ланж.

сак, энди ўшал вақтда имтилган амалимизни кўз олдимизда кўрармиз. Иш шундоғ экан, энди ҳам танбаллик этсак, бутун масъулият келажак тарихда бизим устимизда бўлур.

Мундан бир неча кунлар илгари бир неча ўртоқлар ила мусохаба этишмоқда эдик. Мусохиблар ичида ибтидоий мактабларимиздан бирининг мудури... афанди ҳам бор эди. Миллатнинг истиқболи фақат мактаблар ила порлаяжағига имон келтирдигимдан ҳалиги афандидан ҳозирги ибтидоий мактабларимизнинг боришиндан, бу йилги қишга мактаб ҳаётинда ҳозирликдан саволлар бердим. Афанди шундоғ жавоб берди:

«Халқимизнинг янги мактабларга рағбати жуда яхши. Мактабда жой етишмайди. Бошқа мактаб муаллимларининг ҳолидан хабарим бўлмаса ҳам, ўзимизнинг муаллимларнинг ўз вазифасига тушуниб ҳаракат этувчилар, дея оламан. Лекин ёзув асбобларига фавқулудда эҳтиёж кечирмоқдамиз. Ўқуш учун ёзув асбоблари сўраб, гуруҳлаб «Маориф шўроси»га мурожаат этсак ҳам, шу чоққача бир натижа чиқмади. Маориф шўросининг бизга жавоби: «Шошманг, бариси топилур»дан нарига ўтмай бу йўлда ҳаракат этдиклари кўрилмайди. Агарда қиш учун қалам, дафтар ва бошқалар ҳозирланмаса – кўнгилсиз натижа бериши табиийдир. Чунки мактаб болаларининг аксариси ишчи-камбағал болалари бўлиб, бир дона дафтарни 40–50 сўмга, бир дона қаламни 30–40 сўмга олувлари ғайримумкиндур. Ҳолбуки, дафтар бир бола учун ёлғуз биргина эмас, дарсига қараб олти-еттитағача лозимдир. Мана шу тарафларини ўйлаганда, билмадим, мактабларимиз қишда не ҳол кечирар. Аммо маориф шўросини бу масалага илтифоти бояги».

Ман бу сўзни мундан илгари ҳам бир муаллимдан эшиткан эдим. Энди бунинг ила иккинчи бўлди. Ёзув асбоби масаласи ҳақиқатан ҳам муҳум бир масала бўлиб, вақтинда тадбири кўрилмаса, ҳалиги афандининг айтганидек, яхшилик ила натижаланмаса керак.

Мактабдаги ўқувчи шогирдлар камбағал кишиларнинг болалари ўлдикдан дафтар-қаламни ўз ёнлариндан олувлари мумкин эмас. Зўрғагина кунини ўтказиб турган ишчи халқ ўғлининг дафтар-қалами учун ойига бир-икки юз сўм чиқимдор бўлиб бола тарбия этуви, бошқа миллат ишчилари учун бизга қараганда онгли бўлдиқларидан енгил бир иш бўлса ҳам, бизнинг эндигина шу йўлга оёқ боскан камбағал халқимиз учун осон бўлмаса керак.

Бизнинг қора-нодон ишчиларимиз ўғлининг мактаби учун ойига бир-икки юз сўм чиқимдор бўлуви эса тўғридан-тўғри: «Ман сенинг мактабингга мунча чиқимдор бўлиб ўқита олмайман», деюр-да, ўғлини мактабдан олиб, ўқувдан маҳрум этар. Бу бизим учун табиий бир ишдир. Ҳозирда ўқув асбоблари бозордан топилиб турган бўлса ҳам, сўнгроқ топилмов эҳтимоли ҳам бор. Ишчи болалари ёнлариндан дафтар-қалам олганларинда, оқчага ҳам топилмай бошласа тағи бир бало бўлур.

Шунинг учун «Маориф шўроси»нинг бу масалага яхшироқ аҳамият беруви, албатта, лозимдир. Масаланинг аҳамиятига тушинган «Маориф шўроси» балки мунинг чорасига киришкан чиқар, лекин бу ҳолда бу ишка тадбирсиз бўлмак, эндигина йўлга қўйилган ибтидоий мактабларимизга ўтқузилган миллат гуллари – болаларимиз учун бир жиноят бўлур.

Жу-бой.

«Иштирокиюн», 1919 йил, 23 сентябр, 180-сон.

МЕҲНАТ КЎПЕРАТИВИ ҲАҚИНДА ЭСКИ ШАҲАР ИШЧИЛАРИ КОНФЕРЕНСИЯСИ

Биринчи мажлис 11-нчи сентябрда кундуз соат учда очилиб, йигирма беш профессионалий союз ва олти ҳукумат ва хусусий муассасалар вакиллари иштирок этмоқда эдилар. Муваққат раёсатини Эски шаҳар иттифоқлар союзининг раиси Муборакшоҳ Эшимбоев ўртоқ олиб бориб, аҳли мажлиска мандат комиссияси сайловини таклиф ясади.

Аҳли мажлис тарафидан мандат комиссиялиғига 1-нчи Саидгани ўртоқ Саидахмад ўғли, 2-нчи Иномжон Аҳмаджон ўғли сайландилар. Мундан сўнг мандат комиссиясининг доклади эшитилиб, мардикор – ҳоммоллар ҳам машшоқлар жамиятидан келган тўрт нафар вакилларнинг мандати «Союзлар шўросига» деб бошлаганликдан ушбу тўрт нафар вакилларнинг ваколатини қабул этув ва этмаслик мунозара этилиб, кўпчилик ила қабул этмоқга қарор қилинди.

Народний хозайство, Эски шаҳар ижроия кўмитаси, Янги шаҳар касабалар шўроси ҳам Янги шаҳар трудовоӣ кўперативлариндан келган вакилларнинг товушка молик бўлувлариға ва Эски шаҳар трудовоӣ кўперативиндан келган вакилларнинг шу иш жойинигина айтиб қабул этмоқга бўлинди. Сўнгра Мубо-

ракшоҳ афанди тарафидан конференсия учун раёсат сайловга таклиф этилди. Конференсия раёсати учун кандидатлар кўрсатилгандан сўнг, натижада ушбу зотлар раёсатга ўтдилар: Муборакшоҳ Эшимбоев – раис, мулла Баҳром Нормухаммад ўғли – муовини раис, Абдулла Қодирий – саркотиб, иккинчи саркотибликга – Абдулла Мухаммадамин ўғли.

Мундан сўнг раис тарафидан бу кунги рўзнома ўқулиб эшитдирилди. Рўзнома аксарият ила трудовой кўператив ҳақида бўлажак докладдан сўнг тузулмоқ бўлинди.

Сўз навбати биринчи мартаба собиқ трудовой кўператив раиси ўртоқ Лебедевга берилиб, ўртоқ Лебедев ўзининг узун докладинда трудовой кўперативни шу чоққача яхши фойдалик йўлга қўйила олмаганлигин, бунинг сабаби эса смета бўйинча ҳукуматдан сўралган саккиз миллион саккиз юз минг сўмни берилмаганлиги ва шундоғ бўлса ҳам феврал ойидан бошлаб олти ой ичида олтмиш тўққуз миллион сўм оборот бўлганлиги ва ҳозирда трудовой кўперативнинг ўзининг уч миллион оқчаси ва бир юз ўн олти бош оти борлигин баён этиб докладининг охирида ўз тарафидан шул таклифни ясийдир:

«Менга маълум бўлувиға қараганда Эски шаҳар Янги шаҳарга кўра кўператсия ишинда анчагина тараққий этгандир. Чунки, сизнинг ҳар бир жамиятингининг кичкина бўлса ҳам уюштирилган кўперативлари бор, шунинг учун сиз мусулмон ишчилари трудовой кўперативингизни рус даҳасиндан ажратиб ўз олдиға юритсангиз, Янги шаҳардан кўб илгариде иш кўрарсиз. Ҳукумат оқча бермас экан, кўператив аъзолариндан элли ёхуд юз сўмдан пай ҳақи олсангиз каттагина сўмма йиғилиб ҳар қандай иш юритсангиз мумкин бўладир», деди. Собиқ кўператив ҳақида Лебедевга атрофдан турли саволлар берилди. Тубанда аҳамиятлироқ саволлар ёзилди:

Ҳикматулла Маҳмудов: – Трудовой кўперативингиз учун Ёвшифдан¹ икки юз етмиш беш минг сўм оқча, беш юз минг сўмга яқин сўммалик газлама, Вишневский исмлиқ чинничи бойдан икки вагон чинни асбоб мусодара этиб олдингиз, лекин бу нарсалар мусулмон даҳасига берилмади. Бунинг сабаби нима? Иккинчи: «Сиз мусулмон даҳаси рус даҳасидан ажралиб иш қилингиз» деб таклиф ясадингиз. Лекин биз ажралсак ҳа-

¹ Мухаммад Ёвушев, татар бойларидан. Тошкентга келиб савдо ишлари билан шуғулланган. Кўктерақда 50 гектарча олма боғи бўлган экан.

лиги уч миллион оқча ва бир юз ўн олти бош отлардан бизга ўз хиссамиз берилурми, бунга сизнинг фикрингиз нечик?

Лебедев: – Ёвшифдан олинган икки юз етмиш беш минг сўмни бир юз минги икки ойдан бери мояна ололмай юрган Ёвшиф хизматчиларига берилди. Газламани ихтиёри ижроия кўмитасинда бўлдиги учун, газлама ҳозирда ҳам ижроия кўмитасиндадир. Аммо Вишневскийдан мусодара этилган икки вагон чиннининг ҳаммаси лампа бўлгани учун ҳозирда ҳам сақланади. Агарда Эски шаҳар учун лозим бўлур экан ҳозирда ҳам бермоққа ҳозирмиз. Оқча ва отлар масаласига келганда, менимча, мазкур оқча ва отлар аъзолар ҳисобинда рус ҳам мусулмон даҳасинга баробар тақсим этилса керак.

Мундан сўнг Эски шаҳар трудовой кўператив раиси Захарўв доклад ясаб, Эски шаҳарда шу чоққача бўлган аборот ва берилмаган моллар ила етти миллионга етганлигин кўрсатадир. Захарўвга Саидвали афанди: – Товарищ Лебедев докладидан маълум бўлувиға қараганда, олти ойда бўлган оборот олтмиш тўққуз миллион сўм экан. Аммо сизнинг кўрсатувингиздан маълум бўладирки, Эски шаҳарда қилинган оборот (берилмаган моллар ҳам шунинг ичида) етти миллион экан. Шунинг учун бу ўртадаги тафовут жуда каттадир. Нега оборот Эски шаҳарда лоақал олтмиш тўққуз миллионнинг ярми ҳам бўлмади? Орада адолатсизлик давом этганга ўхшайдир!...

Ўртоқ Захарўв тарафидан бу саволга берилган жавоблар қаноатланурлик бўлмагани учун ёзарга лузум кўрилмади.

* * *

Иккинчи мажлис Муборакшоҳ Эшимбоев риёсатинда кундуз соат бирда очиладир.

Ўткан мажлисда қаноатланурлик докладлар бўлиб ўтканликдан бу кун узоқ докладларга йўл бермасга бўлинди. Бошлаб сўз Эски шаҳар шўъбасининг муовин раиси Саидвалихўжа Юнусхўжа ўғлиға берилур:

«Тўғрисини эътироф этарга тевишлимизки, трудовой кўператив ўзининг амал уставига мувофиқ иш кўрмади ва кўрарга ҳам тиламади. Тошканднинг Эски ва Янги қисминдан бирга қўшилиб сайланган кўперативга аралашурга мусулмон ишчиларига тевишли ўрун берилмай бизим тилагимиз бутунлай четда эътиборсиз қолдирилди. Албатта, бу каби ишларнинг омиллари орадаги баъзи миллатчи шовинистлар бўлса керак. Ме-

нимча, мусулмон ишчиларига ҳам тегишли ўринлар берилиб, яқдил иш кўрилганда эди, ишни бу каби ғайриматлуб ҳолда кўрилмас эди. Эски шаҳардан баъзи ашёлар юқори учун олингани ҳолда Янги шаҳардан Эски шаҳарга бир нарса тушурилгани йўқдир. Албатта, бундай ишларга бояги тадбирларни қўлласдан мумкин эмасдир. Шунинг учун мен ҳам ўз тарафимдан ажраб иш қилурга, шунинг ила баробар Эски шаҳар ҳиссасига тушадирган оқча ва бошқа ашё молларни бўлиб олурга таклиф этаман. Мундан сўнг Эски шаҳар шўъбасига таъйин этилган контрол акт юзасидан доклад ясийдирки, хулосаси ашоғида кечадир:

«Маълум бўлувига кўра, кассадан 430 сўмга яқин оқча етмайди. Мол складинда 800 сўм баҳолик молдан йўқ. Бухгалтерия қисминдан ордер ва бошқалар хато ёзилган. Жамиятлар орқали аъзоликқа ёзилганларнинг 30 минг сўм чамаси ҳисса бадаллари шу вақтгача олинган эмас, бир мингдан ортиқроқ аъзолик дафтарлари номаълум равишда йўқолган. Кимлар тарафидан олинганини ҳеч ким билмайди. Бу дафтарчаларнинг турадирган баҳолари гарчи икки сўмдан нарига ўтмаса ҳам, албатта, кишини шубҳага тушуради. Райўнний кўператив дўконларнинг баъзиларини истисно этганда, умуман, деярлик иш юритувлари ва дафтарлари бутунлай қоида тартибдан ташқари бир ҳолда, райўнний дўконларнинг бирисининг мудиринда ўн олти минг сўмдан ортиқроқ оқча бор, лекин ўзи аллақайга қочиб йўқолган. Хулоса, ишнинг бу тарафи ҳам ниҳоятда қўнғилсиз. Маним ҳар бир идора мажлисинда бўлиб турувим албатта лозим бир иш эди. Лекин шу ўрунга таъйинлашим муддатинда бир мартабадан ортиқ идора мажлисинда бўлувга муваффақ бўлмадим. Билмадим, идора аъзоларининг менга хабар бермай мажлис қурувларинда нима ҳикмат бор эди?

Шундай бўлса ҳам, Захарўв ҳам Саидвалихўжа ўртоқларнинг кўрсатдиқлари ҳаракат фаолиятига ташаккур айтмай ўтолмайман».

Ўртоқ Захарўв навбатдан ташқари сўз олур: «Ўртоқлар, маълумингиз биз рабочийлар бундай ишларга яқиндагина киришиб, у даража ошнолашдиғимиз йўқдир. Бу каби камчиликларни бизнинг фақат рабочийлигимизга ҳал этиб, кечирувларингизни ўтинаман. Ўткан кунги мажлисимизда Эски шаҳарда

бўлган оборотни етти миллион кўрсатилган эди, лекин тозалаб ҳисоб қилинганда, ўн миллион эканлиги билинди».

Шундан кейин сўз тўхтатилиб, трудовой кўператив ҳақинда бир қарорга келмоқ музокара этилур. Саидвали ўртоқ Саид-аҳмедов Эски шаҳарда трудовой кўператив бўлсунми, йўқми масаласини хал этиб, сўнгра бир қарорга келинсун, деб таклиф этар. Кўператив керакми, йўқми масаласи мавзуь музокарага қўйилур. Бу ҳақда бир неча зотлар сўз олиб, билганларича сўйлилар. Охирда Муборакшоҳ ўртоқ тубандаги сўзлар ила масаланинг аҳамиятини мажлисга онглатадир:

«Бутун Русиядаги иштрокиюнлар бошлуғи бўлган ўртоқ Лениннинг ҳамма вақт ижтимоий ҳаётни фақат кўператсия илагина тарқалажагини сўйлидир. Воқиъан ўйлаб қаралганда ижтимоий ҳаётни кўператсиядан ғайри бир йўл ила халқга қабул этдирмак бутунлай мумкин эмасдир. Иш шундоғ экан, бир йилдан бери давом этиб келмоқда бўлган бир муассасани йўқ этамиз. Демак, ижтимоий ҳаёт учун қўйилган биринчи негизни қўпориб сўтсиализмни тағи ҳам бир неча йиллар кейинга силтамоқ демак бўлур. Дуруст, кўперативингиз бир йиллик ўзининг умринда сизни қаноатлантирарлик бир иш ишли олмаган. Шунинг учун сизнинг кўператсияга қарашингиз иккинчи ёқга ўзгарган. Лекин бунинг учун кўператсия айбли эмас, балки ишнинг бошига ўтқузилган кишилар ўзи сўтсиалист бўлса ҳам миллатчиликни ташлай олмаган шахслар айбидир.

Энди сиз ишдан хабардор чин сўтсиалист бўлган кишиларнигина иш бошига ўтқазсангиз, бу ҳолларга албатта хотима берган бўлурсиз. Шунинг ҳам сўйлаб ўтаманки, сиздан баъзиларингиз «Озиқ комитети бўлган ерда кўперативнинг нима зарурияти бор» деган фикрда ўхшийлар, аммо яхши билингизким, озиқ комитети муваққат қурилган бир идорадир, аҳвол тинчлашқач озиқ комитети йўқ этилиб, майдонда фақат кўперативгина қолдирилур. Шунинг учун ҳозирдан бошлаб кўперативни йўлга қўйиб, ишчиларни кўператсияга ўйратиб¹ борув, албатта, лозим бир ишдир. Мана мен шу мулоҳазалар ила трудовой кўперативни давом эттирувга таклиф қиламан».

Мундан сўнг тағи масала бир оз музокара этилганидан сўнг ушбу қарорга келинадир:

¹ Ўйратиб – ўргатиб.

«Бу кун Эски шаҳарда давом этиб турган трудовой кўперативнинг ишладиғи ишлар ўзининг асл уставига номувофиқ идорасига қўйидағи кишилари кўператив ишлариндан хабарсиз бўлиб, шу чоқгача ўз даражасинда фуқороға фойда тегуза олмади. Шунинг учун бўлса керакки, Тошканд ижроия қўмитаси трудовой кўперативга ишончсиз қараб, озиқ шўъбасига қўшарға қарор бермишдир. Лекин биз Эски шаҳар рабочийлари сўтсиализмни ҳаётга тадбиқ этув учун бирдан-бир чора бўлган кўперативни яна давом эттирмакка қарор берамиз.

Илгариги ҳолларни янада юз кўрсатмови учун Эски шаҳар трудовой кўперативини мустаҳкам негиз устига ва иш билувчи кишилар идорасига берилуви, шунинг ила баробар озиқ шўъбаси ва ижроия қўмитасига алоқадор бўлуви тегишлидир. Янги шаҳарда ўн олтинчи августда бўлуб ўтмиш трудовой кўператив ҳақиндағи рабочий конференцияси ўзининг беш кун давоми муддатинда оғизға олурлик бир иш битира олмаган. Ва шунинг баробаринда ёлғуз ўзидангина ўн беш киши таъйин эткани ҳолда нуфусига ўзидан икки баробар ортиқ бўлган Эски шаҳардан бир киши бўлсун, шу хайъат орасига қўшмоқни тилга ҳам олмаган. Шунинг учун Эски шаҳар рабочий конференцияси Янги шаҳардағи Трудовой кўперативдан бошқа мустақил ўз олдиға иш юритарға қарор чиқарадир».

Трудовой кўперативни давом эттирурга қарор берилгандан сўнг иккинчи масала этилуб, союзлар тарафиндан очилган хусусий кўперативлар ҳақинда музокара очиладир. Бу хусусга сўз олганлардан биринчи Саидвали афанди Саидахмедов тубандагича фикр баён этадир:

«Маълумки, Эски шаҳарда союзлар тарафиндан очилган кўперативлар 20 га яқин бордир. Бу хусусий кўперативлар озиқ шўъбасиндан овқат олиб, ёлғуз ўз жамиятларининг аъзоларигагина бериб, бошқа бермийлар. Баъзи оз нуфуслик союзларнинг кўперативлари йўқ бўлиб, бу озиқлардан фойдалани олмийлар. Бу иш эса адолатсизлиқдир. Шунинг учун мен ўз тарафимдан таклиф этаманки, мазкур хусусий союз кўперативлари битирилиб, майдонда ёлғуз трудовой кўперативгина қолсун, хусусий кўперативлар бир қоида ила ўзларининг аъзоларини трудовой кўперативга ёздирсунлар».

Жамолиддин ўртоқ: «Баъзи кишилар борки, ўз жамиятларининг кўперативларинда аъзо бўлиб, фойдаландиқлари каби

трудо­вой кўперативдан ҳам фойдаланалар. Аммо баъзиларнинг жамият кўперативлари бўлмагани каби трудо­вой кўперативдан ҳам фойдалана ол­мийдилар. Шунинг учун мен ҳам Саидвали ўртоқнинг такли­фига қўшиламан». Аҳли маж­лисдан яна бир нечалари хусу­сий кўперативларни ёпиб, мар­казга йиғувга таклиф этишалар. Сўнгра ушбу қарорга келинадир:

«Эски шаҳар союзлари тара­финдан хусу­сий суратда очил­ган кўперативларни ёпмоқ­га, мазкур кўператив аъзо­ларини мар­каз кўперативига қўшмоқ­га, қўшилув усулини мазкур хусу­сий кўператив идоралари систематический, яъни исписка ила кон­ференсия тара­фидан таъйин этилажак пай (хис­са бадал­лари) оқчалари ила кон­ференсия қарори тегишли жойлардан тасдиқ этил­гандан сўнг 15 кун муддат ила трудо­вой кўператив идораси­га топширсунлар.

Ихтор: хусу­сий кўперативларнинг 1-нчи январга қадар ҳисобларини тамомлаб, чиқ­ган фойдаларини ўз аъзо­лари­га қай­таришлари лозимдир».

Трудо­вой кўперативнинг янги хис­са бадаллари ҳақинда:

Бу масала атрофли суратда му­ҳокама этил­гандан кейин хис­са бадалларини камбағал иш­чилар учун бўлиб тўлов шарти ила тўрт товишга қарши аксарият ила 50 сўмга қабул қилинди.

(Учунчи маж­лис) Бошлаб трудо­вой кўператив устави ҳақинда музокара очилиб, уставдаги райўн орқали мар­казла­шув моддаси му­ҳокамага учраб, узоқ музокаратдан сўнг қабул қилинур. Умуман Уставнинг моддалари (кўператив ис­мини ўз­гартмак шарт ила) бир товишдан қабул тасдиқ этилди.

Иккинчи масала, кўператив ис­ми ҳақинда: Бу ҳақда аҳли маж­лис тара­фидан турли ис­млар таклиф қилинди. Охирида Абдулла Қодирнинг «Эски Тошканд ва атрофининг мар­каз иш­чилар кўперативи» деган такли­фи билиттифоқ қабул этилур.

Мар­каз иш­чилар кўперативи­га идора аъзо­ларин сайламоқ ҳақинда маж­ли­ска: 1-нчи, идора аъзо­лари ҳар бир союздан би­рор кишидан олинсун; 2-нчи, бунга эътибор бермай, ишлик ки­шиларни қайси союздан бўлса ҳам олиб эҳтиёж вақтинда союз­лардан вакиллар чақириб мас­лаҳат бўлсун, деган икки таклиф киритилур. Бу хусусда узоқ тортишувлар кеткандан сўнг на­тижада иккинчи таклиф қабул қилинур. Идора неча кишидан иборат бўлсун масаласига турли таклифлар этилиб охирда ўн

кишига қарор берилиб сайлов сўнгиндан ушбу ўртоқлар идора аъзоларига ўталар:

- 1) Ҳикматулла Раҳматилла ўғли
- 2) Шоҳ Абдулмавлон қори Набихонўв
- 3) Мулла Баҳром Нормухамедўв
- 4) Абдулрахим қори Турсунхўжаев
- 5) Ортиқ Тошмуҳаммад ўғли
- 6) Абдулхожи Ниёзмухаммад ўғли
- 7) Саидвали хўжа Юнусхўжа ўғли
- 8) Максим Захарўв
- 9) Саидкаримхўжа Иномхўжа ўғли
- 10) Носирхон Охунжон ўғли.

Буларга кандидат ўлароқ Жамолиддин Абдулрахимўв сайланиб, раис ва бошқаларни таъйинламоқ идора аъзоларининг ихтиёрига топширилуру.

Тафтиш комиссиялари беш кишидан иборат сайланди:

- 1) Муҳаммадрашид Юнусмуҳаммад ўғли
- 2) Мирзақосим Мирсоатўв
- 3) Мулла Ғулом Усмонмуҳамедўв
- 4) Абдулвосиё Латифбой ўғли
- 5) Шоҳакрам Шоҳидоятўв

Идора аъзоларига биринчи навбатда конференсия томонидан юклатилган вазифалар:

1) Янги сайланмиш идора аъзолари конференсиянинг қарорига мувофиқ собиқ идора қўлиндан бутун ҳисобни, масалан пай оқчаларини, бўлган фойда ва имушестволарни, ҳам Эски шаҳар аъзоларининг нуфусига яраша Янги шаҳардан оқчаларни ва бошқа ашёларни ҳисоблаб олур.

2) Эски шаҳарда бўлган ҳамда аҳли касбларни марказ ишчилар кўперативини фойдаландирмак чорасига киришар. Яъни аҳли касбларни ўз ҳунарлариға яраша ишларга қўйишиб, шунинг учун керак бўлган материалларни тевишли жойлардан етказиб берув чорасига киришар.

3) Деҳқончилик ишига шу кундан эътиборан киришиб кузда экиладирган экинлар тадбирига ва баҳори экинларнинг уруғлик ва ер чопув чораларига киришар.

4) Янги сайланган идора илгариги идора каби ўз хоҳловича эмас, балки устав кўргазувинча иш кўриб, уставнинг амалга қўйилмаган моддаларини амалга қўяр.

Шундан сўнг раис тарафидан конференция мажлисининг ёпилганлигини эълон этилур.

Жу-бой.

*«Иштирокиюн», 1919 йил, 17 октябр, 198-сон,
19 октябр, 199-сон, 21 октябр, 200-сон.*

ЭСКИ ШАҲАР ТЕАТР ҲАВАСКОРЛАРИҒА

Маълумки, санойи нафиса – театр бизим Тошканд мусулмон ёшлари орасинда жуда ҳам енгил бир иш онглашилганликдан фавқулудда бир бузуқликда давом этмакда бўлиб, улуғлар мактаби бўлган театру сахналари аллақандай сафсата ва ноаҳил кишилар қўлинда бир ўюнчиқ бўлиб келмоқдадур.

Мундан сўнг ҳам шундай ҳолни давом этмови ва ўзларимизнинг ибратгоҳи бўлган сахналарнинг ўз даражасинда бориши учун Эски Тошканд синфий иттифоқлар шўроси мусулмон театру ҳаваскорлари (любителлариға) шу тубанда кўрсатилажак қоидаларга риоя этиб, театру қўюлариға таклифлар айтадур:

1. Сахнага қўйиладурган асарлар ўйналмасдан илгари Эски Тошканд «Артистлар союзи» ила шул асар ҳақинда мутолаа юригилиб, сўнгра сахнага қўюлсун.

2. Ҳаваскорларнинг ўз рўлларини яхши онглаб ўйновлари учун «Артистлар союзи»дан репетисия вақтинда бир киши чақирилсун.

3. Ўйналадурган бир асар ҳақинда «Артистлар союзи» ила келиша олинмаган тақдирда, Эски шаҳар синфий иттифоқлар шўросига мурожаат этилсун.

Танбия¹: юқоридаги қоидаларга риоя этилмаган тақдирда, риоясизлик кўрсатувчилар масъулиятга тортилулар.

Эски Тошканд синфий иттифоқлар шўросининг мудури:

Муборакшоҳ.

Саркотиб: Абдулла Қодир.

«Иштирокиюн», 1919 йил, 24 октябр, 202-сон.

¹ Танбия – огоҳлантириш.

ТОШКАНД ХАБАРЛАРИ

Ғози Юнусга * очиқ хат

«Иштирокиюн»нинг сўнгги бир нўмеринда, эълон қисминда баъзи ваколатлардан, жумладан, Эски шаҳар синфий иттифоқлар шўросининг «реорганизасия»¹ комиссиялигиндан истеъфо берувингизни эълон этасиз.

Ўртоқ! Умумий мажлисимиз бу ишка сиздан дурустроқ бир киши тополмагач, бу ўрунга сизни кўрсаткан эди. Сиз баъзи «сабабча»лар кўрсатиб уҳдангизга олмаганингиздан, кўрсатган сабабларингиздан бу ишнинг муҳимроқлигин ўзингизга қолдирилган эди.

Бу орада нима бўлган-да, букун истеъфо берасиз. Сизнинг каби «идеальный» бўлиб топилган бир зотга бу даража енгил ҳаракат «учиб юриш» келишиб ётмаса керак. Сизнинг зиммангизга қўйилган «реорганизасия» иши ўттуз тўрт минг меҳнаткашларни уюшдириш эди... Биз сизнинг ҳозир ишлаб юрган артистлигингиз², «автўр»лигингиз³ ва бошқа ишларингиздан бу ишни юз қат муҳимроқ деб биламиз. Такрор этамиз: ўттуз тўрт минг меҳнаткашни уюшдириб, йўлга солмоқ бир юз театрдан фойдалироқдир...

Агарда таъбингиз нозиклашиб, қора рабачийлар орасида бир неча кун ишларга жирканган бўлсангиз, ул чоқда бизнинг бир сўз деюрга ҳам ҳаққимиз йўқ!

Ўртоқ! Ҳали ҳам бўлса келиб, ишка киришувингизни ишларга кишиси йўқ ўттуз тўрт минг меҳнаткашлар номидан сўраймиз.

Эски шаҳар синфий иттифоқлар шўроси номидан:

Садр: Муборақшоҳ.

Котиб: Абдулла.

«Иштирокиюн», 1919 йил, 30 октябр, 207-сон, 2-бет.

¹ Реорганизация – қайта ташкил қилиш.

² Артистлигингиз – Ғози Юнус ўша вақтда сахнада ҳам иштирок этган. Масалан, у ўзи ёзган «Заҳоки морон» сахна асарида Темиртош ролини ижро этган.

³ «Автўр»лигингиз – Ғози Юнус ўша пайтда таржимонлик ва ноширлик ишига машғул бўлиб кетиб, муаллиф шунга ишора қиляпти. Бу ҳақда Қодирий «Кула-кула ўласан» номли фелетонида ҳам гапириб ўтади.

БИЗДА АСКАРЛИК МАСАЛАСИ

Бошқалар тарафидан ҳуқуқингнинг топталмови, четларга маҳкум, мазлум бўлмаслик, чет миллатларга ўз товушингни эшитдируб, эшитмоққа мажбур этувга шубҳа йўқким, қўлингдаги қуролингга, аскарый кучингга қараб бўлур.

Кўрамизким Оврupo, Омриқо миллатлари бунчалиқ шаън-шавкатни фақат ҳарбий куч ила қозонмишлардур. Оврupo, Омриқо империалистлари Шарқ халқини фақат қурол кучи ила ўзларига асир этмишлар ва ҳали ҳам ҳарбий куч ила Шарқ мазлумларини занжирда тутарлар.

Аmmo биз шарқли мазлум мусулмонлар эса шу қуролсизлик, аскар йўқлик ила шу золим хунхўрлар занжирига банд бўлмишимиз.

Дуруст, биз шарқлилар ғарблиларга қараганда маданиятча бик тубандамиз, бизим мазлумиятимиз маданиятсизлигимиз учун дейилса, мумкин. Лекин шундоғ бўлса ҳам, истиқлол олиб, аскарсиз яшамоқ бутунлай мумкин эмас. Натижаси бошқа қуролли миллатларга қул асоратда бўлувдур. Бунинг учун далил қилиб афғон қариндошларимизни кўрсатилса, мумкиндирки, афғон халқи ҳозирда ва мундан элли-олтмиш йил илгарида ҳам маданиятча биз туркистонлилардан ортиқ бўлмай юрар эди. Лекин бошқа маданий миллатларнинг тахт ҳокимиятига ўткани йўқдур. Бу нимадан эди?..

Кўз олдимиздадирким, шу маданиятсиз афғон халқи бутун дунёга ҳокимлик даъвосига етишкан Онглиядан ўзининг озгина ҳарбий кучи ила ўз тилагини имзо этдирди¹. Аmmo биз Туркистон ишчиларига келганда огзимизга қўюлган тайёр ошни ҳам эблаб ичолмаймиз. Қурол, кийим, жой ва овқат ҳозир бўлган ҳолда аскар бўлувдин фарсахларча² йироқга қочамиз...

¹ Ўша вақтда Афғонистон подшоси Омонуллохон (1892 – 1960) юртининг мустақиллиги учун кескин кураш олиб бориш ниятида эканлигини баён қилиб, Совет ҳукумати билан дипломатик ёзишмалар олиб боради. 1919 йил май ойида Совет ҳукумати Афғонистоннинг давлат мустақиллигини тан олади. Ўша кунларда инглизлар Афғонистонга қарши қуролли ҳужум уюштилади. Лекин улар мағлубиятга учраб, афғон халқининг мустақиллигини тан олишга мажбур бўлади.

² Фарсах – (фарсанг) тахминан 7 – 8 км. га тенг масофа ўлчови, ўзбекчада – тош.

Албатта афғон халқидаги ғажурлик¹ ҳарбия кучнинг қувватли равишда давомидан, биздаги каби жибинликни² йўқлигиндан эди.

Дуруст, бизим бу қўрқоқлигимизни ҳам ўрни бор, мундан элли йиллар илгари ғажур, ор-номусли Алимқулимиз, Қаноатшоҳларимиз* ва ... ларимиз бўлган, ватанимиз чор ҳукумати тарафиндан забт этилгач, энди ўз истибдоди остинда қул этиб қолдирмак нияти золимонасинда ёнимизда пичоқ тақиб юри-тувни ҳам манъ эткан. Шу золимона политика орқасинда ҳозирги қўрқоқлик ҳолига таназзул этканмиз.

Биз мусулмон меҳнаткашлари буюк Ўктябр инқилобидан сўнг ҳурриятни, истиқлолни яна эгаллаш ила бошладик. Ўзимиз учун озод – маҳкумиятдан қутилиб яшовнинг мумкинлигин сездик. Бошлаб қўлдан кеткан ҳуқуқларимиз ўз қўлимизга кира бошлади. Сўнгги вақтларда ватанимиз бўлган Туркистоннинг идораси ҳаммаси бўлмаса ҳам, ярмиси деярлик ўз йигитларимиз қўлига ўтди.

Демак, мамлакатнинг ярим идораси ўз қўлимизда. Туркистоннинг бутун меҳнаткашларининг имони комил бўлса керакки, яқинда рус меҳнаткаш биродарлар: «Шу кунгача биз сизнинг ўз вазифангиз бўлган бу идорага азбаройи биродарлик учун ёрдамлашиб келдик. Энди марҳамат этиб, ўз ишингизни ўзингиз ишлангиз, мундин сўнг биздан сизга ёрдам бўлмаяжак!», дебдурлар. Бу бир табиий иш.

Юқорида ҳам сўйланиб ўтилди: «Мамлакат идораси аскарсиз мумкин эмас». Идора ўз қўлимизга ўтқач, табиий, ватанимизнинг душмандан муҳофазати-да ўз устимизга тушажак. Бунинг учун ўз аскаримиз бўлурға керак. Табиийдирки, мамлакат идораси бизнинг қўлда бўлиб, аскарликни бошқалар қилмаяжак. Бу мумкин ҳам эмас. Шунинг учун агарда биз мустақил, қуллиқдан қутилиб яшовни хоҳлар эканмиз, яқин истиқболимиздаги бахтли кунлар учун аскар бўлувимиз, ватан муҳофазасига ҳозирланувимиз лозимдир. Лозимгина эмас алзамдир³. Мусулмон ишчилариндан аскарлар ҳозирлов эҳтиёжи энди сиз ила бошлаган бўлса керакки, мусулмон ишчилариндан кўнгилли аскарлар йигмоқ ҳақинда Марказ мусулмон бюроси тарафи-

¹ Ғажур – ғайрат, шижоат.

² Жибин – қўрқоқ.

³ Алзам – ўта зарур.

дан Эски шаҳар синфий иттифоқлар шўросига бир мурожаатнома тушурилган экан. Бу мурожаатнома мазкур шўронинг шу сўнгги умумий мажлисинда қўрилиб, тубандаги қарор берилганки, аҳамиятига кўра шу қарорни айнан кўчириб ёзаман:

«Мусулмонлардан кўнгилли аскар йигмоқ Туркистон ўзбак ишчилар ҳаётини таъмин ва четлар тарафиндан топталган ҳуқуқини тиргизу деган сўздир. Биз бу аскарлик масаласини шундоғ онглаб, Марказ мусулмон бюросининг мурожаатини тамом шодлиқ ила қарши оламиз. Маълумдирким, мусулмон ишчилари Николай истибдоди остинда эзила-эзила тамом ишдан чиққан аскар бўлув сўзини бир ваҳималик ва ... деб онглий бошлаганлар. Шунинг учун мусулмон ишчилариндан аскар йиғувга зўр ташвиқот лозимдир. Биноан алайҳи, бизнинг ўттуз тўрт минг меҳнаткаш намоёндалари Марказ мусулмон бюросига мурожаат этамизким, кўнгилли аскар йиғув ташвиқотига бизим ёнимизга муқтадири мушаввиқлар¹ бериб, бизим ташвиқот ишимизга ёрдамлашсун. Эски шаҳарга таълим жойлари очиб, ҳарбий муаллимларни мусулмонлардан қўйсун. Мусулмонларнинг ўзиндан аскарий муаллимлар еткузмак учун курслар очиб, шу кундан эътиборан Эски шаҳар синфий иттифоқлар шўросига бир нафар ўз ҳарбий вакилини доимий этиб тушурсун».

Мана бу қарор ғоятда кўнгилли бир иш, лекин бошқа қарорларимиз каби бу-да қоғаздагина қолиб кетмови матлубдир. Яхши соатда!

Жу-бой,

«Иштирокиюн», 1919 йил, 4 ноябр, 211-сон.

БИЗДА ТЕАТРУ ИШИНИНГ БОРИШИ

Театру ва музика

Маълумдирки, бизим Туркистонда драма ҳам театрнинг тарихлари 1912-нчи йилдан бошланиб, буларни қабул этканимизга етти йиллар бўладир.

1912-нчи йилдан илгари Туркистонда татар қариндошлар тарафидан театр ўюнлари бўлуб турса ҳам, табиий бизим турмушимиздан четдароқ бир руҳдаги асарлар ўлдикдан ерли ёшларни у даражада ўзига жалб эта олмаган, тўғриси, ул вақтда

¹ Муқтадири мушаввиқ – иқтидорли ташвиқотчилар.

Туркистон ёшлари жуда оз ва шу нисбатда шеърий асарлардан йироқ масофада турарлар эди.

1912-нчи йилдан бошлаб «Падаркуш» исминда ўз турмушимиздан олинган театр рисоласи Маҳмудхўжа Бехбудий* тарафидан майдонга қўйилур. «Падаркуш» рисоласи Туркистоннинг умуман, деярли ҳар бир катта-кичик шаҳарларинда мавқий томошага қўйилуб, ёшларимиз учун бир даража театру мақсади онглашилур. Мана шундан сўнг бизда театр масаласи бош кўтаруб, ярим-ёрти театр рисоалари ёза бошлаймиз. Бундай шеърий асарларни тақлид сўнгинда қабул этмак маданий миллатларнинг бир қонуни эса-да, бизда, биринчидан, бу ишга янгилик ва матбуотсизликқа, алалхусус, бундай нимарсаларни танқид қилурға иқтидорлик мунаққидларимиз йўқлиқиндан шу қўйинча қабул этилиб, матбуот элагиндан ўтқузилмас.

Бу ҳол 1912-нчидан 1917-нчи йилгача давом этиб, 1918-нчи йилдан эътиборан, маълум ҳар бир иш учун кенг йўл очилдиғи каби маориф ишлари учун-да ўртадаги тўсқинлар олинғач, театрлар ёзмок иши ҳам ҳар бир қўлидан ёзув келадирған ёшлар ва ўқувчи шогирдлар учун бир эрмак ёки ҳавас шаклиға кирди.

Бу ҳол Туркистоннинг бошқа гўшалариндан кўра бизим Тошканд ёшлари орасинда кўбрак кўрилди. Бир нечаларини истисно ила, ўз имлосин тўғрилаб ёза олмағанлар, «драматурғ», «комик» ҳатто «оператўр» ҳам бўлиб майдонга чиқдилар-да («трагедия»ни ёзмағанлариға шукр қиласан энди!) Тошкандни ола-чипор драма, комедия ва опералар ила тўлдирдилар. Буларни ўйнағали турли формадаги артистлар ҳам топилиб, ҳафтада бир неча мартабалаб театр кечалари бўлуб, Тошканд том бир маданий халқ турмушини онглататурған бўлди.

Бу театрулар халқимизға табиий таъсирларин бераларми, масаласига келганда маъаттаассуф биз иккинчи турли таъсир сезамиз: томошачилар театрни бекорчиликка эрмак ва ўзларининг эскидан қолма масхарабозлиқлари, дея қарий бошлағанлар. Ҳақиқатан ҳам, ўйлаб кўрганда, бизда театр ишининг бу равишда бориши ярим маданий халқимизға шундай таъсир қолдирмай мумкин эмасдир. Бир неча асрлардан бери сафсата ва сихрбозлиқлар ила заҳарланиб келмакда бўлған халқимизға адабий мактаб бўлур умидинда ўлдиғимиз театрнинг бу ҳоли гоятда аянчлидир.

Театрларга халқимизнинг бу назарда қарай бошлови шубҳасиз, театр асарларимиз аҳлсизлар¹ тарафидан бажарилувидандир. Театр турмушдаги етишмаган ва ортиқча ерларни кўз олдимизга мужассам этиб кўрсатувчи бир ойнадир. Иш шундоғ экан, биз ҳам ўз театрувимизни кўрганда, турмушимизнинг аксини кўрмагимиз керақдир.

Лекин биз ўз саҳнамизда шу чоқғача ўзининг санъат-короналиғ ила ичига киритиб юбориб асарлантиратурган на бир драма ва на бир комедия кўрамиз. Аммо кўрдик, маъат-таассуф, на драмалик номиға, на комедиялик отиға мувофиқ бир асар учрата олмадиқ. Қайси бир янги ёзилган драмасига қарама, бузуқлик, саҳна учун хиёнат!..

Комедия дегач, нима тўғри келса, шундан кула бермак эмас, балки ўзининг туб шартига мувофиқ этиб кулмақ, драма ёзганда мавзуни турмушимизнинг нақ чирик бир жойидан олмоқ ва шунинг ила баробар адабиёт торозусига солиб ёзмоқ керақдир.

Боқингиз, муҳаррирлик ғурури ила ёзилган драмаларгаким, бунда бирисининг олдиғи мавзуё ғоят аҳамиятсиз, турмушимизда йўқ, яъни фантазия шакли бир нарса, иккинчисининг олған мавзуёи аҳамиятли, лекин воқиъани тасвир йўли сўнг даража бузуқ, асардағи қаҳрамоннинг сўз ва иши характерига номувофиқ, диалог ўрнига монолог ишлатилган, монологни талаб этган бир ўрун бутун кўрсатилмаган, асар қаҳрамонининг ички сири очилмай, томошачиларни қабзиятга² еткурган ва актлар тўла кўрсатилмаган учун кўб ерлар мажхул ва ҳоказо...

Шу яқин орада «Темур тўдаси»³ тарафидан «Жадид-қадим»⁴ исмли бир драма қўйилуб ўтди. Таассуфки, баъзи монельлар сабабли бу драмани кўра олмадим. Эшитувимға қарағанда, бу драманинг мавзуи исминдан ҳам маълум бўлувиға кўра, жадид ва қадим орасиндағи маслак кураши ила бошланур эканда, натижа қадим жадидни ўлдируви ила тамомланур экан. Бу эса турмушимизда йўқ бир воқиъа. Дуруст, жадид-қадим орасинда маслак кураши бор, бу маълум. Аммо жадид қадимнинг

¹ Аҳлсиз – чет одам.

² Қабзият – диққат бўлиш.

³ «Темур тўдаси» – ҳарбий ватанпарвар ёшлардан тузилган ғуруҳлар бўлиб, улар мактабларда ташкилий ишларни бажаришган, болаларга жисмоний тарбиядан дарс беришган, пьесаларни саҳналаштирганлар.

⁴ «Жадид-қадим» – шоир Хуршиднинг асари.

бир-бирини ўлдиришмак даражасига етуви шу асарда биринчи мартаба кўрилуру. Бу турмушимизда биринчи ихтиро!.. Дуруст, Бухорода қадимлар тарафидан (уламо фатвоси ила) кўб ёшлар қурбон этилди. Бунинг омиллари қора халқ ва ҳукумат эди. Аммо бизнинг бу ерларда бундай воқияларни юз кўрсатиши ҳеч эшитилмаган ишдир. Агарда бизда ҳам шундоғ яширин сирлар бўлса, ошкор этдиги учун бу асар муҳарририга ташаккур этамиз.

Хулоса, мундоғ келишсиз ишлар театр оламинда шу даража кўбдирки, буларни ёзиб кўрсатув учун бутун вақтни фақат шунга боғламоқ керак бўлур. Бу ҳолнинг давоми ёш саҳнамиз учун жиноят, суиистеъмолдир. Бунинг каби эътиборсизликларни орадан кўтарув учун бирдан-бир чора бўлса, ул ҳам танқид йўлидир. Лекин бундоғ ҳавасаки, майда-чуйдаларни очиб кўрсатиб, аҳли тарафидан ёзилган шеърийатли театр мажмуаларнигина жавоҳиран очиб бературган бир мунаққидимиз йўқдир. Балки бордир, лекин майдонга чиқмилар.

Бундан бир неча кунлар муқаддам «Тўкма» театрининг¹ бузуқлиғина қарши чиққан «Ишчи»² ўзига бир даража кўнгил боғлатган эди. Лекин онинг ҳам айтмақда бўлдиғи танқидлар ёлғуз саҳна камчиликлари, артистларнинг ўюнни бузуқ ўйновлари ва шунга ўхшаш иккинчи даражадаги ўринларни танқидидан нариға ўтолмади. Меним бу дедигимдан «Саҳна ва артистларни танқид этув ноўрин эмиш», деган мақсад онглашилмасун. Албатта, булар ҳам ўз мавқеъинда тевишли ишлар, лекин, демоқ истаيمانки, кенг маънавий жиҳатдан ўлдидан илгари театр асарларининг асл ўзини умумий адабиёт ўлчовинан солиб, операсия қилиб чиқиш биринчи мартаба лозимдир. Билсунки, асар саҳнаға қўйилатурган бир нарсами ё йўқ.

«Ишчи»нинг этдиги танқидларидан ҳар бир чўпчак ҳам бир ҳақиқий асар бўлиб танилуб, ҳалиги дедигимиз иккинчи даражадаги тараф, тузук бўлса бас, деган мақсад онглашиладир. Бу камчилик эса «Ишчи»нинг оз тажрибалилиғиндан бўлса керак. Мен ўз тириклигимиздан қўпия бўлган шеърий асарларни кўпаювин тилайман. Тилаймангина эмас, тамом ҳарорат ила кутаман. Буни эса қўлидан ёзув келатурган ҳар бир кишидан эмас, ўзининг аҳлидан кутаман.

¹ «Тўкма» – спектакл номи.

² «Ишчи» – Ғози Юнуснинг таҳаллуси.

Ёшларимизнинг тарбия ери мактаб бўлса, катталаримизники театрулардир.

Катталаримизнинг мактаби ёзувчилик, педагогларнинг ёздиқлари дарслар. Фантазия, уйдирмалар бўлмасин.

Турмушимизнинг акси – уста рассом томонидан олинган акс бўлсун, – дейман.

Жу-бой.

«Иштирокиюн», 1919 йил, 11 декабр, 239-сон, 2-бет.

ТИЛАНЧИЛИК ЁХУД ЕНГИЛ КАСБ

Инсоният оламинда энг мазмум¹ ва манфур² бир иш бўлса, ул ҳам тиланчилик – сойилликдир³.

Тиланчилик – илм-ҳунарсизлик матолиби⁴ орқали тарқалатурган бир мараз бўлганликдан табиий бу касал бизим ислом оламинда кўбдир; шу даража кўбдирки, баъзи ислом мамлакатларинда, ойниқса, бизим Туркистонда бир касб тусини олмишдир. Бизим бу тиланчиликни ўзларига касб этиб олувчи зотлар назаринда гўё бу иш олар учун шаръий бир ҳунар ҳисоб этилур. Ватанимизда тамаъ ила умр ўтқарувчи эшон, шайх, назрихўр, дуоғўй, билмам тағи аллақандай дарвешлардан қатъи назар, очикдан-очик тиланчилик этувчи қаландарларимиз, маддоҳ ва ашурочиларимиз, кўчама-кўча тентировчи эр-хотун, бола-бақраларимиз ва тиланчилик савдосинда шаҳар-қишлоқларда кезинувчиларимизга қаралса, бизда тиланчиликнинг на даражада тараққий этиб, касб суратига кириб борганлигин кўрилуру. Буларнинг ҳаммалари деярлик ишларга қодир кишилар бўлганликдан шаръан бўлсун, виждонан бўлсун тиланчилик этарга ҳақлари йўқ кишилардир.

Қаландар, маддоҳ... исмли сафилларимизнинг⁵ ичида каттакатта бойлари бор бўлгани каби топқан оқчаларини қимор, нашахоналарда барбод берувчилари ҳам ўзларига етмаган шекилли, ёш, маъсум болаларини ҳам бу ёмон касбга қурбон этмақдадирлар. Бу бадбахтларга «Ўзинг-ўзинг, энди ўғлунгни ўқутуб бирор касб ўрғатсанг, яхши бўлмайдирми?», десанг:

¹ Мазмум – айбланилган, ёмонланилган.

² Манфур – нафратланилган.

³ Соил – тиланчи, гадои.

⁴ Матолиб – оқибат, тақозо.

⁵ Сафил – пасткаш, тубан.

«Эй-й, бу касб бизнинг ота-боболардан қолиб келмакда бўлган иш. Ҳар кимга ўз ота касбини қилмоқ керак!» жавобини берадирлар.

Кўрасиз! Алар учун тиланчилик ўзи бир касб ота мероси! Исломият бунинг каби ялқов тамаъкорликга қаттиғ қарши бўлгани каби буқунги ижтимоий олимлар ҳам жиддан қаршидир. «Тоғдан ўтун келтуруб сотиб, шундан муҳтожларга садақа берувингиз тиланиб юрмоқдан яхшироқдир», деган каби ҳадислар тиланчиликдан, ялқовчиликдан халқни қаттиғ манъ этадир.

Русия ижтимоий қўшма шўролар жумҳурияти ҳам тиланчиларга йўл қолдирмов учун «Ижтимоий таъминот» исминда кучдан-қувватдан қолмиш меҳнаткашларга ёрдамхоналар очмишлардирким, бу сойилликга қарши бир чорадир.

«Ижтимоий таъминот»лар бизим саломат вужудлик, юзлариндин қон томар маддох, қаландар исмли енгил касбчиларимиз учун эмас, балки қари, ишка ярамовчи, кўр, шол касалли, сағир, етимлар ва шуларнинг амсоли учундир. Исломиятнинг бўлсун ва олими ижтимоийётнинг бўлсун бизнинг енгил касбчиларимиз бўлган маддох, қаландар ва амсолига жавоби шулдир:

– Кучинг бор, вужудинг саломат ва ақлинг комил экан, ишлаб е! Бошқаларнинг қўлидагиға осилма!

Аммо биз бугун ҳаёти ижтимоия кечирур эканмиз, ҳануз бояги енгил касбчи сафилларимизнинг ўз касбларинда мудовамат этувлари «дунё омиллари»¹ шиори қаршисинда бунинг аксини ишловчиларнинг-да бўлинуви ғоятда таассуфли бир ҳолдир.

Ишка ноқобил заифларимизнинг «Ижтимоий таъминот»лари бўлинуриб-да, кўчаларда залилона² кезинишлари бундай муассасаларнинг борлигиндан беҳабарликдан ёхуд илгариги сойиллик лаззатини унута билмаганликдан бўлуб, бунинг тевишли чорасига киришмак ўз аҳлининг биринчи навбатдаги вазифасидир.

Жу-бой.

«Иштирокиюн», 1920 йил, 20 феврал, 38-сон.

¹Омил – ишчи; бу ерда дунё пролетарлари мазмунида.

²Залилона – тубан, хор.

ЭСКИ ШАҲАР «ЧЕКА»СИ АТРОФИНДА

Икки йил энди ярим-ёрти ҳукумат ишлари ўз қўлимизга берилиб келадир. Бизнинг учун ўлка масштабинда иш кўрмоқ (озгина истисно ила) тўғри келмаса ҳам, шаҳар, уяз, қишлоқ ишларимиз ўзимизга топширилди. Икки йилдан бери баъзи жузъий ишларимизни ўзимиз юритиб келамиз. Табиий, илгарироқ идораларимиз бошига ўлтурган меҳмонлар тажрибасизликдан идора ишинда ўзларини тута олмаганликдан ва...лардан халқни ташвиш остинда қолдириб келдилар. Инқилоб тўлқуни бошига тушди, сув тинди. Кимни ким эканлиги аниқлана бошлаб, иш бошига ҳақиқий халқ хизматчилари бўлган номзодларгина ўтқузулди.

Ўтқузулди, аммо айна бир фожиъа қаршисига фаҳмим етди. Бу ўзимиздан идора ишларини юргузарлик иш кишилари йўқлиги эди. Табиий, Некалай истибдоди ила биз идора ишларидан четка қоқиб, ҳайвон каби маишат этмоқга мажбур этилдик. Аммо инқилобдан сўнг бизга кераги иш кишилари ни ҳозирламоқ эди. Буни ишнинг кетиши ҳам бизга сездирар эди. Лекин биз бунга эътибор этмадик. «Бўлар-кетар»да давом этдик, аммо бунинг натижаси бу кун қаршимизда гавдаланиб турадир.

Ҳозир идора ишларимизни юргузмоқга кишимиз йўқ, табиий, руслардан қўямиз. Лекин руслар бизнинг тилимизга, урф-одатимизга бутунлай таниш эмас. Ишка русдан хизматчи олсақ, тил билмайдир, ёнига таржимон берай десак, бизда таржимон анқонинг тухуми! Мана фожиъа!..

Мен бизнинг идорамиздаги оқсовни шу нуқтада деб билганлигимдан бу кундан эътиборан иш кишилари ҳозирлов чораларига киришувни ўз аҳлининг ёдига тушуриб ўтаман. Бу кундан бўлак тадбирига киришмасак, келажакда мундан ҳам ёмонроқ натижалар беруви кўз олдидадир.

Эски шаҳар ЧеКаси¹ (тергов ҳайъати) уч-тўрт давр кечириб, бир неча хоинлар қўлинда ўюнчиқ бўлган кунлари ҳам бўлди. Аммо сўнгги вақтларда ўзимизнинг муқтадири² халқ ходими бўлган кишиларимизни бу ўрунга қўйдик. Дарвоқиб, бу ўрунга лаёқатли деб билган кишиларимиз ҳозиргилар бўлиб, булар-

¹ Че Ка – Чрезвычайная Комиссия (Фавқулодда Комиссия).

² Муқтадир – қобилиятли, қўлидан иш келадиган.

дан бошқа лаёқатлигини топмоқ бизнинг учун ғайри мумкин эди. Лекин иш шундоғ бўлса ҳам, Эски шаҳар тергов ҳайъати ўз табиий ҳолинда бора олмайдир. Бунинг сабаби маълум: иш кишиларимизнинг йўқлиғи!

Шу яқин орада тергов ҳайъати ўринлашган бинода ёнғин воқия бўлиб, бир неча кунлар ЧеКанинг ишлари тўхтамоққа мажбур бўлди. Ҳайъат раиси Эргаш ўртоқ Нурмуҳаммад ўғли на учундур бир неча бора хизматдан озод этилувни сўраб истеъфо берди эса-да, қабул этилмади, шекилли, у ҳамон истеъфосинда исрор этади¹.

Эшитилган сўзларга қараганда, Эргаш ўртоқни юқори доиралар хизматига олинув эҳтимол тутиладир. Ҳар ҳолда Эргаш ўртоқ фидойи халқ хизматчиси бўлганликдан бу ўртоқдан фойдали хизматлар кутулса бўладир. Эргаш ўртоқни бу ўрундан олинган тақдирда Крайкомнинг лаёқатли кишини таъйин этувига ишонамиз. Аммо илгариги ҳолларнинг такрор этилмови кўзда тутилурга тевиш.

Жу-бой,

«Иштирокиюн», 1920 йил, 3 март, 47-сон

БОЗОР СУРИШТИРМАЙДИР

Кичкина фелетўн

Мен ўзим ишёқмас дангасаман. Бунинг устига бир оз ваъдараклигим² ҳам бор. Тажрибалик кишиларга маълум бўлса керак, аксар ялқовлар ўзлари учун фойдалик бўлган ишларга дангасалик қилиб, фойдасиз бўлган ишлар орқасинда умр ўтказалар. Мен ҳам бир ишёқмас бўлувим сифатила баъзи ўзим учун фойдасиз, аммо кўбинча халалимни³ келтуруб юрган бир иш тўғрисида бир оз гапурмоқчиман.

«Ховлининг бир ёнида этукчи қўшним бор. Уйқудан бўшган вақтимда... ҳалиги этукчини ишхонасида ёнбошлийман».

Йўқ, сўзни мундоғ бошлаганда тузук чиқмайдирганга ўхшайдир.

«Иштирокиюн» газетасига баъзи вақт кўзим тушиб қоладир, илгарироқ (агар ёдимдан кўтарилмаган бўлса) «Ишчи»

¹ Исрор этмоқ – туриб олмоқ.

² Ваъдарак – бепарво.

³ Халал – ғаш.

деган буров Хуршидми-муршидми* деганнинг ўртоғи алла-кимларнинг ёзган театр китобини танқидми-манқидми қилиб юрар эди. Аммо кейинги вақтларда ҳалиги «Ишчи» деганимиз сувга уриб кетдимиз, осмонга учиб кетдимиз, ҳайтовур танқидини ёзмий бошлаб, жимжит сув қуйгандек бўлди.

Энди ҳалиги сувга уриб кетканининг ўрнига мулла Мирмуллами, домла Мирмуллами* деган тағи¹ бириси бош кўтариб: «Фалончи ўюн бўлди, пистончининг асари эди, орсизлар (орсизми, артистми ажратишга унча ақлим етмайди) тузук ўйнамади, асар бузуқ эди, фалончи писмадончининг асари эди!», деб илгаригисига ўхшаш жовраб, оҳ-воҳ қилиб, бошини тоғ-тошка уриб келадир. Бу сўнггиси «Театр музыка» ёзганда қўштут қули, бўштут қули, бозор қули, мозор қули, тағи алланима бало қули тасонифи», деб ёзадир. Лекин «қули» деганига тушунмоқ учун – лугат кўролмадим. Мана маним энди шу «Театр музыка» ёзиб, дод-вой қилувчига халалим келадир. Тўғриси айтганда, бечоранинг ҳолига раҳмим келадир. Кўбдан бери шу дод-войчини шу балодан қутқазилмади бир чора излаб юраман ва ўйлаб-ўйлаб тегига етолмай бошим оғриб кетадир. Энди мундан сўнг «Театр музыка»сини ёзмас, деб турганимда, тағи лўп этиб дод-войи ёзилиб чиқадир. «Бу бечоранинг боши оғримасмикин-а?» деб ачиниб, бечорани шу балодан қутқазув чорасини аздайдил излайман, аммо тополмайман. Тағи «Театр музыка», тағи орсиз ўюнни бузди, тағи ҳазрат пистончи бир сафсата ёзди...

– Эй, боши оғримаган бечора, ўзинг камбагал одамга ўхшайсан, бирор касалга чалиниб қолма, қўй! Орсиз бузса, бузсун ўюнни. Сафсатами, папсатами ёзса ёзипти! Сен бечорага нима керак? Ўзингни бошқа касалинг йўқми? – дейман. Шу сўзим оғзимдан чиқиб ҳам тугамайди, тағи бирини ёзиб «дод кароқчи» қилибдир!

Энди бечорага чинлаб бир ёрдам қилмасам бўлмас экан деб, кеча бир оз этукчининг ишхонасида ёнбошлаб ўйладим.

Ҳалиги «Театр музыка»нинг бузуқлиги тўғрисида ўйлабман. Нега бизнинг «Театр музыка» мундоқ киши бузуқ бўлур экан, дейман.

Этукчининг қўли қўлига тегмай билиска тақадир, бигиз тикадир, кўва урадир, тери кесади, тилиш тил, деб шогирдини қойийдир, газан қайрийдир. Хулоса, шогирди ила ўзи жон-

¹ Тағи – тағин.

лик мошина. Ман чалқанча ётаман. Этукчининг ҳаракати таажжубимни мужиби бўлди. Тиккан этугини олиб кўрдим: бахяси катта, этук чокига қўл сиғадир, санъат йўқ. Кийганда хизмат қилса, бир кунга чидайдир. Мандек ялпи одам Тошканднинг тошсиз, қишки лой деганидан ўн қадам кечса, иш тамом.

«Бу ўтукингни ким олади?» – дедим. Этукчи: «Хайф бўлмасин, бозор суриштирмайдир», – деди. Тағи чалқанча ётдим. Фикрим «Бозор суриштирмайдир»да тўхтади. Яна «Театр музика»чининг ташвишинига тушдим. Тўхта, дедим. Ҳозир «Театр музика»ни ҳам бозор суриштирмас экан, дедим.

Этукдўзнинг жавоби «Театр музика» ила азобланувчига нах тўғри жавоб эди. Бозор суриштирмасе, маним ҳам қўпол этук тикиб, уста фалончи бўлиб фойдалангим келди. Энди ҳалиги «музика»га қарши азобланувчига айтаман: – Этукчи айткандек, орсизларнинг ҳам бозори кўтаргани учун ўюнни бузуқ ўйнайдирганлардир! Пьеса ёзувчилар ҳам бозор суриштирмагани учун қайдаги сафсата, чўб, хашак, супуриндилардан ҳар соат бир пьеса ёзиб, дунёда ўзларидан «асар» қолдирмоққа ҳаракат қиладирганлардир.

Азобланувчи ўртоқ! Ҳозир маълумки, ҳар бир нимарсанинг бозори «Уста, манга бер!» Қўполдўз этукчи қўшнимнинг сўзидан маълум бўлдимки, бозор суриштирмас экан!

Ҳар ким бўлса ҳам ўтмас матоҳини ўткуриб қолсун. Вақт келур, бозор касод бўлур, халқ молнинг яхшисини тилар, ҳар касбда ҳақиқий усталаргина қолур, бошқалар ўз чоруғини судрар ва судрашка мажбур бўлур. Шунгача-чи ўртоқ, тишни-тишка қўйиб, дами ичка олиб, тинчкина юрмоқ керак! Аммо ҳозир бозор суриштирмайдир! Тошка ёмғур кор қилмайдир!

Жулқунбой,

«Иштирокиюн», 1920 йил, 16 апрел, 76-сон, 2-бет.

НЕГАКИМ

Кичкина фелетўн

Элбекга бағишлаб

Элбек ўзининг мақоласида нега «негаким»ни кўб ёзадир?

– Негаким, Элбекнинг тупроғи «негаким» деган ердан олинуб «ким-ким» деган дарёнинг сувидан аралашдирилиб, лой қилингани учун.

Мирмулла ака нега Ҳамза Ҳакимни илгаригидек ерга урмай махтий бошлади?

– Негаким, Ҳамза Ҳаким жонидан тўйганидан сўнг Мирмуллага соҳнада афсун ўқуб, дам ургани учун.

Жаноб саодатмаоб¹, муҳтарам «Номакоб»нинг² ёзган фалсафаларига нега мен тушунмайман?

– Негаким, жаноб «Намакоб» ўтача олим бўлгани учун.

Нега халқ бетоблануб, саёҳат жабдуғин тузий бошлади?

– Негаким, рамазон ойи яқинлашгани учун.

«Иштирокиюн» газетаси нега бир кун чиқуб, бир кун чиқмай оқсай бошлади?

– Негаким, ҳарф терувчи хизматчиларни ҳукумат ортиқча тўйдуруб, қорун солдиргани учун.

Нега газеталарда турклар бор вақтиндаги каби ур-ур, сур-сур, жанжал, тўполонлар босилуб қолди?

– Негаким, ҳамма жанжал афандининг чопони устида бўлгани учун.

Нега мен «Нашриёти Ғози Юнус» ҳақида ёзмадим?

– Негаким, бунга хос қасиданинг борлиги учун.

Нега сўзингни шу ерда тўхтатмоқчи бўласан?

– Негаким, бундан ортиқни замон кўтармагани учун.

Жулқунбой,

«Иштирокиюн», 1920 йил, 8 май, 91-сон, 1-бет.

КУЛА-КУЛА ЎЛАСАН

Кичкина фелетўн

Бир вақтларда атоқли бир лўттичи турли лўттилар (фўкс-ларни) кўрсатар эди. Айниқса, анинг чигилдак³ бир қоғозни оғзиға солуб, ҳеч бир поёнсиз узун қилуб оғзидан чиқаруви бизни ҳайрон қолдирар эрди. Лўттибоз йўқ кунларда анинг ўрниға лўттичилик қилатурған бир мажнун бор эди:

– Кишилар-кишилар, потино-потино!

¹ Саодатмаоб – саодат соҳиби.

² Номакоб – совет партия ва давлат арбоби, тилшунос ва журналист Назир Тўрақуловнинг таҳаллуси.

³ Чигилдак – ўралган.

Чунки лўттибоз халқни йиғмоқчи бўлганда «Потино» деган бир ашулани айтар эди. Халқ мажнуннинг атрофиға қуруқ бир мазах учун йиғилганда мажнун яна бир марта «Потино»сини айтуб олғач, чўнчагидан бир чангал¹ қоғоз чиқаруб, халқға кўрсатуб чиқар эди. Лўттичи оғзиға солатурған чигилдак қоғозни ялмалкан² эканлигин халқдан тасдиқ этдирар ва оғзини ҳам очуб, бошқа қоғоз йўқлиқни кўрсатар эди.

Мажнун кулунч³ бир ҳолда халқға оғзини а... а... қилуб очуб кулдиргач, бояғи бир чангал қоғозни оғзиға солуб қизиқ бир вазият ила ялмий бошлар ва бир қанча вақт чайнаб қоғозни у ютуб яна «Потино-потино»сини айтуб, қоғозни лўмбоздек қилуб олур ва хунарини халқға ғурурлануб кўрсатуб чиқар эди. Мажнуннинг бу иши – лўттибозниқидан ҳам халққа ортиқ кулги берар, ҳаммамиз бу вақт кула-кула ўлар эдик.

«Ишчи»нинг кичкина фелетўни бўлган «Ости-устига»си босилуб чиқди, буниси «Кичкина филетўн»и эмиш. «Ости-устига»си эмиш «Ярам-ярам боғи» эмиш. Эски шаҳардаги инқилоб шунга ўхшар эмиш. Келишмаган қилиқ ўлсун дейми? Бунни ўқуб: кула-кула ўласан!..⁴

«Нашриёти Ғози Юнус»дан беш юз қирқ бир ва қирқ иккинчиси бўлган «Сўзлайтурган қўғурчоқ» ила «Туркистон табиби»си босилуб чиқди. «Нашриёти Ғози Юнус»нинг йўлларинда ҳам беш юз қирқ нечаланчи мартаба ноширдан бир-икки сўз бор. Буюк ношир Ғози Юнус жанобларининг нашриётларинда бўлатурған бир-икки сўзлари ҳақинда бир ўртоғим:

«Ҳар бир асарнинг бошинда бир-икки сўз ёзуб қоғозни бе-маза қилуб юргандан кўра, бир-икки сўзларни ҳаммасини бир-ға йиғуб, «Ноширдан бир-икки сўз» исминда бир нарса ёзуб нашр этса, китобнинг бошиға ёзганиға қараганда Ғози Юнус исмини чиқаришға қулайроқ, ҳам бир асар майдонга келган бўлмасми?», деган эди.

¹ Чангал – сиқим.

² Ялмалкан – ямланган.

³ Кулунч – кулгили.

⁴ «Ости устига» – Ишчи (Ғози Юнус) «Иштирокиюн», 1920 йил, 5 июн, 2-бет. Мақолада Ғози Юнус Эски шаҳардаги ишчилар синфи билан бой болалари ва зиёлилардан ташкил топган «Турон» жамияти орасидаги муносабатни болаларнинг «Ярам-ярам боғи» номли ўйинига ўхшатиб бой болалари ва зиёлиларни танқид қилади.

Бу сўзларга кула-кула ўласан! «Сўзлайтурган қўғурчоқ» озарбайжончадан буюк ноширнинг ўз табдиллари эканки, тантана ила имзолари асар бошинда қўйилмишдир¹. Биров «Калнинг танигани – шўра»² деса тағи: кула-кула ўласан...

Мусулмонча «РЎСТА» газетасининг³ Эски шаҳар шўъбасининг вакиллиғига машҳур эсликли ёшлардан Ғулом Зафарий* таъйин этилган. Ривоятларга қараганда, Тошкандда бу ўрун учун ўзиндан бошқа эслик киши тополмағач, Ғулом Зафарий ўзини таъйин этдирган. Бу ўртоқ шу кундан бошлаб ўз атрофига эсликли ёш ўсмирларни йиға бошлади, дейлар... Тағи: Кула-кула ўласан!..

*Жулқунбой,
«Иштирокиюн», 1920 йил, 13 июн, 120-сон, 2-бет.*

ҚИРОАТХОНАЛАРИМИЗ

Эски вақтларда Туркистоннинг иккинчи даражадаги шаҳарлариндан бўлган Самарқанд, Хўқанд ва Андижон каби шаҳарларда мусулмон қироатхоналари бўлса ҳам, Туркистоннинг маркази бўлган Тошкандда мусулмон қироатхоналари йўқ эди. Туркистоннинг бошқа ерларига кўра Тошкандда зиёли синфи кўб бўлса-да, ўзларинда бўлмаганда биргина бўлсун қироатхона бўлиндира олмовлари қироатхонага жуда совуқ қарашлариндан – аҳамият бермовлариндан бошқа бир нарса эмас эди.

Маданий халқлар ўзларининг энг кичкина қишлоқларинда ҳам бўлмаганда бир-икки қироатхона бўлиндиралар, катта

¹ Ғози Юнус ўша вақтда мамлакатда ўтказилаётган кўперациялаш компанияси муносабати билан Эски жўва майдонида хусусий босмахона очиб, ноширлик иши билан шуғулланади. Маърифат йўлида форс, озарбайжон, татар ёзувчиларининг сахна асарларини ўзбек тилига табдил қилиб (асар бадий таржима қилинмай, мазмунигина берилади) уларга номерлар қўйиб чиқаради. Масалан, унинг «Турма хотираси ёхуд ҳақсизлик касофати» номли асари 1-номерда, Озарбайжон ёзувчиси Абдулла Шоикнинг «Сўзлайтурган қўғирчоқ» асари бешинчи, Маннон Уйғурнинг «Туркистон табиби» асари олтинчи, Ордубодий Муҳаммад Саиднинг «Андалуснинг сўнгги кунлари» – еттинчи, «Зоҳоки морон» асари – саккизинчи... деб ҳар бир китобчага ношир ўз номидан бир саҳифа енгил-елпи сўзбоши ёзиб чиқараверади. Қодирий бу сўзбошилар мақсадга номувофиқлиги учун киноя қилади.

² «Калнинг танигани – шўра» – бу мақол бемаъни ишлар билан шуғулланувчи одамларга нисбатан айтилади.

³ Мусулмонча РЎСТА – Россия Телеграф Агентлигининг Туркистон бўлими. Бу деворий газета ўзбек тилида Тошкент ва ўлка ҳаёти ҳақида қисқа хабар ва ҳодисалардан ёзиб турган. Тошкентда 1919–1920 йилларда чиққан.

шаҳарларинда, албатта, йигирма-ўттуз қироатхоналари бўлади. Бизнинг Тошкандда биринчи мартаба очилган қироатхона 1918-нчи йилнинг декабиринда бир-икки йигитларимизнинг ғайрати ила «Турон» жамиятининг¹ Ориф Клеблеев* номига очилган қироатхонаси бўлди. Лекин биринчи мартаба очилган бу қироатхона яхши йўлга кета олмади. Чунки китоб келтурмакка атроф йўллари ёпиқ ва бунинг устига қироатхона учун ҳукуматдан ёрдам ҳам йўқ эди. Бошда қироатхона маҳаллий кишиларнинг ҳадя эткан китоблари ила юриб турса ҳам, сўнгроқ Миллий ишлар комиссарлигининг Ориф Клеблеев исмига ёдгор бўлсун деб, берган ўн минг сўм оқчаси билан баъзи маданий ишлар ишлаб турди. Лекин бу оқча ва бу ҳол ила қироатхона ўзинда бор китоблар билан халқни қаноатландирув мумкин бўлмагач, баъзи китоби бор кишилардан китоблар реквизиция² тариқасинда қироатхонага олинди. Бунинг ила ҳам иш радламагач³ юз минг балолар ила ўшал вақтли Миллий ишлар комиссарлигиндан тўқсон беш минг сўмлар чамаси оқча олинган. Бу оқча ила китоб келтурмакка атроф шаҳарларга вакиллар юборув китобхонанинг муддаоси эса-да, ҳамма йўлларнинг ёпиқлиги ва темирйўлларнинг тартибсизлиги бунга монё бўлуб, Тошканднинг ўзиндаги кишилардан бўлган китобларни гарчи жуда қимматбаҳо билан бўлса ҳам, олина бошлаган. Ушбу Миллий ишлар комиссарлигининг берган тўқсон беш минг сўм оқчаси билан 1919 йилнинг ноябрига қадар қироатхона давом этмакда эди. Декабрдан эътиборан Ўлка кутубхонасининг назоратига ўтуб, ушбу йилнинг апрелига қадар онинг қарамоғинда давом этди. Бу вақтларда қироатхонанинг моддий жиҳати яхшигина таъмин этилиб, анчагина китоблар олмоқга-да муваффақ бўлинди.

Таассуфки, Ўлка кутубхонасининг қарамоғинда қўб давом этувга мумкин бўлмай, ушбу йилнинг 1-нчи майиндан бошлаб Эски шаҳар маориф шўъбаси ёнидаги «Мактабдан иш маориф таратув шўъбаси» идорасига ўтди. Бунинг учун: «Энди қироат-

¹ «Турон» жамияти – тараққийпарвар зиёлилар жамияти, Тошкентнинг Эски Жува майдони ёнида, Махсидўз кўчасидаги Ҳарбий комитет ўрнида бўлган, Тошкентнинг маданий-маърифий маркази бўлган, сахна асарлари ижро этилган. 1927 йилда тарқатиб юборилган.

² Реквизиция – мусодара.

³ Радламагач – тартибга келмагач.

хона дардимизга яқиндан таниш бу шўъба қарамоғига ўтди. Бундан сўнг, албатта, қироатхона йўлга қўюлиб юборилса керак», деб шодланилса ҳам, лекин умидимиз бўшка чиқуб, қироатхонанинг Ўлка кутубхонаси давриндаги вақтларини соғиндира бошлади. Бу кунда кутубхона сотуб олув оқчасизликдан бутунлай тўхтаган. Бунинг устига «Мактабдан иш маориф таратув шўъбаси» тарафидан қироатхоналар устига таъйин этилган киши қироатхона ишлари ила ноаҳд бир киши бўлгани учун, қироатхоналарга нима керак, қироатхонанинг эҳтиёжи нимага ортиғроқ ва ишни нима билан бошламоқ керак эканин билмас экан.

Тошканд мусулмон халқининг бирдан-бир қироатхонаси бўлган бир кутубхонанинг бу ҳолда бўлуви, хусусан, ҳолни маориф шўъбаси қарамоғига ўтувиндан сўнг юз кўрсатуви таассуфли бир ҳолдир. Мактабдан иш маориф таратувни хоҳлаган «Маориф шўъбаси»нинг диққатини бу нуқтага жалб этамиз.

Клеблеев номига очилган қироатхонада ҳозир тўрт юз жилдга болиғ¹ мусулмон китоблари бўлуб, Тошканд мусулмонлари каби икки юз минглаб ҳисобланган бир халқ учун бўлган бу қироатхонага нўл даражасинда оздир. Энг ози тўрт-беш минг жилдларга еткурулуви матлуб бўлуб, бунинг учун ички Русия, Боку каби жойларга вакиллар юбориб, китоб келтирилуви керақдир. Бўлгани шул, деб ётган билан мактабдан иш маориф таратув вивескаси у даража кўнгиллик натижа бермас.

Эски шаҳарда «Турк РЎСТА»нинг саксондан ортиқ қироатхонаси бор. Қайси чойхонанинг ёнидан ўтма «Турк РЎСТА»нинг фалончи қироатхонаси» деган вивеска ва чойхонанинг бурчагида устол устида чанг босуб ёткан беш-олти нўмир «Иштирокиюн» ва деворий «РЎСТА» газетасига кўзинг тушмай қолмас. «Турк РЎСТА» қироатхоналари очилгандан бери буларда ўқуб турган бир киши кўрилмайдир. Бир вақтларда халқга ўқуб бермак учун ҳар бир қироатхонага кишилар таъйин этилгай, деган бир хабарни эшитуб сўюнган эдик. Лекин бу ҳол узоқ давом эта олмаганга ўхшайдир. Энди бу қироатхоналар ўргумчакка уя бўлуб ёта берсунми! Мактабдан таш жойлар ва ё «Турк РЎСТА»-чилар бунинг бирор тадбирини кўришка ўйлаб боқадирларми?

Жу-бой,

«Иштирокиюн», 1920 йил, 23 июн, 125-сон.

¹ Болиғ – тўла, етарли.

ЭСКИ ШАҲАРДА ИШЧИЛАР КОНФЕРЕНСИЯСИ

Эски шаҳар синфий уюшмалар шўросининг 4-нчи сессиясин сайламоқ ҳам бошқа муҳим масалаларни ҳал этмак учун Эски шаҳар синфий касаба уюшмалариндан 15-нчи августга конференция учун вакиллар чақирилган эди. Таъйин қилинган кун турли синф касаба уюшмалариндан бир юз элли қадар вакиллар йиғилдилар. Конференциянинг ҳайъат раёсатига Юсуф Алиев – раис, Саидвали Саидахмедўв – муовин, Абдулла Қодирий ва Инъомжон Аҳмаджонўв ўртоқлар котиб сайланиб мажлис тўрт кун давом этди.

Конференцияда сўзланган сўзлар муҳим бўлса-да, локин ғазетада кўп ўрин олажағиндан оларни қолдириб, ёлғуз берилган қарорларни бу ўринда ёзиб ўтамыз.

1. Иккинчи касаба уюшмалари қурултойиндан ўртоқ Вонгард доклади тинглангандан сўнг мазкур ўртоқ тарафидан тақдим этилган ва қурултой томонидан қарор қилинган бир резолюсия қабул қилинадир (узун бўлганлиқдан бу ўринга ёзилмади).

2. Марказ халқ хўжалиғи қурултойиндан ўртоқ Муборакшоҳ Эшимбоев докладиға ушбу қарор чиқарилди:

Докладчининг сўзиндан Туркистон халқ хўжалиғи ишлари гоятда йўлсиз ва тартибсиз бир равишда боргани, халқ хўжалиғи ишларини бу ҳолда боруви биринчи ерли фуқаро халқининг маиший жиҳатлари билан ҳисоблашмаганлиғи ва ерли ҳунарманд ишчиларнинг саноатларига тевишинча аҳамият бермаганликлари бўлса, иккинчидан, ерли халқни халқ хўжалиғи ишларига лозиминча жалб этилмаганлик Туркистон халқ хўжалиғи ишларининг бу ҳолга тушувига зўр омил ва сабаблардандир, шунинг учун:

1) халқ хўжалиғи шўросининг масъул ўринларига ерли фуқарони кўпроқ иштирок эттирмак учун конференция номиндан марказий халқ хўжалиғи шўросиға мурожаат этмакка;

2) мазкур қарорни вужудға чиқармоқ учун халқ хўжалиғи шўросининг идораси билан яқин алоқа қилмак ва ишлик кишиларни бу ўринга кўрсатиб бермак ишини конференция сайланатурган идора аъзолариға топширадир;

3. Эски шаҳар меҳнат кўперативининг раиси ўртоқ Абдулжамол Абдулрахмонов доклади эшитилгандан сўнг ушбу қарор чиқариладир:

Ишчилар кўперативининг ишлаган ишлари ҳақидаги доклад қаноатланурлик бўлмаса ҳам, бу йўлда ишловчиларнинг озиғи важҳидан доклад қабул қилинди. Меҳнат кўперативи Эски шаҳар меҳнаткашларининг ҳаёт ва мамот масаласи бўлганликдан конференсия кўператсия ишига жиддий аҳамият бериб иш кўрарға ва ердаги (қуйидаги) ишларни тез вужудга чиқаришга лозим топадир:

1) эски шаҳар доирасинда яшовчи камбағал ва меҳнаткашлар кўперативдан осонлик ила фойдалансинлар учун ташкилий иш бошлаған райўн дўконлари бир ой ичинда тамомлансин;

2) кўператив идорасини зарарли унсурлардан тозалаб, етишмаған ўринларға конференсиядан кишилар сайлаб юборилсин;

3) мундан сўнг кўператив ҳар бир муҳим масалалар ва ишларнинг бориши ҳақида касаба ва уюшмаларин бюросиға доклад бериб турсин; лозим топилганда союзлар бюроси конференсия чақирсин;

4. Умумий мажбурий хизмат ва ғалла йиғув ҳақида ўртоқ Содик Абдулсултонўвдан маълумот сўралгандан сўнг бу хусусда тубандаги қарорнома қабул қилинур:

ТуркЦИК¹ пленуми ва Крайқўмтруднинг² ғалла йиғув ҳақидаги қарорига қўшилиб конференсия ғалла йиғмоқ ишига бутун куч ва ёрдамин бермакка қарор қиладир. Мазкур буйруқни халқ орасинда тевишинча тушунтириб, амалга қўймоқ учун тубандаги чораларга киришмакни лозим топадир:

1) ғалла йиғув ишларига артелга кирмаған ишсизлар юборилсин;

2) биринчи моддада кўрсатилғанлар етишмаған тақдирда оила бошлиғи бўлмаған ва ишсиз, июл охириға қадар маълум ўринлардан артелдалиғи тасдиқ этилған артел аъзолари ҳам ғалла йиғув ишларига юборилсин.

Ихтор: Буғдой артел аъзолари агарда ўзларининг ишларини юрмовинга сабаб бўладирған бўлса ва ғалла тайёргарлиғига бормовни тиласалар, биринчи навбатда шунга (ўз ишига) рухсат берилур. Бунга унамаған тақдирдагина ғалла йиғув ишига юборилурлар.

¹ Туркистон Марказий Ижроия Комитети.

² Ўлка меҳнат комитети.

3) ғалла масаласи халқнинг ҳаёт ва мамот масаласи бўлганликдан касаба уюшмаларининг шўросига таклиф қилинурки, бу ҳақда митинглар ясаб, кенг доирада халққа тушунтирмакка тиришсун;

4) муассаса, ташкилот ва қурсларға кириб хизматдан қутилувни тилаган ва бошқалар исмиға савдо праваси олиб иш кўрган маҳдгир (спекулянт)лар текшириб умумий мажбурий хизматга юборилмоқлари учун конференсиядан бир ҳайъат сайланмоғи тевиш;

5. Конференсия аъзолари ўзларининг сайланиб келган уюшма аъзоларига ғалла масаласинда ҳукуматга жиддий ёрдам берув ҳақинда ташвиқотда бўлувни ўз устларига оладирлар;

6. Синфий иттифоқлар шўросининг собиқ идораси томонидан ўртоқ мулла Баҳром ҳисоб бергандан сўнг янги идора учун тубандаги ўртоқлар сайланалар:

- 1) Муборакшоҳ Эшимбоев
- 2) Инъомжон Аҳмаджонўв
- 3) Маҳдум Бобоҳонўв
- 4) Саидвали Саидахмедўв
- 5) Юсуф Алиев
- 6) Сиддиққожи Солиҳмахмудўв
- 7) Эргаш Нурмухамедўв
- 8) Набихўжа Абдулкаримхўжа ўғли
- 9) Иброҳим Авазўв.

7. Умумий мажбурий хизмат ва ғалла йиғув масалалариндаги қарорномани амалга қўймоқ учун тубандаги ўртоқлар комиссия сайланалар:

- 1) Илҳомжон Муҳаммад Умархўжаев
- 2) Эшонхўжа Ҳайдархўжа ўғли
- 3) Муҳаммад Зафарий Зоҳидий.

8. Союзлар шўросига ушбу ўртоқлар тафтиш комиссияси сайландилар:

- 1) Исроилхўжа Исломхўжа ўғли
- 2) Фатхуллахўжа Орифхўжа ўғли
- 3) Мулла Музаффар Мусахонўв

9. Рабочий кўперативнинг етишмаган ўринларига ушбу ўртоқлар идора аъзоси бўлиб сайланадирлар:

- 1) Эшонқул Зоҳидўв

- 2) Даниэл Хаёрӯв
- 3) Мунаввар Муҳаммад Маҳмудӯв
- 4) Фатхулла хўжа Орифхўжа ўғли
- 5) Умаржон Саиджонқори ўғли
- 6) Каримхон Ҳасанхонӯв
- 7) Исроил Шайхусмон ўғли
- 8) Лазиз Азиззода

Мундан бошқа гаплар, узоқ ва турли мавзулар кўрилиб тегишли қарорлар чиқарилгандан сўнг 14-нчи август кеч соат бешда конференсия мажлиси ёпилганлиги раис тарафиндин эълон қилинур.

Жу-бой,

«Иштирокиюн», 1920 йил, 21 август, 174-сон.

ТИНЧ ИШ

Ҳикоя

I

... Энди бу зот ҳам уламодан бири эди. Ўз аҳли тарафидан варасатул-анбиё¹ қаторига киритилган учун мертуқ-сертуқларнинг² фалон-туганига қулоқ солувнинг ҳам лузуми³ йўқ эди. Йигирма беш-ўттуз йилни мадраса тупроғи ялаб ўткарган бир кишини, табиий, бизда уламо қаторига киргузмай ҳол йўқ. Ҳам ана шу мадраса тупроғини ўттуз йил ялаб, шул тупроқ ялов ажрини⁴ ҳам олган эди. Авом ўртасинда бўлсун, уламо орасинда бўлсун ул «Домла Шариф Охунд» бўлуб танилган ва бу исми эшиткан етти яшардан етмиш яшарнинг кўз олдиға катта салла, узун чопон, семиз тан, ўнг қўлининг енгидан тўрт эллик тасбиҳ учи кўрунуб турган, қиб-қизил баркаш юз, мошкичири соқол бир зот келиб босар эди.

Бу зот диний бир олим бўлув устиға сиёсатдан ҳам хабарсиз эмас эди. Амрика, Гирмония, Онглия, Япўния, Фарансия, Белгия, шунинг каби ҳар давлатларни ёдлаб билар эди. Бунларнинг ҳунарларигача айрим-айрим ажратар эди. Масалан, Амрика, ўзи фарангларнинг бир табақаси, яъни қабиласи. Ҳунари: амир-

¹ Варасатул-анбиё – пайғамбар меросхўрлари (уламолар).

² Мертуқ-сертуқ – ўтмас, ярамас: бу ерда паст даражадаги одамлар маъносида.

³ Лузум – зарурат, ҳожат.

⁴ Ажр – мукофот, эваз.

кон тери ишлайдир. Амиркон пахтани ҳам шу чиқарган. Гирмония тўб-тўпхона, уруш аслаҳаларини ишлайдир. Осмон попурини¹ ҳам шу кофир чиқарган. Онглия – бу жуда хунарманд, локин ўзининг ер юзинда жойи йўқ. Аммо денгизга шаҳарлар бино қилган. Шунинг учун денгизлар подшоси деб айтадилар. Фарансия ёки Фаранг – бу ўзи майда-чуйда ишларга жуда ҳам уста бир кофир; фаранги игна, мошина, фаранги иб, грамафон, нағма ва шунга ўхшаш аллақанча ажойиб, ғаройиб нарсаларни чиқарган. Япўния – ўрусдан Пўрттортирни² олган...

Ана бунлар энди чет қиронлар³ тўғрисида билган сиёсати. Ўзимизнинг яқин қиронлардан, масалан, Хитой, Туркия, Бухоролар ҳаққинда етти ёшлиқ вақтиндан бери маълумоти бор. Хитой – ҳунари хитой қогоз, ипак жужум, жонон пиёла... нуфуси жуда ҳам кўб, на ҳисобда, на китобда бор.

Самаркентни⁴ олмоққа қўшун тортганда йўл устида дарёйи Нилми, Жайхунми⁵ деган бир дарёга тўғри келар экан. Дарёни кўпруксиз кўрганда ижрғамига⁶ келтурмай черигини⁷ сувга босиб, одамдан кўпрук қилиб, ўтуб кетар экан. Мана, кўблиги шунча экан!

Туркия – ер юзининг султони, аҳли куффордан⁸ бож хирож оладир. Қаҳру-ғазабидан замин у замон, макину макон титрай-дир. Одамларини уч юз отмиш кун рўза, йигирма тўрт соат намоз ўқувчи «авлиё» деб биладир. (Бу ерда муаллимчилик қилиб юрган асир туркларни ул турк деб билмайди. Балким ёлғондаки турк оти остига яширинган куффор, дин бузувчи, армани деб билганидан ушбу малъунларга эргашиб юрган мусулмон болалариға чин кўнгилдан ачинадир...)⁹.

¹ Осмон попури – самолёт, юнончада «вопур» кема дегани.

² Пўрттортир – Порт-Артур шаҳри.

³ Қирон – давлат, мамлакат.

⁴ Самаркент – Самарқанд.

⁵ Жайхун – Амударё.

⁶ Ижрғам – тортинмоқ, ўйланмоқ, ташвиш қилмоқ.

⁷ Черик – қўшин.

⁸ Аҳли куффор – кофирлар, бу ерда мусулмонлардан ўзгаси.

⁹ Биринчи жаҳон уруши (1914 – 1918) йилларида Туркия Россияга қарши урушиб, Россия турк асирларини Сибирда ишлатган, инқилоб бўлиб, улар Туркистон ўлкасига, Волгабўйига қайтган эдилар. Турклар бу ерларда маҳаллий халққа маданий, маърифий, туркийлик ғояларини ташвиқ қилган эдилар, муаллимлик қилган эдилар. Улар Лозанна конференциясининг (1922 – 1923) ҳарбий асирларни ўзаро алмашув қарорига биноан ўз ватанларига қайтган эдилар.

Бухоро тўғрисида сўйлав керак эмас, ҳаммамизга белгили: бошқа ислом шаҳарларига кўкдан нур ёғилган ҳолда, шу шаҳарларга ёғдирмоқ учун Бухорои шарифдан фаришталар орқали кўкга нур чиқарилур экан!..

Мана, анинг сиёсатдан, инглизнинг бир юз сиёсийонидан ортиқ маълумоти.

Ўзи мударрисликка сайланмасдан илгари оқ подшоҳга нима учундир мастровойлар каби душманлиқ сақлаб юрар эди. Алланарсамоф деган тўра ёғиндан мударрисликка «указ» берилгач¹, оқ подшоҳнинг ҳақиқа қўл кўтариб, дуо қилган кундан бошлаб ўзидан Некалайга² бир хайрихоҳлиқ сеза бошлайдир. Тўғри келган йиғинларда подшоҳлиқнинг нисфи нубувват³ деганлар, кофир бўлса ҳам «нубувват», яъни пайғамбарликнинг нисф қуввати бор, деб оқ подшоҳни юқори кўтариб қўядир.

Орада уруш бошланиб, Туркистонда «рабочий» масаласи кўзғалганда ғалаёнга келган халқга: «Подшоҳнинг амри вожиб, маънои вожиб фарзлигинда озгина шубҳа бор, маънои фарз амри илоҳий»⁴, деб ҳаяжондан тўхтатурга тиришадир. Гирмон ундай хунар кўрсатибдир, оқ подшоҳнинг бунча шахрини олибдир, деган хабарларга сира ишонғуси келмай: «Яхши, Гирмоннинг юз ўн беш газ тўпи бор, мен буни Гирмоннинг ўзидан-да яхшироқ биламен, аммо у фарқи оҳан⁵ бўлса ҳам Русиянинг бир тола мўйини кам қила олмайдир. Русия бунга ўхшаш Гирмоннинг бир юзи билан урушиб кўрган, оқ подшоҳ эмди эр назар қилган⁶ деб юрадир.

II

1917 йил феврал сўнгинда инқилоб бошланиб, оқ подшоҳимиз тахтдан тобутга олинур. Биринчи мартдан бошлаб халқ оғзинда «Некалай тахтдан тушурулиб, янги ҳукумат тузулубдир», деган хабарлар юрий бошлар. Локин бу хабарларга бизим «Охунд домла» сира ишонмайдир. Шу хабарларни сўйлавчига

¹ Указ – фармон.

² Некалай – Николай (II) Александрович Романов (1868 – 1918), охирги рус императори (1894 – 1917).

³ Ярим пайғамбарлик.

⁴ Подшоҳнинг буйруғи вожибдир, яъни мажбурий, вожибнинг маъноси шуки, буткул фарз, дея олмаймиз, фарз – Аллоҳнинг буйруғи.

⁵ Фарқи оҳан – темирга бой.

⁶ Эр назар қилган – халқнинг ишончига кирган.

қизик туриш билан: «Эй, сен аҳмоқ бўлиб қолдингми? Оқ подшоҳни ўрнидан тушуруб бўлар эмиш? Яхшиким бу сўзни манга айтдинг, ёмонроқ кишига айтсанг, бошинг кетадир – бошинг! Дамингни чиқарма! Бу хабар мастравойларнинг хабари!¹.

– Мастравой деган ким тақсир?

– Ҳа, кўчаларга тош терадирганлар-чи, ана шунларни мастравой дерлар, шунларнинг хабарига ишониб бўладирми?

Орадан ўн беш кун ўтуб кетадир...

Некалайнинг политса – миршаблари, қозилари, мингбошилари ўрундан чиқарилиб, бошқалар сайлана бошлар. Юртнинг туруши ўзгарар. Сайлов – йигинларнинг бир нечасинда Охунд домламининг ҳам қатнашишлари бўладир. Охунд домламинга эмди оқ подшоҳнинг ҳақиқатдан тахтдан тобутга олингани сезилур. Локин бу ишга нима учундирким, анинг ичи бир турли гаш бўлиб: «Эй Худоё тўба, бу нима деган гап эмди!..» – деб кўядир.

– Оқ подшоҳ ўрнидан тушурулибдир, «Янги ҳукумат» деган ҳукумат бўлубдир. Аммо мана бу «сайлов» деган нима деган номаъқулчилик? Худоё тўба! Худоё тўба!.. Одамларнинг оғзиндаги «Хуррият» дегани нима деган сўз, ердан «Хуррият», кўкдан «Хуррият», бугун сайлов, эрта сайлов! Худоё тўба! Худоё тўба!.. Халқ оғзиндаги «Хуррият, хуррият» деган сўзга биринчи эшитувда тушунилмаса ҳам, луғат кўрилгандан кейин бир оз тушуниди.

Охунд домламин оқ подшоҳни ўрундан тушурулиб, Керенскийнинг* подшоҳ кўтарилганини «Бўлибдир, бўлибдир эмди» билан зиҳнига сиғдирса-да, ҳалиги «Янгидан сайловни» сира миясига сиғдира олмади. «Халқ истагича янгидан сайлаб кўйиш» деган гап анинг ичини ари каби талий бошлади. Нечун ари бўлиб таламасин. ...Мадрасасининг биринчи мударриси этиб Алланарсамоф ёғиндан берилган указни бекорга чиқариб, Охунд домламин ўрнига бошқани сайлаймиз, десалар!.. Ўххх!..

III

Отун оймға указни олиб чиқувни буюриб, ўзи айвонга ўлтурди. Шул вақтда даруни дилдан² оҳ тортиб юборган ҳам

¹ 1914 йилда исён этувчи рабачийлар домламинга мастравой бўлиб танилган (Муал.).

² Даруни дил – чин юракдан.

эди. Указ қоғози бундан бир йил илгари сандуқга тушувда Охунд домлага қандай умидлар берган бўлса, бу кун сандуқдан чиқувда шу даража умидсизлик туғдирди.

Отун ойимдан указни олиб оча бошлади. Бу қоғоз яхши сақлангани учун ҳар қабатини очилган сари шалдирар ва бу шалдиров Охунд домлани алланечук маъюс этар эди.

Указ очилиб бўлди. Домламизнинг русчадан хабари бўлмаса ҳам, ҳоким маҳкамасининг мирзаси ёгиндан указни беришда: «...Мадрасинкий первой мударрису господину Муллашариф Охуну Мулла Зариф Охуну» деб ўқуб бериши эсига тушуб, ўшал вақт бутун аъзоси тил билан онглашиб бўлмаслиқ бир лаззат билан жимирлашиб кеткани эсига келиб кетди. «Господин первой мударрис»ни таъйин этиб чиройлиқ қилиб қўйилган бурмача имзолар билан семуруг қушли тамғаларга кўзи тушуб ўтди. Аммо шул вақт «Хуррият, сайлов» шарт этиб эсига тушуб кетди. Указ қўлидан ерга тушуб кетаёзди... Эмди бир неча вақт хушдан ҳам кетган эди.

Эси ўзига келгач, указни буклий бошлади. Указ: «Мени кўрма, ҳам куйма!» деган каби бўлуб, ўз-ўзиндан шалдировсиз буклана бошлади. Отун ойим указни сандуқга олиб кетмакда бўлганида ортидан алвидо қилган каби маъюсона қараб турар эди. Яна бир гулдурос билан оқ тортгандан сўнг оқ подшоҳни ўриндан тушурганлари учун мастравойларга лаънат ўқуди. Шундай лаънат ўқудиким: «Шул соат мастравойларни ер ютса, оқ подшоҳ ўз ўрнига ўлтуруб, «Хуррият, сайлов»ни йўқ қилса, указ указликда қолса!...»

Аммо Охунд домланинг дуоси ижобат ҳадафига¹ тегудан вақт ўткан эди. Локин домланинг бу «сайлов» ташвиши ва мастравойларга дуойи бади ўринсиз бўлиб чиққан эди. Негаким, иш домланинг фойдасига куморила бошлаган, янги оқ подшоҳ (Керенский) вақтида домлаларимизга ўхшаган «сайлов» сичқонлари учун ҳар қанча иш қилинса, майдон очик эди. Ёлғуз... ёлғуз «ёш» деган бир фирқани иш бошидан ҳайдалса...

IV

Эмди халқ орасига дин отидан ёшларга қарши ташвиқот юргузила бошламиш эди.

Ҳозир бизнинг Охунд домламиз нима қилур эди?

¹ Ижобат ҳадафи – ижобат бўлиш вақтидан ўтган эди.

Домламининг ўзи политикан эмасми? Ишнинг тубига алақачон тушуниб, ёшларга қарши ташвиқот денгизинда юзар эди.

Иш Охунд домламининг кабиларнинг фойдаси билан натижаланди. Эмди Охунд домламининг оғзи қулоғида, «Дин бузувчи дахрий ёшлар!» деган жаҳр¹ оғзидан фаввора уруб чиқадир. Домламининг масти лояъқил², ҳозир домламининг Некалай золим, Керенский одили аъдал³ указининг ҳам бир тийинлик қиймати йўқ, тиласа мударрис, тиласа қози, тиласа дўма!⁴ Вассалом...

V

1917 йилнинг сентябрлари эди, шекилли... Янги ҳукумат қаршисига болшевиклар қўзғалмоқда... деган хабарлар юрий бошлади. Илгарияк домламининг бу хабарларга қўбда ишонмаса ҳам кейинрак ўйлий бошлади. Болшевиклар ҳақинда маълумот эгаси бўлмагани учун ундан, бундан суриштурмоқга турди.

Ўхў-ў-ў... болшевик! Ер ютсун, ер ютсун! Динни билмаса, бой ва уламо (хоин уламо)ни⁵ ер билан яксон қилмоқ тиласа. Мол-мулкни муштарак⁶ деб билса!..

¹ Жаҳр – товуш.

² Масти лояъқил – ақлни йўқотар даражада маст бўлиш.

³ Одили аъдал – одиллар одили.

⁴ Дўма – дума аъзоси.

⁵ Хоин уламо – Туркистон мухторияти эълон қилинганга қадар Умум Туркистон мусулмонларининг тўртта съезди бўлиб ўтади. Бу съездларда «Уламо» жамиятининг мутаассиб уламолари тараққийпарвар «Шўрои исломия» ва «Марказ Туркистон шўроси» уюшмалари билан доим рақобатда туриб, Туркистонни идора шакли хусусидаги масалада замон талабига жавоб бермайдиган эски тартиб-усулларни, хонликни ёқлаб чиқадилар. Сиёсий курашларда қатнашиб келаётган нуфузли «Уламо» жамиятининг ноўрин бу талаби Умум Туркистон мусулмонлари съездини ва сўнгра эса Туркистон мухториятини авом халққа қисман бўлса ҳам ёмон кўрсатишда болшевикларга дастак бўлиб келади. Ҳатто Тошкентнинг қадимчи уламолари «Уламо» съездида (1917 йил, 17–20 сентябр) юқорида айтилган уюшмаларга аччиқ қилиб болшевиклар билан тил бириктиради. Гарчи Туркистон мухторияти ҳалокатининг сабаблари мухторият ҳайъати аъзолари орасида ноаҳиллик, миллий сармоянинг йўқлиги ва қуролсизлик, миллий аскарсизлик ва бошқалар бўлса-да, мухторият кунларида (1917 йил, 25 ноябр – 1918 йил, 9 феврал) Шерали Лапин бошчилигидаги Тошкент «Уламо» жамияти мухториятни тан олмай, ўзларига «Тошкент уламо жумҳурияти» тузиб, Туркистон мухториятида парокандаликни бошлаб бериб, хоинлик қилган эди. Муаллиф шу воқеаларни назарда тутяпти.

⁶ Муштарак – ўртада, умумий.

Бу маълумотни олгач кеча-кундуз: «Эй бор Худоё, Керенский ҳукуматини қиёматғача оёқдан йиқитма!» деб дуо қилмоқға киришди. Воқиян, ҳазрат Охунд домламининг бусотдаги бор дастмойлари шулгина эди.

VI

Йигирма нечанчи... ой эди, оламни тўп гум-гуми, пулемит тартараги босган эди. Икки фирқа, яъни бой уламо билан камбағал бенаво¹ жон бериб, жон олмоқда эди. Охунд домламинда бошқа камолот кутгандан ортиқ бир равишда бўлса ҳам юрак деган неъматдан маҳрум бўлганлари учун биринчи милтиқ товши билан узлатни ихтиёр қилмишлар эди. Ҳар бир тўп товши Охунд ҳазратимизга эшитилган сари узлатхонада ичлари шувиллашмақда эди.

Натижада камбағал бенаво бой ва уламони етти қат ернинг остига киргузуб юборадирган даражада енгди... Бу хабар Охунд домламининг узлатхоналариға ирсол этилмиш.² Домламин жондан умид узуб, ҳар минут «Калимаи таййиба»³ ва «Калимаи шаҳодат»ни⁴ вирди забон⁵ этмишлар эди.

VII

Орадан ўн кун ўтди. Охунд домламин йўқ, йигирма кун ўтди, дараксиз, ўттуз кун деганда аёвли жонни бир ҳович қилиб, узлатхонанинг эшикидан мўраладилар. Ўттуз биринчи кунда атак-чечак қилиб узлатхона атрофинда синов учун юриб кўрдилар.

Тадриж ба тадриж⁶ аҳли аёл ёниға борувни жаноб ҳақ тинчлик ва осойишталиқ билан Охунд домламинизға муяссар қилди. Тўп билан пулемит, болшевикларнинг астаҳидил тутган сиё-

¹ Бенаво – фақир, қашшоқ.

² Ирсол этиш – юбориш, етказиш.

³ «Калимаи таййиба» – Ла илаҳа иллаллоҳу Муҳаммадун росулulloҳ (Аллоҳдан ўзга илоҳ йўқ ва Муҳаммад унинг расули).

⁴ «Калимаи шаҳодат» – Ашҳаду алла илаҳа иллаллоҳу ва ашҳаду анна Муҳаммадан абдуҳу ва росулух (Гувоҳлик бераманки, Аллоҳдан бошқа ҳеч илоҳ йўқ ва гувоҳлик бераманки, Муҳаммад унинг бандаси ҳамда пайғамбаридир).

⁵ Вирди забон – тилда такрорлаш.

⁶ Тадриж ба тадриж – аста-секин.

сати ва алалхусус сиёсийлик Охунд домламизнинг юрагини олиб қўйганликдан бундан сўнг сиёсатга оралашмаслик аҳли аёл ўртасинда аҳд этилди.

Тинчгина имомгарчиликда давом этила бошланди. Илгари болшевик оғаларнинг, кимнинг отини, кимнинг молини, кимнинг ерини тортиб олувларига қандай маъни беришга ожиз бўлган Охунд домламиз «Мифтоҳул-жинон»¹ ва амсоли² китоблардан истихрож этиб³: «Замона охир бўлиб, қиёмат яқинлашган экан, бу кунги болшевик деганимиз яъжуж-маъжуж⁴ ва ё доббатул-арз⁵ бўлур» деб ўйлар эди. Ўшал вақтда бундай демакга, балким, анинг ҳақи ҳам бўлгандир, локин бу кунда анинг яъжуж-маъжуж, доббатул-арз ҳақиндаги фикрлари ўзгариб, болшевикларнинг ҳам инсон эканлигига имон келтурди.

Яқинда халқ... мадрасасига Охунд домламиз ўрнига бошқа бир мударрис таъйин этилди. Аммо бунга домламизнинг сира илтифоти бўлмади. Шунинг билан баробар указ ҳам сандукда унутилиб ётадир, балким эсига келганда йиртиб ҳам ташлар. Шундай қилиб, тинчгина имомгарчилигида давом этадир.

Сиёсийлик вақти эсига тушганда сесканиб кетиб: «Йўқ, шайтон оздирган экан ва ё эс кеткан экан!» деб қўядир. Бугунги имомгарчилигига келганда: «Бунинг ўзи хўб тинч ишде!» дейдир. Воқибан, Охунд домламизнинг ўзига лойиқ иш шуниси эди.

*Жулқунбой,
«Тонг» журнали, 1920 йил, 2-сон, 56-64-бетлар.⁶*

¹ «Мифтоҳул-жинон» – («Жаннатлар калиди») – авлиёлар ҳаётига, ислом рукнларига оид китоб, муаллифи Муҳаммад Мужир Адиб.

² Амсоли – каби.

³ Истихрож этиш – хулоса чиқариш, келтириш.

⁴ Афсонага кўра, хунук башара, баҳайбат, ҳамма нарсани нобуд қилувчи, одамхўр махлуқлар (*Муал.*).

⁵ Доббатул-арз – Қиёмат куни ердан чиқиб, кофирларни ҳалок қилувчи махлуқ.

⁶ «Тонг» журнали – 1920 йил 3-4 та сони чиққан, ташаббускори Абдурауф Фитрат. Ношири Бухоро коммунистлар партиясининг нашриёт шўъбаси. Журнал араб, форс сўзларига қарши туриб, «Чигатой гурунги» аъзоларининг мақолалари босилган.

Бу ҳажвий ҳикоя Элбек тузган «Гўзал ёзғичлар» ўқув тўпламида (1925 й.) ҳам қайта босилган эди.

ЯНГИ СИСТЕМ БЕТАРАФЛИК

Инқилоб баракасинда ҳисобда ҳам бўлмаган аллақанча янги систем ажиб, ғариб ихтиролар юз берди ва бермақдадирким, бу янги ажойиб ул-тараша бозорларни ёзуб кўрсатув инсон тоқатидан фавқ¹ бир ишдир. Бутун дунёнинг театру бозорида, адабиёт тарихида кўрулмаган равишда янги нафис ўзбек театрулари, ўзбек адабиётлари, ўзбек артистлари, муаллимлари, мунажжимлари, муҳандис муҳтарийлари², муҳаррир ва имлочилари, қомпозитўр – рассомлари, шупургичи аробакашлари, қўйинг-чи, домлаларча қилуб сўзни қисқартганда ва ҳоказо ва ҳоказолари ўзбекларнинг янги систем санои нафисалари жумласидандирлар...

Аллоҳдан барака ва давомини сўрарға керақдурким, ўзбеклар бундай янги систем ихтироларни ҳали ҳам кун сайин ва дақиқа, сония сайин йўқлиқ оламидан борлиқ дунёсиға чиқаруб, ақлларни ҳайрон, кўзларни кўрмас, қулоқларни эшитмас, қўлларни тутмас, оёқларни юрмас, огзингдан калава-калава сўлакайлариингни оқузиб, баъзиларни ҳайвони нотикаликдан³ ҳайвони ғайри нотикаликға⁴ айлантормоқдадирларким, бу хол эса янги систем ихтироларнинг асари махсусаи маждубаи⁴ макшуфаи⁵ махсусасидандурлар.

Ўзбек элига яна бир башорат!

Қандай башорат?

Жуда ҳам катта, жуда ҳам шаъшаъадор⁶ башорат. «Янги систем бетарафлик» башорати! Яна бир янги ихтиро башорати!

Башоратномаининг ва «Янги систем бетарафлик»нинг асл ихтироига сабаб бўлғани учун асл масаланинг жараёнидан қисқагина бўлса ҳам ёзиб ўтайлук:

Ёдимдан кўтарилмаган бўлса, «Қизил байроқ» газетасининг 131-нчи рақамида «Илмий хидмат» лавҳаси остида «Биров»⁷ имзоли бир бечора («Қизил байроқ» таъбирича ҳам бечорадир) машхур «авантюрист»⁸ (бу таъбир «Биров» биродаримники-

¹ Фавқ – юқори, ташқари.

² Муҳандис муҳтарий – ихтирочи инженер.

³ Ҳайвони нотик – гапирувчи жонзот, одамзот.

⁴ Ҳайвони ғайри нотик – нутқсиз жонзот, ҳайвонот.

⁵ Маждуба – ҳайратга келтирадиган.

⁶ Макшуфа – кашф қилинган.

⁷ Биров – мунаққид Санжар Сиддиқнинг тахаллуси.

⁸ Авантюрист – фитначи.

дир) Мунавварнинг янги имлога қаршилиғи учун¹ марҳум немиснинг бир юз ўн беш дуймалик тўпидан «авантюрист» устига шу қадар ўқ ёғдирган эдики, каминангиз мазлум Мунавварни бу жаҳаннам ўти ичида куюб кул бўлганлиғига қарор қўйган ва беихтиёр тилимга «Инна лиллаҳи ва инна илайҳи рожиъун»² оятини жорий³ қилган эдим. Аммо меним бу фоли бадим⁴ бекорга кетуб, орадан бир қанча вақт ўтар-ўтмас «авантюрист» Мунавварнинг тирик қолганлиғи ва майдонда ўзининг Некалай давридан қолган эски гурзисини кўтаруб, жавлон қилганлиғи кўрилди-да, «Лаҳавла...»⁵ ўқуй бошладим. Чиндан ҳам бу, «авантюрист»нинг «Биров» афандининг жаҳаннам хужумидан саломат қолувининг ўзи ҳам Лаҳавла ўқутдирарлиқ эди.

«Авантюрист» Мунаввар инқилобдан бери турли томондан муштум еб, аммо чурқ этмай келганлиқдан мен уни энди жуда

¹ Мунавварқори Абдурашидхон ўғли (1878 – 1931) Тошкентнинг Шайх-ованди-тахур даҳасида, Дархон маҳалласида туғилган. Туркистонда жадидчилик ҳаракати раҳбарларидан бири, маърифатпарвар, муаллим, матбаачи, жадид мактаблари учун дарсликлар ёзган. Шаҳсга сиғиниш даврининг қурбони бўлган. 1922 йил 23 феврал – 4 апрел кунлари Тошкентда маданият ва маъориф ходимларининг «Тил – имло қурултойи» бўлиб ўтади. Маълумки, жадид маърифатпарварларининг мақсади авом халқни жаҳолат комидан тезроқ олиб чиқиш учун саводсиз халқни тезроқ саводли қилиб, дунёвий, айниқса, фанний илм бериш эди. Мазкур қурултойнинг мақсади ўша даврдаги мавжуд араб имлосини ислоҳ қилиш, яъни Фитратчилар – «Чигатой гурунги»чилар араб имлосида ишлатилмайдиган унли товушларни ёзувда жорий қилиш, араб тилига хос бўлган уч хил оҳангда талаффуз этилувчи битта ҳарфларни туркий тилга хос бўлган битта ҳарф-товуш билан ифода этиш ва арабча сўзларнинг ўрнига тилимизда бўлган туркийча сўзларни ишлатишни ёқлаб чиқадилар. «Илмий хидмат» мақоласининг муаллифи «Биров» ўз мақоласида «Мунавварқорининг янги имлога қарши бўлишининг сабаби жадид мактабларида ўқитилиб турилган «Хавоижи диния» китобининг қайта-қайта нашридан келадиган пулидан қуруқ қолишида» деб ва бошқа бир қанча сабаблар билан айблаб ёзади. Мунавварқори эса «Хужумми, мунозарамми?» номли жавоб мақоласида (*Қ. б. 139-сон*) ўз китобини нашриёт эгасига сотиб юборилганлигини, китобидан даввоси йўқлигини... «Мактабларда янги имло ёлғиз туркий сўзларда татбиқ этилуб, арабий сўзлар ҳозирда ўз ҳуруф ва имлолари ила ёзилсунлар», «Янги имлога тадрижий йўллар ила киришилсун...» деб бир қатор талабларини ёзиб ўтади.

² «Инна лиллаҳи ва инна илайҳи рожиъун» – Албатта, биз Аллоҳникимиз ва албатта, биз унга қайтувчимиз (*Бақара сурасидан*).

³ Жорий – такрор-такрор айтмоқ.

⁴ Фоли бад – ёмон тилак.

⁵ «Ла ҳавла ва ла қуввата иллоҳ биллоҳил алиюл азим» – қудрат ва куч ёлғиз Худодандир (*дуо*).

ҳам абжақ бўлуб қолғандир деб ўйлар эдимки, аммо иш бу фикримнинг тамомо акси бўлуб чиқди.

Андоғ ривоят қилурларким, Мунаввар «авантюрист» майдонда жавлон урди, гурзисини салмоғлаб бошидан айлантурди ва наъра тортди. «Қизил байроқ» таъбирича, бечора «Биров» ўртоғимнинг устига андоғ зарб урдик, ерлар титради, кўклар дарз кетди. Бир вақт қарасам, 139-нчи «Қизил байроқ» майдонининг ўртасида мажруҳ «Биров» ўртоғимни бағрига босқан ҳолда «Қизил байроқ» идораси ўлтурадир. Идора атрофидаги томошачиларга айтадир: «Бу музораба¹ тўғрисида савол-жавобни чўзуб ўлтурмаслик учун «Қизил байроқ» бундан кейин бу тўғрида иккинчи музорабаларга йўл бермайдур. Шунинг билан бирга бетараф бўлган ҳолда ўзининг фикрини баён қиладур».

Бу вақт «Қизил байроқ» идорасининг кўзи бағридаги кўзини термултуруб ётқан мажруҳ «Биров»га тушадир-да, ихтиёрсиз оталиқ ва оғалиқ кўз ёшисини тўка бошлайдур. Қаршидаги «авантюрист»га боқадир-да: «Сиёсий ўюнчи» дейдур. Бағридаги мажруҳга қарайдир-да: «Бечора бировим, мазлум бировим» дейдур, хўнграб йиғлайдур. Яна аччигига чидолмай «авантюрист»ни қарғий бошлайдур: «Ҳийлагар, макрчи, жувонмарг!»

«Қизил байроқ» идораси кўзидан ёшини оқуза-оқуза алланарсаларни сўзлаб, «авантюрист»нинг зарбасини «мантиқсизлик ва золимлик», дейдир. Шунинг ила «Қизил байроқ» ўзининг юқорида сўзлаган «Бетараф бўлган ҳолда» жумласини унутуб юборадир-да, Мунавварга очикдан-очик ҳужум эта бошлайдир.

Мана бу «бетарафлик» ўзимизнинг ота-бободан қолган эски бетарафлик эмас, «Янги систем бетарафлик!» Бу – «Қизил байроқ» газетасининг янги ихтиройи, янги ижоди!

*Янги ихтирочиларга дуочи Жулқунбой.
«Инқилоб», 1922 йил, 2-сон, 45–46-бетлар.*

¹ Музораба – уруш, жанжал.

ОТАМ ВА БОЛШЕВИК

Кулгулук

Отам 1242 хижрий – 1823 мелодий йиллари Тошкандда туғулуб, алҳол¹, 99-100 ёшларидадир. Руслар истилоси вақтида 42 ёшида бўлуб, Тошкандни руслардан мудофаа қилган қахрамонларнинг биридир.²

Туркистон хонларидан Шералихонни*, ундан сўнг Худоёрхон*, Маллахон* ҳам бу орада йиллаб ва ойлаб хонлиқ қилуб ўткан Муродхон*, Саид Султон* ва бошқа хонларни, Тошканд бекларидан (ҳокимларидан) Муҳаммад Шариф оталиқ*, Салим-соқбек* (бу зот Бухоро амири томонидан Тошканд беклигига қўйилган эди. Мусулмонқул томонидан ўлдирилди), Азизбек*, Нормуҳаммад қушбеги*, Шодмон ўроқ*, Қаноат шоҳ*, Мирза Аҳмад қушбеги*, Маллахон* (Маллахон оғаси Худоёрхоннинг хонлиғи вақтида Тошкандда уч йиллаб бек бўлуб турғандир). Энг охирдан Қўшдодҳоларнинг* беклигини кўруб, ўтқузган. Хонлиқнинг бош нозири ва кўмондони ўрнида бўлганлардан Мусулмонқул* ва мулла Алимқулларни* кўрган ва урушларида бўлган. Пискатлик Қашғар амири машхур Ёқуббекни Қашғарга кузаткан.

Шундоқ қилуб, қирқ йиллаб мусулмон хонлари замонини, элли йиллаб Русия чори истибдодини ва энди беш йиллабдирки меҳнаткашлар ҳокимиятини кўрадир.

Табиий, отам, Русия чори ҳукуматини сира ҳам тиламайдир. Чунки унинг элли йиллик истибдодини ўзи истиқбол³ эткан, Чорнинг аччиғ-чучугини кўб татиған. Бу кунги меҳнаткашлар ҳокимиятига ҳам унча дўст эмас. Бунинг ҳам сабаби маълум. Аммо хон замонларини ўйлаган чоқларда: «Эй, хўб замонлар бор эди, тилла жобдуқлиқ отлару ва басавлат беклару ўрдаларда ҳар кун қарса базиму... Ўтуб кетди энди бир замонлар», деб афсус еб қўядир.

¹ Алҳол – ҳозир.

² Тошкентни руслар 1865 йил 15 июнда Камолон дарбозасидан кириб забт этган эдилар. Ҳозир Камолон маҳалласидаги Хўжа Аламбардор қабристони ёнида русларнинг ўша тарихий кунга атаб қуриб қолдирган ёдгорлик осори ҳам бор.

³ Истиқбол – қарши олиш, кутиб олиш.

Чорлар замони тўғрисиға келганда: – Хоҳ, хоҳ, хоҳ, хоҳ! Хўб оқ подшоҳ экан-ку... оқ подшоҳни ҳеч ким енголмас эмиш. Оқ подшоҳга ҳеч бир қирон бас келмас эмиш!.. Кушандаси дуч келганда шундай ҳам думини хоҳа қилар эканки... Хоҳ, хоҳ, хоҳ, хоҳ, хо..! Ҳой Абди... ҳали оқ подшоҳни болшевой отуб юборди дедингми?.. Баракалла болшевойингга, бали болишингга, хўб қилубти-да! Оқ подшоҳлигини бурнидан чиқарипти... Хоҳ, хоҳ, хоҳ, хо-о-о...

Шўролар ҳукумати тўғрисида ул ҳеч бир тушуна олмайди. Шўролар ҳукумати ҳақида юз қат истифсор¹ қилуб унутади. Унингча, оқ подшоҳни енгиб ўрнига ўлтиргучи – болшевик отлиқ бир қаҳрамон йигитдир:

– Болшевойинг неча ёшда борикин?

– Болшевик бир киши эмас, дада... болшевикнинг маъноси кўбчилик, камбағал деган сўздир. Мисол сиз камбағалсиз, сиз ҳам болшевикдан саналасиз, ҳозирги болшевик ҳукуматидан мурод – камбағаллар ҳукумати дейишдир... Илгариги оқ подшоҳ ҳукумати бойлардан иборат эди. Аммо бу ҳукуматнинг оқ подшоҳи ҳам йўқ ва бунда бойларға ҳам ўрун берилмайди. Ёлғуз сиз ва бизга ўхшаган камбағаллар ҳукумати...

– Ҳа, ҳа, шундоқ дегин-чи...

Орадан ё уч кун ўтади ва ё ўтмайди. Эски турмуш билан заҳарланиб қолган чолингиз бояги бир мириликдак қилуб рў-молға тугуб берилган тушундиришни унутади-да, болшевикни бир шахс, камбағалдан чиққан улўғ бир оқ подшоҳ деб била бошлайди:

– Болшевойинг жуда ҳам ботурбой йигит экан-да, аскарлари ҳам бир-икки лак бордир?

– Ҳа, беш-олти лак бор!..

– Ўбба баччаталоқ... ўзи ҳам ҳирс қўпган² экан. Ўзимнинг бир оз дармоним йўқроқ-да, ўғлим. Бўлмаса, болшевойингга йигит бўлуб кирар эдим. Агар болшевойинг олдиға чиқсанг, мендан салом дегин. Сани дегин, бобой дуо қилди дегин... Баччаталоғингни бечорапарвар деб эшитаман: қўйнак-иштонга беш-ўн олчин³ мата сўрасанг берармикин?.. Хайр, бермаса ҳам

¹ Истифсор – сўраб билиш.

² Ҳирс қўпган – бу ерда тўнғиздек маъносида.

³ Олчин – аршин (0,71 метр).

гўрга. Ишқилуб, солиқлардан дархон¹ қилса бўлди. Ҳаммадан ҳам боққа кўз олайтира кўрмасун.

Баъзан чолингиз истиқбол қўмсай бошлайдир:

– Худонинг хоҳлагани-да, кофирнинг қўлида қолуб кетдик... Ўзимизда ғайрат йўқ. Агар юрт бир оғизга тупуруб, яроғ тополмағанда ҳам қора калтак² бўлуб чиқса, исни-биска қўймас эди. Қадимги замоннинг йигитларидан шу кунда ҳам бўлганда-чи, эй-ҳа, ўрусингга йўл бўлсун.

– Қора калтак бўлишнинг нима кераги бор, дада? Болшевойнинг каттаси ўзимизнинг мусулмондан. Қушбегилар, оталиқлари ўзимиздан, ўртада улардан битта-яримта додхоҳлар бўлса бор!..

Бу сўзни эшитиш билан чол таажжуб ва таҳайюрда³ қоладир:

– Нима дединг?..

– Болшевойнинг улуғи ўзимизнинг йигитлардан.

Чол ҳозир боши берк кўча ичида... шу ҳолда бир-икки тамшаниб олгач, яна узундан-узоқ болшевикнинг асли-насли ҳақида истифсор талаб қиладир...

– Тузук, тузук, кўб яхши. Болшевойнинг одамохун экан, сарбоздан кел, сарбоздан. Ўзимиздан сарбозлар борми?

– Бор, лекин бўлса ҳам йўқ ҳисобида.

– Аттанг, шуниси чакки экан.

– Нима зарари бор, дада.

– Эй, ўғлим, одам бўлгандан кейин ҳар нарсанинг ҳам бошида бўлиш керак, «Нон қўйнимда, ит кейинимда!...»

Шундоқ қилуб, отам болшевойга йигит бўлмоқчи-я. Бирок бир оз дармони йўкроқ-да... Эҳтимолки, баҳорга чиқуб дармони яхшиланур, сочлари қораюб, бошқа ўғлон тишлари чиқуб бўлса ҳам, лекин ҳозирга эндигина милк ёруб келмақда бўлган иккита жаг тишлари ҳам чиқуб бўлур-да, чолни болшевой ҳам йигитликка қабул қилур ва ул болшевойга чин «сарбоз» бўлур.

Ўғли Жулқунбой,
«Инқилоб», 1922 йил, 7–8-сон.⁴

¹ Дархон – озо.

² Қора калтак – бетартиб, оломон уруш.

³ Таҳайюр – ҳайратланиш.

⁴ «Инқилоб» журнали 1922 йил 1 февралдан 1924 йилнинг октябр ойигача ойда бир марта чиққан. Бош муҳаррири Назир Тўрақулов, ношири Туркистон

ИЖМОЛИ САЁСИЙ

Кичкина фелетўн

Юқоридаги сарлавҳани ўқуғач, миянгизга Генуя конференцияси¹, Лўйд Жўржнинг* ич оғриғи-ю Пуанқаранинг* итланиши ва бошқа шунинг каби бир-бирисига зид бўлган фикрлар қаторлаша бошлар. Агар чиндан ҳам шундай фикрлар қаторлашқан, чўчитқан ва юрагингизни безиллатқан бўлсалар, сиз тинчлана кўрингиз. Чунки манинг «Ижмоли саёсий»² сарлавҳаси остида ёзатурган мақолам бошқа тўғридадир. Агар ичингиз келмай «Ижмоли саёсий»имни ҳозирдан билиб олмоққа юрагингиз шопириниб, иштибоҳингиз³ кучайган бўлса, бердисини ҳам айтиб қўя қолай:

Отинг қуруб, эгасиз қолғур масаланинг таъбири ҳам қийин... нима деб таъбир этсам экан?!

Масаланинг мавзуи – «Имлойи ижмоли саёсий»; йўқ, бу келишинқирамади; «Ижмоли саёсийи имло»; энди бу таъбир утасидан⁴ ҳам қўполроқ чиқди. Бундаги таъбирларнинг иккаласи ҳам ўзимга ёқмайди. Лекин сиз бу икки тўмтоқда бир нарса сезган бўлсангиз фақирингизга етар. Жойи келганда шуни ҳам айтиб ўтай: фақирингиз жаноб Али ҳазрат дарвеш каби алсаснаи, шарқияи, ғарбияи, қалмоқиялардан таъбирлар тўқумоққа ва сухан гулистонининг булбули хуш алҳони⁵ бўлмоққа кўлимдан келмас.

Мақсадга кўчайлик:

Шарқ сиёсат дунёсининг, айнуқса, турклик оламининг миясини айландирган масалалардан бири ва биринчиси имло саёсатидир. Шарқ саёсийларининг баъзиларининг сўзлариға

коммунистлар фирқаси. Журналда сиёсий, иқтисодий, адабий, таълимий, миллий масалалар ёритилган.

¹ Генуя конференцияси – 1922 йилнинг 10 апрел – 19 май кунлари Италиянинг Генуя шаҳрида ўтказилган халқаро иқтисодий, молиявий конференция. Унда 29 давлат қатнашган. Конференция биринчи жаҳон урушидан сўнг Марказий ва Шарқий Европа иқтисодиётини тиклаш дастурини ишлаб чиқиш мақсадида чақирилиб, унда асосан Совет ҳукумати капиталистик мамлакатларга иқтисодий ва сиёсий жиҳатдан бўйсундиришга уринилган.

² Ижмоли саёсий – сиёсий воқеалар хулосаси.

³ Иштибоҳ – шубҳа.

⁴ Утта – униси, анави.

⁵ Хуш алҳон – ёқимли овоз.

қараганда, Шарқнинг бутун озодлиғи ҳам шу имло саёсатига келиб боғланур экан.

Бу кунгача имло политикаси қочиқ урушувлари каби, ундан-бундан парт-пурт товиш чиқариб қўйса ҳам, лекин кейинги кунларда, айнуқса, Тошкандда жиддий суратка кириб кетди. Тошкандда маъориф қурултойи бўлуб, белгуланган қурултой «Имло – ҳарб майдони» тусини олиб юборди. Бутун қиш бўйи бир-бирисига қарши тишини ғижирлатиб келган икки фирқа ихтиёрсиз суратда бир-бирига ҳужум қилишди.

Аҳволнинг битишига қараганда, чапларнинг муваффақияти очиқ кўриниб қолди. Чунки чапларнинг авангардларидан бўлган Фитрат халфа* Бухороға кетканидан бери кеча-кундуз тинмай, ўзининг негиз қўйган масаласига муваффақият тилаб ҳазрат Баҳоваддиннинг* даҳмасидан бир қариш ҳам ажралмаган. Ривоятларга қараганда, унинг дуоси мустажоб¹ бўлган дейдирлар. Бироқ ўнгларининг бошлиқларидан саналган Мунавварқори ғарчи ҳазрат Шайхховандитаҳур мазоридан бир қариш ажралмай, тунаб ва кунаб чиққан бўлса ҳам, лекин бузрукнинг назари асносида кўпинча мудраб ғофил қолди, дейдирлар. Хўқанд атрофи Ашурали Зоҳирий ишоратида бўлса ҳам, бироқ ул амалий ишлар ишлай олмаган. Чунки бу кунгача ул чаплар билан биринчи тўқнашувда олган жароҳатини тузатмак билан саргардон бўлуб, бошқа ҳозирлиқлар кўра олмаган экан.

Ишончлиқ манбалардан олинган хабарларга қараганда, бу даҳшатлик фожиъани ўз фойдалари билан битирмак учун ҳар икки томон ўз вакилларини дуоғўй Назир махзум узлатхонасига киргизиб, назир бериб, холисона дуолар олган эканлар. Биринчидан, Назир махзумнинг кўнглининг юмшоқлиғи, иккинчидан, ўзининг ҳам қайси ёққа ўтмакка бўлган тараддуди сабаблари билан ҳали бир тарафка ҳам дуои хайр қилганлиғи маълум бўлмай, бир томоннинг муваффақияти ва иккинчининг мағлубиятига йўл бермай қолганлиғи маълум бўлди.

Имло политикасидан бошқа масалаларга ўтқанда қурултой ағзоларининг турлук томонга туруб кетиб, устол ёнида президиумнинг ёлғуз қолган вақтларидағи тинчликлардан кўз юмуб ўтилса, «Муҳораба – қонлиқ борди», демакка арзиғулиқдир.

Бу тўғридағи афкори умумияга² келганда, ишлар бундай-дир:

¹ Мустажоб – қабул бўлиш.

² Афкори умумия – жамоат фикри.

Тошканднинг Яҳяхўжа эшон, Этемас эшон ва Чўпқўймас эшонлари кеча-кундуз йиғлаб-сихтаб Мунавварқори ва Авлоний* ҳаққиға дуо қилиб, чапларга лаънат ёғдириб ётадирлар.

Шарқда имло саёсати ва хорижий давлатларнинг қараши масаласига тўхтағанда, иш бундай борадир:

Лўйд Жорж лўрдлар палатасида: «Шарқдаги янги имло политикаси агар ишка ошса, Ҳиндистоннинг исёниға ҳам буюк таъсири бўлмай қолмас», деган.¹ Пуанқара ўзининг олий шўрода сўзлаган сўзи орасида: «Генуя конференцияси биз учун на даража машғум бўлса, Шарқнинг имло политикаси ҳам шунчалиқдир» деган.²

«Наримон Наримонов* ўзининг бир тўрба лотин ҳарфларини орқалаб, Туркистон йўлиға чиқди», деган хабарлар юрса ҳам, бироқ бу ишончиқ манбадан олинған хабарга ўхшамай-дир.³

Ҳар ҳолда, имло муҳорабаси жуда даҳшатлик бир равишга кириб, бутун дунёнинг диққатини ўзига тортмоқдадир.

Ҳар икки томоннинг қаҳрамонлари сафка!

Жулқунбой,

«Қизил байроқ», 1922 йил, 15 апрел, 164-сон.

¹ Ҳақиқатан, 20-йиллар бошида Ҳиндистонда Маҳатма Ганди бошчилигида инглизларга қарши миллий озодлик ҳаракатлари авж олган ва ҳатто хиндлар билан Ўрта Осиё мусулмонларининг сиёсий бирдамлик ҳаракатлари бошланган эди. Бу ҳақда Аҳмад Закий Валидий ўз хотираларида ёзиб ўтади. Албатта, бу ҳаракатлардан капиталистик дунёнинг хавотири табиий эди.

² Генуяда бўлиб ўтган иқтисодий конференциянинг мақсади – капиталистик мамлакатлар Россияни Биринчи жаҳон урушида енголмагандан сўнг иқтисодий томондан қамал қилиб, ўзларига қарам ҳолатга келтириш эди. Улар Чор Россиясидан ўз қарзларини тўлашни ва хусусий мулкларни ўз эгаларига қайтаришни талаб қилганларида болшевиклар Россияси аввал мамлакатга урушдан келтирилган зарарларни тўлаш шартини қўйиб, уларни ўйлаб қўйган, охир-оқибат совет ҳукумати энтироф этишга мажбур қилган эди. Шунингдек, имлонинг ислохоти ҳам асрлардан бери асоратда, жаҳолатда яшаб келаётган Ўрта Осиё ва Кичик Осиё халқларининг миллий онгига ҳисса бўлиши ва бу орада турк миллатларининг ягона лотин алифбосига ўтиш ҳаракатлари бошланиб қолганлиги капиталистик кучларнинг ҳаётий манфаатига жуда катта хавф эди.

³ 1922 йилда Бокуда Кавказ зиёлилари, адиблари, муаллимлари, ҳукумат ходимлари ва Туркиянинг вакиллари иштирокида араб алифбосини лотин алифбосига алмаштириш масаласи хусусида биринчи марта конференция очилади ва унда Наримонов бу ҳаракат Кавказ ва Туркистон ўлкасига муносиб эканлигини ёқлаб нутқ сўзлайди. Муаллиф шу воқеани назарда тутяпти.

АЗОБ БОҚЧАСИДА ЙИҒИ-СИҒИ КЕЧАСИ

Кичкина фелетўн

23-нчи апрел деворда «Роҳат боқчаси»да¹ бўлатурган «Қизиқ кечаси»нинг Ўратепанинг суфрасидек башоратномасини (опишасини) кўрдим-да, дарров ҳимм.., исни-бисга қўймасдан миям золиға умумий мажлис йиғиб, букун кечқурун қизиқ кечасига ташрифи қудум² этмакка қарор ҳам бериб қўйдим. Чунки кўбдан бери бундай қизиқ кечаларидан четда – нуқул қайғу кечалари, кулфат водийларида кезиб, бунингдак кечаларга муштоқ эдим – ташна эдим. Кечқурун ўзимга ўхшаган бир дўстимнинг бормаганига ҳам қўймасдан, судраб қизиқ кечасига югурдик. Боқчада кишилар кўб бўлмасалар ҳам йўқ эмас эдилар. Дўстим билан ман кўбдан бери бундай маданият боқчалариға келмаганлигимиздан, юриш-туришимиз ва кийим солимимиз³ ваҳшийларча бўлмаса ҳам далатобларча эди. Маданият боқчасининг маданий йигитлари бизга: «Шу аҳволларинг билан санларга ҳам маданият боқчаси ҳайми?»..., демасалар ҳам уларнинг маънолик этиб бизга боқишлари бу сўзни ифода қилиб, бизни туртмоқда эди. Биз ўзимизнинг бундай таназзулда⁴ қолганлигимиз учун уялдик, ҳасратландик.

Маданият боқчасининг маданий йигитлари ўз ёнларида битта-битта топилса «туташ»⁵, топилмаса «баба» етаклаб юрганларини кўриб биз афсус қила бошладик, чунки биз ҳам овилдағи чечалардан⁶ иккитасини олиб келган бўлсақ, етаклашиб юрган бўлар эдик. Энди кейинги галда уч-тўрттасини олиб келмакни дўстимиз билан аҳд этишдик.

«Қизиқ кечаси»нинг бошлануви соат 8 га белгуланган бўлса ҳам, артистлардан иккисининг марги мафожот⁷ билан марҳум бўлуб қолмоғи қизиқ кечасини соат 10 дан бошламоққа мажбур этди. Кўб кишилар бу икки марҳумни тупроққа топшир-

¹ «Роҳат боқчаси» – бу боғ собиқ «Ғиштли масжид» билан «Хўжа рўшноий» маҳалласининг орасида, ҳозирги Қодирий боғи билан циркнинг орасида бўлган, маъориф шўъбасининг қарамоғида бўлган.

² Ташрифи қудум – келиш билан шарофлантириш.

³ Кийим-солим – кийим-кечак.

⁴ Таназзул – ўзини пастда тутиш.

⁵ Туташ – хоним, жонон.

⁶ Чеча – келинойи.

⁷ Марги мафожот – фожиали ўлим.

моқ учун узатиб кетканликдан табиий «Роҳат боқчаси»нинг хилватхонаси томошачилардан бўш қолди. Шу ҳолда ўюн бошланувини кутуб мудраб ўлтурсам, бутун хилватхонани «шапшуп, шап-шуп» босуб кетди. Кўзимни очуб қарасам, қатор-қатор эшикдан қурбақалар кирадирлар.

– Хи, хи, хи, хи... қурбақалар ҳам махлуқми?

– Махлуқ, махлуқ! Булар маданий махлуқлар! Боқча идораси киши йўқликдан билетларни қурбақаларга сотмай кимга сотсин?¹ Ниҳоят тўрт кўз, қирқ қулоқ билан кутканимиз қизиқ кечаси бошлануб, парда кўтарилди. Биринчи парда «Уй тарбиясининг бир шакли» – тўғриси айтканда чин қизиқлик. Аммо бунда бошламасиданоқ қайғу-ҳасрат иси онқуб кетди. Кулгуда иштирок эткан ҳамма артистлар ҳам марги мафожот билан марҳум бўлган икки дўстлари учун қайғулик эдилар. Қайғусига чидалмаган артистлардан иккиси ибтидо парда очилишидан ўпкаларини тутолмай халқга орқа бериб истинага² салом бериб тўхтадилар. Тагин бирисининг кўзидан оққан ёши соқолини хўл қилди-да, оз қолдики соқоли тушуб кетиб, ўзи шарманда бўлсун. Яхшики, вақтида саҳнадан қочиб қолиб, бу расволикдан қутулди. Орсизларнинг бу ҳоллариға биз томошачи (публик) ларнинг ҳам инсоният ҳисларимиз жим ёта олмади. Ниҳоят, биз ҳам йиғлаша бошлаб, пиқиллий-пиқиллий аранг биринчи пардани тугатдик. Иккинчи пардада «Турсунали балли боди» ўйналди. Бу пардада ҳам кулгу ўрниға йиғи-сиғи авж олиб, саҳна билан золда аросат бошланди. Ёлғиз золдағи инсонларғина эмас ҳатто томошачи қурбақалар ҳам чуриллаша бошладилар.

Зол саҳнада рўзи маҳшар эди. Лекин бу фавқулодда ҳолларға чидалмаган баъзи тентаклар кеча мудирриға: «Сиз билан артистларингизға бу шармандаликларнинг нима зарурати бор?» деб савол киргузган эдилар, саволлариға қарши: «Ўзи байида шунақа» деган жавоб олиб бироз тинчландилар. Ман билан дўстим бундай йиғи-сиғи мажлисларидан ортиқ тўйган ва учунчи пардада «Ҳамшаҳар манзили»³ ўйналатурган бўғанликдан бунисини кутмай кетмакка мажбур бўлдик.

¹ Боғдан нарида, пастликдан оқиб ўтадиган «Жанггоҳ» сувининг четидағи ботқоқликда қурбақалар жуда кўп бўлган экан. Муаллиф шунга ишора қилляпти.

² Истина – сцена, саҳна.

³ «Уй тарбиясининг бир шакли», «Турсунали балли боди», «Ҳамшаҳар манзили» пьесалари Озарбайжон адибларининг асари.

«Бирники мингга, мингники туманга» дегандак, ярим йўлга келганда милитсиялар «Военнўй положения»¹ деб бизни ушладилар. Элтуб ертўлага ётқуздилар. Бутун туни биз ертўлада «Қизиқ кечаси» ҳақида ажиб, ғариб тушлар кўруб чиқдик.

Азоб боқчасининг муассасаларига ва ўзбек «орсизлар» тўдасига марги мафожот тилаб, ер тўла ичидан:

*Жулқунбой Думбулбой ўғли,
«Қизил байроқ», 1922 йил, 28 апрел, 168-сон, 4-бет.*

ҚАЗОЙИ ОСМОНИЙЛАР

Кичкина фелетўн

Шу кеча-кундузда бир қанча қазойи осмонийлар² ёғилиб кетди. Жумладан:

– «Инқилоб» журналига материал топа олмагани учун ўртоқ Назир Тўрақулов* истироҳат баҳонаси билан Хитойга қочиб кетмакчи бўлиб турадир.

– «Инқилоб» журналининг кўмакчи муҳаррири бўлган зот бобаракот³ Бўлат Солиев* бир неча вақтдан бери Бухорода эътикофда⁴ эди. Энди Тошканд қишлоқларидаги азизлар қабрин тунаб чиқмоққа азмланиб йўлга чиққан. Тунашдан сўнг Бўлат афандининг аҳли карамотдан⁵ бўлиши кутиладир.

– «Инқилоб» журналимиз масъул мудирини Ҳоди Файзий* афанди адресини «Инқилоб»га тиқишдирди-да, ўзи аллақайси гўрга қочди.

– Йилдаги каби бу йил ҳам тош қизиғи бўлув билан Шапоқ махзумнинг⁶ жунуни⁷ қўзғаб, кишанга тушаёзди. Ривоятларга

¹ Военной положение – муаллиф мамлакатда ҳали ҳам давом этаётган «ҳарбий коммунизм» ҳолати ва босмачилик ҳаракати авж олганлиги сабабли жорий қилинган ҳарбий ҳолатга ишора қиляпти.

² Қазойи осмоний – Аллоҳнинг ҳукми билан бўлган ишлар.

³ Бобаракот – Аллоҳнинг марҳаматига сазовор бўлган.

⁴ Эътикофда ўтириш – масжидда ўтириб тонг саҳардан кун ботгунча ўн кун Аллоҳга тоат-ибодатда бўлиш.

⁵ Аҳли каромат – авлиё.

⁶ Шапоқ Махзум – Ғози Юнуснинг мустаор тахаллуси.

⁷ Жунун – жиннилик.

қарағанда «Қизил байроқ» газетаси кундалик қилинмаса кичанни ҳам узмоқчи эмиш.¹

– Ички Русияда ун ўғрилари кўпайгани учун Пиёнбозорнинг² унфуруш жухудлари Тошканд фуқароларининг қонлари баробарига инсофларини сота бошладилар.

– Татар адибларидан бўлган Абдурахмон Саъдий* билан Неъмат Ҳаким* ибдошлар³ елимлик тил талаша бошладилар.⁴

– Машхур ёзғувчи Кабир Бакир* афанди Бухоро билан Тошканд орасида испикулатсия бутхонасиға чўқинуб турадир. Кейинги кунларда «Чин ҳақиқат ёзувда эмас, бозорда экан»лигини ҳам улуғ бир митингда лексия тариқасида сўзлаган.⁵

– Композитор Ғулом Зафарий қиш бўйи эрмак қилиб чиққан «Чин Темир ботур» операсини илмий ҳайъатка яхши баҳо билан сотиб, эълони ифлос⁶ қилди. Энди бундай опералар ёзиб, тириклик қилмоқ мумкин эканлигига имон келтириб, халқ чўпчакларини сўраб, хотин-қизларни безор қила бошлади.

*Жулқунбой,
«Қизил байроқ», 1922 йил, 13 май, 173-сон.*

¹ Ўша вақтда «Қизил байроқ» газетаси ҳафтада икки-уч марта чиққан.

² Пиёнбозор – бу бозор ҳозирги «Навоий» номли опера-балет театрининг ўрнида бўлган.

³ Ибдош – ипташ (татарча) – ўртоқ, дўст.

⁴ Татар адабиётшунослари Н.Ҳаким ва А.Саъдий, рус тилшуноси Е.Д.Поливанов ва Элбеклар «Тил – имло қурултойи» кунларида турк тиллари қонун-қоидаларини таҳлил қилиб мақолалар ёзадилар. Маълумки, мўғул-турк тиллари ўзакка қўшимча қўшиш орқали (аглютинация), ҳинд-европа тиллари эса ички ўзаги ўзгариб (флекция, эъроб) сўз ясалади. Бу хоссани Н.Ҳаким «Қизил байроқ» газетасидаги «Ҳарф – имло масаласи» номли мақоласида «елимлик тил» деб, А.Саъдий эса «Инқилоб» журналидаги «Турк тилларининг қонун ва қоидаларини ўрганиш ҳам тузишда асослар» номли мақоласида «туташма тил» деб ифодалайди. А.Саъдий мақоласида «Келажакда туташмалик билан овушмаликнинг (флексив) айирмаси йўқ бўлажакдир» деб зиёлилар орасида шов-шувга сабаб бўлган эди.

⁵ Муаллиф машхур матбаччи К.Бакир мамлакатда давом этаётган иқтисодий танглик туфайли ўз касбидан кечиб, савдо ишига шуғулланиб кетганидан киноя қиляпти.

⁶ Эълони ифлос – бечораликни, қашшоқликни эълон қилиш.

БИЛДИРИШЛАР

Ҳангама

ЙЎҚОТДИМ

Башараларини сепкил босган, енгил хизматка хўй қилиб олган саккиз бош маржа йўқотдим. Даъволари баришналик бўлса ҳам ўзлари ҳомилаликлар. Дарак бергучиларга суюнчи берилур. Агарда Шайхантахур мазоридан топилиб қолсалар, эътибордан соқитдирлар.

Мирзавитс

КАМИСИЎННИЙ МАГАЗИН ОЧИЛДИ

Шаҳарда машҳур ишончилик муттаҳамлардан иборат камисиўнний магазин очилди. Дунёда бор ҳамма нарсаларни, масалан: одам, қумғон, жовли, тошбақа, қурбақаларни сотиб бермакка қабул қиладир. Камисия ҳақи жуда арзон: сотилиб берилган молнинг оқчаси арра. Оқча беришда ҳам бошқалар каби қистатилмайдир. Яرمىсини мол сотилганда берилмайдир, қолган ярмисини сира ҳам берилмайдир.

«ТИЛХАТ»

Манким, Туркистон ўзбекларининг вакилидирман: Бераман ушбу тилхатни Татаристон вакили ибдаш Абдурахмон Саъдийга шул хусусдаким, Чингиз, Оқсоқ Темур, Аҳмад Яссавий, намангонлик Шоҳ Машраб, Абу Али Сино... буларнинг ҳаммаси ҳам татардирлар. Татар қариндошлар мазкурларни ҳар бир йўсун билан тасарруф этмакка ҳақлидирлар. Оқсоқ Темур, Аҳмад Яссавий, Шоҳ Машраб марҳумларнинг қабрларини бузуб, наъшларини¹ Татаристонга кўчирилганда, ўзбеклар чурқ этмай, балки кўмак берурлар. Навоийнинг татарми ва ё ўзбекмилиги масаласи алоҳида бир ўлтуруишда ҳал қилинур.

Ўзбек вакили: *Думбулбоев*

БАҲО АРЗОН

Бутун ҳуқуқлари билан мукамал бир камбағалчилик сотилур. Бунинг билан тез кунда бойиса бўладир: эрталаб чойнон ўрнига яхшилаб уч-тўрт мартаба оғизни каппа-каппа очиб ҳамёза тортасиз, тушда бир чимдимгина сабр еб қўясиз, кечку-

¹ Наъш – жасад.

рун ёки ётарда бир ҳовуч қаноат ичиб юборасиз. Шулар билан бир кунлик овқатингиз уч пул чиқимсиз ўтуб кетадир. Уч-тўрт кундан кейин ойнаға қараб кўрсангиз, боёнлиғингизни бема-шаққат ажрата оласиз.

Баҳо жуда арзон!

Билдиришлар мубошири:¹

Жулқунбой,

«Қизил байроқ», 1922 йил, 17 май, 175-сон, 4-бет.²

НАФСИ ШАЙТОН

Ҳангама

Ҳангама талаб бўлсанг,
Шайхантахурга йўрта бер,
Бир ноз эгаси қанжуқ –
Минг думсизни ўйнатур.

Ўқуғучи ўртогим! Агар сиз манинг бу мақоламдаги мавзу масаламга тегишлиги йўқ бир эски мусулмон бўлсангиз, ўзингизда иқрори сариҳи саҳиҳи мўътабари шаръий қилурсиз!

Нимага дейсизми?

Ҳар кун кечаси Шайхантахур бозори шабида³ учрайтурганингиз маржалар⁴ орқасидан эргашиб юритурган ўзимизнинг занжирсиз исковичларимизга!

Яна нимага дейсизми?

Волидаси билан ҳамширасининг упу-элиги ва ўсма-сурмасини ўғурлаган навнусха ёшларимизга ва ўзларининг сунъий дийдори шарифига мафтун акаларнинг огзидан оққан сўлакайларига!

Ол-ҳа, ҳайитингиз муборак!

Бу сўнгги синф вофурушлар⁵ ҳақида марҳум парикмахер Ҳожининг қачондир манга: «Ўзлари матоларини бозорга солсалар на қилай?» деган узуромуз сўзининг тўғрилиғига имон

¹ Мубошир – бошқарувчи.

² «Қизил байроқ» – газетаси Туркистон КП МК, Туркистон АССР МИК органи. Тошкентда 1920 йил 12 декабрдан 1922 йил 10 сентябригача нашр этилган. 13 сентябрдан «Туркистон» номи билан чиққан.

³ Бозори шаб – рўза кунлари Шайхантахурда ифтордан сўнг бошланиб саҳаргача давом этган, унда ҳар нарса сотилган, 1930 йилгача давом этган.

⁴ Маржа – рус аёллари.

⁵ Вофуруш – маҳси, калиш, ковуш сотувчи; бу ерда ўзини бозорга солувчи маъносида.

келтуруб, ҳаммамиз ҳам файласуф Ҳаким Ҳожининг руҳига дуо қилайлик.

Домлаларча этканда олам ҳодис – де...¹

Ҳо-ҳо-ҳо-ҳо... Олам ҳодиснинг уйи куйсунки, ҳар кун кечаси шу ҳангама юз кўрсатса, ҳар бозори шаб бир мартабагина эмас, юз марталаб юз берса!.. Агар эсингиз бўлса, бунинг ўзи охир замон аломати...

Ёки бўлмаса нафси шайтон!..

Нафси шайтон? Агар нафси шайтон эндиги кунларда шундай киши танимаслиқ бўлуб ўзгарган бўлмаса... астагфуруллоҳ... Бизнинг илгариги замонларда нафси шайтон деган нарса Мирза Бекентиснинг чиройлик пивохонасида бўлар эди. Наинки Шайхантаҳур бобонинг* гумбази устида!.. Сиз ҳам ҳар кун кечаси кўрарсиз: милитсанинг гўристонлиқдан ушлаб чиқартурган туппа-тузук одамшаванда сочи таралган, думи юлуқ, қиб-қизил баркашдаккина юзлик сунъий афандихон ҳазратлари билан ўзини фиръавн қизи² билган дилбархон...ларни!..

Бали, бали, юзингдан нур томадир-а, афандим?..

Бу ҳолни кўрганлардан қайсидир бир янги мусулмон эски мусулмонларга хитобан:

Номиға мусулмонлар,

Ҳақлиқда қуруқ жонлар!

Булғатди бобонг устин,

На бўлди мусулмонлиқ! – дейдир.

Яна бирови Шайхантаҳур бобоға қараб:

Устингда ўтар ҳар тун

Бир минг жўра ҳайвонлиқ!

Эрдинг-ку валийлардан³

На бўлди бузурвонлиқ?! – дейдир.⁴

¹ Олам ҳодис – тўғриси: олами ходис, бу ибора авом тилида «Турмушда бўлиб турадиган гап, воқеа» мазмунида содда талаффуз қилиниб келинса-да, аслида «йўқдан бор қилинган дунё» мазмунини ифодаловчи чуқур маъноли бу исломий тушунчани мантиқ илми билан англашилади.

² Фиръавн қизи – ривоят қилишларича, пайғамбар Мусо алайҳиссалом Миср подшоси Фиръавнни «Аллоҳга имон келтир, кофирликни қўй», деб кўп марта исломга даъват қилади. Аммо Фиръавн ҳар гал «Мен ўзим Худоман, еру кўкни мен яратдим, халойиқ менинг ҳукмимда», деб кибрланади, найранг қилади. Охир-оқибат Аллоҳ таоло Фиръавнни шаккоклиги учун аскарлари билан бирга дарёга фарқ қилади. Бу ерда муаллиф маржаларнинг кибр-ҳаво-ланишини Фиръавннинг қизига ўхшатапти.

³ Вали – авлиё, азиз.

⁴ Бузурвон – бузургвор, улуг.

Лекин бу хитоблар ортиқ бир таассуб¹, аммо ҳақиқатка келганда: «Нафси шайтон!»²

Жулқунбой,
«Қизил байроқ», 1922 йил, 20 май, 176-сон, 3-бет.

ТАРБУЗ ҚЎЛТУҚДАН ТУШДИ

Ҳангама

Генуя конференциясидан олдин

Эйй... гапдан хабарингиз борми ҳали, ҳожи почча, «Карбало»ми, «Кирбало»ми³ деган мамлакатда «кампиримсе»⁴ бўлармиш. Ўзимизнинг болшевой ҳалиги кампиримсегача қирилган бўлур эмиш. Катта қиронлар⁵ кампиримседа болшевой вакиллариға: «Кел энди қўй, бечора бойларингнинг, мулкдорларингнинг ерларини ўзларига қайтариб бер!», дер эмишлар. Катта қиронларнинг сўзини қайтаришқа бизнинг болшевойда ҳеч ҳад бўлмас эмиш. Худо: «Ол, қулум» деб юборса, сизнинг ерингиз илгаригидек ботмон-ботмону бизнинг қўра билан завўднинг ойлиқ келими миллиард-миллард-да!

– Ҳа, ҳа, Мулла Ходибойбачча, ҳали гап шундай денг-чи; сиз билан меним молимиз закотликда, на ўтда куйсун ва на сувда оқсун! Ҳали Фарангистонда «Кампирим чор»⁶ бўладир денг-чи?

– Шундай, Ҳожи почча, агар иш ўнгланиб кетса, «кампиримсе»гина эмас, сиз билан бизнинг кампиримиз шаш⁷, Ҳожи почча, дуода бўлинг – дуода!

Канференциянинг боришини кўруб:

– Келинг-келинг мулла Ходи, иш эбланаёздими, «кампиримсий»дан нима хабарлар бор?

– Эй-й, болшевойнинг уйи куйсун, Ҳожи почча, худда тош-метин падар лаънати!.. Қиронлар шунча афсунгарлик қилсалар ҳам, болшевойнинг Чечанбойи* кўнатурган болаға

¹ Таассуб – бу ерда ўхшатиш маъносида.

² Нафси шайтон – шайтоннинг измиға тушиш, гумроҳлик.

³ Карбало – Генуя (Муал.).

⁴ Кампиримсе – конференция, форсича бўлганда «Кампирим уч» (уч хотун) (Муал.).

⁵ Қирон – мамлакат, давлат.

⁶ Кампирим тўрт. (Муал.).

⁷ Кампирим олти. (Муал.).

Ўхшамайдир. Чечанбой «Мулк қайтариб бериш қаёқда, мулк бўлса тагин ҳам оламан!» дейдир, ноинсоф! Болшевойинг жуда ҳам қайтгани экан, Худо беҳабар!

– Ўбба, худо беҳабар Чечанбой?

– Ҳ-а-а-а, Ҳожи почча, жудаям пес экан.

– Мулла Буртул* нима дейди?

– Эй-й, Ҳожи почча, мулла Буртулбойнинг сўзи сиз билан бизнинг қоидамиз эди-я, лекин бўлмайтурсанга ўхшайдир. Мулла Буртул сиз ва биз учун чирана-чирана ўлаёзидир!..

– Ўб бечора мулла Буртул, чулчутнинг қўлига кирган нарса қайтуб чиқмас демайми эдим?.. Энди еримиз бадар кетди денг-чи, уйи куйсун болшевойнинг, ер ютсун болшевойни!

– Қўлдан чиқди – кетди, Ҳожи почча, маним қўрам билан завўдимнинг ўзи ҳам эскириб қолган эди.

– Сиз уни айтасиз, мулла Ходи, еримнинг ўртасидан ўпқон чиқганидан хабарингиз йўқми, ҳали?..

Жулқунбой,

«Қизил байроқ», 1922 йил, 23 май, 177-сон, 4-бет

САРТ ОҒА-ИНИЛАРГА

Ҳангама

Бир циркуляр

*«Тарихий ҳалокат олдинда» мақоласининг эгаси
машҳур Олимжон Иброҳимовга* бағишланадир*

Тепа чочинг тик турдими, ўзбек ака? Бу галча кечирасан мани, чунки юқоридаги гайритабий сарлавҳамни Остроумов* тўра даврини эска туширмак учун ва бу кундаги баъзи қозоқ, тотор, нўғой зиёлиларининг хотири шарифларини олмоқ тилагида ёзиб юбордим. Йўқса, манда ҳад бўлғаймики, дўндик¹ ва шинам² «ўзбек» сўзининг бир тола мўйини ҳам қилай ва ё «ўзбек» сўзининг алифини тескари қўяй?!³

Танграм сақласун бундай озғунликдан, тўзғунликдан!

¹ Латиф маъносида. (Муал.)

² Келишимлик. (Муал.)

³ Араб имлосида «ўзбек» сўзининг бош ҳарфи алиф билан бошланиб, алифни тескари қўйилса яна алиф ҳолида қолаверади, лекин муаллиф хаёлидаги бу ҳадди учун ҳам узр сўраб ўтяпти.

Бундаги «Ўзбек оға-иниларга» ўрнига «сарт» ... деб кетувим юқорида саналган баъзи озғунлар тушинсун учун, билсун учун «Ўзбек» сўзини онгламасдан «Чигатой луғоти»га мурожаат ва қадам ранжида қилмасунлар учундир.

Ёинки сизники чаккими?.. Шу балияга¹ гирифтор бўлган ўзбек оға-инилардан каминага ҳамиша зорланиш хатлари ва бу балодан қутулмоққа тадбирлар сўраб мурожаатномалар кела бошлағач, умумий равишда ушбу циркуляримни² ёзмоқга мажбур бўлдим. Хафа бўлмангиз ўқувчи; циркуляримнинг «Мулла Насриддиннинг думи хуржинда»сига³ ўхшаб кетканига ҳозир ўзим ҳам тушуниб қолдим. Энди қозоқнинг бир мирилигидақ қилиб белингизга тугуб берай:

Сойи Идил⁴ бўйдан очиқиб Туркистонга келган татар қариндошларнинг хотун-қизлариға бизнинг ўзбекларнинг баъзилари «Ўзимизнинг мусулмон-ку» деб ва баъзилари «Томиримиз, ҳаммамиз бир отанинг ва бир туркнинг боласи-ку» деб уйлана бошлаган ва татар қариндошларға куёв бола бўлмоқ истаган эканлар. Келиннинг Идил бўйдан кийиб келган уадаси ўрнига янги кийим, янги зийнатлар ҳам олиб бериб, хотунлиқға олур эканлар.

Лекин «Сут билан кирган жон билан чиқар» мақоли билан ўсканлари учунми ва ё «сарт»нинг ўзи шундай жазога мустаҳқиқми⁵, нимадан бўлса ҳам, ҳалиги сартға эрга чиққан Идил бўйи келини узоқ чидаса икки кун, бўлмаса, биринчи куннинг ўзида ё ошға қорни тўюб, кекириб эрининг кўзини шамғилат қилиб бекиниб, бутун янги кийимларини кўтаруб, тўғри келтурса тагин бошқа нарсаларини уруб аллақаяёққа қочиб кетар экан. Бизнинг ўзбек «Энди огзим ошға, бошим бошға тегди» деганда пулдан, молдан, келиндан ажраб қолур экан...

¹ Балия – бало, офат.

² Сиркуляр – циркуляр – юқори ташкилотнинг қуйи ташкилотга кўрсатмаси.

³ Афанди эшагини сотиш учун бозорга олиб кетаётган экан, йўлда ботқоқдан ўтаётиб думи лой бўлибди. «Шу арзимаган нарса учун харидорга хунук кўринмасин» деб эшагини думини кесиб хуржунига солиб олибди. Бозорда бир харидор: – Хўп яхши эшак экан-у, думи йўқ экан-да, – деган экан, Афанди унга: – Ёққан бўлса савдосини қилавер, думи хуржунда, – дебди.

⁴ Сойи Идил – Волга дарёси.

⁵ Мустаҳқиқ – муносиб, лойиқ.

Мана мундан тадбир сўраб мурожаат қилғучилар шу йўсундаги ўзбеклар эдилар.

Шундай положенияга¹ тушкан ва мундан кейин Идил келинига уйланмакчи бўлган оғаларга васиятим:

1) – Биринчи мартабадан уйланатурғанингиз Идил бўйи келинининг сизни ким деб билганини илгари билиб олингиз. «Ўзбексан» деса, қулоқ қоқмай уйлана берингиз. «Сартсан» деса ундай никоҳдан ҳазар қилингиз! Чунки татарлар «сарт» сўзини «Алдовға қобил» бир маънода англайдирлар.

2) – Шу тажрибани ўтказмасдан уйланиб қўйган бўлсангиз, бутун иш кучингизни ташлаб, Идил бўйи келинини пойлангиз. Чунки сизни алдаб қочмоғи яқин эҳтимоллардандир.

3) – Яхсиси, Идил бўйи қизига уйланмангиз, негаки «Тепкан билан қўшулмайдир» мақоли кўб тажрибалар сўнгида айтилгандир...

*Жулқунбой,
«Қизил байроқ», 1922 йил, 3 июн, 180-сон, 4-бет.*

ҲАҚИҚАТ – ОЧИБ СЎЗЛАШДАДИР

«Қизил байроқ» газетасининг 179-нчи сонида «Ўзбек қардошларимизнинг диққатларига»² сарлавҳалик, «Оқ жўл» газетасининг³ кейинги сонларининг бирида босилган «Тошкандни (дурусти Сирдарё ўбластини) Қозоғистонга қўшмоқ» мақоласи билан ҳаяжонга келган ўзбек ёшларининг (ҳаяжонланувчи ва нафсига тегувчилар ёлғуз ёшлар бўлмасалар керак) юзларига сув сепмак нияти холисонаси билан бошда ўртоқ Назир Тўрақулов (Дарвеш) бўлганлари ҳолда «Оқ жўл» газетасининг идораси томонидан баённамо ва узурнамо бир нарса босилиб ўтди.

Гарчи биз «Оқ жўл»да ёзган бовуримизнинг⁴ «Яхши ният ёрти мол» йўллик мақоласига у даража илтифот этмаган ва баъзи ўзбек оғаларимиз каби нафсимизга тегизмаган бўлсақ-да, бизнингча, эътизор⁵ ва баённомаларга арзуғулик бўл-

¹ Положение – ҳолат.

² Бу мақола китоб охирига илова қилиб берилди.

³ «Оқ жўл» – Туркистон республикаси М. К. КП ва МИК органи. Газета 1922 – 1924 йилларда Тошкентда қозоқ тилида чиққан.

⁴ Бовур – биродар, дўст.

⁵ Эътизор – узр сўраш.

маган «Халво деган билан огиз чучри?..» мақоласига баённомалар ёзиб ўлтурганлари учун бу ҳақда бир неча йўл қораламоқ мажбурияти остида қолдиқ.

Баённома юқорида зикр этилгандек, нафсига теккан, қони қизиган, кутулмаган жойда маъюсият¹ пайдо қилган... (қандай маъюсият бўлсун, ажабо?!). Ўзбек ёшларига баённома ва тавзиҳот² хизматини ўтарлиқ эмас эди.

Баённомада ўзбек ёшларининг нафсларига теккан қўпол нуқтанинг икки ўрунда эканлигини кашф этиб, уларнинг бирисини «Тошкандни қозоқ бовурларга бермак», иккинчиси «Сарт бовурлар» сўзидаги «сарт» таъбирида деб кўрсаталар. Ўзбек ёшларининг нафсига тегиб, маъюсиятларига боис бўлган нуқталарнинг биринчиси ҳар қанча баённома – тавзиҳот ва кўнгилдан чиқаришлар учун сазо³ бўлса, аммо иккинчиси (сарт таъбири) баённомалар ёзуб ўлтурмоқ учун арзуғулиқ бир нарса эмас эди, гарчи ўзбекларга берилиб келмоқда бўлган ўрунсиз бу исм, ҳар бир ўзбек боласи учун ўзининг ярамас ачимсуқ таъсирини бермай қўймаса-да, лекин биз энди айнуқса, бовурларимизнинг «хур» огизларидан бу таъбирни ҳозирғи «Оқ жўл» ва ўткандаги бошқа қозоқ матбуотида кўра-кўра бу тўғрида сукутни хайрироқ билиб, «Қозоқ бовурлар бизни сарт ата-са нима, ўзбек деса нима?» деган қарорға ҳам келгандирмиз. Иккинчи ибора билан айтканда, бовурларнинг «сарт» таъбирларига биз ҳеч бир аччиғланмаймиз. Бунга яхши ишонингиз. Шунинг учун баённома ва тавзиҳотлар ёзуб ўлтуришлар, бизнингча, ортуқ бир такаллуф, чексиз бир меҳрибончилик эди...

Баённома мақоласининг борлиқ мундарижа ва руҳи тагин шу кейинги бизнингча (қозоқ бовурларни мустасно қилганда) аҳамиятсиз бўлган нуқтага қаратилиб, биринчиси, энг аҳамиятлиги гўё нўл, гўё йўқ ҳукмида қолдирилган. Ҳолбуки баённома ва тавзиҳотлар учун (агарда кўнгилдан чиқармоқ учун меҳрибончиликлари қавий⁴ бўлган бўлса) энг сазо ўрин биринчиси эди. Лекин бу нуқтага кишини ҳайрон қолдирарлиқ даражада бир усталиқ билан, қисқа ҳам маъносиз бўлмаса-да, шунга яқинроқ ўн-ўн беш йўл изоҳот ва баёнот, бошқача таъбирда

¹ Маъюсият – умидсизлик.

² Тавзиҳот – батафсил изоҳлаш.

³ Сазо – истак; интилиш.

⁴ Қавий – кучли.

айтканда, «Ёш болаға татти ялатиш» қабилидан «Оқ жўл»да ёзилган ҳалво...га шарҳгина боғланган ва бунда нафсига теккан ўзбекларни тинчитарлик бир нарса ҳам бўлмай, «Оқ жўл»да «софдилона» ёзилган ва ўзбекларни янглиш тутоқдирган янглиш бир ҳол устига керосин сепиш хизматинигина ўтаган!..

Биз бу биринчи нуқта, борлиги ўн беш йўл баённомаси тўғрисида шунигина айтамыз: «Оқ жўл»да ёзилган софдилона ҳалво... ўзимизнинг бирга туғиб, бирга ўскан қозоқ бовурларимиз тилида ёзилган бўлуб, қалмоқ ва ё хитой тилида эмас эдики, бунга шарҳлар, изоҳлар, хошиялар ёзилсун! Ўзбеклар софдилона мақолаға таржимонсиз тушунуб ранжиган эдилар. Шунинг учун икки оранинг бошида турган ўртоқнинг таржимонлиқ хизматини ўташлари фойдасиз бўлуб чиққан! Ўн беш йўллик баённоманинг охирида: «Мақоланинг ҳарфидан, маъносидан бошқача бир фикр чиқармоқ мумкин эмас» дейилдир. Бу тўғри, чиндан ҳам ўзбек ёшларининг нафсларига теккан нарса бошқа маънони тушунуб эмас, юқоридаги таржимоннинг, хошиянинг, баённоманинг худди ўзини онглаб эди.

«Оқ жўл» ва муҳаррири ўртоқ Тўрақулов биринчи нуқта ҳақида ушбу тўрт энлик таржима билан кифоялангач, бутун баённомаларнинг қолган ўн беш қулочлаб қисмини «сарт» сўзи устига кўчирадирлар.

Баённомада зикр этилган каби биз ўзбеклар кимлар томонидан бўлса бўлсун, исмимизга қайси мақсад биландир тақилган «сарт» сўзига қарши курашдик ва натижада ҳақиқатпараст татар қариндошлар, ҳатто ўрус ўртоқлар бизнинг даъвомизнинг тўғрилиғига имон келтуруб, ўз матбуотларида бўлсун ва хусусий муомалаларида бўлсун «сарт» сўзи ўрнига «ўзбек» деб юрита бошладилар.

(Бундан, албатта, ўрус ва татарларнинг авомлари¹ мустаснолар). Лекин ҳол шундай экан, ўз орамиздаги баъзи яқинларамизнинг авомларигина эмас, ҳатто «мана» деган хос(хавос)ларининг² ҳам нима учундир бу қуёшдан ҳам ёруғроқ бир ҳақиқат яқинига йўлагилари келмади. Бу кейинги синф оғзидаги тиюқсизлиққа қаноатланмай, матбуотларида ҳам шу йўсун менсимаслик билан мудовават³ этиб келадирлар. Аммо

¹ Авом – оддий халқ.

² Хос – юқори табақа одамлари.

³ Мудовават – давом эттириш.

бунга биз хафа бўлмаймиз ва бўлмадиқ. Нима учунким, «Оқ жўл»нинг суюги шунинг билан қотқан. Бизнинг хафаланишимизга Сўфимизнинг: «*Насиҳат тингламас дил саҳти маҳжуб¹, Кўкармас тошға ёмғур ёғса ҳам кўб*», деган маънолик байти сад чекса², боболарнинг «*Гул тикансиз, қўй бўрисиз бўлмас*», деган ҳикматлик сўзлари ҳам йўл бермайдир.

Баённомада буюк бир ҳарорат билан ўрун берилган «сарт сўзи» баҳси тўғрисида сукут этиб ўтмак асл мақсадимиз бўлса ҳам, лекин баённоманинг бу қисмида бир-бирисига зид муаммолар ва ҳақиқатдан йироқ даъватлар бор бўлганликдан иложсиз тағин бир неча йўлларни қораламоққа мажбур бўлдиқ. Саёсиёт ва тараққиёт тўғриларидан дам уруб келинганч, дейилдир: «Бу кун келамизки, «сарт» сўзини бирор киши атиглаб ижод этмаган. Уйғур адабиётининг шоҳ асари бўлган «Қудатғу билик»да³ ўзбек-чигатой адабиётининг муҳтарам ва биз томондан (қозоқ томондан) ҳам азиз кўрилган Амир Алишер Навоийнинг⁴ гўзал ашъорида⁵, Бобурнинг кенг руҳлик, ўз замонага очуқ фикрлик «Бобурнома»сида бу сарт сўзини кўрамыз».

Жуда яхши, буни ҳаммамиз ҳам кўрамыз. Лекин кўришда кўриш бор. Навоий ўзининг гўзал ашъорида (очуқроқ «Муҳокаматул-луғатайн» асарида) «сарт» деб ҳозирги баъзи қариндошлар каби ўзбекни кўрсатадирми ва ё бошқаларними? Мирзо Бобур «сарт» деб ўзбекни белгулайдирми ва ё ўз олдиға бошқа бир уруғ ташкил этган халқними?

Бизнингча, қайта бошдан «Бобурнома»нинг ва Навоийнинг ашъоридан кўра «Муҳокаматул-луғатайн» тилини яхшилаб кўздан кечирилса, тадбиқот тағин ҳам гўзалрақ чиқар эди, биз бу ўрунда «Бобурнома» билан Навоийдан далиллар келтурмакка ўйланиб тўхтадиқ. Чунки «Оқ жўл» идораси ва муҳаррири ўртоқнинг «сарт» сўзи тўғрисидаги пеш келтурган «Қудатғу билик», «Бобурнома» ва Навоийларни қайси муддаода ораға солганлариға тушуна олмай тараддудда қолдиқ, муаммо деб билдик. Чунки «Сарт бовурлари» жумласини қувватламак бў-

¹ Саҳти маҳжуб – қаттиқ пардаланган.

² Сад чекмоқ – гов бўлмоқ, йўл бермаслик.

³ «Қудатғу билик» – муаллифи шоир Юсуф Хос Ҳожиб, XI асрда ҳозирги Шарқий Туркистонда яшаб ўтган.

⁴ Фазлу камоли учун ҳам Абайни азиз кўрамыз (Муал.).

⁵ Ашъор – шеърлар.

линган бўлса, «сарт» сўзи маъносининг мажҳулияти билан қатъий ҳукмига «Келажакдаги фанний ҳикматларга» лузум қолмас эди. Агарда дунёда «Сарт деган бир қавм бор»лиги учун неча ва неча далил ва исботлар келтуруб, машаққатланган бўлса, бутун машаққатлар ҳавога кетди, демакдир. Чунки ўзбеклар ҳеч бир ўрунда, ҳеч бир маконда «Дунёда сарт деган махлуқ йўқ», деб даъво этмадилар ва этмаслар. Бу тўғрида «Оқ жўл» ва унинг муҳаррири билан ҳамфикр ва «якранг» дирлар. «Асрлардан бери халқ оғзида келаётқан бир сўзни уч-тўрт кунда битирмак мумкин эмас», дейдилар.

Мўтабар «Оқ жўл» идораси ва унинг муҳаррири ўртоқлар ўз орамизда бўлсун ва татар қариндошлар ҳам ўрус ўртоқлар ўрталарида бўлсун энди «сарт» масаласи ҳал этилган ҳукмидадир. Яна бу ҳақда фанний тадбиқотлар ижро этмакка ҳақиқатпараст қозоқ оға-иниларнинг иштиёқ ва завқлари бўлур экан, марҳамат этиб ёзсунлар, текширсунлар, ҳақиқат учун бизнинг жонимиз қурбон.

«Ўзбекнинг ўзида ҳозирларда шаҳар халқини ҳануз сарт деб тўлуб ётқан мақолалар чиқармиш...»

Баённома эгаларининг бу жумлалари ичларида тўлқунланмоқда бўлган кучлик бир фикрнинг учқунидир. Лекин бу учқун саёсатчи оғизлардан жуда эҳтиёт билан чиққан бўлсалар ҳам, бизга ҳақиқат ҳолнинг ботинини¹ оғдариб кўрсатарликдирлар. Биз бу жумладан шаҳарда турғучи ўзбекларнинг «сарт» деб онглатилган маънони дарак этамиз. Саёсат деган нарса бошқа ишларда қулайлик ва муваффақият берса ҳам, бундай масалаларда, бизнингча, зарарликдир. Баённомачи ўртоқлар бизга чин дўст бўлсалар кашф этдиклари ҳақиқатни ичда сақлаб эмас, гарчи аччиғ бўлса ҳам, очиб-чочиб сўзласунлар. Мана шундагина риёсизлик, чин оғалиқ майдонга келур ва шундагина «Дўст ачитиб сўзлар, душман кулдируб», деган ҳикматлик сўзга яқинлашган бўлинур.

Юқоридаги ихтиёрсиз сураатда оғиздан чиққан сўздан сўнг бу жумлага моҳирона бир равишда «Ўзбеклар аксари тожик халқини сарт дейдир», деб андава ҳам юритилуб қўйилган. Уста саёсатчиларнинг садағаси кетсанг арзийдир.

Сўзимиз охирида «Баённома»даги буродарона сўзланган насиҳатларга биз чин кўнгил билан қулоқ берамиз. Буродаро-

¹ Ботин - ички ҳолат.

на насихатлар ва тушундирмак йўллари билан қозоқ бовурларнинг катта-кичиклари салоҳга¹ келсалар эди, деб тилакда қоламиз.

*Жу-бой,
«Қизил байроқ», 1922 йил, 16 июн, 185-сон, 2–3-бет.*

МАТБУОТ

Ҳангама

Иккинчи сонигача ўн беш кунда бир, учунчи сонидан бошлаб ойда бир, тўртинчи нўмиридан эътиборан ойда бир, бешинчи сонини, Худой билсун, йилда бир чиқатурған ўзбекча «Инқилоб» мужаллаи мубажжалласининг² 4-адади³ алайхир-рахмаси⁴ босмахонадан аранг қутилуб чиқиб қўлимизга тушди. Журналнинг бу сони бошқаларига қарағанда мундарижага бой, маълумотга тўқус, сўзга устадир. Журналнинг ёзучилари ҳам қурама бўлуб; уч қозоқ, тўрт ўрус, етти татар, бир тожик, уч ўзбеклардан иборатдир.

Елимлик тил масаласини истисно қилғанда, журнал жанжаллиқ масаладан барийдир⁵, муназзахдир⁶.

«Инқилоб» журналининг ер юзига оға-инилиқ тухумини сочмоқга хизмат этувчи бир мужаллаи мубажжалла эканлигида шубҳа йўқ. Пўчталўнларнинг хабар беришларига қарағанда, «Зухал» билан «Аторуд» юлдузларида ҳам «Инқилоб»ни суюб ўқур эканлар. «Миррих»да эса «Инқилоб»нинг 1-2-нчи сонлари ортуқ бир муҳаббат билан ўқулған. Лекин учунчи сонидан бошлаб орада бир онглашилмовчилик чиққан ва 4-нчи ададда бу онглашилмовчилик тагин ҳам кучайсиб, «Миррих» ўқувчиларини иккига бўлинувларига сабаб бўлған. «Миррих» юлдузидан олинған кейинги пўчта хабарига қарағанда, онглашилмовчилик кичкинагина бир нуқтада экан. Шундайки (Ер юзидаги «Инқилоб» ўқувчиларига ҳам маълум бўлса керак), журналнинг 2-нчисонида «Асари бадиъа» лавҳаси остида мархум қозоқ шо-

¹ Салоҳ – тўғрилиқ, одоблик, ахлоқлик.

² Мужаллаи мубажжалла – эътиборли журнал.

³ Адад – сон.

⁴ Алайхир-рахма – раҳматли.

⁵ Барий – холи, озо.

⁶ Муназзах – пок, тоза.

ири Обойдан* бир намуна ёзилган эди, мана ушбу «бадиъа» «Миррих»даги Обой ва унинг теварагида бўлган қозоқ бовурларнинг руҳини нақадар юқори кўтарган бўлса, Навоий ва навоийчи ўзбекларни шу янглиг руҳларини туширмакка сабаб бўлган. Чунки Навоий биринчи галда намуна учун ўз «Асари бадиъа»сининг «Инқилоб»да қўйилмоғини куткан экан. Хабарларга қараганда, Навоий 3-нчи сон «Инқилоб»даги «Асари бадиъа»дан бир оз ранжиган бўлса-да, лекин 4-нчи сондан умидланиб, «Тўртинчида мандан бир нарса бўлур» деб кутиб тургани устига лўп этиб татар шоири Тўқайнинг* «Жайги тонг»и¹ босилиб, Навоий ва навоийчиларга тагин ҳам ёмонроқ таъсир эткан, ривоятларга қараганда, Навоий ва унинг теварагидагилар «Инқилоб»нинг «ўзбекча»лиги тўғрисида шак-шубҳага тушганлар ва ҳатто сабағич қалам билан «...Ўзбекча журнал» ўрнига «Қозоқча-татарча журнал» деб ёзиб ҳам қўйганлар. Масала бунинг билангина қолмай, «Миррих»нинг удабо² ва шуаролар³ йиғини»да Навоий Обой билан Тўқайга учуруқ қилиб, «зўраки шоирлар...» деб қўйган. Қизиққонлиқ Обой бунга қарши сукут этишка чидай олмай «Чидаганга чиқарган, пилтакач» деган. Тўқай ҳам жим тура олмаган: «Син бунарға бик очуланма, Навоий ҳазрат, шеғрингни татар онгламитурган бир тилда бик ямсиз⁴, бик чувар⁵ ёзилсинг. Ул энди шулай булмича мумкин тугил!» деган.

Буларга қарши Навоий: «Тотор учун чигатой тилини онгламоқ оғир келгай» деб сўзлай бошлаган экан, мирзо Бобур:

*Ашборинг, исминг, фазлинг машҳури офоқ⁶ турур,
Арзимаған иш учун қизишувинг отингға келишмай турур, –*

деб Навоийни тўхтатган. Мана шу «Миррих»даги қон қизишувларни истисно қилганда, «Инқилоб» муттафақун алайх⁷ суюлуб ўқулмоқдадир.

¹ «Ёз тонгги».

² Удабо – адиблар.

³ Шуаро – шоирлар.

⁴ Ямсиз – тушунарсиз, хунук.

⁵ Бик чувар – жуда қўпол.

⁶ Машҳури офоқ – оламга машҳур.

⁷ Муттафақун алайх – бирон ҳадисни имом Бухорий ва имом Муслим бир хил ривоят қилган бўлсалар, муттафақун алайх, дейилади; бу ерда «бир фикрда» маъносида.

Облошқасиндағи масжид суратига ишониб бўлса керак, сўнгги кунларда «Инқилоб» домлалар кўлида ҳам кўриниб қолди. Кейинги сон «Инқилоб»нинг идорадан жавоблар қисмида: «...Чилбирни ўзимизга топшириб қўйсангиз, халқнинг тараққий ва саломатига мувофиқ бир жойдан бошлаб олиб чиқамиз» деб берилган ваъда билан С. Айний афандининг ҳам «Инқилоб»га бўлган ихлоси илгариги ҳолига қайтган. Кимгадир: «Чилбирнигина эмас, арқонни ҳам «Инқилоб»га топширдим!» деган.^{1, 2}

*Мухлисингиз Жулқунбой,
«Қизил байроқ», 1922 йил, 17 июн, 186-сон, 4-бет.*

ЖАСОРАТ – АЙБ ЭМАС

Биз жасорат сўрар эдик, лекин бериш қаерда?! Жасоратимизнинг қолган-қутқанини ҳам олмоқ муддаосида эдилар. Биз сўз эркинлиги сўрар эдик. Лекин тилимизни тек-тугидан кесмоқчи эдилар. Жасорат биткан эди, тил кесилган эди... Юрагимиздаги бир оз умидни истисно қилғанда, бошқа нарсалар юлиниб-юлқинган эди.

Ниҳоят фиғон ва нолаларимиз арши-аълоларга етканда, умидимиз куёши Ўктабрдан туғди. Жасорат бўғмагарларининг оёқлари осмондан, тил қассобларининг манфур гавдалари жаҳаннам тегидан келди.

Ўктабрдан биз бошлиқча жасорат олдиқ. Сўз эркинлиги олдиқ. Чиндан ҳам Буюк Ўктабр инқилобининг ишчи ва камбағаллар синфига берган емиши жасорат эмасми эди?!

Қарангиз: бутун умри рутубатлик ишхонада ўткан бир ишчи, ўлтуриш-туриши, ошаш-ичиши, ёлғуз меҳнатни-кет-

¹ Ўша вақтдаги имло масаласи туфайли журнал идораси «Юбориладиган мақола ва шеърлар ўрта имло билан ёзилса ва янгича ёзиб идорани машаққатга солинмаса эди», деб берган эълонига С.Айний хат ёзади. Идора С.Айнийга қуйидаги жавобни ёзади. Самарқандда С.Айнийга: «Хатингиз тегди. «Инқилоб»нинг ҳозирги имлосида бир инқилоб зухур эткан ҳолда ёзолмайман, деб ваъда бергансиз. «Инқилоб» идорасининг туткан маслағи умуман ўқуғувчиларга белгуликдир. Бинобарин мақола ёзмоқдаги ғайратингиз озаймасун, деб орзу қиламиз ва бу масала тўғрисида чилбирни ўзимизга топшириб қўйсангиз халқнинг тараққий ва камолотига мувофиқ бир жойдан бошлаб олуб чиқамиз деб ваъда этамиз. Сизнинг ҳам орзу ва фикрингиз кўзда тутилув. Ҳар ҳолда «Собирларнинг жойи жаннатдир». Муаллиф бу мақоласи билан журнал мундарижаси бир оз миллий руҳда тузилса мақсадга мувофиқ бўлув эди, деб кинояли фикрини тақлиф қилиб ўтади.

² Н. Тўрақуловнинг жавоб мақоласи китоб охирига илова қилиб берилди.

моннинггина тасаввур этмакка мажбур бўлган бир деҳқон бу кун бизнинг тушларимизга кирмаган фикрларни сўзлайдир, ҳайрон қолдирарлиқ даражада хат-ҳаракатлар кўрсатадир, буниси кифоя қилмагандек уста дипломатларнинг етишмаган ерларини туртуб тўғрилайдир!!!

Нега бу мундоқ? Дорулфунун битирганми эди бу ишчи? Сиёсат билан шуғулланганми эди бу деҳқон? Ва ё социализм элчиси буюк Карл Марксдан беш-ўн йил дарс олганми эди бу иккиси?

Бу эҳтимолларнинг биттаси ҳам эмас: буюк ўктабр инқилоби уларга жасорат берди, онг берди, ҳақ берди! Шахсият кирлари, аксил ҳаракат ғуборлариға мулаввас бўлмаган¹ жасорат шўролар ҳукуматининг негизидир – асосидир. Шунинг учун ҳалигидек пок жасоратлар учун бепоён таажжубланмакка, ҳадсиз ҳайрон қолмоқға ҳеч бир кимсанинг ҳаққи бўлмаса керак.

Биз миллат ва миллатчилик дарёсида сузғучи бир жасур бўлуб танилубмизки, бизни кечирсунлар!

Истанбул қаҳвахоналарининг мужассам типи бўлган бир норгилахўрнинг² миллатчилик ва миллат масалалари билан неча ғрўшлиқ³ иши бўлсун! Қувваи ақлиясини Истанбул қаҳвахонасидан бошқа бош оғриғиларға нега юборсун?!⁴ Тузук, унинг бир оз айби, кечирилмаслик бир қусури бор: у арайишчи⁵, ҳажв эмас, латойиф⁶ билан орамиздаги баъзи камчиликларни тузатмакчи!

«Қизил байроқ»нинг 186-нчи сонида бирдан бир ўзбекча «Инқилоб» журналиға ўзбек ёшларининг эътиборсизликларини кўрсатиб, журнал ҳақида кўча-кўйларда маъносиз айб тақиб юрган баъзи ёшларимизни тасвир этиб ўткан эдик. Лекин «Паспўрт йўқотдим» саҳифасидаги бу мақола журнал муҳаррири ўртоқ Тўрақулға қаттиғ теккан, маънони бошқа ёққа буруб, ифодани, таркибни, мақсадни иккинчи томонға йўйилган. Шу муносабат билан мақола ёзғучиғагина эмас, бошқа шоир, муҳаррир, драма-

¹ Мулаввас бўлмаган – булганмаган, беланмаган.

² Норгилахўр – чилимкаш.

³ Ғрўш – қуруш (арабларда майда пул бирлиги), грўш

⁴ Истамбул қаҳвахоналари доим одамлар билан гавжум бўлиб, гурунг қилиб ўтираверадилар, бу одат ҳозир ҳам шундай.

⁵ Арайиш – тартиб.

⁶ Латойиф – нозик маъноли сўзлар.

тург, «Қизил байроқ» ва тағин алла кимларга, ҳатто шу мақолани ўзига жойлаган қоғоз-сиёҳга довр ҳайф дейилган, афсус ейилган!

Ортиқ қизилган, адаб доирасидан чиқиб бўлса-да, сўкуб қолмоқ кўзда тутулган, шаънга лойиқ келмаган ҳаракатлар ҳам бўлган. Кўча сўкишларини келтуруб, тақдиси эҳтиром зим-мамга юклатилиб қолдирилган, матбуот риоясини ҳам эсдан чиқарилган.

Ёш ёзғучиларимизни илмсизлик, ишсизлик билан айблаб таъна тошлари отасиз. Лекин бундай таъналар бизнинг каби ишка янги бошлаган бир миллат учун ўринсиздир. Биз мутараққий миллатларнинг тараққий тарихларини текширсак, кўрамизки, бошда улар ҳам матбуот ишлари билан юргучилар сизнинг таънангизга маҳкум ёшлар бўлгандирлар. Бир жиҳатдан сизнинг таънангиз эндигина матбуотга яқинлашиб келмақда бўлган ёш талантларни маъюсиятга туширмақдан бошқага фойдаси тегмас.

Таънангизга маҳкум ёшлар янги адабиётимиз учун тақдирга лойиқ нарсалар бердиларки, майдондадир. Лекин даввоси тоғ-тошдан ҳам улуғ бўлган зотлардан ҳали адабиётимиз арзуғулук бир нарса ҳам кўрмади...

Энди жавоб берайлик: бу кунгача биз Муҳиддин Арабийгагина эмас, ҳатто ўзимизнинг Абдуллатифларга¹ ҳам тил тегизиш ҳамоқатида² бўлмадиқ ва бўлмаймиз. Арабий билан ўз даражамизни яхши билиб Арабий олдида офтобдан бир зарра бўлмаганлигимизни яширмаймиз. Ҳали жаҳли мураккабга³ қолғунимизча йўқ. Лекин шуниси бор: Арабийнинг кўрган тушларига, олами мисолига (олами мисол)⁴ ишонмак мажбурияти бизда йўқ. Бу эрса номашруъ⁵ бир жасорат бўлгани каби бунинг билан бизни ҳеч кимса айблай олмас. Йиғи билан кулмак орасида мутараддид⁶ қолмоқнинг асло лузуми йўқ!⁷

¹ Мирзо Улуғбекнинг ўғли Абдуллатиф кўзда тутиляпти; адашган, жоҳил маъносидан.

² Ҳамоқат – аҳмоқлик.

³ Жаҳли мураккаб – билимсиз, ўзининг билимсизлигини билмаслик, илмдан келадиған жаҳолат.

⁴ Олами мисол – Ибн Арабий фикрича, «Олами мисол» ҳақиқий олам бўлиб, унда нарсаларнинг сурати моддийлик билан номоддийлик ўртасида бўлар эмиш.

⁵ Номашруъ – шариатга хилоф.

⁶ Мутараддид – иккиланмоқ.

⁷ Абу Бакр Муҳиддин Муҳаммад ибн Арабий (1150 – 1240) мўътазила мазҳабининг йирик намояндаси, «Ваҳдати вужуд» таълимотининг асосчиси.

Адабиётимизга Аёз Исҳоқов*, Фотих Амирхонлар*, танқидчилар ва ҳажвқашлигимизга Олимжон Иброҳимовлар* тилагида бўлинубсиз. Бу зарарсиз хайрихоҳлик бўлса ҳам, орада бир онглашилмовчилик бор. Оналаримиз отини Аёз Исҳоқов, Олимжон Иброҳимов қўюб болалар туғуб берсунларми? Ва ёки туғулган болаларнинг қайси бириси Аёзга ва қаюси Олимжонга ўхшар экан деб, умр ўздирайлуқми?

Бизнинг кичик ва қисик миямиз бу масала тўғрисида шуни демакка мажбурдир: муҳитимиз ва ўзимизга яраша Аёзларимиз, Камолларимиз*, Олимжонларимиз бордир. Бизнингча, Аёз ва ё Олимжоннинг худди ўзи бўлмоғи шарт эмасдир.

Танқид сўзига берилган маъно бизнингча дуруст эмас. Танқиднинг маъноий луғавийси саралаш, арайишини олмоқ деган сўздир. Наинки ер билан яксон этмак! Бу кунгача биз танқид қилмоқ билан асарликдан чиққан ва ер билан яксон бўлган бир нарсани ҳам кўрмадик, балки мукаммаллашканларинигина кўрдик...

Бизни қадрношунослик ва нонкўрлик билан ҳам айбламакчи бўлганлар. Мусо Жоруллоҳ*, Ризо* ва Рашид қозиларнинг* ҳам Исмоилбекларнинг қадрларини, туз ҳақларини лозимича билмаган Шарқ йигити ичимизда турмасун демакчи бўламан. Уларнинг хизматларини тақдир этмагучи мажнундир¹, бошқа эмасдир.

«Ҳанги» дейсиз. «Уят-уят!»ларни ўзингиз қатор-қатор чизасиз-да, лекин амалга келганда ўзингиз уялмайсиз. Бу уятсиз хитобингиз матбуот билан бизга янгилик бахш этмайдир. Нечукким собиқда ўруснинг мустабид тўраларидан «Ҳанги» хитобини кўб эшитуб келгандирмиз. Бу кун бу таъбирни (таъбирми-таҳқирми!) ўзимизнинг «Мана» деган бир йигитимиздан эшитар эканмиз, бизнинг учун зиҳи саодат!²

Қадим юнон файласуфлари оламни Аллоҳ яратган деб билмай, уни қадим, азалий (Олами қадим) деб билишган. Чунончи, муътазилийлар оламни Қуръон ва сунна таълимотидан ташқари ақл билан ҳам идрок этиш мумкин деб биладилар. Аҳли сунна эса, оламни «Олами ҳодис» (Ўзидан кейин яратилган) деб биладилар. Ибн Арабий ҳатто кўрган тушларини ҳам ҳақиқат деб билар эди, деган ривоятлар бор. Зеро, ҳадиси шарифларга кўра, пайғамбарлар ва баъзи солиҳ бандаларнинг тушлари «солиҳ тушлар» деб аталиб, улар воқеликда инобатга олиниши диний манбаларда келган.

¹ Мажнун – ақлсиз.

² Зиҳи саодат – қандай бахт.

Шийий ва ё суннийлик даъвоси ёки ифвогарлик муддаоси хошо ва калло¹ бизда йўқ. Дуо қилингизки, бу балойи осмонийдан² ҳаммамиз ҳам эмин³ бўлайлик!

Сиз «Ҳаммамизга ҳам афсус» деб гувранасиз⁴, лекин ман «Ҳаммамизга ҳам баракалла!» деб сўзимни тугатаман.

Жулқунбой,

«Қизил байроқ», 1922 йил, 1 июл, 191-сон, 2-3-бет.

ҚУРБОНЛИҚ ЎҒРИЛАРИ

Кичкина хангама

– Қурбон ҳайити ҳам келди... Бу йил қурбонликдан қалайсиз, Ҳожи?

– Ҳайронман, бой, ҳайит харжилари ҳам кўпайиб кетди.

– Қилиш керак, қилиш! Худонинг ўзи етказадир. Сиз билан ман энди қилмасақ бўлмас.

– Шуниси ҳам бор... алҳамдулиллоҳ, сиз ва бизнинг давлат тўғрисида камчилигимиз йўқ. Қора молға қўшулсақ мумкин?⁵

– Шериклик ошни ит ичмас, қурбонликнинг энг яхшиси қўй! Қўй сўяберинг, Ҳожи! Ўзингизда боқилган бўрдоқилардан бордир, албатта?

– Бор, уч-тўртта бор.

– Ана шулардан биттасини кўттариб уринг-қўйинг!

– Бултур имлама қилган эдик. Энди бу йил маҳаллада оч-ориқ кўб, имламага ҳам қараб турмаслар...

– Этканингиздек, ман ҳам маҳалладаги оч-ориқлардан жуда тўйдим, ўзлари сўрамасалар ҳам, ёш болаларидан сўратуб, уй ичимизни безор қилдилар. Яхшиси шуки, «имлама» ҳам қилуб ўлтурманг-ку, энг осони «димлама» қилинг, димлама хо-хо-хо...

– Ҳи-ҳи-ҳи... «димлама»нгиз ҳам қулоғимға иссиғ, иссиғ киради-я, бироқ шартига тўғри бўлмасмикан дейман...

¹ Хошо ва калло – йўқ, асло.

² Балойи осмоний – тақдир синови.

³ Эмин – тинч, хавфсиз.

⁴ Гувранмоқ – минғирламоқ.

⁵ Қурбонлик қилувчи ўзига тўқ етти киши бир бўлиб битта қорамол сўйишига ишора қилинган.

– Қурбонлиқнинг шарты қон чиқариш, бундан бошқа шарты йўқ. Марҳум домла ҳам қилган қурбонлиқларини ҳеч кимга бермай, ўзлари пок-покиза тушураар эдилар.

– Ҳовва, марҳум домланинг садағалари кетсанг арзийдир. Лекин шундай ҳам бўлса, кўнгил бўлмайдир...

– Сиз ман айтқандек қилаберинг, савоби сизга, гуноҳи манга! Агар ҳимматингиз жўш уруб кетса, бизга ўхшаганлардан бир-иккитасини чақириб дуойи фотиҳа қилсангиз, тагин яхши, тузукми?

– Эй-й, бизда жон¹ бор дейсизми, бу йил сиз ҳам шундай қиларсиз бўлмаса?

– Эй-й, сиз ёш боламисиз, Ҳожи, бизнинг қурбонлиқ ҳар йили «димлама» ҳи-ҳи-ҳи...

Эшитдингизми, бу икки уйинг куйгурнинг қурбонлиғини!

Қурбонлиқнинг борлиқ ҳикмат ва фалсафаси айёми саҳарғи кунимиздаги оч оилаларни тўйдирмоқдир ва Аллоҳ даргоҳида ийд кунлари оч ётқан оилаларни тўйдириш нияти билангина қилинган қурбонлар мақбулдир ва чин қурбон ҳам шунисидир.

Агар юқоридаги икки ўғрининг фикрида бўлсангиз, сизнинг ҳам уйингиз куйсун!

Жулқунбой,
«Қизил байроқ», 1922 йил, 4 август, 205-сон.

МОЧАЛОВ

Кичкина фелетўн

Отингдан айланай Мочалов*... Исми шарифингни эшитсам бутун борлиғимга сирқироқ кирадир, Мочалов!..

Ўтуб кетди ўшал даврларинг: Эски шаҳар кўчаларида мубо-рак вужудинг кўриниб қолса, ҳомилалик хотунлар бола ташлар, йиғлоқ болалар йиғидан тўхтар, дағдағаи золимонангни татиған бенаволар² дир-дир қалтирар эдилар. Қўлингда камчин, белингда ошпичоқ, шопдак муртингнинг остидағи сассиқ оғзингдан «Қизингни... онангни... динингни... ота-бобонгни...» деган зикри олийлар доим фаввора урар эди. Эски шаҳарнинг

¹ Жон – жонлиқ, туёқ.

² Бенаво – фақир, қашшоқ.

етти ёшаридан то етмиш ёшариғача санинг сўкуғингда, те-
пуғингда эдилар. Балки қўмсарсан ўшал кунларингни?

Албатта, қўмсайсан. Бошқаларини қўмсамасанг-да, ифтро-
вой гилди¹ кўпаслар меҳмонхонасида еган паловларингни,
норинларингни қўмсайсан. Пудратчилар, заводчилар уйла-
рида ичкан ароқларингни, ҳафта сайин қозилардан келиб ту-
ратурган пакетларни, айниқса, 1916 йил рабочий воқеасида
давлатхонангга арз-дод учун борганларни отиб, гуноҳсиз қон-
ларни сув ўрнига ичишларингни қўмсайсан!² Фалакнинг гарди-
ши қуриб, уйи куйсунки, санинг машъум кунларингни қайтуб
келмаслик этуб, тузатди. Бунинг билангина қолмай, тинчки-
на ишлаб турган иссиғ ўрнингни совутди-да, турмага кетириб
тикди. Фалакат улуғ, фожиъа катта... Бу кун инсофи йўқ, раҳми
оз (гўёки ўзинг) Тошканд мусулмонларининг борлиғи деярлик
санга даъвогар!

Эй фалак, уйинг куйсун фалак. Мочалов тўрага ўшал давлат-
ларни ўзинг бермадингми? Энди бечоранинг қариган кунлари-
да бу янглиғ сарсон, бунчалик саргардон қилишингда қандай
ҳикмат бор? Қайғурма, тўрам. Кўбчилик эмасми, балки шав-
катлик кунларингда иссиғингни кўрганлар ҳимоянгда бўлур-
лар. Агар ишинг чаппа кетса, жонинг жаннатда бўлсун!..

Жулқунбой,

«Қизил байроқ», 1922 йил, 26 август, 212-сон.

ЛАЙЛИ ВА МАЖНУН

Кичкина фелетўн

Мақоланинг сарлавҳасини кўриб «Лайли ва Мажнун» опера-
сига танқид экан, деб миянгни айнитиб ўлтурма, ака. «Лайли ва
Мажнун»ни ва умуман, театру кечаларини танқид қилиб: «Мана

¹ Вторая гильдия – Россияда савдогарларнинг бойлигига қараб бериледи-
ган I-II-III даражалар.

² 1916 йил 25 июнда подшо Николай II нинг «Империядаги бегона халқлар
эркак аҳолисини ҳаракатдаги армия туманида ҳарбий иншоотлар ва шунингдек,
давлат мудофааси учун зарур бўлган бошқа ҳар қандай ишларга жалб қилиш»
фармониға мувофиқ Сибир, Қозоғистон, Ўрта Осиё ва Кавказ маҳаллий аҳоли-
сидан 19 ёшдан 43 ёшгача бўлган 400 минг эркак, жумладан Туркистондан 250
минг эркак мардикорликка сафарбар қилиниши лозим эди. Ўшанда маҳаллий
халқ бу қарорға қарши бош кўтарган, исён мустамлакачилар томонидан қонга
ботирилган эди.

бу артист қинғир экан, мана буниси қийшиқ экан, китоби ундай экан, декаратсияси бундай экан деб критика санайтурған жинни бўлганимча йўқ. Ўюнни бир артист бузуб ўйнаса, яхши билгилки, «дарбисот»¹ дастмойнинг ўзи шул, тузатиб ўйнайдими, буниси ҳам ўзида бори; бир драматурғнинг ёзғани тўртта шоптоли данакдан иборат бўлса, бунга ҳам ҳалиги «дарбисот»нинг ўзи кофий, шофий² – лўнда жавоб». Каминанинг назариясидек файласуфона бир назарияни кунчиқар билан кунботарға зир югуриб изласанг ҳам, яхши билгилки, тополмайсан!

Мавзудан четка чиқдим, шекиллик, мақсадга кўчайлик энди:

Ўнг биқинимда самарқандлик биртаси, чап биқинимда қўқонликнамо яна биртаси бўлгани ҳолда кетдик «Лайли ва Мажнуни»га қараб.

Ҳали соат етти. Демак, ўюн бошланишиға бир ярим, икки соатлаб вақт бор. Куни бўйи тириклик орқасида юруб зериккан халқ кечнинг енгил латиф шамоли остида роҳатланиб, тоза ҳаво исинмакда эди. Биз ҳам уччовлашиб, оғзимизни тоза ҳаво сари каппа-каппа очиб, кўчанинг у бошидан бу бошига бўзчининг моккисидек бориб кела бошладиқ. Зебо бўй, сарвиқадсимон тан, шахло кўз, бодом қовоқ, юпқа томоқ санамлар ҳалидан-ҳали ёнимиздан ўтиб турадирлар. Бошқа вақтдағи каби ситам, илтифотсизлик, нозу карашма деган гаплар ҳам билмадимки қаёққа кетибдир, йўқ. Уёқ-буёқни холи, кўзни шамғилат қилиб санга қарайдурлар-да, қошларини учуриб, кўзларини қисиб юборадирлар... Бу вақт манга ўхшаған жиз ихтиёри қўлида бўлмағанлар пўрт учди, дейилса, мумкиндир...

Ўзимизнинг бир йигит, ҳалиги қисқичбақалардан биртаси, бир дақиқалик «имқўқ» билан танишиб ҳам олдилар. Йигитимиз сўрайдир:

– Ўзингизга ўхшаған Лайлилардан тағин борми?

Қисқичбақа жавоб берадир:

– Бор. Биз тўрт Лайли.

– Очен хорошо, биз ҳам тўрт Мажнун, айда!

Қўлтуклашиб ҳам кетадирлар. Савдо ортиқ қизгин, бозор чаққон. Уларнинг Лайлисига етарлик бизнинг Мажнунларимиз ҳам йўқ эмас.

¹ Дарбисот – бисотида бори.

² Кофий, шофий – етарли.

«Колизей»да¹ ўлтурамиз. Лайли ва Мажнунлар танаффус чоқларида жондан безор қиладилар. Биринчи қўнғироқ Лайли-Мажнунлар ташқарида, иккинчи қўнғироқ, ҳамон дарак йўқ, учинчи қўнғироқ чалиниб парда кўтарилгач, золнинг ичида дув тўполон. Саҳнада ўюн, бизнинг золда қий-чув, тақуртукур, худди кетмон бозор.

«Уйнинг куйгурлар, илгарироқ ҳаракатингни қилиб олсанг бўлмасми», – деятурган терговчи йўқ. Ман бўлсам:

– Лайли ва Мажнунлар, – деб ўлтурабераман.

Ёнимда ўлтурган самарқандликни бошда эсли бир йигит, деб ўйлаган эдим; кейинда бунинг ҳам палчаваси чиқиб қолди, «оҳ» тортадир, афсус ейдир. Унинг кейинидан бир жуфт форсий ғазал ҳам ўқиб юборадир.

– Ҳа, нима бўлди, акун?

– Маориф масаласи эсимга тушди...

– Маорифга нима қилибдир?

– Маорифимизнинг нима бўлғони майдонга. Самарқанддан маориф ишлари тўғрисига вакил бўлуб келган эдим. Ташкандга бўлгон маориф ишчилари думларини тутқузмайлар... – деб ҳасратидан чанг чиқара бошлади. Бизнинг Тошканднинг тараққийсидан хабари йўқ кўринди бечоранинг.

– Эйй, – дедим, – бизнинг Тошканднинг тараққийси ошиб кетди, ўртоқ, – дедим. – Бизнинг Тошкандда маориф деган нарсанинг тарихга топширилганига энди кўб вақт бўлди... Агар Тошканд маорифи билан кўришмакчи бўлсангиз, музаи миллиямизга² марҳамат қилингиз, дедим.

Чироғ ўчди.

Парда очилди.

Лайли ўлган эди. Мажнун ҳам ўлди.

«Худо раҳмат қилсин!» – дедик-да, кетдик...

Мана биз «Лайли ва Мажнун» кечасини шундай қилиб ўтказдик.

Жулқунбой,
«Туркистон», 1922 йил, 17 сентябр, 3-сон.³

¹ Колизей театри – Тошкентдаги Амир Темур хиёбонидаги Свердлов номи театрнинг собиқ номи, ҳозирги Ўзбекистон биржа маркази.

² Музаи миллия – миллий музей.

³ «Туркистон» газетаси КП МК, Туркистон МИК органи. 1924 йил 5 декабрдан «Қизил Ўзбекистон» номи билан ўзгартирилган.

ПАСТУ БАЛАНД ДУНЁДА

Кичкина фелетўн

Иш ғарибхонадан¹ чиққунчалиқ, чиқдингми, пасту баланд дунёда сайр эта бошлайсан.

Ёшини яшаб, ошини ошаған ўзимизнинг чолимиз. Соч оқ, соқол оппоқ, кўз нурсиз, тиш тушкан, бел букчайган, қўлдаги асо кўмаклашмаса, оёқлар ҳам юришка қарши; аҳа... дейиш билан жон чиқарға ҳозир... Аммо у ўзининг бу ҳоли билан чин бир маслак кишиси, ўзининг «тўғри» деб билган бир нарсасини бир дақиқа бўлсун эсидан чиқармайдир.

Қаршидаги масжид ичидаги янгигина очилган эски мактабдан ёш болаларнинг чувур-чувур ўқуш товушлари эшитилгач, чолимизнинг букчайган беллари тўғриланиб ҳам кетадир-да, гўё ўзини ўн беш ёшли бола каби сеза бошлайдир.

– Худоё шукр, Худоё шукр, товушингдан кетай, болаларим! Бултурги йилларда бу кунлар қаёқда эди?! – деб шодланадир.

Кўчанинг иккинчи томонида бангилардан иккитаси ўтуб борадир:

– Бу ерга ҳам очилипти дейман от тўрбадан?²

– Очилмай нима қилсун?!

– Воқиъан...³

* * *

Кўчада фавқул-одат бир ҳол. Ҳамманинг кўзи биравда. Қизларимиздан биртаси юзини очибдир, ёврупоча ясаниб оёқиға тўфли кийибдир! Хайр, очибдир-очибдир, кийибдир-кийибдир, бунга нега бунча ота гўри – қозихона?

Бир томондан биртаси айтадир:

– Эй, эссиз мусулмончилик, сатқи диёнат! Сани туғуб ташлаған ота-онангга лаънат!

Иккинчи томондан иккита думи қопқонда қолғанлар⁴ кўзларини тўлатиб-тўлатиб қарайдирлар-да:

– Иби, бажо-ку?⁵

¹ Ғарибхона – қорин.

² От тўрва – мактаб болаларининг китоб соладиган жилди, халтаси; отнинг ем соладиган тўрвасига ўхшатиляпти.

³ Воқиъан – ҳақиқатан, айтганча.

⁴ Думи қопқонда қолғанлар – кийими қопқонга тушиб юлиниб қолғанлар, яъни қалта кийинган замонавийлар.

⁵ Иби, бажо-ку – ия, тузук-ку, тайёр-ку.

– Пичоққа илингудакми?

– Илинармикин, дейман!

Мана бу икки мусулмоннинг бир ишка икки хил қараш. Мусулмонларнинг ҳақроҳи¹ бўлган шарият қандай қарар, буни пешвои ҳақиқийларимизга² ташлаймиз... Агар бунлар ҳам кўзларининг қовоғи орқали қарасалар... вой бизнинг умумий ҳолимизга!

* * *

Растанинг ичида тапур-тупур жанжал, тапур-тупур жанжал.

– Ҳа нима?...

– Каримжоннинг* – бинифиси³, Майрамхоннинг* – гул ўюни. Бораверинг томоша, бораверинг томоша! Борғанлар дармонда, бормағанлар армонда!

Араванинг олдида иккита тасқара ўрус, кетида иккита масқара карнай. Тасқараларнинг биртаси худда Истанбулнинг «Дорул-воъизин»ини⁴ икмол⁵ этиб чиққан бир воъиз⁶: чўзуб-чўзуб Майрамхонни махтайдир, бунинг орасида маймунларча ҳаракатлар ҳам қиладир...

Бу бир арава тасқараларга қарши халқ фикрда, ишда, амалда бирликни сақлайдир. Ҳамма Дажжол⁷ чиққандек араванинг теварагида, лабларнинг таноби қочған, ҳамма шу тасқаралар билан кўнгил очқан, бунга қарши лом йўқ, мим йўқ, худди халқнинг ўзи шу бир арава тасқара билан баробар деярсиз. «На ўро хатару ва на ўро зафар!»⁸ Бораверинг томоша, бораверинг Майрамхон!

* * *

Бундан бир неча йил илгари Хадра мавзеида бир катта тўполон чиққан эди:

– Ҳа нима гап?

¹ Ҳақроҳ – тўғри йўл.

² Пешвои ҳақиқий – шарият пешвоси.

³ Бенефис – даромади тўла ёки қисман маълум бир актёрга тўланадиган спектакл.

⁴ Дорул-воъизин – воъизлар мактаби.

⁵ Икмол – камолга етказиш; тугатиш.

⁶ Воъиз – ваъз айтувчи; сафсатачи.

⁷ Дажжол – мусулмонларнинг эътиқодига кўра, қиёмат куни яқинлашганда одамлар гумроҳ бўлар экан. Шунда бир кўзли махлуқ – Дажжол пайдо бўлиб, нағма чалиб одамларни нотўғри йўлга эргаштириб борар экан.

⁸ «На ўро хатару ва на ўро зафар» – бундан на хатар бор, на ғалаба бор; фойдаси ҳам, зарари ҳам йўқ, бекорчилик.

– Буз ҳовлиларни, ҳайда эгаларини, ур, йиқит, текисла, гиш келтур, кўтар тупроқни, ол пудратини, қур вивескани, чақир артисткани, ёз песангни, соламиз «Шарқ саҳнаси»ни!

Ол-ҳа... бу орада нечта одам ўлган-у, нечта чўлок, нечта мўлоғу бир неча ўн миллиардлаб чиқиму, ё раббим, ўз паноҳингда асра бу балолардан!..

Тунов кун бошим оғиб шу «Мажмаъул-асхиё»дан¹ ўтуб қолурманми? На аҳли ғайратдан дарак ва на аҳли меҳнатдан хабар. Бўлғуси «Буюк Шарқ саҳнаси» биносининг ўрнида баъзи аҳли ҳожатлар ўз ишлари билан оворалар...

– Ҳа, нима жин урди?

– Эй, ака плони тўғри келмади. «Муассисони саҳнаи Шарқ»² «муассисёр»ликни³ ихтиёр айлаб, «Азми дарёи Жангоҳ» олдилар, дейишлари борми, жон-поним чиқиб кетиб, «Энди тошкандликларнинг тоза уйлари куюбдур» дедим. Чунки у қаҳрамонлар «муассисёр»ликни ихтиёр қилган бўлсалар «Буюк Шарқ саҳнаси» учун на Тошканднинг бузулмаган бир томи қолсун ва на кавланмаган ери!..

Жулқунбой,
«Туркистон», 1922 йил, 5 октябр, 10-сон, 2-бет.

ДАВОСИЗ ДАРДЛАР

Ҳангама

Дард кўб – давоси йўқ, ҳасрат узоқ – кечалар қисқа, манзаралар ажиб – кўзлар кўр, жарт-журт зўр – натижалар кичик, манзил узоқ – роҳила оз, ваҳима катта – тўй бедарак, осмон узоқ – ер қаттиқ, бўйи бир қарич – соқоли икки қарич...

Сиз ўқуй берсангиз, ман шунақангги бир-бирисига тескари жумлаларни Маллахоннинг давангидек⁴ қатор-қатор, сулайтириб-сулайтириб ташлайберсам. «Мифтоҳул-жинон»нинг ривоятига қараганда, агар дарёлар сиёҳ бўлиб, харилар қалам бўлса, япроқлар қоғозга айланиб, қурбақалар ўқуғучи бўлсалар,

¹ Мажмаъул асхиё – сахийлар жамияти; муаллиф бу ерда киноя қияпти.

² Муассисони саҳнаи Шарқ – Шарқ саҳнасининг қурувчилари.

³ Муассисёр – асос солувчи, яратувчи, бу ерда муаллиф киноя билан сўз ўйини қияпти.

⁴ Маллахоннинг давангидек – Туркистон хонларидан ўтган Маллахон ҳайвон, парранда боқишга, ит, қўчқор уруштиришга ишқибоз бўлган экан. Муаллиф шунга киноя қияпти.

бу аживаи-таралаларни чоп қилиб тарқатғучи Давлат нашриётининг Эски шаҳар матбааси бўлса, бунинг савоби бутун Туркистон мамлакатининг думоғига худда сассиқ саримсоқдек таъсир бериб, ҳар қайси ўзбекларнинг номаи аъмолларига¹ ҳар йили тўрт фаслда хурракни батанг қўйган мўмин ва мусулмоннинг аъмоли солиҳаси² ёзилур экан.

Энди бир озғинаға фалсафа, эътиқодиётни қўятурайлик-да, «дарди бедаво»ларимиз устига ўтайлик.

Туркистон истатистика идорасининг тўплаған сўнғги маълумотиға кўра, Эски шаҳардаги «Ҳаракатдан баракат» мактабларининг сони шу кейинги ҳафта ичида юзга-юз ортиб кеткан. Масалан: ўткан ойда етти юз қирқ бир оғилхонадан иборат бўлған халқ ибтидоий дорул-жунунлари³ ярим мингга, қорихоналар беш юздан тўққуз юзга етмишдир (қорихоналарда бир оз секинлик). Бу сўнғги очилған ибтидоий дорул-жунун ва қорихоналарнинг муаллимларида ҳам фавқулоддалик бор, дейдилар: соқоли от тўрбадак, саводи чиқар-чиқмас фариштасуфат зотлардан иборат бўлиб, ёш болаларимизни бир йил комил деганда муллаи боамал, бунинг устига даққи, калвак, оғзинг қани десалар, қулогини кўрсататурған «дарди бедаво» қилиб чиқарар эканлар.

Бу ҳақда сиёсий доираларнинг юруткан мулоҳазаларига қарағанда, ўзбеклар ишни бу тариқа олиб бора берсалар, уч йил комил деганда, Туркистон гўёки иккинчи Амриқо-ку, ўзбеклар орасида ғарчча маданият, на у ёққа ўта оласан, на бу ёққа; худди девори қиёмат! Яна ўшал истатистика идорасининг берган маълумотиға қарағанда, иккинчи томонда қилтиллаб турған Эски шаҳарнинг маъориф шўрваси⁴ бу маданият мактаблари қаршисида қаддини кўтаришға ўйлашар экан. Аммо шуниси бор эканки, ановларда йўқ шағшаға, ановларда йўқ дабдаба бизнинг маъорифнинг шўрвасидан топилур экан!.. Бул ҳам бир дарди бедаво!..

* * *

¹ Номаи аъмол – қилинған ишлар баёни.

² Аъмоли солиҳа – яхши ишлар.

³ Дорул-жунун – жиннихоналар; бу ерда муаллиф эски усулдаги мактабларни танқид қияпти.

⁴ Маъориф шўрваси – «Маъориф шўъбаси» демоқчи.

Бизникилар «Бўрк ол!» деса, бош олишга ҳозир, бир маблағлар десанг, эҳтимолки, нишка тушкан бўлурмиз¹. От билан эшакка солиқ солинибдур, хайр, солинса солинибдур; бу орада бир эшакчи камбағалнинг эшаги очликда ҳаром қотибдур; хайр, қотса қотибдур.

– Ўлган эшагининг солиғини бераверасан!

– Бечора эшагим марҳум бўлди, ака, бу ерда жони узилиб, мана бу ерда ювулди, ана у ерда жаноза ўқилиб, мана бу ерга кўмилди, ака...

– Йўқ, бера берасан! Эшагинг бешдан кам эмас!

Бечоранинг эшаги ўлгани-ўлган, устига-устак мана бу «Бош олғучилар»нинг фотиҳахонлиги қизиқ...

Бул ҳам бедаво дардларнинг бириси².

* * *

Эски шаҳарнинг бошдан-оёқи, оёқдан боши, етти яшаридан етмиш яшари қўтур... Эски шаҳарнинг афкори умумияси³ шу қўтур масаласи билан машғул (Бизда афкори умумия йўқ дегувчилар номаъқул айтибдирлар).

Бечора халқ шу қўтур истибдодидан қутулмоқ учун ўткан-кеткандан илож⁴ сўрашдан бўшай олмайдур. Аммо берилган дору-дармонлардан тўққуз чақалиқ фойда йўқ; ҳамон ҳар кимни кўрсанг: қирт-қирт, қирт-қирт... Пуввак боглаған Ёвропо дўқтурлари ниҳоят келиб-келиб бизнинг «қўтур масаламиз» устида эълони ихдос⁵ қилдилар. «Халқ соғлиқни сақлаш бўлими» бу тўғрида қимир этмайдир. Кейинги кунларда қўтурларнинг ҳаммаси «Халқ соғлиғини сақлаш бўлими эмиш» деган бир резалютсия қабул этди.

Мана бул ҳам бизнинг давосиз дардлардан...

Жулқунбой,
«Туркистон», 1922 йил, 14 декабр, 36-сон

¹ Ниш – мўлжал; сира, моҳият.

² Бу ерда муаллиф марказ солиқларни бир сари солган бўлса ҳам, маҳаллий солиқчилар солиқларни хаддан ташқари кўпайтириб юборганларини танқид қиляпти.

³ Афкори умумия – жамоат фикри.

⁴ Илож – дори-дармон.

⁵ Эълони ихдос – янгилик эълон қилмоқ.

ОҒЗИНГҒА ҚАРАБ ГАПИР

Ҳангама

«Туркистон»нинг 36-сонида «Мухбирларимиздан» биттаси бир нарсани ёзибдирким, ўқуб кўриб нах мухбирнинг оғзини ёриб юборғум келди.

Ахир, уйинг куйгур, сағал оғзингга қараб гапир-да:

– «Исрофлик тўй...» «Самарқандда ўртоқ Қурби ўғулларини кестирди, уч-тўрт кун тўй берди, бир-икки миллиард пул кетди... Тўйга исроф қилган ақчасини «Кўмак» уюшмасига берган-да фалон бўларди...»

Заб куракда турмаган ваҳмаларни қилибсан-да, иним! Сенинг «Кўмак» уюшманг бизнинг мулла Қурбининг кори хайрига қанча кўмак берди? Оғзинг бўлса гапир-чи, бетийиқ! Ва ё бу вағир-вуғуринг мулла Қурбининг тўйига қилган тўёнангми? Ҳайф сенга-э!

Самарқандлик мулла Қурби билан камина – тошкандлик мулла Жулқунбойнинг оналари нима учун туғуб ташлади? Доячимиз нима деб танғлайимизни кўтарди?

– Яхши бойларга куёв бўл, увалик-жувалик бўл, ўғулларингнинг тўй-томошасини кўр!..

Аммо «Тўй қилатурған пулингни «Кўмак»га бер!» дейилмабди-ку? Бас, шундай бўлгандан кейин биз ҳам беш кунлик дунёда бола-чақамизнинг орзу-ҳавасини кўрайлик. Чик эшикка-э, туф бетингга-э... Мухбир деган ҳар бир маза-бемазани хабар деб газетага ёзавермайдир. Андиша керак, риоя¹ керак. Агар мен шундақангги беандишалик қилиб ёзаберсам-чи, нах бутун Тошкандни кийиб юбораман. Тагин меним ёзганларимнинг энг кичкинаси туядек бўлур. Йўқ, мен сенларга ўхшаш беандиша эмасман. Агар мен беандиша бўлсам:

– Фалон даҳанинг бошлиғи, писмадончи ўртоқнинг ўзининг ёшғина хотунининг устига яна бир хотун олмоқ ҳаракатида бўлуб юрганини яхши биламан, шуни ёзсам бўлмасми эди?

Агар мен риоясиз бўлсам:

– Туппа-тузук ишбоши, яхшиғина онги бор бир тавия ўртоғим қайдандир пул топиб, иморат солди, унинг кетидан гуваладек пул исроф қилиб, ҳовли тўйи ҳам қилиб берди. Ўртоғимнинг қилган иши қип-қизил жиннилик, деб газетага ёзсам қўлимдан келмасми эди?

Агар мен андиша қилмасам;

¹ Риоя – юз-хотирлик, андиша.

– Эски шаҳардаги солинатурған театру биносининг мубоширлари камхаржу болонишин¹ деб, «Жангоҳ»га солиб берган театруларида қурбақалар театру бошладилар² деб хабар ёзмасми эдим?

Агар Эски шаҳардаги пули кўпайган хунасаи нотантиларнинг бир оз андишалари бўлса:

– Беш кунлаб айқиртириб қилган тўйимизни, ўн миллиардлаб тўйга қилган исрофимизни маҳалламиздаги кўксини захга бериб ёткан оч-оғриққа бериб, олқишларини олсақ бўлмасму? – деб андиша айламасми эдилар?

Ҳар ҳолда оғизга қараб гапириш керак. Бунинг устига бир чимдим андиша ҳам керак.

Сўз узоқ эрди, мухтасар қилдиқ. Ёмон кўб эрди, муттаҳам қилдиқ.

Ҳозирча хайр:

*Жулқунбой,
«Туркистон», 1922 йил, 26 декабр, 41-сон.*

ТИЛАК

Ҳангама

«Лўли элаклик бўлди, эшаги тилаклик бўлди!»

Хиж-хиж-хиж-хиж!

Киратурғанимиз 23-нчи йилдан тилак эмиш!

Анов маданий миллатлар қаторида биз ҳам янги йилга тилак билан кирамиз эмиш! Яхшики, яқин орада: «Эй, нотавон кўнгилга кўтур жомашовнинг орқаси» дейтурған иши бузуқ йўқ! Бўлмасачи, нах шармандавозлиқ-да!

Мия говлаб ўлтурганда бирдан кўнгилга «Янги йилдан тилак» савдоси тушуб қолмасунми?... «Отанг неччилик-бўзчилик, санга ким қўюбдир бу номаъкулчилик?!» дегандек, ўзимизнинг битта-ю уч чорак ибтидоий мактабларимиз, бўкча-ю елча ўрта мактабларимиз, ботмону даҳсар сиёсионларимиз, «тана-манаси» билан мунча муҳаррирларимиз билан гўё маданий миллатлар қаториға кириб қолдиқ-да, бизга энди янги-янги йилга тилак билан кириш иши кўндаланг келди!

Эй, нотавон кўнгил, эй, бирмирига уч қадоқлиқ шаптолиқоқи, кучала еган жойингга бориб тиришкин-э!³

¹ Кам харжу болонишин – харажати оз, кўриниши ҳашаматли.

² Бу кичкинагина театр Эски жўвадаги болалар театрининг жанубий ён бошида бўлган, 1940 йиллар арафасида бузиб юборилган.

³ Кучала – кишига куч берадиган ўсимлик, унга ўрганган одам емай қол-

«Етмиш яшаган қизнинг етти-етти тилаги бор» дейдирлар. Унга ўхшаган бу нотавон кўнгилнинг ҳам тўққуз-тўққуз тилаги, ўткун-ўткун улкани бор!

Бўлмаса ул ёзсун, сиз эшитинг нотавон кўнгилнинг тилакларини:

1. «Ман қиламан ўттуз, Тангри қилур тўққуз!» Бу сўз бизнинг янги йилда давом этатурган ибтидоий мактабларимизга жуфт тушкай эди! Омин!

Ўткандагидак, бемаза қовуннинг уруғини кўпайтирилса, мактаб ремўнти худда ўқиш бошланатурган кун эска тушса, болалар совуқда дилдирашиб, бит қоқишсалар, ҳар бир тутантуруксиз муаллим ва мураббий қилинуб белгулансалар, болалар билан кўчқор урушдиришиб, халқ ўртасида янги мактабларга янги «обру» орттириб берсалар, иншооллоҳ, тилагимиз кутаткан ўпқонимиздан чиқар!

Ихтор: шаҳар мактабларининг ҳоли шу бўлса, Худо ризоси учун қишлоқда мактаб очишни тилга олинмасун. Чунки «Ёпиғлик қозон ёпиғлик»да...

2. Биз кўбдан-кўб муҳаррир, адиб ва шоирларга муҳтожмиз. Шунинг учун бу йилда ибтидоий мактаб битирмаган талантлик муҳаррир ва адиблар, саводи чиқмаган шоирлар «майдони матбуотимиз»га қадам ранжида қилғай эдилар! Ҳозирги шоир ва адибларимиздан: Фитратга инсоф, Элбекка илҳом, Чўлпонга* жиннилик, Ғозига тўзим, Санжарга* ялқовлик, Ҳожи Муъинга* «Самарқандда чиққан янги асарлар»¹, Гулом Зафарийга «Ҳалима»нинг кайфидан хушёрлик, Садриддин Айнийга «Бухоро жаллодлари»², Абдурахмон Саъдийга домлалиқ учун «Имом Ғаззолий билан Яссавий»³, Шаҳид Эсонга* «Ҳақиқат»дан⁴ бўшаб «Туркис-

са тиришади. Шу ҳолатдан олиб бу ибора ўринсиз гапларни гапираверадиган одамга нисбатан айтилади.

¹ Ҳожи Муъин «Феврал инқилобигача Самарқанд вилоятида чиққан янги асарлар» сарлавҳаси билан «Туркистон адабиётини тафтиш қилатурган ёки адабиётимизнинг тарихини ёзатурган зотларга бир кун керак бўлуб қолур», деб бу рисоаларнинг босилиши, тарихи ва ёзувчиларининг отлари билан ёзиб «Инқилоб» журналида турли китоблар ҳақидаги ахборотномасини чоп эттиради. Қодирий муаллифга бундан кўра муҳимроқ ишлар лозимлигини, бу иш юзаки эканлигини киноя қиялпти.

² С.Айнийнинг «Бухоро жаллодлари» романидан айрим боблар «Инқилоб» журналида чоп қилинган эди. Муаллиф Айнийнинг ўтмишда бошидан кечирган кунларини – Бухоро амирининг берган азобларини эслатиб ҳазил қиялпти.

³ Муаллиф «Инқилоб» журналида А.Саъдийнинг Ғаззолий ва Яссавий ҳаёти ва ижодига бағишлаб ёзган мақоласига ишора қиялпти.

⁴ «Ҳақиқат» – диний, адабий, ижтимоий журнал. 1922 йилда икки сони

тон» газетасига атак-чечак, Мирмуҳсинга* партиядан узулмай-турган кишан, Ашурали Зоҳирийга имло жанжалига ҳафсала, Усмонхонга* ўн тўққуз идорадан хидмат (токи чопа-чопа оёқдан йиқилсун), энг охирда Кабир Бакирга Пиёнбозордаги бутка ўрнига Сабўрнийдан¹ муҳташам магазин тилаймиз...

3. Юзда беш фоиз ташкил эткан ўрус оға-иниларнинг «Правда»лари 10 мингга етканда, 95 фоизлик ўзбекларнинг «Туркистон»лари 8 мингдан 3 мингга тушуб қолди деб «Туркистон»даги оға-инилар гуврана-зорлана бошладилар. «Туркистон»ни 8 мингга эмас, 80 мингга еткузиш учун энг оддий, энг абжақ бир чора бор:

Авалло «Туркистон»ни бир яхши домладан уч кун ўқутиб олинсун, сониян² «Туркистон»да бу кунгача бўлуб келган бўлимлар шу йўсун билан ўзгартилсун:

- Сиёсат ўрнига «Жангномаи ҳазрат Али»дан³ тўрт оғиз;
- Иқтисод ўрнига «Жангномаи Жамшид»дан⁴ бир фасл;
- Фелетўн ўрнига «Нот пинкартўн»⁵ ва «Шерлўк Хўлмс»⁶ ажиналаридан бир парча (негаким, бизнинг зиёлиларимиз учун бу худда пўладга сув бергандек бўладир);

- Ўлка ва Тошканд хабарлари ўрнига, «Алдаркўса» ҳикояларидан, «Алифлайло»⁷ воқиаъларидан ширин-ширин ривоят (эълонларга тегила кўрулмасун, чунки эълон учун «Туркистон»ни олғучи савдогарларимиз кўб кўринадилар).

4. «Инқилоб» журнали бир йилда уч мартаба чиқсун: «Янги йилга бағишлануб бир нўмир, май байрамисига бир нўмир, ўк-табр ўзгаришига бағишлануб яна бир нўмир, жамъи уч нўмир.

чиқиб тўхтаб қолган. Ш.Эсон шу журнал тахририятида ишлаган. Муаллиф Ш.Эсонга ҳазил йўсинида «Туркистон» газетасига хизматга ўтишга, фаол хизматга даъват этипти.

¹ Сабўрний – (Соборный) Тошкентдаги «Амир Темур хиёбони» ёнидаги «Сайилгоҳ» кўчаси. Унда Янги шаҳарнинг энг катта савдо дўконлари бўлган.

² Сониян – иккинчидан.

³ «Жангномаи ҳазрат Али» – ҳазрати Алининг ғайри динлар билан олиб борган курашини муболағали тасвирловчи китоб.

⁴ «Жангномаи Жамшид» – эрониларнинг қадимдан душманларга қарши курашиб келган воқеаларни муболағали ҳикоя қилувчи китоб.

⁵ «Нот пинкартўн» – Пинкертон – детектив адабиёт қаҳрамонининг номи. Бу ном асли 1850 йилда Америкада қидирув агентлигини ташкил қилган изқувар А. Пинкертон номи билан боғлиқ. Унинг номидаги детектив асарлар йигирманчи аср бошларида Америкада ва Европада оммалашган.

⁶ Шерлок Холмс – инглиз ёзувчиси А.К.Дойл асарларининг бош қаҳрамони.

⁷ «Алифлайло» – «Минг бир кеча» ҳикояларининг арабча номи.

Аммо Усмонхон билан саркотиб (Хаккин) бир йилда чиққани ўн нўмир деб талтаймасунлар!

5. «Билим ўчоғи»¹ ўликми, тирикми, буни Усмонжон махсус журнал чиқаруб эълон қилсун!

6. Эски шаҳарда солинатурған «Буюк театру биноси» ўн ерга кўчурилуб солинсун. Шу бино биткунча ҳеч ким пьеса ҳам ёзма сун. Шунгача артистларимиз унда-мунда дам «Халима»ни, гоҳ «Абомуслим»ни² қўя-қўя, қариб-чуруб дорул фанодан³ кетуб чиппакка чиқсунлар!

7. Беш йилдан бери пўчта-телеграф курсида ўқуб, энди оғзим ошға, бошим тошға тегди, деб қувонған ўзбек йигитларининг пўчта-телеграф ишларидан ҳайдалғанлари – ҳайдалған бўлсун! Уларнинг додини ҳеч ким эшитмасун!

8. Некалай даврида туркистонликлар темирйўл чўққаларидан қандай туртилган-суртилган бўлсалар, 23-нчи йилда ҳам ундан баттарроқ туртила берсунлар. Бу тўғрида чурқ этканининг оғзиға хоппози чиқсун!

9. Маҳқамаи шаръиянинг раиси Заҳириддин аълам фалончи, пистончи домлаларға танча кўрпани иссиғлаб бериб⁴, ўзи томоша қилуб ўлтурсун! Ҳар замон – бир замонда «Ислоҳи мадорис»⁵ учун «Оламгирия»⁶ билан «Раддул-мухтор»дан⁷ ривоятлар ахтариб қўйса бас!

10. «Татаристон» газетасида Туркистон ҳақида «Балойи баттар» ёзуб маташғучи⁸ ибташ⁹ Ш. Бойчура* агар иложини топса оиласи билан Туркистонга келиб, яна бир йил истиқомат қилсун. Бундаги «Вақ табиъатли»¹⁰ ўзбеклар (сартлар) орасинда юруб тирноқ остидан кир изласун. Бир йил тўлғач, Қозонға қайтуб, шап эттириб¹¹ «Вақ табиъатли» ўзбеклар (сартлар)

¹ «Билим ўчоғи» журнали 1922 йилнинг сентябр ойидан 1923 йилнинг майгача учта сони чиқиб тўхтаган. Туркистон халқ Маориф комиссарлигининг нашри.

² «Абомуслим» – Фитратнинг драматик асари.

³ Дорул фано – бу дунё.

⁴ Танча кўрпани иссиғлаб бериш – югурдаклик, хизматкорлик; лаганбардорлик.

⁵ «Ислоҳи мадорис» – мадрасаларда ўқитиш услубини янгилаш.

⁶ «Оламгирия» – «Оламгири фатова» – ўн олтинчи асрнинг иккинчи ярмида Бобурийлардан Аврангзеб Оламгирнинг буйруғи билан ёзилган фикҳ китоби.

⁷ «Раддул мухтор» – фикҳ китоби, муаллифи Мухаммадамин Аш-шаҳир ибн Обиддин, ҳижрий 1306 йилда Афғонистоннинг Маймана шаҳрида ёзилган.

⁸ Маташмоқ – уринмоқ, ғимирлаб юрмоқ; овора бўлмоқ.

⁹ Ибташ – ўртоқ, дўст.

¹⁰ «Вақ табиъатли» – пасткаш, майда гап.

¹¹ Шап эттириб – тўсатдан.

ҳақинда вақ-тиягин¹ нашр этсун. Ул агар шулай этса бик шап² муҳаррир³ була, сабаби иштиҳор⁴ була. Ўзи айтмишли шунинг билан Ғалимжон Иброҳимовнингда кимлигин очуб сола...

Зинҳор⁵ келсун али Ш. Бойчура, зинҳор Фотиҳ Бурнашница* олсун Бойчура... зинҳор ипташкаим!^{6,7}

*Жулқунбой,
«Туркистон», 1923 йил, 1 январ, 43-сон, 5-бет*

ЛУЗОНДА КЎНГИЛ ОЗИШЛАР ВА ИСИРИҚ СОЛИШЛАР

Ҳангама

Радио хабарларидан

Лифлид-20. Озчилик ташкил этган эркатойлар масаласини қарайтурган шаллақилар камисияси кеча шундай таклифлар киргизди:

1. Ҳазрат Исонинг туғулиш байрамида (рождествода) Туркия ҳукумати христианларга ҳадялар тарқатсун.

2. Туркия қўл остида бўлган христиан хотин-қизлари дунёга «Янги итбачча» ташласалар (ҳаромзодалари ҳам шу ҳисобда) Туркия ҳукумати тўхтовсиз суюнчиларини берсун.

3. «Янги туғилган ҳаромзодалар»нинг ноғорачисига, юпка-чўзмасига, бўйнига осатурган олтун бутига ва бешик тўйисига ҳам кафил бўлсун.

4. Туркия хазинаси христиан бутхоналарига ҳар йили янги қўнғироқ ишлатуб берсун.

¹ Вақ-тиягин – майда-чуйда.

² Бик шап – жуда яхши, жуда соз.

³ Муҳаррир – ёзувчи.

⁴ Иштиҳор – машҳур.

⁵ Зинҳор – илтимос.

⁶ Ипташкаим – ўртоқжоним.

⁷ Қозон шаҳрида нашр қилинувчи «Бизнинг байроқ» номли газетада Шариф Бойчура катта мақола ёзиб, унда жумладан шундай деб ўтади: «Туркистонда татар очларин қарши олув яхши бўлмади. Оларга... ўғай онанинг ўғай болага муносабати кибиқрак муомала этилуви кўзга ташлана эди». «Шаҳарли ўзбекларнинг гоят зўр улуши фавқулудда вақ табиъатли, бир тийин учун улатурган, кишр (сабаи) тураб сотувчи вақ савдогар; олар нуғой – ўрусларга бир тилим икмак (нон), ё бир оз оқча беруви Қоф тови (тоғи) кучруданда зурга соний...» «...Бу йўлда (аёлларни) вақ савдогар йигитлардан паловга эсиртик (наша) солиб, эсиртиб фаҳш йўлини тортулар оз бўлмади». Қодирийнинг киноялари ҳам ушбу жумлалар сабабли эди. Шокиржон Раҳимий ҳам бу мақолага қарши: «Уйингга кириб ошингни ер, ташқари чиқиб бошингни ер», номли катта мақоласи билан «Туркистон» газетасининг январь ойи сонларида жавоб берган эди.

5. Христианларға мутобиъатан¹ ҳар бир турк ўз уйига «Она Худо билан бола Худо»нинг суратларини оссун.

6. Ҳар бир бўйниға беш вақт намоз фарз бўлган турк, ўқуған намозидан кейин христианлар ҳақиға дуо қилмоққа виждонан мажбур бўлсин.

Агар турклар ушбу таклифларни бош тўлғамай қабул қилсалар, иншооллох, ўт балосидан, сув болосидан ва бошқа анвойи турлук зиён-заҳматлардан эмин бўлғайлар.

Таклифчилар ўз талабларини турклар тарафидан лом-мим дейилмай қабул қилинишиға ишонған эдилар. Лекин Туркия вакили Ризо Нурибек* бу таклифларға қарши шундай жавоб берди:

– Таассуфки, биз бундай эркаликларға қулоқ бера олмаймиз.

Бу жавобдан сўнг бутун иттифоқчи вакилларига безғак касали арз бўлиб, икки парашоқдан хинин² истеъмол қилишдилар. Керзўннинг* кўнгли озиб қолиб ва назилус-кинначига югурди³. Иккинчи томонда Исмат поша* билан бизнинг Чичерин тўра Ризо Нурибекка исиріқ солдилар. Бу кун Лузонда қизиқ томошалар бўлди⁴.

*Таржимон: Жулқунбой,
«Туркистон», 1923 йил, 5 январ, 44-сон.*

¹ Мутобиъатан – эргашиб.

² Хинин – безғак касалининг дориси.

³ Назилус-кинначи – киннани туширувчи.

⁴ Лузон (Лозанна) конференцияси – Яқин Шарқдаги вазиятни тартибга солиш мақсадида Швейцариянинг Лозанна шаҳрида 1922 йилнинг 20 ноябридан 1923 йилнинг 4 февралигача халқаро конференция бўлиб ўтади. Унда Англия, Франция, Италия, Греция, Руминия, Югославия, Япония, АҚШ, РСФСР, Туркия қатнашади. Қўрилган масала: Туркиянинг мустақиллигини тан олиш ёки олмаслик. Қора денгиз бўғозларининг иш тартибини белгилаш. РСФСРнинг бўғозлар хусусидаги масаласи Ленин томонидан ишлаб чиқилиб, улар тинч ва ҳарбий ҳолатларда ҳарбий кемалар учун ёпилиб, фақат савдо кемалари учун бутунлай очик эканлигини назарда тутар эди. Англия вакиллари эса, Туркия бетарафлик йўлини танлаши, бўғозларни қуроллардан холи қилиш ва унинг устидан Антанта давлатларининг назорати ўрнатилишини талаб қилди. Туркия ўзига иқтисодий, ҳудудий ва бошқа масалаларда ёрдам беришини назарда тутиб, Англия вакилларининг бу таклифига рози бўлди. Лекин Англия вакили Керзон: «Туркия мустақилликка эришиш учун ушбу талабларни бажариши лозим» деб, қуйидаги мудҳиш шартларни қўйди:

1. Халифаликни бутунлай бекор қилиш;
2. Халифани Туркия ҳудудларидан ташқарига чиқариб юбориш;
3. Унинг мол-мулкани мусодара қилиш;
4. Давлатнинг диндан ажратилганини эълон қилиш;

Туркия бу шартларға рози бўлмади. Зотан, Европанинг бош мақсад-ғояси, азал орзуси мана шу сўнгги шартлар эди. У бунга кейинроқ, 1924 йил 24 апрел куни эришди. Мақола муаллифи Антанта давлатларининг Туркияга қилган таклифларини ана шундай киноали тарзда танқид қилиб ўтган эди.

ИККИ ОҒИЗ ТАРИҚАТДАН ҲАМ БЎЛСУН

Ҳангама

Хилват кунлари¹ ҳам яқинлашди. Кўрпа-ёстиқни сотиб бўлса ҳам, баъзи совуқ сўфилар Туркистон йўлини – Султонул-орифин² қабрини кўзлай бошладилар. Фақирингиз ҳам тариқат ишларидан унча бепарво эмасман. Тўқсон тушуб³ даҳага кириш⁴ масаласи чиқгач, фақирнинг кўз ўнгида ёғлиқ ҳасиб, қизил палов, аччиғ сомса, заҳардек чой гавдалана бошлайдир.

Ўзимизнинг шаҳардан топилиб турганда Туркистон шаҳарига бориб юргум келмайдир. Бултур ўзимизнинг Ҳазрат эшон ҳам Миён Бузрукнинг рақобатига «даҳа» ўлтуришни одат қилуб

¹ Хожа Аҳмад Яссавий Сўфийлик мазҳаби – яссавия сулукига асос солди, илоҳий ишқни куйлади, Аллоҳ жамолига мушаррафлик фақат узлат-хилватда, зикру самода, вужуд мутлақ билан сўхбатда деб билди. Яссавий «етти» рақамини илоҳий билиб, «Тариқат йўлида етти кун хилватда бўлиш 40 кунлик чилла ўтириш билан баробар», деб муридларига уқтирган. Дастлаб хилват Яссавийнинг руҳсатига кўра уч жойда – Туркистонда, Сайрамда ва Қорамурт кишлоғида ўтказилган. Хилватни ўтказувчи шахслар – шайхулислом – шарият билан боғлиқ ишларга жавобгар; ноиб – хўжалик ишларига жавобгар; сўфидонишманд – намоз пайтини эълон қилиш ва ҳофизларга, зокирларга навбат берувчи; сўфичирокчи хилват иштирокчиларини жойига ўтказиш ҳамда ҳалим ва таом тарқатиш вазифасини бажарганлар. Туркистон хилвати жадйида – декабрь ойининг сўнги жумасидан бошланиб етти кун давом этган. Чоршанба ва пайшанба «Айём кунлари» ҳисобланиб, пайшанба – вазифа куни аҳли мўминларга ҳалим ва ҳолвайтар тарқатилган. Жума куни ҳам намоздан сўнг ҳалим тарқатилган. Таомдан сўнг муридлар азизларни қўлда кўтариб хилватхонага келганлар. Йўлда ҳофизлар ҳазратнинг бевақт вафот этган ўғлига атаб «Охинадомат»ни куйлаганлар. Ҳар бир азиз ўз қавми билан Яссавий қабрини зиёрат қилиб, сўнгра хилватхонага тушган. Азизлар меҳробда қўлида тасбех, бўйнида оқ рўмол (ридо) билан ўтириб фотиҳа бергач, ҳофизлар «Муножот»ни айтганлар. Ҳофизлар ғазалхонлик ва мақомотлари билан етти кун-тун ҳофизлик қилганлар. Хилватда иштирок этиш ҳофизлар учун ўзига хос кўрик бўлган. Улар асосан Яссавий ҳикматлари, Навоий, Фузулий, Атоийнинг ғазалларини сўфийларнинг камолотга етишадиган тўрт босқич – шарият, тариқат, маърифат ва ҳақиқатга мос равишда куйлаганлар. Оғир, салмоқли талқин бора-бора тезлашиб, авжига чиққан. Зикрчилар ҳам ҳофизларнинг мусиқий овозига мос равишда тебраниб ўтириб, талқиннинг тезлиги ошган сари тебранганлар ва охир жазавога келганлар. (Тасаввуфнинг яссавия тариқатида зикр тилда (зикрал-жаҳрий), нақшбандия тариқатида эса дилда (зикрал-хофий) айтилади. Зикр пайтида мусиқий талқин жуда таъсирли бўлиб, уни «самъа» (арабча – само эшитмоқ) деб атаганлар, хилватда «зикр-само» (эшитиб, Худони ёдга олиш) атамаси шундан пайдо бўлган. Хилватхонадан бир ҳафта ўтгач, жума куни намоздан кейин чиққанлар. Ювиниб, янги кийим кийганларидан сўнг, уларни муридлари кўтаришиб, уйига олиб борганлар. Сўфидонишманд навбатдаги хилватни эълон қилиб, мурид ва иштирокчиларга руҳсат берган. Азизларни бир неча кун давомида халқ зиёрат қилган.

² Султонул-орифин – Яссавийнинг илмий рутбаси.

³ Тўқсон тушиш – уч ойлик қиш.

⁴ Даҳага кириш – масжидда ўтириб, тонг сахардан кун ботгунча ўн кун Аллоҳга тоат-ибодатда бўлиш.

кўрган эдилар, натижа жуда яхши чиқди. Ўн етгита хилватхона тикилди. Ўттуз бештача муридлар даҳага ўлтурдилар. Ҳар кун намозшомдан кейин масжиднинг ичида сайл, хилватда ўлтурган ошна, оға-инининг олдиға кирсак узоқ-яқин ёр-дўстлардан келган анвоъи турлук неъмат, қозоқ бовурники ҳам қолмасун десак, яхна эт, эй... қайси бирисини санаё энди...

Қоринни дўппайтириб олғандан сўнг бошланади жаҳр. Ҳазрат эшон меҳробда, ҳалқанинг бир чеккасида иккита ҳофиз, бир пайт зикр, бир пайт ҳикматдан ҳофизлик, йиғи-сиғи, аросат! Бу вақтда тош битиб кетканлар ҳам эрийдир, дуо олиш учун бир онда эшон бобомиз қоғоз оқча билан меҳроб оралаш кўмилган... ким ўғул талаб, ким қиз талаб, ҳой бовур, нима тилагингиз бўлса қўл дуода, ҳонақоҳ ичи қизғин бозор.

Нима кўп дунёда, ёмон кўп, яхши ишни кўра олмағучилар кўб. Шу яқин орада ўзининг қўлидан эшонлик иши келмаган муллардан биттаси: «Ҳонақоҳда савдо иши ҳаром. Бас, савдогарликдан иборат бўлган «зикр самоъ» ҳам ҳаром!» деб юбормасунми, бетамиз!¹ Узоқ-яқиннинг халфа муридлари ҳалиги пештахамни² ушлаб олуб, «Ҳайф санға!» дейишдилар. Маҳалла аҳлининг ҳамияти диниялари қўзғаб кетиб тиюқсизни юртчиликдан ҳам чиқаришға қарор беришдилар. Эшонимизнинг «Илми ботиналари»³ кўб бўлса ҳам, «Илми зоҳириялари»⁴ бир оз бемазароқ. Бўлмаса, ҳалиги мулланамонинг кофирлиги билан ҳукм қилиш мана-берда турган гап эди. Шундай бўлса ҳам маҳалла юрт оғаси қаерда муфти аълам⁵ бўлса шунга етти танга пул билан югуруб турубдир.

Фақирингиз маҳқамаи шаръиянинг⁶ ишсизлигига туруб-туруб ҳайрон қоламан. Пайти келганда шундайин бемаза мулла-

¹ Ҳар қандай мазмундаги савдо ишларининг ҳонақоҳда ҳаромлиги «Ҳадис»да тасдиқланган. Зикрни бошқарувчилар ва зикрчилар одамлардан Аллоҳ йўлига деб ҳадялар олганлар, бу моддий манфаат ҳаром дейилган.

² Пештахам – оғзи бузуқ.

³ Илми ботина – бу ерда: тариқат илми.

⁴ Илми зоҳирия – бу ерда: шарият илми.

⁵ Муфти аълам – шарият қонунларини талқин қилувчи, шарият ва ҳуқуқ масалалари юзасидан ҳукм чиқарувчи, фатво берувчи лавозимли уламо.

⁶ Маҳқамаи шаръия – 1923 йил ТуркМИКнинг руҳсати билан тузилган. Низомга кўра бу муассаса «Омма ўртасида тараққиёт, маданият ва инсоният маслагини тарқатиш» мақсадида тузилган, шунингдек, у ҳукумат билан халқни бир-бирига яқинлаштириши, динни ислоҳ қилиши, исломда бўлган турли кераксиз оқимлар билан курашиши, оммавий диний ташвиқот олиб бориши ва фанний фикрлар тарқатиши учун кадрлар тайёрлаши лозим эди. Ушбу вазифаларни бажара олмагани учун бу жамият ўша йили ёпилган.

ларнинг кофирлиги ва тошбўрон қилиниши билан ҳукм қилуб дунёда ўзидан бир от қолдирмайдирми? Ҳар ҳолда дунёда эр зоти қуриган кўринадир.

*Муҳиббут-тариқат*¹ Жулқунбой,
«Туркистон», 1923 йил, 12 январ, 46-сон, 2-бет.

ЧУВИ ЧИҚДИ

Ҳангама

*Шариъатсиз киши учса ҳавоға,
Кўнгил берма унингдек худнамоға!*²
Сўфи Оллоёр

Тўртта бемаъни бир ерга йиғилиб олибдир-да, отини «Маҳкамаи шаръия» қўйибдир.

– Маҳкамаи шаръия очдик, шарийъати набиянинг³ равнақини истасангиз, бизнинг ёнға марҳамат қилингиз! – деб рўқач учун содда домлалардан бир-нечаларини ўз ичларига олибдирлар-да, уялмай-суялмай «Тошканд маҳкамаи шаръияси» деган вивескани ҳам Кўколтош мадрасасига осибдирлар.

– Эй уялмаганлар! Бу кун бўлмаса, эртага сиримиз очилиб, шарманда бўламиз деб ўйламадингизларми?

Алҳамдулиллоҳ сумма⁴ алҳамдулиллоҳким, аҳли мусулмонга ашрорун-носнинг⁵ зарарлари тегмай туриб «сирлари» очилди. «Маҳкамаи шаръия» деганнинг чуви чиқиб, бизнинг томондан бир парча чурук латтага тугилди.

«Маҳкамаи шаръия»нинг чувининг чиқиши жуда осон бўлибдирким, эшитуб зиёда хурсанд бўлдиқ ва аҳли солих⁶ диндошларнинг анзори олийларига⁷ тортиқ қилишни ўзимизға фарзи айн билдик:

«Маҳкамаи шаръия»даги «Ислоҳи мадорис»чилар (ба чимаъни?) ҳаракати беҳудага юз қўюб, мадрасаларга янги усули дарс ва янги мударрис тайинламакчи бўлганларида А. аълам домла жаноблари мударрислик учун ўз тарбияларида етишкан

¹ Муҳиббут-тариқат – тариқатни севувчи.

² Шариатда юрмаган киши кароматнамо (ғайри табиий) иш содир этса, унға ишонма.

³ Шариъати набия – пайғамбар йўли.

⁴ Сумма – яна (худога шукр).

⁵ Ашрорун-нос – одамларнинг ёмонлари.

⁶ Аҳли солих – тўғри йўлдан юрувчилар.

⁷ Анзори олий – улуғ назарлар.

зотларни таклифи босавоб¹ қилибдурлар. Аммо ислохотчилар бу таклифи босавобни рад айлаб, чиртинг-пиртинглар билан жавоб бериб, ҳаракати нописандада бўлибдурлар.

Иккинчи, Шомий домла² деган бемаъни мажҳулун-носнинг³ ўрнига мулла Зиёуддин маълумун-нос вал-хос вал-авомни⁴ мударрис бўлсун, деб меҳрибончилик қилган эканлар. Яна ул бемаънилар дағаллик айлаб ва яна бунинг устига бирмунча шўртумшүқлик⁵ ҳам қилибдурлар.

Учунчи, «Мадрасаи Шукрхония»ни булғатуб олудаи нажас⁶ айлаб ётган жамоаи жадидни калтак олиб ҳайдамоқ маҳкамаи шаръия афродига⁷ фарзи айнди⁸, деб меҳрибончилик қилганларида, яна улар суғлиқ кўрсатибдурлар.

Шунинг ила А. аълам домлаға «Маҳкамаи шаръия»нинг сири очилиб «Маҳкамаи жадидия»лиги ошкор бўлибдур. Ва яна «ҳамияти диния»лари жўшка келиб «Маҳкамаи шаръия»да шарихат йўқ экан!» деб хитоб айлабдурлар. Ва яна «шайхул-ислом»лик мансабларидан ҳам истеъфо берибдурлар. Ва яна «Маҳкамаи шаръия»нинг чуви чиқибдур...⁹

*Мулла Жулқунбой,
«Туркистон», 1923 йил, 25 январ, 50-сон.*

¹ Таклифи босавоб – тўғри таклиф.

² Домланинг қисқача таржимаи холи китоб охирида берилди.

³ Мажҳулун-нос – одамларга номаълум.

⁴ Маълумун-нос вал хос вал-авом – юқори ва қуйи табақа одамларга маълум одам.

⁵ Шўртумшүқ – жаҳли тез, жиззаки.

⁶ Олудаи нажас – ахлатга булганган.

⁷ Афрод – фардлар, кишилар.

⁸ Фарзи айн – ҳаммага бирламчи фарз.

⁹ «Ислоҳи мадорисчилар» Мунавварқори, Маннон Ромиз, Ғози Юнус, Қаюм Рамазон каби зиёлилар мадрасани Россия ва Европа университетлари даража-сидек, яъни фақат таълим-тарбия, диний ва фикҳий (ҳуқуқий) билимларгина эмас, ижтимоий-сиёсий, фанний илмларни ҳам ўргатувчи билим юрти бўлишини истаган эдилар. Халқнинг маърифати учун жуда зарур ва муҳим бўлган бу масала 1921 – 1924 йиллар Туркистон матбуотида кенг миқёсда кўтарилган эди. Абдувоҳидқори (А.Аълам) (аълам – муфтий, қози ёнида турувчи мартаба, шариат аҳкомларини исбот-далиллари билан билувчи уламо) ва у каби уламо зиёлилар жадидлар педагогикаси тарафдорларига қарши чиқиб ислом маърифати, маданияти ва маорифи ходимларини тарбиялаб берувчи анъанавий мадраса усулининг тарафдори бўлган эдилар. Абдувоҳидқори ҳатто норозилик билдириб «маҳкамаи шаръия» ҳайъати аъзолигидан чиқади.

БИР ЧИМДИМ БИЛДИРИШ

Кўчада учраган ҳар бир елкаси яғирнинг чопонини ўғурлаб олмоқ одатим бўлмагани учун ҳар кимга ўхшаб бекорга кучана бергим келмайдир.

Ўқувчи ўртоғим, маълуминг бўлсинки, ман ҳар вақт санинг кўнглингга қараб жиннилик қила бермайман; қалам деган нарса ҳам ўқлоғи эмас. Аммо отамни партиёга киргизиб олиб унинг «ҳа бер»идан қутулуб олсам, ундан кейин хурсанд қилиш меним вазифамдир. Ҳозирча хайр, ўртоғим!

Жулқунбой,

«Туркистон», 1923 йил, 1 феврал, 53-сон.

ХУСУСИЙ МАКТУБЛАРДАН

Хангама

Каминалари хусусий кабинетларида ўлтуруб, янгигина пўчталейўн томонидан топширилган дўст-душман мактубларини ўқуб, гоҳ кулар эдилар, гоҳ йиғлар эдилар. Дўст-душман мактубидан бир неча нусха:

«...Оёқингга қараб юр!.. Кечаги газетда ҳақимда алжиганингни бу галча бола-чақанг хўрматига кечирдим. Йўқса битта каллакесарга заказ берилган эди... Имзо...»

Резалютсия¹: ўзим ҳам жондан тўйганман!

* * *

«Биродар! Қўчқор подачининг сигири тескари туғубдир. Шунинг ўхшатуб газетингга ёзмайсанми? Ўзи жуда қизиқ гапда!.. Имзо...»

Резалютсия: саники ҳам маъкул!

* * *

«Ўртоқ! Ман санинг шаҳарнинг четроғида туришингни биламан. Шунинг учун сандан бир илтимос бор. Худо учун илтимосимни рад қилма. Оилам ила яқингинадан бери бир балога йўлиқдиқ. Ёлғиз мангина эмас, бутун маҳалла аҳли йўлиқдилар. Бу воқияга энди уч ойлар чамаси бўлди. Кундузлари ҳарчику нотинчлик билан ўткурамиз. Аммо кечалари! Сўрама биродар, бизнинг ҳолимизга мушуклар йигласун! Бир чимдим ухлаш йўқ, бутун кечаси жонсараклик. Ўзимизни ҳам қўябер-а, ҳаммадан ҳам бешиқдаги болани айт... Эй, бечора-бечора, санинг нима гуноҳинг бор эди?!

¹ Резолюция – қарор.

Товушинг ўчкурнинг товушини эшиткан сайин бешиқда ётқан гуноҳсизнинг ўтакаси ёрилиб шайтонлайдир. Эртасига бутун кун домла хўжа қилуб умримиз ўтадир...

Бунинг маҳалласига дев дориган¹ экан, деб ўйлай кўрма. Бу унинг олдида ҳеч нарса. Аждарҳо пайдо бўлгандир, деб ҳам ўйлама. Чунки биз аждар деганингдан ... оламиз, бу ўзи ажиб бир бало, хунук бедаво!

Энди бўлмади, энди уйни ташлаб қочаман. Йўқ, у турсун – йўқ ман турай. Санга илтимос шулки, ўзингга яқин ердан бир ҳовли топ, ман кўчай шу маҳалладан, бошимни олиб кетай шу уйдан. Бир мангина эмас, бутун маҳалла кўчиш қасдида. Бечоралар: «Шаҳардан ҳовли топилмаса, уязга бўлса ҳам чиқиб кетамиз», дейдилар.

Ўзи ажиб бир бало, ишонмасанг бир кун кел, бутун тун мижжа қоқтирса, ҳар нарса де. Санга байталмоннинг отини айтиш-ка ҳам юрагим йўқ. Хайр нима бўлса ҳам айтай: «Шарқ» сахнаси билан «Турон»нинг² тўртта карнайи га-а-а-а-ат, га-а-а-а-ту-у-у-га-а-а-аат! Ғарт-ғарт-ғарт! Ҳа товушинг ўчкур, ҳа, эгасиз қолғур!

Маҳсидўз маҳалла: Имзо...»

Резалютсия: шу гапингга номаъқул бузоқнинг гўштини ебсан. Жимгина қимирламай уйингда ётабер. Товуши санинг маҳаллангга ёқмаган карнай «Шарқ» «Алт мусиқия»сидан³ бир навъидурки, унинг инсонга уч турлук фойдаси бор, дейдилар. Чунончи:

1. Ҳар инсон, форсийча «хар», ўзбекча «эшак» деган ҳайвоннинг нагмаи жонсўзини эшитсун ва ё карнай товушини!

2. Мусиқийшуносларнинг сўзларига қарағанда, бу икки жонворнинг товуши ижрои таъсирида баробар бўлуб, кишининг миясини тўлғузар экан ва яна руҳига озиқ бўлуб табиъатини ҳам нозиклашдирар экан!

3. Хусусан, карнай бизнинг халққа гипнўтизм қабилидан таъсир бериб, беихтиёр карнай товуши чиққан томонга югуртирар экан. Шу муносабат билан «Турон» ва «Шарқ» сахналарининг картина белатлари чақа пул бўлуб, мурод-мақсадга етилар экан.

¹ Доримоқ – келмоқ, ораламоқ.

² «Шарқ» ва «Турон» сахнаси – Тошкентнинг Эски жува майдонидаги Маҳсидўзлик кўчасида, эски ҳарбий комиссариат биносида бўлган.

³ «Алт мусиқия» – паст овозда чалинувчи асбоб.

Мана укажон, кўрдингизми, карнай деган «Алт мусиқия»-нинг «Ҳикмати комедия»сини! Кўчаман-нетаман деб ўлтурмангки, миянгиз тўлсун ва ўзбек миллатига оз деганда бир маҳалла мусиқийшунослар етишсун!

Торт-ей, карнайингни, садаганг кетай!

Жулқунбой,

«Туркистон», 1923 йил, 6 феврал, 57-сон.

ЭСКИ ТОШКАНД КҰН ИШЛАГУВЧИЛАРИ ЖАМИЯТИДА

Ушбу 29-нчи март панжшанба куни Эски Тошканд кўнчи ишчиларининг фирқа ва жамият аъзоларининг қўшма мажлиси бўлуб ўтди. Мажлисда марказ фирқа қўмитасидан Эпштейн ва Соловёв ўртоқлар иштирок этдилар. Мажлисда уч юз кишидан ортиғроқ киши ҳозир эди.

Мажлисда музофот кўн ишлагувчилар қўмитасининг раиси ўртоқ Смирновнинг докладидан музофот қўмитасининг Эски шаҳар учун унча яхши иш юрита олмаганлиғи маълум бўлди. Музофот қўмитаси томонидан Эски шаҳарга тушкан вакилнинг бир ўзи Эски шаҳарда тегишлик вазифани адо қила олмагани сабаблик Эски шаҳар кўн ишчилари учун 5 кишидан мураккаб алоҳида райўнний идора сайлашга қарор қилинди.

Сўнгра ишчилар ўз кўперативларини кўнчи усталардан ажратиб олиб, завод ишчилари учун хос қилмоққа қарор қилиб, янги идора сайладилар. Тафтиш ҳайъати ҳам сайланди.

Маориф ҳафтаси тўғрисида ўртоқ Одилийнинг* докладини эшитиб ишчилар ҳафта муносабати билан Бешёғоч даҳа Заҳадағи 4-нчи интернатнинг оталиғини (шефствосини) олдилар. Бундан ташқари маориф фойдасига бир кунлик иш ҳақларини беришга қарор қилдилар.

Сўнгра мажлисда фирқа аъзолари қолдирилиб, ячейканинғ ўзига хос мажлиси очилди. Фирқа кунини мустаҳкамлаш тўғрисида ўртоқ Одилийнинг доклади эшитилгач, мажлис райком томонидан тақдим қилинган резалютсияни ижро қилмоққа бир оғиздан қарор қилди. Ҳар 15 кунда бир бўладурған фирқанинғ умумий мажлисига Эски шаҳар фирқа ва шўро мажлисларидан ўз ишларининг бориб туришидан доклад қилиб турмоқларини талаб қилишга, балки юқори маҳкамалардан

ҳам отҷёт сўрашга қарор қилинди. Мажлис ишчиларнинг хурсандлиги билан тарқалди.

*Мухбир: Абдулла Қодирӣ,
«Туркистон», 1923 йил, 4 апрел, 102-сон. 3-бет.*

ҚУРБОН БАЙРАМИ

Ҳангама

Бойларникида имлама, хасисларникида димлама.

Бу кун қуввати келган ҳар бир «мусулмони комил» ўзлариға ўхшаган бир ҳайвонни қурбон қиладир. Қурбонлик қилган мусулмонларға охиратда бўладирған имтиёзлардан қуруқ қолмайлик, деб машҳур сиёсий тулки лорд Керзўн ҳам бу ҳайит Лондон халқи учун бир қўй қурбонлик қилмоқчи бўлди. Чунки у дунёда сирот кўпруги¹ деган ваҳмалик бир нарса бор эканига Керзўн ҳам ишонибдир. Ҳар кимнинг бу «Қиличдан тез, қилдан нозик кўпрук»дан ўтиши мажбурийдир. Керзўндан каттароғи ҳам мусулмонларнинг ақлиға ҳайрон қолмасдан мумкинми? Сирот кўпругидан ўтиш учун бир мингта ҳаво флотининг икки чақача аҳамияти йўқдир. Қурбонлик қилган қўйни минасиз-да, пилдираб ўтуб кетаберасиз-да, тўп-тўғри сиз учун ҳозирланган жаннатга кириб, бир қулоғи бу дунёға юз минг баробар келадирган ҳур², бурнининг катаги мана шу Туркистон ўлкасига бир юз миллион баробар келадирган ғилмонни³ бир тийин налўғ тўламасдан тасарруф қилаберасиз («Мифтоҳул-жинон» таъбири). Мана бу имтиёзлардан кимнинг шўппайиб қолғуси келадир.

Ҳамма ҳам роҳат ва саодатни яхши кўрадир. Баҳо ҳам унча қиммат эмас: бир қўй ё икки кишиға бир ҳўкуз, вассалом... Тағин бу томони ҳам бор, қон чиқарилса, кифоя.

Бойларимиздан Салимсоқ семиз бултур қилган қурбонлиғи билан қизини чорлади. Кўчқорхўжа акам жўраларига гап берди. Болтичўлоқ маҳалла сўфиси билан имомини ва ҳам уч-тўрт маҳалла муштумзўрларини имлаб қурбонлиғини едириб юбор-

¹ Сирот кўприги – дўзах устига тортилган қил кўприк.

² Ҳур – жаннатда бўладиган гўзал фаришта қиз.

³ Ғилмон – жаннатда бўладиган гўзал хизматкор йигит.

ди. Булар-ку майли, Ёдгор семиз шундай бой бўлса ҳам, зикна-да, қурбонлик гўшт-ёғини димлаб қўйди.

Бу тўғрида ҳеч кимга айб қўйиш керак эмас. Қурбонлик гўштлирдан очларга насиба чиқариш учун пайғамбарнинг декрети босилган қонунлар мажмуаси ҳам умматлар қўлига теккани йўқ, уламолар қўлига теккан бўлса ҳам, улар бундай буйруқларни бекорга чиқарганлариға кўб замонлар бўлди.

Қон чикди – кифоя.

Ҳай-ҳай, қандай яхши... бу дунёда қадри йўқ мусулмон оғаниларнинг у дунёда бундай роҳат билан кун кечиришларига ҳасад қилғучи кофирларнинг кўзи чиқсун.

Мусулмонлар учун жаннатнинг баҳоси бир қўй, икки кишига бир ҳўкуз, туя бўлса ҳам майли. Қони чиқарилса, кифоя. Ҳай-ҳай, ҳамма пайғамбарнинг уммати ичида бахтиёр Муҳаммад уммати. Ҳай-ҳай, бу давлат бизга етмасми, Муҳаммад умматидирмиз.

(Ж – Қ)

«Туркистон», 1923 йил, 24 июл, 160-сон.

ҲУҚУҚ

Кичкина фелетўн

Хотун-қизларимизға бағишлаб

Азбаройи Худо, айтингиз-чи, ҳуқуқ деган нарса ўзи нима?

Ҳуқуқ нимадан иборат? Гуваламики, уни биз майдалаб ҳо-жатимизга яратайлик?! Нима ахир? Бунинг жавобини «ҳуқуқ» деган дарди бедавони бўйнига осиб олганлардан сўраймиз.

Шўролар ҳукумати ҳар бир чоти айри, боши юмалоққа, ҳар бир ҳайвони нотиқу ва ғайри нотиққа ва ҳар бир инсу жину деву парига том-том боло-боло бом¹ ҳуқуқ берди, деб гапуришадирлар! Бу тўғримиз, баковул.

– Ясовуллар, қозию қуззотлар бу гапка, бу ишларга тушунадирларми?

Гап бундай: ўзингизнинг Халча опангиз аллақадан ҳуқуқ текширадирган бўлуб, эрга берилаётқан бир қизнинг уйига борибдир. Хайр, яхши – текширсин.

Нега энди 13 ёшлиқ Ойнисани оёқидан, қулоғидан чўзиб, елмай, югурмай 18 ёшатуб қўядир?

¹ Том-том боло-боло бом – жуда катта, кенг.

Тагин бир иш: масалан, ўзингининг Зайнаб опангиз: эридан, кўйинг-чи, уйдаги ҳар бир ясси-япаски қинғир-қийшиқ, ажива-тараладан ейдур калтакни; шилқ-шилқ; ўзи оч, боласи оч; нон деганда гириллайдир кесак... Бечора опангиз ундан-бундан сўраб-сўроғлаб борадир катта вивескалик бир ҳуқуқ олиб берадурғанга. Йиғлайдир, сиктайдир, арзи бандалик қиладир; аммо қўл қуруқ, ёлғиз бош!

Чақириладир эри, ёнида уч-тўртта гумашта, илтимосчи, азайимхон, тутатқи, иҳи-пихи, гап бийрон, ғарч-ғурч, ўлли-булли, ўлумдан хабаримиз бор, бундан йўқ!

Мурофаа¹: икки коски², яна бир гуржи. Қанақа гуржи дейсиз? Ҳа, тушунадурған мухторият, фалон писмадону гўёки бу мажлиска ўзи шундай қиртиш³ қидирибгина келган, тавба!

– Зайнаб опа, оғзинг қайси?

Бечора қулоғини кўрсатади.

– Ҳуқуқ!

Ёнида жаллод ва бошқа қасамхўрлар; Ғўдайиш, пичинг! Бечора дир-дир қалтираған, қози махсимнинг ҳам гаплари айлантормалик:

– Ким яхши?

– Эрим, почча!

– Ким ёмон?

– Ҳуқуқ, почча!

Ҳуқуқ – гап билмаган, иш билмаган Зайнаб опаларники эмас, шайтон устози бўлган Ҳожи Абдиларники, шайтон мардикори бўлган Салоҳиддин муфаттинзодаларники^{4*}! Шоир Хоқоний^{*}, дегандек: Ҳолати манҳусада⁵ қолган «ул» эмас, тўртта наҳсинг орасида боши айланган ану бечора!

Гап кўп, кўмир оз; кези келди, бир ёздик!

*Ҳақиқат эълони: Жулқунбой
«Туркистон», 1923 йил, 24 декабр, 213-сон.*

¹ Мурофаа – суд мажлиси.

² Коски – ярамас, бузғунчи.

³ Қиртиш – кушхонада туёқ сўйилганда жийлашдан олдин терисига туз сеппиб ички томонидаги пай-шалхаклари қиртишлаб олиб ташланади. Бу қиртишларга доим дайди итлар мазахўрак бўлишади. Бу ҳолатни мажозан доим бировникида қорнини тўйдириб юрган одамга нисбатан ҳам айтилади: «Ҳа, у қиртиш еб катта бўлган» дейишади.

⁴ Муфаттин – фитначи, игвогар. Муаллиф бу ерда сўз ўйини қияпти, бу шахс ҳақида китоб охирида қисқа маълумот бериб ўтилди.

⁵ Манҳуса – ювинмаган, наҳс.

ЧИҚИБ БОЗОР АРО ПОШШОЙИ ТАНГА КИРИБ ЎЛТУРДИ КЕТКАН ЖОН-ТАНГА

Кичкина фелетўн

Ана энди туфлаб тугадурган пуллар ҳам чикди... Отангга раҳмат, дадаси кўрган!

Ман-ку, ҳали тангани ушлаб кўрганим йўқ, аммо ўша мо-янахўрлар янги пошшойи тангадан йигирматасини бир қўлга ушлаб иккинчи қўлга қатор тушурсалар борми, жиринг-жиринг, шалдир-шулдир-да!

Тусингдан айланайнинг кўрими ҳам яхши, товуши ҳам худди қизларники, бежирим... Девонахонингизнинг бир тилагим бор эди-ки, энди ул ҳам бўлди. Яъни ўша ўроқ билан болгаю бир тутам бошоқни қоғозда эмас, ана шунақанги боши тошдан бўлган нарсанинг устида кўргим келар эди. Шукр, ўзим ушлай олмасам-да, оға-иниларнинг қўлларида кўрдим; оға-иниларнинг бошлари омон бўлса, шунақанги кўрсатиб юраберарлар-ку, ахир! Нима, ман уларнинг тангасини еб қўяманми?..¹

Беш кундан сўнг чақабой чиқсалар, ўн кундан кейин тилла тўрам² ҳам чиқарлар, а? Энди биз ҳам боққолнинг олдиға бориб бир миллиарт, ўн миллиарт деб оғиз кўпуртириш ўрниға елкамизни сиқибгина: «Бир пақирга³ носвой, бир мирига⁴ савзи!» деб айтармиз-ку.

Бердибой акам бўлса: «Э, ука, болшевойингнинг пулидан хафа бўлдим-ку, ҳисобини билиш бир сари, курсинига тушиниш икки сари... Бизларга ота-бободан қолган чақачамизни чиқариб берсин!» дер эди.

Ман:

*Сабр қилсанг ғўрадан ҳолва битар,
Сабрсизлар ўз оёқидан йитар!*

– деганимда, бир тиллоий пулини курсиндан йиқилиб тушуб, ўзининг анча зарар қилганидан шикоят қилар ва «Э, ман, курсинидан зарар қилабериб буд-шудимдан айрилиб қолайми,

¹ 1924 йилда муомаладаги пулнинг кадри кетиб, пул ислоҳоти ўтказилган эди. Мақола шу муносабат билан ёзилган. Бу ерда муаллиф бир сўмлик ва элик тийинлик сўлкавой пул ҳақида гапиряпти.

² Тилла тўра – 1922 – 1947 йилларда муомалада бўлган ўн сўмлик червон пул.

³ Пақир – икки тийинлик чақа.

⁴ Мири – беш тийинлик чақа.

ундан кейин бу итбаччаларингни ким боқадир, а?» деб манга пичинг қилар эди.

Одамларнинг кўлидаги пул бўлуб юрган тамга қоғозлар¹ энди кўзимга худди мохховга ўхшаб кўринадир. Аммо ман пошшойи тангасига² қойил-да!

*Чиқиб бозор аро пошшойи танга,
Кириб ўлтурди кеткан жон-танга!*

Кейинги мисрани абжад ҳисобига олсангиз ба илми каромат (1924)³ тарихи чиқар.

*Думбул девона,
«Туркистон», 1924 йил, 25 март, 248-сон.*

ЎРТОҚ РАФИҚ ҚОРИ ЗОҲИДИЙГА ОЧИҚ ХАТ

Ўртоқ! Шу очиқ хатни ўқуганингиз он бу кунда турган ўрнингизни билдириб, қуйидаги адресга кечиктирмай жавоб ёзсангиз эди.

Рафиқ қорининг соғлиги ва ҳозирда турган ўрнини билувчи ўртоқлар бўлса, қуйидаги адресга жавоб ёзсалар улуг миннат қўйган бўлур эдилар.

Москва, Дом просвещения Туркестанской Сов. Соц. Республики.

Новая лесная д.2 кв.17 Абдулла Кадилову.

*Эҳтиром билан: Абдулла Қодирий. Масков – 5 октабр
«Туркистон» 1924 йил, 14 октабр, 372-сон, 6-бет.*

«МУШТУМ» ТАЪРИФИДА

Тарихга бир айланиб қаралса, муштнинг аҳамияти зогора нондек бўлиб кўз ўнгида гавдаланур. Аммо холи ҳозирамизга ҳам кўз қирини ташланса, мушт деган ҳайвони ғайри нотикнинг сиёсатда подшоҳ, иқтисодда авлиё, фанда кимё ўрнини ишғол этканини кўрилуру. Буларни ҳам бир ёққа қўя туриб, муштнинг

¹ Тамга қоғоз – танга пуллар чиққунча бир-уч-беш тийинлик гербли қоғоз пуллар муомалада юрган, гап шу ҳақда боряпти.

² Пошшойи танга – червон пул.

³ Ба илми каромат – каромат илмига кўра.

аҳамияти муҳиммасини ўзимизнинг манави маҳалла-кўйдан¹ кидирилса, тафтишотга тағин ҳам яқинроқ турилган бўлину:

Маҳалла-кўйларимизда битта-битта бўйнийўгон – бўйни гавслар борлиғини ҳар бир кимса билур ва уларнинг маҳалла ижтимоиётида ўйнайтурган рўллари ҳам катта-кичikka бел-гулукдир. Бизнинг текшириш ва кашфиётимизча асл хусусият бўйнийўгонликда бўлмай, унинг замиридаги муштдадир ва муштумзўрликдадир.

Лекин бу таъриф жаҳонгир ва буржуазия файласуфлари нуқтаи назаридан бўлиб, аммо пролетариатнинг муштка бўлган назарияси бунинг аксидир. Журналимиз шу кейинги қўли қадоклар синфининг «Муштум»и бўлганликдан унинг маъноси ҳам ҳалиги таърифнинг тамоман тескарисидир.

Бу «Муштум» – зўрлик муштуми эмас, ҳақлик муштумидир; бу «Муштум» – золимлар муштуми эмас, мазлумлар муштумидир. Шунинг учун бунинг маъноси ҳам бошқачадир.

– Ҳамманикига дўлона ёққанда, бизникига девона ёгди!

– Қовун деб экканимиз шунгия² бўлуб чикди!

– Олтун қўнғуз деб махтағанлари қора қўнғуз эканки, рў-молча билан бурунни ўрашга мажбур бўлдиқ...

– Боғдан гапирсак, тоғдан келадилар!

– Али, десак – бали, дейдилар...

– Шу йўсун: гулшан разолатда³, гулзор сафоҳатда⁴, бозор сиёсатда, майдон ҳамоқатда⁵, бойимиз, мулламиз, эшонимиз, ёшимиз ва моховимиз, песимиз сайру гулустон этмоқда ва жунуни маърифат⁶, фунуни шайтанат⁷ водийларида масти-лояъқил⁸ кезмақдалар...

Мана, шундай «овони саодат»ларда⁹ тўрт томондан мўралаб, эл ичига оралаб, ҳақиқатни қоралаб, яхшидан ёмонни саралаб; шахсий ғараздан соф, тўтри юрмаганга боп бир «Мушти пурзўр»га¹⁰ эҳтиёж сезилди ва узоқ ўйлаб турилмай, узоқ-яқин,

¹ Кўй – кўча.

² Шунгия – бошқа экинлар илдизидан озикланадиган текинхўр ёввойи ўт.

³ Разолат – пасткашлик.

⁴ Сафоҳат – нодонлик.

⁵ Ҳамоқат – аҳмоқлик.

⁶ Жунуни маърифат – жинниликни маърифат деб билиш.

⁷ Фунуни шайтанат – шайтоний ҳунарлар.

⁸ Масти-лояъқил – ақлсиз даражада маст бўлиш.

⁹ Овони саодат – бахтли замонлар.

¹⁰ Мушти пурзўр – бақувват мушт.

дўст-душманларимизнинг кўмаклари умидида ушбу «Муштум» журналининг нашрига ҳам қарор берилди.

Тўмшугингиз устига янги меҳмон муборак бўлсин, афандилар!

*Жулқунбой,
«Муштум», 1923 йил, феврал, 1-сон, 2-бет.*

СИЁСАТ МАЙДОНЛАРИДА

Сарлавҳани ўқугач, Пуанқаранинг лўттисидан¹, Керзўннинг Туркияга қилаётқан олифталигидан эшитамиз, деб кўнглингиз айнар. Воқибан бу тўғрида кўнглингиз айнаб, ҳазми қийин бўлган Ёвропо йиртқичларининг куракда турмаган сиёсатларини «воқ» этиб қусуб юборишга ҳам ҳақлидирсиз. Тўғриси, ҳам бу ит эмганларнинг тутқан сиёсатларини ҳар қандай Шарқ боласи осонлиқ билан ҳазм қила олмайди. Бундай заҳарзаққум олуд сиёсатни илон катлети, чиён сомсаси еб, Лўндўн рестўранларида нашўу намо қилган Керзўн чўчқанинг нозик меъдаси ҳазм қилмаса, эгаси ўлган эшакнинг гўшини (Германияни) Пуанқаранинг кўнгли тортмаса, бундай палид ва нажас сиёсатларни ишчи халқининг касби ҳалолғагина ўрганган меъдаси кўтара олмайди.

– Ёвропо балохўрлари, ўз ора «Олинг куда–беринг куда»ларни қачонгача мазлум Шарқ ҳисобига қилар эканлар? – деб сўрарсиз, албатта². Бу саволингиздан нечоғлиқ сабрсизлик ва самимийлик ислари дунёни тутқанидек бунинг жавоби (агар ўзингиз, башарти аҳли салоҳ³ синфидан бўлсангиз, кўзингиз узоқни кўруб, қулоғингиз инқилоб қийқуруғини эшитса) ҳам ердан, ҳам кўкдан, ҳам тоғдан, ҳам тошдандир.

Қачонки бу муттаҳамларнинг балоси ўз ичидан чиқадир: қачонки Ёвропонинг ишчи деган синфи хуружга келади; ана шу вақтда бу Шарқ елкасига миниб олган рўдаполарнинг мия қатиғи бурнидан келиб, жойи жаҳаннамдан белгуланади. Аммо шунда ҳам Шарқ оғзинг қани деганда бурнини кўрса–

¹ Лўтти – найранг.

² Шарқ мамлакатлари бир неча юз йиллардан бери Европа ва кейинроқ эса АҚШнинг иқтисодий–сиёсий манфаатлари доирасида яшаб келаётган бўлиб, 1910 – 1920 йилларда капиталистик кучлар бу мамлакатларни яна бир қарра ўзаро тақсимлаётган эдилар. Масалан, Лозанна ва Генуя конференциялари шу ниятдаги ҳаракатларнинг ҳосили эди.

³ Аҳли салоҳ – тўғри, ҳалол одамлар.

тиб ўлтуратурған бўлса, қассобдан гўш олиб баққол билан гап-лашса, маданият деган лаш-лушдан қирқ газ нарига қочишни қўймаса, яхшиси шуки, ўзининг иссиғ ўрнини совутмасун, эшак аравасини тортаберсун!..

Лузончи муттаҳамлар билан Туркия вакиллари «борди-келди»си масаласига келганда, муттаҳамларнинг лўттиси жуда ҳам эшакмия еган даражададир.

Бутун дунёдан ўзига қўмакчи излаган Туркия ўз ёнида Русиядан бошқасини кўрмайдир. Бизнинг Чечерин бўлса Туркияга юрак бериб:

– Шаллақиларнинг дўқидан қўркма! – дейдир.

«Яланғоч сувдан тоймас» дейдилар. Туркия бутун дунёнинг биринчи яланғочи бўлганлиқдан олабўжиларнинг ҳар бир «Ваҳималик картинка»сини кўришга ҳозирдир.

*Жулқунбой,
«Муштум», 1923 йил, 2-сон, 2-бет.*

САЛОМНОМА

– Отқа қоққан тақадек, сувдан чиққан бақадек, бир мирилик чақадек – маъориф шўросига сало-о-ом!

– Ўзи четка буқинуб, шахсиятка тўқинуб, аллакимга чўқинуб – ўғри ушлаганга сало-о-ом!

– Кўрунган ер оқ салла, оқ бўлса ҳам бўш калла, оқу қора ҳам малла – Туркистон уламоларига сало-о-ом!

– Бошлариға соч қўйған, отларини ёш қўйған, фаҳш¹ деганни фош қилған, яна отини ёш² қўйған – думсизларимизга³ сало-о-ом!

– Масков бориб келибон, минглаб фойда қилибон, ҳафтада гап ейибон, томга карнай қўйибон; халқ қайғусин емайин, мактаб очай демайин; эллик-олтмиш қўй берган, саккиз кунлаб тўй берган – Туркистон савдогарларига сало-о-ом!..

Амма-холаси ҳаводор, айланай!

*Келин янгаси: Думбулниса.
«Муштум», 1923 йил, 2-сон, 3-бет.*

¹ Фаҳш – қинғир, нотўғри.

² Ёш – комсомоллар.

³ Думсиз – калта кийинган.

«МУШТУМ» ПОЧЧАМИЗГА АРЗ

Почча!

Биздан ҳол-аҳвол сўрасангиз, биз Тошканд деган бир шаҳарда турамыз. Шаҳримизни баъзи кексалар «Шош» деб, газетчилар «Туркистон маркази» деб ҳам атайдириллар. Биз, мана шу «ойнабандлик» шаҳарнинг¹ «Эшонгузар» отлиқ маҳалласида туруб ярим белдан лой кечамиз, лой, почча! Маҳалламизга тош терилса, биз ҳам бошқалардек лойда шўлтиллашдан қутулсақ, деб мундан уч йил илгари «баладия бўлими»га² ариза берган эдик. Лекин баладиянинг «ана-мана, эрта-индин»лари билан шу кунгача сабр қилуб келар эдик. Ўткан кун бир хушхабар эшитуб «Ҳа, энди тухуми оғзиға келибдир» деб чопишуб баладияга борсақ: «Тош Юнусободға терилур, сизники кейинга қолдирилди» деган жавобни бердилар. Кейин билсақ, Юнусободға отбозорини чиқарилур экан. Кечагина ур калтак – сур калтак билан белгуланган отбозор бу кунга келуб оқсадими, бу қайси жинни қўйнинг калласини егандан чиққан ақл? Мана шу гапка нима дейсиз, почча?

Маҳалла муштумзўрлари

«Муштум»: *Баладия бўлими кўнглига келганини қилишға ҳақлик бир идорадир. Агар ул отбозорни мохховзорға олуб чиқамиз деса, сиз нима дейсиз? – Лой кечишдан зорланмангки, гуноҳкор бўлурсиз. Чунки одамнинг асли лойдир, тош эмасдир.*

«Муштум», 1923 йил, 2-сон, 1 март.

ИТ УРУШДИРИШ ИШЛАРИ

Кўкча даҳаси билан Бешёғоч даҳаларининг ораларидағи сиёсий муносабат қутулмаган жойда бузилиб кетиб, сан-манга боришиб қолдилар. Бу бузилишнинг ибтидоси Кўкчанинг Чиғатойи³ билан Бешёғочнинг Чақаридан⁴ ит урушдириш масаласидан чиқди. Чиғатойнинг ўн йилдан бери сув ўрниға сут бериб, зўрайтириб келган олапарини Чақарнинг аҳамиятсиз гуржиси қочируб қўймасунми. Бу воқиядан кўкчаликнинг катта-кичиги ҳаяжонга келиб, Маллахоннинг тарихий итларидан бўлгон «даванги»ни майдони ҳарбга⁵ чиқардилар. Бу воқияға ҳар икки тарафдан ўн

¹ «Ойнабандлик» шаҳар – эртақларда подшоҳларнинг саройлари «ойнабандлик», яъни кўркам, муҳташам, деб тасвирланади, муаллиф шунга ишора қилиб киноя қиляпти.

² Баладия – коммунал хўжалик идораси.

³ Чиғатой – Тошкент маҳаллаларидан бирининг номи.

⁴ Чақар – маҳаллалардан бирининг номи.

⁵ Майдони ҳарб – жанг майдони.

минглаб киши тантана ва дабдаба билан иштирок қилиб, урушдириш маросими махсус дуолар билан бошланди. Гарчи уруш майдонларида бўлиш хавфлик бўлса ҳам, на чораки, тўғри хабар олмоқ учун муҳораба¹ устида ҳозир бўлмоққа мажбур эдим.

Ярим соатлик қонли «Ғов-в-в-в-в, ғув-в-в, ов-в-в, ов-в-в»-дан сўнг Маллахоннинг давангиси маглуб бўлуб, фажеъ бир суратда яраланди, баъзиларнинг тарбузлари қўлтуқларидан тушуб, кўнгил озишлар ҳам воқеъ бўлди. Бешёғоч оға-иниларининг бу вақтдаги қувончлари ичларига сиғмас ва паҳлавон итларининг оғзидан ўпишлари ҳам гайри ихтиёрий эди. Уруш вақтида олинган расмлар бор. Агарда журналга мувофиқ кўрсангиз юборурман.

Бу кунларда кўкчалик оға-инилар қаёқдан бўлса ҳам паҳлавони забардаст ахтармоқдалар. Сиёсий доираларнинг сўзларига қараганда, паҳлавон топилса, нурун алонур, бўлмаса фидойи йигитлардан биттасини ит суратига киргузиб майдонга киргузар эмишлар.

Ҳозирда «таб бости»² учун ҳар икки томон хўроз, каклик, кўчқор каби уруш олатлари орқали иш кўриб турсалар ҳам, лекин булар ит ўрнини босолмайдир.

Бундан уч-тўрт кун илгари Самарқанд оға-иниларидан икитаси Кўмирсаройда³ туя урушдириб кўрсатди. Каминангиз туя урушини умрида биринчи мартаба кўришиданми, «Ҳар ҳолда бу хил томоша ҳам бизнинг Тошкандга керак экан», деган фикрга келдим. Бу томошада ўн минглаб халқ иштирок этса ҳам, лекин итникидек ўзаро чиртинг-пиртинглар бўлмади.

*Думбулбой ўғли,
«Муштум», 1923 йил, 2-сон, 3-бет.*

«ТАВАККАЛТУ АЛОЛЛОҲ»НИ ДЕГАН ЭР – НА ТАЛҚОНУ НА ҚАЛҚОННИНГ ҒАМИН ЕР

Ўзбек шиори

Мана бу бир жуфт байт, ўзимизнинг ота-бободан қолиб келган ҳалол молимиздур. Ушбуни ҳам ким маники деса, боши

¹ Муҳораба – жанг, уруш.

² «Таб бости» – овуниш, совутиш.

³ Кўмирсарой – Тошкент атрофидаги қозоқлар саксовулни куйдириб, пис-та кўмир қилиб, туяда шаҳарга олиб келиб Кўмирсаройда сотишган. Кўмирсарой Чорсуда, сайхон жойда бўлган.

Ўлумда, моли талондадур. Агар қўни-қўшниларнинг кўз олай-тиришларидан кўркмай, доирани кенгайтириброқ юборсақ, бу байтдан бутун Шарқни ҳам насибадор қила оламиз. Аммо бошқаларга йўл-йўруқ йўқдур.

Чунончи бу бир жуфт байтнинг маъҳазини¹ текширсак, тарихнинг қулоч-қулоч ичкарасига кириб кетамиз; варақ-варақ тарих ҳамоқат ва шақоватидан² ўқуй-ўқуй, ниҳоят ҳазрат Одамга, ниҳоят алмисоққа³ боруб етамиз. Ровийларнинг ривоятига қараганда, алмисоқ куни бир фариштанинг қўлида: «Ал-ҳаракату фал-барака»⁴, иккинчи фариштанинг қўлида «Ман таваккал фатасаққал»⁵ деган шиорлар кўтарилибдур. Шул вақтда жарчи чақирибдурким: «Эй, арвоҳи бани Одам⁶, ушбу икки шиордан биттасини қабул қилишга эрклиқдирсизлар!»

– Олҳа... Қарабсизки, арвоҳи миллати нажиб ўзбек «Ман таваккал фатасаққал» шиорини ушлаган фариштанинг устига тутдак тўкулуб:

*«Таваккалту алоллоҳ»ни деган эр –
На талқону на қалқоннинг ғамин ер!*

– деган байтни хўр билан ўқуб, етти қат кўкни титратибдирлар.

Бу текширишимиз, даъвомизни тарих билан исбот қилиш бўлуб, аммо далил ва исботни халқимиз ва тириклигимизнинг ўзидан олганда иш яна абжақ. Кимнинг оғзига қулоқ солсанг, «Бўлса бўлар – бўлмаса ғовлаб кетар», «Умаралихону Маъдалибек, таралағиждангу таралағижданг»⁷, қаҳрамонлар билан битта-битта танишиб боқсақ тагин ишлар жойида.

– Муаллимларимиз: «Чалакам чатти ёрам зувалам завзи калам чанта?»⁸ни⁸ билиб олганлар-да, нариги ёғига бир орқа таваккул!⁹

¹ Маъҳаз – манба.

² Шақоват – бахтсизлик.

³ Алмисоқ – Аллоҳ таоло руҳлардан аҳду паймон олган кун, ўзини ва фаришталарини тан олган руҳлар мусулмон, тан олмаганлари кофир бўлган кун.

⁴ «Ал-ҳаракату фал-барака» – ҳаракатда барака бор (Хадис).

⁵ «Ман таваккал фатасаққал» – кимки таваккалчи бўлса, дангаса бўлиб қолади (араб мақоли).

⁶ Бани Одам – Одам Атонинг болалари.

⁷ Хонларимиз Умархон, Маъдалибеклар давлатчилик ишларини қолдириб, маишатга берилиб кетган эдилар, шундан киноя қилинади.

⁸ Араб алифбоси тартибини кўрсатувчи саккизта сўз: абжад, ҳавваз, ҳутти, каламан, саъуфас, қарашат, сахҳаз, зазағ; эски усул мактабда болалар дарсни шу сўзларни ёзиб, ўқишдан, абжадхонликдан бошлаганлар.

⁹ Бир орқа таваккул – у ёғига Худо пошшо.

– Ишчиларимиз оғзидаги: «Қўли қадоқ, пешона тери, ур калтак – сур калтак» сўзи қулоқларни гаранг қилса ҳам, амалда эхе...¹

– Хотунларимиз: «Қозонда жиз-биз, ўрунда сиз-биз» шеърини ўқуйдирлар-да, натижада беш-олтита дувараклар миллат учун ҳадя: яъни авлод, ватан, дейсиз-да, қулбаччаларни!

– «Зиёлик, ёш кўз очган ва янги фикр» – сарлавҳасидаги муаммолар эшитишимизга қарағанда «Миллатга илм керак, маърифат керак!» деб ҳовлиқар эмишлар-да, ишка келганда «Ла ҳавла ва ла қуввата илла биллаҳ...»²

– Тошмат акамизнинг бурунларидан ип тақилган бўлса ҳам, ҳамон таваккалту алоллоҳ...

Бас, бу бир жуфт байт ҳар жиҳатдан ҳам бизникидир, бизнинг ила алжипсу ва ла билимдир.³

*«Таваккалту алоллоҳ»ни деган эр –
На талқону на қалқоннинг ғамин ер.⁴*

Муштум.

«Муштум», 1923 йил, 3-сон, 2-бет.

¹ Бу ерда муаллиф синфий кураш авж олдирилиб, ишчилар синфига кўп нарса ваъда қилинса ҳам, амалда улар ҳеч бир рўшнолик кўрмаганларидан киноя қияпти.

² Ҳеч бир куч – қудрат йўқ, фақат Аллоҳ номи билан, ёрдами билан бўлади (Ҳадис).

³ Алжипсу ва ла билим – яна билмадим, Аллоҳ билгучидир.

⁴ Бу шиорнинг мазмуни Куръон оятлари ва ҳадислар билан асослангандир. Аслида бу шиорнинг мазмунида тоат-ибодатда, ихлос-этиқодда, зуҳду таквода Аллоҳнинг каломи-аҳкомларини адо этиб, ботиний покланиш, зоҳирий риёзатлар орқали марди Худолик мақомига етиб, сўнг таваккул қилгучилар назарда тутилади. Бундай мақомга эришган Аллоҳнинг дўстларини табиийки дуолари қабул бўлгувчи кишилар дейилган, яъни улар аввал талқоннинг (ризқ) ҳам, қалқоннинг (ҳимоя) ҳам тадбирини олган инсонлардир. Бунинг «Ҳадис»и ушбудар: ҳазрати Умар разияллоху анху бир шаҳарга яқинлашиб борганларида, ундан бир киши чиқиб шаҳарга кирмасликни, вабо борлигини хабар беради. Ҳазрати Умар орқага қайтишга қарор қиладилар. Шунда аъёнларидан бири: «Эй амирал-мўъминин, қадарда борини кўрамыз, тақдирдан қочасизми, кирайлик», дейди. У зот: «Қадардан қадарга қочаман, билиб туриб қадарда бор, дейишлик ақлсизликдир», деб жавоб берадилар.

Лекин бу буюк шиор бора-бора ўз қадр-қимматини йўқотди, илоҳий таваккулдан қолиб, юқорида айтилган араб мақолидек сохта, қурук таваккулга, ақидага айланди, шу ҳолича биз халқнинг онгига, одатига кириб борди. Ушбу мақоласида муаллиф бурнидан боғлаб ип тортса ҳам тақдирини Худодан кўрувчи, таъзимда турувчи, ақлсиз, имонсиз, қўрқоқ, маҳсим, нотавон ҳолга келган бир қавмидан шикоят қилади.

НИМА ҚАЁҚҚА КЕТАДИР?

Ишчининг топқани хўжайиннинг халтасига кетади.

Совдагарнинг топқани ўғул тўйисига кетади.

Тошканд кўнчиларининг топқани қишлиқ тўкма билан ёзлик гапка кетади.

Қиморбознинг топқани гарткам¹ билан тўртта ошиққа кетади.

Беданабознинг топқани тариққа кетади.

Муриднинг топқани эшонга кетади.

Эшоннинг топқани саккизта хотунга кетади.

Хотунларнинг топқанлари иссиқ-совуқчи домлага кетади.

Бойбаччанинг топқани «Турквино»² билан баришнахонларга кетади.

Ёшларнинг топқанлари упа-элик билан ўсма-сурмаларга кетади.

Эски шаҳар исполкўмининг топқани ҳар хил юқори шефстволарга кетади.

Баладия бўлимининг топқани хизматчиларнинг маошига кетади.

Вақф шўъбасининг³ топқани идорасини бежаш учун қип-қизил гиламларга кетади.

Отнинг топқани эшакка кетади.

Бўрининг топқани тулкига кетади.

«Муштум»нинг топқани туркистонликларнинг тумшуғига кетади.

Ушбуларни ўқуған кишининг дами – дамбалига⁴ кетади!

Бизнинг топқанимиз аччиқ-тизиққа кетади! – деб,

Мулла Жулқунбой ёздилар.

«Муштум»: ёзғанларингизнинг ҳаммаси ҳам ҳавога кетадур!

– деб биз ҳам муҳримизни босдиқ.

«Муштум», 1923 йил, 15-март, 3-сон, 3-бет

¹ Гардкам – ўртага тикилган нарсанинг ҳаммасига ўйналганда айтилади-ган сўз.

² «Турквино» – ўша пайтда «Турквино» номли Туркистон давлат трести бошқармаси турли хил вино ичимликлари чиқарган.

³ Вақф шўъбаси – вақф ерлар инқилобдан сўнг маъориф ихтиёрига берилиб, даромади мактаб ва маъориф эҳтиёжларига сарфланган.

⁴ Дамбал – иштон.

ТАРАҚҚИЙ

Батқалдоқ хўжа: – Ҳой эшон, биз ҳам энди анча тараққий қилибмиз-а?!

Лўкидон хўжа: – Қаёқдан билдингиз?

– Хотунларимиз нос ўрнига попирўс чека бошлабдурлар.

– Қаёқда кўрдингиз?

– Қаёқда кўрар эдим, сентралний мўнчада¹ кўрдим...

Шилғай,

«Муштум», 1923 йил, 3-сон, 7-бет.

ПЎСКАЛЛАСИ

– Ҳай ака! Вақтинг бўлса, гапимга бир оз қулоқ бер! Қалай, ўзинг тантимисан? Агар танти бўлсанг, санга бир гапим бор. Пўскалласини айтсам, сан ўзинг, йўқ сан эмас, санинг халқинг била туриб сувга... шунақа қиладилар-да...

– Йўқ-йўқ, ҳовлиқма, бердисини айткунча кишини беланги қилиб қўйма, тагин! Гап бор, жинни, гап:

Фирдавсий* айтадики: «Тараққо-туруққу амуди гарон, Жаҳон шуд чу бозори оҳангарон!»² Мана шу таъбирга ўхшаш ўзоги, бурноғи йиллар, баҳоси суриштирилмасдан ҳув ҳисобда ҳам йўқ, китобда ҳам йўқ талай янги мактаблар очилган эдилар. Шу вақтларда ўзимизнинг ота-бободан қолган панжшанба нон мактаблари оёқдан қолиб, домлаларнинг уйларига ўт тушкан эди.

– Эй, гапинг қурсун...

– Шошма-шошма, тентак, паловнинг мойи тегиди! Хайр, шу билан муборазаъи ҳаёт³, танозиъи бақо⁴ гапларига тушунган ўзимизнинг ўшанақанги домлалар: бўлса, ўғулларини, бўлмаса, ўзларини олти ойлиқ қурсларга уруб, бот фурсатда янги мактабларнинг саркардалигига ҳам етишкан эдилар.

Ўзингнинг хабаринг борки, янги мактабларнинг ҳам тегига сув келиб, яна «Ўзимиз хон – кўланкамиз майдон» бўлган эди ва бўлмоқда.

¹ Мўнча – (татарча) ҳаммом, у Амир Темур хиёбонидаги собиқ Свердлов театри, ҳозирги «Ўзбекистон биржа маркази» биноси ёнида бўлган.

² Гурзиларининг шундай тарақ-туруқидан гўё жаҳон темирчиларнинг бозоридек бўлиб кетди («Шоҳнома» асаридан).

³ Муборазаи ҳаёт – ҳаёт учун кураш.

⁴ Танозиъи бақо – боқий қолиш учун талаш.

Агар мандан гап сўрасанг, ўшал эски мактабдан чиқиб, курсда ўқуб, сўнгра янги мактабга саркарда бўлганлардан биттаси кеча маҳалла масжидида мактаб очибдур. Секин бориб довол орқасидан қулоқ солсам: «Алиф ломга аза-ал, ҳени мимга хеза-хам...» «Абжад, нонинг бўлса жеб жот; Каламан, чирмандангни чаламан...» Шарқийси¹ ҳам қизиқ:

«Эй оналар, ёғ солиб юпқа қилинг,
Ўқлоғиға тоб беринг супта қилинг!»

Мана тентак, бу домлага қараб пўскаласини айтканда «Била туруб сувга...»

– Ўбба бадбахт, жадид² экансан, жадид! Ҳай сўзинг қурсун, қараб туриб гуноҳкор қилдинг-а!

– Ҳай, тентак, тўхтасанг-чи, қизиғи бор – қизиғи:

«Абжад, нонинг бўлса жеб жот; Каламан, чирмандангни чаламан».

«Эй оналар, ёғ солиб юпқа қилинг...»

«Алиф, бе, те, се...»

Думбул.

«Муштум», 1923 йил, 3-сон, 8-бет.

НАҲС БОСҚАН ЭКАН

Кашмиридан келган ромчининг олдиға ўлтуруб:

– Қани бир бахтимизни синаб қарайлиқ-чи, – дедим.

– Ранжми, ғойибми, ҳозирми? – деб сўради.

«Кўрнинг тилагани икки кўзи», «Кампирнинг дарди ғозада» дегандек, маним ҳам ўйлаганим сизга ўхшаган «Чоти айри, боши юмолоқ» дардисарлар эмасми, шунинг учун мақсадимни онглатдим.

– Кимдансиз?

– Кимдан бўлар эдим, шу кўриб турганингиз этаксизлардан.³

– Яъни?

– Яъни, ўзбак.

– Истиқболимиз қалай экан, демакчисиз-да?

¹ Шарқий – ашула.

² Жадид – янгилик тарафдори.

³ Этаксиз – бетайин, тугуруқсиз.

– Ха, шундай, садаға.

Кашмири қуръа тошларини йиғиб олиб, рўмол устига чочди, тошларни еттига бўлиб, етти жойга қўйди ва мулоҳаза билан сўзлай бошлади:

– Халқингизнинг ошиғи олчи, пичогингиз мой устида; халқингиз рост кўчани қўйиб, паст кўчадан юрар экан, кўпларингиз эшакка тескари миниб, чирманда чалар экансиз...¹ тўғрими?

– Тўғри, садаға, – дедим.

– Баңданинг боши – Оллоҳнинг тоши, дейдирлар: бирингиз Абдулқафoъ валлоҳи азим², иккинчингиз – шоптоли қоқи дўст беданам, учунчингиз – Монийнинг ясаган сурати³, тўртинчингиз – бўйни ғавслар⁴ учун лаганбардор; шаҳарларингиз хароба, қишлоқларингиз вайрона, халқингиз ақл-хушидан бегона, хотунларингиз шинни⁵, катгаларингиз нинни⁶, шунинг учун болаларингиз жинни, йигитларингиз юраксиз аҳмоқ, қизларингиз сочи узун-пахмоқ, отларингиз эшак, эшакларингиз хўтук...!

– Каромат қиласиз, почча, дедим.

Кашмири давом қилди:

– Тошға қаранг, биродар, тошға: бу сўзларни ман сўзламайман, тош сўзлайдир, тошлар! Истикболингиз куппа-кундузидек ёруқ, йигирма беш йил десаммикан, элли йил десаммикан, ҳар ҳолда, муддат унча узоқ эмас, пичоғингиз мой устида кўринадир: Тўрт томонингиз қибла; халқингиз томға чиқуб «ҳалала ҳашту» ўйнагайлар⁷. Мустамлакачилар «Том тепканга беш ёнғоқ, тепмаганга қўй қумалоқ!»⁸ деб маймун ўйнатқайлар...

¹ Қаёққа кетаётганингизни билмайсиз, лекин тантанабозликдан бўшамайсиз демоқчи муаллиф.

² Абдулқафoъ – абду-қул, қафoъ – энса: марказнинг қули, яна улуғ Тангрининг ўзи яхшироқ билади.

³ Моний афсонавий хитой сураткаши, чизган суратлари тенгсиз гўзал, мумтоз адабиётда суратларига гўзалликни нисбат бериб муболага қиладилар, муаллиф бу ерда одамлар Монийнинг суратидек чиройли, лекин улар тилсиз, ички олами қалтироқ деб киноя қиялпти.

⁴ Бўйни ғавс – бўйни йўғон, мансабдор.

⁵ Шинни – ўта ақли.

⁶ Нинни – гўдак, ақлсиз.

⁷ «Халала ҳашту» – бир неча болалар доирада чўкка тушиб ўтириб «ҳалала ҳашту» деганда бошни ерга қўйилади, «кунжара кўпку» деганда қадни кўтарилади, болалар ўйини.

⁸ Илгари вақтда куз фаслида лой томларни сувоқ қилишдан олдин ёш болаларни томга чиқариб, томни тепкилатиб, сўнгра сомон сувоқ қилинар эди.

Истиқболингиз жуда ажиб: кўрганлар дармонда, кўрмаганлар армонда, йигитларингиз ҳез очқайлар, кўбларингиз табдили сурат¹ қилиб эшак, ҳўкуз ва маймунлашқайлар; уламоларингизнинг ишлари тагин ҳам қизик; бечоралар миядан ажралиб, лозимларини салла қилғайлар ва кўча-кўйларда во дино во шарийато², деб чопишуб юргайлар...

Пол шу ўрунға етканда ортиқ чидаб турулмай:

– Етар, садаға! – дедим. Кўнгил айнаб, кўз ўнглагим қоронғиланиб кетди. Полнинг назрини ташладим-да, бошим оққан томонға калавлаб кетдим. Йўл-йўлакай кўзимга кўринган акалар энди шох чиқариб келмақда бўлган ҳўкузга ва гоҳо янги туғулган хўтукка ўхшаб кетар эдилар, уйимга кирар эканман:

– Бизни тоза наҳс босқан экан, – деб бир ҳовуч совуқ сув ичиб юбордим...

Жулқунбой,

«Муштум», 1923 йил, 31 март, 4-сон, 2-бет.

«КЎМАК» УЮШМАСИГА ИОНАЛАР

Кейинги кунларда «Кўмак» уюшмасига³ берилган ионаларнинг⁴ ҳисоби жуда ҳам кўпайиб кетди. Тушкан ионаларни уюшманинг битта кассаси эплай олмаганлиқдан иккинчи касса очмоққа мажбур бўлинди. Кейинги ойда иона берган сахийларнинг рўйхати мундайдир:

1. Валиҳожиди – беш миллиард сўмга арзийтурган дуо.

2. Ғуломшайх бойбачча – «Ўқушға кеткан йигитлар мулло бўлсунлар» деган яхши тилак (баҳо қўйиш комиссиясининг сўзига қарағанда бу иона ҳам 5 миллиардға арзир экан).

Тепкилашган болаларни кўнгли учун уй эгаси уларга ёнғоқ ёки шунга ўхшаш бирон мева берар эди. Тепмаган болаларга ҳеч нарса берилмас эди.

¹ Табдили сурат – киёфасини ўзгартириш.

² Во дино ва шарийато – эй диним, эй шарийатим.

³ «Кўмак» уюшмаси – 1921 йилда Туркистондан чет элга, масалан, Германияга бориб ўқиш ҳаракати бошланади. «Ўзбек билим ҳайъати» ва «Кўмак» уюшмасининг ёрдами билан 1923 – 1924 йиллар давомида Туркистон ва Бухородан 58 та талаба Германиянинг турли ўқув юртларига бориб ўқиганлар. «Кўмак» уюшмаси бу талабаларга моддий ёрдам юбориб турган. Афсуски, бу талабаларнинг ўқишини битириб ватанига қайтганлари 30-йиллар қатағон қурбони бўлган.

⁴ Иона – моддий ёрдам, нафақа.

3. Азимбойбачча кўмирчи – саккиз пут тошкўмир.
 4. «Тужжор» ширкати – иккита сопол товоқ билан битта хурмача.
 5. «Қамар» ширкати – чорак қадоқ олма чой.
 6. Пойафзал бозоридағи дўкондорлар ўзаро – бир пой бачкана этик¹.
 7. Чит бозорининг дўкондорларидан – бир газу уч чорак ғазлама.
 8. Аттор оға-инилардан – икки қути упа.
 9. Қассоблиқдан – беш дона ўпка.
 10. Қандолатчилардан – уч истакан писташка билан бир қадоқ пашмак ва бошқалар.
- Ушбулардан Берлин ўқуғучиларимизга юборилди:
Берлин талабаларимиз ортуқча муҳтож бўлганликларидан биринчи галда тўрт пут тошкўмир, иккита сопол товоқ, бир посилка дуо юборилди.

Мухбир: Думбул,
«Муштум»: Олтун олма, дуо ол – дуо олтун эмасми?
«Муштум», 1923 йил, 4-сон, 6-бет.

ШЎХ БАЙТАЛ

Шўх байтал ҳар бир миллатда ҳам бор. Фаранг шўх байталлари² ҳақида ажиб ривоятлар эшитамиз.

Англиз сиёсийонлари Лўндўн шўх байталларини Шарқ амир ва шоҳларини ёввошландириш учун Арабистон, Эрон ва Ҳиндистонларга йўллар эканлар.

Лўрд Керзўн ўз сиёсатини Шарқда амалга ошириш учун қизчасини Эрон ҳукмдори Аҳмад шоҳга назир тортқан, деб ҳам сўзлайдирлар.

Кобулда ётқан собиқ Бухоро амирининг* бутун қайғу-кулфатларини унутдириб турган эрмакларнинг биринчиси англиз шўх байталлари бўлса, иккинчиси ўзимиздан чиққан шўх айғирлар³, дейдирлар.

Чет элларда бўлган шўх байтал масаласи мана шу йўсинда. Аммо бизнинг мақсадимиз бунда эмас.

¹ Бачкана этик – болалар этиги.

² Байтал – урғочи от.

³ Айғир – эркак от.

– Ички Русиядан олиқ-сотик учун бу ерга келгучи ўрус қарқуноқлари¹ бор, гап булар устида ҳам эмас.

– Шариф афанди Бойчура деганча, наша солинган палов ошаб, эсириб² юрган татар олатўғаноқлари³ ҳам йўқ эмас – буларнинг ҳам бизга аҳамияти йўқ!

Бўлмаса гап қайси сойда-ю, қайси қирда?

*Берди Худо Тошканд учун бир пари,
Эсанкираб кетди гўдак ҳам қари!*

– Тисс!

Дуруст, Ўқтамхоннинг* Тошканд келганига энди анча йиллар бўлди, унинг базмини, хуснини кўрмаган Тошканд меҳмонхонаси энди, эҳтимол, сира қолмагандир. Тўй-тўқунларда унинг бир пиёла чойини ичиб, чаккасига юзталиқ қистирмаган, эҳтимол, сиз билан биздирмиз. Аммо шунчалик давру давронлар ўтқузилган ва ўтқузилмоқда бўлган бўлса ҳам бунчалик очуб... тисс!

Ёпиғлиқ қозон-ёпиғлиқ... Туя кўрдингми – йўқ...

Тузуқ, Ҳофизкўйки маҳалласидаги кейинги жанжаллар билан ишнинг усти бир оз очилуб кеткандек ҳам бўлди, шўх байтал масаласи ҳатто меҳроб жанжаллариға ҳам айланиб кетди. Лекин биз шунда ҳам ишни ёпилуб қолмоғини тилаймиз. Чунки бу неъмат осмонининг устида кўб махлуқларимизнинг насибалари бордир. Қурт-қурмисқа, ола қўнғуз-қора қўнғуз, баковилу ясовулларимизнинг ҳиссалари бордир.

Биттаю битта бўлуб етишкан шўх машрабимизнинг⁴ субҳи шом, балки аладдавом⁵ дуойи жонини қилуб юрган:

– оқ саллалик варасатуланбиёлар⁶ ва азиз авлиёлар ҳақ-ҳурмати,

– шўх байтални деб молидан, жонидан кечкан, энг охирда уйдаги хотунини қўйган бойлар ва бойбаччалар ҳурмати,

¹ Қарқуноқ – бу ерда: ўғри; хуфия маъносида.

² Эсирмоқ – (татарча) маст бўлмоқ.

³ Олатўғаноқ – чумчүқсимонлар оиласига мансуб қуш; бу ерда татар жувонлари маъносида.

⁴ Шўх машраб – табиати шўх, ўйноқи.

⁵ Аладдавом – доимо, ҳамиша.

⁶ Варасатул-анбиё – пайғамбарларнинг ворислари, давомчилари.

- тўйларда, базмларда шўх байталнинг бир пиёла чойига ўлиб-ўлиб етишатурган йигит-яланғлар ҳурмати.
– Тисс! – деймиз, туя кўрдингми – йўқ! – деймиз.

*Муштум,
«Муштум», 1923 йил, 5-сон, 2-бет.*

ДАРДИ ЙЎҚ – КЕССАК, ИШҚИ ЙЎҚ – ЭШШАК

- Калникига ошга-а-а-а!!!
Гур-гур одам калникига туз ялаб чопадир...
– Айиқ полвон кураш тушадир, Жўра қизиқ маймун ўйна-тадир, Фарғонадан Арава полвон келди, Жиззахдан Ит полвон келди...

Кўрубсизки, кураш ўрнини ижарага олган зарғалдоқ хўжаларнинг қилган фойдалари минди-минди...

– Чет эллардаги ўқуғучи ёшларимиз фойдасига бу кун «Турон»да театру қўйиладир!

Ла ҳавла ва ла қуввата... Тошканд мусулмонларини... яйзара¹ ер ютубдир ва ё катта-кичик оға-ини ин-инларига кириб кетибдир...

Шунга ўхшаш «Шарқ саҳнаси» яхши ният – ёрти мол, деб кино қўяр, «одамови»ларни йигмоқ учун эшак ҳуркарлик қилиб, томға тўртта карнай ҳам чиқарадир; лекин шунчалик атторчиликлар, «Сурма кет, ўсма кет»лар – бир пақир; саҳна хазинадорларининг оғизлариға пашша ўлтурған, ўюнхона эшикидан «ғинг» деган бир чибин учмайдир. Шу соатда шаҳарнинг барча чойхоналарида ғиж-ғиж чурвақа, лим-лим... бузоқ:

- Оғзингми, ўрпилган ўрми?
- Башарангми, бадбахтнинг даласими?
- Кўзингми, пўстакнинг йиртиғими?
- Энгахингми, йўлға чиққан ҳиндининг...ми?²
- Хо, хо, хо!

Топған-таянған совутмачоқ шу. Бошқа дастмоя йўқ. Банғихонада «ҳарб-зарб»³ олуб юргучи бир ўртоғим нашанинг тутуни гуркураган чоқларда:

¹ Яйзара – яксара, биратўла.

² Бу айтишув такялардаги бангиларнинг ўзига хос аскияси.

³ «Ҳарб-зарб» – ҳарбий стратегия жанги; бу ерда даҳанаки жанг маъносида.

Харсак – марсак,
Дарди йўқ – кессак,
Ишқи йўқ – эшшак!¹ –

деб байт ўқуған бўлуб жоврар, ман бўлсам «Бу нима дегани тентакнинг» деб байтига тушунолмас эдим. Энди келиб-келиб бу байтнинг маъносини Эски шаҳар сахналаридан топуб, мавридсиз бўлса-да, ўзим шу байтни яккахонлик қилмоқдаман:

Дарди йўқ – кессак,
Ишқи йўқ – эшшак!

Воқибан, дард бўлмаса, ишқ бўлмаса, одамнинг кесақдан нима фарқи бўлсин-у, эшақдан нима айирмаси!²

Валлоҳи аълам биссабоб³.

Жулқунбой,
«Муштум», 1923 йил, 5-сон, 6-бет.

ЁМОН КЎЗ

Ёмон кўздан сақланиш керак

Баъзи-баъзида «Туркистон» билан «Ёш шарқ» газеталарига⁴ кўзим тушуб қоладир. Нималарга йўлиқасан денг! Худо кўздан сақласун.

Газеталарда қизиқ-қизиқ байтлар босиладир. «Мамадана-лар»нинггина оғзидан чиқатурған «тўти қуш» гапларини ўшал байтларда кўрасиз. Гапка мунча чечан бу ҳаромилар?!
«Фалон мактабнинг фалон синф талабаси» деб қўл қўйил-гандан кейин, албатта, уни ёзгучилар «аҳли соқол»⁵ Худо бан-

¹ Бу байтни бангилар бангихонада қарсак чалиб айтиб кетидан бири: «Соқий самадий, эски пўстакни ямади, қўйга бўри келганда қўйчивон хай-хайламади» – деб «жаво!» – дейди. Қолганлар унга жўр бўлиб «жаво-о» деб бақиришади (жаво (ҳиндча) – наша чекишга кел, дегани).

² Муаллиф мақолада мусулмон халқларининг бекорчилигини, гумроҳли-гини, гафлат уйқусига ботганлигини танқид қиляпти.

³ Яна ҳам тўғриси, Аллоҳ билади.

⁴ «Ёш шарқ» газетаси – Туркистон комсомолининг органи. 1920 йилдан 1923 йилнинг декабрь ойигача, «Ўзгаришчи ёшлар» журналига айлантирил-гуна қадар чиққан.

⁵ Аҳли соқол – соқолни, намозни ўзига ниқоб қилиб риёда юрган одамлар.

далари эмас, ёш гўдаклар, туркий қилиб айтсанг, кичкина тирранчалар!

Ёш болага ким қўйибдир катталар турғанда огиз очиб, гап гапиришни? Замонанинг болалари бу ҳикматнинг маънисини биларми эди? Улар гапираберадирлар.

Боланинг кўб гапирганини «мамадана» деймиз. Мамадана болалар кўпинча жинни бўладирлар. Бунинг сабаби-да шудирким, бола ҳадеб жовраб сайраб гапираберса, бир очкўз мўъмин боради-да: «Ўсдирганингга балли, хўб сайрайтурған бўлибдирми?» деб, кўзини мойлантириб бир қараб қўядир. Болага кўз тегиш шу бўладир.

Ана шу мўъминнинг қараши – ёмон кўз, яъни «бадназар» бўладир. Ёмон кўздан сақланиш ҳар бир мўъминнинг вазифаси.

* * *

Газеталарни ўқусангиз, кичкина-кичкина тирранчаларнинг гапка усталиғига ҳайрон қоласиз. Ўшалар ҳам мусулмон бола-си, мўъмин бандаларнинг ўғли.

Биттасини яхши танийман: худда Пирмуҳаммад аълам домламининг махдумлари. Ўшандай мусулмон фарзандларини ёмон кўздан сақлаш керак.

Ғараз¹: елкаларига битта-битта тумор тақиб қўйиш қийин иш эмас. Ёмон кўздан сақлайтурған дуолар, туморлар, кўзминчоклар тўлуб ётадир.

*Зомонанинг охири,
Катталар жимжит,
Болалар сайрайдир.*

Шунинг учун айткан-да, ота-боболаримиз:
«Кичкина митти – Хонхўжани йикитди» деб...

*Муштум,
«Муштум», 1923 йил, 6-сон, 1-бет.*

БИРИНЧИ МАЙ

Биринчи май куни – бизнинг башарамиз иржайган, иккинчидан бой, уламо, ашқиёларнинг² башараси тиржайган кундир.

Биринчи май – биз ўйнаган, кулган; мустамлакачи «мушфик меҳрибонларнинг» қон йиғлаган, куйган кунидир.

¹ Ғараз – мақсад.

² Ашқиё – золимлар.

Биринчи май – бутун дунё меҳнаткашларининг бирлашкан байрами, бутун дунё ифлосларининг бир-бирлари билан ит-мушук бўлуб ажрашқан кунидир.

Биринчи май – ишчи-деҳқон халқи учун бахт-саодат куни, буржуазия ва унинг қуллариға бахтсизлик келтирадирған кундир.

Биринчи май – бизнинг келгусимиз учун муайян бир чизик қолдирадир. Қаршимиздағи байналмилал тўнғуз қўпқурларға аччиқ-тиззиқ қолдирадир.

Биринчи май – бизни шод ва хандон қиладир. Бутун дунё жаҳонгирларини хонавайрон қиладир.

Биринчи май – бизга ҳуқуқ берганда, душманларимизга хўрлиқ ва ҳуқуқсизлиқ берадир. Энг қисқаси бизга яхшилиқ, уларга ёмонлиқ; бизга фазл¹, уларга ҳазл²; бизга инсоф, уларга ноинсофлик берадир.

Биринчи май – меҳнаткашлар бирлиги кунидир. Бу кун бутун дунё меҳнаткашлари байрам этадирлар.

Ғарб ишчиси Шарқ ишчисига, Шарқ ишчиси Ғарб ишчисига салом юборадир. Демак, бу кун бутун дунёдағи ишчиларда самимийлик ҳиссини кўзғатадир. Бу кун бутун дунё оч-ялангочи байрам этадир, ҳам бутун куч-қувватлари билан капиталга қарши курашиш учун сўз бириктирадир.

Ҳар ҳолда, Биринчи май ўзгариш ҳасадгинларининг кўзини камаштирадир, ҳиқилдоғидан хиппа бўғадир.

Бирлашингиз, бутун дунё йўқсуллари!

Муштум,

«Муштум», 1923 йил, 7-сон, 2-бет.

СОВИНАК ҚОРИ БИЛАН МАҒЗАВА ҚОРИ

Совинак қори³: – Бу йил бай пули⁴ неча кишидан олинди, Мағзава қори?⁵

¹ Фазл – устунлик, ортиқлик.

² Ҳазл – мазҳаралик.

³ Совинак қори – енгил-елпи, чала қори.

⁴ Бай пули – баъзи одамлар рўза арафасида қорига бай пули бериб, марҳумлари ҳақиға Куръон туширтирадилар.

⁵ Мағзава қори – эзма қори.

Мағзава қори: – Э-эй, бу йилги рўза, маза йўқ ошнам. Такрор пули¹ ҳам чиқмайтурган, кўринадир.

– Ҳа, нимага?

– Нимага бўлар эди, хатмчи² йўқ...

– Итни урсанг, Куръон туширтиратурган чиқибдир-ку, хатмчи йўқ эмиш!

– Бор-борлиққа. Аммо мўмайроқ митат³ чиқаратурган хатмчи йўқ!

– Иш билмагандан кейин хатмчи ҳам йўқ, митат ҳам йўқ!

– Совинак дейман, сан нимани билдинг!!!

– Мен иш билдим, сен саллага зеб бериш билан идғом маъалғуннани⁴ билдинг!

– Хўш-хўш?

– Нима хўш-хўш, индинга Пўлавоининг хатмини битирсам, уттаси кундан Шўлавоининг хатмини бошлайман. Ундан кейин Сўнавоиники. Шундай қилиб бу рўзаи моҳи шарифда энг ками беш миллиард митат!

– Ҳа-ҳа, ҳаммасидан ҳам бай пули олдингми, Совинак?

– Олдим. Пўлавойдан беш юз, Шўлавойдан икки юз, Сўнавойдан уч юз!

– Қандай қилиб?

– Пўлавоининг олдига бориб: «Шўлавоё акам бу йил хатмни катта қилар эмишлар, шундай оғир вақтларда унча-мунча одамга хатм қилдириш ҳам қийин...» деб юрагига ўт солиб қўйдим. Сўнавоининг дўконига тушуб: «Бу йил хатмингиз йўқми, одамлар: «Сўнавоининг дамаси⁵ йўқроқ» деб сўзлашадилар», деган сўз билан унинг ҳам пайтавасига курт тушурдим. Шундай қилиб йўқ ердан ёлғуз ўзимга уч хатм чиқардим. Мана иш, ана митат!

Мағзава қори кўнглининг энг чуқур жойидан чиқариб, уф-ф-ф деди ва ҳасратидан чанг чиқара бошлади:

¹ Такрор пули – қорилар йил давомида Куръон ўқиб, такрорлаб турадилар. Савобталаб бирон киши ўқиладиган Куръонни марҳумлари руҳига ҳам бағишлашини сўраб қорига пул беради.

² Хатмчи – (хатм-тамом қилиш, тугатиш) марҳумлар арвоҳига атаб Куръон туширтурувчи ва шу муносабат билан худойи қилувчи.

³ Митат – даромад (арабча: мўтот – ҳақ, ужра).

⁴ Идғом маъалғунна – араб тилида ўхшаш ҳарфни бир ёзиб иккилантириб димоғда ўқиш (тажвид илмида); бу ерда Куръон зеб бериб тиловат қилиш маъносида.

⁵ Дама – ўчоққа ҳаво юборадиган асбоб, дамгир; бу ерда: ғайрат, авж, куч маъносида.

– Бу йил бахтимиз сувга урган экан, Совинак, ҳеч бир хатмчи «итмисан, эшакмисан» дея бермагач, ноилож «Шунча так-рорлар бекорга кетмасун» деб ўзимни бозорға сола бошладим. Қаерда бир эски хатмчини кўрсам, маддоҳ баччалардек жоврадим: «Эшбой акам хатмга айткан эдилар, бу рамазон қўлим тегмайди», дедим. «Маним кўнглим сизда эди...». Иккинчи бировни кўрганда: «Бу йил хатм жуда кўб кўринади, Тошкандда ўн минг қори бўлса ҳам етишмас». Ниҳоят шунчалик авроқлар билан ўлиб-қутилиб, битта жиз-бизини топсам ҳам, лекин курғуринг мандан ҳам ўлумтук экан: «Беш кунлик қилсангиз қанча оласиз-у, уч кунлик қилсангиз қанча берамиз¹. Мардикор пулингизнигина олиб, ифтор билан саҳарликни уйингизда қилсангиз, қалай бўлар экан» дейди.

– Қизи талоғинг пудратини² берар экан-да, хо, хо, хо!

– Шуни айткина, Совинак. Шундай қилиб хатмни беш юз миллионга баҳолаб олдим. Уч юзни ўзим олсам, икки юзни сомеъга³ бераман. Уч юзинг нос пулига ҳам етмайди. Бу йил маза йўқ ошнам...

Шилғай,

«Муштум»: Оқчани кам берсалар «ялмаш» усулини⁴ қўллаш керак. Қуръонни ялмаб ўқуйсан, десалар «Бир мирига келгани шу» деб жавоб бериш керак.

«Муштум», 1923 йил, 7-сон, 2-бет.

БИЗ КИМ ВА НИМАЛАРДАН ҚЎРҚАМИЗ?

Ҳар кимнинг ўзига яраша кўрқатурган нарсаси бўлади. «Иштонсизнинг чўпдан ҳадуги бор», дегандек, шу вақтда иштонлик инсон – ҳадуксиз одам, эҳтимол, йўқдир. Туркистон истастиқа идорасининг кейинги йиққан ҳисобига қараганда, иштонсизлар банаъжи⁵ кўпайибдирларки, биз уларни айнан куйида кўчирамыз:

¹ Қуръонни кунда ўн порадан ўқилса уч кунда, олти порадан ўқилса беш кунда хатм қилинади. Беш кунликнинг баҳоси ортиқ бўлади.

² Пудрат – хизмат ҳақи.

³ Сомеъ – қорилар ва шогирдлари ўзаро Қуръон тиловат қилиб ўтиришса «даврадош» дейилади; қори таровихға ёки ифторга бир шогирди – сомеъ (эшитувчи) билан бирга боради. Қори тиловат қилаётиб адашса сомеъ, лўқма солиб туради ва ўзи ҳам тиловатда иштирок этади. Бу хизмати учун сомеъ ҳам ҳақ олади.

⁴ «Ялмаш» усули – тез-тез, нари-бери ўқиш.

⁵ Банаъжи – бачабир (форсча), бир неча.

Мустамлакачи – аччиғланган чоғида сирининг очилишидан қўрқадир.

Ҳар турлук идора мудирлари – сайлов яқинлашса, мансабдан тушиб қолишдан қўрқадирлар.

Янги кўз очқан ҳисобсиз ўзбек шоирча ва шоирачалари – минг машаққат билан азобланиб ёзган шеърларининг газета-ларда босилмай қолишидан қўрқадирлар.

Тутантируқсиз мақола ёзишга ўрганган муҳаррирлар – тўсундан тегиб қолатурған танқид калтагидан қўрқадирлар.

Бой ва совдагарлар – айниқса, буларнинг қўрқунчлари поёнсиздир...

Чунончи: дўкон совдаси яқинлашса, ижарани ошириб юборатурған яканчилардан¹ қўрқадирлар, қўллариға кўпроқ пул йигилиб қолса, моллар ошиб, пул курсининг тушиб кетишидан қўрқадирлар, қўлида анчайин қоғоз кўтарган кишини кўрсалар «торговой налўғ» тушмоғидан қўрқадирлар, рўза оий кириб закот бериш² эска тушса, моллар ҳисобини олишдан қўрқадирлар... Ҳар ҳолда, бу дуркум халқ учун ер ҳам қўрқунч, кўк ҳам қўрқунч. Фақат қоро ернинг остиғина тинчдир!

Камбағал деҳқон ва ишчилар – кун сайин бозор баҳосининг бирга бир кўтарилишидан қўрқадирлар³.

Хукумат идораларидаги порахўрлар – порахўрлик билан кураш бошланғандан бери ўзларининг сояларидан ҳам қўрқадирлар.

Кўкдаги булутлар – ёғмай деса Худонинг буйруғидан, ёғай деса ердаги махлуқларнинг чиртинг-пиртингидан қўрқадирлар.

Ўзбек хотунлари – эрларининг калтагидан, қизлари кўчага чиқай деса, оналарининг туртуғидан қўрқуб, песлар моховдан, моховлар песдан, аживалар тараладан, таралалар аживадан; қисқаси, катта-кичик, ясси-япаски, қинғир-қийшиқ, узун-қисқа ҳаммалари ҳам қўрқоқдирлар...

Ман нима ва кимдан қўрқаман?

¹ Яканчи – инспектор; порахўр.

² Закот – шарийат ҳукми бўйича пулдор, молдор мусулмоннинг ўз моли ва пулининг қирқдан бир улуши миқдорида рўза вақтида бева-бечораларға, камбағалларға берадиган хайр-садақаси.

³ Ўша йиллари мамлакатда пул кадрсизланиб, нарх-наво кўтарилиб кетган эди, муаллиф шундан киноя қияпти.

Айниқса, маним ишим жуда ҳам қийин: ёзай десам, ош-на-оғайнининг шўртумшуклиғидан, ёзмай десам, «Муштум» поччанинг жекиригидан қўрқаман.

Яна бундан бошқа қўрқатурган икир-чикирларим:

– Эски шаҳар кўчаларидан юрсам, бетимга лой сачрашидан қўрқаман.

– Ёғмур ёққан кунларида Эски шаҳар расталарининг ағнаб кетишидан, совдагарларнинг тўнғуз кўпишидан қўрқаман.

Билим юртлари ёнидан, бошланғич мактаблар қаршисидан ўтуб қолсам, истиқболдаги алвир-шалвир ўзбек маданиятидан қўрқаман!

Ҳар ҳолда, маним ҳам қўркунчларим ўзимга етарлик...

Ассалому ала маниттабаъл-худа¹.

*Жулқунбой,
«Муштум», 1923 йил, 1 май, 7-сон, 6-бет.*

УЗР

– Эй-й, муштуминг тошқа тегсун, рўзага тил тегизди! – деб «Муштум»нинг рўза нўмирларидан тарвақайлашганлар кўб бўлишубдирлар.

– Хумори башаралар, ифтор ва хатмчилар, Совинак ва Мағзавалар... хулоса, кўб акаларнинг кўнгиллари озирибдир.

Кўз бўлмаса, қозиқнинг ўрни, деган эканлар. Мия бўлмаса, шалоқ арава ҳам мияга ҳисобланур эмиш. Қувондиқ сассиқ ўз айбини била қолса, юраги ёрилиб ўлар экан. Ўлса-ўлсун; тўнғуз қўпса² биз йўқ дедикми?

– Ҳа, рўзага тил тегизди; ҳа, мани Мағзава қори деди-ю, муттафақун алайҳи кофир бўлди. – Ҳа, бизнинг ифторимизни ит еса нима-ю, кучукка берсак нима зарар, бературган закоти-мизнинг усули билан қанақа иши бор экан?

¹ Тўғри йўлга эргашганларга салом бўлсин (Ҳадисдан).

² Тўнғиз қўпмоқ – ўзини мусулмон деб билган одам ислом динининг бешта фарзига амал қилиши лозим. Биринчи фарзи – Имон – тил ва дилдан: «Мен Аллоҳга, унинг фаришталарига, китобларига, пайғамбарларига, охират кунига, тақдирдаги яхшилик ҳам, ёмонлик ҳам Аллоҳ томонидан бўлажигига, ўлгандан сўнг яна қайта тирилиши муқаррар эканлигига ишонаман», – дейишдан ҳосил бўлади. Гуноҳкор бандалар маҳшар куни Аллоҳнинг ҳузурда жавоб бераётганларида ҳайвон қиёфасида, масалан, энг нопок ҳайвон – тўнғиз ҳолида қўпар эканлар (қўпмоқ – турмоқ). Бу ибора ана шу фарздан олиниб айтилади.

Шунингдек, кўча-кўйларда билиқсиб юрган аштак-паштак оғаларга дегумиз келди-ки, қозонимизда бор экан, чўмичи-мизга чиқубдир; «Бордан юқар, йўқдан нима чиқар?» деган экан биров. Шунга ўхшаш ойнадан аччиғланиб ялқашнинг¹ фойдаси йўқ, ҳалигидек афт-башарани бир оз тозалаб олинса, ҳам масхаралиқдан қутиларсиз, ҳам тасқаралиқдан.

Бердисига тушунмай қилинган ўпкаворлиқдан, шовқин-сурондан бир мирилик натижа чиқмас. Шуниси ҳам бордир-ки, бунингдек оқ калтак-қора калтак бўлишлари билан «Муштум» поччангизни қўрқутиш қийин бўлуб, аммо тумшуқлари устига мундан ҳам оғирроқ зарблар тушмоғи аниқдирки, э-валло², дегайсиз!

Мана бизнинг узримиз шудир. Тушунсангиз шул, бўлмаса Эгам чақиргай сизни!

Муштум,
«Муштум», 1923 йил, 8-сон, 1-бет.

АРАЛАШ

Байрам қутлуғ бўлсун

– Хўрозларимиздан биттаси бир чаккада тўртта уюри билан туруб, боғларга, далаларга имлаб:

*Кўз очайлиқ ўртоқлар – ҳайит келди ёр-ёр,
Жажжи қизни илмоққа пайт келди – ёр-ёр, – дейдир.*

– Шайхантовур сайилига шўрвалар, жаркофлар отидан «пеш-бурун» қилиб буфет очқан ўртоқлар – ғаладонни салмоғлаб, Эҳе... – дейдирлар, – фойда қилдиқми, зарар? Эҳе... – дейдирлар.

– Шайхантовур ярманкасига рўза бўйи мол ёйған жувонлар, кампирлар, қизлар, тумсалар³ фажеъ бир қиёфа билан «Алвидо ё моҳи рамазон», деб рўмол силкитадирлар.

– Ўттуз кун рўзада бўйни хурмачанинг боғиға тенглашкан катта-кичик акалар «уффф», дейдирлар, «Моҳи шарифдан қутилар кун ҳам бор экан», дейдирлар.

¹ Ялқаш – ўпкалаш, гина қилиш.

² Э-валло – ё Худо.

³ Тумса – туғмайдиган хотин.

– Шайхантовур сайилидаги арзончиликдан қутулган кармонлар, ҳамёнлар бу кундан бошлаб белангидан қутулгандек бўладирлар.

Сайилга пул еткузолмасдан боққолнинг тўпписини қас-собға, қассобнинг тўпписини боққолға кийгизиб юрган товламачилар, уй-рўзгорини сотуб, ота-оналарини қон қақшатган афандилар сайл муомалаларини тўғрилаш учун уч кун хайитда обакидандон¹ сотадирлар.

*Чайнамай шиминг – чайнамай шиминг,
Обию боби, ҳаммангизга дори!*

Ийди шариф қутлуғ бўлсун, қариндошлар!

Жулқунбой.

«Муштум»: Юқоридағи эҳе-пеҳеингизга яхши тушунолмадик, яъни бултурғидек ҳисобини тоқ келтириб, жуптоқ ўйнайдирлар демакчи бўласизми? Қўйингки, мулла Жулқунбой, оғзингиз ҳам жуда бепаравуз-да², ўртоқ!

«Муштум», 1923 йил, 17 май, 8-сон, 3-бет.

«МУШТУМ» ОҚСОҚЛАНҒАН ЭМИШ

Бу хабар эл оғзида бир-икки ойдан бери юрубдир. «Муштум» нимага ўз вақтида чиқмайдир, «Муштум» мушт едими, нима бўлса-да, «Муштум»ни давом этдириш керак, деган савол ва тилаклар идорага ёмғурдек ёғиб турадир. Ҳар ҳолда, савол ва тилакларда «Муштум» каби бир ботирнинг майдондан йўқолмаслиғи керак экани тақвия³ ва тавсия этиладир. Йўқ, «Муштум» мушт емади. «Муштум» давомидан тўхтамади, ҳам тўхтамас деган умиддамиз. Лекин масаланинг учи мулла-миржиринг червон алайҳиссаломга бориб тақаладир. «Муштум» ҳукумат ҳисобидан чиқмайдир. Томнинг қорини кураш, сув, ўтун келтириш «Муштум»нинг ўз устига тушқандир. «Муштум» аёлманд бир киши. Ўқувчилар тушунмасдан:

– «Муштум» почча, гоҳ-гоҳ кўриниб турунг, нега кўринмайсиз, сизни ёлғиз топиб, бирта-яримта мушт урдими? – де-

¹ Обакидандон – шакар қиёмидан тайёрланган манпаси.

² Бепаровуз – (паровуз – кўрпани мағизи, адипи); бу ерда оғзи бузук, коски маъносида.

³ Тақвия – қувватлаш, ёрдам.

йдилар. Лекин «Муштум» мушт емади. Деҳқонларнинг белини синдирган червонитис «Муштум»нинг ҳам белини синдирди. Чунки «Муштум»нинг эрка ўғли бўлган «Давлат нашриёти» червонитис ейдир. «Муштум»нинг бутун топқан-тутқани «Давлат нашриёти»га бериладир. «Муштум» давом этиб келади. Яна давом этмакчи. «Муштум»нинг бир душмани бўлса, қарши-сида минг дўсти бор. Лекин душмани ишлайдир, тинмайди: дўсти кўб, лекин бир оз ҳимматсиз эди. Энди кўб ердан: «Биз ҳам душманлардек ҳимматлик бўламиз, журнол сотилганда қимматроқ оламиз», деб ёздилар. Биз шунга ишониб, у ер-бу ердан қарз-ҳавола қилиб, «Давлат нашриёти»нинг огзиға уруб «Муштум» ботирни майдонга яна чиқардиқ.

«Муштум», 1923 йил, 12-сон, 2-бет

ЯШАСУН КҲНЧИЛАР ТАШКИЛОТИ

Меҳнаткашлар ташкилотсиз яшай олмайди. Бу ман-тикий бир сўз. Бутун ўлкамизда бирор маҳкам ташкилотлик касаба уюшмаси йўқ. Магар бор бўлса-да, у ҳам якка ва ягона Тошканддаги кўнчилар ташкилотидир.

Бу ташкилот бизнинг «миллий анъана»ларимизни оқиз-май-томизмай сақлаб келиши баробарида, уни кенг суратда тарқатиш учун ҳам жуда яхши ташаббус кўрсатмақдадир. Тангри кўнчилар ташаббусини самарасиз қолдирмасун!..

Бу йил далаларни ким обод қилди? Базмлар тарақ; ноғора, чирманда қарс-вадаванг; бачча ва баччабозлик намуна бўлар-лик даражада эл қошида манзур этилди. Кўнчилар жумҳурияти бўлган Кўкча даҳасининг Муссўлиниси*, Гардинги*, Пуанқараси бор. Эски шаҳар милитса идораларининг кўнчилар ҳаракатига ирод еткизишга¹ ҳеч бир ҳақи йўқ. Пайшанба кечалари қийкуруқдан қўшни жумҳурият халқи мижжа қоқа олмайди.

– Ҳа, нима ғалва?

– Қизил тирноқлар ташкилоти ўзининг қандай маҳкам ташкил топқанини кўрсатмақдадир.

– Аниқми?

– Аниқ!

– Бўлмаса миллат яшайди, десанг-чи.

¹ Ирод етказиш – қаршилиқ қилиш.

Намойиш... пайшанба куни Янги шаҳар кўчаларидан арава-арава қизил тирноқлар ташкилоти ногора, чирманда чалиб, бачча ўйнатиб кўча айланурлар.

– Ҳа, нима гап?

– Қизил тирноқларнинг айш-ишратини ёврополиқ буродарлар ҳам кўрсун эмиш...

Ёшлар, комсомоллар деб қўя қолай, бир кун Қўйлўқский кўчадан намойиш қилиб ўтуб кетаётқан қизил тирноқ жамоати-га: «Бу ишингиз четлар қошида кулги-ку», деган экан, ўшал он ҳалиги комсомоллардан бирави онасини учқўргондан кўрган.

Афсус, ёз ўтиб, ногора, чирманда билан бўладурған базмнинг вақти кетиб борадир. Энди тор меҳмонхоналарда дутор, танбур билан базм қилиш қандай кўнгилсиз...

Нима чора, жувонга¹ кокил солиниб қўюлғандан кейин тор уйда ҳам кенг феъл бошланиб кета берадир. Шунинг учун «Кўнчилар ташкилоти яшасун!» деймиз.

«Муштум», 1923 йил, 12-сон, 2-бет.

БЎТҚА

Сукданми, мечкайданми, нима балодан бўлса ҳам, «Туркистон»га кинна кириб, беш-ўн кун юрак оғриги бўлуб қолди.

«Муштум» ҳам «Туркистон»нинг иситмаси билан анча шалайим тортиб қолди².

«Инқилоб» узоқ вақтлар сил касали билан оғриб, ниҳоят ўлуги агитпрофдан³ кафансиз суратда чўзулиб чиқди.

Ўзбекча «Коммунист йўлдоши»⁴ журналига ҳам ўлат оғриги тегиб, бир кунликка ўжраб⁵ кеткан бўлса ҳам, ўрусчасини ўйнаб-кулуб юришига ҳеч бир таажжуб қилишнинг ўрни йўқ.

Демак, Туркистон матбуотининг жони чиқди. Пичоқ тегмай туруб қони чиқди.

* * *

Ҳозирги куннинг янги хабарларидан биттаси Масковда очилған Бутунрусия қишлоқ хўжалик астафкасидир.⁶

¹ Жувон – ёш йигит.

² «Муштум» журнали дастлаб «Туркистон» газетасига илова ҳолида чиқарилган эди.

³ Агитпроф – Ўзбекистон фирқа Марказ Қўмитасининг ташвиқот ва тарғибот бўлими.

⁴ «Коммунист йўлдоши» – 1923 йилнинг февралда икки сони чиқиб тўхтаган. Туркистон Коммунистлар Марказий Қўмитасининг наشري.

⁵ Ўжрамоқ – куйиб, қовжираб кетмоқ.

⁶ Астафка истилоҳини ўзимизнинг Кувондиқ сўфидан олдим. Бундаги ривоятлар

«Маскаф деган шаҳарда астафка деган от ўюнхона очилар эмиш».

«Астафкага ўн саккиз минг оламдаги барча ажойибот-ғаройибот нимарсалар чақирилган эмиш, маймунбозлик дейсизми, мушакбозлик дейсизми?!»

«Бизнинг маҳалладаги Ойша буви ҳам астафкага боруб, чархини товлар экан, ҳе-хе-хе, тавба!»

«Фарғонадаги Юсуф қизиқ* ҳам тўққуз ароба ҳез олуб астафкага кетубдир».

«Бу кофирнинг қилган ишига одамзоднинг ақли етмайдир. Гала-гала, – дейдирлар».

«Ҳа, Худойға шукр... лайлакнинг кетидан қор ёғиб, ҳиндининг ақли тушдан кейин кириб, дегандек, бизнинг ёшларнинг ақли кирибми, эси кетибми, ҳайтовур бу йил Маскафка ўқуш учун деб гала-гала!..»

«Маскаф кўчаларида сайёдона кезган зебобўй, сарвиқад, сийминтан¹, шахло кўз, бодомқовок, юпқа томоқ, чиккабел албастилар ҳам гала-гала, – дейдирлар».

Фариштанинг оминига тушмасун, деб тилак қилинг!

Бўтқамизнинг лавлагиси учун:

«Машҳур шоир ва муҳаррирларимиздан ўртоқ Абдулҳамид Сулаймон Тошканддан ўз юрти бўлган Андижонга бориб ўз миллати бўлган Андижон халқиға муҳаррирлик қила бошлади. Яшасун ўз миллатини таниган муҳаррирлар, деймиз!»

«Фарғона» газетасидан²

«– Гапинг ўзингга урсун, оғзингдан чиқуб, ёқангға ёпишсун, – деймиз.»

Жулқунбой газетасидан

Ашъори ғализа³:

Фил миниб чоптуриб ўтуб кетдим.

Чўлпон

Елиб-югуриб шоирнинг кўрган тушининг таъбирини сўрасақ, ўшал куни паравўзнинг қоқ дўмбирасига минган экан.

ҳам ўша кишининг масжиднинг жиловхонасида ўлтуруб сўзлаган маърузасидандир. Йўқса, виставка тўғрисида маълумотим йўқ эди (*Муал.*).

¹ Сийминтан – кумуш танли, оқ танли.

² «Фарғона» газетаси Фарғона вилоят партия кўмитасининг ва вилоят ижроия кўмитасининг нашри, «Меҳнат байроғи» газетасининг ўрнига 1921 йил май ойидан чиқа бошлаган. Ўша йили Чўлпон Андижонда босмачилик ҳаракатига қарши чоп этилган «Дархон» газетасида ишлаган, муаллиф шунга ишора қилляпти.

³ Ашъори ғализа – ғализ шеърлар.

Қитъа:

Олақарға агар ул сайраса тотли тил ила,
 Ўйламанг «Бизни севинтиргали ул сайрар» деб.
 Йўқ-йўқ! Ул бизнинг учун оғзини очмас, қоплар,
 Боре¹ кўрса бир ўлумтук унга севиниб сайрар.

Элбек

Олақарға ҳам сайрар экан, деб қичиғлиқ қилманг, биродар! Чунки Элбек афандининг олақарғаси тамоман бошқача олақарғадирки, сайраса ҳам ажаб эмас. Кексаларнинг сўзларига қараганда, башарти зағизгон сурнайчи қурбақанисони ўз никоҳига олса, бу икки навжувондан бўлган бола булбули ҳофизи бир чўқишда қочиратурган олақарға бўлур эканки, мана бу Элбек афандининг ҳалиги қушидир.

Лутфилла Олимийдан*:

– Зери домани ту чи сон эй гулпераҳан?²

Чўмични келтир!.. Бўтқанг тегига олуб кетди!..

Мирза Жулқун.

«Муштум», 1923 йил, 13 сентар, 13-сон, 2-бет

«МУШТУМ»НИНГ ИККИНЧИ ЁШИ БИЛАН ТАБРИК ҲАМ УНГА БИРМУНЧА ПАНД ВА НАСИҲАТ

Шукр, кўбчиликнинг қарғиш баракасида бу кун сиз – шум «Муштум», бир ёшингизни тўлғузиб, иккинчи ёшга ўрмалай кетдингиз. «Ёмонга ўлум йўқ!» дейдирлар, бу тўғри эмиш. Азизларнинг садағаси кетайлик!

Баъдаз муборакбод, фақир «Муштум» адамиздан сўрайманким, башарти ўзингизнинг-ку, исми шарифингиз ёмонлиққа йиртилиб, дуойи хайр ўрнига қарғиш, буғдой экиб какра³ ўрубдирсиз. Бас, вазифангиз ёмонлиқ, кўнгил оғритиш, риоясизлик⁴, тумшукқа тушуруб, манглайдан ғурра чиқариш бўлгандан кейин, бул вазифаи шарам-шараққосни «муллаларникидек» қилиб адо қилдингизми ва қилганингизга имонингиз комилми?

¹ Боре – марта, дафъа.

² Эй гул кўйлақлик, этагингни остида нима бор?

³ Какра – ғалла экинларининг орасида ўсадиган тахир ўсимлик.

⁴ Риоя – ҳурмат.

Албатта, бизнинг кирсиз, олмоққа арзон, емоққа маза бўлган бўрсилдоқ сўзимизга (ўзингиз танти¹ бўлганлигингиз учун) бўйнингизни эгарсиз умидидамиз.

Тузук, сиз ўзингизнинг бир мириси кам бир йиллик умрингизда анчагина ваҳмалик картинкалар кўрсатиб, қўб бемаъниларнинг елка қичигини қондирдингиз ва ўзини қоб-қора, кўнглини сип-сиё, яъни кўмир бозоридан лапкадор қилдингиз. Шундай, биз бундай хизматларингизга қойил!

Аммо латтачайнарликка қолиб хўжа али – али хўжа, икки ўн беш – бир ўттуз бўлуб, чуқурга тушуб қолган чоқларингиз, қичигини тимискилашга мажбур бўлган замонларингиз ҳам бўлди. Тузук, сиз айтарсизки, маним ёнимда туратурган «Тарсак» бўлмади, «Шапалоқ» келмади, ҳатто ўзинг ҳам бир неча вақт тарвақайлаб юрдинг, деб.

Яхши, ман тарвақайлаган бўлсам, турмушнинг огирлигидан ва ўзимнинг аёлмандалигимдан тарвақайлагандирман, аммо Самарқанддаги «Тарсак» билан Фарғонадаги «Шапалоқ» ўз вазифасини билиб, тушуниб адо қилмас экан, уларга бизнинг сўзимиз шулгина:

– Бу кундан кўра ўлганинг яхши, икки юзинг қоро бўлсун, «Муштум» дадангни уволи тутсун!

Бу ергача бўлган борди-келдимиз, фақат сиз «Муштум»нинг «сўз» ёгингизда бўлди. Аммо расм жиҳатингизга келганда тишимизни-тишимизга қўйишга мажбурмиз. Карриатура турмушнинг ичкарисига лўнда бўлуб кириб ўлтуролмас экан, ундан-бундан, устидан ғажиб-ялмаб юрар экан... Нима деймиз энди, ўзингиз айткандек, айб на дўлда, на тегирмонда.² Фақат пешонамизнинг шўрлигида деймизми? Бўлмаса, ўзимизнинг жунбошлардан³ «ўшанақалар» етишкунча эмас, онадан туғуб, ўсуб, ўқуб, ўрганиб бўлгунча «дим!» ўйнаймизда⁴, энди!

«Муштум» дада! Иккинчи йилга қараб асби тозининг⁵ бошини қўяр экансиз, тўғридан-тўғри лўли маҳалласига қараб

¹ Танти – мард.

² Тегирмоннинг тез ёки секин айланишига қараб дўли ҳам кўтарилади ёки пастга туширилади, бу иборада уннинг сифатсиз чиқиши унда ҳам, бунда ҳам эмас, гап бугдойда демоқчи.

³ Жунбош – ўша вақтда Тошкентда чиқадаган газета-журналларнинг рассоми австриялик Иоахим Тулля; у сочсиз эди, муаллиф шундан киноя қиялпти.

⁴ «Дим» ўйнамоқ – ким биринчи гапирса ёки ҳаракат қилса, ютқизик ўшанда бўлади (болалар ўйини).

⁵ Асби този – учқур от.

эмас, пасқам, қинғир-қийшиқ кўчалардаги жиннихоналарға ҳам марҳамат қилингиз!

«Муштум»га кўмаклашиш тилагида бўлган:

Ҳо-о-о-ов элдаги огалар!

Менга томон қаранглар!

Элларингиз ичида қиттағина еридан бузулган мохов, кишан лозим бўлган тентак, ачиған қаймоқ, сасиған эт, таги йўқ челак, бўри бакавул, тулки ясовул, ало-ҳазал қиёс¹ кўрсаларингиз тўрт эллик носвой қоғозига битиб «Муштум»га юборингизлар» – «Муштум» қайғусини еб:

Абу Думбул

«Муштум»: Панд-насиҳатингиз кам-кўстсиз қабул этиладир. «Муштум» ўз айбини иқрор қилувчи ўғул боладур. Элимиз ичида ҳали песини² кўрсатсақ, «Ун теккан эди» деб ғўдаювчи васиқасиз хунасалар жуда кўбдир. «Муштум»нинг ҳар нўмири устида бўлган палла-партиш хужум, яланғоч сўкушлардан шояд хабарингиз бордир. Лекин «Муштум»нинг уларға жавоби яна муштдир. Сўз ва каррикатурадағи камчиликларимиз бор. Уни тузатиш учун тиришамиз. Сўз жиҳати тобора тузалмакдадир. Расм жиҳатиға келганда сиз жуда тез киришкансиз, расм жиҳатиға сиз ҳам тишни тишка қўйишни лозим кўрган экансиз, биз ҳам тишимизни тишимизга қўйиб турамыз. Ички турмушни «Фақат ўчоқ боши турмушидан олиниши керак» деган фикр ҳам унча тўғри эмас. Мисолни 17-нўмир «Муштум»дан олайлиқ: ижроқўм ҳақидаги ҳам, паранжи масаласига доир каррикатураларни ҳам турмушимизнинг бир кўриниши деб даъво қилсақ ғоят ҳақлимиз. Бундай каррикатураларға устидан ғажииш деб қараш жудаям ёпишмайдир. Ҳар ҳолда табрикнингизга қарши ташаккур, камчилигимизни кўрсатишингизга уялдимиз...

«Муштум», 1924 йил, 1 январ, 18-сон.

ЧАҚИРИШЛАР

Ўзим, «Муштум»да дағал-дағал, қўланса-қўланса сўзлар ёзишға ваъда берганим ҳолда, ушбу ўртоқларни ҳам топсалар битта-битта, топмасалар учта-тўртта чирманда пул билан «Муштум»га кўмакка чақираман: Шоабди Мовлонқори локфуруш, Мирзақосим попириискачи, Зоиржон тўбчи, Абдиҳожикалишфуруш, Муҳаммадкарим хасфуруш, Абдурозикбой кўнчи,

¹ Ало-хозал қиёс – шунга ўхшаш.

² Пес – айб.

Муллатўйчи чиннифуруш, Юсуфбек агтор, Иқбол деган читфуруш. Ва яна булардан бошқа эсимдан чиққан оға-инилар.

Агар-ку айтдирмасдан берсалар, кўб яхши, бўлмаса, нах ўғурланган хўкузнинг териси¹ билан ўзим ҳам, бошқалар ҳам шарманда бўлуб ва яна ўзимни томдан ташлаб, елкалариға миhib олғайман ва яна уволим бўйинларида қолгай. Чақирғучи:

*Жулқунбой Совринбой ўғли.
«Муштум», 1924 йил, 25 январ, 20-сон.*

КЕЛИНИ КЕЛГАНДА КЎР, СЕПИНИ ЁЙГАНДА КЎР

– Ош тегса – тўй, тегмаса тафарруж...² деб, оталар тўйга бо-радирлар... «Қорамол эгасиға ўхшамаса ҳаром ўладир», «Аватига чавати, мисқозонга лой тувоқ», энг охирда: «Эшагига яраша тушови», – деб зор-зор, чун абри нав баҳор³ йиғлаган, ҳам «Хув!» деб чўлу биёбонга чиқуб кеткан экан, бир бечора!..

Убайдилла хўжам билан Чайиб ичкин тўрам келдилар-да, елмай-югурмай, ўйламай-бўйламай, карнай-сурнай, жарт-журт остида «Нашриёт ширкати» деган муаммони даранг-дурунг билан очуб ҳам юбордилар. Мақсад ва маслак унча-мунча эмас: катталиги ботмону даҳсар... Мақсадимиз китобсиз «зир» югурган элни ўз нашриётимиз билан думба-жиғар қилишдир!

– Вой, бўйинга қоқиндиқ!..

– Вой, сани ясаб ташлагандан айланай! – деб, барчамиз ҳам нашриёт ширкатидан айланиб-ўргулишдик.

– Ҳой, муаллим! Пишириб е дарсликларни, ҳой, ташлагани китоб, эплаб ол буларингни! – деб бир-бировимизни туртишдик. Аммо ҳеч бир ишбузуқининг эсига:

– Келини келганда кўр, сепини ёйганда кўр! – деган гап келмади...⁴

* * *

¹ Афанди мол бозорида кета туриб эгаси йўқ хўкизга дуч келибди, уни етаклаб уйига олиб келибди. Бундан эгаси хабар топиб, Афандининг эшигини қоқиб: – Хўкизимни қайтариб беринг, – дебди. Афанди: – Мен хўкизини кўрмадим, агар сўзимга ишонмасанг, терисини олиб чиқиб, сени шарманда қиламан, – дебди.

² Тафарруж – томоша.

³ Чун абри нав баҳор – эрта баҳор булутидек.

⁴ Келини келганда кўр, сепини ёйганда кўр – бу мақол ҳали амалга ошмаган иш устидан мақтаниб юрма мазмунида айтилади.

– Кўчага ташлаб қўйган пул, текин офтобга чиққан мушук, юк ташийман деган шалоқ арава... ана шундай ўнгу терс сўзларга ҳар ким ишонса, ебдир номаъкул бузоқнинг гўштини, ичибдир Ибонўв бойнинг¹ чиройлик қобоғига кириб, бир дюжина² пивасини!

– Ҳой, нимага?

– Ўл, нимага?! Ҳой, уйинг куйгур, кутиш деган бир ой бўладир, икки ой бўладир, наҳотки бир йилу ўн икки ой бўлса?!

Дуруст, «Нашриёт ширкати» ўз хизматидаги бир неча бекасу бечораларни яхшилаб боқуб келадир, айниқса, буродаримиз нашриётка киргандан бери анчагина қорин ҳам солуб олди. Аммо... аммо... қиш билан ҳар куз семиртириб кўкламни кутиш фақирингизча деҳқоннинг иши, наинки бошқаларнинг!

Ўзимиз хунук, сўзимиз аччиғ, тилагимиз татти³; биноан алайҳи, жазавамиз тутқандаги сўзларимиз маъзур қўрулғай...⁴

Жулқунбой,

«Муштум», 1924 йил, 22 феврал, 22-сон. 2-бет.

ТОШКАНД БОЙЛАРИ

«Муштум»нинг борди-келдиси

Инқилобгача Тошканд бойлари деб шуларни билар эдик:

1. Шоҳолим ҳожи Шоҳисҳоқов* (ҳозирда ҳам давлати катта, бошқалар инқилобдан зарарланган бўлса, бул киши фойдаланди). 2. Вали ҳожи Абдулмалик ўғли* (бунинг ҳам давлати чак-

¹ Ивановбой «Тошкентда пива заводи қураман» деганда, «Мусулмонлар пива ичишмайди, зиён қиласан» деб, рус савдогарлари уни қайтаришган экан. Ивановбой биринчи бўлиб 1886 йил Тошкентда Ўқчи маҳалласидаги собиқ 6-пива заводини қуриб, Пиён бозоридаги (ҳозирги Алишер Навоий номидаги опера театри ўрнида) дўконда пивани дастлаб бепул сота бошлабди. Эски шаҳарнинг чапани йигитлари ҳам текин пивага ўрганиб, кўчаларда ичкилик ичишни бошлаб берган эканлар. Пиён бозорининг номи ҳам шундан қолган.

² Дюжина – ўн икки дона (бир хилдаги нарсалар ҳақида), бу ерда бир тўда маъносида.

³ Татти – нордон.

⁴ Муаллиф бу мақолада ўлда-жўлда келаётган маориф соҳасидан хавотир қилиб халқининг қайғусини ўйламайдиган лоқайд, танбал шахсларни танқид қилган эди. Журналнинг шу сонида шу мақолага бағишлаб рассом ҳам янги очилган «Нашриёт ширкати»нинг ҳашаматли биносини, ичида эса мудирнинг ухлаб ўтирган ҳолатини чизиб карикатура қилган эди.

ки эмас, ҳозирда ҳам бирни учка сотуб, эски ҳолиға қайтмоқ ҳаракатида). 3. Орифжон Маллабоев* (вафот, дунёга келган бўлса-да, келмагандек). 4. Орифхўжа Азизхўжаев* (бу кунда жуда пири бадавлат, Туркистонни сотқучи машҳур хоинлардан пўчўтни гражданин Саид Азимбойнинг* шафоати билан Некалай ҳукуматиға содиқ ўғул бўлуб танилған ва унинг кўмаги соясида бутхона, тўнғузхона ва амсоли... хоналарни таъмир пудратини олуб одамшаванда бўлуб юрган эди).

Иккинчи даражадаги бойтарошлар¹: 1. Комилжон Аҳмаджонов* (бул жониворнинг аксар умри шаллақилиқ, лўлилик, моли-мардумхўрлик² билан ўтди). 2. Абдулмавлонбой ҳожи* (давлати чакки эмас эди. Ҳозирда ҳам ўғуллари иш сурмақда. Бу оила фақат еб-ичиб умр ўтказадир). 3. Гулом қори Тиллашайхов* (бул бечора кўб давлатини «Уламо» жамияти муфтхўрлари³ йўлиға тикиб, ўзи муфлис⁴ бўлаёзган эди. Ҳозирда эса «Уламо» жамиятидан олуб қолған дуолари баракасида тағи ҳам боюб кетди. Охири бахайр бўлсун). 4. Буродарон Қурбонбоевлар* (Буродаронларнинг шуҳратлари масжид солиш биландур) 5. Боқижонбой*: («Оти улуг – суфраси қуруқ» мақоли шу кишининг шаъниға айтилган, лекин ўзи зарарсиз киши). 6. Иброҳимҳожи Каримбоев* (бул кишининг барча ташаббуси тааддуди завжот⁵ масаласиға кетди. Шунинг баракасида бир неча ўнлаб ўғуллари бўлдим, бул кишидан миллатнинг қилған истиъфодаси фақат шундангинадир. 7. Азиз Халфа* («Уламо» жамиятиға кўб хизмат қилуб алҳол тақсирот⁶ касалиға мубтало бўлуб қолди). 8. Буродарон Норбековлар* (агарчандики, бу авлод тараққийпарвардир, лекин мирқуруқлик буларға ирсий касаллиқдур). 9. Тўхтажонбой Алижонбоев* (товламачи бойларимизнинг энг ашаддийси эди, Масков фирмаларини қон қақшатуб, Тошқандга муҳташам масжид солуб берди. Городдаги «Национал»⁷ биноси ҳам унинг хизмати меваларидан. Илгари тарс ёрилуб, сўнгидан шарт синди. Бу кунда бўлса қўйчилик қилуб яна қобирғасини ёпуб қолди).

¹ Бойтарош – ўзини бой деб кўрсатадиганлар.

² Мардумхўр – бировнинг ҳақини ейиш.

³ Муфтхур – текинхўр.

⁴ Муфлис – савдода синиш.

⁵ Тааддуди завжот – хотинлар сони (*Муал.*).

⁶ Тақсирот касали – иззатталаблик, манманлик.

⁷ «Национал» меҳмонхонаси – Бухоро кўчасидаги бу бинода ҳозир «Уруш ва меҳнат фахрийлари уюшмаси» жойлашган.

Қисқаси, бу иккинчи даражага киратурган кишилар жуда кўб, машруъ¹ ва номашруъ бу мавқеъга минган алмойи-алжойилар ҳисобсиз, аммо фақат тутуруги борларнигина ёзиб кўрсатдик.

Инқилобдан кейинги НЭП фарзандлари тўғрисиға тўхталсақ, миямиз шишиб қоладир. Яъни нуқул ғарчча мой еб, чўмучимиз мой устида сузадир ... Гап кўп – қалам тўмтоқ, иштаха карнай – палов бедарак, отимиз улуг – суфрамиз қуруг... каби юқори-қуйи гаплар билан ҳозирга бу кейинги мавзуни иккинчи вақтқа қолдирсамиз ҳам, бироқ НЭПнинг, Тошканд бойларининг «шоҳ асари» бўлган Азимбойбачча² устида тўхтолмай ўтолмаймиз. Тузук, бу буродаримиз ўзининг гуруллаган кунларидан нишона қилуб, кейинги уч йилнинг бадалида етти-саккиз ердан масжид бино қилди, ҳатто Юсуфхўжа эшоннинг қабри устига дахма қилиш ҳимматиғача боруб етди. Бироқ бу ҳимматлар бизнинг ақли қосиримизча лойиқи шуҳрат ва тақдир эмас... Бизнинг ҳар биримизнинг ёнимиз дўппайдими, дарҳол масжидга урина кетамиз. Аммо ҳамма касал, барча тирриқлик мактаб деган муаммонинг устида! Демакчимизки, бу янги даврнинг «йўлбошчиси» Азим саркордек бир одам бўлсун, мактаб солиш ишини умумийлашдирсун!

Гапдан гап чиқуб, сўз узоққа кетди. Бу мақолани ёзишдан муддао шулки, юқорида Тошканд бойларининг биринчисига Шоҳолим ҳожи акамизни қўйған эдик. Тўғриси, ҳам бу мақола ўша кишининг туфайли билан ёзиладир.

Туркистондан Масковга вагон-вагон магиз, ўрик, гурунч, Масковдан Еттисувга той-той газлама, Еттисувдан Туркистонга қўшоқ-қўшоқ қўй, Туркистондан Масковга яна ҳалиги гап... худда чархфалак.

Бу ишни қилаётқан одам франсиялик Рўкфеллер* эмас, америкалик Рўтшилд* ҳам эмас, ўзимизнинг тошкандлик Шоҳолим ҳожи акангиз! Бу гап тўғри, Худо берса шундай бўлар экан. Ақл, иш, келим-кетим, ҳаммаси ҳам мошинавори³. Албатта, бунчалик иш сурган кишининг чирмандаси ҳам бир неча қоплаб бордир, деб ўйларсиз. Фақирингиз ҳам сизнинг фикрингизда... Тунов кун бойнинг отаси ўлди, элли червонкалаб

¹ Машруъ – шаръий.

² Азимбой – Саидазимбой.

³ Мошинавори – ўз-ўзидан, ихтиёрсиз.

оқча фақат жанозаға йиғилған қаланғи-қасанғиларға улашилди. Худо зиёда қилсун.

– Неча масжид солди? – деб сўрарсиз, албатта. Ҳозирча солинған масжид-пасжиддан дарак йўқ.

– Неча мактабнинг оталиғини олди? – деб яна сўрарсиз. Лочин билан баҳслашкан олақарға айткан эканки, шуни олсам биркам юзтаси қоладир, деб. Унға ўхшаш бизнинг ҳожи акамиз ҳам башарти энди бир мактабнинг оталиғини олса фақат битта бўладир.

Ҳожи акамизнинг ёшлари эллидан ошқан бўлса ҳам, лекин ўғул-қизлари йўқ, деб баъзи одамлар таъна қиладирлар. Биз айтамызки, ўғулсизлик айб эмас, агар ҳожи акамиз чин ота бўлмоқчи бўлсалар (Худоё, товба қилдим), бутун миллат болалари ул кишининг болалари, ўғуллари, қизлари! Дунёда бундай оталиққа ҳеч кимса ноил бўла олмас, тушунсалар!

– Ҳой, ҳожи!

Ёшинг анчага борди, бир оёқинг ерда бўлса, бир оёқинг гўрда, эсинг борида этагингни ёп! Илло, йиғуб-терганларинг фақат уч-тўрт қузғунларға қолишини унутма! Яъни отинг, донғинг ўзинг билан бирга кўмилмасун...

Сўзимиз ёлғуз бир киши устидагина эмас, «Қизим, санга айтаман – келиним сан эшит!» қабилида бошқаларға ҳам ом¹.

*Калвак махзумнинг жияни.
«Муштум», 1924 йил, 23-сон, 6–7-бетлар.*

ҲОЙ, ЕР ЮТКУР

Хотун-қизларнинг байналмилал кунига бағишлаб

Бу кун хотун-қизларнинг байналмилал байрам кунлари. Албатта, бу «муштипар»ларнинг кўнгилларини олмоқ ҳар бир белида белбоғи бор бўлған кишининг вазифасидир. Бироқ биз ҳайрондирмизки, қайси йўсун билан уларнинг кўнгилларини олиш керак? Биз бу нуқтани ўбдан ўйлаб кўрдик. Аммо ақли қосиримизга² ҳеч бир эпикалик гап келмай, миямиз қотди.

Тўғриси айтканда (орада эшиткучи йўқми?), бу сочи узун, ақли қисқа анав-манавларға байрам қилишни ким қўюб-

¹ Ом – умумий, ҳаммага баробар.

² Қосир – қисқа, ожиз.

дир?.. Тузук, хотун-қизларнинг сочлари узун, ақллари қисқа, бу – ҳақиқат. Аммо ўзлари Худойи таолонинг ширин қилуб яратқан махлуқларидандирки, бу гап ҳам тўғри. Бинобарин, уларнинг ўйнаб-кулишларига рози бўлмаган одам хумсадир¹. Бироқ масаланинг шу ерига тушунолмаимизким, бизнинг сочлик эшонларимизга бир йил – ўн икки ой бўлса, шу ўн икки оининг ҳаммаси ҳам уларнинг байрамидир. Баҳор бўлса, шулон² қайнатғали мозорға чиқсалар, ҳайит келса яна иш йирик бўлса, туғуриқ чиқса, яна байрам, тўй бўлса, бешик-белик, упа-элик, тўй устига тўй... Энди тагин нима керак, бу ер юткурларга.

Ҳукуматчилик бўлгандан кейин кишининг тили қисик бўлуб, чурқ эталмас экан... Йўқса тунов кун... Халқ қозихонасида речъ³ айткан «Жужунай сўфи» оғамизнинг сўзи нах бизнинг муддаомиз эди:

– Хотунларға ҳуқуқ, деб хотун-қизларимизни бузуб юбордилар, бу кунгача ҳуқуқсиз яшай билган хотун-қизлар бундан кейин ҳам яшай оладирлар. Хотун-қизларга ҳуқуқ олуб бергучи таъвиянинг кераги йўқ! – деди.

Речни биз, халойиқ узоқ олқишладик, қози афанди бўлса ашад таъсиротидан⁴ ҳўнгир-ҳўнгир йиғлади. Орадан битта ҳуқуқчи чиқуб: «Бул киши хотуниға ҳуқуқ бериб оғзи куйди...» деб сўзлай бошлаған эди, уруб оғзини дабдала қилдиқ. Агарда сиз ҳам ҳуқуқ тарафдори бўлсангиз, сасиған огиздан ачиған сўз чиқар деярсиз, ҳавола ба Худо⁵. Аммо сирасини сўзлаб ўтдик биз. Агарчандики⁶, фақирингиз бу байрамга бетараф қарайдир, шунинг учун бетарафона кенгашлар беришдан ҳам тоймайдир:

1. Инқилоб тўполони билан хотун-қизларимизнинг паранжиларини янгилаб берилсун.

2. Ошни қирмоч олдирған учун ҳам баъзи бир оға-инилар «ҳасм»ларининг⁷ чангини қоқар эканларки, бу иш яхши эмасдир. Баъзи унча-мунча иш учун пахтасавар қилинмасун.

Ихтор: 1. Бундан бошқа мавзуларда масалан, сўзингизни қайтарса, ижозатсиз кўчага чиқса, маҳсингизни тортмаса ва шунингдек, гуноҳлар воқиъ бўлса, шундоғ урингки, бадани унниқиб, мўматалоққа айлангунча қўймағайсиз.

¹ Хумса – хунаса, ярамас.

² Шулон – бой, камбағал, бева-бечораларга бериладиган иссиқ овқат.

³ Речъ – нутқ, маъруза.

⁴ Ашад таъсирот – қаттиқ таъсирланиш.

⁵ Ҳавола ба Худо – Худога ҳавола.

⁶ Агарчандики – гарчи.

⁷ Ҳасм – душман; бу ерда: хотин.

Ихтор: 2. Хотун-қизларни урадирган олат (мизроб) уч тур-лукдир: а – қамчи; иш вақтида сувлаб олинса, хотун уриш учун бундан яхши олат йўқдир; б – мушт ва тарсак; в – оёқ; бу олат мазрубани ётқузуб олгандагина ишка ярайдир, айниқса, пош-наси баланд этик бўлса... Ўткуррак қайиноналар келин-кеватка ҳужум қилганда ўқлоғи, ўғуч каби олатларни истеъмом қила-дирларки, бу ҳам яхши усулдир.

3. Хотунингиздан аччиғлансангиз, уни фақат мошхўрда-га боғлаб, ўзингиз чойхона ва ошхоналарда мойлиқ паловни тушуриг. Хотун-қизга одоб беришда бул ҳам яхши усулдир (Аммо баъзи бир акалар хотунларини умр бўйи мошхўрдага боғлаб, ўзлари ҳамиша чойхонада қолур эканларки, айниқса, буниси фақирга кўб пором¹ келадир). Ана бизнинг сўзимиз шул: ёқса сизга, ёқмаса ўзимизга.

Ҳой, ер юткур! Киши-киши, юзингни бекит!..

Жулқунбой.

«Муштум», 1924 йил, 8 март, 24-сон, 2-бет.

ТОШКАНД ХАБАРЛАРИ

Тошканд ва теварагида маориф оyi билан бирга ёғмур оyi ҳам эълон қилинди. Чакканинг ўтиши чаккидир, негаки, Эски шаҳар халқи сувда сузиш илмидан баҳрасиздир, вақтдан истиъфода қилуб ҳар бир оила ўрдак боқсун, ҳозирга бир юз етмиш уй йиқилуб, катталардан уч юз киши шаҳид ва гўдак-лардан беш юзтасининг гуноҳсиз қонини аранг думахона ўз зиммасига олди. Яна беш юзлаб уй рукуьда² йиқилганлар су-жуддадир³.

Ёғмур агар эбида ёғса маълумки, оби раҳмат, яъни манбаъи ҳаёт деймиз, илло, ҳалокати табиийётнинг энг кучлиги ҳам ёғ-мурдир десак, шояд янглишмаган бўлурмиз. Начукким, ҳазрати Нуҳнинг⁴ балоси тўфон билан эди. Бу хабарларни ёзар эканмиз, кўркунч бир ҳақиқат кўз ўнгимизда эди. Ажабо, биз мусулмон-лар иртидодда⁵ қавми Нуҳ даражаларига бориб етдикми?

¹ Пором – кўнгилдагидек, ёқимли, маъкул.

² Рукуь – намозда икки букилиб туриш; эгилиш, бу ерда: чала йиқилган.

³ Сужуд – намозда бошни ерга кўйиш; йиқилиш, бу ерда: тўла йиқилган.

⁴ Нуҳ – милоддан аввал яшаб ўтган пайгамбар, одамлар йўлдан озганлиги учун Тангри уларга жазо қилиб тўфон юборган, Нуҳ қавмини халок қилган экан. Нуҳ пай-гамбар эса олдиндан огоҳ қилингани учун ўз яқинларини ва барча жониворлардан бир жуфтдан олиб кемада жон сақлаб қолган экан.

⁵ Иртидод – диндан қайтиш.

Кечирмақда бўлганимиз кунларни биз явмин-наҳсдан¹ ҳисоблаймиз. Шунинг учун ҳар кимга билиб оёқ қўймоққа, чакка балосидан, шабоблик² касофатидан эмин³ бўлмоққа тавсия қиламиз. Айниқса, «Баладия бўлими ҳеч нарса демади-ку» деб эски том остида ўлтурмангиз, ўлтурсангиз ҳам том қисирлашди дегунча қочуб қолингиз-ки, ҳамма нажот шундагинадир.

Хусусан, Эски шаҳар расталарига тушиб, Маллахондан⁴ қолган осори атиқа лафкаларнинг ёнидан ўтишдан, албатта, албатта, ҳазар қилинг, ўтар бўлсангиз, ушбу дуони ўқунгиз: «Оллоҳумма ихфазни мин фалакотил инқилоби ҳозад-дўккона ва насъалука ан турсиланна жамиъа балоика ва қазоика алаш-шўъбатил-баладияти».⁵

Ушбу дуо кўб баракатлик дуодир. Ман шакка фақат кафара.⁶ Бу дуони бир қоғозга ёзиб, думахонанинг вивескасига боғласангиз, хосияти ошкор бўлғай!

Мухбир *Совринбой*.

Илова: Заҳириддин аъламдан фатво сўраймизки, башарти катта кўчадаги бир иморат ёки девор ўткунчилардан бир нечасини босса, уларнинг хунини ким тўлайдир? Уй эгасими ёки думахонами? Фатво китобингизда, албатта, бунинг бир ҳукми бордир.

«Муштум», 1924 йил, 8 март, 24-сон, 6-бет.

ИСТАТИСТИКАНИНГ КЎРСАТИШИЧА

Юбилейимиз муносабати билан

Истатистикаси бор бир миллат ойнаси бор бир қавм демақдир. Ойнангиз қўлингизда бўлса, шубҳа йўқки, дийдори шарифингиз сайхонидаги барча қинғир-қийшукликларни кўрарсиз.

Истатистика деган нарса халқимизнинг тушига ҳам кирмаган, яъни миллати нажибамиз⁷ бундай неъмат ажибадан

¹ Явмин наҳс – ёмон кун.

² Шабоблик – ёшлик, бебошлик.

³ Эмин – хавфсиз, тинч.

⁴ Маллахон – Худоёрхоннинг ўғай акаси, 1856 – 1858 йилларда Тошкент ҳокими бўлган.

⁵ Эй Аллоҳ, мени бу дўконнинг ағдарилиш фалокатидан сақлагил ва жами бало ва қазоларингни шўъбаи баладия (яъни шаҳар ҳокимияти бўлимлари) устига юборишингни сўрайман.

⁶ Ким шак келтирса, кофир бўлади.

⁷ Нажиб – ҳурматли, мўътабар.

махрум бўлса-да, ammo бу ўрунда ҳоли ҳозирамизнинг истатистикасидан баъзи бир нимарсаларни «юмалоқ-ясси» қилмоқчидирмиз-да! Кўб яхши гап.

Мамлакатимизда нима бор, ҳайвонлар ижтимоъидан¹ ҳам фойдалиқ бир ҳисоб тузуб бўлурми? – дегучи сассиқ такалар балки бор чиқар. Бу гап бир томондан нечоғлиқ тўғри бўлса, иккинчи томондан шунчалиқ эгридир. Негаки, ҳайвонлар ижтимоъи деган жумланинг ифодаси омдир. Башарти умуман Туркистон ҳайвонлари кўбчилигини «хўкуз» деб ақида қилинса-да, улар ҳақидаги ҳисобу китобларни фойдасизга чиқарилса; иккинчи томондаги шу хўкузлар етакчиси бўлиб кўринган ва ўзларини доно ва донишманд олған девсийрат², тўнғузнамо, маймун қилиқ, куёнсифат, бўри келиш, тулки мисол, илон шувиш, бақа мижоз... афандиларнинг ҳақларига хиёнат қилған бўлурмиз.

Демак, биз шу кейинги тасқаралар тўғрисида ижмолан³ бўлса-да, бир истатистика жадвали тузмакчидирмиз. Маълумки, бизнинг жамоат ходими бўлиб танилған кишиларимиз бир неча қисмга бўлинадирлар:

1. Сиёсийлар.
2. Муаллимлар.
3. Муҳаррирлар.
4. Зиёли ёшлар.

Башарти бизда ҳам истатистика деган жонвор бор деб, кўз юмиб, истатистика идорасига кирган бўлсақ, гўёки, шу идорадан ўзимизнинг қизиқсинған маълумотимизни олуб чиққан ҳам бўлсақ, мана биз ўзимизнинг ўғлон кўзларимиз билан нималарни кўрган бўлур эдик:

3789 бош сиёсийон; булардан тўқсон фоизининг бор-йўқлиғи ҳеч кимнинг ҳам кўнглига келмайдир, беш фоизи тулладан чиқмаған макиён⁴, уч фоизи мушкилики⁵ уларга қандай ҳукм беришдан «Мухтасарул-виқоя»⁶ ҳам ожиздир, бир фоизи ҳайбаракалла⁷, бир фоизи хом чучвара.

¹ Ижтимоъ – гуруҳ, тўда, пода.

² Девсийрат – девга ўхшаш, йўғон-елпи.

³ Ижмол – қиска, мухтасар.

⁴ Фойдасиз, ҳосилсиз демоқчи.

⁵ Мушкил – хунаса.

⁶ «Мухтасарул-виқоя» – фақиҳ Бурхониддин ал-Марғинонийнинг (вафоти – 1197) «Ҳидоя» номли фикҳ асарига ёзилған шарҳ китоби, муаллифи Убайдулла ибн Масъуд ал-Маҳбубий.

⁷ Ҳайбаракалла – лаганбардор, мансабпараст.

Мана бу ҳисобдан шу эҳтиёж ҳис қилинардирки, тўқсонни йўқсонга чиқариб қўйиш, макиёнларни уюрга қўшиш, муш-килларни омоложение усули билан бир ёғлиқ қилиш¹, ҳайбаракаллачиларга хуббулмулк² бериш, хом чучвараларни қайнаған сувга солуб олиш керакдир. Зероки, тажрибаларни кўрсатишича, биздаги юрак оғриғи касали шу хом чучваралардандир.

Бутун ўлкадағи муаллимлар сони 17 855 дир. Булардан 57 фоизи эски гўнг (буларни ерга солинса-да, таппи қилинса-да, мустаъиддирлар)³, 17 фоизи янги ахлат, ўн фоизи палағда, саккизи пойнак⁴, олтиси мояк⁵, учи пучак, бирининг ўндан бири-си сарак⁶, қолғани кўрақда турмайтурған пачоқдир. Шунинг учун «Бўлмағанга бўлишма» қабилида очилған ўрта мактаблар «Дорул-эгов»лардан чиқуб келган муллабаччаларни одам афтига олишқа, бунинг учун қирқ саккиз синфлик таҳририялар⁷ очишқа ва шундан сўнг асосини бошлашқа мукаллафдирлар⁸.

Матбуотимизнинг қон томири бўлған муҳаррир ва шоирлар сони... (бай-бай-бай; пишти кабоб, пишти!..) Оқмирзакарим айтар эрдик: «Сан хоро-о-о бан хоро». Шунга ўхшаш ман ҳам айтаманки, «Биз хоро-о-о, муҳаррир ва шоир хоро!» Тўғриси жим-жиму туя кўрдингми, йўқ; ёпиғлиқ қозон – ёпиғлиқ!

Мунаввар зиёлиларимизнинг сони агарда истилоҳ топуб⁹ ўқушни эбласангиз 1900, 7000, 8000, 500 000 дир. Очиқроқ таъбир қилғанда, «Ҳисобда ҳам йўқ, китобда ҳам йўқ!» деб шундай сонлик ҳисобқа айтадирлар. Бу ўртоқ мадрасада сиғайи¹⁰ муболағани кўпрак истеъмол қилған экан, деб балки мандан кунларсиз. Лекин бу ҳисоб муболаға эмасдир. Чунки бизнинг мунавварларимизнинг ҳар бирисида минг эмас ўн минг ҳайвони нотикнинг ақли, фикри, сезгуси, даъвоси ва бошқа лаш-луши бордир. Мана шундан онгланған бўлса керакки, бизнинг сўзимиз пуч эмас, кучдир.

¹ Ёшартириш; бу ерда эркаклаштириш лозим демоқчи.

² Хуббулмулк – мансабпарастлик.

³ Мустаид – лойиқ, муносиб.

⁴ Пойнак – дарз; йиртиқ.

⁵ Мояк – асл эмас, яроқсиз.

⁶ Сарак – бутун, синмаган тухум.

⁷ Таҳрир – тузатиш.

⁸ Мукаллаф – вазифадор, бурчли.

⁹ Истилоҳ – термин, атама.

¹⁰ Сиғайи муболаға – ошириб-тошириш, кўпиртириш.

Бу мунавварларимизнинг асосий машғулиятлари қуйидаги режада кўрсатиладир:

1. Ўн беш фоиз ёшларнинг асосий ғоялари ичкулукка;
2. Йигирма беш фоизнинг яратилиш сабаблари ўрус ва бошқаларнинг фоҳишаларига;
3. Йигирма беш фоизнинг туғилиши соч ўсдириб, хина қўюб, янги мўда кийим билан бирга оқишқа;
4. Ўн фоизи қуруқ маҳмаданагарчиликка;
5. Қолган йигирма беш фоизнинг ғоялари НЭПга чин ўгул бўлмоққадир.¹

Бу ўрунғача ҳисоблари кўрсатилган халқ етакчиларидан бошқа яна бир дуркум оқ салла, қора кўнгил мунавварлар бордирки, инқилобдан сўнг эълони ифлос² қилганлиқларидан уларни ҳисобга олиш ва олмаслиқ «адаму вужуд»³ бизнингча баробардир.

Жулқунбой.

«Муштум», 1924 йил, 8 апрел, 25-сон, 2 – 3-бетлар.

ДЎСТЛАРГА УЗРИМ

«Муштум» бу кун ўзининг 25-нчи сонини тўлдириб байрам қиладир. Бу байрамда ўзимнинг ҳам иштироким бўлгани учун... Ўзрсиз безрайгали уялдим, тўғриси. Яъни узр айтмакчиман.

Узрим гуноҳимдан (?) хунук чиқса, яна узрим бор!

Биз, шўролар ҳукуматининг баракасида «Муштум» деган бир кулги журналга эга бўлдиқ. Ҳа, эга бўлдиқ... Тушунибми, ёхуд «бўлганлар» қаторидами?..

«Кулги журнал» от қўюб «Муштум»ни чиқариб келган бўламиз. Чиндан ҳам кулгимиз эди ёхуд унинг ўзидан ҳам кулганлар бўлдими?

¹ «Ҳарбий коммунизм» сиёсати ёки унинг бир оз енгил нусхаси бўлган «Янги иқтисодий сиёсат» даври, умуман олганда, Туркистон халқининг ижтимоий-иқтисодий турмуш тарзига ёт бир тартиб эди. Муаллиф бу ерда шахсий фойдаларини кўриб, лекин умумий зарарни кўрмай, бу сиёсатни тарғиб қилиб юрган айрим туркистонлик тўтиқуш зиёлиларимиздан киноя қилиб ўтади.

² Эълони ифлос – синганлигини, яроқсизлигини эълон қилиш (масалан сиёсий майдонда).

³ «Адаму вужуд» – бор-йўқлиги, ўлик-тириги.

Бу кун унинг сонини йигирма бешга тўлдириб «Юбилей» қиламиз. «Юбилей» қай вақтларда ва қандай иш, ҳам кишиларга қилинадир, албатта, бунинг моҳиятини белгулаш қийин эмас. Мана шу маълум бир иззатни ба ҳаққи қозониб байрам қилинадирми ё йўқ?

Кундалик матбуотимиз бир эмас: учлаб, тўртлаб бор. Уларнинг анчайин ҳавойи мавзулардан баҳслар очуб, гуллар сочуб ҳовлиқишлари ҳам йўқ эмас. Иккинчи томонда «Муштум»ман, деб мушт кўтариб чиқган журналимиз бу кун йигирма бешинчи сонини тўлдириб «Юбилей» нўмири билан байрам қиладир, қадаҳ кўтарадир... – Ҳой тентак, ким санга юбилей қилишга ҳақ берди? – деб агар унга савол берсак, эҳтимолки, ҳеч кимдан ҳам туртки емаймиз. «Нега?» десангиз, шу йигирма беш сон «Муштум»нинг бирортасига кундалик матбуотимизда танқид ва ё тақриз йўллуқ бир гап ёзилдими? «Бунинг тузук, унинг чакки» деган йўл-йўруқ кўрсатилдими, «Фарғона»да, «Зарафшон»да¹, «Туркистон»да? – Ҳеч!

Бунга қандай маъно бериш керак, кундалик матбуотимизнинг ҳамоқати деймизми, мағрурияти деймизми, нима ахир? Лекин бу «Муштум» учун ҳақоратдир, анувлар учун разолатдир, жаҳолатдир.

Биз «Муштум»ни йўлға сола олурлиқ кишимиз бор чиқар, деб хом хаёлда юрган эканмиз... ҳақиқатда эса манзил узоқ, роҳила оз эмиш...²

Ҳой, ўртоқ! Яхши онглаки, матбуот дунёсида кулгандан кулиш қонуни ҳали ҳам бор. Иштони йўқ тиззаси йиртиқдан кулган бўлса-да, ажаб эмас... ўзинг ҳам кулгучининг масъулияти тўғрисида ҳеч бир назария ўқуған эмасдирсан!

* * *

Бу кунда кулгулук – ҳажвиётнинг чин эгаси йўқлиғидан фойдаланиб, «Сув йўғида – таяммум»³, «Эшагига яраша – тушови», деганларидек, марди майдон сифатида икир-чикирлар ёзиб «Арзимаса-да, арзитарсиз» умидида келаман. Келасидаги кулгулук боғимизнинг булбули эмас, зағизғони, гули эмас, ти-

¹ «Зарафшон» – 1922 йил октябрь ойдан Самарқандда вилоят миқёсида чиққан газета.

² Манзил узоқ, роҳила (йўл озиғи) оз – мақсад буюк, куч йўқ.

³ Таяммум – сув бўлмаган жойда тупроқ каби нарсалардан фойдаланиб олинадиган шартли таҳорат, бу ибора керакли нарса йўғида бошқа нарсдан фойдаланишга тўғри келганда айтилади.

кони бўлмоғимни-да иқрор этаман. Гул ёғочида бошлаб, чечак эмас, тиканак ўсадирким, энг ози шу ҳолни кузатиб ажзимни¹ иқрор қилишқа мажбурман. Биноан алайҳи, сўзим қўпол, муомалам дағал, латифам аччиғ, мутоябам хунук; кулдириб йиғлатиш, ачитмай тўқуниш хунарлари манда йўқ. Шул хунарсизлигим орқасида холис пандларимдан, кирсиз тўқунишларимдан² хаёлий натижалар, шайтоний мақсадлар чиқаришга тиришқучи «Фаттойи кафш»лар³ оз эмаслар. Лекин ман ўшандай шумшук⁴ махдумлардан сатқи хафалик қиламан. Чунки шу кунгача маним мезоним виждоним бўлуб келди, бундан сўнг ҳам жилувим ўшанинг қўлида. Демак, маним истиқболим таъмин қилинғандир. Қоро ниятлик киши моххов бўлғай.

Ўзрим шул: тиласанг йиғла, тиласанг кул!

Жулқунбой (А. Қ.).

«Муштум», 1924 йил, 8 апрел, 25-сон, 6-бет.

ЎРГАНГАН КЎНГИЛ ЎРТАНСА ҚЎЙМАС

Яхшилиққа ўрганган бир банда осонлиқ билан ўз яхшилигини қўймайдир. А, ёмон-чи, Худо паноҳ берсун, ит суяк чайнамаса, тиши қичийдир. Хулоса, ёмон ёмонлигини, яхши яхшилигини ташлай олмайдир. Мабодо ташласа, боши оғрийдир, кўзи чиқади.

Демак, масаламизнинг фалсафий ёғи тамом бўлиб, жиддий ва амалий томониға ўтиб, ёмонлар хусусида бир неча жумла таҳрир этмакчимиз. Қисқаси, омманинг назарига эски даҳандан янги ва суви қочмаган бир сўз ва матбуот оламида мўғоламаган бир неча силлиқ ибора қолдирмоқчимиз.

Табиий, бу даъвомиз тўғри бўлса бўлар, тўғри эмас экан, ўзингиз минг мартадан эшиткан сўзларингиз қаториға киритиб қўяқолурсиз, чунки замонамиз эзмалик, матбуотимиз чайнов бир замондан ҳали жудаям нарига жилгани йўқдир.

Кўрмайсизми, ўзгаришқа еттинчи йил, ҳамон бир чархни айлантирамиз, ҳамон бир сўз ва бир қадам устида жонбозлик қиламиз. А, етти қироннинг бири бўлган матбуотимиз бир сўзни узун бир муддат чайнайди, гажийдир. Субҳоноллоҳ!..

¹ Ажз – ожизлик, заифлик.

² Тўқуниш – уришиш, койиш.

³ Фаттойи кафш – кафш патаги.

⁴ Шумшук – ночор, бечора.

Шоирларимизнинг бир қисми, муҳаррир ва муҳаррирчаларимизнинг бир бўлаги ҳамон бир-биридан андоза олиш ва бир-бириникидан нусха олиш билан машғулдир. Ўқутувчиларимиз бўлса, сабоқ бериш эмас, сабоқ олишқа лойиқ ва сазовордирлар.

Энди мақоламизнинг сарлавҳаси бўлган «Ўрганган кўнгил ўртанса қўймас»га келайлук:

Муҳаррирчилик бўлгандан кейин қалам туткан замонинг фалсафа соткинги келадир. Узун-узун монолоғлар ёзиб ўзингни майдонга ташлагинг келадир. Мана бу касалдан каминангиз ҳам қутула олмаганимга ҳозирги мақола жонлиқ шохид бўлса-да, тарихни дунё яратилишдан ёки Нуҳ тўфонидан бошламаганимга, ҳеч бўлмаганда хоин, золим Некалайнинг қонхўрлигидан бошламаганимга ўзим шукур қилганим каби сизнинг ҳам холис шукур қилишингизни бир карра тавсия этмакчиман.

Уҳ... мен шу ерга ёзиб келиб эдим, шоирлигим эсимга тушди. Қанақа шоирлиқ денг, камина ҳозирги замон шоири эмасманми, шеъримга сарлавҳа қўймоқчи бўлдим. Қандай сарлавҳа денг, умумий қоидага мувофиқ сарлавҳамни «Гул» деб қўйдим. «Гул» дедингми, кетидан «Булбул» калимаси лоп этиб оғзингга келмасунми. Гул ва булбул билан қўшулиб чиройлиқ бир сарлавҳа таъмин этилди. Бу одат умуман шоирларимизда бор бўлгани мени таскин қилди. Шеърни ҳам бошлаб юбордим. Ёздим, чиздим. Бош мисраънинг охири гул келди. Иккинчи мисраъ бевосита булбул келди. Чунончи:

Ўзбек қизидир мисоли бир гул,

Ўзбек йигити у боғда булбул.

Демак, шеъримнинг бошланғичи таъмин этилди. Қолган мисраълари мени унча қийнамади. Битириб, шеърнинг остига тахаллусимни қўйдим, газета идорасига югурдим.

Газета саркотиби вуқор билан олиб, дафтарга қайд эткан чоқда шеъримнинг сарлавҳаси қатордаги мақола сарлавҳаларининг белини буккандек кўринди.

Эртасига ҳалиги шеър газетанинг иккинчи бети бошида босилиб чиқиб, ҳамманинг оғзида қироат қилинди. Элимиз ўрганган, бундай шеърларни ўқуш элимизга унча оғир эмаслиги белгули. Чунки шеърнинг сарлавҳаси «Гул ва булбул» экан, мисраъларнинг ҳаммаси ҳам «Гул ва булбул» билан тамомланур.

Мақола ёзишда ҳам бошқа муҳаррирлар каби умумий ихтисосқа моликлигим бор. Сарлавҳалар: «Етти йиллиқ ўзгариш

ва биз», ёки «Маъориф ва қўшчилар» ёки «Франсия буюк инқилоби ва бизнинг вазифамиз», деб шундай сарлавҳадан бирини қўйиб олдингми? Сарлавҳа остидан чизиб, мақолаға киришканда, хоин, золим, қонхўр Некалай ва унинг думларининг бизга қилган зулм ва ваҳшати ва ул хоин-золимнинг ахранник ва полисияларининг бизга қилган жабр-зулми ва ҳақозо... Бир неча жумла золим, қонхўрлардан кейин мақсад устида пойма-пой бир неча жумла тузилиб, мақола шу жумлалар билан тамом бўла бошлайдир: битсун золим, қонхўр Некалай, яшасун Шўролар ҳукумати!.. Остиға имзо чекиб, буни ҳам газета идорасига юбориладир.

Демак, масаламиз «Ўрганган кўнгил ўртанса, қўймас», устида экан, шоиримиз ва ёзувчимизки шундай шоирлиқ ва муҳаррирликка ўрганган экан ўрганибдир. Бунда сўз йўқ. Мен ҳам ўрганганман. Бунда ҳам сизнинг ишингиз бўлмасун. «Гул ва булбул» шеърларини, хоин, золим Некалайнинг зулми тўғрисидаги мақолаларни ёзабераман ва бемалол сиз ўқуб ташлайберасиз, газеталар ҳам босаберади. Шоирлиқ ва муҳаррирликка кўнглумиз ўрганибдир. Ўртанса нима қилайлуқ.

Эски шайтон.

«Муштум», 1924 йил, 8 апрел, 25-сон, 22-бет.

ТАРЖУМАИ ҲОЛ

ЭШОНЛАРИМИЗ

I

Эҳтимолки, сарлавҳани ўқуғанингизда тасфияи нафс¹, тазкияи қалб² қилғучи ва қилдирғучи, нур ичига чўмилган, риёзат³ билан чўпустихон, тамом фоний⁴, фақир ва эҳтиёж билан ҳамнишин бўлган вужудларни кўз ўнгимизга келтурарсиз. Лекин ҳар кимнинг кўриши ҳар турлуқдир.

Эшонларимиз!..

¹ Тасфияи нафс – нафсни поклаш.

² Тазкияи қалб – дилни поклаш.

³ Риёзат – машаққат.

⁴ Тамоми фоний, фақир ва эҳтиёж билан ҳамнишин – ўткинчи дунёдан бутунлай кечган, фақирлик ва муҳтожликни ихтиёр қилган.

Мана, маним кўз ўнгимга кимлар келиб кўринди: тахбис нафс¹ ва талбис қалб², сулукига солик³, икки дунёда ҳам юзлари қоб-қора, текинхўрлик билан чиб-чирдак⁴, ўғб-ўғмбак, тамом семиз, давлати шахриёри билан мусаллаҳ⁵, фақиру фано билан ёв, ўюн-кулги, айшу тараб⁶, нозанин хонимлар, париваш махрамлар ғояи аъмоллари⁷ бўлган вужудлар... Бас, бу икки турлук кўришдан шу нарса келиб чиқади: ё сиз кўр ва ё ман! Ё сизнинг кўзингизга оқ тушкан ва ё маним!

Журналимизнинг шу сонидан бошлаб биринчи галда эшонларимизнинг, иккинчи галда уламоларимизнинг таржумаи ҳолларини ёзмоқ фикридаман. Бироқ сизнинг айтмоғингиз мумкиндики, «Кўришинг бу бўлса, ёзишинг қалай бўларикин?» деб. Аммо ман сизга шуни айтаманки, таржумаи ҳол деган гап шамолдан ёки ҳаводан олинмайдир, аҳволи баён қилинатурган шахснинг ўз ҳаётидан олинади. Қозонда нима бўлса, чўмичқа ҳам шу нарса чиқади. Ман ҳам шу қонундан четка чиқмасман, қозонда мошова пишкан бўлса, албатта, палов сузмасман. Иккинчи шулки, «Эшонларимиз» бобида Тошканднинг йигирма чоғлиқ авлиёларининг маноқиблари⁸ сўзланади. Улардан (албатта, уларнинг ўлук-тирикларидан) умид шулдурки, ҳақиқат отига⁹, деб ёзган таржумаи ҳолимиздан ранжимаслар ва ҳақиқат отига гарчи бадҳазм бўлса ҳам, ҳазм қилғайлар!

Эшонларимиздан биринчиси: Иззат сиришт¹⁰ ва саодат сарнавишт¹¹ некукирдор¹² орифулло¹³ Саид Маҳдихон бинни Саид Боқихон бинни Абулқосимхон эшон бинни қутбул-ақтобхон¹⁴ Тўраҳон эшон алавий¹⁵ нақшбандийдирлар. Аммо биз бу силсиланинг таржумаи ҳолини Абулқосимхон эшон марҳумдан бош-

¹ Тахбис нафс – нафси бузук.

² Талбис қалб – кўнгли шайтон.

³ Сулукига солик – ўз йўлида собит юрган.

⁴ Чиб-чирдак – ўранган.

⁵ Давлати шахриёри билан мусаллаҳ – куч-қудрати билан қуроланган.

⁶ Тараб – хурсандчилик, айшу ишрат.

⁷ Ғояи аъмол – мақсад.

⁸ Маноқиб – сифатлар, фазилатлар.

⁹ Ҳақиқат отига – ҳақиқат учун.

¹⁰ Иззат сиришт – азалдан иззат эгаси.

¹¹ Саодат сарнавишт – азалдан пешонасига бахт битилган.

¹² Некукирдор – яхши феъл-атворли.

¹³ Орифулло – Аллоҳни таниган.

¹⁴ Қутбул-ақтоб – пирлар пири.

¹⁵ Алавий – саҳоба Алининг авлоди.

ламоқчимиз. Шундоқки, Абулқосимхон эшон ўз замонининг қутби эди. Унинг валоятига¹ Тошкандгина эмас бутун Туркистон, ҳатто Некалай I ҳам ғойибона қойил эди. Абулқосимхон эшонни Русия истибдодига танитқан кишиларнинг биринчиси унинг Тошканд муридларидан бўлган машҳур Саидазимбой билан Шарафийбой (татар)дир. Ул вақтларда Туркистон хонлар қўлида бўлуб, ҳали Русия истибдодига ўтмаган, шунинг учун улуғ оқ подшоҳ қутби замонимиз бўлган Абулқосимхон эшоннинг валоятларидан умидвор эди. Бу жаноб ҳам ўзларининг югурдаклари бўлган Саидазим ва Шарафийлар орқалиқ оқ подшоҳга ғойибона ҳусни таважжухларини² юбориб турар эрдилар.

Вақтики Абулқосимхон тўрамнинг дуолари ижобат ҳадафига³ тегиб, Чернаеф* Тошкандни фатҳ қилди; дўстлар шод, душманлар гамгин бўлуб, тўрамнинг ўзлари улуғ жондорол гўбарнатўр Чернаефнинг олдида гулдек очилган эди. Кўнгил тинчиб орадан бирор йил чамаси ўткач, жондорол гўбарнатўр фатҳу нусратда⁴ улуғ фидокорлик кўрсатқан авлиёларни ўз хузурига зиёфатка чақирган, устол атрофи Шарафий, Абулқосимхон эшон, Ҳожи Алим, Ҳакимхўжа⁵ каби оқ саллалик гўллар билан тўлган, дастурхонда тўнғуз гўштидан бошқа ҳар нарса муҳайё қилинган эди. Вақтики, зиёфат хитомига⁶ етуб, баъдаз фотиҳа адютант томонидан қахрамонларга инъом улашиладир. Жумладан, Абулқосимхон эшоннинг олдига бир кумиш самовор, Ҳакимхўжанинг олдига кумиш патнус қўйиладир. Бу вақт Ҳакимхўжа қози патнусни самоворнинг ўрнига қўюб, самоворни ўз олдига тортадир... Бу ҳолдан воқиф бўлган адютант самоворни эшоннинг олдига олуб, Ҳакимхўжага айтадир:

– «Сизни таниганимизга ёлғуз биргина йилдир. Аммо эшон бизнинг ҳукуматга ўн беш йилдан бери хизмат қилуб келади!» Ҳакимхўжа қозининг дами кесиладир. Шу вақтда мажлиска онглашиладирким, эшон унча-мунча одам эмас...

Бас, оқ подшоҳнинг навкарлари бўлган жондороллардан шунчалик иззат, ҳурмат, инъом, эҳсон кўргучи бир бузруквор эшонга бутун халқ мурид кесиладир, каромат, валоят ортадир.

¹ Валоят – ҳокимлик.

² Ҳусни таважжух – яхши муносабат.

³ Ижобат ҳадафи – нишон.

⁴ Фатҳу нусрат – ғалаба қозониш.

⁵ Ҳакимхўжа 1865 йиллардаги Тошканднинг қозисидир. Ул вақтларда Тошканд қозиси ёлғуз бир кишидан иборат бўлур эди (Муал.).

⁶ Хитом – хотима, ниҳоя.

Кауфман* Туркистонга волийи умумий¹ бўлуб келгач, каромат камаядир эмас, балки, юз қат яна ортадир.

1884 йилда фон Кауфман ўладир. Унинг тағзиясига чиққан бизнинг Абулқосимхон эшонимиз бутун Тошканд мусулмонларини ҳайратда қўюб, Кауфман руҳига «Таборақ...»ни тиловат қилуб бағишлайдирлар...

Шу аҳволда бу дунёнинг барча бахт-саодатларини кечириб, ниҳоят (1309 хижрия, 1891 мелодияда) миллионлаб муридларни зор йиглатиб, барча йиғуб-терганларидан умид узолмаганлари ҳолда дунёдан кўчадирлар. Эшоннинг тирикликларида тўёлмай қолган халқ тобутни эртадан кечкача қўлма-қўл кўтаришиб юрадирлар. Энг охирда тобутни бурда-бурда қилуб, ўзора тақсим қилишгач, тинчийдирлар (Эшон бузрукворнинг қабр тошлари: «Ин марқади² мунаввар муршиди комили мукамал шайхулислом валмуслимин ҳофизи калом раббул оламин муҳиббул уламо ва малжаул-ғурабо³ ҳазрати эшон Абулқосимхон бинни кутбул-ақтоб ҳазрат эшонхон Тўраҳон алавий нақшбандий» деб битикликдир).

Мархум эшоннинг баъзи бир хислатлари: Ул зот аксар авқотларини⁴ ёш, маъсум ўғлонларнинг суҳбатида кечирар эдилар. Ҳаққитаоло дийдорининг аксини шу ўғлонлар юзида мушоҳада қилар ва бир ўғлоннинг қўлидан ичилган бир пиёла чойни кавсар сувидан⁵ беҳроқ⁶ ҳисоблар эдилар. Ўзларидан сўнг ўн парлаб нозанин ёш хотун ва чўрилар сочларини ёйиб қолдилар.

Ул зотдан Саид Боқихон отлиқ бир халаф⁷ қолиб, ота кадрдони бўлган оқ подшоҳнинг ҳимоясига сиғинадирлар. «Эгасини сийлаган итига суяк ташлар» деганларидек, Саид Боқихон отасининг туфайли билан Бешоғоч қозилиғига белгуланадирлар ва шу маснадда⁸ йигирма йиллаб давр сурадирлар.

Бир томондан қозилиқ тушими, иккинчи томондан эшонлик касби билан оталаридан қолган боғ, шоликор, ҳовли, мол, обжувоз, тегирмон ва бошқа амлоқлар ёнига яна ўн қайта бой-

¹ Волийи умумий – вилоят ҳокими.

² Ин марқади – бу нури гўр.

³ Малжаул-ғурабо – камбағалпарвар.

⁴ Авқот – вақтлар.

⁵ Кавсар суви – жаннат булоғи.

⁶ Беҳ – яхши.

⁷ Халаф – фарзанд; ўринбосар.

⁸ Маснад – мартаба.

лик изофа¹ қиладирлар. Шу йўсунда бу жаноб ҳам дунёга видоъ қилуб, барча йиғуб-терганларини махдумлари бўлган Махдихон эшонга омонат қолдирадирлар.

Энди Махдихон эшон таржумаи ҳолига ўтайлик.

Жиян.

«Муштум», 1924 йил, 8 апрел, 25-сон.

II

Махдихон эшон ана шу Абулқосимхон эшон марҳум набира-сидир. Бу зотнинг ҳам мансаб ва дунё суйишда боболаридан қолиштурган ўрни йўқдир. Некалай замонида бу жанобнинг кўнглига ота мероси бўлган қозилиқ орзуси тушиб, бир неча вақт нуфузлик, ҳукуматга яқин бойларнинг эшигида йиғлаб юрди. Бир томондан бойларнинг кўмаги, иккинчи жиҳатдан пристаф ва эллибошиларга канверт орқалиқ улашилган «бадал»лар ёрдами билан туппа-тузук «Қозийи ислом» ҳам бўлуб олди. Биз қорнини ёрганда алиф ўрнига лоақал калтак чиқмайтурган дардисарнинг қозилиққа нечук ўлтуриб олиш йўсунини шунда кўрдик. «Бир деганда тўрт томондан» дегандек эшонликка тушатурган назру ниёз ҳам қозилиққа тушиб турган унча-мунча чойчақалар баракасида узоқ тарихдан тортилиб келган давлат қаппайғандан-қаппайди; ерга ер, молга мол қўшулаборди.

Саид Махдихон поччамиз 1911 йиллар орасида шарият курсисига ўлтурган бўлса, то 1917 йилгача Мочалоф-Почалофларнинг қўлига сув қуйиб «отам, онам» билан қилтиллаб кела олди. Аммо чархи кажрафтор даврасини тескаридан олуб, шартта инқилоб деган касофат юз кўрсаткан эди, шилқ этиб бизнинг Махдихонимиз ҳам шарият курсисидан қулаб тушди.

Лекин бизнинг жасур эшонимиз бундай муваффақиятсизликлардан умидсизланиб ўлтурмади. Ҳамон ишнинг томирини қидирғандан қидира бориб, ниҳоят, «Уламо» жамиятидан тешиб чиқди ва бу жамиятнинг ўрта қўлдек «мана» деган айғирларидан бўлди. Ҳатто шу жамиятнинг таважжуҳи соясида қайта бошдан қозилиқ ўрнига минмак эҳтимоли ҳам чиқуб қолган эди. Бироқ бир кеткан бахт иккинчи қайтуб келмас экан. Бу орада болшевик деган кофирлар бош кўтариб, «Уламо» жамиятининг суробини тўғрилаб қўймасунми. Шунинг ила

¹ Изофа – қўшимча.

бизнинг тоғамиз дарҳол ўзининг бошқа ҳамқурблари¹ билан Бухорога қочди. Бухорода икки йиллаб риёзат чекиб, қўб балоларга йўлиқуб, ниҳоят Тошкандга қайтуб келса ҳам лекин уйдан эшикка чиқолмайтурган бўлган эди. Ва ўша кундан бошлаб қўбчиликни «якамохов» қилуб, ўзи обрўсизлик ва амалсизлик балосига гирифтор бўлди. Баракат берсунки, ота-бободан қолган эшонлик, ҳам муридлар бор экан. Йўқса, аллақачон сил касалига мубтало бўлуб, бу дунёи фонийдан видоъ қилган бўлур эди.

Бутун юртни «якамохов» қилуб, «Уламо» жамиятидан ҳасипни совитиб чиқғач, бир қанча йиллардан бери сакталиikka² учраган эшонлик касбига чинлаб киришди, ғам-андуҳни кенг саҳрода тарқатмоқ ва шу баҳона билан мурид овламоқ қасдида саёҳатга чиқди. Эшоннинг ота-бободан мерос тариқасида қаламрўйига³ ўткан муридлар; Авлиё ота⁴, Туркистон, Қарноқ⁵, Чимканд; Тошканддан Калас, Чинос, Нишбош, Хумсон ва шунга ўхшаш ерлардир. Мана шу ерларнинг минглаб гўсхўр⁶ муридлари ичида ҳам саёҳат, ҳам тижорат қилуб, ғам-андуҳни тарқатиш билан бирга неча юзлаб қўй, эллик-олтмишлаб қорамол, минг путлаб дон, юзлаб тўн, қоплаб оқча ортдириб қайтди. Аммо мундан сўнгги асосий касб – эшонлик; хонаги эрмак – даҳага ўлтуриш⁷; тижорат – эшонликдан тушкан юзлаб қўйларни бўрдоқи қилуб сотиш; мажлис, яъни гапу гаштак – кал Абдулқодир, Имом шайтон, Иброҳимхон ва шунга ўхшаш ҳафтафаҳм, пайтавақулоқ бойлар билан бўлмоғига қарор берилган эди.

Бир вақтларда эшоннинг ўрдадек мактаббоб ҳовлиси интернатга олинган бўлса ҳам, лекин бу балодан «анов-манов»лар билан аранг қутулиб олинди.

Энди таржумаи ҳолни тўхтатиб, эшонга шуни айтамыз: Абулқосимхон эшон бобонгизнинг ўз умрида яхши иш қилгани бўлса, ул ҳам халқдан оқча йиғуб, ўз отиға мадраса солгани ва унда болалар ўқитгани эди.⁸ Аммо сизнинг бўлса ҳозирги дав-

¹ Ҳамқурб – яқин дўст.

² Сакталик – турғунлик, чалажон; тўхтаб қолган.

³ Қаламрўй – қўл остидаги ерлар.

⁴ Авлиёота – Жамбул шаҳри.

⁵ Қарноқ – Туркистон шаҳрига яқин қишлоқ.

⁶ Гўсхўр – лақма, гўл.

⁷ Хонаги эрмак – даҳага ўлтуриш – бекорчиликдан ибодат қилиш.

⁸ Ҳозирги Халқлар дўстлиги майдонидаги Абулқосимхон мадрасаси.

латингиз, мулки ашёнгиз мундаин мадраса ва мактаблардан бир қанчасига ҳам етадир. Нима қиласиз? Бирорта хайр ишка қадам ранжида қиласизми? Ёки шу кўйи сув қуйгандек бўлуб кета берасизми?

(Эшоннинг шу яқинда бўлган бир можароси ҳақида Хумсон қишлоғидан олган бир мактубимиз бўлса ҳам, у нарсани бу ўрунга киргизиб ўлтурмадик).

Эшонларимиздан иккинчиси жаноби Шамсиддин махдум бинни Ғиёс махдум бинни Аҳмад махдум. Аммо Аҳмад махдумни шаксиз каромат соҳиби эди, деб ривоят қилғучилар бор. Лекин ул киши тўғрисидаги ривоятларга аниқ ишонилса ҳам бўлатурган кўринадир. Зероки, Аҳмад махдум ўзларининг каромат ва мўъжизаларига мункир¹ келгучи бағзи бир шаккоқларга далил ўрнида «Яъти мин баъди исмуху Аҳмад» оятини² ўқуб, мудофаа қилур ва ўкраб йиғлар эканлар. Мазкур оятдаги «Аҳмад»нинг сариҳ³ шу Аҳмад махдум бўлганлиғига уламо байнида⁴ бир иттифоқ борлиғи Тошканд халқининг маълуми бўлса керак. Ҳар ҳолда марҳумнинг Қуръонда хабар берилган «Аҳмад» бўлишида шубҳа йўқдир. Демак, онглашилган бўлса керакки, ҳақида сўз юритмакчи бўлганимиз Шамсиддин махдум шундай бир зотнинг фарзандидир. Бу кишини лоақал ўша боболари ҳурматига таниш ва эътиқодни маҳкам қилиш ҳар бир мўъмин-мусулмон бўлган кишига фарзи айндыр.

Бу зотнинг ўзлари ҳам ғоятда нозик табъ, зиёда аллома, ҳам такаллуфсиз бир муршиддирлар⁵. Ҳар ҳолда улуғ зотнинг фарзанди десак, комил бир мадҳ қилган бўлурмиз.

Шамсиддин махдум Тошканддан тортиб то Самарқандгача мурид тарбия қиладирлар. Тушим важҳи⁶ чакки бўлмаса ҳам, аммо бу зот доим мирқурук бўлуб юрийдирлар. Чунки ишлаб топилган мол нафис кийимларга, лазиз таомларга аранг етуб турадир. Бошқа эшонларимиз нечоқлиқ исқирт, қанча мум-

¹ Мункир – инкор этиш.

² Исо бинни Марям: «Эй Бани Исроил, албатта, мен Аллоҳнинг сизларга (юборган) пайғамбаридирман. (Мен) ўзимдан олдинги Тавротни тасдиқлагувчи ва ўзимдан кейин келадиган Аҳмад исмли бир пайғамбар ҳақида хушхабар бергувчи бўлган ҳолда (юборилдим)», деган эдим. Қуръон, «Саф» сураси 6-оят.

³ Сариҳ – аниқ.

⁴ Байни – ораси.

⁵ Муршид – тўғри йўл кўрсатувчи; пир, эшон.

⁶ Важҳ – хизмат ҳақи, даромад.

сик¹ бўлсалар, бу киши уларнинг зиддига шунча сермаишат ва серзавқдирлар. Уйларида дуруст маишат кечира олмаганлари фурсатларда тузукрак кишиларникига «Айтмаган жойга, йўнмаган таёк» ҳам бўлуб оладирлар. Бу муршиднинг завқларини шундан ҳам онгласа бўладирким, аксар йиғин, яъни зикр самоъ кезларида бир томонда таважжуҳ бўлса², иккинчи томонда миллий оркестр чалиб, миллий ашулалар айтилиб турадир.

Жанобнинг зиёфатларда жумъа ва таважжуҳ асноларида айтатурган сўнги сўзлари шул: «Замона оғир, шу оғир замонларда бир муршиди комилга топширилмаган мусулмон фарзандининг ҳолига вой!..»

Махдум поччанинг иршодларидан³ ўтуб яқингинада «Қўшқулоқ махдум» деган бир халфа ҳам етишди. Бу Қўшқулоқ ҳам ўз олдиға сулук тебратиб, кўб мусулмонларни роҳи ростга⁴ солмоқдадир.

(Яна бор)

Жиян.

«Муштум» – 1924 йил, 20 май, 2 (27)-сон.

ҒИДИ – ҒИДИ ГАПЛАР

Кишига қулоқ керакми, йўқми? Бир камбағални ҳадеб эза беришми, ё бир чимдим-икки чимдим инсоф ҳам лозимми?

Бу юқори-қуйи сўзларни, бу «Сан қўй, ман сенчай»ларни, бу ғиди-ғиди гапларни нима қиламиз, ахир?! Панжшанбадан зериккан бир бечора «Ё панжшанба турсун, ё ман» деб панжшанбага қатъий протест баён қилган экан.⁵ Унга ўхшаш биз ҳам шу юртнинг ғиди-ғиди гапларига шу сўзни айтиб қўя қоламизми?

Кеча биттаси кулбамизга келибдур; ҳаллослаб энтиккан, тили бўлса бир ярим қарич...

– Ҳа, тағи қайси жин урди?

¹ Мумсик – хасис.

² Таважжуҳ – Аллоҳга илтижо.

³ Иршод – тўғри йўл кўрсатмоқ.

⁴ Роҳи рост – тўғри йўл.

⁵ Афанди хотини билан ҳар пайшанба яқинлик қилмоққа иттифоқ қилиб, хотини: – Эсингизга солиш учун саллангизни қозикқа илиб қўяман, – дебди. Маслаҳат Афандига маъқул бўлибди. Лекин хотинининг нафси устун келиб саллани ҳар куни қозикқа илибди. Беш-ўн кунда Афандининг қуввати кетиб дебдики: – Эй хотин, дод пайшанбадан, пайшанбанинг зулмидан ўлдим, бу уйда ё пайшанба турсин, ё ман турай, – дебди.

– Эй ука, бизни уратурған жин нечта бўлар эди, ёлғуз ўшанинг ўзи-да!

Бу жин урганнинг касали ёлғуз битта: қачон бўлса гиди-ғидиси: «Қордан қутулиб ёмғурға тутулдинг-э?» эмиш. «Вақф шўъбасида¹ ўлтурган кишилар ана унақа-ю, мана мунақа! Ҳа, савдо шўъбачаси жухуд растадаги дўконларни бирин-бирин ижарага қўйиш ўрниға барисини бирдан қўюб юборди! Ҳа, улгуржи² сувни лойқатиб лаққа балиқ тутмоқчи эканлар-да!³ Буку – бу. Бир саркарданинг⁴ юз хотираси учун жимилдириғи йўқ бир мадрасанинг мутаваллилигига ўшанинг хеши Мамашариф белгулануб, неча ойдан бери беш чирмандадан⁵ маош берилиб келадир! Эй ука, қордан қутулиб, ёмғурға тутулдик! Бир пиёла совуқ сув ичмасам, юрагим куюб кетди-я!» – деб мендан совуқ сув сўрайдир.

Бир вақт қарасангиз оғзида оши, кўзида ёши бўлган яна биттаси:

– Баҳай-баҳай?

Ҳой, шу ҳукуматларинг, шу шопу шалофларинг⁶ нимага керак-а! Сан қўй, ман сенчай; сан ўғри, сан нодон; ман семиз эмас, сан семиз! – билан умр ўтаберсунми? Шу алвир-шалвир халқнинг, шу ғилдирак тегида қолған қурбақаларнинг юз хотираси, тиниб-тинчиши йўлида ҳам ўйлайдурған бирорта ишибузуқ борми? Ёки фақат бир-бировини кулала қилиш⁷ йўлида беш отарға ўқ қидиришғинами?... Эй, бу кунимиздан ўлганимиз яхши, қолғанларнинг тингани яхши; туф, группабозлигинг номуборак юзига! – дейдир.

¹ Ҳарбий тўнтаришнинг (инқилобнинг) биринчи йилларидаёқ Туркистонда бошқа мулклар қатори вақф мулки, яъни диний муассасаларнинг мулклари давлат томонидан мусодара қилиниши маҳаллий халқ томонидан кучли норозилик уйғотган эди. Туркистон Шўролар Жумҳурияти Марказий Ижроия Қўмитаси томонидан 1923 йил 11 январда маориф комиссарлиги қошида бош вақф шўъбаси ташкил этилади, раиси Алиев, илмия мудир Мунавварқори. Шўъбанинг вазифаси вақф мулкларини тиклаб, даромадини маориф ва маданият соҳасига сарфлаш эди.

² Улгуржи – катта.

³ Ўғрилиқ қилиш, даромад олиш.

⁴ Саркарда – мансабдор.

⁵ Червонец пул.

⁶ Шопу-шалоф – эски вақтда амалдорларнинг тақиб юрадиган кул-рол-аслаҳалари.

⁷ Кулала қилиш – ўлдириш.

– Ўзинг айт, ука, кўғурчоқ ўюнидан нима чиқади-а?! Ё иш ўлсун, ё одамми? Ё моххов бўлсун, ё песми? Бизда одам ҳам ўлган, иш ҳам; моххов ҳам бўлганмиз, пес ҳам!.. Кўрдингми ҳали, баладиядек бир ўруннинг курсисида қумолоғини кака деб юрган бир телба ўғлон!.. Шаҳарнинг эндиги куни шундай энтак-тентак, шақа-шулларға қолдими?

Тўртунчиси – яна бир сўфи; кўзининг ёшидан соқолиға марварид минчоқ осибдир.

– Ҳа, сўфи?

– Эй иним, биздан ҳол-аҳвол ҳам сўрамайсан... Агар бир саркарда бир масжиднинг гиламини янги тушурган келинчагининг кўрманасига бериб юборса, сан нима дейсан? Бу гап қайси мазҳабда жоизу, қайси закўнда қойим¹! Масжидларнинг гиламини ачаларининг тўйиға олуб кетишлариға биз сўфилар бир нарса демас эдик; энди кўрмана қилишлариға биз чидамаймиз-да, иним!..

– Ҳўнг-ҳўнг йиғлайдир.

Қисқаси, шундай ғиди-ғиди гаплардан жуда ҳам миям қотди, сира тинчлик керакми, йўқми, қўлингдан келса янчиб юбор-а, уйинг куйгур!

Жулқунбой.

«Муштум», 1924 йил, 24 апрел, 1/26-сон, 2 – 3-бетлар.

СЎНГ ОЙЛАРДА ТОШКАНД

ГАЗЕТАЛАРДАН

«Зарафшон»нинг 129-сонида ўртоқ «Биров» ўзининг «Тошканд мактублари»да мундай деб ёзадир!

«Тарих – Ибодат бибининг чархидан иборатдир, деб айтқучилар янглишмаған кўринадирлар».

«Бундан икки-уч йил бурун маориф, матбуот жиҳатидан талай илгари кетган Тошканд бу кун наҳса қолуб борадир. Икки-уч йил бурун Тошканд маориф ишлари жиҳатида ҳақиқатан, Туркистоннинг маркази эди: ҳисобсиз тутуруғи йўқ мактаблар, бемаза қовуннинг уруғидек мажбурий хизматдан қочқан ўқуғучилар, кийимсизликдан дирдираган, очлиқдан довдираган турлук-турлук дорулмуаллимин ва қурсларнинг

¹ Койим – қарор қилинган.

ўқуғучилари, даранг-дурунг тўдалар ва унда тарбияланатурган совдогарзодалар... Мана буларнинг барчаси ҳам марказ, яъни Тошкандда бўлар эди».

«Матбуот тўғрисиға келсак, ҳар муассаса қошида журналлар, газеталар ва мумкин қадар мунтазам ва мукаммал чиқишиға тиришгучи яна кундалик ва ҳафталик газета ва мажмуалар (такаллуфингдан айланай!) ва валар... Энди-чи, Худойға шукр, энди барча фаолият Самарқандга ўткандир; даста-даста ибтидоий мактаблар, қўша-қўша дорулмуаллимин ва техникумлар ва булардан бошқа анвоъи турлук қурслар ва уларда кеча-кундуз ёнуб турган машъала ва фонарлар... Зотан, Самарқанд узоқ ва яқин тарихда Шарофат бибининг ўрнини тутмайдирми? Биринчи мартаба тузатилган шалоқ арава мактаби Самарқандда очилмаганми? Бундан ўн олти йил бурун бир минг олти юз китоблик кутубхона қайси шаҳарда бор эди?»

Ўртоқ «Биров» она тили билан бўлган саноғида давом этадир: «Биринчи мартаба газета ва журнал Самарқандда чиқмади-ми? 1904–1906-нчи йилларда Тошкандда чиққан «Хуршид»¹, «Тараққий»², «Шухрат»³, «Тижорат»⁴, газеталарини газет, деб ўйлайсизми? (Агар ўйласангиз, ҳайф сизға!) – Биринчи «Падаркуш»⁵ Самарқанддан чиқуб ва Самарқандда ўйналмади-ми?... Ҳайф Тошкандгаю, раҳмат Самарқандга!»

«Электрсиз лампа билан қиш чиқарган «Навоий техникуми» нима бўлар эди деб ўйлайсиз? Холбуки, Самарқанд билим юрти кундуз кунлари ҳам электр лампа истеъмол қиладир»⁶.

«Тошкандда кутубхона очилганиға олти йилгина бўлди ва унинг китоби ҳам шундан бери бир дона бўлсун ошмайдир!»

¹ «Хуршид» – илмий, сиёсий, адабий мавзуларни, жадидизм ғояларини ёритган, муҳаррири ва ношири Мунавварқори.

² «Тараққий» – жадидларнинг тўнғич газетаси, муҳаррири Исмоил Обидий (Тараққий).

³ «Шухрат» – жадидлар газетаси, муҳаррири Абдулла Авлоний.

⁴ «Тижорат» – бу газета Тошканд бойларидан Саидазимбойнинг ҳомийлигида чиққан.

⁵ Абдулатиф эмас, театру рисоласи (Муал.). «Падаркуш» Бехбудийнинг асари, муаллиф бу ерда подшоҳ Улугбекнинг ўғли Абдулатифга ишора бериб, сўз ўйини қиляпти.

⁶ Аблаҳики рўзи равшан шамъи кофурий ниҳад.

Зуд биники ба шаб рўған набошад дар чароғ (Саъдий) (Муал.).

(Агар аблаҳ ёруғ кунда кофурий шам ёқса, ҳадемай кечга бориб чирогда ёғ қолмаганлигини кўрур).

Бундан сўнг «Биров» ўртоғимиз «Кўр виждонларга лаънат» ўқуб олгач, сўзида давом этадир:

«Тошканднинг матбуоти тўғрисида ёзиш учун сўз эссиздир. Муддао шулки, марказ газетаси оти билан (ўзи билан эмас) «Туркистон» ва «Муштум»гина қолғандир, «Туркистон» газетасига идораси шунча аҳамият берадирким, аввалан берилган «илмий мақолалардан» бир нечаси йўқотиладилар. Сўнгра бир нечаси «жоҳил қаламлар» томонидан чизилиб, «олим қаламлар» ҳаққиға хиёнат қилинадир ёки бузулиб, расво қилинуб, босилуб чиқғанда ҳам «Эгаси таний олмаган эшак» ҳолиға тушириладир».

«Туркистон» газетаси муҳаррирлари «Ал-ҳаёу минал-имон»¹ сўзига жуда ҳам ишонган махлуқлардирлар. Зероки, «олим қаламлар»нинг эшакларининг думи хуржундалигини юзларига айтолмай, «олим қаламлар»ни уч ойлаб саргардон қиладирлар. Ҳолбуки, «Зарафшон» газетаси «олим қаламлар»нинг ҳар бир қолган-қутқан, чайинди-ювинди ва бошқа амлоки рўзгорларини босуб, материал жиҳатидан бойийдир. Бутун ўлкадаги ясси-япаскиларни, ҳатто Тошканднинг «олим қаламлар»ини ҳам ўзига тартадир.

Бу муқаддимамиз-ла шуни демак истаюрз: «Ортиқ² Тошканд ифлос³ этмишдир, ташаббус ва фаолият Самарқанд тараф кечмишдир. Ажабо, буни Фарғона ва Самарқанд ҳамонми эътироф этмаюр? Занимизча⁴ этмишдир. Эмди биза фақат пойтахти Самарқанам, Қўқонами кўчирмак масаласи қолиюр. Ават⁵, Самарқанд шаҳрина кўчирмилиийиз⁶. Самарқанд шаҳрининг мозийси порлоқ ўлдиғи каби истиқболида муҳтарам «Зарафшон» газетасила таъмин этилмишдир!»

«Тошканд, янгилик деб «янги имло»ни қабул қиладир. Аммо Самарқанд билан Фарғона уни танимайдирлар. «Тошканд янги имлоси» дедик, ават, биз бундай дейишга маъзурмиз. Ават, биз «Тошканд янги имлоси»га чўқдан бери биргина баслаюрз».⁷

¹ Ҳаё имондандир. (Ҳадисдан) Имони борнинг ҳаёси бордир.

² Ортиқ (усмонли туркча) – энди.

³ Ифлос – синмоқ, инқироз.

⁴ Зан – гумон.

⁵ Ават – ҳа, албатта.

⁶ Кўчирмилиийиз – кўчиришимиз керак.

⁷ Кўпдан бери умид қиламиз.

Шундан сўнг ўртоқ «Биров» бу янги тарихий даври билан «Зарафшон»нинг қўлини сиқадир ва «шўлп» этиб Исмоилзодаи Мозандаронийнинг* юзидан ўпуб ҳам оладир.

Ҳозирга «Муштум» ўқуғучилариға бу мақоланинг муқаддимасинигина кўчириш билан кифояланиб турамиз. Достон бўлмоғи эҳтимол тутулган бу «Тошканд мактублари»нинг қолган қисмларини ҳам муътабар «Зарафшон» газетаси мамнуният ўз ичига олар, деб ўйлаймиз. Чунки «Ҳар нимарса махтағаннинг қули» дахи¹ очиқроқ таъбир қилганда Қувондиқ акамнинг эшаги ҳам «жонвор-жонвор» деб сиртини силасанғиз бўйинини эгиб турадир.

Кўтаргучи: Думбул девона.

«Муштум», 1924 йил, 24 апрел, 1/26-сон, 3 – 6-бетлар.

МАТБУОТ КУНИ

Меҳнаткашлар босмасининг бойлар думи, капитал хуржунни бўлган тескари матбуотнинг қаршисиға ўзининг соф нияти, покиза ҳиммати билан чиқуб бошлаганиға энди ўн йилдирки байрам ясаиб келинадир. Бу кун, истимлок² орзуси хўжалиқ кайфи, жунун шароби³, босқинчилик дагдағалариға қарши чин «Муштум», ҳақиқий гурзининг жавлонига бўлган байрам кунидир. Меҳнаткашларнинг машруъ ҳуқуқлари йўлида итдек ишлаган ва бу йўлда дунё тарихи кўрмаган муваффақиятлар қозонган меҳнаткашлар матбуоти кунидир.

Неча-неча пўкак бош, ёғоч оёқ акаларни эпка олиб, одам шаванда қилган яна шу меҳнаткашлар чопидир. Кўсаларға соқол, соқолликларға хина, мохховларға даво, давосизларға дард, барахналарға⁴ пўшак берган, кўбчиликни якранг ва як нусха қилуб, фақат бир тўғрида – мазлум, мақхур⁵ синф тўғрида ўйлатқан, ажабо, ким ва нимадир?

– Башарти миянғизга қурт тушуб, муҳокамадан айрилмаган бўлсанғиз, шўролар чопи ва чопхонасидир, деб билмогинғизни ожизона илтимос қиламиз!

¹ Дахи – яна.

² Истимлок – мустамлака қилиб олиш.

³ Жунун шароби – жинниликдан маст бўлиш.

⁴ Барахна – яланғоч.

⁵ Мақхур-қахр – ғазабга дучор бўлган.

Бобомиз «Правда»¹ биз болалари дунёга келмаган вақтда дунёда эди, ҳам занжирсиз ҳирслар, қонсираған бўрилар майдониди танҳо эди; чунки ўзининг интилган ғоясининг ким ва нималар учун бўлганлиғини, бу йўлда берилган қонлар, жонларнинг ғоятда ўринлик кетканини ҳўб тушунган эди. Мана шунинг учун гала бўрилар ичида ул ёлғуз арслон эди. Баракат берсунки соф ният, гидрсиз жиҳоди акбар² қаршисида ғояси фақат «эзиб ички»гагина³ бўлган палид фикрлик муттаҳам қора матбуот ўзининг галаси билан думини хода қилишга мажбур бўлди ва иш «Жоъал – ҳақ ва заҳақал-ботил»⁴ сўзига келиб тўхтади. Энди етти йилдирким, бу ҳақиқат арслони чин маъноси билан яшайдир ва яшаған сари унинг болалари, яъни ҳақиқат ўғуридағи жонбозлар кўпаядирлар, урчийдирлар. Уларнинг борлиқ фидокорликлари: «Мазлум, мақхур, меҳнаткаш синфининг роҳат-саодати йўлида!»

Журналимиз ҳам шу ҳақиқат оловининг учқунидир. Шунинг учундирким, биз тегиб ўткан қитиқлик ерлар эгасини чўчитмай, жонларни ачитмай қўймайдир. Чунки биз ҳақиқат ўтининг учқунимиз, биз бутун руҳни, борлиқ маънони шу арслон бободан оламиз. Биз тескарилиқнинг, капиталнинг, эгриликнинг душманидирмиз; негаки, бобомиз шундай эди. Биз риоясизлик, андишасизлик, ошна-огайнилари сийламаслиқ ҳунарининг энг авжида турамиз; чунки бобомизнинг васияти бу; биз мазлум ишчи синфининг йўлига жон берамиз; негаки... Матбуот кунимизга бағишланиб ёзилған бу мақолани меҳнаткашлар матбуоти тўғрисида марказий матбуот камиссиясининг шу ораларда тузуб, Шўролар Иттифоқи Марказий Комитетининг тасдиқиға топширған низомномасининг бир ўрнини кўчириш билан тамомлаймиз: «Меҳнаткашлар матбуотига хусусий шахсларнинг ҳам маъмурларнинг хиёнатларини ва шу фирқа ҳам жамоат ташкилотларининг хато ва нуқсонларини очиб кўрсатмақ ҳуқуқи бериладир».

Демак, матбуотимиз яна кенг ҳуқуқли ясовул бўладир; демак, «Муштум» сир очиш, ҳақиқатни айтиш йўлида яна каттакон амр, яъни «фармони ҳумоюн»⁵ оладир ва бўйниға тумор қилуб осадир. Пичоқ мой устида!..

¹ «Правда» – Россияда инқилоб пайтларида чиққан газета.

² Жиҳоди акбар – улғу уруш (дин учун): бу ерда нафс назарда тутуляпти.

³ «Эзиб ички» – хурофот.

⁴ «Жоал – ҳақ ва заҳақал – ботил» – ҳақ нарса келди – пуч нарса кетди. Куръондан, 17-сура, 81-оят.

⁵ «Фармони ҳумоюн» – қутлуг фармон.

Яшасун, меҳнаткашлар ҳуқуқини қимоя қилғучи озод шўро-лар матбуоти! Битсун, энг сўнгги ёвимиз бўлган мустамлакачи ва хиёнатчи ўғрилар!¹

Жулқунбой.

«Муштум», 1924 йил, 20 май, 2 (27)-сон, 2-бет.

МАҲКАМАИ ШАРЪИЯДА ҲОЛВА – ТАЛҚОН МАСАЛАСИ

Барчанинг маълуми бўлса керакки, шу кеча-кундузларда Тошканд маҳкамаи шаръиясида ажиб бир фаолиятлар кўрила бошлади. Жумладан, халқ орасидаги бидъати саъиялар² билан курашиш ишида маҳкамаи шаръия ўз зиммасидаги улуг вазифаларни бажармоқдадир. Юқори доираларнинг сўзларига қараганда, агарда ғайри шаръий саъияларнинг олдини шу кезларда олуб қолинмаса кўб фасодлар чиқмоғи мумкин экан. Биноан алайҳи, аксар аҳли донишлар маҳкамаи шаръияга ўзларининг миннатдорчиликларини тугата олмаётибдирлар. Аммо аҳли фасод халқ бўлса, айниқса, маҳкамаи шаръиянинг ҳайит кунлари кўчаба-кўча кезиб, ҳолва-талқон йиғуб юрганидан ранжиб: «Эй, шарийатда мундан бошқа иш қуриб қолган эканми, энди ҳайит учун дастурхон ёздирмайтурган закўн чиқарилдими?» деб дув-дув шикоят қилишсалар ҳам, аммо, бизнингча, бунинг аҳамияти йўқдир.

Хулоса шулки, бу ҳайит бидъати саъиялар билан курашишда маҳкамаи шаръия аъзолари энг яхши самарали операсиялар ижро қилди. Келин кўриб юрган ва келин бўлган «ақли қисқа» хотун-қизларнинг ўтақасини ёриб, нечталарининг болаларини туширди. Отаси ўлиб, дастурхон ёзганларнинг чуви чиқа-

¹ РКП(б) (Российская Коммунистическая Партия (большевиков))нинг 13-съезди 1924 йил 23 – 31 май кунлари Москвада бўлиб ўтади. Съезд бир қатор масалалар қаторида «Матбуот ҳақида» номли махсус қарор ҳам қабул қилади. Қарорда янги социалистик жамиятни барпо этиш учун, халқни матбуотга, матбуотни халққа яқинлаштириш учун, ишчи – деҳқон оммасининг маданий-маърифий, ижтимоий-сиёсий онгини ўстириш учун матбуотнинг алоҳида ва жуда ҳам муҳим вазифаси борлиги таъкидланади. Шу қарор туфайли Туркистонда ҳам матбаачилик ривожланди, шу йилдан бошлаб матбуотнинг мавзу-мазмунини жуда ҳам кенгайтиди. Шу боис бу давр Туркистон матбуотининг энг демократик ошқора даври бўлиб тарихда қолди. Лекин бу қарор 1927 – 1928 йиллардан ўз ҳуқуқини, кучини йўқота бошлади, бундан сўнг матбуотнинг вазифаси олқиш ва ҳайбарақалладан иборат бўла бошлади. Халқ манфаатини ва социалистик тизимни кўзлаб ленинча тамойиллар асосида қабул қилинган матбуот ҳақидаги бу қарор ҳатто шўро давлати қулагунга қадар ҳамма республикаларда чоп этиладиган «КПСС резолюциялари» тўпламларининг русчасида ҳам, миллий тилларнинг таржимасига ҳам киритилмай, панада сақланди. Эркин фикр айтиш таъкидланди.

² Бидъати саъия – ёмон одат.

рилди, чўнчак-чўнчак писта-бодомлар маҳкамаи шаръияга ташилди. Маҳкамаи шаръиянинг бу шаръий ҳаракатига қарши қизишган авом халқ ҳар турлук юқори-қуйи сўзлар айтиб, «Бу иш товоқ-қошиққа тегиш эмасми?» дейишадир ва ўз томонидан маҳкамаи шаръияга бирмунча таклифлар қиладир:

1. Хотун-қизларнинг ҳайитда кўчага чиқмоғига шаръиат рухсат бермаса, уларнинг очилмоғига рухсат берсун. Чунки хотун-қизлар фақат уч кунлик ҳайитдагина уй захидан ёзилар эдилар. Ҳар ҳолда иккиннинг бири.

2. Таъзиялик уйларда дастурхон ёзишга изн берилсун, агарда дастурхон ёзиш бутунлай ҳаром бўлса, ул вақтда ҳайит кунлари ўлуқларга фотиҳа ўқуб юришнинг бидъатлиги билан фатво чиқарилсун. Ўлганларга Қуръон ўқуш манъ қилинса, дастурхон ёзиш ҳам ўз-ўзидан йўқ бўладир. Чунки биз халқ уйимизга келган ошна-оғайнилари дастурхонсиз қарши ололмаймиз, келмасалар, дастурхон ҳам ёзмаймиз!

3. Биз бу кунгача имомларимизни пулга ёллаб намоз ўқуб келамиз, пул бермасамиз, домламиз тахта-ўқлоғини йиғиштириб қўядирлар. Ўқуған намозларимиз «хोलисаниллоҳ» бўлсун десангиз, имомларга ҳам бир фатво чиқариб, уларни бир касб қилишқа ундангиз, токи бизнинг елкамизда доим рўдапо бўлиб, солиқ солдириб юрмасунлар. Агарда маҳкамаи шаръияга «хोलисаниллоҳ»лик шаръиатда йўқ бўлса, буни ҳам газнитда буйруқ тариқасида ёзиб ўтилсин.

4. Маҳкамаи шаръиянинг аъзоларидан бўлған ҳалиги имомлар бой кишининг жанозасига бориб, камбағалникига бормайдирлар, чунки бойникида оқча олиш аниқ. Жаноза ҳам оқча баробарига ўқуладирми, шу кунгача бу ҳақларда маҳкамаи шаръия бирорта туш-пуш кўрмадимми?

5. Маҳкамаи шаръия аъзоларининг тўй-зиёфатларга борганда, елкалари қичимасун. Чопон кийдирмакчи бўлсалар «Йўқ, биравдан эвазсиз тасарруф ҳаром», десунлар.

Қисқаси, авомнинг бундай алмойи-алжойи таклифлари жуда кўб бўлса ҳам, биз ўрун торлиғидан аксарини ёзмай қолдирамиз ва «Яшасун, ўз вазифасини билиб адо қилғучи маҳкамаи шаръиямиз!», деб мақоламизни тугатамиз.

Домла думбул.

«Муштум», 1924 йил, 20 май, 2/27-сон, 10 – 11 бетлар.

ТОШКАНД ХАБАРЛАРИ

РУЪИЯТ МАСАЛАСИ¹

Тошканд маҳкамаи шаръияси «Сувни кўриб, этик ечамиз» деб, рўзанинг 28-нчи кунидан бошлаб ҳар қаердаги мезаналар устига чиқуб, янги ойни кўрмакчи бўлган эдилар. Лекин янги ой «ювиқсизларга» юзини кўрсатмагани учун якшанбалик ҳайитни сешанбага қўйдилар. Бироқ ҳайитнинг биринчи куни уч кунлик ойни кўрган маҳкамаи шаръия аъзолари ва уламолар кўзларининг ожиз бўлганига иқрор қилмасалар ҳам, аммо кўз дўхтурига чиқуб кўзларининг оқини олдиришга қарор бердилар.

«СУЗУК ОТА» ХЎЖАЛАР ЖУМҲУРИЯТИДА*

Бу жумҳуриятнинг ўз олдига тузилган усули идораси бор бўлиб, жумҳурият халқи бу тузукотга² бўйин эгмакка мажбурдир.

Бу жумҳуриятнинг аҳли каромати³ ўз ичидан чиқуб турганликдан бошқа ёқлардаги авлиё-хўжаларга бориб юрилмайдир (яъни ўзларидан тинчигандирлар). Шунинг учун ҳамиша бир жон-бир тан бўлуб «азизлар» (жумҳурият раиси) хизматида тинчгина яшайдирлар. Бироқ жумҳуриятга «азизлар» сайлови вақтида унча-мунча юқори-қўйи ота гўри-қозихоналар чиқуб қолганда ҳам, лекин тезгина жанжал битуб, иш тотувликка айланадир.

Шу ораларда жумҳуриятнинг эски азизлари (халифаси) ўлиб, унинг ўрнига азизлар сайлаш масаласи чиққан эди, анчагина тортишмачоқлар сўнгида иш аранг эбка келди. Шундоқки, азизлар бўлиш учун ёши улуғ бўлган (азизлар наслидан) бир киши сайланмоғи қонун асосида кўрсатилгандир; аммо бу сайловда азизлар наслидан⁴ бўлган икки кишининг ёшлари баробар келганликдан қўб жанжал ва онглашилмовчиликларга сабаб бўлди. Бу жанжални битириш учун фавқулодда бир қурултой чақирилди. Қурултойда оташин нутқлар, энсани қотирарлик сўзлар бўлуб халқ иккига айрилди. Лекин, таассуфким, орадан қонли воқиғалар чиқмай қолди. Ур-ур, сур-сур натижасида одатга қарши ўлароқ икки «азизлар» сайланиб, кеча қурултойи ёпилди.

¹ Руъият – (руъияти ҳилол) – кўриш, яъни ойни кўз билан кўриш.

² Тузукот – қонун, қоида.

³ Аҳли каромат – каромат қилувчилар, авлиёлар.

⁴ Азизлар насли – азизлик (шевада азларлик) мансаби Яссавий авлодига мансуб бўлган, улар шаръий ҳукмларни, урф-одатларни назорат қилиб турганлар.

Сайланғучи азиз афандиларнинг битталари Мўминхўжа бедана-боз, иккинчилари Абдулхолик чирмандакашдир.

Қурултойға йиғилган жумхурият граждандлари, яшасун, янги азизларимиз битбилдиқ эшон билан таралағижданг хўжалар! – деб суюнч-қувонч билан қизил гул сайлига¹ жўнадилар.

Қурултой аъзоларидан мухбирингиз – Қақилдоқ хўжа.

* * *

– Ҳимматли Аҳмат акам Жангиоб театрусини битириб бермоқчи бўлғандан кейин Эски шаҳар эскилари ўртасида зўр шов-шув бўлиб, оз муддат ичида Аҳмат акамнинг кофирлигига 150 та фатво ёзилди.

– Руъият масаласидан кейин «Маҳкамаи шаръия» аъзолари ўртасидан иккита қора мушук ўтуб кетди.

– Губчак қорун бойларимиздан энг машҳури бўлган Шоҳ-олимхўжа яқинда бир очни тўйдирган экан, шунинг касофатига қулғуна² касалига мубтало бўлиб қолибдир.

– Эски шаҳарда бўлган мушук-сичқон жангида ўн минг кишининг бурни пачоқ бўлиб, қирқ минг кишининг ияги эзилди.

– Уламолардан Абдулвоҳид қори³ сўнг вақтларда яна қадрини кўтариб, динсизларға қарши мушт дўлайишка киришди. Агар ёшлар ғусл⁴, истинжо⁵, ҳайз⁶, нифос⁷ масалаларига ирод еткарса⁸ икки ямлаб, бир ютаман, деб юрган эмиш.

– Мулла Пирмат аълам рафиқаи муҳтарамалари бўлган «Саволи муқаддар хоним»дан⁹ ажрашқандан бери эслари кирди-чиқди бўлиб қолибдир.

«Муштум», 1924 йил, 20 май, 2 (27)-сон, 10–11-бетлар.

¹ Қизил гул сайли – илгари Тошкент халқи эрта баҳорда шаҳар ёнидаги Иброҳим ота мозори (Чукурсой мавзеида) теварагидаги боғ-адирларда очиладиган қизил, сариқ гул сайлига чоршанба куни кетиб, жума куни қайтишар экан. Сайлда турли таомлар пиширилар, созлар чалиниб, ашула, пайров-аскиялар, дор, кураш, ўйин-кулгилар бўлар экан.

² Қулғуна – захм, сифилис касаллиги.

³ Абдувоҳид қори – бу киши ҳақида «Калвак махзумнинг хотира дафтари»да эслаб ўтилади.

⁴ Ғусл – чўмилиш.

⁵ Истинжо – тозаланиш.

⁶ Ҳайз – қон кўриш (аёлларда).

⁷ Нифос – аёл туққанидан кейин ундан суюқлик келадиган ҳолат.

⁸ Ирод етказиш – танқид; баҳслашиш.

⁹ Саволи муқаддар – сирли, номи яширилган.

ОЛТИ ЙИЛЛИК БАЗМ

Инқилобий матбуот базмимизнинг ёши олтига етди, деб бу кун ўзбек қизил матбуотининг чирмандакаш ва ноғорачилари «Тўй устига тўй» қилар эканларки, бу хабари жонсўзни¹ кеча эшитиб, чуқур бир энтикиб қўйдим. Чунки фақирингиз бу базмнинг аъзоларидан бир фард²; баракаллачиларидан бир менгров³; қийқуруқчиларидан бир тутал⁴, ҳам чарчамайтурган бир тентак чапакчиси эдим. Шунинг учун бу тўйда иштирок этиб, олти йиллик бу базмдан олган таассуротимни юмалоқ-ясси қилишим керак бўлар эди.

Иштирок йўсунини узоқ ўйлағач, хоотири шарифимга хунук-хунук гаплар, чучма-чучмал ишлар келиб ҳайрон бўлдим ва бу галги вазифамнинг нечоғлиқ «хумса» ҳам «дағал» эканини онгладим. Ўйлай-ўйлай, ниҳоят отнинг бошини тортиброк иш кўрилсин, акаларнинг энсаси қотарлиқ гаплар бўлмасин, деган қарорни бердим.

Фақирингиз бир хил акалардек қурбақа ҳам лайлақлардан мисоллар келтириб, фалсафага бўкиб, ўқуғучининг миясини қоққач, қатигини қўлига бериб ўлтуришни унча дўст тутмайман-да, тўппа-тўғри масаланинг манбаига қараб йўл соламан. Чунки ҳамма фисқу фасод манбаъда бўладир, манбаъдан бир нарса тополмағанда қўлга асо ушлаб тимискилашнинг ва калга⁵ ва на кўрга⁶ бир пақирлик фойдаси йўқдир. Олти йиллик матбуот байрамимизда ҳам шу хатти-ҳаракатни таъқиб қилсам иш бениҳоят енгил кўчиб, кундуз куни чироқ ёқиб ўғри қидиришга ҳожат қолмайдир. «Олти йиллик қизил матбуотимизда ким нима иш қилди?» – деб ўзим-ўзимга сўроқ берсам-да, бунинг жавобларини санаб кетсам, албатта, гапдан-гап, чўпдан-хас чиқиб иш бемазага айланадир. Бас, энди нима иш қилиш керак?

Манимча, ишни астар-авра қилиб ўлтурғандан кўра шу олти йиллик базмдаги чирмандакашларнинг номаи аъмолларини⁷ бир карра кўздан кечиришнинг савоби етмиш йиллик ибодатдан ортиқдир. Биноан алайҳи, сурнайчиларнинг номаи

¹ Хабар жонсўз – жон ўртовчи хабар.

² Фард – киши, шахс.

³ Менгров – меров, овсар.

⁴ Тутал – бирон фикрни телба-тескари ифодалаш сўз ўйини; масалан: олтига қозон олдим; тўрттаси тешиқ, иккитасининг таги йўқ.

⁵ Кал – айёр.

⁶ Кўр – нодон.

⁷ Номаи аъмол – фаришталарнинг инсонларнинг яхши-ёмон ишларини ёзиб қўядиган дафтари.

аъмол ёхуд қисқача таржимаи ҳолларини бир-бир кўздан кечирайлик.

Олти йиллик қизил матбуотимизнинг биринчи марди-майдонларидан санаб, тепанинг бошига Фитрат билан Назир Тўрақулларни қўямиз-да, уларга ожизона арз этамиз: «Мерси, сизларга!» Шундан кейин бир оз ризосизлиқ вазиятини олиб айтмасак-да, айткандай бўламиз:

– Сукдан бўлдими, мечкайдан бўлдими, ҳар нечук-да юқори кўчани қўйиб, қуйи кўчадан кетдингиз? Тўғри кўчадан алжиб, лўли кўчасига бурилдингиз ва шунинг ила довдираган матбуотимизни қовжиратдингиз...

Карнайчиларимизнинг учунчиси Усмонхондир. Тўрт томонга югуриб, тили бир ярим қарич осилган; бир кўзи мағрибда, бир кўзи машрикда; серҳаракату бебаракат, бир кишини истаб юрган бўлсангиз, бевосита ўртоқ Усмонхонга учрашингиз...¹ Зиёда чимегўйям?² Шоирларимизнинг биринчиси Чўлпон афандидир. Бу кун қизил гулу эрта нафармон гул; ҳали денгиздаги чўб бўлса³, бир оздан кейин дунёни сел олганда тўпуғига чиқармайтурган, маслакида собит, аҳдида қойим⁴, кўз кўриб, қулоқ эшитмаган ажиб бир қахрамон. Унинг олти йиллик хизмати ҳам шу йўлда бўлди.

Ашурали домла – «Садойи Фарғона»дан⁵ жонли бир тарих. Инқилоб тўлқини бир хил акаларни четка қоқиб турган бўлса, аммо Ашурали инқилоб билан бирга оқди, унга берилатурган қийматнинг маркази сиқлати⁶ ҳам шундадир. Имло тўполонида⁷ домлалар сафига ўткан бўлса ҳам, кейиндан бир неча фи-

¹ Муаллиф Усмонхоннинг бир вақтнинг ўзида жуда кўп юқори лавозимларда ишлаганлигига ишора қиляпти.

² Бундан ортиқ нима ҳам дердик.

³ Муаллиф Чўлпоннинг «Сомон парчаси» шеъридаги:

Муҳит гирдобда бир сомон парча,

Бир похол чўпидек оқиб бораман...

Кирмайман кўчанинг боши беркига,

Чунки таслим бўлдим муҳит эркига...

мисраларига ишора қилиб, шоирнинг тушкунлик кайфиятини танқид қилиб, озодликдан умид узмасликка далда бериб ўтяпти.

⁴ Қойим – қарорли.

⁵ «Садойи Фарғона» – 1914 йили Фарғонада биринчи марта ўзбек тилида чиқарилган газета. Унда Ашурали Зоҳирий мусахҳиҳ бўлиб ишлаган. Юзтача сони чиқиб тўхтаган.

⁶ Маркази сиқлат – моҳият, мағиз.

⁷ Имло тўполони – 1921 йилнинг январ ойида Тошкентда бўлиб ўтган Тил-имло қурултойида катта баҳслар бўлиб, унда араб графикасининг ислоҳ қилинган шакли тасдиқланган эди.

рибгар, айниқса, Абдулла Раҳматнинг¹ авроғига осонгина алданди.

Абдулла Авлоний² – бир маҳал гаримсар тегиб, кутулмаган жойда қоракосов бўлиб қолди. Ҳозирда ўчоқ кавлашдан бошқага ярамайдир.

Мирмуҳсин ўртоқ тўғрисида нима дейишга ҳам ҳайронмиз. Матбуотимиз Мирмуҳсиндан фойдаландими ёки Мирмуҳсин матбуотданми, ҳар ҳолда, шу иккиннинг бири бўлса керак.

Садриддин Айний* – инқилобнинг бошларида бир мунча ишлаб юрди, ундан кейин «Бухоро жаллодлари»ни ёзди, шундан сўнг ўзи ҳам Бухоро жаллодларининг қўлига тушди. Инна лиллаҳи ва инна илайҳи рожиъун.³

Шаҳид Эсон – Истанбулнинг Туркистонга бўлган ягона совғасидир. Лекин шуниси ажабдирким, Эсон афандининг сўзига матбуот тушунмаганидек, матбуотниқига Эсон афанди ҳам тушунмайдир. Бу уни бир пулга олмаса, у ҳам буни уч пулга олмайдир. Ҳар ҳолда, айб дўлдами, тошдами, бунинг ҳукми-ни келгусига ҳавола қиламиз.

Ҳожи Муъин ибн Шукруллонинг олти йиллик умри таржимаи ҳол ёзиш билан ўтди. Ишсиз қолганида соғ кишиларнинг таржимаи ҳолини сўраб, юракларини орзиқдирди. Бир вақтларда мутаваккилан алоллоҳи⁴ биттасини «ўлди»га чиқариб «Зарафшон»да марҳумнинг таржимаи ҳолини ёзиб бошлаган эди, бироқ таассуфка қарши «раҳматлик» ўлмаган экан, яъни марҳумнинг ўзи билфёъл⁵ газетада узр ёзиб, Ҳожи Муъиннинг юзига бир шапалоқ қўйиб, аранг таржимаи ҳолчининг чангалидан қутилиб олди. Ҳар нечукда Ҳожи Муъин кўз остига олган кишилари (мавзулари) кўб бўлса ҳам, бахтка қарши ҳамон марҳум бўлмай, бечорага тузукрак ишлашга имкон бермай келадирлар. Бу жиҳат билан қараганда Ҳожи Муъин афанди маъзурдир⁶.

Олти йиллик базмимизда иштирок қилган татар ўртоқларининг биринчиси Абдураҳмон Саъдийдир. Тарелка тутиш⁷ ва

¹ Абдулла Раҳмат – фаргоналик маорифчилардан.

² Абдулла Авлоний – (1878 – 1934) олим ва ёзувчи, шоир, жадид матбуотининг асосчиларидан. Сўнроқ маъориф ва давлат ишлари билан банд бўлиб, матбуотдаги фаолияти сусайган эди, муаллиф шунга ишора қиляпти.

³ Биз барчамиз Аллоҳнинг бандаларимиз ва албатта, яна унинг ҳузурига қайтувчидирмиз (Қуръондан, Бақара сураси, 156-оят).

⁴ Аллоҳга таваккал қилган ҳолда. (Қуръондан).

⁵ Билфёъл – амалда.

⁶ Маъзурдир – узрли.

⁷ Тарелка тутиш – лаганбардорлик, ҳушомадгўйлик.

бошқа анов-манов, олди-қочдиларини истисно қилғанда холис бир сиймо бўлиб қоладир.

Неъмат Ҳаким Абдурахмон Саъдий билан ёқа ушлашканда танда, бозорни¹ яхшигина қизитқан эди. Саъдий билан оғиз-бурун ўпушгач, томошабин анқовларни жуда зериктириб қўйди.²

Иззиддин Сайфулмулк* – ўзининг ягона хизматининг самараси бўлган сифилисни биринчи галда Туркистонга тақдим этди, минбаъд ундан сўзак, сил, моххов ва бошқа юқумлиқ касаллар кутамиз.

Зариф Баширий* – билар-билмас лўлининг эшагини суғориб, пулини олиб келди, унча-мунча иғвоси ҳам йўқ эмас.

Вали Алломўв (Нурмат)* – ажойиб бир истеъдодга молик таржимондир. Ўзи ҳақиқатда элли оғиз чамаси ўзбекча сўз билладир. Лекин ўзининг фавқулодда истеъдоди соясида шу элли оғиз дастмойси билан ўн минг калималик маъноларни ифода қила оладир. Ўзбекча сўз қаҳатлигига учралган бир замонда, Алломўв ўртоқнинг бу ҳунари шоёни таҳсин ва тақдирдир.

Ёш ёзғучиларимизнинг бириси бўлган Санжар* ўртоқ ялқовлиқда ягона бўлиб чиқди. Кўринишда иш по горло, ҳақиқатдачи; эҳе...

Вадуд Маҳмуд ўртоқ* – бир буродаримизнинг тасвирича «кўклам»дир, кўкламнинг ёзи билан кузи қалай бўлишини ҳозирдан айтиб қўймоқ номаъқул бузоқнинг гўштини емақдир.

Ўктам афандини* ҳам Санжар билан никоҳлаб қўйсақ ажойиб бир ялқовлар оиласи вужудга келтирган бўламиз. Ёмоннинг бир қилиги ортиқ, деганларидек, бу қурғуримиз ўлгунча мамаданаи Худо урган бўлиб чиқди.

Шокиржон Раҳимий* – пулни жуда-жуда яхши кўрганидек, «командирўвкани» ўшанча ёмон кўрадир. Пуллик жойга ўзини томдан ташлайдир. Командирўвка десанг, безгаги ушлайди. Пешонаси кенг, томоқнинг заволи.

Зиё Саид* – ёхуд ноғорачининг баччаси, уста кўрмаган шогирд ҳар мақомга ҳам йўрғалайди.

Зехнийга* – Элбекда нима ғаразинг бор?

¹ Танда бозор – тез, чаққон, жинни бозор, ўтмас моллар кўр харидорга сотиладиган бозор.

² 1921 йилда ўтказиган тил-имло ислоҳотида бу икки татар олими матбуотда ўзбек тил-имлоси хусусида кўп илмий мунозара қилган эдилар, муаллиф шунга ишора қиляпти.

Элбекка – Сани Зеҳний чақираяпти...¹

Олти йиллик қизил матбуотимизнинг ўғутлари² мана шулардан иборат, десак бўладир.

Тош-торозу ўқуғучининг қўлида. Шунинг учун баҳо қўйиш комиссиясининг кераги йўқ.

Жулқунбой,

«Муштум», 1924 йил, 21 июн, 4(29)-сон, 2–3-бетлар

МАСКОВ ХАТЛАРИ

I

«Муштум»!³

Хузуридан чиқар чоғимда манга берган ваколатинг ҳамон бўйнимда тумордир. Бироқ сипоришингни⁴ қайси йўсун билан бажаришқа ҳайронман. Чунки Масковнинг барча ишлари олипта, санга ярарлиқ ерини тутиб бериш қийин; кўз тиниб, бош айланган, мия ишламайди.

Сан бундаги узоқ яқиндан бир оз чақ-чақ қилмоқчи эдинг, шекиллик? Лекин бир оз янглишкан эканмиз; негаки, Масковнинг ўзи жуда серчақчақ одамлар эмас. Озғина айбингни тутиб, кула бошлайдилар. Иштони йўқ тиззаси йиртиқдан кулган... бу тўғри гап: бир чорак упу, ўн пайса⁵ элик⁶, бир плакўн атир, бўйнингга пайтава, отаси гиж-гиждан, онаси жим-жимдан келган, шовдирама энгил кийиб, довдирама бўлиб кўчага чиқмасанг иш кашал⁷. Акс ҳолда мойлиқ кийимингни модмозелга, қадоқлиқ қўлингни баринга тегизиб бўлмайди. Ишчи халқ устида чақ-чақ бўлиши мумкин эмас. Чунки ул сан айтмасанг-да, завод ҳам фабрик, тутун ва чириклари билан ҳозирга қорайган, вақтинча кайфу сафони бу охират кишиларига топшириб, ўзи шу гўрсўхталарга қабр қазиш билан овора.

¹ 1924 йил «Туркистон» газетасида чоп этилган Элбекнинг тилга оид мақоласини Зеҳний танқид қилиб ўтган эди. Муаллиф шундан киноя қиляпти.

² Ўғут – ўғит, насиҳат.

³ Қодирий 1924 йилнинг ёзида Москвага кетиб, Валерий Брюсов номидаги СССР Давлат Журналистлар институтида бир йил ўқиб қайтади. Қуйидаги «Масков хатлари» ўша ердан тахририятга йўлланган эди.

⁴ Сипориш – топширик.

⁵ Бир пайса – тахминан 50 грамм.

⁶ Элик – крем.

⁷ Кашал – чатоқ.

Санга нималардан ёзиб юборишга ҳайронман. Чунки Туркистондан келиб бу ерда тўраликка ўқуб ётқан оға-иниларга яқинлашиш, яъни «Маҳрами асрор»¹ бўлмоқ учун анчагина борди-келди керак. Масков – марказ, унинг бинолари ҳам етти-саккиз қават, осмони кенг, манга ўхшаш тупроғи энгил кишилар ҳаш-паш дегунча «айраплон» бўлиб учадир! Ман юқорида «Борди-келди керак» деган эдим. Тўғри, уларга яқинлашиш учун, албатта, васиқа² керак. Ўзинг яхши билсанг керакки, фақиринг васиқасизлардан. Жилла қуриғанда, улар билан алоқа боғлаш учун энг ози беш йиллик «стаж»³ лозим. Бахтка қарши каминангда бу қурғур ҳам йўқ. Шунинг учун бу товаришларинг билан тўрт оғиз гаплашиб олмоқ ҳам мушкул. Унга майнабозлиқ керак бўлса-ку, хайр; энсаси қотиб турганни устидан чиққан бўлсангми, эҳе... сўзингизни қайтариб олишга тўғри келадир. Нима қилай, танқа бурунларингнинг ёнига йўлмай, чет-четда «қўнқабой» бўлиб юрибман-да!

Кеча тўсатдан ўша «буродарони истажўвлар»нинг тўрттасининг мажлиси устидан чиқиб қолибман. Дарров одамизоднинг ёввойисини кўриш билан ҳол ўзгачаю ситам бўлакча бўлди. Гўёки фақиринг бир челақ совуқ сув бўлиб ёниб турган оловга сепилдим... Ойим-ойимга боқар, ойим туйнукка боқар⁴; ундан кейин санда пичир, манда пичир... пис этди-да, пуввақдан дам кетди; шув этди-да, аканг қарағайни нам босди! Ўғул-қизнинг маслаҳати экан-да, – деб ўйладим.

Айтчи ўзинг, бу стажфурушларингнинг мақсади нима, ахир? Ёки манинг ўт-бетимда песим борми, Худо ҳақи тушунсам! Нима, манда ўғул-қиз йўқми, манга кенгаш керак эмасми?

Сўзни нимадан бошлаб ёзишга ҳайронман: Масковнинг «Мирзақирон чиллаки»ларининг савдоси билан умргузаронлиқ қилғучи баъзи бир ўқуғучиларимизнинг «Бири бит, бити сирка» бўлолмаганидан ёзайми, ундан бунга савдо-сотик учун келиб, қаёқдаги тутуриқсиз шилингпоча⁵ гўзаллардан шатта еб, Масков кўчаларида саланглашиб юрган каммерсант акаларимизнинг ҳаётидан ёзайми?

¹ «Маҳрами асрор» – сирдош.

² Васиқа – лавозим тасдиқлайдиган ҳужжат.

³ Стаж – малака.

⁴ Бу мақол бир-бирини кўролмайдиган, зимдан адоватда юрувчи, бир-бирини кўрса, энсаси қотиб четга қаровчи хотинларга нисбатан айтилади.

⁵ Шилингпоча – оёғи очик.

Хар ҳолда, миям ўзимга келгунча кутиб тур-чи.

Жулқунбой,
Масков.

«Муштум», 1924 йил, 1 август, 7 (27)-сон, 2-бет.

МАСКОВ ХАТЛАРИ

II

Гоҳо Туркистон ва Бухородан бу ерга савдо учун келган судратма чопон, ёпма салла¹ акаларга учраб қолишлар ҳам бор. Салла-чопон, кавш-маҳси, белбоққа қистирилган кир ёвлик², айниқса, маҳсининг қўнжига ҳавсала қилган кенг ковул иштон³, буларнинг устига қўлдаги қаҳрабо тасбиҳ... ҳаммаси ҳам жойида!

Акамнинг ўзларича айтканда, «чин мусулмон», ўзимга қўйиб берсангиз «тирик намоийш» бу афандини кўриш биланок еганим оғзимда, ютканим бўғзимда қоладир. Ва эсимга Туркистон ва Бухоро тушиб, гўеки араққа янги ўрганган бойбаччадек бир сесканиб ҳам юбораман. Балки анувлардан уялиб сесканарсан, дерсиз. Тўғри, лекин қисман. Чунки аксимни кўзгуда кўруб ойнага туфлашни аҳмоқликдан санаб юрмаган бўлсам эди... Шунинг учун бу ерда сескантиратурган омилнинг каттаси бошқа гап.

Бошни чўлгаб олган салла билан ер супириб юрган тўн остида биласизми, қанақа лаш-луш бор? Эшакка тескари минган дангалдор таассуб!!!⁴ Ҳозирги кунда тилга олишкина эмас, оёққа босиш ҳам уят бўлган бу акамнинг фикрича, кўб кишилар кийим ўзгартириб диндан чиқиб кетди, а, бунинг ўзи бўлса, алҳамдулиллоҳ эскича, яъни диндан чиққан эмас. Нега деса, салласи ҳамма вақт бошида, тўни бўлса, ер супирадир. Агарда ул шундан бошқа фикр билан салла ўраганда эди, тўн кийганда эди, айтингиз-чи, уни ким айблай олур эди, айб қилишга кимнинг ҳаққи бор эди?

Ёвропа одамлари ўрта асрдан қолма асарларга жуда қизиқиб қарайдирлар, уларнинг бўш вақтлари музаларга⁵ мунҳа-

¹ Ёпма салла – дўппининг ўрнига ўзидан чиқариб ўраладиган салла.

² Ёвлик – дастрўмол.

³ Ковул иштон – оги кенг иштон.

⁴ Таассуб – фанатик.

⁵ Муза – музей.

сир¹. Тасодифни қаранг, кўчада ўрта асрдан қолма бир сиймо... Халқ ўрта аср осорини кўб кўрган кўришка, лекин шунинг билан бирга бунда-кўчада мужассам жонлик ўрта асрнинг бир сиймоси... текин, машаққатсиз томошадан ким зерикади, дейсиз? Ҳамманинг кўзи шу маймунда... таажжуб, муҳокама, истеҳзо, илжайиш...

Масковда бўлган кишига айтқулиги йўқ; Совет, Твер ва... булварлари². Айниқса, «Севтинўй булвар» ҳақиқатан, аҳли дарднинг³ ёруғлик жаҳони!⁴

Қош қорайғандан сўнг шу булварлар бўйинча инсонлар денгизи оқадир. Бу денгизни ўзимизнинг турмишга олиб тасвир қилиш – ўхшатиш қийин. Лекин ўқуғучи мандан кулса ҳам, ўзимнинг кечаги ўхшатишимни айтмай кетмайман. Сиз ёшлик чоғингизда онангизга эргашиб «келин тушди»га борганмисиз? Унда (келин тушдида) бола-бақра, хотин-қиз, йигит-яланг, бўғоз-қисир халқнинг қий-чув ва борди-келдисини кўрганмисиз? Ана шу «келин тушди»да кишига аллақандай бир сезгу ҳосил бўлур эди. Булварни ҳам кеча шунга ўхшатаёздим, лекин манови ёқдан «келин тушди»нинг соддалиги, поклиги бор! Кеча бир соат чамаси шу булварларнинг бирида дафъи дилгирлик⁵ қилиб юрдим, булвар қоронғи эди. Яқингинада ишчилар томонидан йиқитилган қора турмишнинг булвар ва рестўранлардагина қолган қора изига табиат ҳам қовоғини солиб қарағандек ҳаво булут, ойдинсиз тун эди. Яшил ёғочлар орасидан тушкан теварақдаги биноларнинг милт-милт ёруқлиги, ҳам боғнинг одим-одим еридаги ичкулук дўконларининг чироғи, бошқа рўшнолик йўқ. Қисқаси, булвар-булварчиларнинг нах кўнглидек. Ичкулук дўконларининг бирига яқинлашқан эдим, шу вақт узоқдан чироғда аллақайси бир ҳамватаним кўзимга иссиғ-иссиғ кўринмасинми? Ҳовлиққанча олдиға югурдим. Янглишмаган эканман. Ҳақиқатан, ҳамватан бўлган бояғи бухоролик мусулмони комил, лекин бошда тожи шарийат⁶ йўқ, узун тўн устидан бел боғланган, қўлтуғдағу... (тавба!) жажмондеккина бир хотун! «Астағфируллоҳ» деб қўйдим.

¹ Мунҳасир – боғлиқ.

² Цветной, Тверь булварлари.

³ Аҳли дард – ошиқлар.

⁴ Булварларни суистеъмол қилғучилар тўғрисида ҳукумат томонидан қаттиғ чоралар кўриладир деб эшитдим (Муал.).

⁵ Дафъи дилгирлик – зикликни, ноҳушликни тарқатиш.

⁶ Тожи шарийат – салла.

Ҳамватан ёки миллати нажиб¹ билан таниш эдим, кўриш-дик, ҳол-аҳвол сўрашдиқ. Маңдан ийманди, шекиллиқ хотундан қўлини олмоқчи бўлди. Бироқ хотун қўймайдир, гўёки ўзингиз билған эшиқнинг ошиқ-мошиғи! Шармандавозлиқ... Бу мусулмони комилни хотун билан кўргандаёқ бошимға бир фикр келған эди.

– Масковдан уйландингизми? – деб сўрадим. Кутилмаган жойда имонлиқ қулнинг ранги ўчди, юзида ивир-ғивир ўзгариш сезилди ва ёнидағи ёнқозуқ бўлуб турған хотунчага қараб олди.

– Хи... – деди ва қийналиб давом этди, – мусофирчилик, айбқа қўшмайсиз...

– Иҳим... – дедим.

Маним, кўндокда теккан дейсизми ёки онадан туғма дейсизми, ишқилиб, бир адабсиз – ярамас қилиғим бор. Яъни пайрави келганда риоя, андиша деган гапларни эсимдан чиқариб, чўртгаки бўламан-қоламан: – Эй ўқуған беш вақт намозинг жигарингдан урсин! – дедим ва давом этдим: – Эй туткан рўзанг, ўгирган тасбиҳинг луччангдан² урсин! – дедим.

– Иби, хи...

– Ўл, хи, – дедим ва кетабердим.

– Иби, бери қаранг мулло... ахи ўзингиз ҳам мусофир-ку...

– Ўл, ку!

– Аҳи...

Жулқунбой,

Масков, 30 июл.

«Муштум», 1924 йил, 26 август, 8-сон, 2–3-бетлар.

МАСКОВ ХАТЛАРИ

Кечикиб келди

III

Бу кун Туркистондан газеталар олдим. Қўлтуғимда «Фарғона», «Зарафшон» ҳам «Туркистон» газеталари; йўл бўйича ўқуб бораман. «Туркистон» кўз кўриб, қўл туткундек (Ўратепанинг суфрасидек дейишка огзим бормайди) байналхалқ³ катта бир

¹ Нажиб – ҳурматли, эътиборли.

² Лучча – луча, лаб.

³ Байналхалқ – халқаро.

газета бўлибдир. (Мундаги «байналхалқ» истилоҳини¹ «байналмилал»² деб тушинмогингизни ўтинаман. Меҳробдаги домла имом поччани беҳаловат қилган Афанди, ўзининг жавобида «Ҳикматини орқамдагидан сўра» деган экан. Унга ўхшаш сиз ҳам бу истилоҳнинг ҳикматини эгасидан сўрангиз!)

«Туркистон»нинг 327-сонини оғдариш-тўнтариш қилар эканман, кўзим Элбек ўртоқнинг «Текинхўрларга» деган шеърига тушди. Шоир бу ўринда жуда ҳам тўлиб-тошиб текинхўрларга хитоб қиладир.

*Талаб олмоқ сизларга кўбдан қолма одатдир;
Аммо талаб егучи, бизча, ёлғиз бир итдир.
Кимки талаб теп-текин еса, билгил, ҳаромдир;
Ҳаромнида егувчи яна ёлғиз бир итдир...*

Элбекнинг ёлқинлиқ бу хитобиға қарши талағучи тилидан шундай жавоб берилса бўладир:

*Сўксанг сўкгил, урсанг ургил, ёлғиз санинг итингман.
Кирлик танингга кирган бўрдоқидек битингман.
Ҳаром танга ҳаром бит, аватиға чавати;
Қичинмангиз, сабчиманг, тинчроқ туринг, бир сўрай!*

Алқисса, шу сон «Туркистон»нинг бошқа қисмларини ҳам кўздан кечира бордим. Келиб-келиб кўзим «Ғайратий»^{*} отлиқ ёш шоиримизнинг имзосига тушиб қолмасунми? Юрак ошиқинди, ёш шоирнинг шеър бозоримиздаги янги ҳунарини томоша қилмоқчи бўлдим:

«ЭҲТИЁТ БЎЛИШ КЕРАК!»

Янги шаҳар бозорларида ҳар хил газлама кўтариб сотиб юрғучи ўрис, татарлар бор; булар 2-3 газ газламани қишлоқиларға 5-10 газ деб алдаб сотиб кетадирлар. Бечора қишлоқи чапак чалиб қоладир. Эҳтиёт бўлиш керак. Ғайратий»

Бу имзо устидаги гапни шеър вазнига солиб кўрмакчи бўлган эдим, лекин уҳдасидан чиқиб бўлмади. Сўнгра шоирнинг дард ва самимиятига таҳсин ўкуб қўйдим.

194-нчи сон «Фарғона» газетасини очдим. «Капирасия ҳам унинг аҳамияти» – бош мақола: «Жаҳон уруши ҳам сўнгги ватандошлар уруши орқасида Шўролар ҳукумати тузилиши билан баробар, бу шўро меҳнаткашлар ҳокимиятини келгусида сақлаб қолмоқ ҳам мустаҳкам бир йўлга қўймоқ учун бизга ке-

¹ Истилоҳ – атама.

² Байналмилал – миллатлараро.

рак эди. Қайси йўл билан бўлса ҳам, хўжалиқ ишларимизни тугатмак, вайронага айланган рўзгоримизни тўғри йўлга солмоқ учун бу тўғрида турли чораларга киришмак лозим эди...».

Кўнак аравага¹ тескари ўлтурғанда, бошим айланиб, қусатурган одатим бор. Бу мақолани ўқуй бошлашданок шу ҳолга учраб дарҳол мутолаани «валаззолин»га еткузиб², имзо-ни томоша қилдим: лолақизғалдоққа ўхшаш бир нарса кўзга аранг-аранг илинар эди... Газетанинг ичкарисини очдим, Шокир Сулаймоннинг «Сўзим...» деган шеъри яғрин ташлаб ётар эди. Бунда шоир кимгадир хитоб қиладир:

*Эркин боғларда сен чечак отдинг,
Қаро изларни кўрмадинг, кетдинг,
Умид, амалга кенг қулоч очдинг,
Қайғу аламга ёндошмай қочдинг...*

дегач, шоир ўзининг бу қочишга бўлган ризосизлигини изҳор этиб:

*Унитса бўлмас маҳзун кунларни,
Унитмак мушқил қонли тунларни... – дейдир.*

Фақир, бундаги «Қаро изларни кўрмагучи» тўғрисида узоқ тафаккурга кетиб «Тибби Юсуф»³ ва «Тибби Акбар»ларни⁴ очиб ниҳоят шундай гап топдим: «Тибби Акбар»нинг айтишига қарағанда, агар бир кимарса ёруғлиқни тарк этиб, аммо қоронғулиқни имтиёз қилмаса, ул одам «шабкўр»дир. Ва яна янги тибни кўрдим. Бунинг айтишига қарағанда, агарда бир кимарса йиғи ўрнида қаҳ-қаҳа қилса, ундай одам «истерика» деган асабий оғриққа мубталодир. Бас, бу тафтишотдан маълум бўладирким, инсон сиҳатининг мезони эътидолдир⁵. Замонамиздаги эътидолларини йўқотғучиларга беланчакдан тушмаган ёш бола ҳукмини бериш тўғри бўлур деб ўйлайман. Валлоҳи аълам биссавоб⁶.

¹ Кўнак аравага – кўнка, от қўшилган трамвай.

² «Валаззолин»га еткузиб – «Фотиҳа» сурасининг охириги сўзи; бу ерда ўқишни тезда ниҳоясига етказиш маъносида.

³ «Тибби Юсуф» – муаллифи Юсуф ал-Хиравий Навоийнинг замондоши, Бобурнинг шахсий табиби, шоир ва олим, тиббий асарлар муаллифи.

⁴ «Тибби Акбар» – муаллифи Муҳаммад Акбар бинни Мирхожа Муқим Муҳаммад, халқ оғзида Арзоний номи билан машҳур табиб. Аврангзеб даврида яшаган, бир неча тиббий асарлар муаллифи.

⁵ Эътидол – ўртача.

⁶ Валлоҳи аълам биссавоб – Улуғ Тангри яхшироқ билади.

«Зарафшон» газетасини очдим. Садағанг кетай, иш жуда катта. Бу газетамиз катталиқда Европа газеталаридан сира қолишмайди. Маъно жиҳатидаги фикримни сўрасангиз, ўйлашиб жавоб бераман; чунки, ҳозирги мақсадим унинг тили устида. Ҳар бир сон «Зарафшон»ни қўлга олғач, бир мунча тожик калтагини еб уста бўлган ўзбек тилини учратмай мумкин эмас. Бу газетада ўзбек тилининг салмоғи (оҳанги) ва уйғунлиқ ҳам очиклиғи кўпинча тожик кудинггини¹ еб, беланги бўлиб чиқади.

«Жаҳон муҳорабасининг кўб қаторида Шарқ хотунлариға ҳам кўб зарарлар кетириши «Кўммунист» газетасида ношир Ж.Иванова ўртоқнинг «Шарқ хотуни ва муҳораба» исмлиқ бир мақоласида очик кўрсатиладир» («Шарқ хотуни ва муҳораба» деган мақола «Зарафшон» 173-нчи сон). Яна; «Ангилтара² вакиллари шўро қарзини таъмин қилиш ваъдаси сабаблиқ лойиҳанинг оғур («оғир» бўлса керак буродарлар!) лаштирилганлиғини сўзладилар!» (шу сонда). Тагин: «Мўпирнинг хитобаси»³ (мархум «Мулла Насриддин» тириклик кунларида «хитобномаси» деб ўқур ва ёзар эди!) ва бошқалар. Ундан кейин «скидка»ни «гузашт» дейди, «чегириш» деган билан тили кесилиб қоладир, деб эшитдим.

Энди бу уч газетамиз имлоси устида дасти дарозлиқ⁴ қилайлик: Лўлининг лозимини кўрганнингиз борми? Кўрган бўлсангиз иш осон. Яна сизға бир ҳикоя:

Сурнайчилардан биттаси машқ қилиб турған экан, шул вақт савили⁵ ҳам қўшилишиб юборибди. Бу бемаза машқдан аччиғланған сурнайчи, сурнайини қўлиға олиб:

– Ё сан чал ва ё ман чалай! – деган.

Шунга ўхшаш бизнинг имлоларимизнинг «Униси қолсину ва ё буниси!» Шу чоққача бу тўғрида сўз айткучи бирорта бемаза мардикор йўқлиғи ажойиб бир ҳодисадир.

¹ Кудинг – матога, қоғозга оҳор бериш хунари.

² Англтара – Англия (усмонли туркчада).

³ МОПР – Международная организация помощи борцам революции – Инқилоб курашчилариға халқаро ердан уюшмаси – 1922 йилнинг сентябр ойида Москвада кекса болшевиклар ташаббуси билан ташкил топган. Уюшма фашизмга, миллий зулмга қарши курашувчиларга моддий ва маънавий ердан бериш, террор қурбонларини ҳимоя қилиш халқаро компанияларини уюштириш масалалари билан шуғулланган.

⁴ Дасти дарозлиқ – қўли узунлиқ, куч кўрсатиш.

⁵ Савил – орқа, кет.

Ҳозирги газеталарингиздан олган таассуротим шугина, бошқа гаплар бошқа вақтга.

Ҳа, айткандек, бир гап эсимга тушди, бу ерга ёзиш бу гапнинг ўрни бўлмаса ҳам, нима бўлганда ҳам, китобка кириб қолсун, деб ўйладим. Тошканддагилардан биттаси ёзадир:

«Машҳур фалончи ошнанг дейди, хотуни устига олган ёш маҳбуба хотунчасини, дейди, ўз ризо ва ихтиёри билан, дейди, ўз уйида бир ботавфиқ¹ йигитка никоҳлаб берди, дейди. Бу тўғри гапми?

– Зериккандир ва ё янгиси топилгандир, деб ўйладим.

Жулқунбой, 22 август.

«Муштум», 1924 йил, 18 сентябр, 10-сон, 2–3-бет.

КИЧКИНА БИЛДИРИШ

«ҲЕЗЛАР ЖАМИЯТИ» ТУЗИЛДИ

Шаҳримизнинг фаёол хезлари томонидан кенг прўграммалик «Ҳезлар жамияти» тузулди. Бу жамиятнинг асосий вазифаси жумалик гап ва базмларга хезларни тўғри тақсим қилишдир.

Жамиятка четдан Тўлаган қизил кўз, сартарош Ҳожи акалар чақирилди.

Жамиятнинг адреси: Маҳқамада Худойберди хез дўкони

Вакил: Бемаза махзум.

«Муштум», 1924 йил, 3 октабр, 11-сон, 15-бет.

ТОШКАНДА

СОВУҚ УРДИ

Сўнгги бемаҳал тушкан совуқ бизнинг Кўкча даҳасидаги базмчи кўнчи йигитларни уриб кетди. Бўлмасам ёзи билан пайшанба кечаси ноғора базмдан мижжа қоқа олмас эдик.

Худоға шукр, совуқ ургандан бери сув қуйгандек жим-жит.

АРВОҲ УРДИ

Кўкча-Айрилиш маҳалласининг имоми Абдуллаҳожи шаккоклик қилгани учун арвоҳ уруб, бир-икки ҳафта оғзи қолиб, тескари тушкан қозоқи кавшдек қийшайиб ётди.

¹ Ботавфиқ – инсофли.

ЗИКИРЧИЛАР

Зикирчилардан бир-икки ахмоқ ҳар куни ТуркЦИК остонасига жағини қўйиб ётар эди. Кеча шулардан бири остонада ухлаб қолган экан, бир қизил аскар туртуниб келиб, жағини босиб олди.

Ярим соатдан кейин «искўрий помош» келиб олиб кетди, жароҳати оғир, эҳтимол қазо қилса.

ХИЙЛИ ТУЗАЛИБ ҚОЛДИЛАР

Маҳалла комиссияларини қайтадан сайлаш хабари чиқгандан кейин, маҳалла комиссиялари хийли тузалиб қолдилар.

Дуо қилинг, булар яна ўрунларида қолсунлар.

Қақилдоқхўжа.

«Муштум», 1924 йил, 3 октябр, 11-сон, 22-бет.

«МУШТУМ» ЖУРНАЛИГА

Футурист¹ шоиримиз Олтой* ўртоққа тақлидан баъзи шеърлар иншод қилган² эдик. Узоқ ўйлаб турмай, журналингиз орқалиқ нашр этишқа ҳам қарор бердик. Аммо бу шеър биринчи тажрибамиз бўлгани учун журналга босмасдан илгари Масковнинг атоқли футуристларидан бирортасининг кўзидан кечирмакчи бўлиб уч кишилашиб ончинон³ қидиришиб кўришдик ва лекин бирорталаридан дарак бўлмади.

Баъзи кишилар уларнинг Масковдан Тошкандга кўчиб кетканларини сўзладилар. Баҳарҳол, эндиги ихтиёрни ўзларига топшириб, шеърни арз қиламиз.

¹ Футуризм – (лотинча: келажак), XX асрнинг 10 – 20-йилларида бадий ижодда юзага келган илғор оқим. Асосчиси италян адиби Ф.Т.Маринетти. У урушни «Жаҳоннинг ягона гигиенаси» деб таърифлаган ва Италия футуризмни фашизм билан қардош оқим сифатида тарғиб қилган... Мазмуни: онгнинг турмушга муносабатини идеалистик асосда ҳал қилиш, адабиёт ва санъатнинг ғоявийлигини рад этиш, бадий ижодни ижтимоий мазмундан озод этиш, ниҳоят инсонни унутиб металлни, механизмларни тасвирлаш кабидир. «Бизни аёл кишининг табассуми ва кўз ёшларидан кўра бир парча ёғоч ёки темирдан чиққан ўт кўпроқ ҳаяжонга солади», деб ёзади Ф. Маринетти. Қодирий ушбу шеърида ўзбек футуристларини, хусусан, уларнинг етакчиси бўлган шоир Олтойнинг ноқобил, бемаъни шеърларини танқид қилиб ўтади.

² Иншод – шеър битиш.

³ Ончинон – тоза, роса.

ПИЛДИР ПИС

Пилдир, пис...

Гувала, лўмбоз, замбил,

Аштак-паштак

Темиртак-пистак!

Тоғдан лов-лов,

Миянг ғов-ғов!

Қорнинг катта

Елкасига мин, ҳа,

Чечагини юл, ҳа,

Кўтар-кўтар, ҳа-ҳа!

Мунинг оти мойқовоқ

Ўпқониға пахта тиқ!

Кинна-кинна, чиқ-чиқ!

Тоғдан, тошдан,

Ун яла аллоф,

Қон яла қассоб!

Чуғурчиқ, чир-чир.

Тар-тарак, тар-тарак,

Сопқон, ўғлак.

Отолмади падар чалпак

Уйинг куйсин ҳожимирак.

Суфани қўлтиғла,

Ходани ковша.

Мол гўштини қоқла

Қора кунга сақла.

Кабоб пишти,

Белини ечти,

Косовни ўпти,

Бетамиз қўпти!

Бу йўлим тиканак,

Манзилим узоқ,

Қўйғанинг тузоқ

Лақабинг бузоқ.

Ҳов-ҳов

Умооо

ғум-ғум,

Така-така, тум-тум!

Бири анбар,

Она қиз қайда?
Ола-була тоғда.
Гулдир губ,
Пилдир, пис.
...!

– деб янги футуристингиз

Овсар. Масков.

Қўшоқ: Башарти шеърим маъқул бўлса билдирилсун, қўлим тегмаса ҳам, ёзиб туришка ваъда бераман. Гонарар арра.

Овсар.

«Муштум», 1924 йил, 28 октабр, 17-сон, 3-бет.

МАСКОВ ХАТЛАРИ

IV

МАДҲАЛ¹: ТУМОВ ВА УЧУНИҚ ФАЛСАФАСИ

Тибби жўгининг² айтишига қараганда, тумовнинг маншаъи³ учдир: биринчи – боди муҳолиф⁴, иккинчи – сувдан ясалган ҳолва, учунчи – тузсиз ош. Аммо учуниқ тўғрисида ҳукамои қадим⁵ тумовнинг маншаъи бўлган ҳалиги уч унсурнинг инсонга бирдан ёпишган ҳоли дебдирлар. Баҳарҳол бу назариялар гарчанд асир дийдалардирлар⁶ ва лекин ҳукамои аср ҳозиранинг⁷ фикрларига ҳам унча муҳолиф эмасдирлар.

Аммо фақирул-ҳақир, ходимул-ҳукамо ва муҳиббул-атиббо⁸, гарчи устодларнинг ақли салимларига қарши боришдан ҳазар қилурман, илло тумов ва учуниққа бўлган ўз назариёт ва кашфиёти жадидаларимни⁹ бу ерда арз қилмасдан ҳам ўтолмайман. Шуни ҳам айтиб қўяйинким, фақирнинг кашфиётим маҳзи¹⁰ тажриба асосига мабни¹¹, кўриб-кечирганларимнинг айнидир.

¹ Мадҳал – кириш.

² Тибби жўги – жўги (хиндча), йўт – одамни руҳий ва жисмоний усул билан чиниқтириб даволаш, халқ орасида бу сўз фирибгар, алдамчи маъносида ҳам ишлатилади.

³ Маншаъ – келиб чиқиш жойи.

⁴ Боди муҳолиф – шамолнинг тескари эсиши.

⁵ Ҳукамои қадим – қадим ҳақимлари.

⁶ Аср дийдалар – бир асрни яшаганлар.

⁷ Ҳукамои аср ҳозира – ҳозирги аср ҳақимлари.

⁸ Муҳиббул атиббо – табибларнинг дўстлари.

⁹ Кашфиёти жадида – янги кашфиёт.

¹⁰ Маҳз – фақат.

¹¹ Мабни – қурилган.

Ожизингизча, Масковдаги «Бухоро билим юрти»дек бўйининг қариш бўлганига қарамасдан соқолининг икки қариш бўлмоқлиги; битта яшчик билан тўртта прикашчик ёлланмоғи; усти ялтирагани билан ичининг қалтирамоғи; саноғи бўлгани билан салмоғининг йўғлиги – мана буларнинг ҳар бириси янги замон тумов ва учунигининг омилларидандир. Бу ҳоллар бирма-бир тажриба ва синашлардан ўтказилиб, сўнгра арзи бандаликка¹ қўйиладилар. Валлоҳи аълам биссавоб.

МУҚАДДИМА: ҚАРИ ҚИЗ, ПЕШОНАНГГА ЙИҒЛА

Бу кун ҳам туни билан бел ва болдирларим сирқирашиб, оғриб чиқди. Сим караватнинг чўкуртаклари похол тўшакдан туртиб чиқиб, ҳалиги сирқирашлар билан биргалашиб менга ҳужум қилганда, фақир маҳбубаси тўғрисида ўйлаб кўзига уйқу келмаган ошиқлардек билонглаб тўлганар эдим. Билонглай-билонглай бир оз уйқуға борғач, кўз ўнғимдан баъзи туркистонлик акамларнинг нутқиға ўхшаш тутуриғи йўқ тушлар ясов торта бошлади. Ва бу орада қилобхон тўрам² жизз этиб аллақайси еримни ўпиб олган эдилар, кўзим мошдек очилиб кетиб, қоровул чақирганимни ўзим ҳам сезмай қолдим. Хуллас, ҳар кундагидек бу кун ҳам миужжа қоқиш қийин, тўлганиш ораларида бир неча қайта караватдан ҳам юмалаб ерға тушдим. Зарари йўқ, бирон ерим қалтис-палтис емади.

Эрталаб бошим лақиллаб сувга тушкан нондек бўлиб, ансам қотқани ҳолда уйғондим. Кичкинағина кулбамиз муздаккина совиған, баданимдан баъзи ўрунлари бир мунча мўғорлаган-сумол эди. Оғзимни каппа-каппа очиб рутубат микрўбларидан уч-тўрт юзини наҳорга тановул қилғач, устидан қир-қир қилиб йўталиб ҳам қўйдим. Баъдазон юзимни қиблага қаратиб Масковнинг шундай болонишин³ еридан уй олиб, менга ўхшаған нимжонларни рамақижонлик⁴ даражасига еткузишга таважжуҳ қилган⁵ ваколатхонамиз ҳақиға дуойи холис учун қўлимни очдим.

¹ Арзи бандалик – ўз ҳолини баён қилиш.

² Қилобхон тўра – клопа, бурга.

³ Болонишин – баланд.

⁴ Рамақижон – жуда озган, тўзган.

⁵ Таважжуҳ қилган – ҳаракат қилган, юзланган.

Асноийи дуода негадир, пол тегидан чўл қурбақа ҳам чурил-лаб юборди, қўлимни юзимга суртишим билан шўрлаб ётқан девордан шитир-шитир қилиб бир-икки ҳович турпоқ ерга тўкилди. Мазмуни, дуо қабул бўлди шекиллик!

Имирсиб-гимирсиб, ихраб-сихраб карридўрга чиқганимда бир бурчакка беш-ўнтаси йигилишиб «бойчечак»¹ айтишиб турар эдилар. Уларнинг ёнига силтонғлаб ман ҳам бордим.

– Бахай²? – дедим.

Улар ҳам манга ўхшаш войвояги бола очқанлардан эмиш; қайсиси белангилик дардига мубтало бўлибдир, кими оёқидан айрилаёзибдир ва қайсиси ноҳина тумов³ ва ҳоказо ва алоҳозал-қиёс⁴.

Биз туркистонликларнинг маҳримизга баробар саҳни билан ўн бир ёғочлик уй, тўққуз ёғочлик айвон ва амлоки рўзгор⁵, сариқ сигир, ясси қозон, қақир-қуқир дегандек қайин отамизнинг чорвогидан, яъни Маскови фирдавс монанднинг⁶ гадой топмас кўчасидан тушқан. Қари қиз, пешонангга йиғла, деярсиз, албатта; ҳаққингиз бор...

Ҳалиги войвояги бола очқанларга Аюби собирнинг⁷ сабрини тилагач, кулбаи аҳзондан⁸ чиқиб жўнадим.

ХОТИМА: ЭШАГИДАН ТУШОВИ ҚИЙМАТ

Манзил узоқ, роҳила оз дегандек, манзилга етиб олиш учун икки тромвойга миниш керак, аммо роҳила оз...

Силтонғланиб ботмону даҳсар йўл юргач, йўл устида бўлган Бухоройи шариф билим юртларига етдим.⁹ Силла қуриган, бир оз нафасни ростлаб олиш тақозо қилур эди.

¹ Бойчечак – бекорчилик.

² Бахай – бахайр, беморни ёки бирор бахтсизликка учраган кишини кўрганда кўнғил сўраш учун айтиладиган ундалма.

³ Ноҳина тумов – от шамоллаганда бурун катагидан ўсимта ўсиб чиқиши; одамда шамоллаб бурундан сув келиши.

⁴ Ало ҳозал-қиёс – шунга ўхшаш.

⁵ Амлоки рўзгор – рўзгор анжомлари.

⁶ Жаннатга ўхшаш Москва шаҳри.

⁷ Аюби собир – исломиятдан аввал ўтган Аюб пайғамбар танидаги жароҳатларнинг азобига 73 йил сабр билан тоқат қилган экан.

⁸ Кулбаи аҳзон – ғамлар уйи.

⁹ Бу билим юрти Бухоро Республикаси ҳукумати ҳисобидан ташкил этилган эди.

Бухоро билим юртига бурилдим. Бўсағада Бухоронинг амир-зодалари деяйнми, ўқуғучилари деяйми, ҳайтовур, иккининг бириси; олипта кийим, пуфф-пуфф, соч таралган, батинка мойланган, оғизда совнарқўмский попирис, буралиб-буралиб чиққан тутун, кўз ўткан-кеткан аллакимларда... Эנסа қотиш касалим кўзғалон қилиб Ла ҳавл... билан бу биринчи тилсимотдан ўтдим. Нарироқ бориб бир вақт қарасам, теварагимни она сути оғзидан келган ёш гўдаклар ўраб олиб ман билан ҳойдуқи ўйнамоқчи бўладирлар. Болалари тушқир зерикиб қолган эканлар шекиллик, бирави тўнимдан, бирави почамдан юлиб-юлқиб саккиз томонга торта кетдилар. Баъзи бир сут қўмсағанлари мени аллакимлари фаҳмлаб кўкрагимга тирмаша бошлаған эдилар, узр айтиб аранг унатдим. Бўлмаса, шармандавозлик десангизчи! Шундан сўнг болалар билан маним ҳолимга четдан кулиб, томоша қилиб турған бир Турсунбойдан сўрадим:

– Булар қаерда тугилған болалар, Бухородами, Масковдами?

– Бухорода.

– Қочон келганлар?

– Йўргакларида.

– Нима қилмоқчилар?

– Ўқумоқчилар.

– Оналари ҳам биргами? – дедим ва оёқим остида чувалашиб ётқан болаларни алдаб-сулдаб четлатгач, илгари юрдим. Эшик олдиға етишим билан шу орада ўлтурган етти-саккизта қиз бирдан бор товушларини қўйиб «Йиғлама ёрим»ни куйлаб юбордилар. Кулоқ солмоқчи бўлған эдим, ансам қотинқи-рағандек бўлиб, дарҳол ўзимни ичкарига олдим.

Каттакон зол; тўғриға юрсангиз – боғ, чапга юрсангиз – дарсхона, ўнгга бурилсангиз – қулуб ва қироатхона, яъни тўрт тарафингиз қибла, шақшақа майдону умбила байтал. Ман қироатхонага кирдим. Билим юртидаги болакай ўқуғучи ўртоқларимдан биттаси ўзининг катталарча ақли билан сўрашиш ўрнига манга попирис тутди. Раҳмат айтиб олдим. Попирисни саситиб, кўб қисмини пашша чайнаган газета ва китоблар ичидан янгилик охтара бошладим. Кўб машаққатлар ниҳоятда Бухоро билим юртининг яқингинада чиққан «Юбилей мажмуаси»га кўзим тушди. Ман ҳам юбилейга иштирок этиб, бир путу ўттуз етти ярим қадоқлик ҳавсала билан мажмуани ўқуй кетдим.

Бир йиллик юбилейга аталиб ёзилган ранго-ранг мақолалар, хайто-хйт шиорлар, шакардан тотлик, асалдан лазиз оби раббано¹ нусха «Ол кетти!» умидлар, ҳайбаракалла тантаналар ўрусчага таржумаси билан мавжуд эди. Ундан кейин сўнг мўдада туширилган расмлар, айниқса, «Юбилей куни зиёфатка йиғилган меҳмонлардан бир қисмининг чой ичиб ўлтурган вақтлари» ва ўзгалар кишига ажаб бир мароқ бағишлар, юбилей куни ажойиб тантана билан ўтказилгани онглашилар эди. Текканга тўй, текмаганга тафарруж² дегандек, баъзи ўртоқларга тўйдан тўққуз-тўққуз тегиб, расмда қайта-қайта қўнқайибдирлар.

Мажмуани кўздан кечиримиз ҳамано баданимда бир уюшканлик, ансамда буришканлик ҳис этдим. Бунинг билангина қолмай бир неча қайта атсам воқеъ бўлди, яъни кутилмаган жойда байталмон тумов теккан эди.

– Ҳапшу!..

Жулқунбой.

«Муштум», 1924 йил, 15 октабр, 12-сон, 1–2-бетлар.

МАСКОВ ХАТЛАРИ

V

Беҳад ва беҳисоб салом ва паёмлардан³ сўнг бошлаб ҳар жиҳатдан том ҳуқуқлик мерос бойбаччаси Ўзбекистон Шўролар Жумҳуриятини янги рўзгор ва янги ҳовли билан табрик қиламан. Ва қўшқан қўшоғи билан дунё тургунча туриб, болалиқ-чақалиқ, увалиқ-жувалиқ бўлгай эди. Оқни қорадан, фойдани зарардан ажратиб рўзгор тебраткай эди, деб қўлни юзимга суртаман!⁴

Сўнгра ожизларидан ҳол сўрасалар, Тангрига шукр, ўйнаб-кулиб юрибман ва яна ҳамма вақт барчаларининг дуойи жонлари билан машғулдирман. Бу ердаги болалари аҳволларидан сўрасалар, алҳамдулилоҳ, улар ҳам эркагу урғочи, бўғозу қиср дегандек, ўйнаб кулиб юрийдирлар.

¹ Оби раббано – Парвардигоримиз суви, бу ерда: тоза, соф мазмунида.

² Тафарруж – томоша.

³ Паём – хабар.

⁴ 1924 йил 27 октабр СССР МИ Комитетининг 2-сессиясида Туркистон, Бухоро ва Хоразм Республикалари ҳудудида янгидан миллий давлат чегараларини ўтказиш ҳамда янги совет социалистик республикалари ва вилоятларини тузиш тўғрисида қарор қабул қилинган эди. 1925 йил 13–17 февралда Ўзбекистон ССР Советларининг 1-сезида Ўзбекистон ССР тузулганлиги эълон қилинди.

Субҳи шом балки аладдавом¹ таҳсили улум² қўйидадирлар. Аммо болаларингиз орасида беғоя ва беомол³ ошиқ ўйнаб, ит уришдириб, қўйнак-иштон йиртиб юрганлари йўқ, деб айта олмасам ҳам, лекин бор, дейишқа ҳам тилим бормайдир.

Ёлғончини Тангри душманим, деган экан: бор десам йўқ чикса; йўқ десам, бор чикса тонгла⁴ рўзи маҳшарда⁵ нима деб жавоб бераман?

Қисқаси, сўз шулки, уларнинг ичига оралашиб, азмойиш⁶ қилиб кўрганим йўқ. Башарти жаноблари бул маънини билишқа орзуманд бўлсалар ва яна тўрт энлик нос қоғозни дариғ тутмай ишоратини қилсалар, камари хизмат белдадир (уч-тўрт куним садқаи азмойиш кетсин!)

Ва яна маҳфий қолмағайким, маърифат исини олиб Масковга чопқан бирмунча искавичларингиз азбаройи мактабларнинг тикилинчлиги сабабидан, сони⁷ илгариги ўзингиз кўрган катта толларнинг кесилиб кетканлиги⁸ жиҳатидан кўча-қўйларда сарсон ва саргардон бўлиб қолдилар. Буларнинг фикрини қилиб, бирор айбини ўзингиз кўрмасангиз аҳвол кўб паришондир.

«Озиғини топиб беролмағач, искавич кўпайтиришнинг нима ҳожати бор?» деб, Овсар махзумингиз марҳамат қиладирлар. Айбга қўшилмасин!

«Элакка кирган оймнинг элли огиз гапи бор» дегандек, бир-икки калима эзмалик қилатурган бўлсам, бошлаб Масковга юборган баъзи бир... туталларингиз аҳволларини ёзмасдан ўтиб бўлмайдир. Шундоқки, улардан қайсилари тўппа-тўғри Хўжабой халфанинг халтасидан чиққан сузма қуртдек мазалик эканлар ва яна «Юрт кўрган – эл кўрган» дегандек, уч-тўрт кун Масковда анқайишиб юрдилар, сўнгра паловни соғинғандек бўлиб аланглашга бошлаган эдилар, ҳайтовир биз талабаларингиздан баъзи биравларимиз икки ёрти – бир бутун бўлишиб уларни палов жиҳатидан мамнун қилишдик. Уёғ-буёғдан қилиб, дегандек палов олдидан «қизилча»⁹ ҳам ўтилиб турилди, шекилик...

¹ Субҳи шом балки аладдавом – эртаю кеч балки доимо.

² Улум – илмлар.

³ Беомол – мақсадсиз.

⁴ Тонгла – қиёмат куни (туркийда).

⁵ Рўзи маҳшар – қиёмат куни (форсийда).

⁶ Азмойиш – суриштириб билиш.

⁷ Сони – иккинчи.

⁸ У даврлар ўтиб кетган.

⁹ «Қизилча» – коняк.

Шу анқовларингиз тўғрисиға баъзи биравлар баришна-ми-ей, маржами-ей, ишқилиб, алланарса балоларни қўшиб, сўзлашиб юрган эдилар, аммо ожиз ишонинқирамадим, чунки шариятда рубият – эътибор¹, деган сўзни эшитканим бор эди.

Муҳиддин қори ашулачингиз келди. Бечорага чойчақани оз берганга ўхшайсиз, пулсизлиқдан «бефарзанд арвоҳ»дек чирқираб юрибдир², гўё Масковни тинчиткандек, энди Италияға бормоқчи эмиш.

Овсар махзумдан бу тўғридағи фикрини сўраган эдим: «Отанг нечилик – бўзчилик, санга ким қўйибдир бу номаъқулчиликни» деган жавобни берди (ўзи ҳам жуда чўрттаки-да!). Нўябр ўтаёзган бўлса ҳам, ҳали оғир оёқингиз Масковдан қимир эткани йўқ. Ёз бор, қиш бор, дегандек «ёв қувди» деб ўйлайсизми? – Бўлса бўлар, бўлмаса ғовлаб кетар, савил қолғури!

Қочиқларингиз³ бирин-сирин келишиб туришибдирлар. Хотиржамъ бўлурсиз. Овсар махзумингиз бўлса улар тўғрисида туллақдан чиқсалар одам бўлиб кетарлар, деб юрийдир. Ҳа, айткандек, шу кеча-кундузларда болаларингизнинг овқат важҳидағи аҳволлари жуда танг бўлиб, кўб умирлари Турк-председателингизнинг эшигида ўта бошлади.

Пулни вақтида юбормас эмишсиз. Ўлдим-ўлдим, деганда бир сўм, икки сўм ялатиб қўядирлар. Бечораларингиз пул кутиб, сабоқни билмай домладан калтак еб, жуда довдирашиб қолишдилар. Қиш бўйига ҳам шу мужмаллигингизни давом этдирсангизми? Ҳа, дея уч-тўрт қанор пахта-махтадан сотиб бўлса ҳам шуларингизни тинчитиб қўйинг, дада! Пахта пишиб қолди-ку, ахир.

Ўзим бўлса бир-икки ҳафтадан бери уйдан эшикка чиқмай тухум босқандек тинчкина ётибман. Масков кўчаларидек серташвиш жойларда санқий бериб нима қилай? Худой кўрсатмасин, хаптамабил-маптамабилнинг тегида қолсам-а...

Ожиздан ул ердағи қилтириқ хўжа, жимилдириқ сўфи, туюқузар махсим, олбости тўра ва бошқа анвоёи турлик чўб-хас, шарабараларга салом айтарсиз, деб қалам тебратғучи:

Жулқунбой,

20 ноябр.

«Муштум», 1924 йил, 30 ноябр, 18-сон, 2–3-бетлар.

¹ Шарият ҳукмича аввал кўриб, кейин хулоса қилинади.

² «Бефарзанд арвоҳ» – айтишларича, фарзанд қолдирмаган одамнинг арвоҳи дуога умидвор бўлиб доим чирқираб юрар эмиш.

³ Қочиқлар – бирон бир сабаб билан келишолмай, Масковга бошпана истаб қочганлар назарда тутиляпти.

МАСЛАКУ МАҚСАДДАН ШАММАИ ИЗҲОР¹

Бу йўлларни қоралағучининг ота-бобоси ҳазрати Одам атодан тортиб, гоҳи деҳқон, гоҳи мардикор, гоҳи саржинчи, қисқаси шулки, зодагонлар таъбирича, «Бири бит – бити сирка» бўлмай келган ўнқовсизлар² синфидандир. Аммо мен бўлсам мустамлакачилар калтагини еб, калтак зарби билан кўзим мошдек очилиб (уруб қолинг айланай почча!) алқисса, ота касбим боғдорлиқ бўлса ҳам, замонанинг зайли, тўғриси, мўдаси билан отимни муҳаррир, ўзимни зиёли, Шарқни мазлум, Англияни золим, батинка кийишни маданият, гуруппабозлиқни салоҳият, динни таассуб ва моддани табиийётдан ҳисоблаб келмакдадирман. Шунчалик фазлу камолни санагандан сўнг ўз-ўзидан маълум бўлса керакки, фақир унча-мунча кафши кўчада қолган алвир-шалвирлардан эмасдирман. «Ранг кўр, ҳол сўр», деган экан машойихлар.

Бу энди, маслаки шариф³.

Баъзи бир яратилганча қолган ўртоқларим майдонда бўлмасалар эди, ўзимни шунчалик кенг маслагимга яраша мақсадимни ҳам очикдан-очик сўзлаб берар эдим. Лекин гап шундоқ бўлса ҳам, бу ўринда фақат сизгагина юрагимни очиб солмоқчиман. (Бироқ сўз шу ерда қолсин, зинҳор сўзни чувалтириб, темирчилик қилиб юрманг, ўртоқ, зинҳор!) Дуруст, оёқ олишимни кўргач, душман синфнинг «Нотавон кўнгилга қўтур тоғора», дейишида шубҳа йўқ. Модомики, маним мақсадимга, яъни орзу-ҳавасимга замин бор экан ва замон мусоид⁴ экан, нега ман дўсти-душманнинг таънасидан-тўввасидан ҳуркиб турай? Модомики, маним ҳаммаслак ва ҳаммақсадим бўлган ўртоқларим ўз ғояи омолларини⁵ феълан ва амалан исбот қилмоқда эканлар, нега ман мулоҳаза дарёсида чўмилай?

Бирлаб эмас, юзлаб ўртоқларим расмий бўлмаса-ю, думалоқ-ясси равишда хотунни икки қилмоқда эканлар, тоқай ман бир хотун билан азиз умримни барбод берай?

Тўққузлаб эмас, тўққуз юзлаб ишчи ўртоқларим оғилда отлик, далада қўшлиқ, чўбонда қўйлиқ бўлиб қолган эканлар, ман тоқай яғир эшакка ҳам эга бўлмай?

¹ Шаммаи изҳор – озгина арз.

² Унқов – имкон.

³ Маслаки шариф – шарафли йўл.

⁴ Мусоид – мувофиқ, уйғун, қулай.

⁵ Ғояи омол – мақсад.

Баъзи биравларим Бухоро ва Хўтан деган жойлардан ипак гиламлар келтирганларида ва Масков, Ленинград деган шаҳарлардан роял деган маблағлар, ойнаи жаҳоннома деган лаш-лушлар олдиртирганларида, тоқай ман отам мархумдан қолган эски пўстакда умур кечирай. Хотунгинам роял ўрнига чарх йигирсин ва ман ойна тополмай афтимни тиниқ сувдан кўрай?

Дўстларим, оқ уй ола баргоҳлар солиб айшу ишрат қурганларида, тоқай ман ҳар соат саждага мойил турган чорчўпнинг орасида «Ла ҳавла»... ўқуб кун кечирай?

Дўстларимдан биттаси икки минг червонска тушириб, шоҳона бир иморат қилган экан, ўткан кун фотиҳага бориб келдим. Нафсиламрга қараганда, Тошкандда ўзининг олий бинолар солиши билан машҳур бўлган Тўхтажонбой ва Орифхўжа эшонларни бир чўқишда қочиратурган бино бўлибдир. Ҳордиқ чиқаргандан сўнг «Кўча томонга исириқ боғлаб қўй, меҳмонхонангдан ошна-оғайнини узма, дастурхонингни калу кўрдан аяма!», дедим. Ошнамнинг яхши ният билан қилган иморатини баъзи бир маорифсираган муттаҳамлар, «Мактаб учун мувофиқ бино бўлибдир, от айланиб қозигини топар!» деб ивир-шивир қилар эканлар. Кўчага чиққан эдим, иморатни томоша қилгучилардан бўлган бир тийиқсиз шоир:

*Вақтоки афтодаҳол эдинг, елкангда апкашинг,
Сут ўрнига сув сотиш касб эрди санга яккашинг.
Ажабо, бу кўрдиғим тараққо-туруқ надир?
Ажабо, бу шоҳона қасиру равоқ надир?!*

– деб таъна тошини отмоқчи бўладир. Буржуазия идеолўгияси билан суғорилган бу шоирни яхшилаб койидим ва «Товшингни ўчир, ҳароми!», дедим.

Бас, санга ўртоқ, маълум бўлган бўлса керакки, бу мақолам билан нима демакчиман. Худойға шукр, манда ҳам ўғул-қиз бор, бас, манда ҳам орзу-ҳавас бор, лекин толеъ деган муттаҳам йўқ.

Ман бошда:

*Қалам гуфтоки, ман шоҳи жаҳонам,
Қаламкаширо ба давлат мерасонам.¹*

¹ Қалам дейди, мен шоҳман жаҳонга,
Қаламкашни еткизурман давлатга.

– байтига ишониб ёзғучилик касбига киришкан ва ҳар соат тепа туйнуқдан тушиб келатурган давлатни куткан эдим. Лекин энди етти йилдирки, на давлатдан хабар бор, на қорним тўйиб томоқ еган кунимни эслай оламан. Этагим этагимга еткан бўлса, Тошпўлад тажангнинг ҳаққу ҳурмати! «Қалам гуфтоки...»нинг шоири тўнғуз қўпса-чи, мани етти йилдан бери бекорга сарсон ва саргардон қилди, ҳаром тукимга турмайтурган хашпара¹ махсимлар ёруғ дунё орзу-ҳавасининг арши аълосигача бориб етканларида, ман қўтир итнинг кейинги оёқи ҳам бўлолмадим. Кеча уйда ўлтуриб, ўткан самарасиз кунларимга вовайло ўқур ва нафсимга анвоёи сарзанишлар² берар эдим. Ниҳоят бошимга бир савол келди:

– Модомики, дунёга келиб орзу-ҳавас кечирмакчиман, модомики, ипак гиламларда, шоҳона биноларда сайру гулистон этмак асли ғояи омолоимдир; бас, энди нима қилай?

Албатта, биринчи галда эски шиорим бўлган «Қалам гуфтоки...»ни чурук латтага тугиб, тоқчага ташлашим керак эди, ташладим ва қаламимни қарс этдириб иккига бўлдим, шунинг ила баракасиз ёзғучилик касбим билан видоълашдим. Аммо муроду мақсадга тезроқ етишмак учун восита бўлган янги касб сайлаш масаласида миям суйила бошлади.

Янги касбим учун деҳқончиликни чоғлаб боқдим. Лекин бу касб, хусусан, шу замонда эпақалиқ хунарга ўхшаб кўринмади. Шундоқки, башарти деҳқончилик қилганимда бир йилда бир юз пут ҳосил олсам, бир пут буғдой саксон тийин бўлса, мундан ўттуз пути капсанга³, яъни пўстдумбага чиқиб кетса⁴, сотиб пулига нохотшўрак олиб есам... «Йўқ», дедим: – сан манга тўғри келмас экансан, дедим.

Сўнгра пахта экишни жўплаб кўрдим. Башарти икки ботмон ерга пахта эксам, пахтам бўлди, деб турганимда, челаклаб қору ёмғурни қуйиб берса-да, биринчи сўрт пахтам иккинчи – учунчига тушиб, яъни беш сўмим ярмига қолиб, орзу-ҳавасгина эмас, уйимдаги эски пўстагим билан бошқа қақир-қуқурларим ҳам пахтанинг ямоғига кетса... «Ла ҳавла»... ўқуб, деҳқончилик тўғрисида тавба-тазарруъ қилдим.

¹ Хашпара – хаштпора, бир пул, арзимас.

² Сарзаниш – танбеҳ; койиш.

³ Капсан – хирмон кўтарилганда камбағалларга бериладиган улуш.

⁴ Чикитга, яъни ўша вақтдаги Янги Иқтисодий Сиёсатга мувофиқ деҳқонлардан олинадиган солиғларга, демоқчи.

Савдогарчилик ҳам ёнбошқа келарлик кўринмади; «ур» дейишдан қичиған жойинг қаерда, деб нолўгини солиб берсалар борми, орзу-хавас қия-да, Худой кўрсатмасин. Тағин бу ҳунарнинг ёввойи чиқимлари¹ ҳам беҳисоб, деб эшитканим бор. Сўнгра ҳозирги мўзабзаб² замонада орзу-хаваснинг энг аъло даражасига бориб еткан ўртоқларнинг касбларини текшириб кўрдим: Уйингга буғдой тўлаберғурларнинг кунлари ё бир саркор³ ва ё битта-яримта олақарғахўжанинг⁴ ўчоғининг кулини олиб, ҳалигидек ўғлининг тувагини тўккучи инсон афт, тўнғузнамо, мағзава махсим ўртоқларим бўлиб чиқдилар. Дарҳол ман қарор бердим:

*Отингни сот, тўнингни сот, шу иккининг бири бўл,
Бўлолмасанг, аё бахтсиз, бу кунингдан кўра унниқиб ўл!*

Балки сиз: «Шу афти-ангоринг билан санга ҳам ҳеми?» дерсиз ва: «Ягир эшагингни чух де!» деб куларсиз. Йўк, ман бу ҳунардан энди ортиқ тўйдим, бу сўзимни Мадикаримнинг олдида ҳам айтаман, Абдикаримнинг олдида ҳам. Модомики, маним мақсадимга замон мусоид экан ва замин бор экан, ман нега умидсизланай?

*Шул кеча кўрибман бир яхши туш,
Бошимда жиғам, қўлимда қуш!..*

Сиз ҳозирга «Кўкнорини кўпроқ ичибсан», дерсиз ва ҳолимга куларсиз. Аммо бир йилдан сўнг уйимга бир меҳмон бўлингиз-чи.

– Боришда ўнг қўлда, келишда чап қўлда шоҳона бир иморат. «Бу кимники?» – деб сўрасангиз, албатта, фақирнинг исмим тантана билан қироат қилинур, дарбозадан ичкарига кирсангиз бир гулзор, тўрда худда амири Бухоронинг аркидек олий, мутантан бир зол; бу маним сизнингдек гўсхўрларни қабул қилатурган меҳмонхонам, етти зина орқалиқ юқориға чиқсангиз, олди ромлик кайвони айвон; лекин ҳозир бўлингиз, эсингизни йўқотиб қаршидағи ойнага тўқиниб пешонангизни қашқа қилиб қўйманг тағин!

¹ Ёввойи чиқим – турли налог ва поралар.

² Мўзабзаб – нотинч, бетайин.

³ Саркор – хўжайин.

⁴ Олақарға – келгинди.

Бу ойнани Маскўв шаҳридан бир ошнам келтириб берган, баҳосини билмасам ҳам лекин қиммат, деб эшитдим. Бу ёққа киринг, буёққа; гиламнинг устидан, ҳа-ҳа-ҳа, гиламни босишга ҳайф кўрдингизми. Тўрга, тўрга, ишқафнинг тегига!

– Янги ҳовли муборак бўлсин?!

– Қутлук бўлсин!

Қўлингизни фотиҳага кўтарганингизда, кўзингиз девордаги шу байтка тушар:

*Замонимиз замон бўлсин,
Манманлари омон бўлсин!*

Жулқунбой,

«Муштум», 1925 йил, 2-сон, 20 январ, 2–3 бетлар.

«МИЛЛИЙ АШУЛАЧИМИЗ» ҚОРИ МУҲИДДИН ИТАЛИЯДАН ЎҚУБ ҚАЙТДИМИ

Ўзбекистоннинг ҳаммасига маълумдирки, қори Муҳиддин ҳад-ҳисобсиз пул тўплаб, Италияга кеткан эди.

Муҳаррирингиз бир ўзбекистонлик бўлганим учун дунёнинг иссиқ-совуқидан унча яхши хабарим йўқдир, биз ҳар нарсага ишонадирган ва ҳар бир олганимиздан қўл ейдирган¹ бир миллатмиз.

Мана, суруштирмасдан олган Муҳиддин қоримиздан ҳам қўл еганимиз бизга маълум бўлди. Ҳар шаҳардан минг сўмлаб пул тўплаб бердук, «Муҳиддин қори кечаси» ясаб, таёқ билан² билет сотдирдик, Бухоро жумҳуриятида ҳам таёқлаб тўпланган пулдан ташқари минг сўм ашрафи кўмак³ берилди.

У қаерда театру қўйса, бино бепул, хизматчи бепул қилинди. Қандай қиламиз, бизда ҳалигача бир тузукрак ашулачи чиқгани йўқ эди, бунга мажбуран бўлса-да, халқ ашулачиси ном бердик, ҳатто олий муассасаларимиз «Халқ ашулачиси» унвонини бериб, 17-нчи масъул ишчилар ставкаси билан ойлиқ белгиладилар.

¹ Қўл ейиш – алданиш.

² Таёқ билан – мажбуран, зўрлаб.

³ Ашрафи – XIX аср охири, XX аср бошларида муомалада бўлган Эроннинг тилло танга пули, у Бухоро ва Туркистонда ҳам юрган.

Ҳар шаҳар Муҳиддин қорининг Италияга кетиши шарафига хайрлашув кечалари қилиб ўтказилди, ҳар қайси кечадан тушкан пул боши ёрилмасдан, кўзи чиқмасдан қори афандига берилди, ниҳоят халқ ашулачиси хайрлашиб, Италияга жўнади.

Камина ўқуш мақсади билан Масковга келиб, узоқ фурсат юрганимдан кейин, кўчада Муҳиддин қорига ўхшаган, лекин Англия лордларича кийинган бир кишини кўруб, одам одамга ўхшар экан, бу жудаям Муҳиддин қорига ўхшар экан, деб ўз йўлимга кетабердим, ишониш ҳам мумкин эмас эди, чунки кўриниш жуда бошқа, бошида американча шлапа, қўлида фил тишидан зийнатланган таёқ, кийим-бош жудаям қулунг ўргулсин. Илакчага билакчасини ўтказган, бошдан-оёқ ипакка ўралган бир мадам!

Ётоқхонага келиб бир ўртоғимдан сўрадим: бу Муҳиддин қоримиз Италияга кеткан эди. Мен шу бугун худда Муҳиддин қорига ўхшаш бир Ёвропо бойбаччасини кўрдим, деганим он, ўртоғим шақиллаб кулиб юборди. Деди: «Муҳиддин қори апирист, қандини урсун, ҳукуматни алдади ва ўзбек халқини гўсхўр қилиб, Масковда тараласини тортиб юрибдир. Ўша акам худда миллий ашулачимизнинг ўзгиналаридир. Ишонмасанг яна ўша бойбачча дуч келганда орқасидан эргашиб боргин, қандай воқияларни кўрасан», деди. Яна бир кун ўқушдан келиб турганимда дуркин халқнинг ичида ҳалиги бойбаччани кўруб, кейинидан аҳоби қаҳф итидек¹ эргашдим. Бордилар Масковнинг машҳур бир рестўранига, палтолларини ешиб кирдилар ичкарига, камина нима қилсин, ичкарига кириш учун мулламиржиринг керак, ҳеч ўйлаб ўлтурмасдан, миллатнинг шунча пули қори афанди учун барбод бўлганда, бизнинг ҳам элчихонадан ёрдам тариқасида олган пулимиздан бир-икки сўмига чой ичиб чиқсақ чиқибмиз-да, деб бевосита камина ҳам жулдур палтони қозикқа илиб, оёқдан шолб этиб калушни чиқариб ичкарига кирдик. Ҳайҳот, ёриқ дунёнинг жаннати!

Қори афанди мадам билан илгаридан заказ берган усталлари бўлса керак, бориб ўлтурдилар. Қори усталига яқин, бироқ аҳамиятсизгина бир ўрунға бориб ўлтуриб, бир истакан чой чақириб, китоб мутолаасига киришдим. Китоб мутолааси қаёқда дейсиз, кўз, диққат қори афанди усталида эди. Румкалар урушди.

¹ Асҳоби қаҳф ити – бир гуруҳ имонли йигитлар золим Даққиюнус зулмидан қочиб қаҳфга – ёрга кириб яширинадилар. Шунда бир ит ҳам ҳайдашларига қарамай, йигитлар ортидан бориб ёрга киради ва улар билан бирга қолади. Қуръонда: «Қаҳф» сураси, 9 оят.

Шунда ҳам бунинг Муҳиддин қори эканига ишонмайман, мадамга кайф орасида Ўзбекистонни махтаган вақтида дағал бир ўрусча сўзлаганидан кейин, бу кишининг Муҳиддин қори эканига жазм қилдим ва шу он Туркистонда бунинг шарафига ясалган кечалар, тўпланган оқчалар, театруда қорининг сурати сотилиб турганда, бир мўйсапид чолнинг қизиби кетиб «Яшасин ўқувчиларимиз, яшасин миллий ашулачимиз, четка бориб ўқур экан, қорига жонимиз, молимизни фидо қиламиз», дегани кўз олдимдан бирма-бир саф тортиб ўтаверди. Икки соатча базм давом этди, бизнинг ҳам чой, нонимиз икки-уч сўмга яқинлаша борди. Миллий ашулачимиз урди устални, келди хизматчи, бир қатор червон узатди, мадам билан гандираклашиб чиқдилар кийимхонага, кийдилар палтони. Хизматчига «на чай»¹ бериб чиқдилар эшикка, миндилар автомобилга, кетдилар хоҳлаган жойларига. Биз бўлсақ сарф қилган икки сўм элли тийин ҳасратида мушшайиб, оёқ автомобилига сувора бўлиб келдимиз ётоқхонага!

Ўқувчи учун икки сўм элли тийин эмас, йигирма тийин ҳам катта бир нарсадир.

Масков талабаларидан *Мулла Эшонбой*

«Муштум» – *Мулла Эшонбойнинг бизга Муҳиддин қори устидаги мадҳияси худда «Муштум» саҳифасида ўн саҳифа бўлар эди, биз шуни миллий «ашулачимиз» ҳурматига қўлдан келганча қисқартиб босдиқ.*

«Муштум», 1925 йил, 30 май, 10-сон, 17-бет.

«СУЗУК ОТА» ХЎЖАЛАР ЖУМҲУРИЯТИ ЯНГИ ТАЪЙИНЛАР:

«Муштум»нинг қайси бир сонида «Сузук ота хўжалар жумҳурияти»нинг тузилиши ва бошқа хусусларида ёзилиб ўткан эди. Журнални батартиб ўқуб борувчиларга маълум бўлса керак!

Мана шу жумҳуриятда муҳим-муҳим ўринларга кишилар белгиланди. Жумҳуриятнинг бошлиғи «Сузук ота»даги машҳур бир эшон бўлганлари учун шу ердаги масжиднинг неча йилги қадрдон имомини ўриндан бекор қилиб, ният қилишни² билмайдурган ўзларининг ўғилларини имом белгиладилар.

¹ «На чай» – чойчақа.

² Ният қилиш – намознинг ўн икки фарзи бўлиб, олтиси намоздан ташқарида, олтитаси ичидадир. Улардан бирига амал қилинмаса, намоз ҳисобга ўтмайди. Намоздан ташқаридаги фарзлардан охиргиси ниятдир. Яъни қайси

Сўфи ўзларининг хусули хос¹ итлари бўлганлигидан ўз ўрнида қолдирилди. Ақли овар² бўлиб намозхон коммунистлардан бирининг отаси ўтди.

Жумҳуриятни, айниқса, хаста³ эшонни теварақдаги душманлардан сақлаб туриш вазифасига ўз маҳаллаларида бўлган муттаҳам бир қиморбозни интиҳоб⁴ қилинди. Ҳар ким шу янги жумҳурият кўчасидан вақти бевақт ўтса, пропусса сўрамай илигидан оладир.

Бундан бўлак бир қанча ўринларга киши белгилаш кичик президиумнинг ихтиёрига қолдирилиб, мажлис ёпилди.

Мухбир «Ж».

«Муштум»: – Нима бало, ўзинг ҳам намозхонми?

Ният билгани қайси шаҳарни олиб берадир, билмаганда қайси шаҳарни, имомгарчиликка ит ҳам ярайдир, қуш ҳам, қайси бир имомнинг тузукрак саводи бор, жоним!

«Муштум», 1925 йил, 10 июн. 11-сон, 6-бет.

ЎЗИШҒУЧИЛАРИМИЗГА

«Муштум» ўзининг ўзишғучиларининг самимиятини, дардини яхши биладир. Чунки дард бўлмаса, самимият бўлмаса, биз подачини қўлида калтаги билан кўрмас эдик.

Биз бу ўринда шу самимий йўлдошларимизга, қўлдошларимизга бир-икки оғиз гап сотмоқчи бўламиз: сиз бир муҳитда яшайсиз; яъни қишлоқда, шаҳарда ёки кўйда. Шу ўзингиз яшаган муҳитда шубҳасиз дағаллик бор, қўполлик бор, қинғирлик бор ва қийшиқлик бор.

Шу аносири арбаъадан⁵ қайси бўлса бўлсин мутаоқиб⁶ сизнинг ижтимоий руҳингизга ўзининг чучмал таъсирини бермай ва нафратингизни уйғотмай қўймайдир. Албатта, шу вақт «Муштум»ни жўплаб қўлингизга қалам оласиз. Аммо шу қалам олишдан илгари бир мунча андиша лозимдир, шошмаслик кетмакдир.

намозни ўқишга киришилаётганини кўнгилдан ўтказишдир. Тил билан айтилса-ю, кўнгилдан ўтмаса – бу ҳам ҳисобга кирмайди.

¹ Хусули хос – ўзлари етиштирган.

² Ақли овар – ақл бериб турувчи, ўргатувчи.

³ Хаста – ҳазрати.

⁴ Интиҳоб – сайлаш.

⁵ Аносири арбаъа – тўрт унсур, аслида: ер, сув, ҳаво, ўт. Бу ерда: олдинги жумлада санаб ўтилган сифатлар назарда тутиляпти.

⁶ Мутаоқиб – кетма-кет.

«Шошкан киз эрга ёлчимас», мақолини балки эшитканингиз бордир. Ўн карра ўлчаб, бир мартаба кесмак яхши: 1) Сиз олган мавзуънинг ижтимоий ва сиёсий манфаати; 2) Қош қўйиб, эвазига кўз чиқармайсизми; 3) Масала замирида шахсий манфаатингиз, яъни олди-берди жанжалингиз йўқми ва бошқалардан таъминотингиз бўлиши керак. Бу жиҳатдан қаноатингиз том бўлса, энди навбат қаламникидир.

Яхши билиш керакким, қалам ўқлоғи ва матбуот кетмон бозори эмас. Йўсунсиз равишда хотирға келган ҳар бир сўздан жумлалар тўқимоқ фазилат саналмайдир. Сўз қолиб, фикр унинг ичига қўйилган ғишт бўлсин, кўбчилик хумдонидан пишиб чиқғач, янги ҳаёт айвонига асос бўлиб ётсин!

Кулги журналида иштирок қилиш бир оз назокат талаб қилладир. Чунки сизни нафратландирган, истехзоландирган масала ёки шахсни ўз ҳаётидан, ўз хусусиятидан олиб, кулги ҳолига қўйишингиз керак. Яъни сиз бу кулгуликни ясаган бўлиб кўринманг, балки ўзи ясалган бўлсин. Ўз ҳолини ўзи арз қилсин. Токи ўқуғучингизгина эмас, ҳатто кулгига қолган рақибингизни ўзи ҳам чорасиз сиз билан биргалашиб кулишмакка мажбур бўлсин.

Адабиётда бир неча хил кулги йўллари бўлса ҳам (масалан: пичинг, кесатиш, киноя, тағофул¹ ва бошқалар...), лекин энг мўътабари характер кулгисидирким, юқорида айтиб ўтдик, аммо бунда қуйидаги шартларнинг топилиши керак:

1) Қаҳрамоннинг характери (яъни сизнинг олган масалангиз ва ёким кишингизнинг ўзидагина топилган табиъат), масалан: сўз, иш, феъл ва...

2) Шу характеристика ичидан сиз бермакчи бўлган маъно ёки ибратнинг ўз-ўзидан томиб туриши;

3) Шу икки турлик нарса ичидан истехзо ёким хо-хо-хо модасининг табиий суратда келиб чиқиши.

Бу ўринда масала яхши онглашилсин учун бир мисол берайлик: Тошпўлад ака маҳалла камиссиясидан ўз таъбирича бир қийиғ қоғоз оладир-да, сўйиниб кетадир. «Ҳа, дедим, пошшоликка энди йигит керак бўптими, дедим» дейдир. Таҳлил қилсақ бунда кўрамыз:

а) Тошпўлад тажангнинг ўз иборати – сўз характери (кўринишдан);

¹ Тағофул – билиб билмасликка олиш.

б) Тошпўладнинг оч қолиб, пошшоликдан иш кутиши (маънодан);

в) Ҳолбуки, бу қийиғ қоғоз билан уни ишка чақирилмайдир, балки ундан беш сўм налўк олинмоқчи (кулки).

Сўз сўйлашда ва улардан жумла тузишда узоқ андиша керак, ёзғучининг ўзигина тушуниб бошқаларнинг тушунмаслиги катта айб. Асли ёзғучилиқ, айтмакчи бўлган фикрни ҳаммага баробар онглата билишда, орага онглашилмовчилик солмасликдир. Мундан бошқа, фикрнинг ифодаси хизматига ярамаган сўз ва жумлаларга ёзувда асло ўрун берилмаслиги лозим. Шундагина идоранинг тузатиб босишига йўл қўймаган ва мустақил услуб ва ифодага эга бўлиб, ўзингизнинг қаламдаги истиқболингизни таъмин қилган бўлурсиз. Кишига ишониш ва беҳуда кучаниш маъқул гап эмас, биравга орқа қилиб ўзингизда бўлган талантинг руҳига фотиҳа ўқуй кўрмангиз! Бир соатда эмас, ўн соатда ёзиш, бир қайта эмас, ўн қайта тузатиш кишининг ёрдамига термулишка қарағанда ҳам фойдалиқ, ҳам умидликдир.

Мундан сўнг «Муштум»ни кичкина қилиб чиқариладир. Аммо сиз сиғмай қолишидан қўрқмай, ёзганларингизни бизга йўллаб берингиз. Ёзишғучи сўфиларимизда ҳунар бўлса, хонақоҳ ҳеч бир вақт торлик қилмас. «Муштум» эскича ўғрилиқ, жаҳолат, залолат ва ғайрилар билан курашини давом этдирадир. Бироқ мундан сўнг ул тилга, санъатка, адабка риоясини том қилиб, қўлидан келганча ёш талантларни шу доирада ўсдиришга тиришадир.

Ўртоқлариға ҳурмат билан «Муштум» идораси.

1925 йил, 4 октябр, 17-сон, 14–15-бетлар.

ТОШКАНД ФИРҚА КАНФЕРЕНСИЯСИНИ ТОМДАН КЎРДИМ

Хотира

Овсарлигим асар қилиб, бирорта мандатнинг иложини қилолмадим. Часавойларға ялиниб-ёлборган эдим: «Канференсиянинг эшиги жиннилар учун очиқ эмас!», жавобини бердилар. Овсарлигим учун, ахир, саккиз йиллиқ истажим бор, десам ҳам қулоқ солғучи бўлмади. Шундан кейин аччиғим билан мадрасанинг томиға чиқдим.

Канференсияда катта одамлар қўб экан. Ўзимнинг бирга ёнғоқ ўйнаган ўртоқларимдан Акмал ғирром¹ (ўйинда жой отмас эди). Тош тегирмончининг ўғли (ўзининг оти эсимдан чиқибдир, дадаси раҳматлик менга татти нордон² берар эди), Алимбой акамнинг ўғли Комил читр³ (ўзи қўқил⁴ ошиқни яхши кўрар эди), Бурнаш абзи, Исмат новвой (ноннинг зуваласини кичик узиб ўзини қиммат сотар эди), Турғин бўзчи ва бошқалар ҳам кўринди. Бу тентаклар мандатни қаёғдан олди, деб оғзим очилиб қолибдир.

Мен томга чиқганда, ҳамма одамлар қулоқларини шолволла-тиб музика эшитар эканлар, юқорида ўлтурган каттакон одамнинг олдида кумишга ўхшаган ўрис қўнғуроқни кўрдим. Комил читрнинг жони ичига сиғмай човирткадек сакрай берган эди, ҳалиги кумишга ўхшаган қўнғуроқ чинғир-чинғир қилиб Тошмат тегирмончининг ўғли «Тартиб!» деб бўқирди. Ҳамма бўйинини ичига олиб, жимгина мўлтиллашиб қолди.

Бир вақт қарасам, қизил устолнинг ёнида ҳалиги Акмал ғирром... дунёи оламини чавак босди. Мен, чуғурчиқ келдим, деб кўкка қарадим.

Қудратингдан кетай, Худо! Бу анови ўзим кўрган Акмал мишиқи эмас: худда грамафўнчи – булбул бўлиб сайрайди! Гапининг мазмунини олиб кўрсам... ахир, ўз умрингизда қаймоқ еганингиз борми? Бўлса мен ҳам томда ўлтуриб баррадек нон билан қаймоқ едим. Боласи тушқир, ишчи – деҳқоннинг эгилиги⁵ нима билан бўладурган бўлса ҳаммасини ҳам бирма-бир ипка чизди, дунёда сира гап қолмади.

Кенг ерларда яйраб ётқан тўнғиз тароқларни шу яқин фурсатларда ва саъид соатларда бадбахтнинг чўлига томон гала-гала ҳайдалишларини айтди, Фирқа гулзорига янглиш кириб қолган яғир эшакларнинг қулоғи кесилиб, тегирмончиға топширилганларини ҳам сўзлади: кейинги «сурги»дан сўнг фирқанинг ичи тузалиб, шифоёб бўлганини ҳам гапурди. Шу ҳикматлик гаплар ичида:

«Яна бир вазифамиз, ўзимизда етишкан ҳоммолларни ўз жойимизда ишлатмак учун корхоналар очиш!» деб юбормасинми? – Ҳаҳ, – дедим, – тилингни чиқар, Акмалжон, дедим;

¹ Ўзбекистон КП МКнинг масъул секретари Акмал Икромов назарда тутиляпти.

² Татти нордон – манпаси (Муал.).

³ Комилжон Алимов – «Қизил Ўзбекистон» газетасининг бош муҳаррири.

⁴ Қўқил ошиқ – (Муал.) эчки, қўзичоқнинг ошиги.

⁵ Эгилик – яхшилиқ.

Кўктеракка солинмоқчи бўлган чит фабриқони энди битар экан, дедим, йилига йигирма тўрт ой бекорчиликдан қўли қава-риб очликдан ҳамёна тортқан шаҳар ишчисининг мундан сўнг егани мой экан, дедим. Йилдан-йилга ўлгали жой, эқкали ер тополмай, оёқи ерда, кетмони кўкда қолган дехқонбойлар ҳам «Энди дунёга келдик» деяр эканлар, дедим.¹

Хулласки, ўртоғим мулла Акмалжон нукул менга пором² келатурган гаплардан сўзлар эди. Мен қуёшда жилинган бақадек, отқа қоққан тақадек унинг оғзига тикилган эдим. Бора-бора вужудимда бир роҳат сезиб, секингина ёнбошладим. Эшита-эшита томнинг лабига чўзилдим...

Кўзимни очсам, ҳамма қоп-қоронғи, мадраса тип-тинч. Билдимки, бояги роҳатда кўзим илинган ва шу орада бу кунги мажлисни ёпиб жўнаган эканлар.

Овсар.

«Муштум», 1925 йил, 15 октябр. 18-сон.

САККИЗ ЙИЛ

Бу кун Ўқтабрнинг саккиз ёши. Томда ноғора, белда зоғора. Майли, қўйсин ногорасини, урсин зоғорасини!

Ўқтабрнинг ёши саккизга етти: бир тўққуз қўйнак, икки тўққуз ғайрат ва уч тўққуз ҳиммат керак, деб катта-кичикнинг оғзида карнак!

Майли, олдиға ўғул қўйган ота-онанинг мундан бошқа нима қайғуси бўлсин? Тортабер карнайингни!

Кечагина туққан болангинг оғзи сўлак, эрта-индин лави лунжи икки бўлак, деб томда юрган мағриб сатанглари бу кун Ўқтабрчага қизларини бериб, қудалашмоқчи эмишлар.

– Шотини тикланг, томдан тушсинлар!

Қизил шоирлардан биттаси:

*Ўқтабрча ўсадир,
Ёв йўлини тўсадир;
Асовланган эшакнинг
Қулоғини кесадир!* – деб байт тўқипти.

Қулоғинигина эмас, менга қолса думини ҳам кесиш керак.

¹ 1925 йилларда ишсизлар сони Ўрта Осиёда 28 мингдан ошганлигини ахборотномалар хабар беради.

² Пором – маъкул.

Ўткан кун танишлардан биттаси кейинига чиғаниб¹ туриб ўзимизнинг ҳангамалардан сўз очадир:

– Кўр Саъди билан Кал Файзининг саккиз йиллик умри ёқалашмоқ билан ўтти, биз томоша қилдик! – дейди.

– Бали! – дедим.

– Ишчи иситма, деҳқон безгак эди; бунга ҳам биз шоҳид! – дейди.

– Кўргулик! – дедим.

– Қишлоқнинг ҳаммаси, шаҳарнинг барчаси саводсиз! – дейди.

– Жаҳл хирмонингизга барака! – дедим.

– Қишлоқлар вайрон, шаҳарлар хароб! – деб, оҳ уради.

– Сиз бойкуш эмишсиз! – дедим.

– Кўр Саъди ҳамма ғайратини хотинга, Кал Файзи червонга берди. Чунки ғояи аъмол² чўнчак ва бурчакдан мутасаввар³ эди! – дегач, ер тепиниб, қаҳру ғазаб сочади:

– Лаънат ул тўдаи бетавфиқларгаким, ишчи – деҳқон ҳолига сўқир кўзларидан қатра нам тўкмадилар; ҳайф ул фирқаи мансабпараст мажнунларгаким, кўзлари устолдан бошқани илғамди ва Ўқтабрнинг руҳларга ижтимоий ларзон бериб эскан шамоли ҳам ул рўкаш⁴ виждонларни тўлғамди⁵, – дейди.

Мен:

– Шоирона хаёлингдаги шу ҳақиқатларни кўрмакчи бўлсанг, ҳозир турмаларга кириб чиқ! – дедим.⁶

Шу шоир танишимнинг айтишича, бу ҳол саккиз йиллик дostonимизнинг чучмал саҳифаларидан бир кўриниш эмиш, истиқбол учун унинг фикрини сўраган эдим:

Ўқтабрча ўсадир,

Ёв йўлини тўсадир,

Чўнчакпараст жонларнинг,

Қулоғини кесадир! – жавобини берди.

Мирза соврин.

«Муштум», 1925 йил, 7 ноябр. 19–20-сон, 2-бет.

¹ Чиғанмоқ – тисланмоқ; кўрқмоқ.

² Ғояси аъмол – амалларнинг энг олийси.

³ Мутасаввар – тасаввур қилса бўлади.

⁴ Рўкаш – усти ялтироқ, ичи қалтироқ (*Муал.*).

⁵ Тўлғамоқ – таъсир қилмоқ, қор қилмоқ.

⁶ Яхшилар турмага қамалиб, ёмонлар инқилобга сотилиб кетди, демоқчи муаллиф.

АЙ, ХУДАЙ УРҒАНЛАР

– Бачимаъни ер ислоҳот?¹ – деб маҳдум почча сўрайди. Мухотабким², куйи масжиднинг имоми мулла Тошохунд эрдилар. Мадрасада ўқулган калом ва мантиқ баҳсларини хотирлаб, кўзлари юмиқ ҳолда марҳамат қиладиларким:

– Ислоҳул арз... мунбит кардани замин³, яъни ўзбаки ерни ислоҳ!

Мулла Тошохундким, латифа ва азкияда мадрасанинг пешвоси эрдилар. Маҳдум поччанинг «лонусаллим»га⁴ ҳозирланганини сезиб, мутояба тариқасида яна марҳамат буюрдиларким:

– Чиғатой гурунгининг модари лисонида⁵: ерни гўнглаш, яъни гўнгни ер – хих, хих, хих...

«Лонусаллим»ни унутиб, маҳдум почча ҳам кулгига иштирок қилди.

* * *

Жаҳли басит⁶ иззатмандларидан икки пешвонинг масжид жиловхонасида таппилашларидан бу бир намуна. Аммо «Ер ислоҳоти» тўғрисида қишлоқ мулкдорларидан Сотимдовнинг фикрини билмакчи бўлсангиз яна ўзга томоша:

– Ассиламалайкум! – дейди агар Сотимдовга учрашиб қолсангиз.

– Ваалайкум ассилам! – дейсиз.

– Бола-чақа совми?

– Сов. Ўзингиздан сўрасақ?

Бу сўроққа Сотимдов жавоб бермайди-да, қўйнидан бир қанча латта-путтага ўралган уч қадоқ чамаси бўғжомани олади. Сиз мундан биласизки Сотимдовнинг совлиғи жўқ.

– Аслида бободан қаған жер 25 тенаб; васиқаси монов! – деб бўғжоме ичидан бир қоғозни суғуриб сизга кўрсатади. Аммо сиз гапка тушунмай, Сотимдовнинг оғзига қараб онғраясиз.

¹ Ер ислоҳотининг маъноси нима?

² Мухотаб – хитоб қилинган шахс, эшитувчи.

³ Ерга ишлов бериш, ерни серҳосил қилиш.

⁴ Лонусаллим – айнан: тўғри демаймиз; тан олмаймиз, инкор этиш.

⁵ Чиғатой гурунги – XX асрнинг 20-йилларида вужудга келган ўзбек зиёлиларининг ташкилоти. Бу ташкилот ўз олдига ўзбек тилини бегона сўзлардан тозалаш мақсадини ҳам қўйган эди.

⁶ Жаҳли басит – оддий жоҳиллик.

– Рахметлик атам, – дейди Сотимдов, – қистовга¹ ақсақал бўғанда, Карим бўқақнинг балаларидан ўттуз тенаб жерни нақт ақчага сатиб аған, васиқаси нақ ўсы чиқар! – деб яна бир қоғозни олади; – Монови бўлса бобой вақтида жанжелга кирган Тас сўфининг жерига, атанинг файдасига деб сут ҳукм қиған.

Сиз ўрус жазувини биласизгўй?! Буси Азим кененинг² метрукаси³ арага тусканда берасалар⁴ бир батман жерни ўз иқтиярларимен атаға тексимона, деб қат⁵ қиғанлар! Моновлар ата мархум бўлуб, ўзим жерларни қамрағаним сўнг журт балаларидан бирда-ихида нақт пулға қард⁶ қиғанмен. Бўған эчкимнинг сўз айтаси жўқ!⁷ – деб Сотимдов йигирма-ўттуз васиқаларни битта-битта тарихлари билан сизга уқдириб чиқади-да:

– Жигит дейман-ов! Буларингди болсобойинг кўрса, аттенга айтиб қолар-ов?! – дейдир.

– Албетта! – дейсиз.

– Жер айланиб⁸ тексемшиларинг жетиб қолғудек кўринса⁹, айтиб қўйған¹⁰ бес-ўн тенга незримиз ҳам жўқ эмас-ов, жигит! – деб Сотимдов васиқаларни йиғиб, қайтадан қўйнига тикади-ва сиздан жўялиқ гап эшитиб, тамом хатиржамъ бўлган ҳолда ўз йўлига кетади.

* * *

Сотимдов, албатта, Ибрайим бўқаға қарағанда содда. Бунда шубҳа йўқ. Албатта, буниси пих ёрған, ер ислоҳоти эълон қилинғандан берига энг ози ўн беш қадок қовжиради. Битта яримта ҳол сўрағанға: «Ичим оврий» ёки «Безгегим услади» деб жавоб беради. Худой кўрсатмасин, уч жуз тенаб жер тексимға кириб қолса борми, ҳаммангиз ёппасига Ибрайим бўқанинг жанозасига!

Ибрайим бўқани пих ёрған деган эдик. Чунки ул юқорида биз кўрган Сотимдовдек ҳар кимга васиқа пеш қилиб юрмайдир. Балки қишлоқ ерсизларининг ёниға бориб секингина даромад қилади¹¹:

¹ Қистов – қишлоқ.

² Кене – кана (Муал.).

³ Метрука – гувоҳнома, мерос олинган ер-мулк.

⁴ Берасалар – ворислар.

⁵ Қат – хат.

⁶ Қард – харид.

⁷ Ҳеч ким ҳеч нарса деёлмайди.

⁸ Жер айланиб – замон айланиб (Муал.).

⁹ Жетиб қолғудек кўринса – келиб қолса.

¹⁰ Айтиб қўйған – атаб қўйған.

¹¹ Даромад қилмоқ – гап бошламоқ.

– Тосим томир-ов, ишлар чеппағуй!

Тошимбой гапка эътиборсиз «қирт-қирт» қилиб этини қашийдир. Умартоз носини туфлаб сўрайдир.

– Чеппаси не?

– Гезитда ўқудим! – дейди бўқа – ... ҳукумат, жер мужукка, деб жарлиқ¹ чиқарган!

Умартоз Тошимға қарайдир. Тошим бўлса энди қашинишдан ўтиб, бит ўлдириш билан овора.

Сўз навбати яна бўқанинг ўзига:

– Мен ўйлаған эдим, жер беттарин² мужукка бўғандан ўз томиримизга қолсин, деб, ақчаси бўлса, жаз бар, қис бар, дегандек... ўз томиримизсизғуй! – дейдир.

Тошимбой жавоб ўрнига оғзини дўппидек қилиб очиб юборадир. Умартоз бўлса шу тобда хўкуз ҳайдаб келган Султон жигит билан совлиқ сўрашиб, Ибрай бўқадан бир неча одим узоқлашадир. Бу ҳолдан тамом ёрилиш даражасига еткан бизнинг бўқамиз бўлса:

– Ай, ҳудай урғанлар! Болсебоймен³ барингиз серик⁴ чиқарсиз-ов! – деб ичдангина ёнадир-да, қўрғониға қайтадир.⁵

Думбул.

«Муштум», 1925 йил, 25 ноябр. 19-20-сон, 4-6-бетлар.

¹ Жарлиқ – ёрлиқ.

² Беттерин – баттарин (Муал.).

³ Болсебоймен – болшевик билан.

⁴ Серик – шерик.

⁵ Мулла Тошоҳунд ер ислохотининг устидан кулар эди-ю, лекин аслида бу ислохот Туркистон халқининг човидан олганига фаҳми етмас эди. Болшевиклар «Харбий коммунизм»ни тўхтатиб, Янги иқтисодий сиёсатни жорий эта бошладилар. Бу сиёсатга кўра, ер-сув ислохоти Туркистонда ҳам уч босқичда 1921 – 1922; 1925 – 1929; 1929 – 1936 йилларда ўтказилди. 1-2-босқичда вақф ерлар ва бир қисм катта, ўрта ер эгаларининг ерлари тортиб олиниб, эгалари кулоқ қилинди, дастлабки колхоз-совхозлар тузилди, ерсиз деҳқонларга ер ижара берилди. Айниқса, пахтакор деҳқонларга катта имтиёзлар берилди, боляшевиклар Чор ҳокимиятидан кўра жуда кенг миқёсда пахта монополиясини юргиза бошлади. Бозорга рухсат берилди... «Харбий коммунизм»да оч-яланғоч қолган халқ ўзини бироз тиклади. Ўртаҳол деҳқонлар кўнайдди.

3-босқичда эса барча ерлар ялписига коллектив хўжаликларга бирлаштирилди, оз қолган катта ер эгалари, айниқса энди Я.И.С. туфайли пайдо бўлган минг-минглаб ўртаҳол деҳқонлар ишончсиз синф сифатида кулоқ қилинди, мол-мулки мусодара қилинди. Аслида узоқни ўйлаб режа қилинган ЯИСнинг моҳияти ишчилар диктатурасига деҳқонларни иқтисодий-ғоявий боғлаш эди, коллективлаштириш эса қишлоқ хўжалигида хусусий мулкни тугатиб, давлат монополиясини ўрнатиш эди. Мана шу зўрлик ва босқинчилик билан олиб борилаётган совет сиёсатига мулла Тошоҳунд, Сотимдов ичда норози, қарши... лекин овоз чиқарган ҳар қандай шахсга аёвсиз равишда «аксилинқилоччи» тамғаси қўйилиб турган бир паллада муаллиф иложсиз ҳолдаги Худой урган бу томошабин халқни нозик бир адабий услубда танқид қилиб ўтган эди.

БИР ЙИЛ

Жиддий

Ўйчи ўйини битиргунча, ишчи ишини қип қўяди, депти бо-болар. Шунга ўхшаш «Иттиҳоди ислом» ва «Иттиҳоди турк»¹ деб жовраб, бошини қовуштирса оёқиға ҳайрон бўлиб юрган аҳли иттиҳодлар² истиҳорадан³ бош кўтаргач кўрдиларким, арава лайлак! «Ла ҳавла валақуввата» ўқилди ва оҳистагина савол берилди:

¹ «Иттиҳоди ислом» («Ислом бирлиги») – XIX аср охири ва XX асрнинг биринчи чорагида Ўрта Шарқдаги мусулмон мамлакатларида вужудга келган фикр. Асосчиси Жамолиддин ал-Афғоний Ғарбий Европа мамлакатларининг босқинчилик сиёсатига қарши курашда мусулмон халқларини бир-бирларини ҳимоя қилишга чақириб, ўзининг «Панисломизм ва пантуркизм» номли мақоласида: «Исломга қарши душманлик христиён халқларининг ҳаммасида бордир. Христиёнлар исломни йўқотиш мақсадида жуда кенг бўлган бир иттифок қилишга ҳозирдилар. Ушбу аҳволлар бутун дунё мусулмонларининг ўз истиқлолиятларини сақламоқ ва Оврўпони кучайтиришга сабаб бўлган тараққиётни ҳосил қилмоқ йўлида мудофаа йўллук бирлик ясамоқларини илтизом (мажбурият) этадилар», деб исломчилик ғоясини баён этади. Бу фикр амалий тарқалишининг олдини олиб ғарб мустамлакачилари томонидан «панисломизм» атамаси (пан – юнон.) камраб олиш маъносини ифодалайди) сиёсат майдонига олиб кирилди. Россия миссионерлари 1908 йилдан бошлаб бу атамани Россия Давлат Думасига олиб кирдилар ва ўз адабиётларида тарғиб қила бошладилар. Бу воқеа 1906 йил 17 октябр манифестидан сўнг маълум бир эркинликка эришган Россиянинг мусулмон халқларини сиёсий жиҳатдан босимда ушлаш ва уларнинг ижтимоий-сиёсий фаолиятини тўхтатиш учун қаратилган ҳаракат эди.

Исмоил Гаспиралининг «Таржумон» газетаси чоп этилиши ва унинг Кавказ ҳамда Ўрта Осиёда, шунингдек, татарлар ва бошқирдлар орасида ҳам кенг тарқалиши, унда туркий халқларни ижтимоий жиҳатдан уйғонишга даъват қилувчи мақолаларнинг чоп этилиши муносабати билан ва бир миллат сифатида уюшишга интилаётган ўзбек, қозок, қирғиз, татар, бошқирд, крим-татар, озарбайжон ва бошқа миллатларнинг бирлигини йўқотиш мақсадида «пантуркизм» атамаси сиёсат майдонига олиб кирилди. Аммо бу атамалар сиёсий жиҳатдан ғалаба қозонмади. Лекин болшевиклар ҳукумати миллий зиёлиларни ноқонуний жазолашлари учун бу икки атама ниҳоятда аҳамиятли бўлди. 1920, 1930, 1940, 1950 йиллар қатағони даврида давлат жазолаш ташкилотлари айблов учун бу атамалардан жуда унумли фойдаландилар.

² Иттиҳод – иттифок.

³ Истиҳора намози – ухлашдан олдин бирон ният қилиб истиҳора намози ўқиб ётилса, жавобини Аллоҳ кишининг тушида аён қилар экан, Аллоҳдан илҳом сўраш.

– Бу нима деган гап? Худоё тавба: қозоғи ўз олдиға хон, тожики ўз бошиға султон, ўзбеги ўз жўниға¹ бек! Бас, бизнинг иттиҳоди фалон отлиқ сассиқпопишагимиз² қани? Бу жониворнинг қанот-қуйруғини қайси уйинг қуйгур мутади ва уйимизга ким ўт қўйди?³

Қопини йўқотқанларнинг ишини қип қўйган, албатта, биз эдик. Зеро, кўкармаган дарахтни, албатта, кесиш ва ўрниға янгисини экиш керак эди. «Иттиҳоди фалон» деб, дўконига вивиска қоққан бу бенаволар⁴ юз йиллардан бери кўбчиликка қуриган ариғдан сув бағишлаб, шамолдан лукма берар эдилар. Байи бу дунё, пули охират бўлган бу «иттиҳод» хўлёлари⁵ худда ваҳиманинг онаси ва лофнинг айни бемазаси эди.

Шубҳа йўқким, ўша «иттиҳод» жиннилари бу кун ҳам бизга бурчак-бурчақдан фисқ отарлар:

«Миллатларни кирк тўққузга бўлиб, ўзбошимчалиқ қўйига солдингиз ва дард деса кўйдирги айтадиган қилдингиз», – даярлар. Ушбу бурчак иттиҳодчилариға бизнинг берадирган жавобимиз бир: «Биз ҳақиқатни ҳаётдан олдиқ. Ҳаммадан илгари шахс ўзини танисин, сўнгра бошқани! Зеро, «Ўзини билмаган ўзгани билмас», сўзи турмуш онасининг дард чекиб туққан тўнғич ўғлидир. Биз миллатларни озод ўсдирғач, доираси ғоят тор бўлган, иттиҳоди ислом ва ё туркгина эмас, балки бутун дунё меҳнаткаш ва деҳқонлари иттиҳоди; энг авжида бутун дунё инсонлари иттиҳоди вужудга келтирамиз!»

¹ Жўниға – ҳақида, тўғрисида.

² Сассиқпопишак – Худхуд (Муал.). Атторнинг «Мантиқ ут-тайр», Навоийнинг «Лисон ут-тайр» дostonларидаги етти водийдан Илоҳнинг васлига томон қушлари (солиҳ муридлари) олиб ўтувчи қуш (пири комил, доно йўлбошчи) тимсоли: бу ерда: озодлик сари мазмунида.

³ Бу ерда муаллиф «Миллий иттиҳод» ташкилотини ким сотганидан кўниб ёзмокда. Бу ташкилотнинг раҳбарлари Садриддинхон муфтий Шарифхўжа қози ўғли ва Ориф Каримийлар 1921 йилда қамоққа олинадилар. Гумон қилиниб Мунавварқори ва бошқа ўзбек зиёлилари ҳам қамоққа олинадилар. Гумон тасдиқланмагани учун Мунавварқори етти-саккиз ой ушланиб қамоқдан чиқарилади. Садриддинхон ва Каримий эса қамоқдан қочиб Афғонистон томон ўтадилар. Шундан сўнг Туркистонда «Миллий иттиҳод» ташкилоти (1919 – 1921 йил, январ) ўз фаолиятини тўхтатади. Гарчи аъзолиги тасдиқланмаса-да 37-йилги айбловда Қодирий ҳам шу ташкилотга аъзоликда айбланган эди.

⁴ Бенаво – фақир, қашшоқ (ғоявий).

⁵ Хўлө – хомхаёл.

Озод Ўзбекистоннинг бир йиллик тўйида орамиздаги ўзбек, тожик ва қozoқлик иғволарини алангалатиб юрган дуварак¹ одамларни йўқотмоқ қасамини ичайлик.²

Шилғай.

«Муштум», 1925 йил, 22-сон.

ЭЧКИНИНГ ОТИ АБДИКАРИМ

Кўйнинг косасини оқартириш эбида, аммо эчкининг оти Абдикарим.³

Айни чўллаған кезде бир бечора сув келтирди. Худда ичиб турған пайтда битта наҳс кўвачани синдирди. Оғзи қийшиқ бўлса ҳам, бойвачча гапирсин. Янги чиқған жимжималик ҳақиқатка қарағанда, яна ўша жанасники⁴ маъкул!

Домлаларча айтсак, фалак кажрафтор⁵, ҳақиқат сўқир ва махтовлик сигирлари қисир эмиш. Зеро, шу хумса фалакни уч кунгина ўзинг синаған йўрғасида кўрганинг борми? Ахташонанга қантарған арғумоқингнинг тезагидан бошқа нимасига эга бўлдинг? Ҳақиқат сўқир бўлмаса, нега унга битта харидор чиқмабдир? Ана шу тўғриларда ҳам бир ўйлаб боқ, хонавайрон!

¹ Дуварак – хом, гўр; фитна одам.

² Муаллиф сўз даромадини ўтган тарихий воқеалардан олиб келиб айтмоқчи бўлган мақсад-фикрини мақоланинг охириги жумласида ўқувчининг мулоҳазасига тугиб беради. Бу тугунни бу кунда очикласак: кечаги тарихдан маълумки, Чор Россияси Ўрта Осиёдаги Қўқон хонлиги, Бухоро амирлиги ва Хива хонлигини босиб олгандан сўнг, кейинчалик эса Ленин бошлиқ болшевиклар бу хонлик ва амирлик ерларида Туркистон Совет Социалистик Республикаси (1918), Бухоро Халқ Совет Республикаси (1920), Хоразм Халқ Совет Республикаси (1920)ни ташкил қилган эди. 1924 йилнинг охирига келиб болшевиклар мустамлакачиликнинг «бўлиб ташлаб ҳукмронлик қил» қондасига амал қилган ҳолда бу республикалардан ҳозирги бешта республикаларни ясаган эди. Муаллиф мақоласининг сўнгида бу фожиали таназзулни очик айтолмаса-да, лекин азал қадимдан бирга ўтириб, бирга юрган маҳаллий миллат халқларини бирдамликка ва улар орасига низо уругини сочаётган миллатчи болшевик руслардан қутулишга даъват қилиб ўтади.

³ Ўтмишда Абдикарим исмли қассоб харидорларни алдаб, эчки гўштини кўй гўштига аралаштириб сотар экан. Ёуни харидорлар билиб қолиб, бошқа қассобдан гўшт олаётганларида: «Бу Абдикаримнинг гўшти эмасми, эчкининг оти Абдикаримми?» деб сўрар эканлар. Жумлада муаллиф ўзбек халқи рўшнолик кўриши мумкин, лекин ҳукумат тепасида ёлгончи, фирибгар Абдикаримлар ўтирибти, деб киноя қилиб ўтапти.

⁴ Жанас – тезак.

⁵ Кажрафтор – тескари, эгри юрувчи.

Тузик, сен яхши ният билан тариқ экасан ва устига сувлар сепасан. Натижа?

– Уйи куйсин натижанинг, боласи ўлсин, бурнига ел тушкан ҳақиқатнинг. Кўнгил айнайдир.

Бу элнинг неси кўб? Чўталчиси ёки бўталчиси. Айтиш уят, аммо айтмаслик номус. Қўлдан бир иш келиши гумон, бироқ иштаҳа карнай! Дармон йўқ ва лекин юракнинг қора бурчакини обод қилган бир армон бор.

Нима қилсин бечора?

– Туф!

Ичиб турган ошингга бир муфсид¹ томонидан шу меҳрибончилик. Товоқ-қошиққа ит тегди. Ош ихтиёрингдан кетти.

Тошпўлад ака: «Сўзимнинг тариқча гидирини топсанг, Худойга сол!» деб онд ичадир. Шунга ўхшаш сўзимдан зиғирча гидир топсанг, мени ҳам ўша товоқ-қошиққа теккучининг ёнига боғла! Анови сақкиз йиллик гапларни возеъи вазъ қилганда², албатта, манови кўриб турганинг писмиқларни йўқотишқа буюрган. Бироқ биз, айниқса биз, ҳамон шу чандирлардан қутила олмаймиз. Бу иғво тўраларидан билмадимки, қачон супургини тозалармиз.³

Баҳарҳол узун сўзнинг қисқаси, муҳим идораларимиздан биттаси идорачилар айтканча ўзгариб, эшаклар яйловга чиқди ва идорасизлардан биттаси чиппакка кетди.

Мақсад онглашилмаган бўлса, сўзимизнинг шираси кейинги аравада. Худо илҳомчингиз. Бираҳматика ва фазлика ва карамика ё архамар-роҳимин⁴.

Овсар.

«Муштум», 1925 йил, 25 ноябр. 21-сон, 2-бет.

¹ Муфсид – фасодчи, бузғунчи.

² Возеъи вазъ қилган – айнан: асосчиси асос солган; гапирувчиси гапирганда.

³ Туркфронт қўмондони М.В.Фрунзе ҳам Ленинга юборган телеграммасида бу ердаги мансабдор рус коммунистлари ва темирйўлда ишлайдиган коммунистларнинг шовинистик хатти-ҳаракатидан шикоят қилиб ўтган эди. В.И.Ленин Туркистон Марказий Ижроия Комитетини эгаллаб турган миллатчи коммунист русларни маҳаллий коммунистларнинг шикояти билан бир неча марта Русияга чақириб олиб, ўрнига бошқаларини юборган эди. Бу писмиқлар бу ерга келиб энг катта, энг хавфли сиёсий иғволардан бири – маҳаллий халқлар орасида ўзаро миллатчилик иғволарини тарқатган эдилар, муаллиф шунга ишора қиляпти.

⁴ Раҳмат ва фазлу караминг бирла эй, раҳм қилғувчиларнинг раҳмлироғи (дуо).

ҲАР КИМДАН АНОВ – МАНОВ

ЎШЛИК ҚАЛПОҚБОШ ЁЗУВЧИДАН

– Кўчаларинг чақир-чуқур, қурбақалар бақир-буқир, кафшларинг шап-шапига патакларинг чапак чалар; капаратга югура кўров, хотинга упа оласан, қизингга бўлса ироқи собун, ўғулчангга ошиқ оласан; ўчирт туриб зерикмағил, кутиб-кутиб савоб оласан. Сенга савоб керакмас-а – бошингга бир шапка керак, кўлингга бир папка керак, ичкари қараб ўтаберасан, Сўна биби, Шашаниса жамолини кўраберасан – ўлаберасан. Азабон бўлис чойхонаси: Аширматаканг ўғлини кўр, чойхонага чўккалаткан – таннозгина Кумрини кўр, тунда келиб базмини кўр, ёшларингни азмини кўр!

Пошшаҳўжа ўғли яна, волижроқўм аканг била хотин-қизнинг вақиласи, камсомоннинг жажжигинаси, кечалари дутор-сатор, димоғларинг мушки ифор. Мен ёзаман қақир-қуқир, босаберасиз апир-шупир!

АВЛИЯТАЛИК ЧЎКИЧДАН

Мулла Кумуш домла тўрам: – Оёққа масҳ тортма¹ ҳаром, – деган эди. Авлиятанинг муллаларин жаҳди чиқиб: Фатвонг сенинг эрур шалоқ, ўзинг кофир хотин талоқ, аслинг сенинг чалма қозоқ! Мунозара-муколама², мубоҳаса-мужодала³, ажаб ширин муомала, китоб очиб, китоб ёпиб, бир-бирини итдек қошиб; натижада икки томон, бўлиб олиб қопқора қон, ҳарсиллашиб-гурсиллашиб мурожаат қилди Қозон.

ТОШКАНД ЎРДА САМОВОРИДАН БИР ДЕВОНА ЁЗАДИР

– Ўзбек қизи очилибдир, ерга бодом сочилибдир, очилса ҳай очилибдир, бир хиллари шошилибдир; чойхонада саккиз йигит, ўртасида битта чигит; кақир-куқир этар чилим, кат

¹ Оёққа масҳ тортиш – сунний мазҳабида таҳоратсиз оёққа махсус кийимсиз масҳ тортилмайди, шиаларда таҳоратсиз, оёқ кийимсиз тортилади.

² Муколама – суҳбатлашиш.

³ Мужодала – баҳслашиш.

та-кичик унга елим! Бу на бало, бу на қазо? Мақсад шуми очи-
лишдан? Ёху дедим шошилишдан!

*Кўтаргучи Думбул.
«Муштум», 1925 йил, 20 декабр. 23-сон, 3-бет.*

ШОМИЙ ДОМЛАНИНГ ОҚ САЛЛА ТАШВИҚОТЧИЛАРИ

Сахар ноғорасини қоқиш олдидан сурнай «Наво»ни эзиб бошлаган эди.

Ёш-яланғлар Шайхонтахурдан тарқала бошлаганда биз худда Дегроз маҳалласидан ўтдик. Думахонанинг марҳамати билан унда-бунда ўтқазилган «интрисфанор»нинг заиф ёруғини менсимаган катта кўча зулматида ажойиб ва нуроний бир манзар аста-аста тўрт тарафка тарқалмоқда; бутун кўча оппоқ салла билан тўлган, бели мукчайган, суянчиғи фақат ҳасса бўлиб қолган чоллар, олдинда қўл қовуштириб, фонус кўтариб кетаётқан ёш муллабаччалар орқасидан тўда-тўда бўлиб кетишиб борадир. Бундай милтиллаган фонусларнинг боши билан оёқиға кўз етиб бўлмайдир.

Биз ҳайрон бўлдик, нима гап бўлганини билмак орзусиға тушдик, булар қачон соб бўлар экан деб, кўчанинг бир четида турдик. Ҳадеганда буларнинг кети узилмайди, ногора чалиниб бўлди, қарасак, «сахарлик»дан қоладурғанмиз. Бизнинг маҳалла томонига ажралган беш-олтита мўйсафидлар билан биргалашиб кетдик.

Ёнимдағи шеригим ҳалигиларни гапка солди: буларнинг ичидаги бир писмиқ чол ҳеч индамади. Биртаси «Таравихдан тарқадиқ» деб сўзни битирди. Бир соддароғи Шомий домланинг мадҳлариға тушди. Биз ҳам сўз ораларида махтаб-махтаб қўйиб эшитдик:

– Домланинг садағалари кетай, – деб бошлади ҳалиги содда мусулмон, – у кишининг билмаган илмлари, ўқумаган китоблари, дунёда бормаган, кўрмаган жойлари йўқ...

Биз билдикки, булар Дегроз мачитида таравихдан кейин Шомий домланинг «масала»ларини эшиткали йиғилар эканлар.

Писмиқ чолнинг «мазмунлик йўталиб қўйиши»ни онгламай, ҳалиги содда мусулмон сўзда давом этди:

– ...Арабистон, Миср, Чин, Мочинларни юз марталаб айланганлар. Ҳар бир мушқил масалаларга дарров жавоб айтадирлар. Бу кишининг масалаларини эшитмак учун Дегроз мачитига ўн икки дарвозадан гала-гала мусулмонлар йиғиладирлар. Бу кун чамаси икки мингдан ортиғроқ одам бор эди. Рўза, ҳаж, закот, фитр, хайр, нифос масалаларидан ташқари шу замон гапларидан ҳам айтиб қўядирлар, деди.

Писмиқ чолнинг нафаси тикилиб, олонглай бошлади. Замон ҳолидан, дегандан кейин биз ҳалиғи дилкаш отамиздан Шомий домланинг ёшларга қандай қарашини сўрай бошладик. Писмиқ чол ёшлардек тетик бўлиб югуриб, дилкаш отамизнинг ёнига ўтди. Дилкаш отамиз бу тўғрида домламизнинг фикрларини айтиб бермакка киришкан эди.

– Ёшларнинг мўйсафид ва уламоларга ҳурматсиз қарашлари динни заволга олиб бормоқда, деб домлам кўб ғамгин бўладирлар...

Сўз шунга етканда дилкаш отамизнинг тили тўсатдан тўхтади. Қулоқ солиб турсақ ҳеч ун чиқмайдир. Сездикки, писмиқ чол югуриб тушкандан кейин дилкаш отамизга бир бало қилгандир; лекин мен ўзим писмиқ чолнинг ҳасса билан туртиб қўйганини хира-шира кўрган эдим.

Туртилмаган вақтда ҳалиғи дилкаш отамиз бизга кўб нарсаларнинг ҳақиқатини балки айтиб берар эди. Балки шу домланинг эскиларга ва ёшларга бошқа-бошқа гапириб тирикчилик қилганлиқларини, яъни мунофиқлик билан умр кўрганлиқларини, мунофиқликнинг уламолар фойдасига жоиз эканлигини, балки ўзларининг ётиб чиққанлиқларининг сабабларини¹ ва бошқа сўзларни бирин-бирин айтиб берар эди.

Шомий домлаға бир маслаҳатимиз бор: таравиҳ ва хатм баҳонаси билан зўрғатдан ташкил эткан одамларини тозалаб олсинлар, ҳалиғи «махмадана» чолдек оғзи бўшларни, сирларини ҳар кимга айта берадурған лақмаларни ўз суҳбатларидан чиқариб юборсинлар, фақат маҳалла-кўйлардаги ҳеч нарсадан хабари йўқ одамларни авраб, Шомий домлаға «мурид-мухлис» кўпайтиргучи пишиқ ва писмиқларни қолдирсинлар.

Ж-й.

«Қизил Ўзбекистон», 1925 йил, 16 апрел, 105-сон.

¹ Бу кишини жиноий ишлари учун Шарқий Туркистонда Хитой ҳукумати ҳибсда сақлаб турган пайтда болшевиклар ҳукумати қандайдир манфаат билан уни қамокдан озод этиб, Марказий Туркистонга қабул қилиб олган эди, муаллиф шунга ишора қиляпти.

УЛУҒ АЙЁМ

Эрта тонг вақти алоҳида бир сезги берадир.

Мусаффо ҳаво, майин ва ёқимли шамол куртақдан эндигина чиқиб баҳорни саломлаган ёш ва тиниқ япроқларни елпиб турадир. Баракалик ёмғурлардан кейин яшнаб кеткан барра майса ўтлар ерлар бетини секин-секин ўпиб кеткан тонг шамолда ҳилпираб-ҳилпираб кетиб, ҳазил қилишгандай бир-бирларини қучоқлайдирлар. Бутун ер юзи, том-тош, ёғочлар кўк билан безанган...

Табиъатнинг шундай ширин чогида сурнай, карнай орқасидан ноғора чалиниб кетадир. Буларга қулоқ бериб ётасан; лекин кўб ёта олмайсан, Турғинг, шуларга қўшилиб қувонгинг келадир...

ҲАЙИТ

Ҳар ким маълум бир жойга кетмақда. Кўчаларда ҳар кунги тирикчилик ғами йўқ... Кунчиқар томонни қизартириб қуёш чиқди.

Саффан-саффан!

Намоз ўқуғали эмас, жанозага эмас, намойишга тизилиш!

Саф-саф тизилган халойиқда салла йўқ; қизил байроқлар, ленталар салла ўрнида...

Биринчи май ҳайити.

Ёш кашшофчилар, комсомоллар, ўқувчилар, фирқалилар, ботроқ – қўшчилар, касабалар қатор-қатор ўтиб, тўрт тарафга қараб кетмақдалар. Ҳар кимнинг оғзида сўз бор, бирави ўз қаторидаги одамларга биринчи майнинг бутун меҳнаткашлар ҳайити эканини астойдил тушунтириб бормоқда, бирави унинг янглишларини, баъзи «тарихий хато»ларини тузатмақда... Ишқилиб, ҳаммасининг сўзи бир жойга тақаладир:

– Биринчи май – бутун меҳнаткашлар ҳайити.

Бу қаторларда бир камчилик бор, жуда катта камчилик: ерли хотин-қизлар йўқ; хотинлар бу қаторларда расман иштирок этмаганлар. Улар шундай ажойиб ва ёқимли фурсатда томлардан, деворлардан, жинкўчаларнинг узоқ бир чеккаларидан, эшик тирқишларидан қараб иштирок этадирлар.

Кўчаларга чиққанлари ҳам кўб, лекин намойишдан узоқда оғир паранжи остида босилиб борадирлар. Аммо уларда бу куннинг табиий хушнудлиги очикдан-очик сезилиб турадир. Аммо намойиш ўтмаган, ноғора, сурнай эшитилмаган жинкўчалар, қоронги бурчаклар бизда жуда кўб: бу жойларда, тўрт

девор каталаги орасида қисилиб ётқан хотин-қизларимизнинг биринчи май ҳайитидан хабарлари борми?

Аҳволни паришон қиладурган нарсанинг каттаси мана бу.

Намойишларда, ҳам «ваъз»лик қилинган жойларда унча-мунча кўзга чалинган ўқувчи қизлар ва «Эркаклардан ҳайикмайтурган» хотинлар бор. Мана шулардан бири ўзбек хотинларининг ҳолидан хафа бўлиб нималар айтадир:

– Узоқ эмас, олис бўлса икки-уч йили бу майдонлар, кўча-куйлар ҳаммаси хотин-қизлар билан тўлиб-тошади. Бундан кейинги май байрамларини хотинлар эркаклар билан қўшилиб ҳайитлашади.

Бутун афтомобиллар сафарбарликка олинган.

Юк афтомобилларининг устида оғир юклар бор, уларга эскилар, пулдор, тўра, пўп, эшон, домлаларнинг оғирлиғи тушкан. Ёшлар, комсомоллар ўшаларни тоза ҳам майна қилиб хурсанд бўлишиб юрибдирлар. Гувиллаб ўтиб турган афтомобилларда ўзларининг масхараликларини томоша қилган одамлар, мулла, эшон, тўралар тавба деб, чанг еб қолишдан бошқа нарсага арзимади.

Юмшоқ афтомобилларда «гўдак камисарлар» визиллаб ўйнашиб ўтиб турубди; бошлариға кўк ўтдан тож (иклил) ўраб олган ёш қиз ва болалар кўчаларда, том-тошда қараб турган оналариға, опалариға афтомобилдан кўкат, гул ташлаб ўтиб кетади, уларнинг қизиқ-қизиқ, ширин-ширин ашулалари қизил байроқлар билан безалган кўчаларнинг нозик нағмаси бўлиб эшитилади.

Ҳалиги «ваъз»чиларни гапи рост, биринчи май бутун дунё меҳнатқашларининг ҳайити ва бойларға қарши намойиши бўлса, биз ҳўб яхшилаб ўтказдик. Аммо бошқа подшоҳликларда бу кун меҳнатқашларнинг ҳоли нима кечди экан? деб биринчи май кечаси намойиш ва сайилдан тарқаб келаётган халқ орасидан гаплар эшитилар эди...

Хулласини айтканда, бундай биродарлик ҳайитининг олдида рўза, ҳайит, қурбон, пасхалар жуда шумшайиб қоладурган бўлди. Сабабки, биринчи май – умуммеҳнатқаш халқнинг биргалашиб, катта мақсадларни кўзда тутиб, кўчаларга чиқиши билан ўтди-да...

Ж-бой.

«Қизил Ўзбекистон», 1925 йил, 3 май. 115-сон, 2-бет.¹

¹ Бу мақола Элбек тузган «Ўзгал ёзғичлар» ўқув тўпламида (1925 й.) «Улуг байрам» номида қайта нашр этилган эди.

«МУШТУМ»

Танқид

«Муштум» отини эшитканда муштуминг қичийдир, аччиғинг қистайдир, энсанг қотадир, чунки «Муштум»дан бизнинг кутканимиз чин «Муштум»лиқ эди. Икки йилдирки мавзу бир:

*«Эшонининг тасбиҳлари носвой қовоқ,
Домла поччам саллалари узун чўзоқ!»*

Кўб кутдик: «Э, эшонингни тасбиҳи билан домла поччангни салласи қурсин-э!» дейтурган одамни. Ҳеч қаердан садо чиқабермагач, яна кутиб ўлтуришка сабр чидамай, бу чидамасликка яна «Муштум»нинг ўзи қитиқ солди. Яъни «Муштум» кейинги вақтларда йўл йўқотиш устига мажнунона хужумга ҳам киришди: унарга ҳам мушт, унмаска ҳам мушт!

Ниҳоят «Муштуминг тошка тегсин, ҳароми!» дейиш даражасига етдик. Кетма-кет тушиб турган бу думбул муштарингиз кимга, мушт егучилар кимлар, отаси ва ўзининг касби нима? Кимлар билан яшаб, қайси бемазанинг суфрасидан нон ейсиз? – деб сўрамоқчи ва шу баҳонада «Муштум»нинг ўзини ҳам бир кўздан кечириб чиқмоқчи бўлдиқ.

Устига қарайсиз: «Муштум» – сиёсий, ижтимоий... ойда икки дабқир чиқатурган расмлик кулки журнал!» Ичкарига қараймиз: сиёсатда на сатира унсури ва на ижтимоийётда юмор таъми! Очикдан-очик қоровул чақириш ва «Тут мани!»

Биз «Муштум»нинг «Кулки» деб аталишидан сатира маъносини оламиз, аммо «Муштум»чи кулки деб аталиб қолганига ўзи ҳам ҳайрон. Чунки томдағи тараша ерга томон «тап-тап!»

Ҳар бир касб ўз хунарини илгарига юборса, бизнинг «Муштум» орқага қараб тисланадир, жиддийлаша борадир. Гузарда чойхўрлиқ қилиб ўлтурган Тўхтамурод билан Тошпўлад ака мажлисни ҳазилдан бошлаб, натижани жиддий сўкиш ва ёқа тутиш билан тугатар эдилар. Шунга ўхшаш «Муштум»ни ҳам ўшаларнинг жияни-да, деб қўя қолмоққа яна бўлмайдир.

Ёзғучилиқда бир қонун бор: ҳаммадан илгари маъно, ундан сўнг шу маънони, фикрни ифода қилиш учун сўз қуриш, сўз эмас – санъаткорона, яъни шундоғ сўзки, айтмакчи бўлган фикрингни ифодаси учунгина махсус яратилган бўлиб, ясама

бўлмасин! Фикр-кулки пардасидами ифода қилинмоқчи ёки жиддий равишдами – бу, албатта, вивескага¹ қараб бўладир. Мана шу шароитни бажарилиб, бу жиҳатдан таъмин этилгач бошқа масалаларга ўтишқа ҳақ олган бўласан. Аммо бизнинг «Муштум»да бу биринчи галда кузатиладирган шароитни топиш қийин, «Муштум» ҳаммадан илгари танпарастлик² қайғусида. Тузсиз ва мазасиз ошлар билан бўлса ҳам қорнини тўлдириб қаппаймоқчи; саккиз саҳифасини саксонга етказмакчи... Журналнинг чин эгаси бўлган деҳқонда тил йўқки, «Маъносиз ғовлаган палак мени қон йиғлатадир!» деб айтса...

Ўзбекистоннинг ҳар бир гўшасидан ўзингга мухбир ва ёзишгучилар етиштирдинг, деб «Муштум»га ташаккур айта-миз. Аммо шу ёзишгучиларга йўлбошчилик қилаолмадинг, уларни ўз йўлингга солиб, ишдан чиқараёздинг, деб ҳалиги ташаккуримизни қайтиб олишга яна мажбур бўламиз. Қисқартиш йўқ, мулоҳаза йўқ, кулки ранги бериш йўқ.

«Пайтава қош» нима ёзган бўлса бас! Мисол учун фақат «Муштум»нинг кейинги 13-нчи сонидаги мақола ва хабарларгагина бир кўз ташлайлик: «Оқпадар»нинг³ бош мақоласи – башарти муқаддимадаги «Чалакам-чатти...» билан хотимадаги «Рад бўлинг, фалакимизга тушкан шунғиялар!» кулкига ҳисобланса, «Муштум»нинг ўз таъбирича «Нима десангиз ҳам ихтиёр сизда!» Иккинчи мақолада ўртоқ «Пайтава қош» муқаддима қилиб, «Муштум»да фазилати ёзилмаган ҳеч бир жонлиқ жонсиз нарса қолмади» дейдир ва бу ифтихор афт дастмоясизлик узридан сўнг «Ноилож шаҳарларимизнинг фазилатини ёзмоқчи бўлдим», деб тўқсон тўққузинчи мартаба сайралиб ўтилган чор байтни ўқуйдир. Бу эрса «Муштум»нинг энг маънодор ва серкулки мақолаларининг бири бўлгани учун ҳаволани муҳаррир ўртоққа қиламиз...

Олтинчи ҳам еттинчи бетлардаги «Дуойи салом» ва «Ягона қулуб» мақолаларининг ўрни бирор бетдан эмас, энг кўпи ўн беш сатр бўлади. Тўққузинчи бетдаги «Тарихи истиқбол» тўғрисиға берилган маълумот гарчи жиддий ёзилган бўлса ҳам зарарсиздир, бироқ журналнинг асл характериға ҳам зарарсиз, деб айтиш қийин. Ва шу мақола кетига уланган «Ҳақиқий та-

¹ Вивеска – мундарижа.

² Танпарастлик – танни семиртириш; худбинлик.

³ «Оқпадар» – Ғози Юнуснинг мустаор таҳаллуси.

рих» манзумаси қоғознинг жониға биткан бало бўлмаса ўзга фойдаси тегар, деб айтиш яна қийин. Чунки йигирма йиллардан бери бизнинг каттадан кичигимизнинг ашуламиз фақат шу қора тарихни такроридан иборатдир. Яна ҳам такрори кекириқдан бошқага ярамас, деб ўйлаймиз. Агарда «Мушфиқий» ўртоқ шунча ҳиммати «Тарихи истиқбол»га тақдидан халқимизнинг келгусини кулки ҳолда тасвир қилиш учун бағишлағанда эди, эҳтимолки, «Муштум»га янги бир материал берган ҳам бўлар эди.

Ўн биринчи бетдаги «Эси жойида экан» ҳикоясининг асло босилиш лаёқати йўқдир.

Асарнинг эгаси бўлган «Тегишқоқ» хафа бўлса ҳам, унга айтамиз: «Муштум»ни аямасангиз ҳам бир оз ёзғучилиқ исмини ҳурмат қилингиз! Башарти ўзингизнинг ҳам эсингиз жойида бўлса, иқроп этасиз, шу ҳикоянгиздаги қаҳрамонингизнинг нухаси Ўзбекистонда топиладирми, йўқми? Агарда шу ҳолни «Онаси туғқан-да, ўлган», десангиз, бизни маъзур кўрингиз!

Хулоса: «Муштум»нинг мундарижаси тўғрисида бирма-бир танқид жадвали тузуб ўлтуришнинг ўзи ҳам бир эзмалик ёхуд вақтни суистеъмолдир. Энди «Муштум»нинг тилига тўхталсақ:

1) тилсизлик (дудуқлик ёки соқовлик);

2) бўғоз-қисирлик (дағаллик);

3) услубсизлик;

4) сўзда иқтисодсизлик ва бошқа сиз-сизликлар яна унинг хусусиятларидан бўлиб чиқади.

Ҳеч ким инкор этмаса керак: бошқаларнинг матбуоти ҳиссасига иккита вазифа тушса, бизникига тўртта тушадир. Ўзгаларникига тўртта тушса, бизникига саккизта тушадир. Чунки қўшни матбуотнинг вазифаси фақат халқни танвир¹ ва йўлга ташвиқ бўлса, бизда бу вазифалар устига зам қилинган тилни тузатиш ёки ишлаш масъулияти ҳам бор. Таассуфки, бу масъулиятни яхши тушунган кишиларимиз жуда оз ва кундалик матбуотимиздан «Фарғона»ни истисно қилганда бошқалари бу масалага жуда аҳамиятсиз қарайдилар. Шу аҳамиятсиз қарағучилар жумласига бизнинг «Муштум» оталиқ вазифасини ўтайдир.

«Муштум» оталиқ вазифасини ўтайдир, дедик. Чунки бунинг исботига қийналиш йўқ: «Муштум»ни ўқуй оларлик ҳар бир киши унинг бу айбини тил билан иқроп қилмаса ҳам, ле-

¹ Танвир – маърифат.

кин яхши ҳис этадир. Даъво жуда қуруқ бўлмасин, десангиз шу қўлимиздаги 13-нчи сон «Муштум»нинг 2-нчи бетидаги «Лўттибозлиқлар» бош мақоласидан олиб, бир-иккита мисол кўрсатайлик: «Ерли халқ билан ёврополиқлар ўртасида бўлган ва онгсиз қисмини фақат ерли халқ боғдорлари ташкил қилган янги шаҳар ижроқўми, баладия идораси қандай қилиб текширилса, бу идора ерли халқдан кулиб тургандек кўриладир» (2-нчи устун, 25-нчи йўл). Бу илмий жумладаги тилга мен билан ўртоқ «Оқпадар» тушунмасақ, ишчи – деҳқонининг тушуниши жуда мушкул ва бу тил тузатиш эмас – бузиш! Яна биттаси: «Рад бўлинг, фалакимизга тушкан шунғиялар!...» (3-нчи бет 14-нчи йўл) Бу жумла эса маълумотсизлик устига яна тил билмасликдир:

1. «Фалак» эмас – «палак»дир.

2. Шунғия палакка тушмайдир, балки палакнинг илдизидан кўкариб чиқади.

3. Ўртоқ «Оқпадар» ўйлаған палакка тушадурған нарса шакар қуртидир. Қисқаси, ўзбекчада чиқмоқ билан тушмак маъноси бир эмас...

«Муштум» ўзининг тилсизлиғи устига яна бўғоз-қисирлик (дағаллик) касалига ҳам мубталодир. Маълумки ўзгаларникидек бизда ҳам икки турлук тил бор: халқ тили, матбуот ёки адабиёт тили, мана шу асоси бир бўлса ҳам, лекин фарқи катта бўлган икки турлук тилни «Муштум» аралаш юритадир. Ўртоқ «Оқпадар» ўзининг тўрт эллик мақоласида ҳам матбуот тилини, ҳам халқ тилини ишлатадир. Даъвони яхши онглатиш учун бундоғ десак ҳам мумкин: Мақола бир, мавзу бир, аммо ёзғучи бўлса-чи, ҳам Тошпўлад тажанг, ҳам Калвак маҳдум, ҳам... шу дағаллик баракасида «Муштум» жонсиз ва руҳсиздир. Дона учун ўзини бўяган зоғча икки тарафдан ҳам рондаи даргоҳ¹, сарсон ва саргардондир. Бу тўғрида мисол кўрсатиб ўлтурмаймиз, мисол учун сизга «Муштум»нинг ҳамма сонлари.

Услугисизлик тўғрисида гапуриб ўлтурмай, шунигина айта-миз: услуб деган нарса тил билишка боғлиқ бўлган ва ҳар бир ёзғучининг тилининг характери каби бўлиб танилган бир хусусиятдир. Демакчимизки, ёзишга малака ҳосил қилинғач, услуб ҳам ўз-ўзидан туғиладир. Сўзда иқтисодсизлик ҳақида юқорида бир мартаба ёзиб ўтдик. Аммо бу ўринда тамом қаноат

¹ Рондаи даргоҳ – қувланиш.

билан шуни айта оламиз: йигирма тўрт бет «Муштум» кулгисини саккиз бетка келтириш асл сиз кўзлаган мундарижа ва тўлалиққа зарар бермаганидек, қуйидагича иқтисодий ва ижтимоий манфаатлари ҳам бўлур:

- 1) қоғознинг уч ҳиссаси иқтисод;
- 2) наборшиқлар ўринсиз хизматдан озод;
- 3) ўзларига ҳам ҳафтада уч кун сайл ва тўртинчиси, ҳам энг каттақони: халқни зериктирмаслик.

Унинг расм қисмидан ҳам қаноатланиш қийин, аммо ичкарасидек эмас. Шу 13-нчи сондағи турмушдан, болалар саҳифаси, дажжол, ҳаёт-мамот масалалари ва соғлиқни сақлаш расмларини айбситиб бўлмайди. Биринчи бетдаги «Ёвропо саҳнасида» расмининг эскирганлиги ва бизнинг ишчи – деҳқон савиясига ётлиғини эътиборга олмасак, бу ҳам чакка бўлиб чиқмайди. Яъжуж-маъжуж расмига доир «Тарихи истиқбол» тузук маълумот бермаганидек, уларга тирмашқан қитъалар исми ўрисча қўйилган. Тиш-тирноғи билан ўзбекчалаштириш ҳомийси бўлиб танилган бир журнал учун бу гап катта камчилик бўлмаса ҳам, аммо Ёвропо мажмуалари феълидан хабарсиз ва ўрисча билмаган ўқуғучиларни бир мунча вақт қабзиятка¹ солиб қўйиши шубҳасиздир ва лекин бошқа фойда-зарари, албатта, бўлмас. Охирғи бетдаги динга қарши қўйилган карикатура ҳам ақлга сигмайди эмас. Аммо бизнинг ишчи – деҳқон руҳидан тамоман жоҳиллик ва ғафлат, деб айтиш қийин бўлса ҳам бироқ қилтиллаб турган «Муштум»нинг ишчи – деҳқон орасидағи обрў ва ҳурматига ҳам ўқулишига кўр-кўрона суиқасддир ва сиёсий саводсизликка яқинлашаёзган бир андишасизликдир, деб ўйлаймиз²: бу мулоҳазасизликни унинг ичкарасидан ҳам кўпинча учратилса бўладир.

¹ Қабзият – диққат бўлмақ, сиқилмоқ.

² Аслида бу икки мунаққиднинг баҳслашувиға икки диннинг орасига низо солувчи ва шаккоқлик намунаси бўлган мана шу карикатура-сурат сабаб бўлган эди. Сурат Исо пайғамбар а.с. ва Муҳаммад пайғамбар с.а.в. бир-бирларининг либос этакларини сиқиб турган ҳолатда чизилиб, остига қуйидаги изох берилган эди:

Исо а.с.: – Эски ридоингни сиққан сари мазҳаблар кўпаяди.

Муҳаммад с.а.в.: – Насиҳатингни ўзингга қил, мен қанча сиқсам ҳам, саникидек кўпаймайди.

Муштум: – Ё Муҳаммад, бўш келма, ғайратинг жойида. Исодан камлигинг йўқ.

Умуман, биз «Муштум»нинг расм қисмига юзакироқ қараб ўтдик. Чунки маънони суратдан эмас, сийратдан¹ олиними машҳур бир мезондир.

Ундан сўнг ўз ҳаётимизнинг лавҳаларига чин либос кийдиргучи ўз кишимиз, ўз сураткашимиз йўқ, бу йўқлик ҳам тилни тишлатадир.²

Жулқунбой.

«Қизил Ўзбекистон», 1925 йил, 7 август. 193-сон.

ШАЛЛАҚИ

Халқда бир мақол бор: «Ўғри кулиб енггар, ғар йиғлаб». Шунга ўхшаш ўртоқ Ғози Юнус ҳам шаллақилиқ билан енгмакчи!

Ўқумаган бўлсангиз, «Қизил Ўзбекистон»нинг 193-нчи сонидан «Муштум» деган сарлавҳа тегини кўриб чиқингиз-да, ундан сўнг ўшани 201-нчи сонидаги «Танқидми, тош отиш» мустазадига³ солишдилингиз!

Қизиқ гап: «Мен нима дейман-у, эшагим нима дейди?» деган экан бир бечора!

Мен мўтабар Ғози Юнусдан бунчалик таназзул кутмаган эдим. Тузук, куткан эдим: салмоғлиқ жавоб, саноғлиқ мулоҳаза! Наинки тутканда тутдек тўкилиб, ютканда, йўқдек сафсата.

Муддаъининг⁴ даъвосича демагогиядан⁵ соф, юмруққа⁶ ёпишмоқдан холи бўлган бу баённомани ўқутганда, дафъатан жавоб бериб ўлтуришни қаламим учун эмас, қимматлик ва муқаддас газета саҳифасига, ундан кейин ўқуғучилар вақтига ҳайф билган эдим. Бироқ Мулла Ғозининг бу падарона тарахҳумномасининг⁷ фожиаи алимасига⁸ дафъатан тушунгучи аҳли басират⁹ бармоқ билан санарлик, аммо қурбон бўлғучи ёш-ялан аксарият эди. Ана шу кўбчиликни мулоҳаза қилиб яна жавоб бериш фикрига келдим.

¹ Сийрат – хулқ-атвор, хислат.

² Ғози Юнуснинг жавоби китоб охирига илова қилиб берилди.

³ Мустазод – илова.

⁴ Муддаъи – даъвогар.

⁵ Демагогия – сафсата.

⁶ Юмруқ – мушт.

⁷ Падарона тарахҳум – оталарча меҳрибонлик.

⁸ Фожиаи алима – аламли фожиа.

⁹ Аҳли басират – ўткир кўзли, сезгир одамлар.

Жавобдан илгари бир оз кейинга қайтайлик: мен ёзганда сарлавҳа остига «танқид» деган гапни туширдим. Чунки муддаъининг ҳақиқат кўзи бир оз оқсаганини ва елмай-югурмай демагогия, деб бақирини билар эдим. Ҳақиқатан, шундай бўлиб чиқди-да, ахир!

Матбуоткагина эмас, ҳаётнинг ҳар бир кўчасига кириб юргучи ва аксар ўз сўзини ўтказгучи «танқид» отлик чапаннамо бир махлуқ бор. Бу махлуқнинг холиқи¹ ҳаётнинг ўзи ва лекин отасига йўлбошчилик қиладир. Чунки ҳаётнинг узоқ муддатлик тажрибалари ва аксар хатолари ана шу ўз сўзлик, аччиғ тиллик нафсоният, ғараз ва шахсият оғриқларидан тоза «танқид» махдумни туғдирғандир.

Ҳаётни янгидан-янги муваффақиятларга судрағучи, маърифат деган муаммонинг калиди, маданият дунёсининг бешиги ана шу «танқид»дир. Мен танқидни шу маънода тушуниб, бир неча йиллик ярим-ёрти тажрибаларим устига ва ўша тўғрилардаги назариялар асосига (тўғрими, эгрими, лекин холисона) маълум фикрларимни тердим. Лекин Ғози Юнус ўртоқ «танқид» истилоҳини бошқа маънода юритиб келган бўлса керак, хесиз ва бесиз кишини қовоқарига чақдирмоқчи², шиш устини «тиб-би Юсуфий»нинг кенгашича қора балчиқ билан чапиб, яна наҳс босдирмоқчи бўладир...

Танқидга бир нима демасдан туриб, лўли кўчасига кириб кетадир: «Ҳа, Жулқунбойга тарелка тута-тута³ тарелкаларим синиб кетти, шаҳарнинг бир бурчагидаги ҳовлисига қатнай-қатнай, кавшимизнинг чакаги йиртилди...» дейдир. Ўйлаб кўрилсин, бу нима деган маънисизлик? Бу сўз замирига нимани яширмакчи? Агар мақсад: «Жулқунбой келса, журнал яхши бўлар эди» бўлса, камоли эҳтиром билан айтаманким, буни кимга уқдирган бўлса ҳам шайтоннинг уйи ёнсин!

23-нчи йилнинг феввалида, шекиллик, «Туркистон» газетасига ўртоқ Абдулҳай Тожи* муҳаррир белгиланди ва шу ўртоқ бир кулки журнали чиқарингиз деб, мен билан Ғозини чақирди. (Бу вақтда Ғози газетанинг мудирини эди) биз иков ишга киришдик-да, натижада саккиз сонча «Муштум» чиқди. Шу ўртада Абдулҳай газетадан кетди, унинг кетиши билан (идоранинг оқчасизлигидан бўлса керак) мен ҳам ишдан озод қилиндим.

¹ Холик – яратувчи.

² Биров орқали жабр бермоқ.

³ Тарелка тутмоқ – лаганбардорлик, ялинмоқ.

Журналга четдан ёрдам бергучи, яъни озод ёзишгучи сифатида кирдим. Маълумки, ҳар бир кишининг (жумладан, Ғозининг ҳам) ўзига яраша дахмазаси бўладир ҳам томоғинг қаердан тўйса, ўша жойнинг ашуласини айтишка тила, тилама мажбур қоласан. Шунга ўхшаш мен ҳам баъзи идоралардан иш олиб, эртадан-кечкача матбаада ишлай бошладимки, Ғозининг кўзи юмилган эмас, аммо шунда ҳам «Муштум»ни унутмадим, масалан, Ғози бўлмаган вақтларда баъзи сонларни ўзим чиқардим ва биринчи йилнинг 15-нчи сонидан бошлаб то 35-нчи сонгача давом эткан «Калвак махдум хотираси» ва бошқалар уста Ғози айткандек, тарелка ва ялинишлар натижаси эмас, маҳзи самимият¹ тўлқинидир.

Заказ ва тарелка билан айниқса таълифотда² бир иш чиқариб бўладир деса, номаъқул бузоқнинг гўштини есин Ғози! Тарелка қаердан келар экан, деб қаламингни йўниб ўлтурсанг, мешдек шишиб ўласан, садаға!

Энди Ғозининг шалоқ жавобиға ўтайин:

– Ғози «олимус-сирри-валҳафиётдир»³, чунки Жулқунбойнинг унга очиқ белгилик бўлган бир сирри бор! Ўзи хўб яхши биладир. Аммо ҳозирча очмайдир. Негаки, бу сир Жулқун кўрқоқни чўчитиб, тилини қисик қилиши учун кўб мужарраб⁴ доридир. Хой, мулла Ғози! «Мард бўлсанг майдонда ҳангра!» деган гапни эшитканингиз борми? Ахир юракка жуда ёмон ваҳма солдингиз-ку? Диндор демакчимисиз, миллатчи дейсизми? Нима ахир?

Агар фақат сизгагина маълум бўлган фақирнинг мудҳиш мақсадим шу иккиннинг бири бўлса, яна карнайчига яхтак-иштон йўқдир⁵. Отингизни бу ердан «чух» денгки, қоролулниг кураги бўш эмас⁶!

Бўш вақтингиз бўлса, ўткан асрда эмас, шу 20 асрнинг 20- йилида нашр қилинган асари ожизонангиздаги «ҳамд»ни ўқингиз:

¹ Маҳзи самимият – чин қалбдан, соф юракдан.

² Таълифот – асар ёзиш.

³ Олимус-сирри-валҳафиёт – ошқора ва махфий нарсалардан хабардор, билувчи, бу хусус фақат Аллоҳгагина хосдир.

⁴ Мужарраб – синалган, текширилган.

⁵ Илгари карнай-сурнайчига тўйдан кейин тугунда сарпо берилган.

⁶ Бу қочирим ибора: сиз кўтарган масала (от) – матбуот майдонини ифлос қилади, уни тозалашга вақтимиз йўқ, мазмунида.

«Ҳамд айтарман йиғлаб-йиғлаб Худойимға,
Тукиб ёшим роз айтарман Аллоҳимға,
Жоним бирла наът айтурман расулulloҳ,
Ҳабибингни ҳурматидан бергил паноҳ».

(«Турма хотираси». Ғози Юнус асару)

Ғози Юнус дабдурустдан кишини элаб ташлайдир: «Муштум»нинг мавзуи бир, дейсан, бунга исботинг қани?» – дегач «Йўқ, бу демагогия», деб ҳукм ҳам бериб қўядир. Ўша 20-нчи йилда ҳамдни айтканингизнинг ҳурматиға кўзингизни каттароқ очиб, лоақал 13-нчи сон «Муштум»ни бир кўздан кечиринг-да, мавзуларни бир-бириға чақишдилингиз ва ундан кейин ғўлдираш воқиъ бўлмаса жавоб берингиз! Кундуз куни чароғ кўтаришдан безорманки, бу мақсадим ҳам сизға маълум!

Ғози Юнус ажойиб бир тил олимидир. Ўзининг даъвосига тўғрилаб, тил қоидалари ҳам тузадир: «Муштум»да жиддий танқидлар ҳам бўлаберадир. Устида ҳам сиёсий, ижтимоий, танқидий, деб ёзилган», дейдир. Дуруст, шундай дейилган. Бироқ шу тавсифлар кетиға уланган «Кулки журнали» хабарига нима дейсиз? Мундан чикдики, сизнинг тил қоидангизда «Сиёсий кулки, ижтимоий кулки, танқидий кулки» деб ёзилмоғи керак экан-да?! Агарда шу даъвонгиз дуруст бўлса, нега шу чоққача на сиёсатдан ва на танқид ва ижтимоиётдан бирор-та мақола ёзиб ўқуғучиларни сероб қилмадингиз?

– Ҳақиқатдан қочиб, тилға янги қоидалар тузиш разолатдир, ўртоқ!

Ғози Юнус ўзини қўруғлашда танҳодир. Мен: «Атроф ёзиш-ғучиларини тўғри йўлға сололмади», деб ўткан мақоламда ёзган эдим. Лекин бу сўз ўртоқ Ғозининг уста сиёсатиға қурол бўлаёзиди. Шундоғки, бир неча янги ёзабошлаган ёшларни бағриға босиб: «Анун қара, санларни фалон деяпти-я!» демакчи ва ўзининг соясидан ҳуркиб «Ўғри!» деб бақирмоқчи, содалавҳларни¹ ишдан қўймоқчи! Аммо шу ёш қаламларнинг ҳомийси бўлиб кўринган Ғози ўз бағриға олғанларнинг бири ўртоқ «Пайтава қош»ни раҳмсиз суратда ўз манфаатиға қурбон чалиб айтадир: «Пайтава қош»қа ишлаш учун берилган материаллар бир оз тузини йўқотадир!» Ғозининг бу ҳолини ўқуғучилар муҳокамасига бериб, мен ўз томонимдан бундай

¹ Соддалавҳ – гўл.

дейман: агар сиз китоб сўзига ишонсангиз виждонингизнинг сал обияти¹ қочибдир!..

Ғози Юнус ўзининг жаҳлига мункирдир², аммо жаҳолати қавийлашканда³ тешиб чиқиб хўжасини шарманда қиладир. Мен «Сўзда иқтисодсизлик» деб, «Муштум»нинг ниҳоятда серсўз ва кам маъно эканини мурод туткан эдим. Мулла Ғози бўлса «Иқтисодсизлик» замирида тилимизнинг ишланмаганини, услубсизликни ва тағин алланима балоларни кўрсата келиб: «Бу кун имлочиларнинг ҳар бири бир бошқа имло билан ёзганда бир жумла сўзни ўн киши ўн хил тузадир» деб, ўзини кулги бир ҳолга қўядир. Сизга муаллимлик қилолмайман-ку, бироқ айтиб ўтаман: бир жумла сўзни, албатта, ўн киши ўн хил тузадир. Сиз буни бир хил ёзмайди, деб айтмангки, уят. Агар қабул қилсангиз, бир маънони онглатқан бир жумлани ўн киши тарафидан ўн турлик ёзилиши сиз айткан имлонинг тузалишига ҳеч бир вақт қарамайдурган табиий бир қонундир. Имло тузалгач, кишилар бир тус, бир сурат ва бир бўйда туғиладилар, деб кутиш, айниқса сизга – Ғози Юнусга келишмайдир... Бунчалик ҳам ўзингизни, ҳам бошқани овора қилиб ўлтургандан билмаган масалангизга сукут қилсангиз, нима бўлар эди. Ва шу қизғанч⁴ ҳолингиз устига «Кўб кеккаяберма!» деб, тумшуқ чўзишдан уялмадингизми?

Ғози ўзи майдонга чиқарган ихтиродан ҳам тонмоққа моҳирдир. Мен «Муштум»дан айнан кўчириб айтаман! «Рад бўлинг, фалагимизга тушкан шунғиялар!» дейсиз. «Бу тўғри эмас-ку», деб Ғози қарайдирки, ҳақиқатан, иш чатоқ! Шундан сўнг: «Дехқонлар ҳам палагимиздан шунғия чиқди, демасдан, палагимизни шунғия бости, деб айтадилар» дейди ва елмай югурмай «тушкан» сўзни «бости»га алмашдириб қўядир-да, майдонда ётқан ўн минг нусха «Муштум»даги «тушкан» сўзини «бости»га оғдариб чиқишқа вақт тополмайдир...

Эзмалик бўлса ҳам, яна бир тўғрида Ғози айтканча «Изҳори фазл» қилайлик: «Шунғия чиқди» деган сўз озчиликка айтиладир, аммо «Шунғия бости» сўзи ғалабаликка дейиладир. Масалан: «Шунғия чиққан эди» (битта-ярим) «палакни бости»

¹ Обият – сув, камаймоқ мазмунида.

² Мункир – инкор этувчи.

³ Қавий – кучаймоқ, жўшмоқ, қувватланмоқ.

⁴ Қизғанч – ачинарли.

(чиқа-чиқа кўпайиб) шунга ўхшаш «ёв келди» (урушмоқчи ёки урушиб турибдир) «ёв бости» (ёв кучайиб бости, қутулишқа чора қолмади) бўладир. Демак, сиз мен айткан «чикди» сўзини қабул қилмай туриб, «бости»ни ўзлаштиролмайсиз. Бу бурма бичигингиз ҳам ўзингизга тан бўлсин!

Ғози ўртоқ! Агар даъвонгиз сиёсий саводлилик бўлса, жавоб берингиз-чи: шўролар ҳукумати ва фирқанинг Шарқда туткан сиёсати билан ички Русиядаги сиёсати орасида фарқ борми, йўқми? Русия ишчи – деҳқонлари орасида юргизилган бир кампания бизнинг Ўзбекистонда ҳам ўтказиладими, йўқми? Истиснолар, фалонлар¹? Бас, сиз билан мен ишчи – деҳқон ходими бўлатуриб, нега валинеъматимизга² оёқ хизмати³ ўтаймиз?

Бултур Масковдаги собиқ «Бухоро билим юрти»да ўртоқ Исталин отиға «қулуб» очилатурган бўлиб расми кушодга⁴ халиги ўртоқ билан Калинин бўбой⁵ таклиф қилинган эдилар. Мажлиска Масков ўқиғучиларимизнинг кўблари иштирок қилиб, ўртоқ Калинин раислик этди ва ярим соатлик насиҳатомуз нутқида «Масковга маърифат истаб келган сиз мазлум Шарқнинг деҳқон болалари биринчи галда билим олмоққа, ундан сўнг шу олған билимингизни ўзингиз тугилиб ўскан ердаги онгсиз, мазлум, динда мутаассиб⁶ ишчи – деҳқонларингизга

¹ Албатта, фарқ бор эди. Болшевиизм ғояси миллатни, динни, маҳаллий шарт-шароитни тан олмади. У Ўрта Осиёга ҳам кириб келиб, неча асрлардан бери шаръий аҳкомлар билан ҳимоя қилиб келинаётган хусусий мулкни бекор қилди. Ёлғон ваъдалар билан «Ер-деҳқонга!» деб, 1921 – 1922 йиллар ер ислоҳотини ўтказиб ер эгаларининг ерларини, заводчи бойларнинг завод-фабрикаларини, тижоратчи бойларнинг мол-мулкни мусодара қилди, ҳатто оддий халқнинг кундалик егулигини тортиб олди – сунвий очарчилик пайдо қилди... Динни давлат ишларидан ажратиб, Туркистоннинг жон томири бўлган шаръий аҳкомлар жорийсини тақиқлади, вақф ерларини давлат ихтиёрига олди, мадрасаларни, эски ва янги усулдаги жаид мактабларини ёпди. Оқибатда халқ озодлик учун болшевикларга қарши уюшиб оёққа турди. Бундан қўрқиб, Совет ҳукумати 1922 – 1923 йиллардан вақф ерларини маориф шўъбаси ихтиёрига берди, шарият маҳкамалари очилишига, мактабларда дин илми ўқитилишига руҳсат берди, ер-сув ислоҳоти тўхтатилди. Лекин бу компаниялар Россиянинг ўзида бундан ҳам аёвсиз равишда олиб борилган эди.

² Валинеъмат – бу ерда Сталин назарда тугиляпти.

³ Оёқ хизмати – чалмоқ, тўсиқ бўлмоқ.

⁴ Расми кушод – очилиш маросими.

⁵ Калинин М. И. – СССР МИК раиси.

⁶ Мутаассиб – динга кўр-кўрона берилувчи, фанат.

силлиқлик билан юқдиришқа ҳаракат қилингиз. Русия шароитидан тамоман бошқа бўлган бир муҳитда жуда нозик масъулиятни ўтагучи қаҳрамонлар эканингизни унутмангиз!» деди.

Бу улуғ раҳбар Шарққа келмай туриб, мундаги таассуб билан ғойибона ҳисоблашар, биз шогирдларига энг маъқул ва хассос¹ васиятини сўзлар эди. Бу васият умуман Шарқ халқларида кўрилган ҳалиги хусусиятни яхши билганликдан ва мавзу ниҳоятда эҳтиёткор иш кўришни талаб қилганликдан сўзланар эди. Агар бизнинг кўҳна адибимиз бўлган Ғози катта раҳбарнинг ҳалиги васиятига қулоқ солмаганда ҳам ўткан йиллардагина номозини ўқуб, рўзасини тутиб юргучи ва матбуот орқалиқ ҳамду наът тарқатқучи – ўзидан ўрнак олса «Салласига яраша ақли ҳам бор экан» деб, катта-кичик баракалла ўқур эди.

Раҳбарнинг сўзи: Русия шароити бошқа, сизники бошқа бўлиб турган бир замонда икки асрлик маданият эгаси «Безбожник»ка² тақлид қилиш «Бутим йиртилиб ўламан» дейишдир. Йигирма беш йиллик тажриба эгаси ва элли йиллик маданият соҳиби бўлган «Мулла Насриддин»³ тўғрисида маним фикримни сўраш, яна рухсат бермасангиз ҳам ҳамоқатдир. Ўзим кўрмаган, билмаган ноошно бир ўлканинг чўпига ҳам кўр-кўрона тақлиддан ҳазар қиламан, ўртоқ!

Жулқунбой.

«Қизил Ўзбекистон» – 1925 йил, 25 август, 208-сон.

ЎЖАР КЎР

Қалам қўлимда, лекин нима учундир, бир неча галдан бери равон кетмайдир... Кимдандир нафратланиб, қайси бир жанасдан⁴ ҳуруккандек бўладир... Ҳурукма, дейман, лекин ул ҳамон йўлда тезак кўрган арғумоқдек чимирилиб буриладир... Оёқи остидаги тезакни босиб, янчиб ўтмакка унамайдир. Эҳтимолки, унинг бу ҳоли ахлатни босадурган оёқини ҳайф билгани учундир!⁵

¹ Хассос – сезгир.

² «Безбожник» – 1922 – 1941 йилларда Москвада чиққан «Худосизлар» атеистик газетаси ва 1925 – 1941 йилларда чиққан журнали, бу ерда Русияда матбуотнинг пайдо бўлган вақти назарда тутиляпти.

³ «Мулла Насриддин» – 1907 – 1932 йилларда Озарбайжонда чиққан сатирик журнал. Кейинчалик «Кирпи» деб номланган.

⁴ Жанас – тезак.

⁵ Ҳақиқатан ҳам, насли айри отлар тезакни ҳеч босмайди ёки устида ётмайди.

Арабларда «Аввал йўлдош танла, шундан сўнг йўлга туш!» мазмунида бир мақол бор.

Шунинг сингари йўлим тўғри ва хатарсиз бўлса ҳам, йўлдошнинг ўтача ифлосига йўлиқибман, яъни чаким¹ шалтоққа тушибдир... нима қилай?

«Қўшнинг кўр бўлса, кўзингни қис!» мазмунига амал қилмай чора борми?

Ҳақиқатан, қўшним кўрдир. Ўзи илғарига бир одим боса олмаганидек, етакка ҳам унамайдир, яъни халқ айтканча кўрларнинг ўжаридир². Унатмоқ мақсадида «Ҳой, қори ака! Ўлтурған жойинғиз жуда ифлос, бир икки қадам берига юритиб келай!» десангиз, тагидаги ифлосидан олиб сизга ва девор-тошга чангал-чангал отадир ва катта-кичикни ҳаммом боришига мажбур қиладир. Ўзи бўкиб ўлтура берса биз ўзиники ўзига ҳалол дер эдиг-а, бироқ бошқаларни бетаҳорат қилгани ёмон, бу сўқирнинг!

«Шаллақи ким?» деб Ғози Юнус 211-нчи сондағи, билмадим, нима номасида менга савол ташлайдир. Мен камоли эхтиром билан жавоб бераманки, «Шаллақи – сиз!» Чунки шаллақининг шохи ва ёким узун шалпанғ қулоғи бўлмайдир. Сиз ўзинғизда шох ва шалпанғ қулоқ ахтара кўрманг! Агар билишка ҳавасингиз бўлса «Шаллақи» деб халқ ўртасида машҳур бўлган сизнинг уруғингизда кўрилган хусусиятлар қуйидағича:

1) даъвода асоссизлик;

2) таги йўқ челаққа сув тўлдириш;

3) мақсад, бир ҳақиқатни майдонга ташлаш эмас, балки қайси йўл билан бўлса ҳам шу ҳақиқатнинг устига таппи қалаш ва шу уч чоралар орқасида юракни мустамлака ҳолига қўйган обрў ва кимсан – фалончиликларнинг шоирона кайфига ҳалал бермаслик. Мана, шаллақининг илмий таърифи шулдир. Ғози Юнус агар бу таърифга бовар қилмай «Шаллақи» аталишдан нозланса, шу 211-нчи сондағи менга берган иккинчи жавобиғаёқ ўзи инсоф қилиб (инсофи бормикан, тавба!) бир кўз ташласин.

Жулқунбойнинг шахси устида (танқиди устида эмас, чунки меним ёзганларим танқид эмас эмиш!) тиши ўтмаса ҳам талайгина қуруқ суяк ғажибдир, лекин Жулқунбойнинг асосий

¹ Чак – чек, ҳисса.

² Ўжар-худбин, ҳар бир ишни ўзи тилаганча юритмакчи бўлган киши. Ғарблиларча романтикага яқинлашиб келса ҳам, бироқ Оврўпо романтикларининг бизнинг ўжарча жоҳил бўлмайдилар (Муал.).

талабларига келганда, думини қайчи қилиб, ўзини араванинг тагига олибдир.¹

Ҳолбуки, унга ола-бўжи бўлиб кўринган Жулқунбойнинг танқиди Ғозининг қуруққина суяк мужиб, Тошканд билан Қашқар орасида тилини бир ярим қарич осилтириб чопишида эмас, балки «Муштум»нинг мавзуи, сўзда иқтисодсизлиги, тил билмас ғалчалиги ва бошқалари тўғрисида эдиким, «Қизил Ўзбекистон»нинг 193-нчи сони ўқуғучининг қўлидадир. Ўзини «Муштум»нинг бобойи калони эълон қилиб майдонга от сурган, садоқат ўрнига шахсият маржонидан² бўйинтумор осиб вирди нафсоният³, зикри шақоват⁴, оғиз очиши ёлғон ва махтанчоқлик бўлган Ғози Юнусдан жавоб куткан эди. Лекин ул чин раддия ва ёки таслим ўрнига унинг тувагини тўғриламақчи бўлган бир кишининг устига занжирини узмоқчи, ошнолик алоқасини бузмоқчи бўладир.

«Қуруққина уйимга ўт, кўзимга чўп тушди!», деб дод-фарёд қилиш билан ҳалол луқмани бу ерда қўйиб, тоғдаги машоққа бесаранжом югуриш⁵ билан «Ғози Юнус»ликнинг тамтамроқ⁶ обрўсини сақлаш, ажобо мумкинмикин? Шу жаҳолат, шу сиёсий ва адабий саводсизлик билан тумшуғини чўзиб қачонга-ча вовайлато ўқур экан, бу бечора? Ақллилар наздида, аҳли донишлар назарида уятсизларча афтига қора суртиб «Ололмайди кал!» рақсини адо эткучи во асафоки⁷, оғам Ғози Юнусдир!

Шу ўринда сизга «Юрт ичида шўра кўрсаткан олий»га⁸ оталарча бўлмаса ҳам, оғаларча бир кенгаш берай:

Ўзлари марҳамат қилгандек, кундан-кунга замон ўзгарадир, ишлар янгарадир. Ачасини кўйнагини кийиб чиққан Ғози Юнуслар катта-кичикдан жиртак оладирлар. Матбуот саҳифаси ва адабиёт саҳналаригагина эмас, ҳаётнинг ҳар бир соҳасига

¹ Бу қочирим ибора кўрқиб қочган итдан олиниб айтилади.

² Шахсият маржони – худбинлик.

³ Вирди нафсоният – иззатталаблик, манманлик.

⁴ Зикри шақоват – бадбахтлик.

⁵ Бу қочирим ибора «Қўлингдан келмайдиган ишга қўл урма» маъносида ишлатилади.

⁶ Тамтам – олифта, дабдаба.

⁷ Асафо – афсус, надомат.

⁸ Бу ибора яхши ишлар қолиб, ёмон ишлар билан шугулланувчи нодон одамларга нисбатан қўлланилади.

чурук-чорик, латта-путта ёзганлар раҳимсиз суратда супири-
либ, аксар кунлари жувоз ҳайдашга қоладир.

Сиз Ғози Юнус, ўзингиз иқрори шаръий қилганингизча, жаҳл тўрвангизни ҳар кимга амонат топшириб жаҳолат инти-
шорига¹ кўшиш² қилмангиз-да (чунки жаҳолатимиз Ғози тўрва
очмаса ҳам ҳадсиздир), култа³ соқолингизнинг, кекса мўйин-
гизнинг мулоҳазасини қилмай, савод мактабига кирингиз! Чун-
ки ёшлигида обакидандон шимиб, ақли тушдан кейин кирган
Ғози Юнусларга илм суви билан жаҳолат тўрвасини покизалаш
лаҳадгача фарздир!

Мен Ғозининг кечаги берган жавобини ўқуб, кайфланиб-
кайфланиб кулдим. Чунки бу кунги матбуотимиздаги чўлтоқ
супургилардан бири, ҳам биринчисининг жонлиқ характерис-
тикасини ҳам фақат бу мақола берар эди. Аммо сўкишдан, ри-
торика – маънисиз фасоҳатдан⁴ нарига ўта олмаган ўғри фазил-
латка қирғин келсин, дедим. Юқорида айтканимдек, ҳақиқатан
чаким шалтоққа тушкан эди. Чунки мен ораға ташлаган асли
масала Ғози Юнуснинг алдар халтасига тушиб кеткан, орада
маълумингиз ранги ўчиб, қони қочқан бир сиймо – Ғози Юнус
қўлида ўқлоғиси билан юрар эди. – Ҳой, – дедим, – ҳали ҳам
бузоғингиз⁵ топилмадимми, эгачи? – дедим.

Бузоқ йўқотиб, қўлиға ўқлоғи ушлаб кўчага чиқган Ғози
Юнусда юмишим йўқ. Сиз ўқуғучи мендан умид тута кўр-
мангки, Ғозининг йўқолган бузоғининг шаънига бирма-бир
марсия ёзар, деб. Ёзмайман. Нега десангиз, мен бу боққа фақат
бир кинначи сифатида кирган эдимки, бузоқ йўқотқан эгачим
ўқлоғи кўтариб қаршилади. Бу боғнинг холис эмчи сўзига ту-
шинадирган йигитлари бордир-ку, ахир!

Ғози Юнус бир ўринда ҳақиқатка томон эшикнинг тирқи-
шидан қарағандек бўлиб, Тошканд билан Қашқарнинг фарқиға
бориб келадир. Агарда ул Қашқар каби Тошканд билан Ўзбекис-
тоннинг ўзга гўшаларини ҳам чақишдира бошласа эди, тоқчада

¹ Интишор – ёйилиш.

² Кўшиш – ҳаракат.

³ Култа – хотинларнинг бу кунда истеъмолдан қолган бош кийимлари.
(Муал.).

⁴ Риторика – фасоҳат, чиройли сўзлаш.

⁵ Бузоқ – бу қочирим ибора мақсад, масала, калаванинг учи маъносига.

хатна муомаласини кутиб ўлтурғучи болалар «Чил-чил...» ғазалини ўқуб юборар эдилар¹.

Аммо Ғози типирчилайдир. Айби йўқ, бул ҳам қолсин, ўқумай таббатка тушкан² охундимиз елмай-югурмай мактаб масаласига ҳам сўнақайсиз чўмични уриб оладирлар. Шу вақт афти-башарага бир қараб олсангиз, гўё айтарсиз, қайси боғнинг гули ва қайси чаманнинг булбули экан бу зот, деб.

Мактаб қайғисини егучи бу педагог, бу мутафаккир шу ўзи кундан-кунга интибоҳини кўриб турған мактабларимизнинг маъсум болалариға ва қизлариға кечаги 15-нчи сон «Муштум» орқалиқ нимани ҳадя қилди экан? «Муштум»ни таъқиб қилиб борған мактабларимиздаги маъсум болалар, фаришта қизчаларнинг ҳолиға раҳм ва шафқат борми сира?

Бу мулоҳазасиз бадмастнинг гўдаклар ҳуқуқини поймол, ахлоқини халалдор³ қилиши ўзининг банголуд⁴ миясига сиғмаса, яна айтаман, меним миямга сиғмайдир.

Ё Ғози! Бу андишасизликни қайси оғилдан ўргандингиз ва биз буни сиз айткан интибоҳнинг қайси қисмига қўшайлиқ? Ёки сиз бундай мулоҳазасизликлардан воз кечкунингизча болаларни мактабдан олуб, уйига қамаб қўяйлиқми? Журналда болалар саҳифаси очқан гўдакларни «Муштум» шериги қилған Ғозининг андишасига таппи қаландими, ажабо?!

Уят, Ғози Юнус! Маъсум гўдакларнинг, фаришта қизчаларнинг уволи, лаънати ва нафрати сизга бўлсин, Ғози Юнус!

Мен сизни ўткан мақоламда мулоҳазасиз кўр муқаллид, деган эдим. Бу ўринда яна сизни «Ўжар кўр!» дейман. Чунки бу расмни Русияда чиқиб турған баъзи бир адабсиз журналларга тақлидан олғансиз. Ҳолбуки, ўша сиз тақлид қилған журналларнинг сизга ўхшаш алоҳида ўқуғучилари бўлиб, мактаб эшигидан киргизиш мамнуъ⁵ бўлганидек, оила усталиға ҳам ўйланиб қўйиладир.⁶

¹ Илгари Тошкентда хатна тўйида болалар уйни тўлдириб, токчаларга ҳам ўтириб олиб бола хатна бўлган замони «Чил-чил ҳасса» деб бақриб ўз хурсандчиликларини билдираб эдилар.

² Таббат – Қуръони Каримнинг 110-«Наср» сураси. Таълимда олдин «Муаллими соний», «Тажвид» дарсларидан сўнг Қуръон ўқишга тушилади, бу ибора ўқимай иш бошига чиқиб олганлардан киноядир.

³ Халал – нуқсон, айб.

⁴ Банголуд – банг аралашган; булғанган.

⁵ Мамнуъ – ман этилган.

⁶ Журналнинг шу сонидида уятсиз сурат чоп этилган эди.

Таассуфки, сиз ўз қўлингиз билан мактабларга «Муштум» улашиб изҳори фазл қиласиз ва оғилхона ахлоқингизни гўдаклар орасига тарқатасиз!

Сиз айткан интибоҳ шу бўлдимиз? «Муштум»ни чиқариш учун чеккан заҳматларингиз ва Аюби собирман, деб қилган даъволарингиз шунинг учунми эди? Ҳайф сизга, Ғози Юнус! Нафрат сиздек адиби шаҳирга¹!

Мени кўпроқ тадрижчиликда² айблайсиз. Очиб айтай: маълум масалада мен тадрижчи! Қўлингиздан нима келади? Ҳолбуки Шарқ бешигида катта бўлган бу кунги адиби шаҳир Ғози Юнуснинг ҳамма умри ҳам тадриждан иборатдир: онаси туғди, ноғорачи келди, чўзма чалпак қилинди, ўсди. Мадрасага кирди, мияси таассуб похоли билан тўлди, ниҳоят, ўзи айткандек, мундан ўн икки йиллар илгари фикрида бир ўзгариш пайдо бўлиб, муашшахлар³ ёзди, муашшахдан ўтиб, «Ишчилар дунёси» деган сиёсий журнални⁴ чиқарди, турмага тушиб Худога зори ва тазарруъ қилди ва ўзи айтканча, босмачиларга қарши нашриётда бўлинди ва охирда бу кунги думбул ҳолатка келиб тўхтади. Мана бу ҳолни тадриж деб айтадилар.

Янги табиат бўлса ҳам⁵ бизнинг барча кишиларни Ғози ҳолида кўргим келар эди-я, бироқ буни мен кўрган ҳақиқат майдонидан топиш қийиндир. Орада «Ҳарким Ғози Юнус бўла берса подани ким боқадир», деган эски ҳақиқат ҳамон ҳукм сурадир. Ғози Юнус йўлидан бориб, ҳақиқатка эришмак менимча, бир хўлёдир⁶. Ҳақиқат эса халқнинг биринчи бир мартабада иқтисодини тузатиш, ундан сўнг чин маърифат бериш, ҳам шулар асосига бошқа масалаларни қўйишдадир. Ҳолбуки, Ғози Юнус ўзи сузишни билмаса ҳам, сузишқа ҳаваскор кишига ўхшайдирким, иштонидан чиқарган дўмбирасига ишониб кўл ичида оёқи кўкдан келган бир йигитнинг ҳолини кўрганим бор.

¹ Шаҳир – машҳур.

² Тадриж – табиат ва жамият ҳодисаларининг даражама-даража ривожланиш усули, эволюция.

³ Муашшах – байт ёки мисра бошидаги ҳарфларни тартиблаганда кишининг исми ҳосил бўладиган ғазал.

⁴ «Ишчилар дунёси» журнали 1918 йил 18 январдан бошлаб Тошкентда чиққан, олти-етти сони чиқиб тўхтаган.

⁵ Янги табиат – коммунист, болшевик.

⁶ Хўлё – фақат хаёлда, тасаввурда зоҳир бўладиган, аслида йўқ нарса.

Тўрт йилдирким, янги иқтисодий сиёсатда яшаймиз, ҳам шу асосда кундан-кунга маълум мақсадга яқинлаша борамиз. Нега биз отни қамчилаб борган жойда тўсатдан бир неча қадам кейинга қайтдик?

Фикри салимингизча, бунга нима маъно берилсин? Ҳолбуки бизнинг ўлкалардаги маълум кураш¹ НЭП тадрижидан ҳам нозикроқ бир масала экани майдондадир.

Яна мисол учун ўз ҳаётингиздан олиб бир намуна: ўз оилангиздаги оғаларингиз, укаларингиз, эгачи-сингилларингиз ва онангиз сизнинг қарамоғингизда ва ишоратингизда эди. Нега шу оиладан қувланмоққа, болта таҳдиди остида қолмоққа мажбур бўлдингиз? Чунки пўстак ақлингизни мой босиб, биздаги бу кучлик таассубни ҳечка санаган, асосни маърифатдан эмас, сафсата ва оғзи бузуқликдан бошлаган эдингиз. Бас, Ғозининг вужуди ҳақиқатдан ва андишадан иборат бўлса, шу ҳақиқатка барчадан ҳам яқин турган унинг оила можароси нимадандир? Нега ўзига енг бўлмаган шаллақи ўзгага бўй бўлмоқчи бўладир?

Халқдаги таассубни ўрганиш учун ҳар ким ўз оиласига ва яқинлариға кўз ташласин, халқ ижтимоий шу оилалардан уюшканидек, унинг руҳий ҳолларини ҳам шундан ўрганиш қулайдир. Лекин бизнинг «Муштум»фуруш оғамиз ичдан кесилишга² маст бўлиб, ўзи онглаб етмаган масала устида ҳўл кириб, қурут чиқади. Рахбар «Силлиқлик билан юқдирингиз!» деб васият қилганда, кўзини кўр, қулоғини қар қилиб дағаллик кўчасига киради. Лоақал, ўз бошидан кечирган можароларидан ҳам ҳисса ололмайди, бу ўжар!

Ғозининг яна бир асоси «Ҳозирча мулоҳаза керак бўлса, ўн йилдан сўнг нима қиласан?» мазмунидаги аблаҳона бир саволдир.

– Ўзинг марксистхўммисан³ Ғози? Ёки таққан шопу шолопларинг эл кўрсин учунми? Вой, сани ўша одам суратига қўйиб бежагандан ўргулай! Ман ҳам сандан сўрайин-чи: ўн йилдан сўнг НЭП нима бўлар экан-а?! Жаҳл тўрвангдан бир сўраб қара-чи, иши бузуқ!

¹ Маълум кураш – бу ерда Туркистон ўлкасида хукм сураётган саводсизлик, маърифатсизлик, жаҳолат назарда тутиляпти.

² Ичдан кесилиш – ғурурланиш.

³ Хўм – хумса, хунаса.

Сўзни яна чўзмоққа фурсатим йўқ, чунки айтиладурган гаплар безнамо бир ўжарга, олиптанамо бир кижрга¹ эмасми? Аммо сўз охирида ўртоқ Ғозига қиладурган бир тавсиям бор:

Табъи салимингиздан² чиқиб кисаи ҳимматингиз билан босмачиларга қарши нашр этилган асари ночизонангиз³ хусусида матбуотда бир изоҳ бериб ўтмак муддаосида юрганингизни эшитиб, кўб хурсанд бўлдим. Башарти фурсатингиз кифоя қилса, тахти таҳрирингиздан чиқиб босмачиларга эмас, ўзингиз билган яна бир расмий идорага қарши нашр этилган «Ишчилар дунёси» отлиқ яна бир маблағингиз⁴ бор. Ана шунда ҳам баъзи бир изоҳқа муҳтож мақолаларингиз йўқ эмас. Сўрайманки, шу тўғрида ҳам бир нарса деб қўйингиз! (Тавба қиласизми, тонализми майли-да, ишқилиб) сизга эхтироми том билан:

Жулқунбой.

«Қизил Ўзбекистон», 1925 йил, 6 сентябр, 218-сон.⁵

ЧЎЛПОННИНГ «ТОНГ СИРЛАРИ» ШЕЪРИЙ ТЎПЛАМИГА СЎЗБОШИ

Баъзи бир ўртоқлар Чўлпонни йиғлоқ деб, айбситадирлар. Балки ҳақлари ҳам бордир. Чунки унинг:

*Чечаклар ўскуси кўз ёшларимдан,
Бўғинлар унгуси ўйлашларимдан... –*

деб ҳасратланиши бизнинг кўз ўнгимизда «йиғлоқ» бир шоирни гавдаландирадир. Бироқ, шоир шу тўккан кўз ёшларидан чечаклар ўсдирмоқчи бўлмаса эди, биз ҳам унинг муътаризлари⁶ қаторига кирган бўлар эдик.

¹ Кижр – кучи етмаса ҳам кишига ёпишгучи дуварак одам (*Муал.*).

² Табъи салим – пок қўнғил.

³ Асари ночизона – арзимас асар.

⁴ Маблағ – бойлик.

⁵ Муҳтарам ўқувчи, сиз бу икки мунаққиднинг назарий мунозараларини ўқиб чиқдингиз, гарчи унда баъзан улар ўзаро шахсият доирасида ҳам сўз қотган бўлсалар-да, лекин уларнинг даъво қилиб чиққан сархил мақсади – адабий-назарий, маданий-маърифий ва ижтимоий-сиёсий масалалар биз хушёр ўқувчиларнинг мезон назаримиздан қочмаслиги лозим. Зотан, улар то умрларининг охирига қадар моддий эмас, маънавий-ғоявий дўст бўлиб қолган эдилар. Буни Ҳабибулла Қодирийнинг ва Ғози Юнуснинг ўғиллари Тўлқин ака Юнусовнинг ёзган хотираларидан ҳам ўқиб билиш мумкин.

⁶ Муътариз – эътироз қилувчи.

Анқов таъначилар шоирни ранжитишда мудовамат¹ қиладирлар, ҳатто: «Сен кўк шоири!» дегучилар ҳам бўлиб, чорасиз шоир уларга ўз ҳолидан очик жавоб беришка мажбур қоладир:

*Сиз дейсизким, мен кўкларни ўйлаймен,
Ер бетига сира назар солмаймен.
Янглишасиз: мен кўкларга беркинган
Ер қизидан хаёлимни олмаймен!..*

Ўктабр ўзгариши қора тунимизнинг тонгини отдирди эсада, бу мудҳиш кечнинг баднамо кўлагалари ҳамон шоирнинг юрагини титратдилар ва ул чор-ночор йиғлади... Шу йиғи орасида барқ уриб кўринган эрк куёши бу кўз ёшларидан «Чечаклар унгуси»ни сўзлади...

Менимча, «Тонг сирлари»да кўрилган кўз ёшларининг сири шудир. Шу қисқа жумлада ўқуғучини бу кунги Чўлпон билан танишдира олган бўлсам, ўзимни бахтлиқ санар эдим.

Жулқунбой.

Тошканд, 1925 йил, 6 сентябр.

ИБИ, АҲМАҚ БЎЛЛИНГ-ЧИ?

Кулгулук

Бир одам бор: эртаю кеч босқон билан курашадир. Бурнининг катаги ва қулоғининг жимжимаси ҳамишаликка қоракуюдан сурма қўйган. Яъни, касби темирчилик. Илгарилари шу темирчи билан жуда қалин оғайни бўлсақ ҳам бу кунларда орамизга чўп тушкан. Зеро, ул тожик, мен ўзбек. «Овози тожик»нинг таъбирича, мен – тожик мактаблариға ўзбек тилини зўраки ва мажбурий равишда киргизгучи золимларнинг ўғли, ул бўлса, зўрланган, жабрланган мазлум тожикларнинг боласи! «Овози тожик»нинг тилагича адоватимиз мана шу йўсин табиий равишда ҳўкизнинг шохидек ўсиб чиқғандир.

Кечирасиз, ўқуғучи. Бандангиздан шу ўринда тарикдеккина ёлғончилик кечти. Зеро, мадрасада сиғайи муболагани² кўп ўқуғанман. Ҳалиги темирчи тожикнинг менга адовати йўқ, аммо сизга таърифини қилганим ҳўкизнинг шохи фақат мендагина ўскан эди.

¹ Мудовамат – давом эттириш.

² Орттирма даража.

Шунинг учун фақат менгина темирчини кўрганда қовоғимнинг тўқимини солиб, тумшугимни бир ярим қарич осилтириб ўтар ва саломига жавоб бермас эдим. Тунови кун ишсиз кишига эрмак, деб йўл устида латта чайнаб ўлтурган эдим. Орқамдан биров келиб туртади... Қарасам, ўша темирчи тожик:

– Ассаломалайким!

Зардам қайнаб, алик ўрнига оғзимга шу гап келибдир:

– Нима қилардинг?

Тожик бу муомаламга ҳайрон қолди:

– Иби, жинни бўллинг-чи!

– Ҳа, жинни бўлдим.

– Иби, жинники бўлибсан, – деди тожик, – нега бизга айтмадинг?!

– Домлангга ҳожатим йўқ! – дедим.

– Иби, иби! – деди темирчи, – Ахи биз мулло Қурбиники боқиб тўхтабмиз. Паланатингни нимага фойдаси тегсин? Акунки, сан жинни бўллинг, беҳуда вақтда Самарқанд қочиб кетди-чи? Оташ аробасига пақаринг бўлмаса, баҳудо ман берай!

Кўрдимки, тожикнинг сўзи юракдан, етмаса ёнчиғини ҳам ковлайдир:

– Тўғрисини айтайми, оғайни, – дедим, – ҳар қанча меҳрибончилигинг бўлса, тожикка қил, мен бўлсам домлахўжани ўзбекдан кутай.

– Иби, иби. Замон охир бўлли-чи?

– Замон охир бўлмаса ҳам, – дедим мен, – кечаги «Овози тожик»да¹ сенинг одамларингдан биттаси худди қиёмат қилиб юборди!

– Иби, сан ҳам аҳмақ бўллинг-чи?

– Аҳмоқ бўлмасам ҳам, биздаги «Кўшнинг кўр бўлса, кўзингни қис!» мақолига бўйинсундим.

Тожик мендан жуда ранжиган эди. Тепинди, гижинди, сўкинди, нос отди ва оғзида носи билан сўради:

– Шу гапка аниқ хафа бўллинг?

– Хафа бўлмайдурган гапми?!

– Ҳай, хафа бўлибсан, – деди тожик. – Некалай пошшонинг вақтига, мусулмонободнинг вақтига, ана боринг-ки, беш юз йилга сиз ўзбакларнинг домуллолари мактабларга, бо яна

¹ «Овози тожик» – 1924 – 1931 йилларда Самарқандда чиққан газета. «Совет Тожикистони» газетасининг дастлабки номи.

мадрасаларга тожик тилига дарс айта эканлар. Бо ана шу ерга қандай чикин сиёсат бор экан? Анаки шу инқилоб бўлли, мактаблар очилли, ўзбак тилига китоблар ёзилли, анаки шу бизнинг тожик болаларга янги китоб йўқ бўлли. Анаки бу ерга мажбурият бор эди. Зўраки йўқ эди. Шуники фаҳмига бормайсан, сан кўб аҳмақчи одамсан!

– Аҳмақчи мен эмас, оғзингга қараб гапир! – дедим.

– Ҳай, аҳмақчиларнинг сўзига бовар қилиб, ўртоғингдан юз ўгирди қиласан?

– Нима бўлса ҳам кишига оғир-да, Мамашариф! – дедим. Ўртоғимнинг оти Мамашариф эди.

– Сан тангла¹ шундайчикин дарди ҳарина² газатчиларнинг лофини, – деди Мамашариф. – Ахи, сан занбалчи, ман темирчи, бо яна бизга киначи даркор? Агарда даркор бошад лофни газатчилар урсин, адоват донасини аҳмақчилар сочсин! Бизга чи? Ахи, биз беш юз йилки, жур бизнинг тўконга, манки сан аблаҳқа бир наботчой қилиб берай, сан ичиб «ҳу» айткин!..

Бир-биримизга бўлган ҳурматимиз эски ҳолига қайтди. Баробар юришиб, кўкчойга кетдик. Кинани Мамашариф айткандек, мен ҳам аҳмақчиларнинг ўзига ҳавола қилдим.

Ёзғучиси: Жулқунбой.

«Ер юзи» журнали, 1925 йил, 29 ноябр, 2-сон.

БЎЛСУН – БЎЛМАСУН

Бешёғоч «Ўлка намуна иш мактаби»да ўқуғучи Иноқбой инимиз янги йилга бағишлаб идорамизга ёзган тилагида:

«Тилидан дабба бўлган ёшларимиз: «ни» ўрнига «нинг» ишлатиб, «ни» бечорани ғариблатиб, бу йил ҳам «нинг-нинг»лашиб қолсинлар. Ундан кейин баъзи «мужик юткан» ўрисларимиз: «ҳам» ўрнига «и» ишлатиб мажлисларда «и-и»лашиб юрсинлар!» – дейди.

Себзор даҳасидан ёзғучи Онбир номлиқ жиянимиз:

«Ўткан 25-нчи йил самовор – чойхоналарда Пучуққори ва Кучуққорилар патнус қўлда, мақсад пулда ханграша бериб бизни жуда безор қилдилар. Энди 26-нчи йил, албатта, шу эшакларни нўхталаб берсин!» – дейди.

¹ Тангла – ташла.

² Дарди ҳарина – бўлмағур гап.

Намангандан ёзғучи Хиракўз отлиғ набирамиз:

«Халча қори акамиз 26-нчи йилда ҳам Сардоба даҳа «Қўшчилар союзи»га аъзо бўлиш учун ва бўлиб олиб биронта бўш устолга миниш учун ариза беравуриб, миямизни қоқиб қўлимизга берсин!» – дейди.

Тошканд уязи, Полвон ариғдан ёзғучи ёш бўғин укамиз:

«Полвон ариғнинг имоми мулла Жўра Охун қори ўғли 26-нчи йилда ҳам эски кароматида давом этиб, қишлоғимизнинг туғмаган ёш хотинлариға ҳомила тарқата берсин ва бундақангги имоматни ташлаб, жар-журларда қочиб юрмасин сўраймиз!» – дейди.

Шерободдан (Сурхондарё) ёзғучи Санжар афандимиз:

«Биз ерлилашдиришдан, ерлилашдириш биздан зерикди. 26-нчи йилда шу бош оғриғидан оғиз очмасликка бир товушдан қарор қилайлиқ!» – деб кўбчиликни тартибга чақирадир.

САГУ талабаларидан Отахон Инагамов отлиғ бир мажхул:

«Эски шаҳар билан Янги шаҳар орасида шўлтиллаша бериб жуда шалтоғимиз бошимизга чиқиб кетди. 26-нчи йилда Янги шаҳар Камхўзи ўз хизматчилари қаторида бизга ҳам янги бино солиб берсин ва ёки эски бўшаган оғилхоналарға бизни жойлашдирсин!» – дейди.

Ўртоқ Инагамовга янги йил муносабати билан биз ҳам ўз тарафимиздан тилак билдирар эдикки: сиз ҳам Янги шаҳар оғилхонасиға жойлашиб олсангиз, шукронасиға фамилиянгишни Инъомов деб қўйинг ёки «Игнатов»га алишдиринг. Чунки Инагамовни ўқуганда кўнгилга «Янги чўқунган ўрусми?» – деган савол тушар экан.

Конимех районининг Бешработ бўлисидан ўртоқ Холис:

«Бешработ бўлисининг раиси Йўлдош Тўхта ўғлининг халққа қилган меҳрибончилиғи ва хотинларға босқинчилиғи кундан-кунға бола очиб борадир. Меҳрибончилик ва босқинчиликдан безори жон бўлган биз халқ аризамизни кўтариб ревкомға топширамиз. Ревком ишни текшириш учун жиноят қидириш шўъбасига ҳавола қиладир.

Гурраги бола очқан Йўлдошбой бўлса, бўйинини эгиб қидирув шўъбасининг бир жонивориға йиғлайдир. Раҳмдил жонивор бўлса, «Ҳозирча иш бизға келгунча йўқ, келса ўзим тўғрилаб юбораман!», дейдир. «26-нчи йилда шунақа тўғрилаб юборғучилар ҳам кўпайсин!» деб тилак билдирадир.

Самарқанддан ёзғучи пўчта-телеграф хизматчиси Лаллов ўртоқ:

«Эски шаҳар пўчта-телеграф мудирининг 26-нчи йилда ҳам бўш биноларни ўзининг Расидан келадирган хотунининг-опасининг-эрининг-эгачи синглисига, яъни шўрвасининг шўрвасига зайнит қилиб қўйиб, биз хизматчиларни уйсиз очик ҳавода сарсон қилаберсин, зеро, бу ҳам нияти газотка¹ қўшиладир!», дейди.

Аммо биз фақирул-ҳақир жомеъул-ҳикоят² «бўлсун-бўлмасун» ўз тарафимиздан шу тилакларни билдирамизки, 26-нчи йилда театруларимизнинг қолган-қутқанига ҳам ўт тушиб ёниб кетсин, артистларимизга вабо тегсин, сиёсийларимиз орасида гуруппабозлик яна бош кўтарсин, шаҳарларимиз вайрон, қишлоқларимиз ер билан яксон бўлсин, мактабларимиз ёпилиб қорихоналар очилсин, ерларимиз бадрақлар орасида парча-парча бўлсин. Мулкдорларимиз тоғу тошларга ҳижрат қилсин, тўнғузлар боқсин, матбуотимизнинг тутуруғи бўлмасин, аммо саҳифаси саксонга етсин. Турғунбой яхши десин, камиссия кўзини юмиб туриб ёмон десин, қовунлар етилмай узилсин, нафсониятчилар³ аптидан бузилсин, яхшилар кетсин, ёмонлар яшасин!

Мен кўтардим билагимни, Тангри берсин тилагимни, омин!

Овсар.

«Муштум», 1926 йил, 1 январ, 24-сон, 2-3 бет.

БУРУН ВА ҲОЗИР

Қаламкашлар ҳаётидан

Ҳар бир замоннинг ўз олдиға оч девоналари, дамбалсиз⁴ шармандалари бўлганидек, иккинчи томонда шаҳзода ва киромандалари⁵ ҳам бўладир.

Бизнинг ҳозирги кунимизда аксар мисолни ўз касбимиздан олсақ мухбирлар борки, бир-икки сўм оладирган ғонорари (қалам ҳақиси) учун эртадан кечкача идорадан идорага, чуқурдан чуқурга тушиб, итдек ҳориб, ўша пешона териси бўлган уч ярим пақирни ҳам жанжал ва оворагарчиликсиз ололмайди. Ёзғучиларимиз борки, эртаю кеч матбааларнинг

¹ Нияти газот – жиҳод; бу ерда миллатчилик демоқчи.

² Жомеул-ҳикоят – ҳикояларни жамловчи.

³ Нафсониятчи – манфаатпараст.

⁴ Иштонсиз.

⁵ Кироманда – азиз, иззатли.

тақ-туқи, кўрғошинларнинг захри, бахтсизликнинг қаҳри остида ишлаб, кези келганда нон деб, кесак тишлайдирлар ва идоралар марҳаматидан ҳар ўн беш кунда белларига тугиб берилган беш-ўн тангани ҳам кўпинча уйга еткунча йўлда тушуриб қўядирлар. Одамлар борки, мўйлабини бураб, қорнини силаб, хузур ва ҳаловат деганингни икки ямлаб бир ютқани ҳолда яна ойиға фалонча червонни белига туфлаб тугадир.

Бу ўринда ёзган гапларимизнинг муносабати шунга боғлиқдирким, идорамизга наманганлик «Ғиқ»¹ рафиқимиз ўткан асрнинг Қўқон шоирларидан марҳум Абдураззоқ девонанинг² ўз асрининг шахзодасига салла сўраб ёзган бир парча туталини юбориб, «Шуни журналингизга боссангиз экан, аслидан кўчириб юбордим» дейдир. Биз тутални ўқуб чиқдиқ ва бобомиз девона марҳумнинг фожиъаси кўз ўнгимизда гавдаланди.

Бечора бобо муҳтож ва шу эҳтиёж бахтсиз бобони «девона» ясаган. Меҳнаткаш елкасида кун кўргучи «бахтлилар» шоирнинг муҳтожлигидан истиъфода қилиб, унинг талантини ўз кайфларига, эрмакларига қурол қилганлар ва ўзини «девона»лар қаториға киритканлар. Уларнинг арзимаган инъомлари ва эҳсонлари учун кўрингиз бечора бобо нималарни ёзадир:

«Саййидим, тожисарим, нуктарасим, аҳди қадим бандага бир салла карам қилган эдилар, магарам хотири ашрафларидан маҳв ўлуб кеткан учун ёди муборакка солай деб, баҳри тавил³ айладим иншо:

Маликаи доди расо, муҳташамо, онглаки, калламдаги саллам титилиб, қиймаю парча қийилиб, илма улоқ, лахлаху равзан, кўзанинг тешиги, угра ювук, бурда чувик, кўхна кафандек чириган, эски ямоқ солғали бўлмас, ярамас ҳам сузук, афсурда тугун, зўрға турган, куя урган, чириги хўрда надомат, ипи чандима чилтари гадодек ўралиб, балки юзу бошимға тушиб, суфра-сочуғдек осилиб, бу эрта-ю кеч боди сабо қиладир. Нолаю фарёд ила қулоғимға уриб наъраи ҳайдар урушиб, қичкиришуларким, бориб ҳазрати шахзодага арз эт, йўқ эса энди

¹ «Ғиқ» – адиб ва муҳбир Рафиқ Мўминнинг таҳаллуси.

² Абдураззоқ девона – Абдураззоқ Бимий, халқ шоири, Фарғонанинг Ойим кишлоғида 1917 йил вафот этган.

³ Баҳри тавил – узун дарё демақдир, газалнинг бу вазнида жуда кам шоир ёзган.

сани хар қиламиз, елкангда самоълар тепишиб жаҳр қиламиз, охири басар қиламиз, деб ҳама он турфа тумав айлади, бизни бу сабабдан ҳамаи сурати аҳволни умидгаҳим меҳри ваҳим хизматиға равшан этурман. Масалан, рўдаи чиркин монанди лўлийи ҳаромзодаи шовқунчийи биров каби йиртиқ кафан, кўҳна ватан, диққи расандин қутилиб, эски дасторларин ёки анинг харжини марҳамат айлаб, карамингиз етишиб, сўнгра халос этмасалар, уч йилги жанас рўда фалокат зададин қутилмас киши асло!»

Шаҳзоданинг эски салласини сўраб, баҳри тавил иншо қилган Абдураззоқ девонанинг ҳоли билан бу кунги «девонала-римиз» орасида бўлса озгина фарқ бордир. Ул ҳам Шўролар ҳукуматининг кейинги «девоналар» турмишини тузатиш ниятидалиги.

Шилғай.

«Муштум» – 1926 йил, 1 январ, 24-сон, 10-бет.

26-НЧИ ЙИЛДА КУЛДИРГУЧИЛАРИМИЗ

Жиддий

Адабиёт дунёсида икки турлик танқид бор; жиддий танқид ва ҳажвий танқид. Жиддий танқид ўзининг кузаткан нишонаси устида ўзгаришлар ясаса ҳам аммо кўпинча авомга мажхулроқ бўлиб ўтадир. Айтиш мумкинки, жиддий танқид баҳс қилинган масаланинг ўз аҳлига, яъни юқори табақа – зиёлиларга маҳсус кабидир. Ундан сўнг жиддий танқид турмушнинг ҳар бир бурчакига кириб юриш учун ҳам таназзул¹ этолмайдир. Бу жиҳат билан қаралса-да, у оммавийлик хусусиятидан йироқдир.

Танқиднинг иккинчи хили бўлган ҳажвийни (сатира маъноси билан) оммавий дейилса бўладир. Чунки кулки танқид-турмуш бўлиб учқучи бургутдир. Ҳаёт шароитига ярамаган заиф, қизғанч², манфур, музир³ ва шунинг сингари унсурлар унга емдир.

Ҳажвий танқид авомнинг руҳига яқин ва унинг ҳис эткан, аммо ифода қила олмаган масалаларига таржимондир.

¹ Таназзул – тушмоқ, кирмоқ.

² Қизғанч – аянчли.

³ Музир – зарарли.

Хулоса, ҳажвий танқиднинг табиъатидаги кулгулук унсури авомнинг маҳбуби, тагин тўғриси, унинг ўз ижодидир.

Бир миллатнинг ҳар бир соҳада туткан мавқеъи маданиятидаги даражасига, яъни савиясига қараб ҳукм қилинса ҳам, аммо ҳажвиётдаги даражаси бунга қарамайди. Миллатнинг кулгулик даҳоси аксар ўшал қавмнинг интибоҳ¹ тарихининг қалдирғочи бўлиб кўринади. Масалан, Италияда – Данте, Испанияда – Сервантес ва Россияда – Гоголлар каби. Чунки даҳоларни етиштиргучи бош омил бузуқ шароит эди.

Бизнинг кулгулигимизнинг ўз олдиға бир мунча тарихи бўлса ҳам, аммо янги ҳажвиётимиз ўзининг чин негизини ҳали сола олган эмас. Зеро, Ўктябр ижтимоий инқилобининг туртуғи бизни интибоҳ кўчасига томон уйқусиратти. Онадан туғма турлик соҳаларда иш кўра бошладик. Шунинг учун-да, биз бу кунги ҳажвиётимизда кескинлик кўролмаймиз, «Машраб» ва «Муштум» каби кулки мажмуаларимиз ҳажвиётда унча чуқурлаша олмайдилар. Бироқ шуни айтиш керакким, улар шу асоснинг кетмонини чопқучи ва истиқбол ҳажвқашларининг ундовчисидирлар. «Муштум» журналининг тўртинчи ёшқа қадам қўйиши муносабати билан унинг ёзишғучилари борасида бир неча сўз айтмақчиман. Яъни ҳозирғи ҳажвиётимизнинг тақдири кимлар қўлида ва уларнинг истиқболи қалай? Ўз мулоҳазамни айтиб ўтаман.

Юқорида айтганимиздек, биз «Муштум» ёзишғучилари ора-мизда ўткир кулки ижодчилари йўқ, ҳаммамиз ҳам ўз ҳоли-мизга яраша кулки тўқуймиз, жамият қитиғиға тўғрилаб қўл юбора олмаймиз.

Буни иқрор қилмасдан чора йўқ. Бироқ яхши хусусиятимиз шундаки, ҳар замон жамиятнинг қитиғини излаймиз, излашдан чарчамаймиз ва ўлтуриб қолмаймиз, масалан, мен ўзимнинг беш-ўн кунлик «Муштум» билан бўлган яқин алоқамда яхши ҳис этдим. Доимий ёзишғучиларимизнинг ўн беш кун илгари ёзгани билан ўн беш кун кейин ёзгани орасида қўб айирма бор.

Мисол учун, жумладан, ўртоқ «Тирмизак»ни олсақ, 18-нчи сонда ёзган хабари билан шу қўлингиздаги 24-нчи сонда босилган мақоласи орасида жуда катта фарқ борди. Умуман, ёзишғувчиларимизда кўрилган бу ҳол кулкулигимиз истиқболнинг хайрлик фолларидандир².

¹ Интибоҳ – уйғониш.

² Хайрлик фол – яхшиликка умид.

Ёзишгучиларимизнинг иккинчи яхши хусусиятлари шундаки, ёзган мақолаларини босилиш ва босилмасиға қарамайдирлар. Босилмади, деб умидсизланмасдан ёзишни давом этдира берадирлар. Бу ҳам уларнинг Ўз касбларидаги самимийликни ва дардни онглатадир. Узун сўзнинг қисқаси, биз ҳажвиётда кундан-кунга илгари борамиз. Бу соҳадаги муваффақиятимиз таъмин этилгандир.

«Муштум» журнали 26-нчи йилда қуйидаги кулдиргучиларимизга ишониб иш кўрса бўладир:

Мағзава, Меҳтарбод, Чафан (Ямоқчи), Бўрибой (Бахман), Бандиша, Мухбир (Марғилон Ёрмозоридан), Курум, Мурот, Дардманд, Иблис, Зарра, Ўш шапалоғи, Санжар, Эски кўрқоқ, Гурупабоз, Чалпак, Тирранча, Ачичақўқон, Ёзабилмас, Ё дўст ва бошқалар. Ёзгучилар ичида булардан бошқа аҳёнда бир ёзиб қўйса-да, аммо қалами умидлик бўлган ўртоқлар ҳам йўқ эмаслар.

Жулқунбой.

«Муштум», 26 йил, 1 январ, 24-сон, 10–11-бетлар.

ЙИҒИНДИ ГАПЛАР

Ўқуғучилар билан дардлашмаганимга қарийб бир ярим ой бўлди.

– Қайси бурчақда ухлаб қолдинг? – деб сўрама, жиян. Бу ўлкада нима кўб экан, ухлайдирган бурчақ ва унда ўмпайиб, тўмпайиб ухлағучи менга ўхшаш овсарлар! Мен сенга айтсам, ўзбекнинг ишчиси, деҳқони, маъорифи, маданияти, иқтисоди, шалтай-балтайи, хуллас, барчаси ҳам ухлайди. Аммо ўчоқбошини¹ холи топқан олақарғалар² бўлса, хўбам билган номаъқулчилигини қилаяпти! Қилаверсин, эгасига товоқ-қошиқ керак бўлса, ахир бир кун қатрон-патрон қилиб олар-ов, оғайни! Иш қилиб ўлмасдан баҳорга чиқиб олсақ бўпти... «Ўпса нетар, ювса кетар», деган экан ота-бобо.

Мен шу дунёдаги одамзоднинг куйди-пиштисини темир-такда қийнаб ўлдурсам дейман:

– Ерлилашдириш! Ўзбеклашдириш! Фалончининг виждонига куйдирги чиққанми? Ўлиб бўлдик-ку! (Тўнғиз кўпсанг йўқ дедимми!) Ярам янгиланди! Кўрчипқонимни кимнинг олдида

¹ Ўчоқбоши – ҳукумат.

² Олақарға – келгинди.

ёрай?! (Бувингни олдида ёр!) Маҳалламдан мунчаси ишсиз, фалончаси оч! (Оч бўлса кафанини ҳозирла!)

Кўчага чиқсанг кўринган кишидан эшитадирган сўзинг шу. Қулоғингга пахта тикмасанг, бошқа иложи йўқ!

– Вой ўша куйди-пиштини йиғиб, териб Эгам чақирсин!

Ҳали-ку бу оғзаки ғишғиша. Аммо кечаги кун газетда Охунбобоевдек¹ битта саркорингдан² ҳам феълим айнай ёзди. Ҳаммадан ҳам буники қизиқ. Маданглик³ маориф ходимчилари қурултойида маъруза ўқиб нима дейди, денг:

– «Жумҳуриятимизда ҳар 200 мурассаъ⁴ чақирим ерга, ёхуд ҳар 4909 одамга битта мактаб бор. Ёки ўқиш ёшида бўлган болаларнинг ҳар (эмас, хўтук) 979 тасига бир мактаб тўғри келади!»⁵

Ана бу мияси ачимаганнинг гапига қаранг энди! Худога шукр, қорнинг тўқ, қайғунг йўқ, бас, тинчкина фаройизхонлик⁶ қилмасдан оқсоқоллигингни қилаверсанг бўлмайдими, уста Йўлдош!

Тузик, чақирим-пақиримингга маним ҳам қаршилигим йўқ. Раҳматлик бўбой: «Саккиз чақирим⁷ бир тош бўлади, бир тошни яхши отинг бўлса бир соатда босасан», – деб айтар эди. Икки юз чақириминг... ҳисобнинг калласи минан 24 тош бўлса, ҳалигидек отинг чаман⁸ бўлмаса, бир қўниб эртасига туш чоғида аранг етиб борасан. Уловинг эшак бўлса-ку, ниятни сафарга қилиб, рўзангни баҳузур еявер!⁹

Гап қаерда эди, ҳали... ҳа, айтқандек ҳар беш минг одамга битта мактаб ёхуд 979 тагина уйида энасини зериктирган гўдакка биттагина эрмак тўгрисида эди.

Шу замонадаги баъзи одамларга ажаб ҳайрон қоламан. Бир минг болага битта мактаб бўлса нима-ю, ўн минггига битта

¹ Йўлдош Охунбобоев – Ўзбекистон ССР МИК раиси.

² Саркор – раҳбар.

³ Маданглик – маданий.

⁴ Мурассаъ – қийматли тошлар билан безалган, маърузачининг сўзида бу сўз мурабба (квадрат) деб берилган.

⁵ Йўлдош Охунбобоевнинг маърузаси «Қизил Ўзбекистон» газетасининг 1926 йил, 4 феврал, 29-сонида босилган.

⁶ Фаройизхонлик – ҳисобдонлик.

⁷ Чақирим – 1,06 километрга тенг узунлик ўлчови.

⁸ Чаман от – қирчанги, секин, юрадиган от ёки эшак.

⁹ Маълумки, сафардаги одам рўза тутмайди, рўзангни очавер, бари бир етиб боролмайсан, демоқчи.

тўғри келса, сен билан менга нима ҳасрат! Башарти муддао мирзабошиларни¹ кўпайтириб, идораларни ерлилашдириш бўлса азбаройи Ленин ва Маркс узаткан оёқингни йиғма²! Кўчага чиқсанг ҳар қадамда битта мирзабоши, ҳасратидан чанг бурқийди: иш йўқ, куч йўқ, ўн тўққузта ерлилашкан идорадан ҳафта ўтмай чиртинг-пиртинг қоғозини олибдир. Ростини айтсам, «Кул ўлмас, ризқи камимас» мақолини унча-мунча одам тўқиб ташламаган. Дарҳақиқат, ҳар беш мингига битта мактаб бўлса ҳам бечоралар йиғлаб, сиқтаб, яғирига кул сепиб, бир кунини кўраепти. Бунинг устига кун сайин таппа-таппа келиб турган бешик-белик ва кадр, ҳурматлик меҳмонларга ҳам сиррини бергани маълум эмас.³ Энди бир мингига битта мактаб тушкан ҳар беш мингнинг ҳўтуклари ҳам бир кунини кўриб кетар, деб ўйлаймиз. Битта-яримтанинг ўчоғига косов бўлар ёки отбоқарми, ахлат қоқарми, ишқилиб бир бало бўлар-ку! Бас, менга қолса, мундог майда гапларнинг қайғусини чекиш ҳеч арзимайдир.⁴

¹ Мирзабоши – бу ерда: хизматкор, малай маъносида.

² Оёқ йиғмаслик – йўлдан, ниятдан қайтмаслик.

³ Бу ерда чет эллардан ва марказдан келаётган меҳмонлар назарда тутиляпти.

⁴ Давлат беш шарув аппаратини, умуман, Туркистонда «Миллий жумхуриятлар» ҳаётини миллийлаштириш, ўзбеклаштириш – идора хат-хужжат ишларини ўзбек тилида юритиш, деганда, барча бошқарув аппаратини ерли аҳоли кўлига топшириш деган маъно тушунилади. 1919 йил 12 июлда РКП(б) МК Туркистон республикаларининг халқ комиссарларига «Ерли аҳолини кенг ва мутаносиб равишда давлат фаолиятига жалб этиш зарурлиги тўғрисида» жиддий фармойиш берган эди. РКП(б) МК бу масалани миллий жумхуриятлар тузилгандан сўнг, чет эллик меҳмонлар келиб миллий масалалар жумхуриятларда қандай ҳал этилаётганлигини кўриб, билиб кетаётганларидан сўнг қайта кўришга мажбур бўлди.

РКП(б) МК ўзининг 12-қурултойида ҳар бир жумхуриятда идора ишларини миллийлаштириш масаласини қайта кўради. 1924 йил 29 март сонида «Зарафшон» газетасининг муҳбири «Муштум», танқидинг ўринсиз» номли мақоласида шундай деб ёзиб ўтади: «Ҳозирги хўжалик ишларимизнинг тўқсон фоизини, балки кўпраги оврўполик ўртоқларнинг кўлидадир. Шу вақтгача буларнинг ораларида синфий аюрма масаласи кўзгалганини кўрмаймиз. Балки иш нуқтаи назаридан оддий кишилар бир тарафда турсун, хўжаюн ва оксуяклар кўюлгандир. Чунки улар ўзларининг мутахассисликлари орқасида куб вақт зарар ўрнига фойда ҳам бера олурлар...»

Халқ комиссариати қошида очилган ерлилаштириш комиссияси жойлардан синфий мансубияти, ижтимоий аҳолини текшириб, ўлка ва вилоят идораларига тажриба учун кўплаб кадрларни йиғиб жўнатадилар. Лекин бу тадбир ҳам самарасиз қолаётгани; юборилган кадрларнинг ҳеч бири лаёқат ва истеъдоди эътиборга олинмагани, бошқарма мудирлиги фаолиятини ўрганишга қўйилмай мухбирлик, кассирлик, қоғоз тикиш каби энг оддий ишлар билан овора бўлиб юрганлари ҳақида мухбирлар газета мақолаларида ёзиб ўтадилар. Болшевикларнинг бу тадбирларини Георгий Сафаров «Мустамлака инқилоби, Туркистон сабоқлари» (1921 й. М.) номли китобида «Мустамлакачиларга ерли халқдан чиққан ҳақиқий раҳбар, ўзлари билан бир сафда турадиган тенг ҳуқуқли ўртоқ керак эмас эди. Уларга тилмочлар ва ижрочи миршаблар зарур эди», деб изоҳлаб ўтади.

Энсамни қотирған гапларнинг яна биттаси анови кун бўлиб кечкан маданглик маориф ходимчиларининг қурултойидир. Тўғриси айтканда, зиёлиларни фойдалиқ қилиш масаласидир. Лекин ашаддий қаҳқаҳамга мужиб бўлган гап ҳам шуниси. Ўртоқ Акмалча Чўлпонбойнинг:

*Зиёлимассен зиёли хезлардан,
Упа-элик олудаси қизлардан.
Охунд бобо ўғли каби эр керак,
Боёнлардан олинғуси ер керак! –*

деган шеъри билан зиёлиларининг афтига туфургани ҳолда яна нима учундир имони сўсайиб, «Хезлар тавба-тазарруъ қилса, фирқанинг қучоғи уларга очиқ!» деб қўядир.¹ Дарҳақиқат, хезлардан биттаси тавба қилиб, истиғфор² айтса, Акмал жиндак бу тавбага ишонадими, йўқми, ҳозирча унинг ичига кириб чиққан махлуқ йўқ.

Бироқ бунга ишонар экан, Акмалинга айтадирган икки оғиз гапим бор: Сенга мисол бериш учун Шайх Саъдийнинг ҳикматига ва ё Калиланинг Димнасига³ мурожаат қилиб ўлтурмайман. Мисолни худда нақ мутакаллимдан⁴ эшит:

Октябр инқилобининг ўн йиллиги муносабати билан Масковга борган француз ишчи делегациясининг бир гуруҳи Туркистонга ҳам ташриф буюрди ва улар сафарлари якунида ўз таассуротлари билан декларация эълон қилдилар. Шу декларация муносабати билан 1928 йилда Парижда яшаб турган туркистонлик муҳожир, ватанпарвар Мустафо Чўқай ўғли «Туркистон шўролар ҳокимияти даврида» номли рисоласини ёзади. Адиб Абдулла Қодирийнинг ушбу «Йиғинди гаплар» фелетонида кўтарилган айна шу масалаларни Мустафо Чўқай ўғли ҳам ўз рисоласида батафсил таҳлил қилиб ўтади.

¹ 1926 ва 1927 йилларда Тошкентда Ўзбекистон маданият ва маъориф ходимлари қурултойи бўлиб ўтади. Бу қурултойда болшевикларнинг мамлакатда ўтказаятган бир неча хил кампанияларидан бири – зиёлилар масаласи кўрилади. Унда зиёлилар иккига: пролетар ва эски зиёлилар гуруҳига бўлинади. Эскиларга миллатчи, пантуркист ёрлиқлари осилиб, уларга қарши қаттиқ сиёсий ҳужум бошланади. Махсус қарорлар қабул қилиниб, эскилар санъат, адабиёт, матбуот ишларидан, айниқса, раҳбарлик лавозимларидан четлаштирилади, баъзилари таъкиб остига олинади (архивларда бу икки қурултойга оид материаллар жуда кўп). Қурултойни Акмал Икромов маъруза қилиб очади, бу маъруза «Қизил Ўзбекистон» газетасининг 1926 йил 21 январ, 18-сонида босилган.

² Истиғфор – кечирим сўраш, тавба қилмоқ.

³ «Калила ва Димна» – шаҳзодаларга таълим-тарбия берувчи, панд-насихат услубида ёзилган ҳиндларнинг «Панчатантра» китоби. Бу ерда А. Икромов шаҳзодалардек назарда тутиляпти.

⁴ Мутакаллим – сўзловчи; нотик, ўзимдан.

Мен ҳар куни Худоға тўққуз мартаба осий бўлиб, ўн саккиз мартаба тавба ва истиғфор айтаман. Исёним¹ бепоён бўлганидек, истиғфорим ҳадсиз ва лекин исёнсиз қолган соатимга жуда оз учрарман! Бас, онглагилким, эй Акмал! Тавбага бўйин буккан банда, бандаларнинг энг ярамасидир, қуллик бунёд қилган расво-расволарнинг яна ашаддий расвосидир. Ўз бутунлигини сақлай олмаган, бошқага эн бўлаоладир, деган гапни ҳеч бир китобда учратолмадим. Айтмакчиманки, тавбаси бошини есин, сен бўлсанг ишингдан қолма, отингни чух, де! Ҳақиқат олдида бўйин эгиш товбадир, ўзгаси ғовбадир!

Шу оралардаги муҳум ҳангамаларнинг яна биттаси «Миллий қўшиннинг фирқа канференсияси» деб арз қилсам, эҳтимолки, ҳеч кимнинг кўнглига огир келмас.

Нафсиламир, қилай деса иши, ётай деса оғриғи йўқ йигитларимизни башарти мувофиқ кўрилса ва газармаларингиз бўш бўлиб, кўнгилларига гап келмаса, қўлларига милтиқ топилмағанда ҳам битта-битта кетмандаста бериб, қўруқчиликка қабул қилиш чакки бўлмас, деб хаёл қилурмиз. Яна раъйи ўзлариникидир.

Ер ислоҳоти муносабати билан Ўзбекистонда бошқа ислоҳотлар ҳам ясалар эмиш, деб эшитдим. Дарҳақиқат, мамлакатда ислоҳотга муҳтож масалалар кўбдир. Масалан, катталарга ақл ва басират² ислоҳоти, муҳаррирларга тил ва маъно, шоирларга илҳом ва услуб (маъно бўлмаса ҳам майли), ёшларга ахлоқ ва кийим, хотинларга жабру зулм, домлаларга дин ва салла, «Муштум» ёзишғучилариға фақат шахсларнинг ёқасига ёпиша беришлик ва бошқа мавзулар тўғрисида ўйлаб ҳам қарамаслик ва ҳоказо ислоҳотларга ниҳоят даражада эҳтиёж кўбдир.³

Овсар.

«Муштум», 1926 йил, 25 феврал, 2(27)-сон, 2–3-бет лар.

¹ Осий, исён – Аллоҳнинг амрини бажармаслик.

² Басират – кўриш; кўзни очиш.

³ Бу мақола босилгач Қодирий Ўзбекистон жиноят қонунлари мажмуасининг «Аксиланқилобчи...», «Раҳбар ходимларни обрўсизлантириш...» моддалари билан қораланадилар, жиноий иш кўзғатилади, уч ойлик сўроқ-терговдан сўнг Ўзбекистон Олий Суди Қодирийни судлайди. Судда Қодирий ўзини оқлаб, узрнамо маъруза сўзлайдилар. Маъруза бешинчи жилдга киритилди.

1924 йил. Абдулла Қодирийнинг «Мунгул» журналидаги сабадошлари: (1) «Мунгул» журналининг масъул муҳаррири Боти Юнус; (2) Абдулла Қодирий – Жулқунбой; (3) Абдулхамид Сулаймон – Чилпон; (4) Акрам Усмоий; (5) рассам Иоган Мулла.

АНОВ – МАНОВ

Мошхўрданома

Кимга?

– Баъзи ерга бўлиб мудир жиннилар,
 Жинни эмас, йўргак ичра ниннилар;
 Мундан ўзга офат бизга йўқ эмиш,
 Шунинг билан ёв қурсоғи¹ тўқ эмиш, – дема:
 – Иш бошида бўлса агар бир гўдак,
 Афёр учун бўлса ўшал худ кўрак,
 Ўрисчаси настояшиймиш дурак,
 Сенга нима керак, менга нима керак,
 Чалиб нима қилдинг боғда татарак? – чунки:
 – Сўзида бўлмаса зарра тузи,
 Нима қилганини билмаса ўзи,
 Ҳам пойма-пой бўлса айткан сўзи,
 Айб этма, балки кўрдир кўзи! – фақат сан:
 – Таъзими-чун қўл боғла,
 Айтиб сано тил ёғла,
 Ёғлиқ насибанг чоғла!
 Ўмпайтир, тўмпайтир, чўнқайтир,
 Сен бирла бўлмас ҳеч иши! – ва лекин:
 – Гар бўлсанг сен тўғри сўз,
 Суймас эсанг ўғри сўз,
 Ул бедаво қийқонғланиб,
 Нафсониятка боғланур,
 Сен шунда асло «уф» дема,
 Афтини чоғлаб «туф» дема!
 Зеро, туфукка арзимас!
 – Бу кимга?
 – Ҳой ошнам, тарелка тут,
 Аҳду паймонларинг унут,
 Тилинг тегиде сақла тил,
 Ҳузур, ҳаловатингни бил,
 Четдан туриб ҳолимга кул,
 Ҳар ҳолда, мойлик луқма ил,
 Қуйруқ бурашға устасан,
 Давлат учун шоистасан,

¹ Курсоқ – қорин.

Мағзи бузулған пистасан,
 Қил билганингни, айби йўқ,
 Ким мухтарамдир? – Қорни тўқ! – бироқ:
 – Олис кетолмас отса ўқ!
 Қайтмайди йўлдан урма дўқ,
 Ҳар ерда қилғай кўзни лўқ!
 Лекин сен одам бўласан,
 Охир бир кун ўйла, нима бўласан?
 – Албатта, ўртоғим!
 – Буниси-чи?
 – Бир бедаводир хўжамиз,
 Хумса чиқибдир жўжамиз,
 Билмас ишидан дарс берар,
 Ёвғон пишибдир гўжамиз;
 Эсанг қотар, кўнглинг кетар,
 Куз ҳам кечиб, қиш ҳам ўтар,
 Бир кун келиб кўклам етар,
 Райҳон униб ажриқ битар!
 Буниси ўзимга:
 – Қўй ҳасратинг мақсад нима,
 Беҳуда сўзларни дема!
 Шуҳратталаб, иззатталаб,
 Бўлсанг агар ушбуни қил, ақлингга кел:
 – Ҳой, десалар икки букил,
 Мисли тариқ ерга тўкил,
 Иззатни кўр – ҳурматни кўр,
 Шуҳратни кўр – давлатни кўр! – йўқса:
 – Келса қилич бўйинингни тут,
 Ичғил заҳар-заққумни ют,
 Қирқлик¹ билан қайғинг унут!

Мошхўрдачи Шилғай.
 «Муштум», 1926 йил, 8 март, 28-сон.

¹ Қирқлик – арақ.

ШУ ЯҚИНДАҒИ БИР МУСОҲАБАДАН

Ҳангама

Мусаннифдан¹ нонуштага бир-икки оғиз узрнамо эзмалик:

Тошдек қотиб ухлаган эканман. Кўзимни очиб, теварагимга қараган эдим – манзил узоқ, роҳила² оз. Ортимга боқсам, юқори бир ўринда бобойларнинг «Озиқлик от ҳоримас» деган сўзлари. Яйланиб учмоққа³ – чайланиб учмоққа қанот-қуйруқ керак. Билдимки, бу ҳолим билан бу кунми, эртами Боқи акамнинг мойжувозиға ҳам ярамайман, яъни қош қўяман, деб Эшимқулни моховға ошна қилсам-да, ажаб эмас. Шу мулоҳазаларда уч-тўрт кун яхшиларнинг сўзини ҳам эшитайин, дедим. Ёмоннинг яхшиси бўлиб юргандан, яхшининг ёмони ҳам бўлиб кўрайин, дедим. Ҳам сиз ўқуғучидан беш-ўн кунга узоқлашиб туришни бўйнимга олиб, диёри бакрдан⁴ кўзгалдим.

Уч-тўрт кунлик бўш вақтимнинг бошим оғримаган кезларини гоҳ Тошпўлад ака билан ва гоҳи Қалвак тоға билан мусоҳабага⁵ бағишладимки, кулмасдан ва сўкмасдан ўқуб турмоғингиз айни самимул-қалб маржудир.⁶

Жулқунбой.

ТОШПЎЛАД ТАЖАНГ НИМА ДЕЙДИ?

Чапанлар ҳаётидан

Ман шу замоннинг ҳезалакларига сира тушунолмадим-да. Буларнингнинг на мансабига ман қойил, на ҳукуматига! Шу икир-чикирларингни, шу шопу шалоп таққанларингни писанд қилсам, Жамшиднинг арвойи...

¹ Мусанниф – ёзувчи.

² Роҳила – от-улов.

³ Яйланмоқ – қанот қоқмоқ маъносиға келадир. Болалар арғимчоқ (ҳалинчак) учканда: «Яйланиб учдим, чайланиб учдим, арғамчиларга бойланиб учдим», деб ашула қиладириллар. Чайланмоқ чоққаланмоқ деган маънода (Муал.).

⁴ Диёри бакр – бокира диёр; қўл тегизилмаган, бузилмаган мамлакат. Айтиб ўтганимиздек, Қодирий малака учун Москвага борган эди. Тошпўлад ака, Қалвак тоғанинг баъзи ҳикоялари ўша ердан йўллаб турилган эди. Бу ерда муаллиф ўқиш туфайли юртдан бироз узоқлашиб турганини эслатиб ўтатпти.

⁵ Мусоҳаба – суҳбат.

⁶ Чин қалбдан умид қиламан. Тошпўлад аканинг сўзини яхлит ёзганимиз учун нахвий ва бошқа хатолар кўб, кечирсинлар (Муал.).

Бу нима ўзи? Худой ҳақиқи тушунсам... бунисасими?¹ Муртимни кўтариб турай, ўтуб кетсун!.. Эски жўвасидан яғрин ташлаб ўтар эдим, избошқасига тескари ўлтуруб, телпакчасини чаккачасига қўймача қилуб бир ҳезалак ўта қолди-ку. Ўз кўнглида олипта, шекилик. Вой, дедим, вой, сани ўша олипта қилуб туққанни... дедим. Олипталикка... қилдингми, дедим. Ишингдан қолмай, ўша олуб берган шаҳарингни попкачангга солуб берай!..

Хабаринг йўқ ҳали, Маҳкам полвон, кеча исполқўмидаги ҳезимкашларнинг «канасиртига»² боруб қолубман... Санга ёлғон Худога чин, нуқул ҳез, нуқул толмача... Вой ўлай-қутилай дебман... Битта ҳезалак, олиптасумол ўзи, битта отинчага осилган бўладир... Вой шўрим қурсун, дедим. Кошки эпласанг, ўзи борми? – дийман...

Ҳезларингга йигит товши ҳам ёқмайди... Тисс³, дейди. Сўраймиз⁴, дейди. Сан айтчи, Маҳкам! Тисс, дегани нима бу ҳезларингнинг... Одам боласидан кўрқсам, ҳар нарса дегин, Маҳкам! Пинагимни бузмай, тараламни тортуб, ашуламни айтиб ўлтурабердим... Бизда пул йўқми? Биз, нима бериб «канасиртига» кирдик, пулми – хазонми?⁵ Айт-чи ўзинг?!

Ҳой, қизилбош!⁶ Чойингни катоб қил ҳозир!

Бу иши бузуқларинг нима дейди, а? Анав кун битта тўққуз қайтқани маъракага чиқуб, Худо йўқ дер эмиш-а? Бу нима дегани бу ўрусдан бўлганингни? Шарийъати Мустафо қўшқўллаб урмасмикинлар? Уламоларинг ҳам сувга урипти ўша куни... Пирингнинг арвойи, ўша маъракада ман бўлмапман-да! Бўлмаса-чи, нах қалласини шартта олуб, ичагини салла қилар эдим, тўққуз қайтканингни...

Худой ҳаққи, замонангга тушунсам, шу мусулмонларингдан ҳам кўнглум қайтуб қолди!

Ҳой, қизилбош! Битта тайбасни⁷ ясаб ташла, пирингнинг арвойи! Галавам айнади... жаво!⁸

¹ Буниса – милитсия демакчи (Муал.).

² Канасирт – концерт.

³ Тисс – жим.

⁴ Сўраймиз – яна бўлсин, бис.

⁵ 1924 йилда пул ўзгариб, кадрсизланган эди, шунга ишора қилиняпти.

⁶ Тошпўлад тажанг томонидан чойхоначиға берилган исм (Муал.).

⁷ Тайбас – чилимга солиб чакишга тайёрланган наша.

⁸ Жаво – нашага кел, деган сўз. Бангилар ўз истилоҳи (Муал.).

Жаво-жавоси билан,
 Чилим садоси билан!
 Амма холаси билан,
 Жиян тоғаси билан!..

Ҳой Маҳкам, бу кун тосни¹ қаерға қурамиз, а?..

Оқизмадим, томизмадим Жулқунбой.
 «Муштум», 1924 йил, 5 март, 23-сон.

* * *

Шу замонангнинг ишларига тушунсам, Худойға сол! Бу нима ўзи? Афанди мактабими? Буни ким чиқар-ди, а? Анав куни хўрозимни қувлаб кириб қолибман, бир уй жужук, салом йўқ-алик йўқ... Ҳаммаси ҳам кўрқоқ! Бобоғим нима деган гап, ахир! Кут-кут-кут! – деб болаларнинг олдидан ўтса ҳаммаси ҳам қочуб бир бурчакка тўпланибдир! Вой, дедим, вой, юракларингдан аканг, дедим. Ҳой Маҳкам! Шу афанди мактабида ўқуған болаларингни юрагида ўғути² бор йигит бўлади, деб ўйлайсанми? Шу ойимтиллаларинг ҳезалак бўлиб чиқмаса итнинг олдиға боғла, мани!

Ит эмган Ҳайдарингнинг³ гапини эшитдингми, ҳали? Ҳа, дейди, шу афанди мактабида ўқуб чиқған болалар, дейди, айрапланига тушуб учар эмиш, дейди. Шу айраплани нима ўзи, а? Тушунасанми, ўзинг? Ану бирда учурган олабайроқ варрагимни кўрган эдинг, а?! Худоё тавба, тўртта кучук болани боғлаб учурибман думига!

Анг-анг қилади, қийкуруқ... Бу нима ўзи, бу лаш-лушларингни писанд қилсам, пирингни арвойи! Шошма-шошма қасамхўр, Маҳкам! Қаёққа, қовоққами? Мани ҳам беш пақир-тўрт пақир⁴ қарздор қилсанг-чи, ит эмган! Обираҳматидан⁵ ичуб қолайлик биз ҳам... Худой ҳаққи ҳукуматингга қойил бўлсам. Бу нима ўзи, қовоқхонами, тиллахонами⁶, а?

¹ Тос қуриш – давра ўтириш.

² Ўғут – ғайрат, кўр, ўт.

³ Ҳайдар афанди – турк асирларидан бўлиб, ҳозирги «Аброр Хидоятлов театри»нинг қаршисидаги собиқ «Намуна» мактабининг мудирини бўлган, гимнастикадан дарс берган.

⁴ Пақир – икки тийинлик чақа.

⁵ Обираҳмат – бу ерда: араққа киноя.

⁶ Тиллахона – бу ерда: ҳожатхонага киноя.

Фуқараси оқча қоқиб ичсунми? Шу вақтда: ким чин пошшо эди? – десанг, пирингнинг арвойига, «Некалай» пошшом, дейман. Қора кўзингни айт, дўндиқникини ўйла! Қизил эшигингда¹ шакардак пиваси олти пақир, қизил винаси тўққуз пақир, оппоқ арағи уч оқта²! Қойилман, Некалай пошшом!..

*Истаканинг непочўм лублу Мамажжону,
Истаканга тўлдириб сол! Лублу уважай³!*

Фиръавнингники ҳам жонга тегди⁴. Кўрчи, шу беданамни, кеча тўрқовокдан олдим! Битта-яримтага ишқаб бер⁵, пирингнинг арвои қочиқ бўлса... Салим каваринг нима қиламан дейди, а? Ютигимни сўрасам тескари қарайди; нима, мани ҳам гўзимат қилмоқчими⁶? Айт, яхшилиқча берсун! Чапақайим келганда⁷ нах тўнғузнинг боласидек савайман... Худой ҳаққи, шу кеча-кундузда пулсизлигим ошди!

«Муштум», 1924 йил, 8 апрел, 25-сон, 7-бет.

* * *

Шу кеча-кундузда куфрлигим жудаям ошди-да... Бу белбоқсизларинг нима қилмоқчи ахир? Тушунсам, пирингнинг арвои!

Кеча маҳаллага борган эдим, Маҳкам полвон. Биттаси келиб: – Сизни камасия чақиради, – дейди. Бордим. Камасияси кўлимга бир носвой қоғозини бериб: – Сизга етти ярим сўлкавой налўговой келипти, – дейди. Феълим айнаб кетди: – Ким айтипти? – дедим. – Ҳукумат, – дейди. – Ҳукуматинг ким ўзи? – дедим. Олипталик қилмай етти ярим сўлкавойни бераверинг, – дейди. – Вой, – дедим, вой, вой сани ўша олипталигинга пес

¹ Қизил эшик – пивахона.

² Та. – танга (Муал.).

³ Туркистонга гостролга келган рус циркчиси Липатов кизи Марямхон Кўқоннинг Қайнарбулоғида сайр қилиб юриб шоир Муқимийнинг дўсти, ҳофиз Муҳаммаджон Макайнинг даврадаги кўшигини эшитади, унга ўз томошасига таклиф этиб хат узатади. Муҳаммаджон дўстлари билан томошага боради. Марямхон сахнада туриб:

Люблю, люблю Мамажан, люблю Мамажан,

Зачем нужен мне другой, люблю Мамажан...

деб кўшиқ куйлайди. Хайратли бу кўшиқ Туркистон ёшлари орасида тезда тарқалади.

⁴ 316-бетдаги изоҳга қаранг.

⁵ Ишқаб бер – сотиб бер.

⁶ Гўзимат қилмоқчими – газетага ёзмоқчими.

⁷ Чапақайим келганда – зўр жаҳлим келганда.

қилай¹, – дедим. Кекирдагингни чўзма-ей, тумшуғингга ел туш-кур, – дедим. Бир нарса қилиб кетинг буни полвон, – дейди.

Етти ярим сўлкавойни жой ростонда² оласан, деб жўнаб кетдим. Айт-чи Маҳкам, шу налўговойи ўзи бор гапми ёки ка-масияга чойчақа керакмикин, а?

Тузук, Маҳкам! Нима, ман пул қоқяпманми?

Чойчақасини ундан-мундан қилуб, тараласини тортиб юр-ган Тошпўладинг етти ярим сўлкавойни тагин қайси гўсхўр-дан³ олсин, а? Бобоғимни⁴ сотиб берайми? Ёки сайратмамни-ми⁵? Этигим бўлса-ку, ўн беш кундан бери гаравда, чопонни бўлса ўткан кун ўзингни олдингда уч сўлкавойга сотдим. Худой ҳаққи, галавам айнади... Нима, бермасам, мани остирармиди шу хезларинг?! Саттор⁶ бир тийин берсам.

Ҳой, қизилбош! Чилимингни берасанми, йўқми, ит эмган?

Қара-қара, Маҳкам! Дўндуқ экан-ку, анавинг! Суяги борми, а? Бир пиёла чойимиз бор, ҳов! Итдан туққанинг қарамади-ку. Ҳай, ким, Салим каварнинг боласи эмасми, тўлишипти ўзиям. Сартарош Ҳожи кўриб қолса, ўлди, дегин!

Бодом қовоқ-юпқа томоқ, додимга етсанг-чи...

Ҳой-ҳой!

«Муштум», 1924 йил, 31 май, 3 (28)-сон.

БЎЗАХОНАДА

Тунов кун кайфимиз бир оз ширалангандан сўнг, Тошпўлад тога косани узатиб айтар эдики:

– Ич-чи, шуни ич! Замонангни шундан бошқа нимаси қол-ди, ахир?.. Қорнинг ёрилса ҳам ич, ука!

– Маним олдимда унга-бунга тил тегиздинг, деб таъбинг олинмасин, ука! Агар сўзимнинг тариқча гидирини топсанг, Худойга сол! Ич ука, ич. Шу замонангга тушинсам пирингни арвойи. Ман на фуқарангга қойил ва на ҳукуматингга, Худой ҳаққи миям қотди! Бу нима, ўзи, лўттими⁷, майнавозлиқми?

«Бир одил пошшо бўлса,

¹ Пес қилмоқ – сиймоқ.

² Жой ростон – ҳамма ўрнидан турадиган кун, маҳшар куни.

³ Гўсхўр – лақма, гўл.

⁴ Бир навъ урушқоқ катта хўрозга «бобоғ» дейдирлар (Муал.).

⁵ Сайратма – бедана (Муал.).

⁶ Сагтор – қиморбозларча қасам калимаси (Муал.).

⁷ Лўтти – найранг.

Ҳар ким суйганин олса...»

– Машойихинг нимага айткан ахир бу газални? Ёнингда бир миринг бўлмагандан кейин, ишлашка ишинг, ётишка касалинг бўлмагандан кейин суйганинг у ёққа турсин, жониворнинг талисига¹ ҳам қўлинг етса, саттор! Нима, қассобчилигингдан қолма, дейсанми, томингни тешавер дейсанми? Шу топгача-ку хомчўт қилиб кўрсанг, ўн бир калимагўйнинг бошини олибман, иккита ўрусвойингни саранжом қилибман; армани билан пирсиёнингдан² ҳазрати Баҳоваддин³ бўлибдир. Тузук, касби кор қилиб манак-манак⁴ бебилискасани⁵ ҳам топдим. Топдим-топишка эши бузуғингни; пичогимнинг қонини ювмасдан туриб ёнимда тўртта ўзимга ўхшаган дабба... Биттаси: «Қорним оч, беш оқта бер», дейди. Биттаси: «Галавам айнади, битта араққа узатуб тур», дейди. Нима қилай, ёнимда бўлатуриб хумсалик⁶ қилайми, одамгарчилик қўймайди, ахир. Ма, дейман, ма, дейман, бўйинини экканни оғзига пул билан ураман. Чойхонада битта кўкчойни шопириб ўлтурсам бир кампир: болам оч, дейди, қизим касал, эрим ўлган, дейди. Йиғи-сиғи, Худой ҳақи юрагинг ачийди. Ўзинг одам фарзандимисан! Нариги

¹ Тали – ёрғоқ (*Муал.*) – таллиг, ҳайвоннинг суяксиз эти.

² Пирсиён – русча Персия (форслар, эронлар) сўзининг ўзбекча шакли.

³ Сўфи Оллоёрнинг «Саботул-оажизин» асарига илоҳидётчи олим Тождиддин Ёлчугилнинг «Рисолаи Азиза» деб ёзган шарҳ китобида айтилишича, ҳожа Баҳовуддин кимхоб тикиб, тириклик қилар экан. Ҳожа бир кун телпак тикиб ҳар нина санчганида «Ла илаҳа иллаллоҳу Муҳаммадур расулуллоҳ» деб етмиш мартаба айтар экан. Телпакни етти йилда тикиб битириб, кимки бу телпакни сотиб олса, баҳоси етти жаннатдир, дебди. Бир куни Аллоҳ таоло бир фариштани занги суратига киргизиб: «Бориб Баҳовуддиннинг телпагини сотиб ол», дебди. Фаришта бориб нархини сўраб, Ҳақ ҳузурига қайтибди, ҳожанинг сўраган баҳосини айтибди. Аллоҳ таоло: «Бориб олти жаннатга сотиб ол, зеро, мен ҳожанинг тилагини биламан», дебди.

Фаришта бориб савдолашиб, охири ҳожа олти жаннатга телпакни сотибди. Аллоҳ таолонинг унинг тилагини билгани шу эканки, «Олмоқчи бўлган бу олти жаннат унинг ўз мулки, қачонки қиёмат куни бўлса олти дўзага Муҳаммад умматини киргизмай, ўз мулки бўлган олти жаннатга раво кўрур». Аллоҳ таоло ҳожанинг бу ишидан мамнун бўлиб, лекин қаҳримдан омонда қолмасинлар деб, еттинчи жаннатни бермаган экан.

Ҳазрати Баҳовуддин етти рақамини табаррук деб билган экан. Шундан бўлса керак Баҳовуддин йўлига тангадан ёки нондан еттига ҳада қилиб келинади. Бозорда ҳозир ҳам «Нархини Баҳовуддин пиримга топширдим», «Пирим пиширади», «Пирим айтканлари бўлади», деб савдолашадилар. «Қўйнинг нархи қанча бўлди?» деб сўрасалар, «Баҳовуддин бўлди» деб жавоб қиладилар, яъни бу жавоб шароитга қараб нархи 7 сўм ёки 70 сўм ёки 700 сўм бўлганлигини билдиради. Бу ерда Тошпўлат калимагўйнинг сони еттита бўлди, демоқчи.

⁴ Манак – сопол кўвача (*Муал.*).

⁵ Бебилиска – машаққатсиз, меҳнатсиз.

⁶ Хумса – хунаса, ярамас.

бурчақда муртини қанжиқ думи қилиб бураб ўлтурган силлик тўн хумсанг бўлса, «худой берсин», дейди... Бери кел, она дейман, ма, дейман, обор, дейман, дуо қил она, дейман... Шундоғ қилиб бир ҳафтани жўнатиб, мандан ҳисобингни олсанг, ўзимдан бошқа ҳеч ким йўқ! – Ҳа-ха-ха, тавба... Хайри худойингга қойилман Тошпўлад!

– Санга ёлғон, Худога чин, Жулқин читр¹! Етти марта турмасига кириб чиқдим. Овахтисида ёта-ёта ёнбошлар тешилиб кетди, ука! Муни қара-муни: шу чандиқларингни² ҳаммаси турмачасиники! Вой адолатчангга айтай, Некалай! Нима қил дейсан энди? Худой ҳаққи, бебарака ўғирлигинг ҳам жонга тегди; қиморингга ҳам ганак³ йўқ. Нима, энди ота касбингни қил, дейсанми, бўзингни тўқи, дейсанми? Вой ўша сўзингни тузидан акаси Жулқинчаси! Ўрусвойингни читини қара – серсуннайини⁴ қара; олмагул читчаси турганда, бўз матингни ким кийсин? Пирингни арвойи, галавам айнади...

– Бодроғи нима ўзи айт-чи, манга. Жохорининг бодроғими⁵ ё рўста⁶ бодроқми-а? Анув Матиқулни танийсан-ку, жанобинг! Ана шу хумсанг ҳам бўзчиликдан синипти, пирингни арвойи. Тунов куни кўрибман: ҳа, ҳорма Матиқул, моккингни отиб турибсанми, хумса! – дейман. Бозорни мазаси кетти, Тошпўлад, бўзчилигинг ҳам қия бўлди ука, – деди. Энди бодроққа қўшилиб кетмакчиман, – дейди. – Бодроғи нима у, а? Сабитисканг⁷ ҳам тоза ҳижжани⁸ кўпайтириб юборди-ку, хумса.

– Ҳали деҳқон бўламан дейди, дегин, пошшоликдан ер оламан, дейди, дегин. Ростини айтайми, Матиқулингга пошшолигинг ер берса, паққос куйди, Худой ҳаққи, куйди. Матиқулинг жохори экса, азбаройи Худо итқовун унади. Ман санга айтсам, деҳқончилиғи учун самарска мужукка сира тўғри келадигани бўлмайди. Бодроққа ер берадирган пошшолигингни ҳам эхонаси бутундир-ку. Ит эмганларинг ҳам тоза тўлиб боради-да.⁹

¹ Читр – тиканаклик бир хил қовушмаған ўт (Муал.).

² Чандиқ – жароҳат ўрни (Муал.).

³ Ганак – тикиб қимор ўйнайтурган оқча ёки бошқа нарса (Муал.).

⁴ Серсунний – шерстенной (Муал.).

⁵ Бодроқ – батрак (Муал.).

⁶ Русто – қишлоқ.

⁷ Сабитиска – Совет ҳукумати.

⁸ Ҳижжа – янги тўқилған сўз демакчи (Муал.); термин.

⁹ 1925 йилдан совет ҳукумати Матиқул сингари хусусий мулк эгалари бўлган қосиб-хунармандларга қатта-қатта солиқлар солиб, уларнинг қасбини синдирди. Ва улар

– Ичсанг-чи, ич, шу-чи: пошшоликка хизмат қилиб юрган бесоқолларинг¹ ҳам тоза чарвилапти-да. Билсанг, тунов кун чиройлик пивасига кириб эдим; ўша лапка² кўтарган хумсаларингдан тўрттаси... усталчанинг теги оқ бутилкага тўлипти, ишонсанг, ҳар бир чақирганда бир жужнасини³ заказнай қилади мушқилларинг. Ваҳмам кепти. Ман иккитасини ичиб чиқдим.

– Ҳоқим ит эмганинг ҳам сабитискага хизмат қилиб тоза ҳам бойипти-да!⁴ Хумсангни солмача қилган иморатчасини кўрдингми? Ёпқан томчасини кўриб, вой, исириқ осипча дейман, вой, ўша Худоға ёққан бир қилигингни хиналай, дейман. Ўзига оёқим тегиб кетса, азбаройи Худо, оёқимни уч қайта ювиб ташлайман. Худой ҳаққи бетаҳорат қилади, ит эмганинг ўзи партиянай экан-а, хумса.

– Анув, Хошим ҳезалакни танийсанми. Ана ўша лапка кўтарган саки бедуминг⁵ ҳам тўртта гўдаги билан хотунини қўйипти, ит эмган, энди бир татарскасига ўйланар эмиш – хезалак! Хумсангни қўйган хотуни тегармикин, манга? Нима, жувон бўлса ҳам бир ўйланиб қўймайми ўладирган дунёнда! Шу замонангда ўйланмаган ҳам дуруст, ука, дард устига чипқонинг нимаси-а?

Калвак тоғанг ҳам очлиқдан ит гажиган ошиқдек бўлипти-да, шу кунда; саллангни сот, тасбиҳингни кўзмунчоқ қилиб атторлиқдан дўкон оч, дейдирган битта мард йўқ, пирингни арвойи. Тунов куни кўриб, Худо ҳақи, раҳмим келди!

– Ич-чи шуни, ич! Ундан кейин узат-чи бўзангни мирисини.⁶ Ёнимда тўққуз пулим бўлса, Худойга сол!..

батраклик қилишга мажбур бўлиб, давлатдан ер олиб, деҳқончилик тилини билмай бу касбда ҳам «куйдилар», ишсизлик кўпайди... яъни маълум даражада саноат ва қишлоқ хўжалигига зарар етказилди. 1921 – 1922 йилларда Туркистонда ўтказилган «Ер-сув ислохоти» баҳонаси билан маҳаллий ер эгаларининг мусодара қилинган унумдор ерларидан қатта қисми «Самарский мужиклар»га ҳам бўлиб берилиб маҳаллий халқнинг миллий манфаатлари топталган эди. Муаллиф шулардан киноя қиялпти.

¹ Бесоқол – илгари бесоқоллар эгасига хизмат қилиб, ҳадялар олиб юрганлар, бу ерда ёшлар, комсомоллар назарда тутиляпти.

² Лапка – папка.

³ Жужна – дюжина.

⁴ Бу киши Ҳоқим сутчи номи билан таниқли бўлиб, НКВД ташкилотида фаол хизмат қилганлардан, Тошкентда Арпапоя маҳаллалик.

⁵ Саки бедум – калта дум ит, 1920 йилларда кийимни калта кийиш расм бўла бошлаганда хунук кўриниб калта дум дейишган, зиёлилар назарда тутиляпти.

⁶ Мири – беш тийинлик чақа.

Албатта, Тошпўлад акамнинг сўзида бирмунча ғайри адабий гаплар бор. Таассуфки, истиноғрафияга олишда буларни чиқариб ташлаш мумкин бўлмади. Ўқуғичиларимиздан афу сўралур.

Ж.

«Қизил Ўзбекистон», 1925 йил, 23 июн, 157-сон, 3-бет.

ЙЎЛДА

Шошма, Жўлқин ука, шошма. Қаёққа йўрғалайсан, бозоргами? Чилимни бир сўриб олай-чи, хумсани, ундан кейин биз ҳам санга ҳамро. Тўхта, ука.

Калвак тоғанг нима депти ҳали, ўқучи манави гўзиматингни!¹ Гўзиматингни ўқийдурған айнагимни кўрпачанинг тегида унутибман, тавба. Санга ёлғон, Худога чин, ука: етти дон² Ҳафтакни³ кушод⁴ эзиб ички қилдим⁵, Чол китобинг⁶ билан Сўфоқиёрингдан⁷ тўрттаси нукул варваракка дардарак бўлипти; кампир бўлса пайшанба нонни сира аямас эди, раҳматлик. Шунча борди-келди билан алиф хумсанг ичимга калтак бўлиб кирган бўлса пирингга сол!

Саноул ахлиқул ғоббову аббок

Яратти қатратингдин кавсари пок...⁸

¹ Гўзимат – газета (Муал.).

² Етти дон – «Чаҳор китоб» тўртта китобдан иборат бўлиб, иккинчи китоб «Бидон, асъада каллоху фид- дорайн... (Онглагилки, Аллоҳ сени икки дунёда ҳам бахтли қилсин...)» деб бошланади. Тошпўлат «еттидон» сўзини ана шу «бидон» сўзига ўхшатапти.

³ Ҳафтак – Ҳафтияк (Муал.). Куръоннинг қисқароқ сураларидан тўпланган еттидан бир бўлаги.

⁴ Кушод – ростдан, ҳақиқатан.

⁵ Эзиб ички – сув ёки чойга чайқаб эзиб ичса гўё даво бўладиган дуо қоғози.

⁶ «Чаҳор китоб» (Муал.). – «Номи ҳақ», «Бидон», «Қоланнаби» ва «Ҳамди беҳад» деган форсча китобчалардан иборат бўлган мактаб дарслиklarидан бири. Бу китобни Мавлоно Шарафиддин Бухорий Фаридуддин Атторнинг (1148 – 1219) асарларидан тузган. Унда Аллоҳга ҳамду сано, ислом рукнлари, қисман тасаввуф ва фикҳга оид мавзуларда сўз юритилади. (Изоҳ С.Айний асарларининг 5-жилдидан олинди).

⁷ Сўфи Оллоёр (Муал.).

⁸ Сўфидан:

«Саноул холиқу ғаброу афлок,

Яратти қатраидин гавҳари пок...»

илаҳ (Муал.). (Коинотни яратганга ҳамду санолар бўлсинки инсондек азиз бир жонзотни бир қатрадан яратди... ва бошқалар.)

Шундан бошқа эсимда қолган бўлса домла поччангни Имоми Аъзам¹ урсин. Вой, ўша жазазалик пайшанби нон еган тишингни қоқиб олай сани... қани, ўқучи!

Ҳо-ҳо-ҳо, тавба, ҳали камтарингни куфрга чиқарипти, дегин-чи. Вой, ўша санга мандат қилиб берганингни ўмарай! Тантимисан ўзинг, танти бўлсанг торт-чи, имонимни – кушод етти пут келмаса, аzza ва жаллага² сол. Ман санга айтайми, шу шаппатилмишиндан тожики чиқариб³, кишини куфр қилдирган миллаларингдан⁴ беш пайса имон топсанг итингни олдиға богла мани. Вой ўша қози дасторларингни⁵ йигиштириб липпамға⁶ қистирай!

Бўлди, ўқума тогангнинг чиқарган гўзиматини, азбаройи Худо мижгов гапка куфрлигим ошади. Йигит бўлсанг мандан икки калима дoston эшит. Эшитасанми... Қиссаи кўтоҳ⁷ шуки, жанобинг айткандек қилиб, тунов кун мардикор бозориға тушкан эдим – қулинг, қарасанг, кетман кўтарган хумсаларинг арофат⁸. Қулинг ҳам қаторға кириб ўлтурдим. Ҳайтовур мардикор бозорингни ижараға олган хумса йўқ экан.⁹ Санга ёлғон, Худоға чин, ука, одамзоднинг юзтаси – тўққуз пул: ўзваги, тожиги, маччоси, қозоғи, қалмоғи... борчи, етмиш икки жамарғасидан¹⁰ ҳам топасан. Боҳо олти та, одам оладирган хумсанг бўлса анқо. Феълим айнади, вой камбағалчиликни чиқаргани, дедим. Кетманни тегимга қўйиб ўлтурдим. Ёнимда бир

¹ Имоми Аъзам – (тахаллуси, мелодий 699 – 767) исми Абу Ханифа Нуъмон бинни Собит. Ислондаги ҳанафия мазҳабининг асосчиси. Сунний мазҳабдагилар Имоми Аъзамни пир тутадилар.

² Аzza ва жалла – азиз ва улуғ (Худонинг сифати).

³ Шаппатилмишиндан тожики чиқариб – шапалоқлаш; маълумки эски мактаб таълим-тарбиясида уриш, жазолаш жорий этилган, бу ерда ёзувчи эски мактабнинг калтагини еб, форсий дарсликларни курук ёдлаб, ҳарфхўр, чаласавод бўлиб чиқаётган ўзбек боласидан ва муаллимидан киноя қиляпти.

⁴ Милла – мулла (Муал.).

⁵ Дастор – салла.

⁶ Липпа – иштонбоғ тевараги (Муал.).

⁷ Қиссаи кўтоҳ – гапнинг қисқаси.

⁸ Арофат – Арафот – Макканинг шарқидаги тоғ тепаликлари ва водий. Ҳаж куни ҳамма у ерда тўпланади. Тошпўлад мардикор бозорини шундан гавжум, муқаддас жойға ўхшатиб, киноя қиляпти.

⁹ 1920 йилларда ҳатто мардикор бозори ҳам ижараға берилиб, ижарачи бойлар мардикорга солиқ солиб, давлат солиғини тўлаганлар, шундай ўзлари ҳам даромад қилганлар.

¹⁰ Жаммоа (Муал.).

безгак, рангини қарасанг сариқ сумалак; бунинг устига «эҳи-эҳи» қилиб йўталиб ҳам қўяди. Ҳа, дедим, касалингни мардикор бозорида тортасанми, ака, дедим. Ёки бу ерни пошшоликни касалхонаси, деб ўйладингми, дедим. Эй ука, деди, йўқчилиги қурсин, жўжавирдек жонман, деди. Ўзи деҳқон фарзанди экан, бобойи деҳқон тоза қўллаптилар камбағални! Азбаройи Худо, таъбим тирриқ бўлди. Борди-келдимни ҳисоблаб қараган эдим, чўлоқ кетмандан бошқа ҳеч гапим йўқ, ранги-рўйига қарасам жуда увол, Сан кет, ака, – дедим. Ана шу бу кун қанчаки ишласам саники бўлсин, касалингни уйингда торт, – дедим. Безгак хумсанг марҳаматимга сира ишонса-чи. Индамадим. Қаҳрим билан мардикор бозоринг бўйича ягрин бериб гурс-гурс одим ташлаб бир-икки ўтиб солдим. Ақли кўзида бўлган бир хумса совлатимга пўрт учди. Ҳа, дедим, ўн бир кунлик ишингни бир кунда бажариб берайми, ака, – дедим. Етти оқтага гаплашдик. Безгагингни ҳам шу боҳога сўзлашиб, ёниға келдик. Апти-башарани кўриш биланоқ хўжайиннинг кайфи учди. Ҳа, дедим, бу хўроз-ку, ака, дедим. Бунингни ранги ўзи туғма, ўнта наррашерингни¹ ишини қилмаса, ҳалол тузингга сол, – дедим. Бўлмади, хумсанг жудаям пих ёрған туллак экан. Аранг отанг яхши, онанг яхши билан бир сўлкавойга баҳаял итарибман. Бордиқ, ҳайтовур хўжайин жониворинг бизни ишка солиб, ўзи бозорға жўнаб солди. Касофатингни салқинға чўзилтириб, ўзим кушод кетманнинг оловини чиқардим. Хумса асргача егулугини еб, ёткан ерида валдираб ётди. Кечқурун баминадор ўн икки оқтани олиб ўн бирини безгакка узатдим, бир оқтани ўзим нашамга олиб қолдим, хумсанг ҳали ҳам марҳаматимга ишонса-чи, нукул «ортиқ бердингиз» дейди-я, вой сани Эгам чақирсин, дейман.

Кеча кетманни ҳам олти яримтага сотиб юбордим. Нима, очингдан ўл, дейсанми. Ахир уч кунгача киши иш тополмаса, нимани ейди?

Ана шу бир извошка бўлиб ўткан кажава қоринни танийсанми, жанобинг? – Баракалла. Ана шу чўлогинг ким ўзи, айтчи манга? Нечта мачит солди, мадрасадан нечта, а? Ёки топкан-тутканини қорнига йиғиб борадим... Вой сани ўша қорингга шибба қўйиб юборай. Ман санга айтсам, буларингни миридан-сириси ўзимни қўлимда. Агар пошшолигинг

¹ Наррашер – эркак шер, бу ерда мард маъносида.

мани тергавскасан¹, деса борми, шу бойларингни энка-тенка-сини чиқармасам, пирингга сол, Худой ҳаққи қийқуриқ қиламан.

«Қизил Ўзбекистон», 1925 йил, 16 июл, 174-сон.

ЙЎЛДА

Кечаги сондан давоми

– Шу-чи, ука, Тошканингдаги мана, деган бойларинг бариси ҳам тирноғимнинг юзида: Бувадахон тўранг, Азимбой кўмиринг, Соиб махсиминг, Азим шайтонинг, Мирхолиқ қийшиғинг, Матишукуринг, Юсуф хўжанг, Шоолим чўлоғинг, янги чиққан Азиз яканчинг, қўй-чи – чит бозорингга кириб ҳам ўлтурмайман. Шу хумсаларинг қайси бир камбағални бошини силади. Ёки махтап-пахтап² солиб берганини биласанми? Вой ўша ҳаммангга ҳам липпамни қоқай, бойлар!

– Тунов кун Кўктеракка³ ўтиб қолган эдим: Азиз яканчинг Лўли маҳалладаги йўл устига шийпончасини ёпмача қилган экан. Худой ҳаққи, тўрт томондан туриб томоша қилибман: ўзи бўлса пар ёстиққа Шарвон бибининг ёғ хумчасидек ағнаб ётипти. Вой, дедим, вой, ўша мерос бойваччасини хиналай, дедим. Хумса семизинг келди-кеттини фақат-ла оқсоқол⁴ билан суғорар экан. Ана шунисига ман қойил!

– Манави ўтканинг ким ўзи, бошидаги шапкасини қара, ўзи мусулмон фарзандими-а?.. Хали юрт сўраб ётқанларинг шулар, дегин! Вой ўша оберган шаҳарингни шалварингга солиб берай. Қовоғини қара, қовоғини⁵: ушла хода ўтриси хумсани!

– Анав кун шу афанди хумсаларингдан биттаси, қизил тўппини⁶ чаккачага қўймача қилиб битта-битта босиб бораяпти. Қушбеги билан қошиқ солишса, пирингга сол!⁷ Рўмолчани

¹ Тергавска – тергавчи (Муал.).

² Махтап – мактаб (Муал.).

³ Кўктерак – Тошкентнинг шимолидаги бир мавзе.

⁴ Оқсоқол – спирт (Муал.).

⁵ Қовоғи – димоғи демоқчи.

⁶ Қизил тўппи – 1920 йилларда зиёлиларга қизил дўппи кийиш расм бўлган.

⁷ Қушбеги – хонлар саройида бош вазир ёки ҳуқуқи вазирга тенг бўлган йирик бир амалдор. Лекин бу афанди шундай кеккайипти-ки, қушбеги билан бир товоқдан овқат ейишни ҳам ўзига эп кўрмас экан.

тумшуқчанинг тегига боскан. Худой ҳаққи кўчангда чанг бўлса. Гаврлигим тутти¹, тўхта-чи Тошпўлад, дедим. Шу афандини таъбчасини бир тиррикча қилиб қўй-чи, ахир савоби бўлар-ку, дедим. Иштонимни липпа уриб, кўчанинг қоқ ўртасига тушдим. Оёқ акангни пап-пап қилиб қўйишим бор-ку, дунёи оламингни чанг бости. Ана энди қўлингдан келса афандингни таниб ол! Шу, кўрсанг, оёқни ночалгай ташлаб бораяппан, худда кўрсанг орқамдан дудбўрон очибман, ука. Бирдан кўчада шуштаквозлиқ. Тўхта, дедим ўзимга, қайси бир хумсанг қулоғи остида қолдийкин², дедим. Шуштак, устига шуштак; ўртада ўзимдан бошқа буниса³ йўқ. Бир вақт қарасанг, турпоғингизни ичидан худда Гўрўғли султондек бўлиб ҳалиги афандинг чиқиб келди-ку. Ҳа, дедим, мондаҳо⁴, абскачи⁵ йўқми, дедим. Хумсангни авзойи бузиқ:

– Кўчани чангиткан ким? – деди. Жуда ит апт. Бирдан қарасанг, қаҳрим қирқ қадам берига келиб қолмасинми, бургитдек қанот ёзиб устига бордим:

– Ман! – дедим.

– Нега чангитдинг!?

– Нима қилар эдинг?!

– Жур раёнга!

– Раён қарзим йўқ!

Қарасам, бўлмайдирған. Шошма, дедим, бўлмаса раён-чабоп бўлиб олай-чи бир, дедим. Яхтакни ешиб кўчага отдим, тўппини мағлайга туширдим. Шип этиб афандингни бўйнига боғлаган пайтавасидан тутдим. Бўлмади, айти боплайдирған пайтда одамлар йиғилиб қолди, аранг афандингни чангалимдан кутқаришипти, пирингни арвойи. Вой, дедим вой; чиқ ўша чанги йўқ Андирискангга⁶, – дедим. Бу шаҳар, дедим, мусулмон фарзандини манзили, – дедим. Ўша жийдахалта қилиб келган Қалдағочингдан⁷ ўргулай сани, – дедим. Ҳой, айт-чи

¹ Гавр – габр, кофир, жоҳил.

² Қулоғи остида қолмоқ – ўлмоқ.

³ Буниса – милитсия (Муал.).

⁴ Мондаҳо – ҳорманг.

⁵ Абскачи – обиск қилувчи.

⁶ Андириска – Андрейск – янги шаҳарда руслар яшайдиган жой номи, бу ерда майхона ва исловотхоналар кўп бўлган экан.

⁷ Янги шаҳарда «Қалдирғоч» маҳалласи бўлган. Бунда бир туркум ўзбек ва рус зиёлилари яшаган.

манга, шу ялпи қайтканларингни¹ гарадскага чиқиб кеткани ростми-а?

Хайрми, шошма-чи бўлмаса, йигирма беш пақирингдан қарз бериб тур-чи манга. Бу кун чой ичкан бўлсам ҳалол пулингга сол! Эртага Наби қизилбошнинг самоворига бир кел-чи, пажалска!

«Қизил Ўзбекистон», 1925 йил, 19 июл, 176-сон.

* * *

– Саломалайкўм! Э бормисан, ука, ўра-пўрага тушиб кетмадингми, ҳайтовур? Жуда соғиндим, мани соғинмайсанам, хумпар!

– Худойлиғимни айтайми: шу афандичаларингни биттасигаям қойил эмасман, Худой ҳаққи! Бу хумсаларингдан ҳам ҳасипим совиди, соч ўсдириб ақлни гаравга қўйганми? Хўб деявер, азбаройи Худо янглишсам!

– Шу афандичаларингни биттаси санми? Шойи кўйнакчангни қара! Вой ўша чўнчакчасига мишиғимни қоқай!.. Кулма, Худой ҳаққи, куфрлигимни оширасан! Сан халойиқни ҳамманг ҳам тирноғимни юзида²: пошшолиғинг шойи кўйнакка, деб беш сўлкавойни узатдими, симинт³ Тошпўлад акангни унутасан, Худой ҳаққи, унутасан!

– Кулма, дедим, кулма! Сани кулгига ўргатканни айтайми? Мошиначида ишинг бўлмаса⁴, Тошпўлад бойваччадан икки оғиз гап эшит! Эшитасанми? Ўқу, манави қийиқ қоғозини, ўқучи! Хўб чайна мағзини! Вой сани ўша налўтбоши қилганни қайчилай!

– Мани-ку ҳоли паришонимни ўзинг ўбдан биласан, кечадан бери ноништа қилган бўлсам, ҳазрати Жаброилга сол!⁵ Ўткан кун Набининг самоворида ётиб эдим, камасия чақиради, деди. Бордим. Ҳе йўк, бе йўк, қийиқ қоғозини узатади. Ҳа,

¹ Ялпи қайтган – Худодан қайтган.

² Тирноғимни юзида – қилмишинг маълум.

³ Симинт – сию минуто: дарров демакчи (Муал.).

⁴ Илгари одамлар кийим-кечагини ўз уйида тикиб кийишган. Тикув машинаси пайдо бўлиб, тикувчига кийим тиктириб, европача кийиниб юрган бойларни, зиёлиларни халқ олипта, ҳезалак, тикувчини «ҳезимкаш» деб атаган. Тошпўлад шунга шаъма қияпти.

⁵ Ҳазрат Жаброил ошпаз ва новвойларнинг пиридир. Қорним тўк бўлса, ош-нон пиширгучиларнинг пири бўлган Жаброилга ҳавола қил, демакчи (Муал.).

дедим, пошшоликка энди йигит керак бўптими, дедим. Кулади. Ҳа, дейди, сизга беш сўлкавой налўговой кепти, дейди. А, дедим, баззозликдаги¹ дўконимни барҳам берган эдим-ку, дедим. Бориб ўзига арз қилинг, дейди. Худой ҳаққи – куфрлигим ошди. Қийиқ қоғозини липпамга қистириб, тўппа-тўгри налўгбошисига бордим. Манга ўхшаш бўйнини эккан хумсаринг жуда кўб экан. Ҳа, дедим, налўгбошинг қайси хумса ўзи, дедим, усталчада ўлтурган биттасига тўғрилашди. Липпамдагини олиб қўлиға бердим. Муни додига ет, пажалиска, дедим. Отингиз нима? – Тошпўлад. Отангизни оти? – Эшмурод. Сўраб нима қилди, дегин: Ҳа, дейди: «Сиз Тошпўлад Эшмурод ўғли беш сўм тўлар экансиз!»

– Чақаси бўлмаса-чи, дедим.

– Нима иш қиласиз?

– Бекорчилик.

Шундан кейин монда дафтарини² очди:

– «Тошпўлад Эшмурод ўғли – тегирмончи».

Худой ҳаққи, кулгим қистаб, гаврлигим тутди:

– Сиз кўрган тегирмонимни тоши синиб қолган, ака! Бир йилдан бери беш чорак ун тортқан бўлсам, пирингга сол! – дедим.

– Тегирмон тошингизни кафилини олган эмасмиз!

– Тошпўлад тоганг ҳам беш сўлкавойингни кафилини олган эмас!

– Бораверинг!

– Сан ҳам баҳузур ўлтуравер, ука! – дедим.

Оғзимда носим бор эди башарасига туф, дегим келди-ку, тагин шайтонга ҳай бериб, тўппим арава³ чиқа келдим. Нима, оч итингни бурнидан ип тақади, деб ўйлайсанми?

Ана шу налўгбоши хумсани танидингми? Анув бой бор-ку ахир, Эшонхўжа гупчак деган... Ана шунинг ўғли экан бу налўгбоши бўлган хумсанг... оти Неъмон бужир!.. – Тош тегирмончининг олдиға тушиб, унча-мунча шана⁴ қилиб юрар эдим. Бирар кун кўриб қолган бўлса Тошпўлад тога тегирмончи экан,

¹ Баззоз – газламафуруш.

² Монда дафтар – қарздорлар дафтари.

³ Тўппим арава – дўппини чаккага қўйиб (қийшайтириб) кийиш.

⁴ Шана – наша (Муал.).

деб ўйлади-ёв, бу эшбужир! Энди, Худой ҳаққи, тегирмонига тушмайман. Шу қийиқ қоғозини сан олиб қўй-чи, пирингни арвойи! Сандан сўраб қолса, энди тайбасни тегирмонда қилмайди, деб айт, хумсангга!

Муаллифдан: ариза битиб беринг, деб уйимга келгувчи Тошпўлад тоғанинг ўртоқлари жуда кўпайиб кетди. Ҳатто уйда ўлтуриш ва ош-сувга қараш ҳам мумкин бўлмай қолди. Ва ариза-навислигимни бошқа даҳаларнинг Тошпўлад бойваччалари била кўрмасин, деган хавф ҳам туғилди. Шундан сўнг Тошпўлад тоғанинг ҳалиги сўзини ёзмоққа мажбур бўлдим.

– Мундан бошқа ўзининг бой тоғасига тўққуз сўм налўк ёзиб, тоғасининг гумаштаси ҳам бўлолмаган яна биравга тўқсон сўм налўк соладирган одатлари ҳам бор эмиш, бу эшбужирнинг... Ўғиллиги тутиб кетиб, дадасини налўқдан дархон қилиб қўймаган бўлса шу-ёв!

«Қизил Ўзбекистон», 1925 йил, 23 август, 206-сон.

* * *

Азбаройи Худо, куфрлигим ошти. Савобингни ҳам теги тешук чиқти. Айт-чи, манга: бапиржа турдиси¹ ким ўзи? Башарти тош-тарози қилсам, шу хумсангни кучи неча пут келарикин?

– Азбаройи Худо, шу хумсангни эшигида кушод икки ой бўйнимни эгиб «нон» деганимда, кесак ғириллайдирган бўлди. Агар сўзимни тариқча гидирини топсанг, қирқ тўрт йиллик имонимга сол! Лоақал тромбойингни ариғига ҳам курагимни уролмадим, ука!² Ҳар ким ёлғон гапирса, ётар жойи ёлғиз, жиян!

Салим сўтагинг³ томсувоқ қилган экан, кеча ҳашарга борган эдим, Худой ҳаққи, шу хумсангни ҳам косаси сира оқармай кетаяпти! Анави йил Тожи ямоқчининг қизига уйланган эди. Хотинчаси тозаям ташлаб берипти. Қарабманки, бешта гўдак! Ҳа, дедим, бу чувринди баччаларни қаёғдан йиғиб олдинг, хумса, дедим. Салим сўтагинг кулади, ҳа дейди, ҳаммаси ҳам Худой берган қулбаччаларинг, Тошпўлод, дейди. Вой, дедим; вой ўша ўйламай иш қилган одам фарзандига, дедим. Битта арпа

¹ Бапиржа турди – биржа труда (Муал.).

² Илгари трамвай рельсининг ариқчаси кўчанинг лойига тўлиб қолавергани учун болалар ва аёлларни ишга ёллаб уни темир куракча билан тозалаш турилган. Бу иш энг енгил ишлардан ҳисобланган.

³ Сўтак – иш билмас, ухдасиз одам (Муал.).

саватинг борми, Салим, дедим. Бўлса, дедим, қама ҳамма жўжаларингни, пуллаб берайин-чи ман санга, дедим. Худой ҳаққи, Салим сўтакка жудаям оғир бўпти: ёнингни кавласанг оғзини очади гўдаклари тушқир! Ўзоғи йил хумсангни иши йирик: тегида от-араваси, ёнида чойчақаси гатоп¹ эди. Шу пул топиб ақл йўқотқан хумсаларингни уриб ўлдирсанг ҳам арзийдир, ука! Бултир шу хумса Салиминг нима қипти дегин? Битта наҳс босқан билан шерик бўлиб, амиркон экипти, фабрикончи ўрусвойингдан беш-ўн сўлкавой пул ҳам олипти. Эсон-омон кузга етиб, қанорчасини йиртиғини ямаб турғанида, шартта нима бўпти, дегин, урипти ёнғирни-урипти ёнғирни, бир вақт қарабсанки, пахтасининг бари пўристой!

– Нима, ўрусвойингни салапўй² деб ўйлайсанми? Феруза кўзига оқ оралашмаган³ бўлса ҳам, даррав айнагини тақмасдан иложи йўқ, хумсангни! Чўт қоқиб, чўрт-пўртини қипти-да: Салимбай, сеники бари ямониска, ну карзга тугри⁴ – депти. Ин-найкейин қарабсанки, Салимингни войвоёги бола очиб, қишиминан жўжаларига от-аравани сотиб едирипти. Энди бу йил бувайи деҳқоннинг арвойига хатми Куръон ўқиб, тинчкина ўлтурган эмиш. Кеча лой ташиб турғанида манга шу ҳасратни қилди. Бу гап ҳалиги Абдикарим⁵ ясаб ташлаган бешта жўжалардан чикди-ёв! – Ҳа, дедим, бўлар иш бўпти, энди наشانгни баҳузур чакавер, Салим, дедим. Манави жўжаларингни бўлса, дедим, Худо йўлига қўявер, дедим.

– Санга ёлғон, Худойга чин, ука! Айни лойни ичида кетманни ночалғай ташаб ўрдакчасига сузиб турган эдим, шу пайтда йўлақдан ўзингни хумсаларингдан биттаси кўриниб қолди-ку! Қўлида ўша ўзинг кўрган хилондони⁶, оёқида нағмалик этиги!.. Ҳа, дедим, юртингиз тинчликми хўжайин, дедим. Салом йўқ, алик йўқ, ҳорма, бор бўл ҳам қўлтиғда... Закўн бўйи юриб олдимга келди:

– Бу уйнинг эгаси ким?

¹ Гатоп – тайёр (Муал.).

² Салапўй – слепой – кўр (Муал.).

³ Оқ тушиш, оқ парда, глаукома.

⁴ Салимбой, пахталаринг ярамас: ҳар ҳолда олган пулингга тўғри келадир, яъни қарзинг йўқ (Муал.).

⁵ Абдикарим – анқов, меров, ақлсиз.

⁶ Хилолдон – соқол тароқ, поки, тиш кавлагич каби буюмлар солинадиган чарм сумкача.

Салим сўтагингни жон-пони чиқиб кетти. Безгаги хуруш қилиб, нима деганини ўзи ҳам билмай қолди.

– Сиз одамларни қаёғдан олиб келдингиз?

– Уйидан олиб келдим.

– Нега биржадан олмадингиз?

Салим манга қаради. Ҳашарчилар ҳам томнинг лавидан мўралашиб қолдилар.

– Шу кўриб турганларинг ҳаммаси оқибат ука, – дедим.

– Оқибатинг нимасси?

– Чой-чақани ўйламасдан, этигинг билан устингдаги бурма кўйнакни ешиб, маним ёнимга тушсанг, ана ўшанинг оти оқибат, ука! – дедим.

– Унақа закўн сўқма! – дейди.

Худой ҳаққи, авзойим бузилиб купрлигим ошти:

– Бор-бор! – дедим, – васиқанг йўқ экан¹ мирзабоши, аптингга лой сачрайди, – дедим. Лойни пишитмоқчи бўлиб шаб-шуб кетманни ташлай берган эдим, ўзини четка олди. Ҳа, дедим, закўн билганинг билан китоб сўзини ўқумабсан-да, хўжайин, – дедим:

«Ҳашар ишлаб ухлағанга маҳшар куни азоб ўлмас,

Тайбас қилиб шароб ичсанг, яна санга ҳисоб ўлмас».

Китоб сўзига ҳам қулоқ солмайди хумсанг. Дафтарини чиқариб, ҳашарчиларнинг бир-бирисини битта-битта тўйхати² қилди. Шуминан давлатингни кўланкасида барчамиз ҳам эрталаб ўша ўзинг билган бапиржа турдисига бормоқчи бўлдиқ. Ана ука, кечаги ҳодиса шу! Ҳозир бапиржасига қараб юритаман. Худой ҳаққи, шу замонангни оқибатидан ҳам хафа бўлдим. Ёнингда беш-олти пақир-сақир пулинг бўлса узат-чи, пирингни арвойи!³

«Қизил Ўзбекистон», 1925 йил, 20 сентябр, 230-сон.

* * *

¹ Васиқаси йўқ – бетайин.

² Тўйхати – чақирик қоғози, повестка.

³ Хумса хўжайиннинг тергашида жон бор, юқорида айтиб ўтганимиздек, агар Салим сўтак одамларни биржа тудадан – мардикор бозордан олса, давлатга ҳам, хўжайинга ҳам фойда келар эди.

Азбаройи Худо, бошимни шу йўлга тикдим. Откан ошиғим қачон кўрсанг чик-да¹, хумса. Қиморингдан чувим² чиқа бериб, чикига-чирк деб тикқан пахтаг ҳам ҳеч нима бўмай қолди. Нон ўрнига кесак тишлаб, ёз бўйи сув ичиб ишлаб, оёқида битта чилим қовоққа эга бўлиб ўлтурибман. Ёриг ёзинг ўтиб лоақал уч-тўрт қадоқ нашани ҳам ўмариб ололмадим, ука. Буни ҳам қўяберов, манави бўбайдан қолган бир-икки таноп ер устидан ҳам хуш қиморларинг³ дов⁴ сўраб ўлтурипти. Уч юз олмиш уч томирим жунбушка келиб турган пайтда ҳалиги чалдеворни ҳам гардкамга⁵ бериб юборсам борми, уйдаги кампиринг ўлуксиз аззасини оча берсин!

Шу-чи, ука! Санга ўғил бола гапни айтсам, ўзимиз айна одамизод фарзандининг ғариби эканмиз. Юртингда кимсан фалончи бўлиб, шунинг орқасида энамга уйланиб, бола-чақанинг кафилини олса ҳам, фақат-ла салласининг пашига ишониб кеккайган⁶ ўша хумсанг агар падарим бўлса ҳам, тўнғиз кўпсин, азбаройи Худо, чаккам тиришти! У ёғини сўрасанг, каминангга оқ сутини бериб ўсдирган энамга ҳам ишонмай қолдим. Тошпўладча тугилди, деб сўйинган энамни ҳам омбор тегига ёққан учи⁷ билан қилган чўзма-чалпаги урсин!

Қиссаи кўтоҳ шуки, «Беш-ўн кунлик наша ўмарарман-ов» деб кеча Сарикўлдаги⁸ деҳқон оғайниларнинг кўрғониға йўрткан эдим. Борсам, Сарикўлинг йиги-сиғи! Ҳа, – дедим – кўрғонларингни бўри бостими, хумсалар, дедим. Худой ҳаққи, Сарикўлингни ҳоли паришонига икки соат томоша қилибман. Ит эгасини танимайди, барисиям калла деб қовоқни елкасига тўнкарипти. Ҳангамаси нима дегин? Сарикўл мамлақати хазти Исойингни қаламрўйига⁹ ўтар эмиш, гарадсканинг

¹ Олчи – пошшо (ютуқ – бахт), товва – вазир, пукка – сўфи, чикка – ўғри (ютқизиқ – бахтсизлик).

² Чув – қиморда ютқизиш термини.

³ Хуш қимор – қиморда қўли келган одам.

⁴ Дов – қиморда ўртага тикилган пул ёки қимматли нарса.

⁵ Гардкам ўртага тикилган нарсанинг ҳаммасига ўйналганда айтиладиган сўз.

⁶ Илми, мартабаси ёки бойлигининг даражасига кўра салланинг печи солинар эмиш.

⁷ Уч-учига пахта ўраб, ёглаб, азиз-авлиёларнинг арвоҳи шод бўлсин деб, пайшанба, жума оқшомлари ёқиб қўйиладиган чўп чирок.

⁸ Сарикўл қишлоғи – Тошкентдаги Шимолий темир йўл вокзалининг жануб томонида бўлган. Ҳозир ундан Сарикўл кўчаси қолган.

⁹ Ўрисларнинг маҳрига ўтади, демоқчи.

камхез¹ деган битта мушкили ўн етти соат ичида Сарикўл қаламрўйидан бари Муҳаммадонинг² чиқиб солсин, деб печатини босиб, зимламирскаси³ бўлса жамики ерларнинг хомчўтини чизиб қўйибти. Ҳа, – дедим – пошшолиғингни бадрағискага⁴ ер бериши аниқ экан-да, хумса, дедим. Майлисимга⁵ Сарикўлингни нуқул манға ўхшаш саркардалари⁶ йиғилган эди. Асавларингни гапи-гапига қовишмайди. Ҳа, – дейди – пошшолиғинг ўттуз газлик тўпидан отиворсаям Сарикўлдан сапсем силжиш йўқ, дейди. Пошшолиқ билан ҳазил ўйнайди-ёв бу хумсаларинг. Ҳой, – дедим, – ўрусвойингни сўқиб қўйган закўнини бузиш бир чилим нашани чакиб ташлаш эмас, халойиқ! – дедим. Ҳа, нима қиловиз бўлмаса, деб биттаси жекиради. Нима қилардинг, – дедим, – ерни ибонга бериб, ўзларинг бўри овлайсан. Ҳалигидек ичингда подачиларинг бўлса, тўнғиз боқасан! – дедим. Чувур-чувур. Гапни-гапка қовиштирса, Худойга сол. Насим кўкчингдан икки қадоқ наша ўмариб, Сарикўлингни Худойга топширдим. Ҳайтовур, ибонларинг қўймайдиған кўринади. Энасининг маҳрига тушкан бўлса олавурсин, тўғри айтдимми, ука?

Ж.

«Муштум», 1925 йил, 20 декабр, 23-сон, 2-бет.

МАЪЛУМОТ УЧУН

«Мулқдорлар қия кетди, бадроқлар ила⁷ кетди!» – деб бизнинг «Бекорчилар қулуби»нинг яланоёқ шоирлари ўз ора ҳангама тўқишибдирлар.

Мақсадға ўтмасдан илгари ўқуғучиға «Бекорчилар қулуби» тўғрисида, албатта, киттағина изоҳ бериш лозим. Бекорчилар қулуби деганимиз маҳалла ва гузарлардаги чойхоналарнинг замонавий либос кийган исмидир. Яланоёқ шоирлар эса ўша

¹ Камхез – комхоз, коммунал хўжалик ташкилоти.

² Муҳаммадон – Муҳаммад пайғамбарнинг умматлари, мусулмонлар.

³ Зимламирска – ўша вақтда Россиядаги землемерлар ташкилотининг Туркистон шўъбаси Тошкентда ҳам очилиб, у танобчилик, статистика, гидро-техника ва шу каби ишлар билан шуғулланган.

⁴ Бадрағиска – батрақларга, бу ерда ўрисларга демоқчи.

⁵ Майлисимга – мажлисимга, атрофимга.

⁶ Саркарда – манаман, деганлар.

⁷ Ила – юқори.

қулубларнинг туксиз¹, қирриқ аъзоларидирким, эртадан-кеч-гача:

– «Бу бозор камбағалчиликни сотиб, пулига бекорчилик олиб емасам, бўлмай қолди!» – сўзи билан умргузаронлик² қилурлар.

Тумшуғига тирговуч қўйиб³, қўлтиғига битта-иккита нозанин оскан⁴ баъзи рустамнамолардан⁵ таваққуъ⁶ ўлинурки, сарқадам⁷ шу қулублардан бирига марҳамат қилиб, куфрлиги ошиб ўлтурсан Тошпўлад аканинг бир пиёла «оби худойи»сини⁸ ичиб кетсинлар. Лекин «Оби сурх⁹ билан меҳмон қилмади, деб кўнгилга келтирилмасин. Ахир Тошпўлад аканинг ҳам орқасига офтоб тегар, ул ҳам сизни (янги чиққан) «қирқ газлиги»¹⁰ билан бир кун меҳмон қилиб қолар, шошмоқ шайтоннинг иши!

* * *

Мен маҳалламизнинг «қулуби»га келиб кирганимда, орада қизгин бир музокара давом этиб, мажлисининг раислик лавозиматини мухтарам Тошпўлад ака адо қилар эди. Масала барчанинг диққатини ўзига жалб эткан бўлса керак, ҳалқадан менга илтифот қилғучи кўринмади. Тошпўлад ака оғзида носи билан бўйин томирини ўқлоғидек ўйнатиб айтар эди:

– Бадрақ хумшаларинг ўжидан тиниб қолди-ёв, бироқ шанлар минан мани пайғамбарим қўшқўлладилар... Туп! (Оғзидағи носини бўйранинг тегига ташлаб давом этди) – Азбаройи Худо, таллонлигимни¹¹ оширасанлар, қашигани тирноқларинг йўқ, сўфиликни қўлдан бермайсанлар!¹² Хулласини айтсам, бадрақларинг сабитискангга эрка ўғил бўлса, сан хумсалар ҳам ўғай

¹ Туксиз – айёр, хирпи.

² Умргузаронлик – умр ўтказиш, яшаш.

³ Кеккайиб.

⁴ Марусялардан қўлтиқлаган.

⁵ Рустамнамо – қуруқ савлат, усти ялтироқ ичи қалтироқ.

⁶ Таваққуъ – кутиш, умид қилиш.

⁷ Сарқадам – йўл усти, оёқ ости.

⁸ Оби худойи – чой.

⁹ Оби сурх – қизил сув, вино (Муал.).

¹⁰ Қирқ газ – арақ.

¹¹ Таллон – тажанг, диққат, тоқати тоқ.

¹² Қўлингдан бир иш келмайди-ку, лекин насиҳатдан, сафсатадан бўшаймайсанлар.

онанинг фарзанди эмассанлар. Энди яланғоч гап¹ шуки, шу ўлтурган бекорчи хумсалар ҳам бир ўрам бўлишиб, сабитисканинг олдиға борамиз, саломалайкўм хўжайин, биз келдук, деймиз. Хўш, дейди. Бадрағискангни тинчитибсан, энди бизнинг ҳам додимизга ет, пажалиска, чақасизлиғинг жонга тегди, деймиз. Поврикон очаман, сенларни мастиравой² қиламан, деб афсун ўқуса кўнмаймиз. Ха, нима қилай бўлмаса, ғазначамга ҳар бирингни якта-якта шўнғутиб олсам, вақтларинг хуш бўладими, деб албатта пичинг ўқуйди. Шалтай-балтай керак йўқ, хўжайин деймиз. Гардани ғавсларингдан³ ерчани олиб бадрағискангни тинчитдинг, энди савдогар хумсаларингни дўкон-даскогини ҳам бизга бўлиб берасан, азбаройи Худо, пажалиска, деймиз. Биз ҳам, деймиз, санталакатингдан⁴ мол олиб, бирни икки қилишни хўб биламиз, деймиз.

Тошпўлад тоға гапни шу ерга келтуруб сомиъларни⁵ кўзи билан сузиб чиқди, ҳамма унинг оғзиға тикилган эди. Тошпўлод тоға руҳланди шекилли, яна:

– Ерни бўлишка кучи еткан сабитиска хумсанг магазинларни бўлолмайди, деб ўйлайсанми? Азбаройи Худо, бўлишка кучи этади, фақатла арзангга қўл қўйиб берса – гатаба⁶! – деди ва носқовоғидан кафига нос қоқиб менга қаради. Табиъий унинг гаплари маним учун кулги эди.

– Бўлмаган гапни сўзлайсиз, тоға! – дедим, – ер бошқа, дўкон бошқа.

Тошпўладнинг менга қарши авзойи бузилди:

– Сан, гўзиматчи⁷, жим ўлтур! – деб жекирди, – гўзиматингга «ол кетди» ёзиб, ойиға юз сўлкавой гиришингни⁸ бил!

– Лекин ҳалиги гапингиз сира қовишмайди, – деб яна кулдим.

Тошпўлад тоға ўрнидан туриб маним ёнимға келди. Оғзида носи бор эди, қўлимдан попкамни олиб очди:

¹ Яланғоч гап – очиқ гап.

² Мастиравой – ишчи.

³ Гардани ғавс – муштумзўр.

⁴ Синдикат, демакчи (Муал.).

⁵ Сомий – эшитувчи.

⁶ Гатаба – готово, тайёр.

⁷ Газетчи (Муал.).

⁸ Гриш – олиш.

– Қовишдими, йўми, шан қўяғур, жиян! Некин «Мағнумот учун» попкангга туплаб қўяман! – деди.

Попкамнинг ичига огзидаги носини халиги «туф» дейишида ташлаган эди, ҳамма кулишиб юборишди. Мен ўсал тортиб, нима дейишимни билмай қолдим.

– «Мағнумот учун» эмиш!

Ўзиматчи.

«Муштум», 1926 йил, 28-сон.

* * *

Баъзи вақт гапка тушунмаган волидангдан ҳам хафача бўлиб қоласан. Эрта гиш-гиша, кеч гиш-гиша, азбаройи Худо, таллон қилади. Ҳа, волидачалиш, ёдинг бахай? Нима дейди, дегин, ука Маҳкам:

– Тўрт қор тушиб томни курамадинг, курагингни кўтариб томга чиқ!

Азбаройи Худо, чакана гап, чакана гапка тобим бўлса Худойга сол; тўрт қор деганинг нима ўзи, Маҳкам халфа? Ўн марта қор тушиб, томнинг қори бир ярим газга етмасдан қўлимга курак ушлаган бўлсам, пирингга сол, Маҳкам тентак! Кучингга баробар келган иш билан панжалаш, чаканаси, азбаройи Худо, сув очиради¹, Маҳкам!

– Кампирларингни гапи нуқул ғиди-ғиди – «Кучимга баробарлашсин, деб ўлтурсанг чакка ўтади, том босади» – дейди. – Чакангни ўзи нима, Маҳкам? – Оби раҳмат. Том қуласа, нима? – Янгидан солиш!

Кўчага чиқсам, маҳалла тўпалон.

– Ёдинг бахай?

– Бу кун сайлов!

Саккизта камбағал каминангни ўраб опти.

– Ҳа, нима гап!

– Сани улуғ сайлаймиз.

Ризойи Худо, галаванг айнайди:

– Сайлов бошида мўйлав қиладирган² қадимги эллибоши поччаларинг қани? Тожи хўжайин, Беназар ҳожиларинг қаёқда ахир?

Худой ҳаққи, ҳукуматингни бу ишини писанд қилдим: маҳалладаги ҳамма эллиги-энсизи, домла-помла, Эназар ҳожи – Пиназар ҳожи... ке қўявир-чи, бари боовраларингни ўз уйига

¹ Сув очиради – ланж қилади.

² Мўйлав қилиш – мўйлаб учиреш, ишини тўғрилаш.

қамаб, устидан шартта қулп сопти! Агар биттанг омбор-помбордан чиқиб сайловға оралашсанг, – депти, – кўравурасан мандан, хумсалар, – депти!

Некалайингни оқ соққа, қора соққа сайлови¹ эсимга тушса азбаройи Худо, феълим айнайди: қози поччанг минан Бадалмат дўманг лифофадаги² пулни маҳалла эллигига³ нима учун берар эди, ахир? Ялатса, оқ соққа, ялатмаса, қора, шуюм энди хумсаликка қўшилдими-а? Вой ўша дўмавойинг⁴ минан қози домлангни бурнига чертай!

Шу қўл кўтарди минан⁵ усталчасига ўлтурсам дейман-ку, бироқ Ажавар қорингни чиртинг-пиртингидан чўчиб қолдим, Маҳкам! Санга ёлғон, Худойға чин, ука, Ажавар қоринг⁶ каминангни тергавга тутипти, бафармони Худо, бамисоли мункир-накир⁷, ўлдимми десанг, оғзингда носинг бор:

– Кимсан?

– Тошпўладман.

– Нима иш қиласан?

– Юк орқалайман.

– Хўлеганмисан?⁸

– Го ҳўл, го қуруқ дегандек, иш қилиб, топилганини еб тураман.

– Қимор ўйнайсанми?

¹ Биринчи жаҳон урушида ички фронтда ишлаш учун мустамлака ўлкалардан ишчилар олинган. Ишчиларни олиш тартиби шуки, яшикка оқ хат, қора хат солиниб, кимга оқ хат чиқса, у оила урушга одам бермаган, қора хат чиқса одам берган. Бу тадбир маҳаллаларда дума ва маҳаллий амалдорлар бошчилигида ўтказилган. Оқ соққа – инқилобдан илгари шаръий ҳукмлар бўйича шаҳар қозилигига ва русларнинг янги ҳукмлари бўйича шаҳар думасига номзодлар сайлаш учун ёғочдан ишланган оқ соққалардан фойдаланиб, қайси бир номзоднинг яшигига кўп оқ соққа тушса унинг номи баланд келган. Тошпўлат бу ерда оқ хат билан оқ соққа сайловини аралаш ифодалаяпти.

² Лифофа – конверт (*Муал.*).

³ Эллиги – элликбоши.

⁴ Дўмавой – давлат думаси. 1906-1917 йилларда Россиядаги қонун чиқарувчи ваколатли муассаса. Бу муассаса Туркистон ўлкасида ҳам мустамлакачилик фаолиятини олиб борган.

⁵ Қўл кўтарди – овозга қўйиб сайлаш.

⁶ Абдужаббор қори Сиддиқов (1897 – 1940) – бу киши Тошкентнинг Чорсусига яқин Мирза ғози маҳаллалик, ўз даврининг фаол маорифчиларидан бўлган.

⁷ Мункар-накир – кишини ўлгандан кейин гўрда сўроқ қиладиган икки фаришта.

⁸ Хўлеган – хулиган, безори (*Муал.*).

– Ҳа, ганақ топилса эрмак-да.

Азбаройи Худо, шу замонангни борди-келдисига тушунсам; ҳўл егани нимаси-а, халфа? Тиқилса ҳўл, тиқилмаса қуруқ ея бериш-да, а Маҳкам!

Жулқунбой.

«Қизил Ўзбекистон», 1927 йил, 1 феврал, 26-сон.

КАЛВАК МАХЗУМНИНГ ХОТИРА ДАФТАРИДАН

«Муштум»нинг борди-келдиси

Эй, боши бўш донолар, эй, қовоқ кийган диндошлар, вой, мусулмони комиллар!

Замона охир бўлди: кўб беҳуда ишлар чиқди. Шарорат пешаларининг¹ ишлари авж олиб, бизнингдек фақирлар хор бўлди. Кийимлар қисқариб, сочлар узайди, эркаклар хотун, хотунлар эркак қиёфатига кирдилар. Барчадан ақл кетди, ҳамма гумроҳ: борар йўлидан, қилар ишидан адашди, уламоға ҳурмат, ёшларға шафқат, ўғлонларға муҳаббат йўқ! Бас, буларнинг барчаси охирзамон аломати бўлмай, нима бўлсун?!

Тунов кун икки чораклик салла бошимда, юз битталиқ тасбиҳ қўлимда, малла чопон эгнимда кўча-бакўча, гузар-багузар кезиб, охирзамон ишларини бирма-бир тамошо қилур эрдим. Мишиқ-тупуги оқған болагиналар ярим белдан лой кечиб, ит урушдириш билан машғуллар, кўриб зиёда завқим келди:

«Эй гўдаклар, – дедим, – биз ҳам бир вақтларда шундай эдик, энди ўтуб кетти ўша замонлар», – дедим. Ёшлиқ бир подшоҳлиқ, ўйнағани қоладир шу гўдакларнинг.

Шу йўсунда болалиқ кунларимни эслаб борур эрдим, орада нима бўлди-ю, олдимда лўп этиб милтиқ кўтарган бир ўрус чиқуб қолди, кофирнинг зеҳни койимасун деб, йўл бериб четроққа туруб эрдим, ҳалиги бадбахтнинг оғзидан «Ассалому алайкум» чиқуб қолмасунми?.. Бошда «Мазак қилдиёв бу кофир!» – деб ўйладим-да, менга қараб келаёткани учун «Кофирнинг саломига жавоб жоизми, йўқми?» деган шубҳада қолдим. Қарасам, менга қўлини узатаётибдир. Ноилож қўлимни бериб башарасига қарадим. Тавба-тавба, ўзимизнинг қуйи маҳаллалик Абжал сариқ!

¹ Шарорат пешалар – ёмонлик қилувчилар.

– Ҳа, Абжал, чўқиндингми, шапкани қанчага олдинг?! – дедим. Теги мусулмон боласи эмасми, бир оз қизарди.

– Йўқ, тақсир... милисияларга яқинда шунақа кийим беришди, – деди.

– Ахир бутхонада бергандир, берса ҳам! – дедим.

Кулди. Демак, худда сирнинг устидан чиққанман. Мендан ўн адимча узоқлашиб кеткан эди, кўнглимга бир гап келиб, уни тўхтатдим:

– Азтойдил бўлдингми ёки шунчаки замонасозликми? – дедим.

– Ҳазиллашманг, тақсир!

– Уялма, Абжал, бу вақтда тириклик тошдан қаттиқ, бола-чақанинг ташвиши кишини қайси кўйларга солмайдир... – дедим.

– Ҳа, тақсир! – деди.

– Яширинча бўлса ҳам, намозингни ўқи, чўқинганингда ҳам ичингдан – «Худоё ўзинг кечир...» деб тур, қани бўлмаса бир «таждиди имон»¹ қилайлиқ! Лоилоҳа илло...

Бечора теваракка аланглаб калима айтди. Ул кеткандан сўнг мусулмонларнинг ҳолига ниҳоятда афсус қилиб йиғладим: – Ох, – дедим, – бу кофир мусулмонларнинг бошига нималар солмади, – дедим.

Бозорға қараб борур эрдим. Ёнимдан худда кўғирчоқнинг боласидек ўрусча кийим кийиб ясанган, қўлида чўққанинг терисидан ясалган нарсага китоблар солган ўн икки яшар чамалик бир қиз бола шипиллаб ўтуб кетди. Ўз-ўзимга, тўхта-чи, шу мочағар билан бир сўзлашай, деб:

– Тўхта, қиз! – дедим. Тўхтади.

– Қаёққа борасан?

– Мактабга!

– Мактабинг қаерда?

– Шу яқинда.

– Отин ойинг борми?

– Бор.

– Отин ойингнинг эри нечта?

Мазмуни отин ойиси оғзини пишиглаб қўйган, шекиллик, жавоб бермай ерга қаради. Ман ҳам сўзни айлантирмай, ичимдан «Етти-саккизта бордир», деб ўйладим. Қизи тушкур жажмондеккина экан. Ҳайфки бузулган-да...

¹ Таждиди имон – имонни янгилаш.

– Ўруснинг инжилини ўқиябсанми? – деб сўраган эдим, бунга ҳам жавоб бергуси келмади. Энди ўзига яраша гапдан гапурай деб, сўрадим:

– Эмчагинг олмадек бўлуб қолибдир: ўйнашинг ҳам борми?..

Қизи тушкурнинг ҳали қитиқ пари ўлмаган экан, юзини чирт ўгуруб: «Ху, соқолинг кўксингга тўкулсун!» деб қарғади ва йўлига югуриб кетди. Ўйлаб, қизнинг аслини билдимки, онаси юқоридан тавба қилиб тушкан ҳаромзодалардандир ва отаси ҳам...лардандир. Бўлмаса, тухумдаккина қизини шу бошидан инжил ўқутуб, бузукчиликқа қўярмиди? Ва шу боланинг топиб келган пулини бахузур еб ўлтурармиди?.. Асли бузук, тийнати¹ бузук, тавба дийтурган замон, буродарлар!

Шундай анвоъи – турлик фитна-фасодларни кўра-кўра бозорға етдим. Ўйлаб қарасам, бозорда анчагина юмушларим бор кўринади: дукчидан кампирга бир неча дуг² олишим керак, наваранинг қўлига ўн-ўн бешта кўзмунчоқ, бел оғригим тўгрисида Самад ҳаким билан кенгаш, ажалга омон берса, ундан кейин – шаҳарни сайр ва саёҳат...

Ҳайтовур дукчи ошнамнинг ўзи бор экан. Кўришиб сўрашдиқ. Имоматдан тушканимни эшиткан экан, кўнгил кўтарган бўлиб:

– Қул ўлмас, ризқи камимас, домла, бу маҳалла бўлмаса, нариги маҳалла, еттининг оши бўлмаса, йигирманики! – деди. Кулишкан бўлдиқ.

– Ҳа, айтканингиздек, ҳали ҳам бир кунимиз ўтаётибти, бахтимизга кампир бор экан, ипу иплиқ қилиб рўзгорни тебратиб турубдир, – дедим. Яхши хотун билан ёмон хотуннинг тағриф-тавсифини қилишдиқ. Ошнам хотунлар тўгрисида машойихларнинг айтиб кетканларидан ўқуди:

*Яхши хотун саҳар туруб,
Чархини товлар, дўст беданам.
Ёмон хотун саҳар туруб,
Ўчоғини ковлар, дўст беданам,
Ёмон хотунға кумоч бериб,
Қорниға тепсанг, дўст беданам.
Яхши хотунға шакар бериб,
Лабидан ўпсанг, дўст беданам...*

¹ Тийнат – хулқ, феъл.

² Дуг – чархнинг йигирилайётган ип ўралиб борадиган қисми.

Садагаси кетай машойихларнинг. Нимаики айтибдирлар, ҳаммаси ҳам пурҳикмат-да!

Яхши дугдан иккитасини танлаб олиб, салламга қистирдим, багдаз хўшвошлашиб атторликка кетдим.

Жулқунбой.

«Муштум», 1923 йил, ноябр, 16-сон.

* * *

Атторликда мулла Берди деган бир ошнам бор, ўзи беҳад донишманд, ақли расо, илми сифоҳигарчиликнинг¹, илми сиёсат ва илми ҳикматларнинг² барчасидан ҳиссаманд одам. Буларнинг устига алҳол³ газнит ҳам ўқийтурған бўлубдир. Каминани начанд фурсатлардан бери зиёрат қилмаған эрди, бағоят хурсанд бўлуб, дарҳол чой-нон қилди.

– Камина охират илмига, сиз дунё илмига моҳирсиз, қани газнитингиз ҳам бор экан, илми сифоҳигарчиликлардан нима хабар? – деб сўрадим.

Ушбу ҳафт иқлимда бўлуб турған кўб катта ҳодисалардан хабар бериб, худда кўриб келганлардек қилиб сўзлади. Фақирнинг қувваи муҳофизам озроқ, шунинг учун бу ерда фақат эсимда қолған хабарларнигина нақл қилурман.

Гермоннинг юртида болшовой тойифаси пайдо бўлуб, халқни кўп бесаранжом қилур экан; шунинг учун ул вилоятда бир қадоқ нон саксон минг туман⁴ бўлубдир, халифаи Румнинг сарбозлари инглизларни билоди Румдан⁵ суруб, шаъни-шавкат ва фатҳи-нусрат, асъаса ва дабдаба бирлан Истомбул шаҳарига кириб, барқарор бўлубдирлар. Ёпон кофирнинг бутун мамлакатини ер ютуб, подшоси аранг осмон вофурунда⁶ қутулиб қолибдир, бутун оламдаги кофир зоти ушбу кеча-кундузларда ниҳоятда бесаранжом бўлуб, аммо атроф ва жавонибдаги мусулмонлар беҳад фаровон фароғатда умргузаронлиқ қилиб, тинчкина савдо-сотик, олди-берди қилур эканлар.

¹ Илми сипоҳ – давлатчилик, маъмуриятчилик илми.

² Илми ҳикмат – фалсафа.

³ Алҳол – ҳозир.

⁴ Туман – ўн минг (пул бирлиги).

⁵ Билоди Рум – Туркия мамлақати.

⁶ Осмон вофури – вопур (юнонча: кема), самолёт.

Ўзимизнинг юрт сўраб турган амалдорлар аҳволотидан савол қилиб эрдим, дўкон ижараси билан правой қоғозни¹ ошириб юборганларидан дуру дароз шикоят қилди ва яна ушбу кунларда ҳамма маҳкамаларда ўзимизнинг туркона она тили билан иш қилаётганларидан хабар берди.

Ҳа, энди ўзимиздан ҳам булохтир², десатнай³, анжирнай⁴, сакратар⁵ ва кофиралилар⁶ етушуб қолди-да, деб ўйласам ҳам, кўнглимга: «Она тилини маҳкамаларда ишлатиш жойизмикин, йўқмикин», деган шубҳа келди. Аммо бу масала тўғрисида бир ўзга вақтда китоб кўрмакчидирман. Бағдаз мулла Бердининг олдидан хўшвошлашиб, чит бозорига юзландим.

Эй, баракалла! Эрвит⁷ дейсиз-да, худда Эрвит! Юрт ғамини егувчи савдогарларимиз қайта бошдан чит бозорини баайни фабрикон қилиб юборибдирлар, фабрикон! Худо зиёда қилсун, чирманда⁸ деган бир пул чиқибдир. Ўзи ниҳоят бақувват эркан. Агар толиғ ёрлиқ қилиб, қўлда бир-икки чирмандангиз бўлса, чит бозорида «ғижданг!» Йўқса, жаннатда кўриш бору ейиш йўқ. Ҳий, ҳий, ҳий, тавба!

Гузарим⁹ исполковнининг¹⁰ ёнида тушкан эди. Шу чоқда гажирнай¹¹ от кўшилган резинка арава келиб, бўсағада тўхтади. Аравадан иккита арманинамо пирсиён башара йиғитлар тушуб эрдилар, фақир улуғларимиздан бўлмағай, деб тавозуғ қилдим. Биравининг кўзи оғриган бўлса керак, ойнак тополмай, қалпоғини бурнининг устига кийибдир. Бу ким, деб сўраган эрдим, «садирнишин»¹² дедилар. Аммо иккинчисини биринчи кўришдаёқ таниб олдим. Агар янглишмасам, бу киши ман

¹ Правой қоғози – права қоғози, илгари дўкон очиш учун вақфдан бериладиган рухсат қоғози, ҳозир ҳокимиятдан бериладиган рухсатнома. Калвак маҳзум аъзолик бадалининг нархи ошиб кетаётганидан шикоят қиляпти.

² Булохтир – бухгалтер.

³ Десатнай – десятник.

⁴ Анжирнай – инженер.

⁵ Сакратар – секретар.

⁶ Кофирали – исми мусулмонча, ўзи кофир.

⁷ Эрвит – Ирбит шаҳри. Россия ўтган асрларда Ирбит ярмаркаси билан машҳур бўлган.

⁸ Червон(ец) пул.

⁹ Гузар – йўл.

¹⁰ Исполковни – ижроком.

¹¹ Гажирнай – казённий.

¹² Садирнишин – раҳбар.

билан бир жанозада учрашқан ва ўзи аллақайси маҳалланинг имоми эди, яъни фақир билан ҳамкасб одам. Эшитишимга қараганда, илми ҳам фақирнинг илмига ета-қўпа бўлса керак. Бечоранинг толиғи ёрлиқ қилиб, имомати устига исполковнига қойиммақом ҳам бўлубдир.

Ҳар кимарсада толиғ бўлсун. Ҳеч кимарса фақирдек биргина имоматдан ҳам қувланиб, кўча-қўйларда бесару сомон бўлмасун!

Исполковнининг олдидан Хадрага қараб юрмакчи бўлган эдим, «лоп» этиб, бир иш эсимга тушди-да, Маҳсидўз маҳалласига¹ томон бурулдим.

Сабаби бурилиш шундан иборат: марҳум Никалай оқ подшоҳнинг хазинасида чаҳорёрлардан² қолган бир Мусҳафи шариф бўлур экан. Никалай подшоҳ ушбу Каломи шарифга бениҳоят ихлосманд бўлуб, бир минг беш юз сарбоз билан мазкурнинг муҳофазасига кўшуш қилур эркан. Вақтики мастровой деган халойиғи бепарҳезлар бош кўтариб, орада кўб жанги жадал юз бериб, неча одам ўлуб ва неча нафар мажруҳ ва маъюб бўлуб, бағдазон ўшал мастровой деган халойиқи бепарҳезлар голиб бўлуб, барча тахту бахтларни қўлга олиб ва яна ул фитначилар ичидан болшеби деган яна бир бепарҳез чиқиб ва яна мастровойлар билан бениҳоят қаттиғ жанг қилиб ва мағлуб айлаб ва яна оқ подшоҳнинг қизиға уйланиб, бағдазон тахтада барқарор бўлган эрди. Ана ўшал жангда бизнинг Тошканд уламоларидан Абдулвоҳид қори³ деган бир уламои забардаст болшеби ботирнинг жиловида юруб, дуойи зафарни доимо ўқуб ва яна болшеби подшоҳга дамида⁴ қилур эркан ва яна болшеби

¹ Маҳсидўз маҳалласи – бу маҳалладан ҳозир Тошкентнинг Эски жўва майдонидан Чорсу бозорига тушиладиган Маҳсидўз кўчаси қолган.

² Чаҳорёрлар – (тўрт дўст) Муҳаммад пайғамбар вафотидан кейин араб халифалигида ҳокимият тепасида турган тўрт халифа. (Абу Бакр – 632 – 634, Умар – 634 – 644, Усмон – 644 – 656, Али – 656 – 661).

³ Абдувоҳид Абдурауф қори ўғли – Туркистоннинг машҳур уламоларидан, мударрис, қози, аълам, табиб; шоир Олтойнинг отаси, Акмал Икромовнинг тоғаси, Шайхонтоҳур даҳасининг «Дукчи» маҳалласидан. 1907 йил 3-Россия думасига Туркистон ўлкасидан депутат бўлиб сайланиб, мажлисларда миллий-сиёсий масалаларда эътирозда бўлгани учун 1909 – 1914 йилларда Тула вилоятига қамоқ-сурғун қилинган. У ерда Лев Толстой, Булгаковлар билан учрашиб баҳслашади... 1938 йил 82 ёшда халқ душмани сифатида калтакланиб ўлдирилган. Жадид уламоларининг ташкилоти «Шўроо Исломия» ҳайъатининг аъзоси. Мусҳафи Усмонни 1923 йилдан 1937 йилгача ўз уйида сақлаган.

⁴ Дамида – куф-суф қилмоқ, дуо ўқимоқ.

ботир жухуд қориға айтиб эрканки, агарда ушбу жангда зафарёб бўлсам, нимаики тилагинг бўлса берайин, деб. Вақти-ки, болшеби зафарёб бўлуб, багдазон Абдулвоҳид қоридан сўрабдирким, нима тилагинг бор? – деб. Дафъатан қори домла бетоқат ва саросима бўлуб, бағдаз қўл кўтариб ширин сўзлар билан дуоға тил очиб ва яна бандаликни бажо келтириб сўрабдирки, камина қулингиз давлатингиз қўланкасида беташвиш Тошканднинг тўю маърака, гапу гаштак, иситма-совутмаларида иштирок қилсам, деб ва яна иккинчи тилагим булдурким, хазинадаги Мусхафи Усморийни¹ берсангиз ва фақирингиз

¹ Мусхафи Усмон – Муҳаммад пайғамбар с.а.в. вафотларидан кейин давлатни бошқариш унинг энг яқин саҳобалари ихтиёрига қолади. Вақт ўтиб, халифа Умар давлатни бошқараётган халифа Абу Бакрга айтадики: «Қорилар дунёдан ўтиб кетишяпти, жумладан, пайғамбаримиздан Қуръонни таълим олган буюк етмишта саҳоба шаҳид бўлиб кетди, Қуръонни жамлаб, китоб қилсакмикин», деб таклиф солади. Абу Бакр: «Пайғамбаримиз «ёзинглар» деб айтмаган эдилар-ку», деб эътироз қилганида, халифа Умар: «Гапингиз тўғри-ку, балки пайғамбаримиз Аллоҳдан Қуръоннинг давоми яна нозил бўлурмикин, фикрида қолиб, ёзинглар, демаганлармикин. Лекин расулulloҳнинг «Баллуғу анний валов кона оятан, яъни мендан кейин келадиган умматларимга мендан бир сўз бўлса ҳам етказинглар», деб қилган васиятларига амал қилсак зарарли бўлмас», дейди. Ва шундан кейин ёзишга қарор қилишиб, ҳофизи Қуръонлар тилидан пайғамбаримизнинг котиблари Зайид бинни Собит кийик терисидан ишланган китобга Қуръонни ёзади. Бу Қуръон Муҳаммаднинг хотини, халифа Умарнинг қизи Ҳафса онанинг қўлида сақланади. Халифа Усмон даврида ислом давлатининг сарҳади янада кенгайди. Бироқ унинг ғоялари борган элларда Қуръонни турли ҳолда қироат эта бошлайдилар. Бу ҳолдан ташвишланган халифа Усмон Ҳафса онадан Қуръонни олиб, ундан тўрт нусха кўчиртириб Мисрга, Шомга, Басра ва Туркияга жўнатади.

XV асрда нақшбандия тариқатининг нуфузли намояндаларидан тошкентлик Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор Валий (1401 – 1490) Кичик Осиёга сафар қилиб, унинг табибликдан бохабар ҳамроҳ шогирди бемор бўлиб ётган мамлакат подшосини касалдан тузатади ва подшоҳ бунинг эвазига табибнинг тилаги билан мамлакатда сақланаётган ушбу Мусхафи Усмонни сайёх меҳмонларга тақдим этади. Шундай қилиб Мусхафи Усмон тахминан 1480 йилда Самарқандга олиб келинади. (Амир Темур Ироқни забт этганда бу Қуръонни Бағдоддан олиб келган, деган тахмин ҳам бор).

Самарқанд Россия томонидан истило қилингандан кейин бу Қуръон 1869 йилда генерал Кауфманнинг буйруғи билан Петербургга жўнатилади ва 1918 йилгача император кутубхонасида сақланади. Шу йили январ ойида Бутун Русия мусулмонлари жамиятининг талаби билан татар мусулмонлари ихтиёрига берилиб Уфада сақланган. 1923 йили эса Ўрта Осиё мусулмонлари ихтиёрига берилади ва у ҳозир Мовароуннаҳр диния бошқармасининг кутубхонасида сақланмоқда.

олиб боруб, Тошканд уламо ва мусулмонларига тухфа ва ёдно-ма қилсам деб. Болшеби подшо дарҳол домланинг тилагини қабул айлаб, ёрлиғ ёзуб Тошкандга йўллабдур.

Фақирнинг Қуръон тўғрисидағи билганим шулдир ва яна бу ўринда нимани билган бўлсам, шуни ёздим. Валлоҳу аълам биссаवоб.¹

Жулқунбой.

«Муштум», 1923 йил, 21 ноябр, 17-сон.

* * *

Мазкур Каломи шарифнинг зиёрати кўбдан бери кўнглимга ўрнашқан эрди ва шунинг учун Маҳсидўз маҳалласига қараб йўл солган эрдим.

Барчага маълум бўлса керак: Маҳсидўз маҳаллада кўб олий гиштин фабриконлар² бор ва яна Каломи шариф ҳам шу ерда, деб эшитдим.

Бир фабриконнинг ёнига етуб эрдим, эшикдан бир хунасаи мушкил соч қўйган бедин чиқуб келди. Дийдори номуборакига кўзим тушқач, имоним қирқ газ нарига сапчиб, дарҳол калима келтириб тўхтадим. Занталоқ бедин такаббурона ҳаракатлар билан попирскасига ўт беруб, у ён-бу ёнға аланғлар эрди. Замонасозлиқ учун:

– Идраска! – деб қўл кўтариб, ичимдан «Лаънатуллоҳи алайҳи»³ дедим. Фақирдек бир содда мулланинг ўрус забонида сўзлаша билганимга таажжубланди, шекиллик, бошдан-оёқ Махзум поччангизни кузатиб чиқди. Тўхта, дедим: ўрус динига кирибсан, билурмикинсан ўрусчани ёки ман дедим, ичимдан. Бағдазон ҳамияти диниям кўзгалиб кетиб, «идраска»нинг устига асл мақсадимни ҳам қўшиб юбордим:

– Куде Инжил, топориш? (Қуръон қаерда, ўртоқ?) – дедим.

Фақирни бу балоғати лисонда кўргач, ҳа, довдирамас экан, занталоқ, бедин! Оқарди, кўкарди, аммо бир оғиз жавоб қайтарса-чи! Камина бу бадбахтнинг сиррини хўб билиб олганим устига, ўзини ҳам яхшиғина ўсал қилдим. Дуруст, ўрус тилида лоақал фақирча баҳраманд бўлса, ўрусча кийиниб чўқунсун-да!..

¹ Улуғ Тангри яхшироқ биладир.

² Фабрикон – иморат.

³ Лаънатуллоҳи алайҳи – унга Аллоҳнинг лаънати бўлсин; шайтон.

Бағдазон бечоранинг ҳолига раҳмим келиб, хижолатдан чиқармоқчи бўлдим ва табассум қилиб дедим:

– Мусҳафи Усмоний қаерда?

Бу сўзимдан бояғи ўрусчанинг маъносига тушунди, хижолатидан арақ ичканлардек қизарди ва яна ўзини такаббурликка солиб кулди ва сўради:

– Ўрусчани қаерда таҳсил қилдингиз, тақсир?

– Ўрус забонини билишга таҳсил керакми? Ба назди уламо таҳсил як аст – наҳвул-лисони-араб¹. Масалан, бизнинг маҳалладаги Эш қийшук яқанчи ҳам ўрус тилини сувдек билладир, аммо ул ўрус тилини таҳсил қилган эмас. Ўрус тилини билмакчи бўлган одам чўқинуб бутхонага чиқуб юрмай, ҳалиги Эш қийшук билан икки кун ҳамсуҳбат бўлса, бас!..

Бечора кўб лоҳаз бўлуб, қочқали жой тополмай қолди, камолот ва заковатимга таҳсин ва офаринлар ўқуб, фақир билан баҳслашканига пушаймон бўлди.

– Мусҳафи Усмоний қаерда, деб сўрадингиз-ов, тақсир?

– Ҳовва, – дедим.

– Мен қаерда эканини яхши билмайман, ана шу муишдаги бинога кириб сўрасангиз-чи!

– Бу бино ўзи қанақа жой? – деб сўрадим.

– Қироатхона, Маҳкам қори деган бир мубошири² ҳам бор, шунга учрашингиз, – деди.

Тўнғуздан бир ўн адим узоқлашиб эрдим, фақирга ашадди³ бир қаҳ-қаҳа рўй берди:

– Эй, нодон-нодон, ҳайф санинг ўткан умрингга, ҳайф санинг бошингдаги сочингга, бу оғзингдаги попирискангга, совлатинг бўлса, эшак ҳуркитадир, аммо дунё ва охираат илмидан бир зарра баҳранг йўқ эркан: ҳайф санга, лаънат сандек фарзандни вужудга келтирган ота-онангга – дер эрдим.

Эй буродорлар! Агар ўзларингизда андак фаросат, андак илм бўлса, ўйлаб кўрингиз, бул малъун манга нима деди ва деганига ўзи тушундим, азбаройи Худо?!

Қироатхона – иборатдир тиловати Қуръон қилатурган жойдан, мулла Маҳкам қори – иборатдир ҳофизи Қуръон⁴ бўлган

¹ Уламо наздида таҳсил биттадир – яъни арабчанинг грамматикасидир.

² Мубошир – бошқарувчи.

³ Ашадди – зўр.

⁴ Ҳофизи Қуръон – Қуръонни ёд билувчи.

зотданки, ўшал қироатхонада доимулавқот¹ тиловати Қуръон қилсун. Бу даюсни қарангки, ўзининг оғзидан чиққан иборатка тушунмайди. Ваҳоланки, айткан иборати каминанинг саволимга жавоби босавобдир².

Бас, ба дурустки, фақирга зиёрат муяссар бўлди: Абдулвоҳид қори домланинг имонларини Худо саломат қилсунки, бунчалик дин йўлида хизмат кўрсатиб болишбекдан Қуръонни сўраб ва яна келтуриб ва яна қироатхона очуб ва бир қорийи мураттабни³ бунга мутасадди айлабдирлар. Бинобарин, ул зоти шарифга барча мўъминлар изҳори миннатдорчилик қилсалар керак.

Бағдазон салавот⁴ айтиб, тиловатхонанинг⁵ эшигига етдим. Ойнабандлик икки қанот эшиги бор эркан, биринчисидан кирдим. Ичкаридан бир мунча саллалик ва салласиз одамлар кўришиб, кафшимни ешиб, бағдазон ичкарига кирдим ва саросимага қолдим, атроф ва жавонибни девдек – девдек катта суратлар босубдир, туппа-тузук одамлар ўрус курсинга ўлтуриб газнит ўқуйдилар. Кўб ҳайрон бўлуб мулланамо, одамшаванда бирисини бориб туртиб: «Нима гап?» дедим. Ҳайрон бўлуб менга қаради. Қўл узатиб, эсон-соғлиқ сўраша кетдим. Бечора ҳамон ҳайрон эрди. Сўзни иккинчи томонга бурмасам бўлмайтурган кўришиб, «Тиловатхонанинг мубошири мулла Маҳкам қори қаердалар?» – деб сўрадим, ичкарига ишорат қилди.

Аммо ажаб бир иш воқия бўлди. Фақир адашиб ўзга жойга кириб қолибман-ов, деб ўйлаган эрдим, бироқ мулла Маҳкам қорининг шу ерда бўлиши ажаб бир ҳодиса бўлуб чиқди. Киришимни-да, қайтишимни-да, билмай миям қотуб, ниҳоят киришга қарор бериб, равон орқалиқ ичкарига кирдим. Тилсимотдек бир жой эркан, рафларга анвоъи турлук китобларни уюб ташлабдирлар. Ҳайрон ва саросима қараб туриб эрдим, ичкари томондан бир заифанинг товши эшитилиб, сесканиб, орқамга қайтдим.

– Оҳ, – дедим, – бул бепарҳезларнинг⁶ сўзларига инониб бир мўъминнинг хонадониға кириб қолибдирман, – дедим.

¹ Доимул-авқот – ҳамма вақтлар.

² Жавоби босавоб – қониқарли жавоб.

³ Қорийи мураттаб – ўттиз пора Қуръонни ёд билувчи.

⁴ Салавот – раҳматлар, дуолар.

⁵ Тиловатхона – аввалда бўлган Маҳсидўз кўчасидаги «Турон» кутубхонаси.

⁶ Бепарҳез – тийиқсиз, нопок.

Шул замон ичкаридан кўзимга бойбаччалардек бир йигит кўринди. Дарҳол «Узр!» деб орқамга қайтмоқчи бўлдим, Йигит етуб келди ва: «Нима юмушингиз бор эди?», деб сўради.

– Банда беҳато бўлмас, бойбачча, беҳабар хонадонингизга кириб қолибдирман!

Йигит кулди. Ўзи бениҳоят боадаб эркан:

– Бу ер хонадон эрмас – қироатхона, сизга нима керак эди?

Камина хижолатдан қутулиб, бойбачча бирлан кўришдим, бағдазон сўрадим:

– Мулла Маҳкам қори шу ердамилар?

Йигит борлиқ ишораси бериб, фақирни илгарига бошлади. Бордим, нима кўрай, бурчакда ажаб бир нозанин қиз... Курси берди, ўлтуриб фотиҳа ўқудим, билдимки, бул нозанин бойбаччанинг ўйнаши эркан. Икки ошиқ хилват қилган фурсатда камина кириб қолган эрканман. Бағдазон мулла Маҳкам қорини сўрадим. Нима ишингиз бор, деди. Ишим ўзларида, дедим. Бойбачча табассум қилуб: «Фақир Маҳкам қори бўламан», – деди. Бу йигитнинг боадаб бўлганидан ҳам дуруст одам деб ўйлаган эдим. Аммо ўйнаш қилиши бўлса ўзига, чунки эчки ҳам ўз оёқидан, қўй ҳам ўз оёқидан осиладир. Бағдазон Мусхафи Усманийни сўрадим. Бизда йўқ, деб жавоб берди. Мусхафи Усманий «Маҳкамаи шаръия» деганнинг қўлида эркан, пўлад сандиққа солуб сақлар эканлар.

Фақир ниҳоятда ҳайрон бўлуб қолдим, барча меҳнатларим зоеъ кетди ва яна мусхафнинг зиёратига мушарраф бўлолмадим. Шул замон таассуф ва надомат ичида мулла Маҳкам қори инимиздан савол айладимки, бул жойни қироатхона, деб тасмия¹ қилишдан мурод нимадир ва яна бунчалик китобларни жамъ айлаб ва бунчалик ускина – дастгоҳлар қуруб ўлтуришдан нима фойда бордир, деб. Ҳамма саволларимга бирма-бир жавоб берса ҳам, аммо бул ишларга ақли қосирим бовар қилмай мутаҳайюр² бўлдим.

Дуруст, бунча китобларни йиғуб, одамларга ўқутуб, ўқуғанинг бадалига чизи³ бир маблағ олинганда ҳам эрди, фойдаси бор эркан, деб билар эрдим. Аммо чизи олмасдан эртаю кеч бир неча одамлар овора ва саргардон бўлуб, китобларни

¹ Тасмия – аташ, исм бериш.

² Мутаҳайюр – ҳайратда қолмоқ.

³ Чизи – озгина.

урунтириб ва яна супуриб-сидириб ва печка қалаб ўлтуришдан нима мақсад бор? Фақир бул ишка тушунолмадим ва бошқа оқил кишилар ҳам бул ишни хўб ўйлаб кўрсунлар!

– Қандай китобларингиз бор, фақир ҳам ўқусам жоиз, яъни имкони борми? – деб сўрадим.

– Китоблар ҳисобсиз, тақсир, ҳар бир кимарса учун кутуб-хонамиз очиқ!

– «Шархул-виқоя»нингиз борми?¹

– Йўқ, тақсир.

– «Шарҳи мулло Жомий»?²

– Йўқ.

– «Маслаки муттақин»?³

– Йўқ.

– Бас, сизда нима бор?

– Бизда ҳар бир китобдан бор.

– «Далойили ҳайрат»?⁴

– Йўқ.

– «Канзили Ҳусайн»?⁵

– Йўқ.

– «Нурномаи шариф»?⁶

– Йўқ.

– «Кимёи саодат»?⁷

– Йўқ.

– Йўқ-йўқ-йўқ! Бас, бул китобларингиз қуруқ қоғозларми?

– Йўқ, тақсир, булар сиз сўрагандан бошқа хил китоблар, масалан, илмий, фанний, диний ва дунявий.

¹ «Шархул-виқоя» – муаллифи Убайдулла ибн Масъуд ал-Маҳбубий, аллома Бурхониддин ал-Марғинонийнинг (вафоти – 1197) «Ҳидоя» номли фикҳ асарига ёзилган шарҳ китоби. «Мухтасарул-виқоя»нинг муаллифи ҳам шу киши бўлиб, бу китоб «Ҳидоя» асарининг қисқача мазмунидир.

² «Шарҳи мулло Жомий» – Абдурахмон Жомийнинг араб тили грамматикасига оид китоби.

³ «Маслакул-муттақин» – Сўфи Оллоёрнинг фикҳга оид китоби.

⁴ «Далойилул-ҳайрат» – долойилхоналарда ўқилган. XV аср араб ақоидшуноси Сулаймон ибн Язурунинг асари.

⁵ «Канзили Ҳусайн» – сихр, дуо, китоби. Муаллифи Ғулом Ҳусайн ибн Саид Муҳаммад. 1833 йил Ҳиндистоннинг Жаҳонобод шаҳрида ёзилган.

⁶ «Нурномаи шариф» – бу ҳам сихр, дуога оид китоб.

⁷ «Кимёи саодат» – Абу Ҳомид Муҳаммад ибн Муҳаммад ал-Ғаззолийнинг (1058 – Тус (Эрон) – 1111) тасаввуфга оид асари.

– Бўлмаса бобийман¹ денг-чи, китобларим жадид² – мажит китоблари денг-чи...

– Йўқ, тақсир, китобларимиз мусулмонча. Ўзимиз ҳам бобий эмас.

Шул вақтда беҳад қаҳру ғазабим келиб кетди, ҳар бир туким бир ханжари обдор бўлди, бир наъраи – раъдивор тортиб мусулмонларни озғурмоқда бўлган шул жадид китобларни ағдариш-тўнтариш қилуб, кўчага чиқариб ташлағим келди. Шул замон рафнинг устига кўзим тушди, кўрдим-ки бир қуён бола очибдир ва шул жониворга узоқ фурсат қараб қолуб, ғазабим бир андак пасайибдир. Бағдазон бадбахтдан сўрадим:

– Агар сиз башарти жадид бўлмасангиз, бундаги девсийрат³ суратлар нимадир? Башарти, алҳол намоз вақти шуруъ⁴ қилуб, ушбу жойингизда адойи салот⁵ қилмоқчи бўлсам, аммо тўрт тарафим сурат бўлса... ва ёки сизнинг мазҳабда бул гап жойизми?!
– Масжид яқин, тақсир!

– Башарти, таҳоратим танг қилган бўлса ёки ушбу жойдан бошқа ерга чиқуб намоз ўқуш хавфлик бўлса, аммо сизнинг тиловатхонангиз нопок китоблар ва газнитлар ҳамда бутлар билан тўла бўлса, бул тақдирда нима қилурсиз!..

Аммо бул жой тиловатхона эрмас эркан, шайтонхона эркан! Ғазабим борган сайин аланга олур эрди, бул жойда узоқ қолишни маслаҳат кўрмай, сўзига ҳам қулоқ солмай чиқуб кетдим. Ташқариға чиқсам, кафшим йўқ, ундан-бундан сўрасам аҳадди⁶ дуруст жавоб бермади, ниҳоят танг бўлдим. Қоровул чақиришни ҳам билмадим, милиска ҳам тополмадим. Билдимки, бу ишни қилган ҳалиги қоридир. Китобларни текинга ўкутаман деб, одамлари орқалиқ фақирдек содда одамларнинг

¹ Бобийлик – XIX асрнинг 40 – 50 йилларида Эронда шиа мазҳаби ичида вужудга келган диний оқим. Асосчиси Муҳаммадали Бобуллоҳ. У «Баён» номли китобида ўзини Муҳаммад ўрнига келган пайғамбар деб, ўз китобини эса Куръон ҳамда шариатнинг ўрнини олиши керак деб, исломга янгилик, ўзгартиш киритмоқчи бўлган. Ҳозир ҳам бу оқимнинг тарафдорлари мусулмон мамлакатларида анча нуфузга эга.

² Жадид – (жадидчи – янгилик тарафдори) – XX аср бошларида туркий ва тожик халқлари орасида юзага келган маърифатпарвар, ислохотчи ҳаракат.

³ Девсийрат – девга ўхшаш.

⁴ Шуруъ – бошлаш.

⁵ Адойи салот – намоз ўқимоқ.

⁶ Аҳадди – бирор киши.

кафшини ўғурлар эркан, аммо бундай палид бир жойга киришимни арвоҳлар ҳам ёқтирмаган бўлсалар керак. Бо ин ҳама¹ кавш кетди. Маҳсичан қолдим. Кўчанинг чети бирлан битта-битта юруб уйга жўнадим, аммо йўлдагилардан кўб хижолат чекдим...

*Ҳарки хонад дуо тамаъ дорам,
Зонки ман бандаи гуноҳқорам².*

Асл нусхасига тўғрилаб кўтардим, деб фақирул-ҳақир: мулла Жулқунбой.

Ва яна узоқ-яқин дўстларимизга махфий қолмағайким, домланинг саргузаштлари дуру дароздир, фурсати билан қолганларини ҳам кўтарсамиз керак.

«Муштум», 1924 йил, 1 январ, 18-сон.

ТАРЖИМАИ ҲОЛИМ

Падари марҳумимиз Шош³ шахрининг забардаст уламоларидан мулла Мирзасалимсоқ Охунд домлаи ҳожиул-ҳарамайн аш-шарифайндирлар⁴. Марҳум падари бузруквор алломаи замон ва машҳури жаҳон бўлуб, ул жанобнинг ҳалқаи тадрисларидан⁵ беҳисоб уламо ва фузалолар етишуб, баъзилари қозилиқ мансабига ва баъзилари мударрислик мартабасига ва кўблари имомат ва мактабдорлиқ вазифасига ҳам энг аднолари⁶ азайимхонлиқ касбига мушарраф бўлубдирлар. Алҳол бўлса, ул жанобнинг шогирдларининг кўблари пири бадавлат бўлуб, уйга кириб қолғандирлар.

Марҳум бузруквор Бухородан хатми кутуб қилуб келганларидан сўнг Қамбар ясовулбоши деган бир амалдор ўзининг Маҳинабону отлиг хушрўй қизини тўю тамошолар билан падарга назр тортибдир. Бағдазон ул покдомон бирлан нечанд фурсат умргузаронлиқ қилсалар ҳам, аммо фарзандлари бўлмабдур.

¹ Бо ин ҳама – шундай қилиб.

² Кимки дуо ўқиса, мен умидворман, чунки мен гуноҳқор бандаман.

³ Шош – Тошкент.

⁴ Ҳожиул-ҳарамайн аш-шарифайн – икки ҳарами шарифни (Макка ва Мадина) зиёрат қилган киши.

⁵ Ҳалқаи тадрис – бирор муаллимда сабоқ олган талабалар доираси.

⁶ Адно – паст, қуйи.

Падар бул боисдин бенихоят маълули хотир¹ бўлуб, дойим зори ва тазарруъ айлаб, Худойи таолодан бир фарзанди солиҳ талаб қилур эрканлар. Шул аҳволда неча фурсатлар ўтуб ва яна бузруквор кўб мазоротларни тунаб ва яна жонлиқлар сўйиб, ниҳоят хомталаш айлар эканлар², падар қирқ беш ёшга борганларида Худойи таолонинг раҳми келиб, фақир волидаи марҳуманинг раҳмларида қарор топибдирман.

Ало хозал-қиёс³ тўққуз ой, тўққуз кун ва тўққуз соат ўтуб, рўзи душанба ярим кеча вақти ойнинг ўн тўртинчи куни моҳитобоннинг айна тўлишкан замонида ёруғ дунёга барқ уруб, қадам ранжида қилинубдирман. Дўстлар шод, душманлар гамкин бўлуб, падари бузруквор дарҳол ҳазрат Баҳоваддин йўлларига етти нон худойи қилубдирлар. Доя бўлмиш хотун фақирни ердан олуб, йўрғакламакчи бўлганида камина чирқираб, гиря оғоз қилуб⁴, асло йиғидан тўхтамаганимдан, падар сезибдирларки, фарзандлари бечиз эмасдир. Чунки ул доя бўлмиш даллаи⁵ маккора ва нопок бир хотун бўлуб, фақир бул нопокни ёқтирмабдирман. Бағдазон ул жаноб фақирни ўз қўлларига олган эрканлар, дарҳол гирядан тўхтаб, падарга табассум қилубдирман...

Бағдазон фақирнинг тарбиятига қўшуш айлаб, етти кечамни эсон-омон ўткузуб, саккизинчи куни бешикка солубдирлар. Аммо ўн биринчи кечамда бир оз чалиғлаб⁶ ўтубдирким, алҳол бул маънининг асорати каминада боқийдир, яъни такаллум⁷ қилганимда «қиҳ-қиҳ» қилуб ва яна «мош» дейиш ўрнига «бош» деб, «мим»ни айта олмайдирман. Бамисоли ҳазрати Мусо алайҳиссаломнинг «син» ўрнига «шин» этканларидек ва яна фақир волидаи марҳумага осойиш бермай, доим-ул авқот фиғон ва зори⁸ қилур эрканман. Бул боисдин сабаби вужудлар бенихоят паришонхотир бўлуб, ҳукамо⁹ ва кексалардан чора сўраганларида фақирга кўкнори бермакка кенгаш берибдирлар.

¹ Маълули хотир – ғамгинлик, хафалик.

² Хомталаш қилиш – бепул улашиш.

³ Ало хозал-қиёс – шунга ўхшаш.

⁴ Гиря оғоз қилмоқ – йиғи бошламоқ.

⁵ Далла – қўшмачи.

⁶ Чалиғламоқ – кўзикиш.

⁷ Такаллум қилмоқ – гапирмоқ.

⁸ Зори – зорланиш.

⁹ Ҳукамо – ҳакимлар, табиблар.

Бағдазон бирмунча кўкноридан ҳалво пишириб, каминага истеъмол қилдирганларида фақир кум босқандек фароғат қилуб, зори ва фиғондан тўхтабдирман. Аммо ўпкам амиркон маҳси-дек ғижирлайтурган бўлубдир.

Фақир шу йўсун икки йил комил бешиқда сирилиб ёта-ёта «Атта жий, анна оппоқ», дейтурган такаллумга тилим гўё бўлгани ҳолда бошқалардек бешиқдан қутулиб, эркака чиқибдурман. Аммо назир бошим кесак қисқан қовундақ қийшиқ бўлуб ва яна жовдирлаган кўзим қассобдан эт олуб, боққол бирлан муомала қилатурган даражага етубдир.

Эркака чиққан кунимдан бошлаб эмчакдан чиқуб, нон кавшашни таълим олубдирман. Фурсати келганда волидаи марҳума: «Боламнинг чайний-чайний жағи узулди», деб ҳолимга тараҳҳум¹ айлаб, лўмба-лўмба нон чайнаб, оғзимга солур ва фақир ҳам ғилққа-ғилққа ютар эрканман. Ул замонда падари бузрукворнинг давлатлари кўланкасида нон важҳидан беармон бўлуб ва яна эртадан-кечгача нон бирлан ҳамнишин эрканман. Аммо фақирнинг қорни кундан-кунга ғовлаган тарбуздек ўсиб, бул маънидан падар бирлан волида «Боламиз қорин сола бошлади», деб бениҳоят хушнуд бўлар эрканлар.

Алқисса, фақирни томоқ босқанлиғиданми, ҳайтовур, беш ёшгача оёқим чиқмабдир. Бул боисдин волидаин муҳтарамайин² паришон ва дилғир бўлуб, чорасиға киришиб, фақирға ғалтакарава муҳайё қилубдирлар. Аммо фақир ғалтакка тутунғаним замон гурс этиб ортим билан ерға йиқилур ва ғалтакарава ҳам фақирга табиъатсозлик қилғандек иккинчи томонға ағнар эркан. Бундан сўнг каминани бир саватга солуб етти эшикка олуб кириб, «Оёқсизға оёқ борми?» деб сўрабдирлар, «Оёқ бор!» деганлари билан ҳам мақсад ҳосил бўлмай, кимирламасдан фароғатда ўлтура берибдирман.

«Муштум», 1924 йил, 10 январ, 19-сон.

* * *

Олти ёшқа кирганимда (буниси эсимда бор) ўлтура-ўлтура ўзим ҳам зериккан бўлсам керак: ниҳоятда эҳтиёт бирлан деворларни ушлаб, андак-андак сайр ва саёҳат қилишқа бошладим. Бул маънидин волидаин муҳтарамайин бисёр хушнуд

¹ Тараҳҳум – раҳм қилиш.

² Волидаин муҳтарамайин – муҳтарам ота-она.

бўлуб, дарҳол бир эчкуйи бод рафторни¹ бўғузлаб ва унинг қонидан бир сопол табоққа солуб, фақирнинг оёқимға сурдилар. Бағдазон мазкур эчкининг барча сўнтак-саёғини бир қозонға солуб, фақирнинг «Оёқ тўйим» учун ҳамма қариндош-уруғларимизни чақирибдирлар.

Қудрати илоҳий бирлан ўшал кун иттифоқо оёқимға го-йибдан бир қуввати кириб, ҳатто ўчоқ бошигача саёҳат қилуб ва яна қозонда пишиб турган этка кўнглум кетубдир. Волидаи марҳума дарҳол бир устихоники серғўштни олуб, фақирнинг қўлумға тутқазганларида ўшал ўчоқ бошидаёқ, жойимдан силжимай пок-покиза тановул қилубдирман. Ва яна иштаҳом айни жунбушқа кирган экан, яна қозондағи бир устухонни кўрсатиб, олуб беришка ишорат айлабдирман.

Худо волидани раҳмат қилсунки, фақирга бениҳоят меҳрибон эрдилар, Дар он раёйимни қайтармай уни ҳам қўлимға тутқазганларида иштаҳойи тамом бирлан буни ҳам тановул айлаб ва яна қуруқ суюқини қайтадан қозонға ташлабдирман. Аммо бул вақт ўз оёқим бирлан қайтуб кетишга қудратим етмай, тўйга келган бир заифанинг муованати² бирлан базўр манзилга етуб олубдирман. Аммо оёқ тўйимға йиғилган хотунлар фақирнинг кўнглумни олмоқ учун кўюнларида, чўнчакларида нок, қурт, туршак ва шуларга ўхшаш анвоёи турлук неъматлардан келтирган эрканлар: этагимни, қўлимни ва тўппимни мазкур нозу неъматлар бирлан тўлдирганларида бориға бозор қилуб ва яна ниҳоят саросималик бирлан шошуб-пишуб борчасидан андак хўрак қилубдурман.

Бағдазон меҳмонларга айни шўрба тортилган фурсатда фақирға сассиг меъдалик юз бериб ва яна юрагимда бир боди пайдо бўлуб ва яна қулдир-қулдир деган овозлар эшитилуб, бул ҳодиса бора-бора кўнгулни беҳузур қилишгача етуб ва яна кўзларим олайиб беҳуд бўлуб қолубдирман. Бул замон тўйимиз азаға айланиб, шўрба-шўрбада, эт-этда қолуб, ким кинначига, ким домлама югуруб, аммо фақирнинг ҳам оғзимдан, ҳам ортимдан хилт ва сафролар кета бошлаб, бош ёстиққа етуб, ўзим беморлик даражасига борибдирман.

Бул ҳодисани ҳар ким ҳар нарсага йўйиб, бирав кинна кирди, деса, бирав ҳасан урди, деб ва яна учинчиси нарса тегди,

¹ Чопоғон эчки.

² Муованат – ёрдамлашиш.

деганда, тамин бириси кўзикди, деб. Аммо ўша тўрт эҳтимолларнинг барчасининг чоралари кўрилганда, яъни кинна солдирилиб, чиллаёсин қилдирилиб, кўзтумор тақдирилганда ҳам, бир фойдаси кўрилмай, фақир шу касалим билан олти ой чамаси кўб қаттиқ риёзат¹ чекиб ётиб қолдим. Бул касалим асносида чўб-устихон бўлуб, озиб, самоворнинг ичидан кўринатурган ажива аксдек бўлуб, кишилар ҳазар қилатурган даражаларга етуб, меъдам хазимадан қолуб, таом ботмай, аммо эндиликда волидайин муҳтарамайин фақирни юрмасданок тинчкина егулигимни еб ўлтуришимгагина рози бўлған эдилар.

Аммо бул касали хавфнокдан андаккина соғлана бошлаганимдан сўнг табиъатим ниҳоятда нозиклашиб, ундай-бундай гаплар қулоғимга ёқмай, эгри деган ҳам, тўғри деган ҳам гуноҳкор бўлуб, аммо бул феълим падарга ниҳоят хуш келиб, фақирни «Инжиқ махзум» деб хитоб қилур эрдилар. Ва лекин волида бул маънидин рози бўлмай, фақирга жинлардан хабар бериб, гоҳо ажиналар ҳикоясидан сўзлаб хархаша қила бошлаған замонимда «Ана келди!» билан товшимни ўчурар эдилар. Аммо камина жинлардан бисёр кўрқар эрдим, қорайиб турған девор ва ёғоч кавакларининг ичига ҳам шу жинлар ваҳмаси билан боқолмас эрдим. Бир кун эмаклаб бориб, кийизнинг тегида нимадир олмоқчи бўлған эрдим, «лоп» этуб бир ажина чиқуб қолмасунми, ўтакам ёрилуб, биғиллаб йиқилдим. Бир вақт юзимга сепилган совуқ сув билан ўзимга келиб кўзимни очсам, ажина ҳамон менга қараб турубдир. Дарҳол ўзимни волидининг бағирларига олуб қолдим.

– Ҳа, нима бўлди?

Фақир ажинага ишорат қилған эрдим, волида қаҳқаҳа билан кулиб, ажинани қўлларига олдилар. Фақир диққат билан қараған эрдим, волидининг тароқдан чиққан сочлари эркан. Аммо фақирнинг алҳол ёшим эллиқдан ошқан бўлса ҳам ажиналардан бисёр кўрқадирман. Бул боисдин кечалари ёлғиз юролмай ва яна бир ўзим ҳам ётолмайдирман. Ва лекин ҳар кимга ҳам инсу жиндан ҳазар қилмоқ лозим ва лобуддир.

Алқисса, каминага бирмунча қувват кириб, оҳиста-оҳиста ҳожатимга бориб келатурган бўлдим: бора-бора йўлақларга чиқуб касб-ҳаво қилар даражага етдим, гоҳи остонада ўлтуриб, кўчадаги болаларнинг ўюнларига тамошо ҳам қилур эрдим.

¹ Риёзат – азоб, машаққат.

Аммо болалар орасида бирар турлук жанжал ва тўполок чикса, орада мушлаш бошланса фақир чирқираб йиглағанимча уйга қараб чопар эрдим. Гарчи болалар ўзаро ўйнаб, ўзаро ёқалашсалар-да, бунда фақирнинг фойда ва ё зарарим бўлмаса-да, аммо камина бисёр сулҳпарвар ва жанжалларга тобим йўқлигидан бул ишни қилур эрдим, деб ўйлайман.

Фақирнинг ёшим саккизга кириб, андаккина қаддимни ростлаб олған эрдим, сабаби вужудлар ҳам «Боламиз ўсиб-унди» деб қувонған эрдилар. Бул орада фалокат босиб, фақирга иситма арз бўлуб, бир неча кун ғингшиб ётқанымдан сўнг ҳар бириси туршақдек-туршақдек бўлуб чечак тошуб кетмасунми...

Камина беҳуд бўлуб ўзимдан кетибдирман, волидаин муҳтарамайин ҳам «Боламизнинг тағи қандай кўргулути бор экан!» деб, хўнгур-хўнгур йиғлашибдирлар. Кундан-кунга ҳолим оғирлашур эркан. Ул жаноблар фақирдан умидларини узиб, қўлларини ювиб, қўлтиқлариға уриб, халтаи кафанларимгача ҳозирлаб, ҳар бир ишка муҳайё бўлуб турубдирлар. Аммо ўн биринчи кун, Худойи таолонинг қудрати бирлан фақирға атса келиб, кўзимни очибдирман. Рухсиз таналарга жон кириб, суюнч-қувонч бошланибдир. Дарҳол етти қадок буғдойдан кўғурмоч кўғуруб, ажиб бир хурсандликлар қилубдирлар. Ба тадриж-ба тадриж¹ фақирнинг гулларим тўкулуб, ўн еттинчи кунда салимул-аъзо² бўлуб, туруб ўлтуратурған бўлдим.

Лекин бул чечак деган нимарсанинг ажаб бир ҳусн бузатурған хоссаси бўлур эркан. Агарда ўзингизға ҳам чечак чиққан бўлса, сезарсиз: мисоли юзингиз ғалвирак бодом... Аммо фақирнинг юзимда баъзи чандиқлар ҳам зуҳурга келгани учун гўёки ҳусни Юсуф бизда хотима топди... Агар сиз бир ҳовуч тариқни юзимизга қаратиб сепсангиз-да, бир дона ерга тушса биз минават³...

«Муштум», 1924 йил, 20 январ, 20-сон.

* * *

¹ Ба тадриж – аста-секинлик билан.

² Салимул-аъзо – соғлом тан; соғаймоқ.

³ Минават – виноват, айбдор.

Вақтики, фақир кўз кўриб, қулоқ эшитмаган анвоъи турлук амрозлар¹ бирлан тўққуз-ўн ёшларга етдим ва андак ўзимни бул бевафо дунёнинг иситма ва безгакларидан, сассиқ кекирдак ва юрак буруғларидан фориғбол² ва холи кўрдим. Бағдазон Худойи таолоға шукурлар айтиб, доимо волиданинг олдиларида камари хизматни берк боғлаб, дасти алиф лом турар эрдим.

Падарнинг муҳаббатлари каминага бисёр эрди. Фақирнинг одоб ва заковатимдан ниҳоятда хушнуд ва ҳар замон муборак қўллари билан орқамга уриб навозиш³ бисёр қилур эрдилар. Ва яна гоҳо ул жаноб рўйимоллари бирлан оғзимга оқуб тушаёзган бурнимнинг обиятини покиза айлаб ва бул маънига бирмунча панд ва насихат ҳам қилур эрдилар.

Шул аҳволда волидаи меҳрибонимизнинг бағриларида қоғозда асралган қантдек парвариш топар эрдим. Кунлардан бир кун, фақир волидаи марҳума бирлан «чорий – чамбар» ўйнаб ўлтурган эрдим, падар бул маънидан ранжийда хотир бўлуб меҳрибончилик қилдиларким: «Махдумнинг бўйи чўзулиб қолди, эмди андак-андак сабақ бошласунлар», – деб. Бағдазон фақир волидадин сабақ олуб, бениҳоят файзиёб⁴ бўла бошладим.

Бул миёнада падари бузруквор фақирнинг қўлимни ҳалолламоққа ҳаракат айлаб ва яна қўлларида дунё важҳи⁵ каминанинг кори хайримга кофий⁶ бўлмагани учун боғимиздан қирқ беш туп дарахт сотуб ва яна бу маблағ ҳам озлиқ қилуб, боз боғимиздан бир андак ер ҳам фуруҳт⁷ айлаб, бағдазон кори хайрни бошладилар.

Фақирнинг тўйимга жамиъи оламдин уламо ва фузалолар, давлатманд ва зукколар чақирилган эрдилар.⁸ Бир неча кунгача юртдаги жамиъи хотунларга бир пут зиғир мойидан ош берилиб, аларни жамиъи таом важҳидин сероб ва мамнун қилинди.

¹ Амроз – касалликлар.

² Фориғбол – озод, тинч.

³ Навозиш – сийлаш, марҳамат.

⁴ Файзиёб – баҳраманд.

⁵ Дунё важҳи – маблағ.

⁶ Кофий – етарли.

⁷ Фуруҳт – сотиш.

⁸ Домланинг «жамиъи оламдин» деб юборишлари муболағаи сухандир. Буни аҳли донишлар онгласалар керак. (Муал.)

Бағдазон тўрт дона ғунон қўйни забих¹ айлаб ва яна ботмон биринч ва шул миқдор сабзи бирлан уч қозон ош дамлаб, жамиъи курту қурмисқаларға табақ-табақ ош берила бошланди. Кўча бошидан тортиб то манзилимизгача шаҳарнинг казо-казолари саф боғлаб, асо ушлаб келган-кетканни кузатиб турар эрдилар. Тўй бисёр шукухлик эрди. Ош ҳам фақирдек беҳад ширин бўлган ва мойи ҳам шилқиллама эрди. (Аммо бул замондаги тўй қилаётқанлар ушбу тўйимиздин ибрат олсалар кўб яхши бўлур эрди.) Камина кимхоб ва духоба саруполарға ўралуб ясанған эрдим, бошимға ажаб бир нафис салла ўраған эрдим, ҳар ким каминаға тамошо қилур эрди.

Алқисса, тўй асносида баъзи бир бехирадлар фақирға дағал муомала бирлан ҳазил-мутояба қилур эрдилар ва яна айтар эрдиларким: «Махдумға бир ароба қайроқ буюрилди. Болта бирлан кесаимизми, арра бирлан...» Агарчандики бул гапларға бовар қилмас эрдим ва илло кўнглимға кўб хавотир ўрнашқан эрди ва яна асноий забих, яъни хатна замонида атрофимға йиғилған гўдакларнинг башарти тигнинг захрига чидолмай гиря оғоз қилсам, қаҳқаҳа қилишларидан беҳад хавотирда эрдим.

Бағдазон ош хитомиға етуб, фақирни чекка ўринга олуб бордилар. Фақирнинг атрофимға кўб бемаъни йигитлар йиғилған эрдилар, яккаш мазкур бир ароба қайроқ бирлан бир қанча аррадан дам урар эрдилар, фақир бўлсам бениҳоят хавф-ҳаросга тушар эрдим. Бағдазон ул ҳаромзодалар бир чилимға банг (дар истилоҳ фиръавннинг тезаги)² тўлдириб чекишдилар ва яна фақирға ҳам таклиф қилдилар, камина бул манига ризолик бермаганимда ҳаромзодалардан бириси айдиким: «Эй Махдум, агар бул таклифға рози бўлмасангиз, асноий суннатда шарманда бўлурсиз», – деб. Аммо фақир қабул қилмадим, зўрлаб эрдилар, гиря оғоз қилдим.

¹ Забих – сўйиш, бўғизлаш.

² Дар истилоҳ Фиръавннинг тезаги – халқда нашани Фиръавннинг тезаги деб аталади. Ривоят қилишларича, Миср подшоҳи Фиръавн ўзини «Мен Худоман» деб эълон қилган экан. Бир куни Фиръавн ўз душманини енгмоқчи бўлиб аскарларига айтибдики, «Сизлар шу адирнинг у томонидан, мен бу томонидан бориб душманни қуршаб енгамиз», деб жангга киришибдилар. Аскарлар мўлжалдаги жойга етиб борибдилар, лекин подшоҳдан дарак бўлмабди. Хавотир олиб адирнинг у томонига ўтсалар Фиръавн ёзилиб ўтирган эмиш. Ёзилган жойидан наша ўсиб чиққан эмиш. Шунда аскарлари «Худо

Аммо бир ҳаромзода бангнинг тутунидан огзига йиғуб бағдазон фақирга дамида¹ қилур эрди. Фақир, асноий суннатни кўб мулоҳаза қилур эрдим. Ҳаромзодалар айткандек, гаплар вуқуъга² келса, кўб ёмон бўлур эди. Бул хавф-ҳарос бирлан агарчандики фиръавннинг тезаги бўлса ҳам бангдан бир андакни истеъмол айлаб кўрмоқчи бўлдим. Бениҳоят аччиғ эрди, андак-андак қақир-қуқир қилиб тортдим. Бул фурсатда йигитлардан бири қўлимға муштумдек набот тутқузди ва яна «Бекор ўлтурманг, тақсир», деб меҳрибончилик қилган эрди, беандоза хурсанд бўлуб мазкурни эрмак қилуб ўлтурдим. Ва яна бириси бирмунча магиз инъом қилди. Ул таррорлар³ фақирни бениҳоят сийлар эрдилар.

Иштаҳойи тамом бирлан набот ва магизларни тановул қилуб тугаткан эрдим, фақирга ажаб бир ҳоле юз берди. Нафасим оғзимға текилиб келгандек бўлур эрди, кўзимға ажаб бир нимарсалар кўринур эрди. Бул фурсатда ул таррорлардан бири фақирга табассум қилуб ва яна бармоқларини кўрсатиб: «Бул нечта, Махдум?» деб майнабозлик оғоз қилуб эрди. Фақир бул замон ул набот ва магизларнинг банг билан олуда қилинган бўлганини онглар эрдим. Зиёда маст бўлган эрдим, кўзим одамларни илгамас, хушим бошимдан учкан эрди. Аранг-аранг қулоғимға чилдирманинг дангир-дунгир қилган нағмаси кирар эрди, ул таррорлар фақирни бул аҳволға солуб, ўзлари ажаб бир хурсандлик қилуб рақс айлар эрдилар. Бағдазон фақир, бангнинг асорати билан беҳуд бўлуб қолубдирман...

Бир замон кўзимни очсам, бошимда волида бирлан падар пиқ-пиқ йиглаб ўлтурибдилар. Фақир улардан аҳвол сўрадимики, бул йиғининг боиси нимадир ва яна тўйлар тинчлик бирлан ўтдими, деб. Ул жанобларнинг сўзларидан маълум бўлдики, фақирнинг суннатим бажо келтирилибди, аммо камина

бундай иш қилмайди-ку, сен Худо эмас экансан», деб ундан юз ўтирган эканлар. Шундан бери халқ нашани Фиръавннинг нашаси, тезаги деяр экан.

Ҳақиқатда эса қадимги Миср фиръавнлари ўта зулмкор бўлгани ҳатто Тавротда, Инжилда ва Қуръонда, шунингдек, ислом диний тарихларида қайд этилган. Шунинг учун турмушдаги ёмон нарсалар, ёмон феъл-атворлар халқ орасида фиръавнларга нисбатан айтиб келинган. Масалан, ким айёрлик ёки такаббурлик қилса, фиръавнмисан, дейишади.

¹ Дамида – димоғға пуфлаш.

² Вуқуъ – юз бериш – воқе бўлиш.

³ Таррор – кисавур, ўғри; фирибгар.

ўшал банг асорати бирлан беҳуд бўлуб йиқилганимдан буён тўрт кеча-кундуз миёнасида беҳушона ётар эрканман, бул беҳушлик ўшал фиръавннинг тезагининг хосияти эркан. Бо ин ҳама фақир зиёда хурсанд эрдим, зероки, ул бангнинг асорати бирлан гўдакларнинг таънасининг қутулиб ва яна аснот хатнада ғиря қилиш бу ёнда турсун андак бетоқатлик ҳам вужудга келмабдир. Аммо ул икки меҳрибон бениҳоят андуҳ тортибдирлар. Ва яна тўйлари азага айланибдир.

Бағдазон фақирнинг аҳволимдан хотиржамълик айлаб, падари бузруквор фаройиз¹ машқ қилуб кори хайрга масруф² бўлган маблағни ҳисоблаб кўрган эрдилар, йигилган тўёнлар бирлан жамъул-жамъи тўрт юз сўлкавой Никалай ақчаси чиқим бўлубдир.

«Муштум», 1924 йил, 7 феврал, 21-сон.

КАЛВАК МАХЗУМДАН ИДОРАМИЗГА ОЧИҚ ХАТ

Имлоси ўзгартирилиб босиладир

Алф-алф³ салом ва паёмларимиз баъдида сиз баланд мартабалик «Муштум» китоби мусаннифи буродаримизга етуб, андоғ маълум ва равшан бўлсунки, алҳамдулиллох, биз дуоғўйлари бул жонибда⁴ сиҳҳат ва саломатлик даражасида барқарордирмиз, аммо ул жонибдаги сиз мусанниф буродаримизнинг дуойи жонларини салоти ҳамса⁵ олдида борий⁶ таолодин талаб айлаб турмоқдамиз.

Бағдазон сизга сўз шулки, чоп қилдираётқан «Муштум» китобингизнинг бир неча жузъиларига фақирнинг назарим тушди. Аммо китобнинг гоҳи жузъиларида фақирнинг таснифотлари ҳам бор эркан. Мулла Жулқунбой жиянимиз фақирингиздан беижозат таснифотларимиз баъзисидан сиз ҳурматлу буродаримизга нусха кўтариб берган эркан, «Зар қадрини заргар билар – чилангар нени билар» деганларидек, фақирнинг қадримга сизлардек донишманд мусаннифлар етмаса, каминанинг имоматимни ҳам кўралмаган маҳалла

¹ Фаройиз – мерос илми.

² Масруф – сарфланган.

³ Алф-алф – минглаб.

⁴ Жониб – томон, тараф.

⁵ Салоти ҳамса – беш вақт намоз.

⁶ Борий – яратувчи (худонинг сифати).

бўрсуқлари¹ етсунларму. Кўб яшанг, буродар, фақирнинг таснифотларимни² писанд айлаб китобингизда нўғой босмаси бирлан чоп қилубдирсиз.

Аммо таснифотимдаги имло – иншоларимга бир андаккина ҳалал етканлигини кўрдим, бул маънидан кўнгилга бир андак кудурат етди, сўзларнинг ёнига «хе» қўюб, «бе» қўюб ёзишдан ва яна «сот», «зот», «итқи», «изги», «зе» ўрунларига ўзга нимарсалар битишдан мурод нимадир? Башарти бул замондаги саводсиз одамларнинг бехирад ва беидрок бўлганларини назарда тутуб, таснифот учун бундай қилган бўлсалармукин ёинки ул соч қўйган калтадум ҳаромзодалар бул маънига ҳам закўн чиқардиларму ва яна закўн чиқарган бўлсалар ул бехирадларнинг қаршисига бирар закўн айтиб, мағлуб айлаб бўлмадим, башарти мусаннифнинг ўзлари закўн айтишдан ожиз бўлган бўлсалар, Ибонуфдек бирар адвакатга бир-икки сўлкавой бериб, закўн айттиролмадиларму, баҳарҳол, бул ишка кўб ғайрат керак эрди.

Иккинчи сўзимиз шулки, таснифотларининг исмини «Муштум» деб аташ фақирларича писанд эрмасдир. Хусусан ул китобда уламо ва фузалоларнинг сўзлари бўлгандан сўнг «Муштум» деган бемаъни гапнинг ўрнига «Ибратангиз» ёки «Маслаки муттақини соний»³ деб тасмия қилсалар бениҳоят марғуб бир тасниф бўлур эрди ва яна таснифотингиздаги сурати қабиҳаларни⁴ ўзингиз жўрттага тортдирасизму⁵ ёки китобингизга қоғоз тополмай ноиложликдан шундай суратлик қоғозларнинг оқ томонига чоп қиласизму? Башарти бул тақдирда узур воқия бўлуб сизга ҳам бизга ҳам ҳеч боки бўлмай, гуноҳ ёки куфр хавфи йўқдир ва илло тонг-ла рўзи қиёматда ул сурати қабиҳаларга жон бериш биз бандаларнинг қўлидан келадирган иш эрмасдир. Фақир ўз таснифотларим чоп қилинган жузъиларни уйимда сақлашдан ҳароснок бўлуб, аввало мазкур жузъилардаги сурати қабиҳаларни бирмунча сув бирлан ювиб ташламоқчи бўлган эрдим, аммо кетказиш бисёр қийин бўлди, бағдазон сиёҳ бирлан ул қабоҳатларнинг пешоналарига

¹ Маҳалла бўрсуқлари – маҳалла катталари.

² Таснифот – китоб, ёзишма.

³ «Маслаки муттақини соний» – фикҳга оид форсча китоб.

⁴ Сурати қабиҳа – ёмон сурат.

⁵ Бу ерда махзум ўзининг «Муштум»да босилган суратини (карикатурани) айтмоқчи.

«лоши-лоши»¹ деб битиб, суратлик ҳолатдан чиқариб қўйдим. Агарчандики, фақирнинг кўнглум бундай суратларга эътиқод қилмоқдан пок бўлса ҳам, баҳарҳол, эҳтиёти шарт ва ўзингиз ҳам бизнингдек аҳли илмларнинг парҳезига қойилдирсиз, деб ўйлайман. Яна сизга илтимос шулдирки, башарти бундан кейин ҳам каминанинг таснифотларимдан қўлингизга етишуб, чоп қилмоқчи бўлсангиз, зинҳор ўшал суратлик томонга босмоқдан эҳтиёт қилингиз, зероки, бул маънидан кўб ташвишга тушуб қолдим.

Шул миёнларда баъзи кишилардин «Лилим² подшо ўлди» деган хабарларни эшитадирман, бул хабарга башарти ишонса бўладирму, ҳайтовур тунов кундан бери ушбу шоиъа³ чиқуб қолди, аммо «Лилим» деган кишини кўб шижоатлик одам деб эшитар эрдим.

Бағдазон арз шулки, камина имоматдан тушуб қолганимдан берли бениҳоят дилгирдирман, эрта-кеч қилатурган ишим уйга кириш, эшикка чиқиш – бундан бошқа гап йўқ, бул маънидин волидангиз ҳам кўб танглик изҳор қилуб, фақир бирлан ҳар кун юқори-қуйи сўзлашиб каминани ранжитиш даражаларига ета бошлади. Аммо бул иш иккимизнинг ҳам охиратимиз учун яхши иш эрмас. Эндиликда фақирга ўғуллик қилуб ўшал яқинлардан бўлса ҳам, бирар имоматдан ўрун топуб берсангиз ва илло кўб тангдирман, башарти имомат топилмаса маҳкамаларга мирзабоши бўлиб киришга ҳам розидирман. Бул тақдирда фақирнинг бисёр омилкор, корчолон ва чапдаст эрканимни ва яна ўрус забонидан ҳам бирмунча баҳраманд бўлганлигимни, мирзабоши лозим бўлган маҳкамага яхшилаб уқдирарсиз. Бул маънилардаги хабарларни Мулла Жулқунбой жиянимизга айтсангиз, ул фақирга етқузар деб қиссаи кўтоҳ қилдим.

Домла маъ бужур мулаққаби Калвак Махзум ибни Салимсоқ Охунд Шоший

Ва яна маҳфий қолмағайким, шу яқин кунларда туткан нафл рўзаларимиздан⁴ бирисини сизнинг уйингизда очуб, бағдаз

¹ Лоши-лоши – жонсиз, ўлик.

² Лилим – махзум «Ленин» демоқчи.

³ Шоиъа – тарқалган миш-миш гап.

⁴ Нафл рўза – ихтиёрий рўза.

ихтиёр мусанниф буродаримиз билан байтута¹ қилуб қайтқай-
миз, агарда ажалга омон берса деб.

Ассалому алайкум.
«Муштум», 1924 йил, 22 феврал, 22-сон.

АВВАЛИ ИЛМ КАДОМ АСТ, ОХИРИ ИЛМ КАДОМ АСТ

Алқисса, бағдаз тўй волиданинг пинжларидан чиқмай ул муштипардин шаб-рўз сабақ ўқур эрдим. Фақирнинг зеҳним бениҳоят эрди. Бинобарин, олти ой миёнасида алифбени ба-
тамом ёдлаб чиқдим. Бағдазон «Абжад»га тушуб, буни ҳам шул фурсатда хатм қилдим ва яна «Ҳафтияк» бошлаб, «Озодлигим»² учун падари марҳум волидаи мухтарамга бир кўйлак ва бир лозимлик чит олуб бердилар. Бир йили комил деганда «Ҳафти-
яки шариф»ни ҳижжалаш тариқасида тамомлаб, бағдазон «Ка-
ломи шариф»³ бошладим. Ало ҳозал-қиёс «Чаҳор китоб», «Сўфи Оллоёр»⁴, «Хўжа Ҳофиз»ларни⁵ гоҳи волидадин ва гоҳи падар-
дин ўқуб ёшим ўн олти-ўн еттиларга етди.

Бағдазон бузруквор фақирга меҳрибончилик қилдиларким:
«Эмди саводингиз чиқди, баъдал-явм⁶ мадрасага борурсиз», –
деб. Алқисса, фақир учун янги саруполар тикилди, бағдазон
рўзи душанба, бағдаз нонушта шул тариқада ясандим:

Оқ сурфдан ёқасиға ироқи жияк тутулган кўйлак, олти газ
сурфдан кенг-ковул иштон, оқ сурфдан кашта тикилган белбоғ
ва яна бурун артиш учун гул тикилган рўймолки, буни белбоққа

¹ Байтута – тунамоқ, кечани ўтказмоқ.

² Озодлик – ўқишнинг маълум қисми тугалланганда олиб келинадиган тортиқ. Тортиқ келганда домла болаларга дарсдан жавоб бериб юборади, «озод» этади.

³ «Калом шариф» – Қуръон.

⁴ Сўфи Оллоёр – машҳур ўзбек шоири, Бухородаги минглар қишлоғидан, вафоти 1720 йил, «Саботул-ожизин», «Тўхфатут-толибин», «Маслакул-мут-
тақин», «Муродул-орифин» номли китоблар муаллифи. Асарларидаги асосий
мавзу ақоид масаласидир, яъни «Одамнинг тўғри эътиқодда бўлиши унинг
инсонлигини белгиловчи ягона омил» ғоясидир. Бу ғояни у оят-сунналар би-
лан гўзал шаклда ифодалаган. Асарлари мактабларда ўқитилган.

⁵ Хўжа Ҳофиз Шерозий – тахаллуси, исми Шамсиддин Муҳаммад ибн
Муҳаммад (тахминан 1325 – Шероз – 1389), буюк форс шоири, «Девон»и мак-
табларда ўқитилган.

⁶ Баъдалаявм – бундан кейинги кун.

қистирған эрдим. Бағдаз устимдан бухори бичиқ оқ-сарик оладан тўн, кафш-махси, оқ дўппи... Аммо салла олиш падари мархумнинг ёдларидан фаромуш бўлған эркан, бинобарин, агарчандики, фақирга номуносиб бўлса ҳам ул жанобнинг қарийб ўн беш газлик дасторларини ўрадим (ўшал вақтгача амомага¹ зарурат тушса, волидаи мархуманинг даканаларини чулғар эрдим).

Шул тариқа шукуҳ бирлан қўлтигимга «Кофия»² қистириб, падарнинг орқаларидан батамом виқор, тамкин, тавозиълар бирлан бир-бир босуб борар эрдим. Кўй – гузарлардаги халойиқлар гоҳи падарга ва гоҳи фақирга дасти алиф-лом ўрунларидан туруб, салом берар эрдилар. Ва яна бир-бирларига айтар эрдиларким, бул муллабачча қайси боғнинг гули ва қайси алломанинг ўғли ва яна бул муллабаччанинг юзидан илму урфон нурлари хувайдодир³, деб...

Алқисса, мадрасага етдик. Жамиъи муллабаччалар фақир махзумларнинг истиқболимга чиқуб, иззат-икром бирлан падарнинг дарсхоналарига тушурдилар. Фақир бузрукворнинг ёнларига ўлтурдим, муллабаччалар теварагимизда ҳалқа олдилар. Бағдаз дуойи фотиҳа муллабаччалар тарафидан муҳайё қилинган дастурхонлар ёзилуб, чой бирлан андак-андак тановул қилган бўлдиқ ва яна ул дастурхондаги неъматларни падари мархум йиғуб-теруб қутиларига саранжом қилганлари баъдида фақирга китобни очмоққа ишорат қилдилар. Бузруквор уйда экан чоғимда китобнинг қаеридан ибтидо қилишимни баён қилган эрдилар. Бинобарин, фақир беистихола «Аввали илм»-ни очдим. Каминанинг заковатимдин барча муллалар ангушти таҳайюрни⁴ дандони тафаккурга⁵ олуб бордилар...

Бағдаз аузибисмиллоҳ, падар ўқудилар ва фақир эргашдим: «Агар шахсе гўядки, аввали илм кадомаст ва охири илм кадомаст... жавоб мегўямки аввали илм шинохтан Оллоҳ таоло аст ва охири илм гузоштан хамаи амриҳоаст...»⁶ Падар аввали илм бирлан охири илмнинг таърифини қилганларидан сўнг фақирнинг ҳаққимга дуо қилинуб, биринчи дарс хатм бўлди.

¹ Амома – салла.

² «Кофия» – араб тили грамматикаси.

³ Хувайдо – аён бўлмоқ, кўринмоқ.

⁴ Ангушти таҳайюр – ҳайрат (кўрсатгич) бармоғи.

⁵ Дандони тафаккур – ақл тиши.

⁶ Агар биров: «Илмнинг аввали қайсию охири қайси?» деб сўраса, жавоб бераманки; аввали Худони таниш ва охири унинг буйруқларига бўйсунмиш.

Аммо бузруквор шул миёнда ҳалқада ўлтурган мутавалли-га юз ўгуруб, мутояба тариқасида айдиларким, махзумга вақф вазифасини¹ авсат² бирлан берурсизму, аъло бирланму, деб. Мутавалли одоб бирлан табассум айлаб жавоб бердиким, аъло бермасак бўлурму, деб. Бағдазон падар мутаваллининг ҳаққиға дуо қилдилар...

Агарчандики таснифотимизнинг бул жузъи мундоғ маб-ҳаснинг³ ўрни эрмас эрди, илло мазкур бўлган ул илм баҳсидин файзиёб бўлуб, фақирнинг қоним лойқаб ва яна ул ҳаромзодаларнинг илм деб юрган нимарсаларининг ҳақиқатини ошқора қилмоқ муддаосида бирмунча қалам тебратмоқчи бўлдим.

Бул фитна замонида жадид бўлуб ва яна соч қўюб юрган ҳаромзодалар илм деб кўб бемаъни нимарсаларни айтар эрканлар. Ва яна табиёт, фалакиёт деган илмларга кўб катта эътибор қилур эрканлар. Ул бемаънилар ерни юмалоқ деб, даъвои беҳуда қилганлари баробарида офтоб қаерда, юлдузлар неча дона, гиёҳлар нимадан пайдо бўлган, раъд⁴ нима, ой нега куйди-ю, ер нима боисдин қимирлади, деб таажжуб қилур эрканлар.

Аввало шулки, ул ҳаромзодаларнинг илм деб юрганлари мазкур аввали илм бирлан охири илмга алоқаси бўлмаган хаёли фосидлардир⁵. Бас, батаҳқиқ⁶ уларнинг даъволари фосид ва ботилдир⁷ ва шу нарсаларни илм деган киши шубҳасиз кофирдир. Аз баски илмнинг таърифин «ду қисм»ға йиғуб «аввал – охир» бирлан тамомлабдилар, аммо «се» ва ё «чор» демабдилар.

Иккинчи шулки, жайробия⁸ бирлан табиётларни ҳар бир киши биломашаққат⁹ қилса бўладир. Аммо машаққатсиз таҳсил қилинган илм илм эрмасдир. Зероки, илм ба маънойи машаққатдир ва яна бизнинг туркийда, «Илм таҳсил қилмоқ игина бирлан қудуқ қазиш бирдур», деган гап ҳам бор. Масалан, ул бемаънилар айтадурларким, Арабистон дунёнинг қайси

¹ Вақф вазифаси – ойлик.

² Авсат – ўрта.

³ Мабҳас – баҳс, мавзу.

⁴ Раъд – момақалдиروق.

⁵ Хаёли фосид – бузуқ фикр.

⁶ Батаҳқиқ – ҳақиқатан.

⁷ Ботил – нотўғри, асоссиз, пуч.

⁸ Жайробия – жуғрофия (Муал.) – география.

⁹ Биломашаққат – машаққатсиз.

тарафидадир, деб. Алжавоб инастки¹, аввало оташ аробага² ўлтурасиз, сўнгра Адаста³ борурсиз, бағдазон Манбай⁴ бағдазон Шоми шариф⁵, бағдазон Попур⁶, сўнгра бедав халқининг юрти⁷, бағдаз бевосита Арабистон!

Башарти ул ҳаромзодалар айткандек ер юмалоқ бўлса ва яна доимо чархфалакдек айланиб турса, нима бўлур эрди, одамларнинг оёқлари осмондан келиб (худое тавба) ва яна дарёларнинг суви ҳар тарафга тўкилиб, тўфон бўлмасму эрди? Ва яна ул аҳмақлар ернинг курралигини қаердан кўрдилар. Сони шулки, офтоби оламтоб бўлса бешак – шубҳа тўртинчи осмонга михлангандир. Гиёҳлар нимадан пайдо бўлган? (Аҳмақнинг катта-кичиги борму.) Гиёҳ илдиздан чиққан, илдиз уруғлиқдан пайдо бўлган, гиёҳ деган зот ёғмурдан баҳра оладир... Шу ҳам илм бўлдиму.

Юлдузлар илмига келганда ул ақлсизларга фақир савол берсамки, – Соқолимнинг туки нечадир? – деб, бас, нима дер эрдилар.

Ойнинг куйиши бирлан ернинг қимирлаши бўлса ўшал ҳаромзодаларнинг гуноҳи касофатидандир. Ул озганларни ер ютмаса, юзлари қаро бўлмаса, фақир асло рози эмасдирман. Бас, маълум бўлдики, жайробия деган гаплар илм эрмас, ботилдир. Таснифотимизда ул ботил илмларнинг ҳақиқатини бирин-бирин очиб борсақ керак.

«Муштум», 1924 йил, 8 март, 24-сон.

* * *

Алқисса, мадрасадаги беш йиллик умримнинг ҳосили ушбу эрди.

Бидон, асъада коллоҳу фид – дорайн, ки калимоти араб бар се қисм аст: исм аст, феъл аст, ҳарф аст. Исм ҳамчун «ражул», феъл ҳамчун «зараба», ҳарф ҳамчун «мин», «ан», «ила»...

Зараба – мозий, зад як мард дар замони гузашта... Йазрибу – музореъ, мезанад он мард дар замони оянда...

¹ Алжавоб инастки – аниқ жавоб шуки.

² Оташ ароба – поезд.

³ Адаст – Одесса.

⁴ Манбай – Бомбай.

⁵ Шоми шариф – Дамашқ. (Шом) Суриянинг пойтахти.

⁶ Попур – вопур, кема.

⁷ Бедав халқи – бадавийлар.

Аз феъл иштиқоқ бо ин тариқа мебошад: зараба, йазрибу, зорибун, мазрубун, изриб, лийазриб, ло тазриб, лам йазриб...

Исм бар се қисм аст: сулоси, рубои ва хумоси. Феъл бар ду қисм аст, сулоси ва рубои... Аммо ақсоми исм ва феъл аз ҳафт қисм берун нест, саҳиҳ аст ё музоаф, ё мисол, ё ажваф, ё ноқис, ё лафиф, ё мултави, Саҳиҳ он аст ки...

Ҳарфи иллат бар се қисм аст: алиф, ёй, вов.

Ал-калимоту лафзун вузиаъ лимаъна муфраден ва ҳйа... ал-эъробу махталафа охируҳу биҳи лийадулла алалмаъони ал-муътавирати алайҳи. Ваанвоъуҳу рафъун ва насбун ва жаррун фаррафъу...¹

Аммо илм денғизига шўнғиған эрдим ва яна фақирни қорийи жамоа² қилған эрдилар. Шериклардан ҳеч бирида фақир бирлан муколама қилишға ҳад йўқ эрди, баҳслашганларни дарҳол авомилдан, наҳвдан³ мисол келтуруб, мулзам қилур эрдим. Бурун мулла Салимсоқ Охунднинг маҳдумлари бўлуб иззат кўрган бўлсам, эмдилиқдаги кўргуликларим ўз ижтиҳодимнинг⁴ самаралари эрди деб фикр қиладирман.

¹ Онглагилки, Аллоҳ сени икки дунёда ҳам бахтли қилсин, араб сўзлари уч қисмга бўлинади: исм, феъл ва ҳарф. Исм «ражул» (киши) сўзига ўхшаш, феъл «зараба» (урди) сўзига ўхшаш, ҳарф «мин», «ан», «ила» сўзларига ўхшаш.

«Зараба» – ўтган замон: бир эркак ўтган замонда урди. «Язрибу» – ҳозирги – келаси замон: у эркак келажак замонда уради.

Феълдан сўз яшаш қуйидаги тартибда бўлади, зараба (урди), язрибу (уради), зорибун (урувчи), мазрубун (урулган), изриб (ур), лийазриб (урсин), латазриб (урма), ламязриб (урмади).

Исм уч қисмга бўлинади: уч ҳарфли, тўрт ҳарфли ва беш ҳарфли. Феъл икки қисмга бўлинади: уч ҳарфли ва тўрт ҳарфли. Аммо исм ва феълнинг бўлаклари етти қисмдан иборатдир: саҳиҳ (соғлом, яъни тўғри феъл), музоаф (таркибида икки бир хил ҳарф бўлган феъл), мисол (бошидаги ҳарфи иллатли феъл), ажваф (ўрта ҳарфи иллатли феъл), ноқис (охиридаги ҳарфи иллатли феъл), лафиф (икки карра иллатли феъл), мултави (бошида ёки охирида иллатли феъл).

Саҳиҳ феъл шундайки...

Иллатли ҳарф учтадир: алиф, йой, вов. Калима бир сўз бўлиб, у бирон бир маънони ифодалайди, у... Эъроб сўз охирининг шундай ўзгаришики, бу ўзгариши сўзга бериладиган маъноларни кўрсатишга хизмат қилади. Эъробнинг турлари: рафъ (сўзнинг бош келишиқдаги кўриниши), насб (сўзнинг тушум келишиқдаги кўриниши) ва жарр (сўзнинг қаратқич келишиқдаги кўриниши)...

² Қорийи жамоа – бир жамоанинг қориси.

³ Авомил, наҳв – грамматика.

⁴ Ижтиҳод – интилиш, ғайрат.

Алқисса, таҳсил ҳафтада уч кун эрди: шанба, якшанба, душанба, аммо сешанба кунӣ ҳар бир жамоанинг ўз олдиға гаплари бор эрди. Биз ҳам ўз жамоамиз бирлан гап қилган эрдик. Фақирға падари марҳум бир ҳужрани хослатиб берганлари учун кеча-кундуз мадрасада истиқомат қилур эрдим.

Бизнинг жамоада Муҳаммадкарим отлиқ бир навжувон бўлур эрди. Ўзи бениҳоят хушрўй ва заки табъ ўғлон эрди. Фақир ўшал Муҳаммадкарим барнони бисёр дўст тутар эрдим. Мазкурсиз фақирдин таом ўтмас эрди. Ва яна бошқа пешқадам муллалардан тортуб то фаррошғача уни дўст тутар эрдилар. Ҳатто падари марҳум ҳам мазкурға табассум қилуб боқар эрдилар ва яна дарсхонада ёлғуз қолган фурсатларида чой куйдириб ичканларидан воқиф эрдим. Алқисса, Муҳаммадкаримни дўст туткучиларға қарши бисёр рашким келур эрди, аммо шуниси ажаб эрдикӣ, ул нозанин аксар вақт фақирдин безонглаб қочар эрди. Фақир бўлсам бу ваҳждан бисёр маълули хотир бўлуб, ҳар турлук чораларни кўрар эрдим. Ва яна ҳар турлук баҳоналар бирлан унинг ёниға яқинлашар, азбаройи шул Муҳаммадкарим барно учун ош дамлаб, уни ўз ҳужрамға таклиф қилғанимда, башарти таклифимни бажо келтурса шодлиғимдан дунёға сиғмас, агарда келмаса, ош ҳам фақирға заҳар бўлуб, аччиғимдан қозони билан фаррошға тутқазар эрдим...

Сешанбалик ўлтуришимизнинг бири эрди. Жамоамизнинг барчаси ҳам ҳозир бўлуб, дастурхон ер эрдик. Муҳаммадкарим навжувон фақир бирлан амакбаччаси мулла Маъруфнинг орамизда ўлтуриб, аммо амакбаччаси бирлан суҳбатлашур эрди. Фақир бир неча савол берган эрдим илтифот қилмай мулла Маъруфдан юз ўгурмади. Бениҳоят хўрлиғим келиб ўз-ўзимға дедимки, бул қандай инсофким, мулла Маъруф бирлан ҳамҳужра бўлса ва яна кеча-кундуз ул ноинсоф бирлан ҳар турлук ишлар қилуб суҳбат айласа, аммо фақирнинг саволимға жавоб бериш у ён турсун ҳатто юзини ҳам кўрсатмаса... Бағдазон ғазабим аланға олуб баланд овоз бирлан айдимки: «Эмди сўзнинг бақиясини¹ ҳужрада сўзлашурсиз!» деб. Бу сўздан Муҳаммадкарим навжувон дарғазаб бўлуб фақирға қаради:

– Бу ерда сўзлашсак нима-ю, ҳужрада суҳбатлашсак сизга нима кам?

Фақирнинг ғазабим яна аланға олди:

¹ Бақия – қолгани, давоми.

– Шунча ишларни қилуб, яна баҳслашгали уялмайсанму?..
– дедим. Мулла Маъруф кўрқокроқ бир йигит эрди, бинобарин ҳароснок бўлуб қолди, аммо Муҳаммадкарим кўб қизишқан эрди...

– Ман қандай уялғулук иш қилдим!?

– Мулла Маъруф бирлан хужрада қилганларингиздан то-насанму?! Мадрасадек бир жойда бул иш жоизму?! Бул қайси мазҳабда бор, сан ҳаромзода ҳали қараб тур!

Бениҳоят ғазабланган эрдим, ораға муллабаччалар келиб тушдилар, «Кўйинг-кўйинг, шайтонга ҳай беринг, маҳдум!» дейишдилар. Мулла Маъруф бўлса бисёр бўшашган эрди. Бағдазон сирт бериб ўлтурдим. Эмдиликда ул навжувон каминага илтижо қилгандек тез-тез боқар эрди ва лекин фақир ди-моғ-фироқ бирлан терсаяр эрдим.

Алқисса, фақирнинг бул тадбирим бениҳоят жойгир бўлуб бул соатдин бошлаб ул парирў каминага андак ром бўлганнамо эрди. Бо ин ҳама ул шаккаргуфторга сўз қотқали агарчандики талабгор эрдим. Илло, сир бой бергали нафсим бовар қилмас эрди. Шул аснода ораға бир баҳс тушуб «ялин» феъли сулоси ма-зидму, рубои мужаррадму¹ деган муколама бошлануб, ҳарким ҳар нимарса дер эрди. Ул шаккаргуфтор ҳам баҳсга аралашуб айдиким, сулоси мазид, деб. Бул замон фақир ул нигорга қа-раб айдимки, – Лонусаллиму. Он сарвқад савол кард ки исбот? Ман дар жавоб ба он гар гуфтам ки дар асл феъли он «яли» аз қисми «лафиф» аст, аммо бо нуни таъкиди мушаддада «яли-янна» шавад маънойи айни феъл музорий бо нуни мушаддада ин аст ки – албатта, дўст мешавад он мард дар замони оянди. Аз ин тақрири равшан ва бо лутф он нигор ханда кард, аммо ёрон дигар ба ман таслим ва таҳсин кардандир².

Ушбу ҳангамадин сўнг Муҳаммадкарим навжувон фақирга беандоза лутфу карамларини чизи дариғ тутмас, доим-ул авқот ҳужрамдин кетмас ва беижозат киши бирлан сўзлашмас эрди.

¹ «Ялин» феъли қўшимча қабул қиладиган уч ҳарфли ўзакми қабул қил-майдиган тўрт ҳарфли ўзакми.

² Биз қўшилмаймиз. Ул сарвқад савол қилдиким, исбот? Мен ул нигор-га қараб айтдимки, «яли» (дўст бўлади) феълнинг ўзаги «лафиф» феъллар жумласидандир. Аммо ташдидли нун қўшилганда ҳозирги, келаси замонда «ялиянна» бўлади. Мазкур феълнинг маъноси ушбудир, у киши келажақда, албатта, дўст бўлади. Ушбу равшан шарҳларимдан ва қочириқларимдан сўнг у нигор кулди, аммо бошқа дўстлар менга таслим бўлиб, таҳсин қилдилар.

Фақир ошиқи нотавон ҳам ҳамиша ул хўбнинг¹ кўнглини олмоққа кўшуш қилур ва анвоъи турлук нозу неъматлар бирлан зиёфат айлар эрдим.

Алқисса, ул хўб ҳам фақирга кўнгил боғлаб, нозу карашмалар бирлан ҳар бир амирларни берар, ошиқ бўлса «Етса мол, етмаса жон» деб доимо ҳар бир фидокорликка мухайё эрдим. Киши сийлаганнинг қули, деганларидек ул хўбларнинг султони, мулла Маъруф бирлан ҳамхужралик аълоғасини узуб фақирнинг хужрамда истиқомат қила бошладики, бутун мадраса бул маънидин бесаранжом бўлган эрди. Аммо падари бузрукворнинг туфайлиларидин фақирга бир сўз айткали ҳеч кимда жасорат йўқ эрди. Гоҳи волидадин ва гоҳи падардин чизи маблағ ҳосил қилуб, рўзгоримнинг шамъига сарф айлар эрдим ва яна ишқим туғён қилган миёналарда беихтиёр ул хўбонга:

Дорам умеде аз шумо², – ...

байтини ўқур эрдим. Шул тарика ошиқ бирлан маъшук дунё ишларидин Мосуво³ бўлуб, умргузаронлик қилур эрдик...

Алқисса, икки калима сўзни ул фитнаангиз мулла Маъруфдан эшитингким, ўшал мажлисдан бошлаб фақирга улут кина сақлар эркан, аммо ул танноз фақирнинг хужрага кўчкандан эътиборан ул чаённинг кинаси яна ҳам аланга олган эркан. Ва лекин фақир содда лавҳ бул маънидин жиддан⁴ хабарсиз юрар эрдим. Кунлардан бир кун ул наммом⁵ фурсатини топуб, падари бузрукворга фақир бирлан ул бегуноҳ ҳаққида бўлмаган бўхтонлар, шаънимизга нолойиқ тухматлар арз қилубдир. Дарҳол ул зот дарғазаб бўлуб ўзлари фақирнинг хужрамга қадам ранжида қилубдирлар. Бул аснода икки ошиқ айни ширин суҳбатда эрдик. Саросималик бирлан салом бериш у ён турсун, ҳатто ўрнимиздин туришни ҳам ёдимиздан чиқаруб қўйдик.

– Чик ҳозир падар лаънат! – дедилар ва бегуноҳга ва яна фақирга юз ўгуруб айдиларким. – Бул нима деган расволик?

Каминанинг тилим тағлайимга тортилган, бир сўз дейишка қудратим қолмаган эрди. Ул жаноб ҳам фақирга қабиҳ бир назар бирлан қараб турар эрдилар. Гўёки итдан қўрққан мушукдек титрар эрдим.

¹ Хўб – гўзал, жонон.

² Сиздан умидим бор.

³ Мосуво – йироқ, нари бўлиш.

⁴ Жиддан – қатъий.

⁵ Наммом – чакимчи.

Бузруквор шул ахволда узоқ қараб турғач, ҳеч бир озор бермай чиқуб кетдилар (Камина урарларми, деб зиёда қўрққан эрдим).

Алқисса, ул наммом ҳаромзоданинг касофати бирлан сарви равонимдан жудо бўлдим. Яъни шул куни ул хўбларнинг султони мадрасадин қувланган эрди. Камина ошиқи зор қанотимдан айрилуб қолган эрдим. Кечалари зор-зор йиғлаб, ул инсофсизнинг ҳаққиға дуойи бадлар қилсам ҳам аммо фойдаси йўқ эрди.

«Муштум», 1924 йил, 8 апрел, 25-сон.

* * *

Алқисса, падари марҳум фақир фарзанди ноқобилларининг мадрасадаги кирдикоримдан волидаи мушфиқага шаммаи изҳор¹ айлаб, бул маънидин бисёр маълули хотир бўлганларини баён қилганларида волида ҳам фақирларидан андак ранжибдирлар. Бағдазон малолатни кўнгилдан чиқариб фарзандларини бул балиятдин² озод айламакликка кўшуш қилуб ул икки меҳрибон билиттифоқ³ фақирнинг бошини икки қилишға қарор берибдирлар.

Ўшал кундан бошлаб ул мушфиқа атроф жавонибга азбаройи совчилик учун юрганларида фақирға мувофиқут-табъ⁴ бир нозанин топилмас эркан. Аммо топқанларида ул қадирношунослар фақирнинг баъзи жузъий айбларимни сўзлаб ва яна илми ирфонимдан қатъи назар рад қилур эрканлар. Бағдазон узоқ жойлардағи «этуклик» кишиларнинг қизларидан умид узуб, ўз яқинларимизнинг қизлариға борғанларида ул бадкирдорлар ҳам «Оғзи сассиқ, кўзи ғилай, юзи чўтур, боши қийшиқ» деган жузъий айблар билан жавоб берар эрканлар. Аммо узоқ-бегона одамлар фақирни «куёв кўрар» воситаси билан тамошо қилуб, бағдазон айнаган бўлсалар, бул кейинги аблахлар фақирни кўруб мулоҳаза қилмасданоқ ўшал хирадсизликни⁵ қилур эрдилар.

Алқисса, бул маънидин волида бирлан падари марҳум зиёда тангликка келиб, узоқ мулоҳаза қилганларида волиданинг

¹ Шаммаи изҳор – озгина арз.

² Балият – бало.

³ Билиттифоқ – иттифоқлик билан.

⁴ Мувофиқут-табъ – табъга мос.

⁵ Хирад – ақл.

кўнгилларига бир андиша тушуб, бул маънини падарга айтканларида, ул жаноб ҳам мувофиқ кўрибдирлар. Бағдазон биздан узоқ бўлган бир хонадоннинг ажиб бир париваш нозанин қизининг совчилиғига бориб ва яна қизнинг ота-онасига падарнинг ким бўлганлиқларини ва каминанинг кимнинг пушти камаридан бўлганлиғимни ва яна ҳусни жамолим, ҳадди камолим, илми ирфон ва сучук сўзларимдан шаммаи баён қилуб, уй-жойимизни ва яна лозим кўрсалар фақирни ҳам тамошо қилуб келишга таклиф қилубдурлар. Аммо бул таклифдан фақирнинг асло хабарим йўқ эди. Алқисса, куёв кўргали келгучи хотунларга бағдаз зиёфат қўшнимизнинг ўғли бўлган мулла Субҳонқулини фақирнинг авазимда¹ кўрсатканларида аларга бениҳоят марғуб кўриниб ва яна бир неча кундан сўнг жавоби босавоб берибдирларким, тезроқ тўйни бошлайлиқ ва яна фотиҳа қилғали кишилар юборилсун, деб.

Алқисса, каминанинг пешонам очилуб, токи орадаги бузуқи ҳаромзодалардан қайин ота бўлмишимизга фақирнинг ҳақимда бузуқи сўзлар етмасун ва яна биткан иш йитмасун деб, дарҳол тўйни бошлаб юборилди, аммо камина ул нозаниннинг тавсифини эшитуб, зиёда хурсанд ва ғойибона ошиқи беқарор бўлган эрдим: шул аҳволда тинчлик ва осойишталик бирлан тўйлар саранжом топуб, алқисса, никоҳ куни қўш сурнай ила мадрасадаги жамиъи муллабаччалар ҳамроҳлиғида қайин отамизнинг уйларига бордик.

Бағдаз никоҳ фақир гўшангага кирган эрдим, ҳавлидаги бир хужрада ажаб бир бесаранжомлик юз бериб, бир заифанинг фарёд ва фиғон қилғани эшитилиб қолди. Фақирдан тортиб никоҳдаги борча одамлар бул жонсўз² фарёддан зиёда таваҳхумга³ тушкан эрдик. Бул фарёд бирмунча фурсат қулоғимга кириб турди. Бағдазон ош тортилиб, андин сўнгра фақирга заррин чопон ва яна жиғалиқ салла келди. Кийиб ва яна бу родарларнинг дуоларини олуб, қайин отамизнинг уйларида чикдик.

Аммо мазкур фарёд-фиғон тўғрисида ёр-дўстлардан сўрашиб билдимки, ул беҳирад ақли кўзида бўлган қайин отам фақирни никоҳ асносида кўриб, бечора қайин онамни беҳуда

¹ Аваз – эваз.

² Жонсўз – жон ўртовчи, азоб берувчи.

³ Таваҳхум – ваҳима, қўрқув.

хақоратлар айлаб ва яна: «Сенинг кўруб ёқтирған куёвинг шу бўлдим, қизингга эр топилмағанму эрди?» – деб ул мазлумани итдек урган эркан ва фарёд-фиғоннинг сабаби ҳам шул эркан.

Бул маънидан фақир зиёда маҳзун бўлуб ва яна ўз-ўзимга хўрлигим келиб, муножот¹ қилуб айдимки: «Эй парвардигоро, фақир, бандаи хосингда² нима ҳикмат бор? Бул бехирад бандаларингнинг жазоларини ўзинг бергайсан!» деб.

Бағдазон хонамизга келиб баъзи урф-одатлардан сўнг хотунлар ҳамроҳлигида ул хўбон ҳам етуб келди. Андин сўнгра янгалар фақирни ул нозаниннинг ёнига ундаб эрдилар, камина ҳам бул таклифка ижобат қилдим. Аёлларнинг «тортишмачоқ» деган одати ҳасанаи пур ҳикматлари баъдида ул тўтиқушга камина лочини баланд парвоз човут қилуб, кўтариб бағримга босуб хотунларнинг қий-чувлари ичида ул хўбон билан фақирга хосланған гўшангага олуб кирдим.

Алқисса, ул нозанин юзини фақирга кўрсатмай, бурчакка қисилиб, нима боисдандир зор-зор йиғлар эрди. Фақир бул маънидин дилгир бўлуб ва яна йигитлик томирим ҳаракатка келиб, бир хезланиш билан ул парирўнинг юзидаги пардани олуб ташладим ва яна кўрдимки, юзи ўн тўрт кунлик ой: қалам қош, қаро кўз ва яна маммаси ҳам чиқмаған ўн икки-ўн уч ёшлардаги бир нозаниндир. Аммо фақирга етти ёт-бегоналардек адоват бирлан хўмрайиб ва яна девордан бир ёриқ топса ҳузуримдан қочиб кетиш ҳаракатларигача қилур эрди. Ва яна зор-зор йиғлар эрди. Янгалари ҳарчанд насиҳат қилсалар ҳам бовар қилмас эрди.

Билдимки, ул нозаниннинг бундай беҳуда ҳаракатлари азбаройи ёшлик ва гўдаклигидандир. Чунки фақир завжидан андак бад ҳаракатлик, андак ёмонлик алҳол ўткан эмасдир.

«Муштум», 1924, 24 апрел, 1 (26)-сон.

* * *

Аммо бир неча кундан сўнг билдимки, каминага хотун олуб берған эмас эрканлар, билъакс, бир бадбахт, бир беидрок гўдакни азбаройи нозанинлиғига қизиқуб, нима бўлса ҳам ўғлимизга ярар, деб олуб берған эрканлар. Ва лекин тамоми уч рўз ҳамнишинлик баъдида зиёда тангликка келған эрдим.

¹ Муножот – ёлвориш; Худога ёлвориш.

² Бандаи хос – қул.

Агарчандики¹, гўдак эрди илло-худраъй, худбин, одобсиз бир мочахар эркан. Аммо никоҳ асносида қайин отамизнинг хотунига айлаган муомаласидаёқ бундай золим, беандиша падарланънатининг фарзандидан хурсанд бўлмоқдин умидимни узиб қўйган эрдим. Дарвоқиъ бул мулоҳаза дуруст чиқди. Ул итбачча бир рўз мутакаммил² йиғлаб юрди, иккинчи шаб, яъни зафоф шаби³ йиғидан тўхтаб каминанинг муомалаи шаръила-римга куч билан мудофагача иқдом⁴ қилуб ва яна ожиз келгач, фақирни анвоъи таҳқиромиз сўзлар бирлан тақдир⁵ ва тақбиҳ⁶ айлаб ва яна эшикка қараб қочмоқчи бўлганида янгаларнинг базўр: «Тут-тут! Ушла-ушла!» деб қилган хужумлари баъдида аранг уйга олуб кириб ва яна ялиниб-ялпоғланганимдан ҳам бир мурод ҳосил бўлмай, кўб бесаранжомлик ва шармандаликлар юз бериб, волида йиғлаб, фақир ғазабланиб, падар йўлакча келиб-кетиб, баҳарҳол бул кечани амал-тақал навъи қилуб кечирган эрдим.

Учунчи шаб агарчандики, ҳама рўз уйдаги катта-кичиклар ул сакбаччага панду насиҳатлар баён қилганларида ҳам, яна кечаги бесаранжомликни бадтарроқ қилди. Ҳатто фақирнинг шаънимга нолайиқ моляъниларни⁷ айтса ҳам камина сукут қилуб, ром қилишнинг қўшушида⁸ эрдим. Аммо хинзирбаччанинг асло эпка келишига ақлим бовар қилмай бошлаган эрди. Алқисса, тўртинчи кун уйдагилар ул мочахарни бир азайимхон домладин ўқутуб ташламоқ андишасига тушуб, бирар адоватпешанинг сихрига дучор бўлуб, эрига муҳаббатсиз бўлдуму деб забардаст бир домлаға ўқутуб «эзиб ички» ва «тутатқи» ва «тумор»лар олуб ва яна фақирнинг ўзим истеъмол қилдирганимда ҳам, бир фойдаси кўрилмай, танглигим зиёда ошди.

Бул тадбирларнинг жамъидин ноумид бўлуб, алқисса, ёр-дўстлардан маслаҳат сўраганимда улар ҳам бул маънидан таажжубга тушуб, аларнинг ичидан бириси фақирдан сўрадики «Сиздан қўрқадирму» деб. Ман «Йўқ» деганимда яна савол

¹ Агарчандики – гарчи.

² Рўз мутакаммил – кун бўйи.

³ Қўшилиш кечаси.

⁴ Иқдом – журъат.

⁵ Тақдир – қоралаш, хайфсан.

⁶ Тақбиҳ – ёмонлаш.

⁷ Моляъни – бемаъни, беҳуда гап-сўзлар.

⁸ Қўшуш – ҳаракат.

қилдики, уруб кўрмадингизму деб. Ман ҳамиша ялиноуб гоҳи оғзаки давралар қилганимни сўзлаганимда ул киши кулди ва айдиким, «Ҳирс мулло мешавад аз зарби чўб»¹. Эй махзум, бул тариқа лавандлик ва лабдирлик² бирлан хотун ушлаб бўлурму, яқинан билингизки шул йўсун муомала қилсангиз хотундан ажралуб ва яна оёқ ости бўлурсиз. Башарти ул мочахарни хотун қилмоқ муддаонгиз бўлса, ўшандоқ бадҳаракатлик қилуб, сизга қўпол сўзлар айткан фурсатда айбини кўрсатиб шундоғ урингки, ҳатто тавба қилуб қилмишларидан пушаймонлиғини иқрор қилғунча қўйманг, деб. Алқисса, бул маслаҳат каминаға бисёр писанд бўлди. Дарвоқиб, алҳолгача ҳар бир чораларни кўрган бўлсам ҳам ва лекин бул тадбири бописандани қилмаған эрдим.

Шул куни уйга келиб анинг ёниға бориб, жўрттага бағри ширин сўзлар бирлан ишқибозликлар оғоз қилганимда ул баттола қадими тундлиғини қўймай тесқари қараб эрди, дарҳол фурсатни ғанимат билиб, тарсақим илан андоғ урдимки, азбаройи шиддати зарбимдан гарангсиб муккасича йигилди. Алқисса, «Ёмонлиғингдан тавба қиласанму йўқму», деб гоҳи оёқим бирлан, гоҳи қўлим бирлан андоғ урмоққа олдимки, дунё бунёд бўлуб хотун боласи эр кишидан мундай калтак еған бўлмаса керак. Ул мачахарнинг фарёд-фиғониға ҳавлидаги бала-чақалар югуришиб уйга кириб, ул баттолани чанғалимдан қутқариб олмоққа ҳарчанд кўшгуш қилсалар ҳам, аммо фақир асло куч бермай айни қон чиқмас ерини чоғлаб, мазкур шиддат билан зарб берар эрдим ва яна ул адабсизга ҳар замон: «Тавба қилдингму, сакбачча?» дер эрдим. Алқисса, калтакнинг зарби билан тамом ҳолдан кетиб, ҳатто фарёдга ҳам оғзи келмай, ниҳоят ул мочахардин «тавба қилдим» сўзини бир-икки бора ўз қулоғим бирлан эшиткач, бағдазон шул кўйи қолдириб кўчаға чиқуб кетдим. Бир неча соатдан сўнг қайтиб кирган эрдим, ани ҳушсиз равишда кўрпа-ёстиқ қилуб ётқизилған ҳолда кўрдим. Аммо оғиз теварақларида андақ қон аломатлари ҳам намоён эрди. Ва яна волиданинг юзларидан паришонлик зоҳир эрди. Шул вақт волида маҳзун товуш бирлан айдиларким, «Санга хотун олуб бермай ўлай, биравнинг қизини ўлдирдинг, жувонмарг!» Гарчи бул сўздан фақирга бир оз ваҳима тушқан эрди, илло одамгарчиликни қўлдан бермай, «Мундай сакбаччани ўлғани дуруст», дедим.

¹ Айиқ калтак еб мулла бўлган экан.

² Лабдир – шалвираған, бўшанг.

Билдимки, калтакнинг зарбидан оғзидан бирмунча қон ташлаб ва яна муғомбирлик билан ўзини ҳушсизликка солуб ётар эркан. Шул миёналарда падар ҳам мадрасадин қайтуб келиб, бул жаҳл ишидан зиёда паришон хотир бўлуб, фақирдан зиёда ранжиб, «Бизларни ерга қаратдинг, бунинг ота-оналарига нима деб жавоб берамиз», деганларида камина жавоб бердимки, ўзи муғомбирлик қилуб ётибдир, деб. Аммо падарнинг ташвишлари ортиб, ул адабсизнинг пешонасини ушлаб ҳол сўраб эрдилар, кўзини очса ҳам аммо мугомбирлик бирлан жавоб бермаганида, падарнинг яна ваҳималари зўрайиб, дарҳол ўзлари ҳақимга югуриб кетдилар.

Ҳақим келиб томирини кўриб ва яна турғузиб, ўтқузиб кўкрагини кўтариб ололмагани важҳидан «Кўкраги бир оз лат ейибдир, кўкка қаратиб тинч ётқузилсун ва тез-тез кепак қиздириб кўксига қўюлсун», деди.

«Муштум», 1924 йил, 20 май, 2 (27)-сон.

* * *

Алқисса, эртаси кун бул хабар анинг отасига етиб, дарҳол ул ҳаромзода беандиша сакчашм¹ бўлгани ҳолда етиб келди. Қизининг бул аҳволда ўз жазосини тортиб ётқанини кўруб, беандоза хашмгин² ва дарғазаб бўлган эрди. Аммо падар ул келган аснода уйда йўқ эрдилар. Фақир анга салом бериб эрдим, жавоб бермай тарки суннат қилуб ва яна қизининг ҳолини билиб, фақирдин дурушт³ овоз бирлан савол қилдики:

– Буни қайси итдан туққан урди? – деб. Одобни қўлдан бермай, дасти алиф-лом жавоб бердим:

– Фақир! – деб. Бул жавобдан анинг газаб ва сакчашмлиги ортиб, тевадек бўкириб савол берди:

– Санга нима гуноҳ қилди? – деб.

– Гуноҳини сизга айтишдан шарм қилурман!..

– Қизимни бул аҳволга қўйишга санга ким ҳақ берди?

– Шариъат!

– Шариъат?!

Ҳаромзоданинг кўзлари ўтдек ёниб, ўзи қабиҳ суратга кирган эрди. Алқисса жавоб бердим:

¹ Сакчашм – итфеъл.

² Хашмгин – газабланган, аччиғланган.

³ Дурушт – қўпол, дағал.

– Қизингиз фақирнинг шаръан хасмимдир, бас, ўз хасмимни ҳар турлук йўллар бирлан тасарруф қилсам ва яна одоб берсам жоиздир, – деб. Аммо каминанинг бул шаръий жавобимдан хили сукутга бориб бағдазон яқинимга келиб савол қилди:

– Шариъатнинг қайси китобида?

– Барча китоби мутақаддиминда¹!

– Қайси китобида, дейман?

– Аҳли илмга қўлингизни пахса қилманг, ноинсоф бўлур-сиз...

– Мана ноинсофлик! – деб фажъатан ул кофир фақирнинг юзимга андоғ бир шапалоғи урдик, камина гарангсиб қолган эрдим. Алқисса, устимга итдек хужум қилуб, яна бир неча зарб берган эрди, уйда қий-чув қўпиб, волида устимизга югуриб келдилар. Бул миёнада ул золим яқинда турган болтаға қараб югурган эрди, фақир фурсатни ғанимат билиб, «дафъи қазо аз қабли вуқуъ»² сўзига амал айлаб, кўча томонға қараб қочдим. Лекин ул ҳаромзодаи бедин орқамдин тамоми бир суръат билан қувлаб келур эрди... Алқисса, ул золим тарафидин бешак даражаи шаҳодатга³ етишмокимга ақлим етиб, аранг кўчага чиқдим, бағдазон бор овозим бирлан: «Дод, мусулмонлар бор-мусан!» деб бонг уриб, ҳамон фирорда⁴ эрдим. Алҳосил, катта кўчага қадар чиқиб орқамға қарадим, ҳайтовур ул ҳаромзода кўринмай, бағдазон нафасимни ростлаб, Худога шукурлар айтиб, оҳиста-оҳиста мадраса сари равона бўлдим.

Алқисса, мадрасага бориб, падарга воқийани баён қилганимда ул жаноб ҳам мазкур ҳаромзода ноинсофдин тарсида⁵ бўлуб, алҳол ҳавлига боргандин бормагани беҳроқ⁶ деб, кечкача мадрасада бўлдимиз. Бағдазон падар ёнларига бир неча забардаст муллабаччалардан олуб уйга келдик. Келсак, эшик остида волида пиқ-пиқ йиғлаб ўлтурибдирлар. Ҳол-аҳвол сўрағаннинг баъдида маълум бўлдиким, ул ҳаромзода фақирни тутолмай ноумид бўлуб ва яна баланд овоз бирлан во-вай-лолар айтиб, атрофига бисёр одамларни йиғиб, фақир бирлан

¹ Китоби мутақаддимин – қадимги китоблар.

² Бало келишидан олдин уни даф қилиш керак.

³ Даражаи шаҳодат – шаҳид бўлиш даражаси.

⁴ Фирор – қочиш.

⁵ Тарсида – қўрқмоқ.

⁶ Беҳ – яхши, маъқул.

падарнинг шаънилари мизда бўлмаган бўхтон ва ифтироларни¹ тўқуб, бағдазон бир ароба келтуруб ва яна қизики каминанинг ҳасмим, яъни манкуҳам² эрди, ани мазкур аробага ётқузуб, фақир завжидан беижозат ўз уйига олуб кетибдир. Ва лекин камина бул зўрликдин бисёр андишага тушуб қолдум. Падар ҳам бениҳоят паришон бўлган эрдилар. Алқисса, падар бирлан дуру – дароз ўйлашиб бирар чорасини тополмай, нисфи шаб³ эллибоши бирлан юрт оғасини чақириб келиб, маслаҳат қилуб кўрганимизда, уларнинг сўзларидан маълум бўлдики, иш кўб катта фасодга айланибдир ва яна тезлик бирлан ул ҳаромзодани бул қилган беҳуда ҳаракати юзасидин шарифатка чақирилмаса, бизларнинг коримиз харобга айланур эркан. Дарҳол юрт оғаси бирлан падари бузруквор қуйи маҳалладаги мулла Шамсиддин муфтига маҳзар⁴ ёздирғали кетдилар. Аммо ҳамма шаб барча лозим тадбирларни саранжом айлаб, бағдазон хотиржамлик бирлан ухлаған эрдик.

Алқисса, эртаси кун бағдаз ноништа падар бирлан биргалашиб, қозининг уйларига бориб, мазкур маҳзари шаръийни ушлаганимизда эшони қози маҳзарни ўқуб, кўб яхши ёзилибдир, аммо муддаи алайҳингиз⁵ кеча аробада қизи бирлан келиб, мазрубанинг⁶ жароҳатларини кўрсатиб, сизларнинг устларингиздин ёздириб кеткан эрди, бинобарин сизлар кечга қолубсизлар деганида, бизлар бениҳоят саросималиқда қолдик. Падари бузруквор қозидан эндиги тадбирни сўрағанларида ул қози ислом жавоб бердиларким, агарда шаръи шариф ҳукмига сўралғанда, албатта, сизларга кўб жарималар тушадир ва лекин сизлардек зотларнинг ишларини, албатта, безарар қилғаймиз ва яна бул важҳидан хотиржам бўлғайсизлар, деб. Алқисса, қози исломнинг ҳақлариға дуо қилишиб, ул зотнинг ҳузурларидин чиқар вақтда падари марҳум ёнларидин бирмунча пул чиқариб узатқан эрдилар, эшони қози «Ҳожат эмас эрди-ку, хайр, энди сизнингдек кишиларнинг пулини табаррукан ола миз»,

¹ Ифтиро – бўхтон.

² Манкуҳа – никоҳли хотин.

³ Нисфи шаб – ярим кеча.

⁴ Маҳзар – арзнома.

⁵ Муддаи алайҳи – даъво қилинувчи.

⁶ Мазруба – калтакланган аёл.

деб мазкур ҳаққи хизматонани астагина ёнлариға солдилар. Аммо бул маънидин бизларга хотиржамълик юз берган эрди.

Алқисса, орадан бир ҳафта ўткандан сўнг мулозим фақирни истаб келганида, эшони қозининг таълимотларича бирмунча оқча бирлан мулозимни «Уйда йўқ эркан», деб қайтарган эрдик. Ало ҳозал-қиёс уч-тўрт чақирикларға ҳам шу янглиг радду бадал¹ воқий бўлди. Аммо ул сакбаччанинг ўшал олган зарбидан сихҳат тополмай ётқанини эшитуб турар эрдик. Аммо бул маънидин бизларга бисёр ташвиш ортар эрди.

«Муштум», 1924 йил, 31 май, 3 (28)-сон.

КАЛВАК МАХЗУМДАН

Бухоройи Шариф билодида фақирнинг ота қадрдон бир ошнамиз бўлур эрди, ўзи бисёр алломаи замон ва яна содот² наслидан эрди. Аммо дарсгўйлик касби бирлан машғул эрди. Ва лекин шул фурсатларда ул азизга ҳозирги дорул-ҳукумат³ ҳаромзодаларидан кўб захмат ва аламлар етубдир ва яна миёнада ул бепарҳез ҳаромзодалар ул бечора мулла Аброрхўжа ҳожиул-ҳарамайн буродаримизга беҳад зўрликлар қилубдилар. Фақир бул замонанинг ҳукуматдор бўлган ҳаромзодаларига ҳайрон бўлурманким, бир бегуноҳ одамнинг фарзандини закўнчи қилурман, деб ва яна ҳирсхоналарға зўрлик тариқасида ўқушга юбориб, кўб бесаранжомликлар қилур эрканлар. Ва яна ул ҳаромзодалар фикр қилмас эрканларки, бизнинг бул ислом мамлакатларида закўнчи ўруслар бисёрдир. Бас, бирар закўн айтмак эҳтиёжи тушканда, ўшал аҳли кафара⁴ закўнчиларининг биттасига бир андақ маблағини бериб, закўн айтдирилса, иш халос, наинки мулла Аброрхўжа ҳожи мударрисдек кишиларнинг фарзандларини зўрлик тариқасида Тошканд ва Масткўф ҳирсхоналариға⁵ жўнатиб ва яна бир мусулмонни андоғ ташвишларға қўйиб. Сони шулки, ҳукуматдорликка етишкан амирларнинг таомили боин тариқа бўлмас, аввало фуқародин таноб ва закот тариқасида солиқ олғайлар, сони, мамлакатнинг муҳофазати учун бир лак, икки лак сарбоз сақлағайлар, учлан-

¹ Радду-бадал – борди-келди.

² Содот – сайидлар, мўътабар одамлар. (Муҳаммад пайғамбар авлоди).

³ Дорул-ҳукумат – пойтахт-ҳукумат уйи.

⁴ Кафара – кофирлар.

⁵ Ҳирсхона – фоҳишахона.

чи, раиятнинг осойишига кўшуш қилғайлар, чаҳорум, умури диния¹ масалан, мадраса ва вақфларни ўз соҳибларига топширғайлар, панжум, намоз, рўза, закот яъни аркони исломнинг² назорати важҳига бир раиси забардастни мухтасиб³ таъйинлағайлар ва яна бул мухтасибнинг ужраси⁴ дорул-ҳукуматдин бўлғай: шашшум, улуламир бўлмиш фориғбол айшу ишратда бўлғай, башарти пирликка етишкан бўлса, уламолар бирлан суҳбат тутқай. Амирларнинг вазифалари мана ушбулар турур, нучукким, ўтмиш султон-салотин, ҳоқон-ҳавоқин, аъни⁵ Норбўтахон,* Олимхон,* Умархон,* Ботирхон,* Маъдалихон,* Шералихон,* Худоёр* ва Маллахонларнинг* таомиллари ушбу эрди. Аммо фуқарога мундоғ зулмни раво кўрмас эрдилар.

Ва лекин ул азиз қадрдонимиз бул зўрликдин бисёр ранж торгуб, Бухоройи шарифнинг ижроиясига бир ариза бериб, аммо ул бепарҳез⁶ ҳукуматдорлар илтифот қилмаганларида мазкур аризанинг нусхасини фақирга пўчтавойдин юбориб, мадад сўрабдир. Аризанинг нусхаси ушбу турур (айнан):

«Бухоройи шариф ижроиясига»

Ҳазрат Шайх Шамсиддин кулол, раҳматуллоҳи алайҳи, авлодларидин мулла Аброрхўжа ҳожи мударрис, эшони пир набиралари мулла Асрорхўжа судур⁷ ўғли тарафидин камоли эҳтиром ила ҳузурингизга арз шулким, дуоғўйни дунё тирикликда бир ўғлим бордирким, исми Хўжа Муҳаммад Боқий, умри гўё сабаби тамоми ҳаётим ва асосу маишату рўзгорлигим ушбу ўғлимни ҳузуримга бўлурға вобастадир. Биз фақирни касби деҳқончиликдур. Ўн саккиз нафар кабиру сағир нонхўрдурмиз, ҳаммамизга шул ўғлимни саъйи ва кўшуши билан бўлган сабабдур, бозор ва хариду фуруҳт шул бачани ихтиёрида эрди. Бул ожизи нотавони дуоғўй аз аввал дар умури дунёким иштиғол эрдук.⁸ Ҳозирда мазкур Хўжа Муҳаммад Боқий хонаи

¹ Умури диния – диний ишлар.

² Аркони ислом – ислом рукнлари – Аллоҳга имон келтириш, намоз, рўза, закот, ҳаж.

³ Мухтасиб – шаърий урф-одатлар, маросимларни назорат қилувчи махсус лавозим.

⁴ Ужра – маош.

⁵ Аъни – яъни.

⁶ Бепарҳез тийиксиз, нопок.

⁷ Судур – раис; «садр»нинг кўплиги, Бухорода энг юқори диний унвон.

⁸ Аз аввал дар умури дунёким иштиғол эрдук – аввалдан шу иш билан машғул эдик.

дорул-ҳукумат тарафидин амр беруб, Тошкандга ўқутмоқ учун юбордилар. Ба сад ажз¹ маълум қилдук ва аҳли ҳукуматларга ҳам хўб маълумдур. Бул маъни бутун фақири дуогўйни маъюс этиб, ниҳоят андуҳ ва маҳзунликда қолдим. Алҳамду-лиллоҳ, жаноби азиз ва муҳтарам саодатпаноҳ гулшанларини фаҳмида қилуб,² шукри ба даргоҳи қозии-юл ҳожот³ этиб, умид ила маъруза қилурманки, қодиру бофазл ҳақимдурлар. Амр қилсаларки, қайтариб олиб фақири нотавонни хурсанд қилуб бизга топшурсалар, топқай нафси ҳақларинда икки живор зоти шарифда⁴ дуо ҳайриятларин қилурман, илоҳи Аллоҳ таоло мақсудот ва муродот дорайн некини⁵ ҳосил қилсун, омин, ба ҳаққи раббил оламин ал фақир, ал фақир, ал фақир».⁶

Эй қалам тебраткучи азиз қадрдоним, Бухоройи шарифда мундог бепарҳезлар ҳукуматдорликка миниб, сизнингдек аҳли илмларга озор берган бўлсалар уларнинг ҳам жазоларини бергучи қаҳҳори зулжалол⁷ Эгам бордир. Аммо бизнинг Тошканд шаҳрида ҳам ўшал Бухоройи шарифдаги бепарҳез ҳаромзодаларнинг бир тоифаси ҳукуматдорлик қиладирлар. Ул ҳаромзодалар бундаги сиз ва бизга ўхшаш аҳли илмларнинг фарзандларимизни зўрлик бирлан ҳирсхоналарда зақўн ўқутиб, занона⁸ сочлар қўйдириб ва яна кўтоҳ кийимларга одатландириб, фиску фасодга ривож берадирлар. Биз аҳли илмлар бўлсак, уларга қарши сўз айталмай гўшаларда зор-зор йиғлаб маишат қилурмиз. Аммо бундаги фиску фасод ашаддий даражага етди, болшавой хотунлар пайдо бўлуб, кўчаларда эркаклардек бараҳна⁹ юруйдурлар ва яна ёш қизларни йўлдан оздириб ҳирсхоналарга бошлайдирлар, шарму ҳаё йўқ, парҳез¹⁰ йўқ, бул ҳодисалар ҳаммаси қиёматнинг аломатиму, деб бисёр кўрқадирман.

¹ Ба сад ажз – бир неча бора.

² Саодатпаноҳ гулшанларини фаҳмида қилуб – Аллоҳнинг марҳаматини тушунган ҳолда.

³ Шукри ба даргоҳи қозииюл-ҳожот – ҳожатларни чиқарувчи (Аллоҳнинг сифати)га шукр қилиб.

⁴ Топқай нафси ҳақларинда икки живор зоти шарифда – қилган ёрдамлари эвазига дуо ва расулга сиғиниб туриб.

⁵ Мақсудот ва муродот дорайн некини ҳосил қилсун – орзу-ниятларини ва ҳар икки дунё яхшиликларини берсин.

⁶ Ал фақир – қулинғизман.

⁷ Қаҳҳори зулжалол – Худонинг сифатларидан бири – Жалол эгаси Қаҳҳор.

⁸ Зан – аёл, хотин.

⁹ Бараҳна – яланғоч.

¹⁰ Парҳез – кўрқиш, ҳайиқиш.

Бо ин ҳама фақир ул ҳаромзодалар ила азбаройи муроса-
созлик учун «ҳа-па» қилуб, пурс-порслар бирлан навъи тири-
клик қилурмиз. Аммо ёзған маърузангизда ул фосиқларға сао-
дати дорайн¹ талабида бўлғанлиғингизнинг маъносига дарҳол
вақиф бўлуб, муросасозлик тариқасида айтилган деб билдим,
илло ул бепарҳез ҳукуматдорларга саодати дорайн талабида
бўлмоқ куфр бўлур эрди, ҳоказо аҳли куффорга ва лекин му-
сулмон фарзандидан чиқған муртадлардан² жаҳаннам ота-
ши ҳам ҳазар қилур эркан. Аммо маърузангиз бисёр фасих³
ёзилған эркан, ўқуб ҳузурлар қилдим. Башарти ул ердан бирар
иложининг имкони бўлмаган бўлса, фақир бул жонибда⁴ чизи
ҳаракат қилуб кўргайман ва яна «Муштум» китобининг мусан-
нифи бирлан ҳам андак алоқамиз бордир. Бул маънида унинг
бирлан ҳам суҳбатлашгаймиз. Аммо маърузангизни бул ерда-
ги ҳукуматдорларга ушлаб юриш бисёр хавфлик кўринадир, зе-
роки, ул ҳаромзодалар андак сабабини айтиб дарҳол қамоққа
олмоқдин ҳам тоймаслар, баҳарҳол аёлманд одамга тинчлик
ғанيماتдир. Аллоҳи таоло сиз қадрдонимизга сабр бериб, ул
золимларнинг жазоларини берсун, омин, ба ҳурмати Қитмир,
Қитмир, Қитмир⁵.

Камина домла маъ бужур⁶ мулаққаб⁷ ба Калвак махдум ибн
мулла Салимсоқ Охунд мударрис марҳум Шоший Нақшбандий.

*Бу мақола аслида махзум тоғам томонидан мулла Аброрхў-
жа домлаға ёзилған бир мактуб эди. «Қалам учи» бериш ваъда-
си билан мактубнинг бош томониға бир муқаддима ёздириб ҳам
мулла Аброрхўжанинг маърузасини айнан кўчиртириб олдим ва
«Муштум»га юбордим. Агар мувофиқ кўрсангиз, ўқуғучиларин-
гизға тақдим қилурсиз. Ва яна махфий қолмасунким, домла-
нинг «Хотира дафтари»ни бир неча кундан бери йўқотиб қўйиб,*

¹ Саодати дорайн – ҳар икки дунё саодати, яхшилиги.

² Муртад – диндан қайтган.

³ Фасих – равон.

⁴ Жониб – томон, тараф.

⁵ Қитмир – ривоятларга кўра, бир гуруҳ йигитлар золим ҳоким зулмидан
дину имонларини сақлаш учун қочиб, бир қаҳфа (ғорга) яширинадилар. У
йигитларга Қитмир номли ит ҳам эргашиб, ғорга кириб жаннати бўлган экан.
Яхшиликнинг қабул бўлишида, ёмонликни қайтаришда ўқиладиган дуоларда
ана шу саҳобаларнинг ёди қаторида ушбу итнинг номи ҳам эсланади.

⁶ Маъ бужур – маъ би жавр – жабр кўрган.

⁷ Мулаққаб – лақабланган.

тополмай юрибман. Топқан кунимдан бошлаб бурунғича ҳоли қудрат кўчириб турарман.

Жулқунбой.

«Муштум», 1924 йил, 25 июл, 6 (26)-сон.

* * *

Аммо юрт оғасининг кенгаши бирлан ул сакбаччанинг амлок рўзгоротини қўшниларникига таратиб, уйини шипшийдам қилуб қўйган эрдик. Зероинки, ул мочахарнинг отаси бўлган ҳаромзода Абу жаҳл¹ мингбошидан одам олуб келиб, уйни хатлатишдан ҳам тоймас эрди. Ва лекин бул ақл падари бузрукворга бисёр писанд бўлган ва яна юрт оғасини дуойи хайр қилган эрдилар.

Алқисса, бизлар бул жиҳатдан саранжомимизни олуб, ишнинг оқибатини кутиб турғанимизда, Абу жаҳл ҳаромзоданинг томонидаги одамлар падарга хабар берибдиларким: «Қудангизнинг авзоъи бузуқ, сизлар мурофаага ўлтурмай қочқанларингиз важҳидан қудангиз қизининг олган жароҳатининг Ботиршин дўхтурга кўрсатиб ва яна ул дўхтурнинг тазкираси² бирлан ишни акражнайни³ сутга бериб, сизларни катта жаримага тортмоқчидир», – деб.

Аммо бизлар ул ҳаромзоданинг бунчалик гаврлигини билмаган эрдик. Бул хабарни падар эшитканлари замон уйга югуриб келдилар ва ул жаноб бисёр бесаранжом ва беҳаловат бўлуб ва яна ташвишга тушуб, фақирга итобомиз⁴ сўзлар билан хитоб қилдиларким: «Сан ҳаромзода фарзанди ноқобилнинг жатингга⁵ қоладирғанға ўхшайман. Кексайган кунларимда манга акражнайни сути нима эрди? Кофирнинг судя пристуфи⁶ бирлан баҳсу жавоб қилиш осонму? Кофир шариятни билмаса, йўл-йўриққа тушунмаса, закўн китобига қараб, риояю андишасиз шартта Сибирга ҳукм қилса, нима қилур эрдинг? Ва яна бул

¹ Абу жаҳл – асли исми Амр ибн Ҳишам. Пайғамбаримиз Муҳаммад с.а.в. амакилари. Исломга қарши қатъий курашгани учун шундай лақаб олган. Калвак махзум шунга ўхшатапти.

² Тазкира – маълумотнома маъносида.

³ Окружной – Округ суди.

⁴ Итоб – таъна.

⁵ Жат – жатингга қолдим, касофатингга, ёмонлигингга, шумлигингга қолдим. (Муал.).

⁶ Приступф – пристав, маҳаллий полиция бошлиғи.

тақдирда эшиткан одамлар нима дейдирлар. Кимсан, фалончининг ўғли хотунини уруб, Сибирга кетибдир, ҳайф бундай фарзанд ўстирганга, демасларму, бул кунингдан кўра ўлганинг яхши эмасму?»

Аммо фақир сукутка кетиб жавоб бермас эрдим, падарнинг барча сўзлари ҳақ ва рост эрди. Алқисса, обидийда қилуб, падарга жавоб бердимки: «Фарзанди ноқобилингизнинг ҳақиға нима десангиз оздир, нима қилсалар соҳиби ихтиёр ўзларидирлар...».

Алқисса, шул кун кечаси эллибоши бирлан юрт оғасини чақириб келиб, падар улар бирлан дуру дароз кенгаш қилуб, алҳосил натижада сулуҳ-салоҳ йўлини кўзлаб, эртаси кунига ул ҳаромзода гаврнинг уйига эллибоши бирлан оғаси боратурган бўлуб ва яна азмойиш олиб, ҳалигидек жанжал акражнайнига чиқатурган бўлса, битикчилик тариқасида ишни бартараф қилатурган бўлдилар. Эртаси кун улар борганларида ул ҳаромзоданинг ўшал нопок мақсади ҳақиқат чиқуб ва яна фақирнинг ҳақимда анвоъи беҳуда дўқлар айтиб, суҳандарозликлар қилубдир. Дуру дароз гуфтигўлардан сўнг «Отанг яхши, онанг яхши» қилуб, ул гаврни бо ин тариқа битикчиликка кўндирибдирлар: аввало фақир хотунимни талоқ қилғайман, сони ул сакбаччага тегишли рўзгорот, ҳамчинин кийим-бошларни бекам-қўст топширғайман, аммо бунга қарши ул ҳаромзода ўзининг даъвосидан кечар ҳам маҳрни талаб қилмас.

Бул маънига падари бузруквор дарҳол ризолиқ бериб, бириси куни қозихонаға тушиб талоқ хатисини бердим ва яна бир аробага молларини юклаб жўнатдим. Бул аснода волида фиғон кўтариб каминани маъюсият босқан эрди.

Хулласи калом, бул биринчи уйланишим анвоъи ташвиш ва тўполон бирлан баайни тушдагидек бўлуб ўтди, икки миёнада етти юз сўлкавой Никалай оқчаси дод деб кетди, фақирнинг оғзим ошқа етмасдан, бошим тошқа тегди. Онадан туғма бева бўлуб қолдим, баҳарҳол ишимиз безарар эрди.

Алқисса, кўрпа-ёстикни кўтариб мадрасага йўртдим, қайта бошдан эски ҳужрамни ясатиб мадрасада истиқомат қила бошладим. Бу миёналарда «Шамсия»нинг¹ мантиқ баҳсига қаттиғ берилган эрдим ва яна «Мухтасарул-виқоя»ни тамомлаб «Шарҳул-виқоя» бошладим. Фақирнинг машғулотим фақат

¹ «Шамсия» – арабча дарслик.

шулардан иборат бўлмай, бўш вақтларимда кофияхон болаларнинг бир нечасига мукаррирлик¹ ҳам қилур эрдим. Беваалигим унча сезилмас эрди, падарнинг тазъийқотлари бурунғидан кўб юмшаган, илгаригидек ҳар бир молояъни гапка ишона бермас эрдилар. Аммо иккинчи тарафдан волидаи муҳтарама тинч фақирни уйлантириш қасдида эрдилар. Башарти қиз топилмаган тақдирда эри ўлган ва ё эридан чиққан мусулмони қобил жувон бўлса ҳам майли, деб камина ризолиқ билдирган эрдим.

Аммо тақдирнинг тақозоси бирлан икки йил чамаси фурсат бева юрдим ва лекин юқорида мазкур бўлганидек кўб умрим мадрасада ўтиб, бинобарин бевалик унча билинмади. Алқисса, тақдир соати сўқиб, фақир учун теглик бир жойга унашилди, ўзи эри бирлан муроса қилолмай ажралишқан эркан.

Қуда бирлан бўлган тўй шарт-шароитлар осонлиқ ила битиб, тўй кунлари ҳам белгуланганида бирдан падар бетобланиб қолдилар, маразнинг ибтидосига бизларнинг бепарволик қилуб, кўрпа-ёстик қилганларининг бешинчи кунида ул жаноб ниҳоятда бетоқатликка тушиб, алқисса, камина ҳакимга югурдим. Ҳакимнинг муоянаси² баъдида маълум бўлдики, падар зотилжон³ бўлган эрканлар, дарҳол ҳаким энгини шимариб қон олиш ҳаракатига тушди. Ва лекин во афсуски вақт ўткан эркан, падарнинг томирлари бир томчи қон бермай бениҳоят андуҳимиз ортиб, алқисса, ҳаким таваккулга⁴ буюриб жўнади. Вақт битиб, қазо еткан эркан, ул жаноб алломаи замон, обрўйи мадорисон, пешвойи мусулмонон, шул кун кечаси бу дунёйи фонийга видоъ қилуб, ул дунёйи боқийга рихлат этдилар.⁵

«Муштум», 1924 йил, 26 август, 8-сон.

* * *

Падари жаннатмакон вафотлари билан неча юзлаб толиби илмларни дарёйи файз осорларидан маҳрум қилдилар, ҳар бир эшиткан кимарса: «Во дариғ, шундай қутби замондин⁶ айрилибмиз», деб фарёд чекар эрди, бул хабар мадрасага етиши бирлан ундаги жамиъи катта-кичиклар бел боғлашиб,

¹ Мукаррир – ассистент.

² Муояна – текшириб кўриш.

³ Зотилжон – зотулжанб, ўлканинг шамоллаши.

⁴ Таваккул – Аллоҳнинг иродасига топширмақ.

⁵ Рихлат – кўчиш; вафот этиш, қазо қилиш.

⁶ Қутби замон – даврининг улуғи, ягонаси.

югуришиб келдилар ва яна кечаси бирлан такфин, тажҳиз¹ чораларини кўриб, ўз киссаларидан тўн ва йиртишлар² муҳайё қилдилар. Жаноза учун шаҳардаги барча мадрасаларга хабар берилган эрди. Алқисса, уламо, фузало, ағниё, шоҳу гадолардан жамоати азим йиғилди, ҳар кимга ўз қадр қийматига қараб тўн ва йиртиш эҳсон қилинди, жанозани ҳазрати қози домла ўқудилар ва томоий иззат-ҳурмат бирлан ул жаноб дафн қилинди, бағдаз дафн халойиқ анбарни³ бурда-бурда қилуб та-лаб кетдилар, азбаройи табаррук деб.

Фақир бузрукворнинг барча расм, тағзияларини тамом обрў бирлан адо қилишга бел боғлаган эрдим, масалан, етти, йигирма, хатми, қирқ ва ҳоказоларни ул жанобнинг ўз мартабаларига қараб бажо келтирилди. Илло, тўйга аталган оқчалар тағзия бирлан саранжом топиб, шул сабабдин тўй тўхталиб қолган эрди. Фақир бўлсам падар бул дунёдин нима олиб кетдилар, деб инъом-эҳсондин чизи ақча дариф тутмаган эрдим.

Алқисса, мадрасанинг бош мударрислигига, яъни бузрукворнинг мақомларига домла Солиҳ махзум таъйинланиб фақир шул жанобдан дарсимни давом қилдирдим. Илло, етимлик асар қила бошлаган эрди. Зероки, уй-рўзгороти каминанинг зиммамга тушиб, аммо фақир даромадим маълум эрди, яъни вақфдин бошқа тўрт пул йўқ. Бул вақф ҳам аъло бирлан бир йилга олтмиш беш сўм эрди. Иккинчи тарафда тўрт ойдан берли бечоралар каминанинг фурсатимни кутиб ва лекин оқча важхидан ҳайрон эрдим.

Алқисса, тўй тўғрисида волида бирлан маслаҳатлашиб ниҳоят, боғдин бир танобини сотишга қарор бердик.

Бағдазон тўй жўнашди, эсон-омон тўйни ўтказдик, аммо бул иккинчи хотундан ниҳоят хурсанд бўлдим, агарчандики, сайиба⁴ эрди, илло эр кўрган мўъмин-мусулмон эр ҳурматини бажо келтиргучи оқила ва болиға бир покдоман эрди.

¹ Такфин, тажҳиз – кафанлаш ва жиҳозлаш.

² Тўн ва йиртиш – марҳумнинг яқинлари жаноза куни ҳоли қудрат турли матолардан, янги қудали бўлган бўлса, қудаси тўнсарполар олиб келиб, марҳум сартахтага олингандан сўнг тўнсарполар уй эгаларига берилади, матолар йиртилиб яқинлар орасида тарқатилади. Иримиди гўё мато йиртилганди марҳумнинг жони бу оиладан узилади.

³ Анбар – тобут устига ёпиладиган чойшаб.

⁴ Сайиба – бева.

Эндиликда хотун важҳидан хурсандчилик бўлди, магар рўзгор важҳида сиқилдим. Падарнинг тириклари фақирнинг давлатим эркан, тоинки, маҳалла имоматиға ўтуб олғунимча кўб абгорчиликларни кўрдим, таҳсилдин ҳам футур кетди, яъни бирмунча дуохонлиғ ҳамда бағзи йигит-ялангларга иссиқ-совиқ қилуб беришлар бирлан овора бўлуб қолдим. Агарчандики, шаҳарда катта азайимхонлар кўб, фақирдек янги рўзгорларнинг кадр-қиймати йўқ эрди, илло «Кул ўлмас, ризқи камимас» деганларидек, ушбу баҳона бирлан навъи тириклик ўтиб турди. Маҳалла имоматиға таъйинланганимдан сўнг ишлар бир андақ ўнгангандек бўлди, ўзим ҳам дуохонликни кутиб ўлтурмай мадрасага бориб, дарсимға киришдим. Падарнинг вафотларидан сўнг учуланчи йил таҳсилда «Ақоид»ни¹ тамомлаб таҳзиб² қилдим.

Худойи таоло уйланганимнинг учунчи йили бир ўғул ато қилган эрди. Садҳайфки, пешонаға сиғмай бир ёшига етиб, айни суйгунчи бўлганида қизамиқ деган касал бирлан қазо қилди. Бешинчи йили яна бир қиз ато айлаб, аммо бул ҳам ёшлай дунёдин ўтуб, бул миёнада волида ҳам дорул-фанодин дорул-бақога рихлат қилдилар. Қўлдан келганча иззатларини бажо келтируб кўмдим. Учунчи фарзанд Ўлмасбиби, агарчандики, ожиза эрди, илло умри бирлан берган эркан, ўткан йили ўн олти ёшида домла Саидхўжа Охунднинг набираларига тў-ю тамошо бирлан узатдим. Фақирнинг кўзимнинг оқу қораси бўлган фарзандим фақат шул ожизадир. Алҳол кампир ҳам қариб қолди, ўзим ҳам кексайдим, лекин кўнгил қаримас эркан. Эбини топсам, бирарта ёшроқ хотунга уйланиш хаёлим ҳам йўқ эрмас, лоақал қариган кунларимда бирарта ўғлим бўлар эрди-ку, деб ўйлайман. Бу тўғриға кампир ҳам рози: «Ўзингиз топиб, ўзингиз уйлансангиз, манга нима, боқишни ҳам ўйлаб қўйинг!» – дейдир.

Бул ўйлағанларнинг барчаси ҳам осонлиқ бирлан вужудга чиқар эрдими, магар болишвой деган ҳаромзодаларнинг касофати бирлан биз уламолар мадрасалардин ҳайдаламиз, бизлар

¹ «Ақоид» – ақида илми.

² Таҳзиб қилиш – покланиш, «Ақоид» илмини эгаллаган киши. Аллоҳ таолога имон келтириб, унинг қудрати ва хикматини тафаккур қилади, ҳар бир ишни унинг ихтиёрига ҳавола қилади. Исломга хилоф иллатлардан, хурофотлардан холи бўлади, яъни руҳан ва маънан покланади.

учун мадраса эшиклари беркилди. Аҳли илмнинг ҳаққи шаръийси бўлган вақфлар бепарҳез жадидларнинг қўлига ўтуб, бизнингдек уламо аҳли илмлар кўча-кўйларда сарсон бўлуб қолдиқ. Бул бепарҳез жадид ҳаромзодалар мадрасаларнинг ўзи бирлан қаноат қилмай, ҳатто тумшукларини маҳалла-кўйнинг қозониға ҳам тика бошладилар. Маҳаллалардин ҳам жадидлар чиқди. Жумладан, фақир маҳалладаги бир неча янги бобий, жадид палидларга ёқмай, алар фақирнинг мақомимға янги жадид имом таъйинлаб, аввало мадрасадан қувланған бир аҳли илмни охирда имоматдан ҳам маҳрум қилдилар. Аллоҳ таоло жазоларини берсун. Ҳозирғи касбим фақат дуохонлиқ бўлуб қолди. Аммо дуохонлиқ орқасидан кун кўриш бисёр қийин. Зероки, дуохонлиқдаги шуҳратим халойиққа унча ошкора эрмасдир. Шул кеча-кундузларда уйга кириб, эшикка чиқишдан ўзга гап йўқ. Худо кампирнинг хайрини берсунки, чархи бирлан жонға оро кириб турибдир. Йўкса, бир аҳли илм сойиллик¹ қилур эрдиму?! Наузанбиллоҳ!

Махзум домланинг хотира дафтарининг биринчи қисми шу ерда тамом бўлди. Хотира дафтарининг биринчидан сўнг киратурган қисми «Муштум»нинг 16-17 ҳам 18-нчи сонларида намуна тариқасида ёзилиб ўтилган эди. Домланинг эндиги хотиралари, агарда Худо домланинг ажалларига омон берса, ҳамда «Муштум» ўқуғучилариға малол келган бўлмаса, ўшал илгариги тариқа ёзилиб борилур. Биринчи қисмни асл нусхасига мувофиқлаб кўтариб битирдим.

Жулқунбой.

«Муштум» – 1924 йил, 8 сентябр, 9-сон.

КАЛВАК МАХЗУМДАН ХАТ

**Тошпўлод тажанг номлиғ ҳаромзоданинг
куфри баёнида**

Бир оз кечикиб босилди

Эй мўъмин буродарлар, ривоятда келтурубдурларким, охир замон яқин бўлса, фосиқ ва фожир² одамлар китоб таълиф³ қилуб ва ул китобларда фисқу фужурдин⁴ дам уриб аҳли имонлардин

¹ Соил – тиланчи, гадой.

² Фосиқ ва фожир – ёмон ишларни қилувчи ва ёлғончи.

³ Таълиф – ёзмоқ, битмоқ.

⁴ Фисқу фужур – фосиқлик ва ахлоқсизлик.

имонлардин шикоят ва забондарозлик қилғайлар, деб. Алқисса, бул замони беамон дунёи фонийнинг охири эрмасмуким, жадиди мактабнинг тўққуз ёшлиқ бир шогирди шеър иншод¹ қилуб ва фасохати шайтони² билан ағниё³ ва уламони саббу шатама⁴ айлаб юрар эмиш ва ҳукуматдор бўлган ашрофлар⁵ бул беағни гапларни ўз газнитларида чоп қилуб, ул саодати манхусада⁶ дунёга келган ҳаромзодаи жаҳаннами гўдакга ҳой-ҳуй демас эрканлар. Аммо ул гўдагиким, тўққуз ёшда шеър иншод айлаб, ағниёни ҳақорат қилубдир, албатта, тавба қилса аз жиҳати сағрлиги мақбул бўлғай⁷ ва лекин Тошпўлод рўинатанким⁸ тунов кун газнитда бирмунча фисқу фасод сўзлардин ёзиб ва кўб бегуноҳларга забондарозлик билан ҳақорат айтиб аз жумла уламодин фақирни ҳам ҳақорат қилган эрканким, дарҳол камина бир маҳзар ёзиб, ул пешвойи шарифат қозию ислом ҳузурларига таклиф қилдим. Албатта, мурофаа⁹ асносида жавобини берса керакдир, ул бепадар!

Ва лекин ул Тошпўлод ҳаромзода тўгрисида бирмунча ривоят кўриб, ул рўинатаннинг ўз феъли-атворидин ва яна ўз иқроридин мағно чиқариб мутолаъа юритқан эрдик, наузанбиллоҳ, куфрида¹⁰ шубҳамиз қолмади. Андоқким, бир кимарса уммул хабоис¹¹ ичса, хуни ба ғайри ҳақ¹² қилса, киши молини ўғурласа, улуламирга, яъни ҳукуматдорларга дурушт сўзлар айтса, бир мўъминнинг пўшида¹³ сирини ошкор айласа ва яна фақирликка сабр қилмаса ва энг ашаддийси уламони алфози қабиҳа¹⁴ бирлан ёдласа ва яна саллани ва тасбиҳни таҳфиф¹⁵ қилса,

¹ Иншод – шеър битиш.

² Фасохати шайтон – шайтони гаплар.

³ Ағниё – бойлар.

⁴ Саббу шатама – сўкмоқ.

⁵ Ашроф – эътиборли, олий одамлар.

⁶ Саодати манхуса – наҳс босган бахтли замон.

⁷ Шоир Чўлпон тўққиз ёшида уламоларни ва андижонлик Миркомилбойнинг золим ва зикналигини танқид қилиб газетага шеър ёзган экан. Муаллиф шунга шама қиялпти.

⁸ Рўинатан – тажанг, ўжар.

⁹ Мурофаа – суд мажлиси.

¹⁰ Куфр – кофир, динсиз.

¹¹ Уммул хабоис – ичкилик.

¹² Хуни ба ғайри ҳақ – ноҳақ тўкилган қон.

¹³ Пўшида – яширин.

¹⁴ Алфози қабиҳа – ёмон сўзлар.

¹⁵ Таҳфиф – узунлигини озайтирмақ, донасини камайтирмақ.

бешакку шубҳа кофир бўлғай. Шул мағнига «Раддул-мухтор» ва «Оламгири фатова»ларида «Мансабул-уламоа фақад кафара»¹ мазмунида нақллар бор, наузанбиллоҳ. Бас, ўшал Тошпўлод ҳаромзоданинг куфри сариҳ² маълум бўлди. Сони шулким, ул газнитда мирзолик қилуб ва яна маданият тараққий бўлуб ўлтурған муаллиф буродарларга одамизоднинг ақли ажаб ҳайрон қолурким, ул подшоҳи амир ва навоҳиларни³ ёзиб интишор⁴ қиладурған газнитда Тошпўлоддек хардаҳаннинг⁵ қабиҳ сўзини чоп қилуб ва бир неча бегуноҳларни халойиқ наздида рўи бар замин⁶ қилурлар. Ба чи маъни⁷ Ва ёким сўз тополмай қолдиларму. Башарти сўз камлик қилған бўлса, ўшандоғ алфози қабиҳа ўрнига эски газнитчилардек пошшоликдин амалдорларга берилған медаллардин ёзиб турсалар бўлмасму.⁸ Аввало, ул ҳаромзоданинг сўзида бир маъни борму, фасоҳат борму, балоғат борму ва яна вағзу ва насихатдин амри маъруф⁹, наҳй анлмункардин¹⁰ чизи ажз¹¹ мумкинму, ҳоказо. Бул жиҳатларни ул газнитнавислар ҳўб мулоҳаза қилсалар керак эрди.

Ул ҳаромзода забондарозлик қилғанлардин мулла Ҳокимийким¹², алҳол шаҳри Шошнинг ашроф ва ақобирларининг олди ҳисобланур, синни соли¹³ шул жойға етиб бирар кишидин ит эмгани хусусида эшиткан эмасдирман. Ўзи бўлса қўб йиллардан буюн ҳукуматда барқарор туриб ширин сўзлик ва сучук забонлик бирлан ағниёларга алоқа ҳосил қилуб ва яна аларнинг ионалари¹⁴ бирлан ажаб бир таҳсин ўқурлик иморатлар бино қилдиким, ақллар ҳайрондир. Аммо ҳукуматда йигирма

¹ «Кимки уламоларни ҳақорат қилса, албатта, кофир бўлади».

² Сарих – очик, ошкора.

³ Навоҳи – теварак-атроф.

⁴ Интишор – ёйилиш, тарқалиш.

⁵ Хардаҳан – огзи ёмон.

⁶ Рўи барзамин – ер билан баробар; юзини ерга қаратмоқ.

⁷ Ба чи маъни – нима маънода?

⁸ Чор ҳукумати ўзига содиқ маҳаллий амалдорларга медаллар тақиб, мукофотлар бериб, раҳматлар айтиб «Туркистон вилояти газети»да эълон қилиб турған. Калвак маҳзум шунга шаъма қияпти.

⁹ Амри маъруф – яхши ишларга буюриш.

¹⁰ Наҳй анлмункар – ёмон ишлардан қайтариш.

¹¹ Чизи ажз – бироз ожизлик.

¹² Бу кишидан Тошпўлат ҳам таъна қилиб ўтган эди.

¹³ Синни соли – ёш, умр.

¹⁴ Иона – ёрдам, кўмак.

ширвон¹, ўттуз ширвон вазифадор бўлганлар алҳолгача бир сари паноҳга молик бўлолмай, ҳар кимнинг ҳовлисида ижарабардор юрибдирлар. Бу ҳама тадбирсизлик касофатидир, ўзларидан кўрсинлар. Мулла Ҳокимнинг алҳол алоҳида тижорати ҳам бор ва яна ганжи ағниёлардин шериклари ҳам мавжуд. Туркийда келтурибдирларким:

*«Кўнса давлатнинг қуши бир бедавонинг бошига,
Кўргали келгай Сулаймон² ул гадонинг қошига».*

Аммо ул Тошпўлод ҳаромзоданинг ёнида тўққуз пули бўлмаса ўзининг қилмишидан кўрсин. Ва яна Мирзаҳошим номлиг тўртта гўдағи бирлан хотунини талоқ қилган бўлса, ҳеч боки йўқ. Шаръан жоиз ва яна закўнга ҳам сиғадур, деб масмуъим бўлди³. Башарти ул тўртта гўдакка тарахҳум назари бирлан қаралса, шаръийси шулким, қиз онага, ўғул отага бўлур. Ва яна қизларга нафақа бериб турилур, халос. Агарчандики, фақир ул бепадар айтканидек, кўб тангдирман, илло, кимарсага шикоят қилишдин ор қилурман ва яна алҳолгача рўзгордин чизи фуруш⁴ қилганим маълум эрмас, ҳоказо. Имоматдин ва яна мадраса вазифасидин маъзул⁵ бўлган бўлсам, яхшиларнинг назаридин маъзул бўлган эмасдирман. Тўй, маърака, жаноза, зиёфат ало ҳозалқийс, башарти Тошпўлодда чизи диёнат бўлса ва яна киши ҳаққидин хавф қилса, уч йиллик имомат муздумни⁶ берсун, илло қарғарман, деб Калвак махзум ёзиб, қўлим кўйдим қурбон ойида.

Идорадан: Сиз айткандек, Тошпўлад тажангнинг сўзи кўб бемаъни эрди, бо ин ҳама⁷ ўзи ҳозирги ҳукуматнинг низомидаги ялан оёқ бўлган важҳидин сўзини газетамизда босқан эрдик. Агар сўз берса, яна босармиз. Зеро, замона зўрники, томоша кўрникидир. Ўзлари ҳам андак пайқасалар керак.

Чичора.

«Қизил Ўзбекистон», 1925 йил, 7 июл, 166-сон.

¹ Ширвон – червон пул.

² Сулаймон а.с. – подшоҳ ва пайғамбар (Куръонда зикр этилган).

³ Масмуъим бўлди – эшитганим бор.

⁴ Фуруш – сотиш.

⁵ Маъзул – озод, бекор.

⁶ Музд – хизмат ҳақи.

⁷ Боин ҳама – шу билан бирга.

ОДАМИЗОДНИНГ АҚЛИ ЕТМАЙДИР

Калвак махзумдан хат

Ушбу фитна замонасида кўб гаплар борки, одамизоднинг ақли бовар қилмайди. Фақир форигбол фурсатларимда жиян келтурган газнитлардин андак-андак мутолаа қилуб, бағдазон ул газнитда битилган норасо сўзлардин таажжубга қолурман. Ул ақли кўтоҳ ва яна саводи норасо ҳаромзодаларнинг битиб чиқарган сўзларидин чизи истиъфода одамизод фарзандига кўб душвордир¹. Алқисса, камина тунови кун азбаройи форигболлиқдин дилгир бўлуб, мулла Ҳомид кафшдўзнинг дўкони-га чиқиб эрдим. Кўзим бир қитъа йиртиқ қоғазга тушиб ва ул қоғазда «Қишлоққа юзингни ўгир», деб нўғойи босма бирлан битилган бемаъни гапдин билдимки, ҳаромзодаларнинг чоп қилган газнитларидин эрур. «Қишлоққа юзингни ўгир!» – ба чи маъни? Кўб ҳайрон бўлдим. Бирар қишлоқдин ақли каромат² чиқдиму? Ва яна ақли диёнатларга рўи ба қишлоқ фарз бўлдим³ Аммо хотирга бир хавфи тушкан эрди – ул ақли норасо, бобий ҳаромзодалар қишлоқдин бир ўрунни муқаддас билиб ва яна намозни шул тарафка ният қиладирган бўлдиларму, деб ва лекин ул палид табиатларнинг ибодатка сустлиги важҳидин яна кўнгилга ғайри гаплар келур эрди. Боз шулки, қишлоққа чодир хаёл⁴ келдиму ёинки қишлоқдин масхарабоз чиқдиму, бо ин ҳама шаҳардаги олий иморатлар, анвоъи илму ҳикмат ва яна айшу ишратларга қаноат ҳосил қилмасдин, бул аблахлар босмачихона⁵ ва боз айронхўр⁶, яъни оғилнишин⁷, дарҳақиқат, сарупо бараҳна⁸, мунқариз андоз⁹ қишлоқ халойиқидин парҳез қилмайдиларму, деб. Магар бир воқиъа боз кўнгилга хутур¹⁰ қилур эрди, андоғки, фақир даҳанаки дўстлик¹¹ изҳор қилуб юрган

¹ Душвор – мушкул, қийин.

² Ақли каромат – фавқуллода ҳодиса содир эта оладиган валий зотлар.

³ Диндорларга (қиблага эмас) қишлоққа юз қаратиш фарз бўлдимми? Қибла ўзгардимми?

⁴ Чодир хаёл – кино (Муал.).

⁵ Босмачихона – тўпланиб маслаҳатлашадиган жой.

⁶ Айронхўр – ароқхўр.

⁷ Оғилнишин – ҳайвонсифат яшаш.

⁸ Сарупо бараҳна – бошдан-оёқ яланғоч.

⁹ Мунқариз андоз – инқирозга юз тутган; бечораҳол.

¹⁰ Хутур – хотирга келиш, ўтиш.

¹¹ Даҳанаки дўстлик – оғиздагина, номига дўстлик.

бир афанди бор эрди, ўзи ҳажга бормаган бўлса ҳам, азбаройи мактабдорлиги важҳидин «афанди» бўлган эрди. Алқисса, ўшал афанди бир неча замон қишлоқда мактабдорлиқ қилуб, тез фур-сатда шаҳардаги чодирхаёл, масхарабозхона¹ ва яна илму ҳик-матларни соғиниб, алҳол шаҳардаги бир эллибоши камисарнинг отбоқарлик хизматиға кирганини фақирга изҳор қилган эрди.

Алқисса, кафшдўз мулла Ҳомид бирлан ҳарчанд ақллашиб мазкур норасо сўзнинг мазмуниға бисёр танглик воқия бўлди. Ғараз² бул мактубдин шулки, «Муштум» мусаннифи бизларни бул ақли кўтоҳларнинг фикридин оғоҳ қилсалар, деб ёзилди.

«Муштум»: *Домланинг ақллари бовар қилмаганидек, бу ма-сала устида бизнинг ҳам бошимиз қотди. Келаси сонда бирарта эси бутун чиқиб бу тўғрида жавоб ёзса сўйинчисига домланинг саллаларидан бир қулочини йиртдириб берар эдик.*

«Муштум», 1925 йил, 17 сентябр, 6-сон.

«ҚИШЛОҚҚА ЮЗИНГНИ ЎГИР!» БАЧИМАЪНИ

Калвак махзум поччамизға

Азизул-вужуд³, касирус-сужуд⁴, олиюл-қадр махдум поч-чамға чунон равшан ва мубарҳан⁵ ўлғайким, зоти олийин-гизнинг ўн олтиланчи адад «Муштум» китобида: «Қишлоққа юзингни ўғир!» ба чи маъни?» деб улуғ бир иштибоҳлик⁶ са-волингиз чоп бўлиб, Мовароуннаҳрнинг умумуламо ва фуза-лолари миёналарида ҳаддан зиёда қилу қолларға⁷ сабаб бўл-ди. Камина ҳам мазкур соҳибул-амомалар зумрасидан⁸ бўлға-нимдан манга ҳам иштибоҳи кулли⁹ воқия бўлиб, дуру дароз мулоҳазаларға боис бўлди. Шул манвол¹⁰ узра бир неча кунлар хаёл дарёсиға ғарқ бўлиб юрган эдимки, баногоҳ жадиди ло-юфлихунлардан¹¹ бир нафари бу оғир мушкилимни осон қилди.

¹ Масхарабозхона – театр (Муал.).

² Ғараз – мақсад.

³ Азизул-вужуд – мўътабар.

⁴ Касирус-сужуд – сернамоз.

⁵ Мубарҳан – аниқ, белгили.

⁶ Иштибоҳ – шубҳа, хато.

⁷ Қилу қол – миш-миш.

⁸ Соҳибул амома зумраси – (айнан: саллалилар сираси) зиёлилар сираси.

⁹ Иштибоҳи кулли – тўлиқ шубҳа, хато.

¹⁰ Манвол – тарз, тарика, йўсин.

¹¹ Жадиди лоюфлихун – нажотдан маҳрум жадид.

Ул жадид ҳам бундан саккиз йил муқаддам ўз аҳлимиздан, яъни соҳиби амомалардан бўлса ҳам, «Бадўстон мурувват, бодушманон мадоро»¹ деб айтилган мазмунлик суханга амал қилган бўлса керак, эгнига жомаъи кўтоҳ ва оёқиға патинка пўшида айлаб, «бобий» ҳаромзодалар миёнасига ихтилот² қилиб кеткан эрди.

Жанобингиз ҳам мафҳум³ ва мазмунига қосирлиқ⁴ қилган «Қишлоққа юзингни ўгир!» деган мушқил масалани ул маҳмадона шул тариқа ҳал қилди:

«Қишлоққа юзингни ўгир!» яъни: Эй, болшавойлар дафтарига ёзилган хурду калон⁵ амалдорлар ва ғайри камсомонлар! Болшавой ҳукумати оқ подишоҳни мақомидан азл қилуб, ўзи тахтга жулус⁶ қилганининг баъдида, жамъи шаҳар ва билодларни⁷ ободон қилишга ҳаддан зиёда кўшуш қилдингиз; беадад жадид мактаблар очуб, уларга саводи бурро муаллимлар қўйдингиз, жамиъи фуқаро ўғул-қизларини ўшал аъло ва авсат мактабларга дохил⁸ қилдингиз ва уларни осмонга муаллақ қилуб, яъни сакраб-сакраб ўйнамоққа моҳир айладингиз; кўча ва маҳаллаларнинг баланд-пастлик ва чақир-чуқур ерларини ва ҳам кўпрукларини бир зарра қолдирмасдан тузатиб ислоҳ қилдингиз; олий томошахоналар ва тўратўр (театр)ларни ҳеч бир нуқсонотсиз тамомига етқиздингиз; етим-есир, сарупо бараҳналарга либос ва таом бериб, ўзларингиздан мамнун қилдингиз; ағниёларнинг давлат ва савлатидан, мулла ва эшонларнинг дуойибад ва кароматидан ҳеч хавф-ҳарос ва андиша қилмасдан уларни шарманда ва сарафканда⁹ қилуб, зери по¹⁰ айладингиз; умум амалдорларнинг лақабларини тағйир топтирдингиз¹¹, ҳоказо ва ҳоказо!..

¹ «Ба дўстон мурувват, бо душманон мадоро» – дўстларга мурувват душманлар билан мураса.

² Ихтилот – аралаш.

³ Мафҳум – фаҳмланган, тушунилган.

⁴ Қосир – ожиз.

⁵ Хурду калон – катта-кичик.

⁶ Жулус – ўтириш, эгаллаш.

⁷ Билод – вилоят, ўлка.

⁸ Дохил – тегишли, дахлдор.

⁹ Сарафканда – таҳқирлаш.

¹⁰ Зери по – оёқ ости.

¹¹ Тағйир топтирмоқ – ўзгартмоқ.

Энди кишлоққа юз ўғирингиз, яъни югирингиз! Уларни ҳам бир ярим олчинлик қўйлак ва лозимлардан баҳраманд қилингиз, яъни калтадум айлангиз! Янги мактаблар очуб, эр ва қиз болаларни ўқуттириб, мактаб фойдасига йиғилган донларни шаҳарга кетириб, уйингизга босиб олуб, муаллимларга ўз тишларининг кирини сўрдиригиз! Сигирларга ҳўкуз ва ҳўкузларга бузоқ деб ном берингиз! Отлиқ кишини эшакка ва эшаки кишини отга миндиригиз! Қишлоққа қадам ранжида қилуб борғанингизда бообрў, оғзи катта шахсларнинг хоналариға меҳмон бўлуб, шул шахсларнинг маслаҳати билан бир тангалик солиқни ўн танга қилуб йигиб, ортугини орада бўлуб олингиз! Ҳукумат томонидан берилган отлар, ҳўкузлар ва бошқа деҳқончилик ашёларини фақир деҳқонларға тақсим қилмасдан ўзингизга фойдалиқ ва қорни тўқ одамларға тақсим қилингиз! Сепадирган донларнинг тоза ва покизасини ўз фойдангизга сарф қилуб, деҳқонларга бошқа ярамас донлардан олуб берсангиз ҳам, катта илтифот қилган бўласиз! Ўзингизга доимул-авқот фойда чиқуб турмоқ учун қишлоқ муштумзўрларини ҳам ҳеч нарсадан қайтмайдирган бўлис ва овул ижроқўмларини ҳимоя қилингиз! Арақ ва бўза қайнатувчи майфурушларни дўқ қилуб қўрқитиб, ўзингизни мазкур шароблар билан сероб қилуб турингиз!

Батрак ва камсомонларға зоҳирда ривож берган бўлуб, орқадан тўсқин бўлишнинг йўлини излангиз! Ҳар вақт махфий ришватчилардан ва ўзингизга аҳил бўладурган одамлардан маҳкамаларга сайлаб қўйишға фикр юритингиз! Мана шул тариқа ишларни бажо кетирсангиз маишатингизга аслан ва қатъан ҳалал етмасдан амну¹-омонда даврон сурарсиз!»

Мана маҳдум почча, ман мазкур жадиднинг ҳал қилган бу масаласига бир оз қаноат ҳосил қилғандек бўлсам ҳам, яна жанобларининг маслаҳатларига мунтазир бўлиб қолдим. Энди қандай маслаҳат берадирлар? Ёки шул болода² зикр қилинган мулоҳазотлар кофий бўлмасмикин ва ёки мазкур жадиддан ҳам маҳмаданароқ бўлган гайри бир жадидга ҳавола қилсақмикин? Ҳар ҳолда, ўзлари соҳиби ихтиёрдирлар; бандага нима ихтиёр!

Кўчирувчи: Шаккок.

«Муштум», 1925 йил, 17-сон, 4 октабр, 2–3-бетлар.

¹ Амн – тинчлик, осойишталик.

² Боло – юқори.

ҚИШЛОҚҚА ҚОПИНГНИ ЎГИР

Калвак махзум бўлса «Қишлоққа юзингни ўгир!» гапига тушунолмайд кўб ҳайрон қоладир. Тўғриси ҳам махдум поччанинг бунга ҳаққи бордирки, «Қишлоққа қопингни ўгир!» шиори, билмадим, қайси бир соддалавҳнинг¹ таъбидан чиққандир?! Башарти сиз ўқуғучининг бир озгина фикри салимингиз² бўлса ўзингиз ҳам иқрор этарсиз: елмай, югурмай «Қишлоққа юзингни ўгир!» шиорини майдонга отишдан илгари бунинг амалда татбиқи учун замин ҳозирламоқ керак ва мантиқ пишириш лозим эди. Мантиқ сўзи, бизга қолса, фарднинг³ манфаати, манфаат эрса, шахснинг оғзидан мой қуйиб бурнидан чиқаришдир. Башарти, ўша соддалавҳларнинг тилаги бизнингдек аҳли мантиқларни қишлоққа чиқариб, биз орқалиқ «аммамнинг бузоқлари»га⁴ манфаат еткурмак бўлса, аввало лозим эди: «Қишлоққа юзингни ўгир!» бойчечаги ўрнига «Қишлоққа қопингни ўгир!» шиорини қабул қилиш ва ундан сўнг ҳар биримизни қишлоқдаги катта мансабларга, масалан, ижроқўм, саркотиб, суд, ер-сув, шўъба, милисия бошлиғи, хўжалик идора (аммо муаллим белгилаш яна ярамайдир, чунки бу дунёда шундай расво ва унумсиз ҳунар йўқ!) ва бошқа амалларга белгулаб, баъдазон ҳар биримизнинг қўлимизга топилса қоп, топилмаса халта бериб қишлоқларга чиқариш керак эди. Бу тақдирда ҳалиги «Қишлоққа юзингни ўгир!» шиори хоҳ-нохоҳ амалга ошиб, шаҳарда қолган катта гўзимларни ҳам биз каминалар топиб тутқан жийда халталаримиз билан қишлоқ томонга табассум қилдирган бўлар эдик.

Сўз бир мантиқ устида айтилса киши ҳеч вақт дард қолмайдир. Шунингдек, мен ҳам бу даъвомни «Тарихга бир нуқтадан қараш» метўдлари⁵ билан ва ҳозирғи кунимизнинг туртиб чиққан фактлари билан исбот қилишга ҳозирман. Мисол учун кечагина бўлиб ўткан бир воқеъа:

Куркулдак⁶ суви ва унинг устига солинадирған кўпрук; бу кўпрукга дехқонларнинг эҳтиёжи ва иккинчи тарафда пахтақўм. Ҳалиги иштонсиз дехқонлар кўпрук солиб чарчаган

¹ Соддалавҳ – гўл, бу ерда муаллиф киноя қиялпти.

² Фикри салим – соғлом фикр.

³ Фард – шахс.

⁴ «Аммамнинг бузоқлари» – бу ерда: қишлоқ аҳли.

⁵ «Тарихга бир нуқтадан қараш» методи – бирон масалага бир томонлама, яъни манфаат назаридан қараш.

⁶ Куркулдак суви – бу сув Янгийўл шаҳридан оқиб ўтади.

фурсатларида пахтақўм¹ эшигига ўн икки дона хари сўраб «шайъан-лиллоҳ»² ўқуйдирлар. Пахтақўм бўлса попирисининг кулини черта-черта: «Худой берсин!» жавоби жалиласини³ берадир.

Ана, жоним!

Даъвом анови, исботим манови! Фақирнинг кутканим оёқ остимдан лўп этти, яъни пахтақўмдек бир идора ҳам аптини четка буриб, қопини кенг қилиб, қишлоққа ўгирди!

Демак, яна бир қайта янги шиорни такрор қилайлик: «Қишлоққа қопингни ўгир!» – нажот шунда!⁴

Думбул.

«Муштум», 1925 йил, 15 октябр, 18-сон.

ДАРДИСАР

Бир неча айёмларким фақир дардисар⁵ бирлан ранжида эрдим. Мулла Абдусмад ҳақимким, ки бул замондаги аҳли ҳукамонинг пешвоси турур, ҳарчанд муолажа кўшушида ҳабби танакор⁶, ҳабби раммонлардин⁷ истеъмол қилдирди, аммо чизи манфаат воқиъ бўлмади. Бул маъни ҳароратдан эрурму, деб бир неча кун агарчандики, тарки суннат эрди, амома истеъмол қилмай, боз дафъи ранж хусулга келмади. Волидангизким, фиқирға бисёр меҳрибон эрур, ушбу ранж айёмларида кўб

¹ Пахтақўм – деҳқон жамоа хўжаликлари ёрдам тариқасида «Пахтачилик комитети»дан қарз пули олиб, ҳосилни келишган ҳолда шу комитетга сотар эди. Бу комитет коллективлаш даврига келиб тугатилди.

² Шайъан-лиллоҳ – Худо йўлига бир нарса беринг.

³ Жалила – улуг, буюк.

⁴ Ҳақиқатан ҳам, Совет ҳукумати инқилобни душманлардан сақлаб қолиш учун ҳарбий коммунизм даврида (1918 – 1921) деҳқон халқини талади, развёрстка – деҳқон етиштирган маҳсулотга паст нарх қўйиб, қишлоқларга «Озиқ отрядлари» юбориб, кундалик рўзгоридан ортиқ маҳсулотининг ҳаммасини сотиб олди, тортиб олди. Бозор йўқолди, сунъий очарчилик бошланди...

НЭП даврида эса деҳқон халқи бирмунча жонланди. 1925 йиллардан партия «Қишлоққа юзингни ўгир!», «Ишлаб чиқаришга юзингни ўгир!» шиорларини майдонга ташлаб шаҳардаги завод-фабрикаларнинг, партия ташкилотларининг минглаб ишчи ва ходимларини деҳқон аҳлига илм-хунар ўргатиш учун, кадрлар тайёрлаш учун қишлоқларга юборган эди. Бу тадбир «пастдан-юқорига» яъни эски зиёлилар ва ишбилармонларни ишдан четлатиб, ўрнига пастдан – ишчи – деҳқон синфидан кадрлар тайёрлаш сиёсий кампаниясининг оқибати эди. Оқибатда қишлоқларга чиққан ҳашарчилар озми-кўнми ёрдам берган бўлиб, яна бир марта деҳқон аҳлини талаб қайтган эди.

⁵ Бош оғриги (Муал.).

⁶ Ҳабби танакор – бура билан ош содасининг биргаликдаги эритмаси (болалар тутқаногида берилади).

⁷ Ҳабби раммон – анор пўстлогининг кукуни (ич сурганда ва ички яраларни қотиришда ичилади).

ташвиш чекиб, туркона адвиялардин¹ мухайё қилуб, алқисса ноилож фолбинга мурожаат қилганида маълум бўлбдирким, бул маъни лаъини шаётин² ва асари инсу жиндур. Ўшал адвиялар истеъмолида ранжнинг ташдиди³ важҳидин ҳам ушбу маънини фақир гумон қилган эрдим. Тафсирда келтурибдирларки, одамизодга уч хил қазо бордур. Аввалинчи нафси ҳарисдур⁴, иккиланчи шаётиндир⁵, учуланчи қазойи осмонийдир⁶. Аммо учуланчи балодин бани одамга⁷ нажот йўқ, дебдурлар.

Алқисса, фолбин дарҳол бир қора қўйнинг бошини пишириб етти қўшнига улашиб ва яна ўшал раиси гўсфанднинг⁸ мағзи саридин⁹ чизи хомакини ранжиданинг миясига чапласин ва яна ўпкаси бирлан сотқоғлатилсин,¹⁰ деб таълимот берган эркан. Қалла хариди учун фақирда чизи маблағ йўқ эрди, бисёр танглиқ воқия бўлди. Алҳамбой маъракасидан кийган сурра пўшакни фуруҳта борасида маслаҳат солғанимда волидангиз ҳайф кўрди. Алқисса, билмоқ керакким, Тангри таолонинг бир оти Раззоқдур¹¹, чунончи, Сўфи Оллоёрда келтурибдирларким, байт:

*Агар дарё тегида бўлса жойинг,
Баҳона бирла еткурғай Худойинг.*

Ваҳоланки, аҳли куффор¹² ҳам ул Парвардигорнинг иноятидин насибадордурлар. Чунончи ушбу рубъи маскундаким¹³, алҳол Ўзбекистон деб тасмия қилубдирлар, неча лак аҳли бедин умргузаронлик қилурлар ва яна ул қавми лоюфлихунлардин¹⁴ ҳар

¹ Адвия – дорилар.

² Лаъини шаётин – лаънати шайтонлар.

³ Ташдид – кучайиш, зўрайиш.

⁴ Нафси ҳарис – ўта ҳирсли одам; очқўзлик.

⁵ Нафси шаётин – шайтоннинг ихтиёрига берилиш; туйғуга берилиш.

⁶ Қазойи осмоний – Аллоҳнинг иродаси, ҳукми.

⁷ Бани одам – Одам авлоди.

⁸ Раиси гўсфанд – қўчқор.

⁹ Мағзи сар – мия қатиғи.

¹⁰ Сотқоғлаш – жонлиқни садақа қилиш, қушноч беморнинг оғриётган аъзосига кўра янги атаб сўйилган жонлиқнинг (асосан қўй, эчки) ўша аъзосини олиб, беморнинг устида айлангириб дуо ўқийди, қонини беморнинг бўгинларига суртади, сўнгра мол аъзосини итга беради. Шунинг билан гўё беморнинг дарди ўша жонлиққа ўтади. Товуқни эса тожидан қон чиқариб, қонини беморнинг бўгинларига суртади, ўзини беморнинг устида айлангириб дуо ўқийди. Товуқ қушночга бериб юборилади.

¹¹ Раззоқ – ризқ берувчи.

¹² Аҳли куффор – кофирлар.

¹³ Рубъи маскун – одамлар яшаб турган ер, қуруқлик.

¹⁴ Лоюфлихун – нажот топмайдиганлар (охиратда азобга дучор бўладиганлар).

рўз ва ҳар шаб оташароба бирлан вакон-вакон сарупо бараҳна хурду калон бул жонибларга азимат қилуб ва андак фурсатларда хўраклик¹ ва пўшаклик² бўлуб даражот ба даражот ўшал мағриби заминда умргузаронлик қилғучи фарангилардек кўпас бўлуб кетар эрканлар. Ваҳоланки, биз калимағў аҳли мамлакатлар ул парвардигорнинг чизи марҳаматига як рўз ташна ва як рўз гурусна бо ин ҳама шукур ва зикри илоҳийга забонғўелик қилурмиз.³

Алқисса, калла хариди борасида тахайюрда⁴ қолуб ва яна кечлик таом важҳига чизи иссиғдин хўрак мавжуд бўлмай Тангри таолоға зори ва тазарруъ қилуб, бағдаз хуфтан эру хотин кўзимиз уйқуға кетубдир. Моҳи тобон айни ба жониби мағриб мойил бўлуб, фақирнинг кўзим бир овози бирлан очилиб, бошимнинг оғриғи андак дафъи бўлубдир. Алқисса, андак фурсат у ён-бу ёнға қулоқ осқанимда дарбоза жиҳатдин қоқилған товуш келур эрди: «Ушбу ним шаб фурсатида чақирғучи ким эркан ва яна жин ўюни бўлмасун», деб андак таҳаммул⁵ қилған эрдим, боз тақ-тақ овози муқаррар бўлди. Алқисса, кампирни бедор қилуб, азбаройи эҳтиёт учун, бо ҳамроҳи йўлакка чиқуб, эру хотин як овоз «ким», деб савол қилғаннимизда, кўча тарафдин одам товши масмуъимиз бўлуб, бо ин ҳама фақир «Оятул Курси»ни⁶ дамида қилуб, дарбозани очуб, кўчада бир кишини кўриб, бемаҳал дарбоза қоқишнинг маъносидин савол қилғаннимда, улўғлардин бирининг вафотидин хабар берди. Фақир ҳайрон булуб айтдимки: «Алҳукми лиллоҳ⁷, эрта бирлан жанозага борурмиз», – деб. Ул одам арз қилди: «Марҳум ўзи ўшал, наузанбиллоҳ, ҳақдин тонғанлардин эрди, аммо ботинда дини исломни дўст тутиб, қабзи руҳ⁸ асносида васият қилубдирким, «Агарчандики махфий бўлса ҳам, фақирни жаноза бирлан дафн қилингиз», деб. Алҳол мурдашўй марҳумнинг такфин қилур, жаноблари таҳорат олуб, дарҳол сари қадам⁹ жанозани ўқуб берсалар» деганида, камина бул маънига ижобат қилуб ва

¹ Хўрак – овқат.

² Пўшак – кийим.

³ Бир кун ташна, бир кун оч бўлишимизга қарамай Аллоҳнинг ёди билан машғулмиз.

⁴ Тахайюр – ҳайрат.

⁵ Таҳаммул – сабр.

⁶ «Оятул курси» – «Бақара» сурасининг 254 ояти, жумладан қўрққан пайтда ҳам ўқилади.

⁷ Алҳукми лиллоҳ – ҳукм Аллоҳдан бўлади.

⁸ Қабзи руҳ – жон олиш.

⁹ Сари қадам – оёқ устида, тезда.

ул одамни таҳорат учун андак таваққуфга¹ буюриб, бағдазон биргалашиб кетдим. Азбаройи адовати важҳидин ўшал маҳалланинг имомига ҳам хабар берилмаган эркан, токим ўзга улуғларнинг қулоғига бу маънидин чизи хабар етмасун, деб. Узоқ-яқин қавми-қариндошларидин қарийб ўн беш нафар одам ҳозир эрканлар, давра² ва исқот³ баъдида аларга амри маъруф, наҳй анлмункардин суҳан қилуб ва яна жанозанинг ҳар бир ислом фарзандига хоҳ махфий, хоҳ ошкор фарзлигидин, аммо фарзи кифоянинг⁴ агарчандики, як фарди адо қилса ҳам, ўзгалар зиммасидин суқутини⁵ баён қилдим. Ва лекин марҳумнинг ака-укаларининг жабҳасидин улуғлиқ ва яна истаршин десатнайлик ҳувайдо эрди. Эрта бирлан ўшал мансабдор партинайлар тушиб, муздакон⁶ бирлан закўнска⁷ қилуб, марҳумни кўмар эрканлар. Алқисса, бағдаз жаноза фақирнинг қўлимга чизи ҳадя бериб узатдилар. Фақир ҳавлига яқинлашқанимда атрофдин субҳ азони масмуъим бўлуб, мазкур ҳадяни моҳи тобонга⁸ солуб қараган эрдим, сариғ тамғалик ширвон маълум бўлди. Ул раззоқи меҳрибонга ҳазорон⁹ шукурлар айтиб, уйга кирдим.

«Муштум», 1925 йил, 25 ноябр, 21-сон.

¹ Таваққуф – тўхтаб туриш.

² Давра – марҳумнинг аёл қариндошлари (айрим жойларда эса фақат эркаклар) давра туриб, энг яқинлари эса тоқ ҳолда (3 – 5 тадан) унинг ичига – садрга тушиб, ўлганнинг бирон кийимларини кийиб, фазилатларини марсия қилиб, айтиб йиғлаш (тескари ашула деб ҳам аталади). Садрга тушганлар айтиб йиғлашади, атрофдагилар аста қарса уриб, хай-хов-ҳа, деб жўр бўладилар. Бу одат фақат жаноза кунда қилинади.

³ Исқот – дафн пайтида, мазор тепасида одамларга бериладиган рўмолча, чорси ёки масжидга ҳадя қилинадиган гилам ёки шолча ёки кўрпача. Илгарилари қўй, қорамол, от, шароитга қараб дон ҳам берилган.

⁴ Фарзи кифоя – бир жамоа адо этса, қолган мусулмонлар зиммасидан соқит бўладиган фарз, масалан, бирон жойда жаноза борлигини эшитиб жамоадан баъзилари иштирок этса, ўзгалари гуноҳкор бўлмайди. Агар жамоадан ҳеч бири иштирок этмаса, ҳаммалари баробар гуноҳкор бўладилар.

⁵ Суқут – соқит бўлиш, халос бўлиш.

⁶ Муздакон – стакан.

⁷ Закўнска – закуска, газак.

⁸ Моҳи тобон – тўлин ой.

⁹ Ҳазорон – минглаб.

БАЧТУР ЗАМОНА ДУЧОР ШУДЕМ

Бачтур замона дучор шудем?¹ Хай дариғ, бул найрангбоз ҳаромзодалар рӯз ба рӯз аҳли мўъминларни сарипўш² қилуб, аз меҳроб³ амри маъруф, наҳй анлмункардан ҳам ваҳимадор бўлди. Эмди бул ноинсоф Худобеҳабарлар ўз асҳобларини⁴ масжид ва хонақоҳларға ҳам жойгир⁵ қилубдирларки, фақирдек одамлар беҳабар эрканмиз.

Рӯзи душанба бағдаз ҳуфтан қавмларға амри маъруф, наҳй анлмункардин сўзлаб ва яна ўшал ер ислоҳот деб, амлокдорлардин⁶ базўр тасарруф қилинған заминларни агарчандики, як мушт туфроғини эвазсиз тасарруфоти аҳли мўъминларға ҳаромлиғини оёту аҳодис⁷ ва жумҳури уламо қавллари⁸ бирлан исбот қилуб қўйған эрдим. Алқисса, рӯзи дигар бағдаз пешин уйда волидангиз бирлан ўлтурғанимда, дарбозанинг тақ-тақ урилғани масмуъим бўлуб, ташқаридин хабар олғанимда, бўсағадин қоровул кўриниб, биронта одам вафот қилдиму ёки Бобоназарнинг маърака ошиға даъват борасида келдиму, деб йўлақдан бир неча қадам илгари барғанимда анга ба ҳамроҳи шапкапўш милтиқбардор бир бадбуруш милискани кўриб, тамоми ағзо дар ларза бо ин ҳама забон дар таваккул рўбару бўлдим.⁹ Ул ҳаромзода деви сийрат камар бандидин бир повускани суғуриб, фақирдин: «Калвак Мағзим сизму», деб сўрағанида, каминадин «Оре»¹⁰ жавобини олиб, «Сизни раёнисканинг бошлуғи даъват қиладир», деганида, ҳароснок¹¹ бўлуб, уйда киши йўқлиғини ва яна ўзимнинг чизи нотоблигимни ҳарчанд узр мақомида пеш келтурдим, асло ул деви сийрат бовар қилмай, зақўн айтиб, алқисса, ноилож ҳаросида ўшал уфритнамо¹² бирлан йўлға тушдим.

¹ Қандай замонга дучор бўлдик?

² Сарипўш – юз-кўзини ёпиш; бошини айлантириш.

³ Аз меҳроб – меҳробдан туриб айтилувчи.

⁴ Асҳоб – дўст, яқин.

⁵ Жойгир – жойлашмоқ.

⁶ Амлок – мулклар.

⁷ Оёту аҳодис – оятлар ва ҳадислар.

⁸ Жумҳуриуламо қавллари – кўпчилик уламо сўзлари.

⁹ Бутун аъзойи баданим қалтираб, таваккал қилиб унга рўпара бўлдим.

¹⁰ Оре – ҳа, худди шундай.

¹¹ Ҳарос – қўркув.

¹² Уфритнамо – девга ўхшаш.

Аммо шайтон анвоъи¹ васвас бирлан машгул эрдим. Дам-бадам ул хайвон: «Чаққон юринг, домла!» деб, милтиғини силтаб елкасига олғанида, камина «Астағфируллоҳ» айтиб, чор-ночор қадам узар эрдим.

Алқисса, арақ-арақ тер босиб ва яна қалб мисли кабутар бачча бетоғат ва беором ул тўдаи саклар жойгир бўлган буқъага² етдим. Ул деви сийрат фақирни бўсағада девбаччаи дигарга³ топшуриб ўзи ғойиб бўлди.

Бул каш-кашон гардан-кашон⁴ маъносидин хайрон ва ҳаросон таҳорат танг қилуб, аммо як қадам силжимоққа ул деви сийрат ва мажҳулун-насаб⁵ андишасида эрдим.

Алқисса, ичкаридин ўшал шапкапўш чиқуб, фақирни чақирғанида «Дуойи забон бастии»⁶ такрорлаб бир эшикдин кириб, биравидин чиқуб, боз бир эшикни босиб, алҳосил учуланчи хонада сандалнишин⁷ бир бадҳайкал сарбараҳнага⁸ йўликдим. Албатта, ҳаромзодаларнинг сардори шул бўлғай деб, мурасасози дасти алиф-лом тағзим адосидин сўнг, ул сардор «Келинг, домла» деб заҳарханда қилди. Шапкапўш орқага қайтиб, фақир ул сандалнишин сари атфи назар⁹ қилганимда, ошнага ўхшатиб ва яна ул сардор сандали дигардин¹⁰ ўрин кўрсатиб ўлтурганим баъдида фақирдин ном-насаб сўради. Жавобдин сўнг хайрон эрдимки, бул амалдорни қайси жойда кўрган эрканман, жанозадаму, тўйдаму, маърака ва ё намоздаму? – деб.

Алқисса, амалдор чорпоянинг¹¹ мурдигардон қутисини тортиб, ичидин бир тазкирани олиб, сўрадики: «Гўристон» маҳалланинг¹² имоми ким бўлур?» – деб. Фақир айдим: «Уч ой бўлди, «Гўристон» маҳалла имоматини фақир адо қилуб турурман»,

¹ Анвоъ – турли.

² Буқъа – ер, жой.

³ Дигар – бошқа, ўзга.

⁴ Каш-кашон, гардан – кашон – сарсон-саргардон.

⁵ Мажҳулун-насаб – насли тайинсиз.

⁶ «Дуойи забон бастии» – ёмонликка қарши ўқиладиган дуо.

⁷ Сандалнишин – мансабдор.

⁸ Сарбараҳна – бошыланг.

⁹ Атфи назар – меҳрибонлик билан, лутф билан қараш.

¹⁰ Сандали дигар – бошқа курси.

¹¹ Чорпоя – устал (Муал.).

¹² «Гўристон» маҳалласи – бундай маҳалла бўлмаган, муаллиф киноя қилган.

– деб. Амалдор табассум бирлан айди: «Ушбу кеча масжид-да қавмларингизга қўб яхши амри маъруфлар баён қилубсиз», – деб. Фақир айдим: «Ер ислоҳоти тўғрисидаму?» – деб. Амалдор айди: «Оре, башарти сизга бемалол бўлса, ўшал борада ўз оғзингиздин ҳам чизи эшитмоққа муштоқ эрдим», – деб. Фақир айдим: «Амри маъруф борасида уламоға малолат гуноҳи кабирадир»,¹ – деб. Алқисса, кечаги бағдаз ишо² қавмларға сўзланган ер ислоҳот борасидаги амри маъруфдин баён қилуб, хоҳ мол, хоҳ мулк, алҳосил, ҳаққи дигарни эвазсиз тасарруфотининг аҳли мўъминларга ҳаромлиғидин, аммо аҳли бадроқлар олса, жавоизидин³ шаммаи изҳор қилдим. Амалдор фақирнинг фа-соҳатнавоз сўзимдин табассум қилуб, сўради: «Бадроқлар ким, деб ўйлайсиз?» – деб. Камина айдим: «Бадроқнинг мағнойи луғавийси шулдирким, форсийда «бад» – деб ёмон, яъни арабий «ҳабис»га айтурлар, «роқ» – деб туркийда исми тафзил⁴ ва ёхуд сиғаи муболағага⁵ келур. Бадроқ – яъни туркийси одамларнинг ёмонроқи, деган сўздир. Азбаски⁶, аҳли мўъминлар ҳар ду жаҳон масъуддирлар.⁷ Бадроқ фақат ўшал ер ислоҳотини чиқарган мастиравойларнинг исми хосидир.⁸ Ҳаққи дигарни⁹ эвазсиз тасарруф¹⁰ ҳалоллиги борасида Инжили шарифда оёт ва аҳодис бўлса керак», – деганимда, ул сарбараҳнанинг чеҳраси бузилди ва яна аптида тундлик зоҳир бўлуб: «Сиз кавантирсиз!»¹¹ деди. Дафъатан саросима бўлдим. Бағдазон шикастаҳол сўрадим: «Ба чи маъни кавантир бўлурман, вақтоки Худо йўлиға амри маъруф қилсам ва яна мусулмонларни наҳй анлмункар қилсам!»

Ул бадҳайкал фиқирға мутабассум¹² узоқ фурсат қараб турди. Бағдазон меҳрибончилик қилдиким, «Бу гапингиз бирлан, ал-батта, қамалсангиз вожиб эрди, аммо тунов кунги хизматингиз

¹ Уламоларга амри маъруф қилишнинг малол келиши катта гуноҳдир.

² Ишо – хуфтон намози.

³ Жавоиз – жоиз.

⁴ Исми тафзил – сифатнинг қиёсий даражаси.

⁵ Сиғаи муболаға – орттирма даража.

⁶ Азбаски – шундай экан.

⁷ Ҳар ду жаҳон масъуддирлар – ҳар икки дунёда бахтлидирлар.

⁸ Исми хос – махсус, аталган исм.

⁹ Ҳаққи дигар – ўзганинг ҳаққи.

¹⁰ Тасарруф – эгаллаш, босиб олиш; фойдаланиш.

¹¹ Кавантир – кўнтр (Муал.), контрреволюционер.

¹² Мутабассум – табассум билан.

важҳидин ушбу мартабада гуноҳингизни авф қилурман ва лекин минбаъд бундоғ бемаъни ғапни масжидда айтманг», – деб. Ўшал лоҳазлик фурсатимда тунов кун ним шаб дардисар асносида ўқулган жанозанинг соҳиби ёдимға тушди. «Аҳли дунёнинг жанозадин, аҳли уламанинг зақўндин хабари йўқ, адашкан бўлсак кечирурсиз», – деб узр айтдим ва «– Яна хизматларингиз ва жанозаларингиз бўлса шабу рўз тайёрмиз», – дедим. Баҳарҳол ул бадҳайкалдин сиҳҳат-саломат қутилиб чиқдим. Аммо чаҳор такбир жанозанинг¹ хосияти улуғ эрди. Бул охир замонада ҳар бир аҳли меҳроб² шунингдек, амри маъруфдин ҳазар қилсун, деб қалам тебратдим токи бало ва қазодин омонда бўлғайлар.

«Муштум», 1926 йил, 1 январ, 24-сон.

«ҚАВОИДУЛ – УМАРО»

Бюрократизм кимга ёқади

Нодон пастарин одамлар ушбу замондаги баъзи арбоби ҳукуматларимиздин шикоят қилиб айтурларким: «Фалони маҳкаманинг баланд мақомнинг ҳузурларига кирмак учун изн сўраб уч соату яна фалон дақиқа бўсағада бекорга кутиб ўлтурдим ва ғайри интизор кишилар ҳам бор эрдилар ва лекин охирул-амр³ ҳузурдин «Алҳол фурсатим йўқ, рўзи дигар келсунлар!», деган фармон бўлди ва яна биз бул саргардонлиқдин беҳад ранжиб, ўз маконларимизга пароканда бўлдик», деб.

Ва яна маҳалламиздин Исҳоқ батрак кеча фикирга шикоят мақомида хабар бердиким: «Бул кун ҳам ул садрнишинимизнинг боши огриб, яъни дардисарга мубтало бўлиб ва яна шул боисдин арзи додимни боз айталмай келдим», деб.

Ҳарчи нодон косиб фуқаролардин ушбу мақомда турли шикоятлар эшитурман ва яна уларнинг бул маънидаги шикояти беҳудаларидин ханда қилурман. Зеро, ул нодонлар илми сипоҳгарчиликдин⁴ хабарсиз ва яна «Қавоидул-умаро»⁵ китоби ҳикматларидин баҳрасиздирлар, деб.

¹ Чаҳор такбир жаноза – мусулмончиликда фарз бўлган беш маҳал намоздан ташқари жанозага ҳозир бўлганда ўқиладиган фарзи кифоя – тўрт такбир жаноза намози. Такбир айтиш – жаноза намозиди сано, салавот, дуо орасида «Аллоҳу акбар» деб айтиш.

² Аҳли меҳроб – намозхонлар.

³ Охирул-амр – охири, пироварди.

⁴ Илми сипоҳгарлик – давлатчилик, маъмуриятчилик илми.

⁵ «Қавоидул-умаро» – амирларнинг қоидалари.

«Қавоидул-умаро»да андоғ келтирибдурларким: Агар бир зот мақоми аднодин¹ мақоми аълоға етушса, зинҳор ва зинҳор неъмат қадрини билгай, деб. Масалан, пастарин фуқаронинг саломига илтифот этмагай, улар бирлан дуру дароз суҳбат тутмагай, бир табақдин таом тановул қилмагай ва ҳузурига киргизмагай ва яна бир зарурат бирлан бар тақдир ўз ҳузурига қабул қилмоқчи бўлса, неча кунлар саргардон айлаб ва яна ўз қадрини билдириб, баъдаз арзи-додига етгай, деб. Агарчанди арбоби ҳукуматдин бирининг қадим вақтларда қадрдон бўлган дўсти роҳи олда² учрашиб қолса, саломға ёинки каломға тутиш эҳтимолидин ҳазар айлаб, юзини четка ўгурсун ёхуд осмонға назора қилсун, яъни ул ҳукуматдор ўзини тағофилга солса маъзур, деб.

Ушбу «Қавоидул-умаро» китоби қадимул-айёмлардаги жумла подишоҳ ва амирлар, султон ва салотинлар наздида кўб мўътабар эрди ва яна ул баҳодир Худоёрхоннинг бек ва бекзодалари ва яна ул Некалай оқ подишоҳ марҳумнинг жондорол губирнатўрлари, фурустуф, паласкаминистр ва ҳоказо бадҳайбат, дароз мўйлаб тўралари ҳам ушбу қонунни маҳкам ушлаб ва яна зақўнга амал қилур эрдилар ва яна алар бирлан ҳар ким қўрқуб, хавфу хатар остида муомала қилур эрди, деб. Аммо ушбу хуррият, мардикор, сарадеҳқон³ замона ҳукуматдорлари орасида ҳам ўшандоғ кўҳна ва лекин пухта қоидаларга амал қилгучи арбоблар бор экан, деб бениҳоят хушнуд бўлуб, мазкур шикояткунанда бемаънилар аҳволиға табассум қилур эрдим, деб.

Қиссаи кўтоҳ, «Қавоидул-умаро» китобидин баҳраманд бўлган ўшал арбобларға сўзим шулки, ул бемаъниларнинг шикоятига қулоқ солмасунлар ва яна алар саргардон бўлсалар ҳам, қоидаи қадима ҳукуматдорлик низомларини риоя қилсунлар, тумшуғини бир қарич чўзиб ва яна димоғидин ягон-ягон⁴ қурт ташламоқ казолика⁵ арбоб учун жоиз, деб фақир муҳрим бостим, деб.

Калвак Махзум Шоший.

«Қизил Ўзбекистон», 1927 йил, 10 феврал, 34-сон.

¹ Адно – паст, куйи.

² Роҳи ом – кўча.

³ Сарадеҳқон – ишбилармон, миришкор деҳқон.

⁴ Ягон-ягон – гоҳ-гоҳ.

⁵ Казолика – шунингдек.

ШАРВОН ХОЛА НИМА ДЕЙДИ?

– Йилдан-йилга замонани ер ютвотти, айланай эгачи. Эркак-ку эркак, ёш-яланг хотинларниям Худо тенг-теппасидан уриб товонидан чиқарвотти, ман сизга қоқиндик!

Ўткан жума Норпоччавонининг кичкина ошҳарамиси¹ ўзига ўхшан шиллингпоччаларга² зиёфат қилиб берган экан, жоним ўргилсин сиздан. Норпоччавони ош-сувга қарашиб берсин Шарвон, деб боладан айттирипти. Йўқ, дейишка қиёлмай чиқсам бир уй фисқи-фасод, айланай эгачи. Гап шўтта қолсин-ку, чиқганимга минг пушмонларни едим. Тўвва, бу авлоднинг бир зуваласи ҳаромдан, Ҳамфабуви, Норпоччани ўзи қуриб кеткурниям шайтон али³ қоплаган. Ёшинг ўлгур отмишка борипти: эндигина номозингни ўқуб, ниёзингни этиб ошҳарамиларингни тийиб олсанг, нима қипти? Қачон кўрсанг оғзида чақич чап-чап, илоё лавинг бичилмай ўлсин.. кези келганда тагин шу ошҳарамисини махтайди: «Кичкинам махтапка муғаллим, ўзи янги кифрга қўшулган!» – Ху янги кифрга⁴ қўшулмай, қоро турпоққа қўшилсин, ўғлинг!

– Сизга ёлғон, Худога чин, жоним ўргилсин. Бувҳамфа: теразадан мўраласам бир уй хотин, эркак аралаш! Жоним ҳиқ этти-ю ҳалқумимга келди-турди. Илоё дедим, ҳаммангни азиз авлиёлар тенг-теппангдан урсин-ла. Сан шариятни хор тутсанг, санлани Худо хор қилсин, дедим.

– Бир вақт ош-сувдан қутулиб Норпоччажоним минан бир пиёла заҳарни⁵ ичиб ўлтурсам, эшиқдан нортуюдек бўртиб иккита яллаци ўлгур келвотти. Бошяланг, оғзи ўлгурда папириска. Ҳар бало бўлсаям мусилмон фарзанди-ку, туриб кўришай дедим. Ўрнимдан туриб кўришишга кўтарган қўлим кўтарилганча қолаверди. Мачаларинг⁶ ман ўлгур минан кўришишга йирганди. Жувармакнинг биттаси: «Биз кўришишни барҳам берганмиз, хола!» дейди. Шу вақтда ер ёрилмадики, ерга кирсам... Оғзи ўлгурдан алламбало гуркийди. Тўвва денг айланай, Бувҳамфа!

¹ Ошҳарами – бу ерда: ҳаром луқмани еб ўсган фарзанд.

² Шиллингпоча – кийимсиз; оёқяланг.

³ Алайҳи лаъна (*Муал.*).

⁴ Янги кифр – янги фикр, қизиллар, болшевиклар.

⁵ Заҳар – бу ерда: чой.

⁶ Мача – моча, урғочи эшак; хотин-қизларга айтиладиган қарғиш.

Худу¹ ўлим берсин очилган махтапи минан янги кифирига. Музилмон фарзандини сон-савақдан чиқариб қўяр экан, тўва!..

Думбулниса.
«Муштум», 1926 йил, 1 январ, 24-сон.

РАВОТ ҚАШҚИРЛАРИ

«Равот қашқирлари» картинаси ҳақидаги мулоҳазалар ёнида мен ҳам қисқагина фикр баён қилмоқчи бўлдим.

Шу кунгача ўзбек ҳаётидан ёки, умуман Ўрта Осиё халқлари турмушидан олиб ўйналган филмларнинг ҳаётимизга ёндашиб келган лавҳалари, кўринишлари бус-бутун деб бўлмаса-да ва лекин қисман ҳаёлий, сохтанамо бўлади. Бу ҳол ёлғиз кинолардагина эмас, ёврополикларнинг ҳатто Ўрта Осиёда чиқадурган кундалик газета, журналларида ва адабиётларининг бизга бағишланиб ёзилган парчаларида, лавҳаларида ҳам шу ҳаёлот ёки ривоят орқалиқ ёзилган ваҳималарга кўб учрашамиз. Аксар шундай сохталикларга йўлиққан ўзбек табиий, ўзини кулгидан тўхтата олмайди, ёқа ушлаб ўзига иснод қилинган «нав ижод ҳаёт»ни бир неча вақтгача кулги мақомида ўртоқлариға, ҳазилмандларига сўзлаб юради.

Шунга ўхшаш бултур ўйналиб, бир неча ойлаб кино чодирларини обод қилган «Ажал минораси», «Музилмон хотин» каби филмлар ўз навбатларида тўқиб ташлаган «афсона»лари билан бизни кулдирган «Турмушимиздаги шундай гапларни биз билмас эканмиз-да!» – деб ўзаро мутояба қилишқан эдик.

Ўзбек давлат киносининг «Равот қашқирлари» ҳусулини² чодирда кўрсатила бошлаганини эшитгач, кўнгил яна суслана бошлади, балки ... деб шубҳаландим, чунки кўб йиллик тажриба бунга бир жиҳатдан ҳақ ҳам берар эди. Шу сусов ораси «Равот қашқирлари»ни кўргали бордим. «Таассуф» эмас, «тақдир»ким, ўзбекнинг биринчи кино ўюнидан рози, қаноатланган ҳолда қайтдим.

Ўзбекнинг уятсиз бойи, камбағал деҳқони, Каромат бибиси, домла-имоми, Содиқи, Жалили, тўй-ҳашами, ерсиз камбағал деҳқоннинг онгсизлиғидан фойдаланиб, ўзи каби қашқирлар

¹ Худу – Худо (Муал.).

² Хусул – ҳосил, натижа.

подаси тузган босмачисини кўрдим. Буларни куруққина кўриб қолмадим; Работакнинг «бой ака» исмида юргучи қашқирларини жонлиқ, камбағал деҳқоннинг чорасиз, ғариб ва эҳтиёж орқасида қизини қашқирға баҳолаб бергучини кўрдим. Содикни хўжасига итдек ихлос билан ишлаб бергучи лаванг, таёқхўр¹ ва сўнгра шўролар ҳукуматининг ташвиқот ҳам таъсири баракасида одамшаванда кўрдим. Айниқса, Жалил, босмачилиқнинг томир ёйиши маншаъининг жонлиқ тимсоли эди. Жалил онгсиз, саводсиз; ўйлаб-нетиб туриш йўқ; каромат қўлдан кетди. Абдунабибойдан ўч олиш керак! – отига минди, човига қамчи берди, от шаталоқ отди, кетди босмачи!

Дарҳақиқат, қўрбоши акалар нима билан бир неча кун жон сақлай олдилар? Шўро қонунлари йўлга қўйила олмаган янги даврда уятсиз Абдунабибойлар ва қўй терисига яширинган қишлоқ арбоблари ва бошқаларнинг ўз тилаганларича иш кўриб, Жалил каби ихтиёрсиз, заиф батрак, камбағалларни жондан тўйдирганлиқларидан келди. Улар ўзларининг қоралиқлари орқасида, қордан кутилиб, ёмғурга тутилиб «амирул мўминин» қўрбошиларга яна ем бўлдилар.

«Равот қашқирлари»ни томоша қилган кўбчилик ёврополикларнинг олған таассуротлари, тушунишлари қандайдир, билмадим. Аммо ҳар бир ўзбек ўз томошасини роҳатланиб, завқланиб томоша қилди; Абдунабининг уятсизлигини, ўз «бой акаси»нинг виждонсизлигидан ажратолмади. Совчиликқа, деб судралиб юрган домла-имомни «Калвак махзум эмасми?»² – деб бир-бирига қарашиб олишди. Кароматнинг дадаси эзилган, бари-барига етмай, қарзига одам баҳолаб бериб юрган бир ориқ деҳқон ва бошқалар. Умуман, ҳаётимизнинг бир қанча нуқталарини ҳикоя сиғдирган қадар «Равот қашқирлари»да жонлиқ кўрдик, десам янглиш бўлмас. Бу тўғрида биринчи мулоҳазасини «Правда Востока»да ёзган ва «Ҳаёт йўқ» деб ачинган Гафиз ўртоққа «Ҳаёт бор, лекин хаёл йўқ» деб мутояба қилғум келади.

Бундаги масъул рўлларни ҳаваскор бўла туриб ҳам, дуруст адо қилган ўзбек артистларимиз ўзларига яхши умид боғлатдилар. Айниқса, Содикда талант мўл кўринди. Ўзбек қизи рўлидаги Кароматхоним ўзининг сиймоси ва аксар ҳаракатлари билан ёврополиқ эканини унутдира ёзди.

¹ Таёқхўр – ақлсиз.

² Калвак махзум – ўзбекча бир ҳикоянинг қаҳрамони (Муал.).

Бой рўлидаги ўртоқнинг бир мунча ортдириб, тузлаброк қилган ҳаракатлари сезилиб борди. Камбағал деҳқон рўлидаги «ота»нинг типи жуда муваффақиятли сайланган.

Энди картинанинг бизча танқидбоп нуқталари устида қитта тўхтаб оламиз. Қарз олгани келган Жалил деҳқоннинг бойнинг олдига тиз чўкмай, қаққайиб туришлари ва турган ҳолда пулни олиб кетишлари тўғри эмасдир. Никоҳ куни бойникига мажбурият ва зўрлик остида жўнайдурган Каромат дадасидан фотиҳа олғач, бошқа хотинлар билан бирга чопиб аравага чиқади. Ҳолбуки, ўзбекнинг кекса бойига ёки ўзи хоҳламаган кишига берилган қизи тихирлик билан, хотинларнинг зўри, судраши билан аравага юзланади. Бой Кароматни уриб турган ҳолатда хизматкори Содикнинг ичкарига кириб, бойни кўтариб олиб чиқиши ҳақиқатдан узоқроқдир. Чунки ҳар қандай ҳолатда ҳам «номаҳрам»нинг киши уйига кириши мумкин эмас, балки урулган хотинни уйдаги бошқа хотинлар, масалан, бойнинг онаси ёки катта хотини ажратиб олади. Кароматнинг ишдан бўшаган ҳолида эчки билан овиниши ҳам бизга ётрок, қўшни қизлар билан копток ўйнаш, ҳалинчак (арғимчок) учиш ва шунинг каби ўйинлар бор. Босмачилиқ масаласида ўртоқ Гафизнинг фикрига тамоман қўшула олмасақ-да, уларнинг бачча сақлашдан ғайри тарафларини ҳам кўрсатиш керак эди (масалан, Шайхулислом, қози, муфти кабиларнинг босмачилиққа дин номидан фатво беришлари, қўрбошидан инъом-эҳсон кўриб, йиғитларни ғазотқа даъват қилишлари ва бошқалар). Ҳолбуки, босмачилиқда энг зўр рўл ўйнаганлар шу уламолар эдиларким, буларга кўзим тушмади.

«Правда Востока»нинг ёвруполик ўқуғучиларини хатога солгани учун ўртоқ Жўрабоевнинг кечаги сондаги, айниқса, бир жумласи тўғрисида изоҳ бериб ўтишни лозим топаман. Жўрабоев «Жўра боев» бўлса ҳам, янги куёв Абдунабибойга хотинлар томонидан солинган исирикни «тўғри эмас» (неправдоподобно) деб ўтади. Ҳолбуки, бу одатни ўзбекнинг етти ёшлиқ боласи ҳам билади. Жўрабоевнинг инкорини ўқиб «Жўрабоев онаси билан тўйга бормаган экан, ёки отасидан етим қолиб, ўзбекдан ғайри бир оилада тарбияланган экан», деб ўйладим. «Жўрабоев» ўзбек бўла туриб тўйда келин ва куёвга солинадурган исирикни инкор қилиб ўлтуриши уятдур. Билмаган

нарсасини биламан даъвосида бўлиб кўбчиликни адаштириши, билмадим тагин нимадир.

Сўзим охирида ўзбек давлат киноси биринчи қадамни озгина хато билан, аммо келасидаги муваффақиятига бизни ишонтирган ҳолда бости ва «Работ қашқирлари» бизга бу тўғрида ҳар жиҳатдан таъминот берди, дейман. Менга қолса, ўзбек давлат киносини чин муваффақиятка олиб борадурган нарса мумкин қадар сценария ёзувчиларни ўзбеклардан етиштириш ва ҳозирча бўлса ёврополик сценаристлар ёнига ўзбекларни тиркаб қўйиш, артист ва артисткаларни ўзбеклардан тарбиялашдир. Чунки ўзбек турмушининг майда-чуйдасигача ўзбек боласи билади. Ўзбек бўлмағач ҳар қандай мутахассиснинг ҳам афсона кўчасига кириши аниқ ва бу ҳолда «ўзбек киноси»нинг маъноси ҳам бўлмас.

А. Қодирий – Жулқунбой.
«Қизил Ўзбекистон», 1927 йил, 28 апрел, 94 (708)-сон.

АБДУЛЛА ҚОДИРИЙ-ЖУЛҚУНБОЙНИНГ ТОШКЕНТ ШҶРО ЁЗУВЧИЛАР УМУМИЙ МАЖЛИСИДА СЎЗЛАГАН СЎЗИДАН

– Ўртоқлар, мен бундан беш-олти йиллардан буён шўро ёзувчиларининг бундай мажлисларига иштирок қилганим йўқ эди. Бу кунги мажлисга иштирок қилувимдан жуда хурсандман. ВКП (б) МҚ ва унинг Ўрта Осиё бюроси томонидан адабиёт ва санъат ташкилотларини қайтадан қуриш тўғрисида чиқарган қарорларини қутлайман. Бу қарор бундан бурун бизнинг адабиёт ташкилотларида бўлган камчиликларни йўқотишга ва юз берган хатоларни тузатишга кенг ёрдам беражагига, бўлажак шўро ёзувчилари ташкилотининг партия марказкўмнининг бу қарорини тўғри амалга оширишига ишонаман. Шўро ёзувчилари қаторида партиямизнинг раҳбарлиги остида, сизларнинг ёрдамингиз билан марказкўмнининг қарорини чинлаб амалга оширишга сўз бераман.

«Ўзбекистон шўро адабиёти» журнали.
1932 йил, Июнь-июл, 1-2-сон, 35-36-бетлар.

ҒИРВОНЛИ МАЛЛАБОЙ АКА

Ғирвондан жамоа /ҳозирги Қуйбишев селсовети/ «Ғирвон» кишлоғини эҳтимолки, Ўзбекистонда билмаган ва эшитмаган киши йўқдир. Айниқса «Ғирвон» ёки «Ғирвонли» сўзи ҳар ким учун ҳам бирмунча қизиқроқ эшитилади, бу қизиқлик «Ғирвонли»ларнинг соддаликларидан, улардан баъзиларининг эмас, аксариятининг қилиқ ва ҳаракатларининг ўзбеклар орасида зарбулмасал бўлиб юришидандир.

* * *

Ғирвонлилардан бириси ўчоқ сотиб олиш учун эшак миниб, Наманганга тушади. Ғирвон Наманган шаҳрининг кўшнисидир. Ўчоқчидан бир катта танирни савдолашиб олгандан сўнг, ғирвонли эшагига миниб ўтиради ва ўчоқчидан танирни ўз устига кийдириб қўйишни сўрайди. Ўчоқчилар икки киши бўлиб танирни эшак устида ўтирган ғирвонлининг бошидан кийдирадилар. Табиий, зўр танир ғирвонлини кўмиб қолади. Бу ёқдан қаровчиға фақат унинг дўпписигина кўринади. Шундан сўнг ғирвонли танирнинг ичидан туриб: «Эшагимнинг бошини ғирвонға тўғрилаб ҳайдаб юборингиз, – дейди. Ўчоқчилар эшакни ғирвон томонга тўғрилаб йўлга соладилар. Эшак йўлга тушади. Ғирвон Намангандан тўрт чақиримча бир жойдир. Танир ичида борган ғирвонли, ҳолбуки, соатлаб йўл юрса ҳам Ғирвонға бориб етолмайди. Охирда йўл юрушдан зерикиб, йўловчилардан сўрашга мажбур бўлади.

– Ғирвонға етаёздимми, биродар?

Йўловчилар танир ичидаги «марҳумнинг ҳолидан» кулишиб оладилар ва аҳволни англатадилар.

– Ғирвон қаёқда, ҳозир сиз Уйчи кишлоғиға яқинлашдингиз.

Шунда ғирвонли ўз хатосини «тушунади», улардан эшакнинг бошини Ғирвонға тўғрилашни сўрайди. Йўловчилар эшакни орқаға – Ғирвонға караб кайтариб йўлга соладилар... Ғирвонли танир ичида яна соатлаб эшакни йўрғалатади. Ваҳолонки, Ғирвонға етиш имконияти сезилмайди. Узоқ боргандан сўнг ғирвонлининг қулоғиға гузардагиларнинг ола-ғовури эшитилади, «ўз кишлоғимга етдим», деб ўйлайди ғирвонли.

Икки оёқини узангига тираб, астагина қаддини ростлаб, танирдан бошини чиқаради. Бироқ... энди бахтга қарши Наманганнинг Чорсусига кириб борганлигини сезади.

* * *

Экинга бир туя кириб палакни пайҳонлаб юрганлигини сезган ғирвонли бир деҳқон ёрдамга қўни-қўшнилари чакради. Туяни қувлаб, экиндан чиқариш ўрнига орада маслаҳат бошланади.

– Агар ҳайвонни қувласақ, экинни баттарроқ пайҳонлайди, – дейдилар, – яхшиси шуки, илгари туяни тутиб, оёқ-қўлин, боғлаш керак, сўнгра ҳаммамиз бирдан судрашиб экиндан чиқарамиз!

Маслаҳат шунга тўхтагандан сўнг туя тутилади, оёқ-қўл боғланиб йиқитилади ва теварақдан ҳа, ҳалашиб туя судраллади. Минг бало билан туя экиндан ташқариға чиқарилса ҳам, лекин палакнинг учдан бири кишилар ва судралган туя остида эзилиб нобуд бўлади.

* * *

Наманганга биринчи мартаба темирйўл ишланиб, синов паровоз келиш хабари Ғирвонға ҳам етади. Буғ қуввати билан юрийтурған «хайвоннинг» дунёда яшаганлигини ғирвонли оғайнилардан ҳеч бирининг бошиға сиғиб етолмайди.

– Ўзи қоп-қора бўлса, юрганда дам-бадам пишқирса, чанқанда қичқирса, минг челақлаб сув ичиб, очиққанда бўқирса, бу албатта зўр бир ҳайвон бўлса керак! – деб ўйлайди ғирвонлилар. Орадан кўп ўтмай, ғирвонлилар орасида паровоз «Қора айғир» исмини ҳам олиб қўяди.

Синов паровози келишдан бирор кун илгари Ғирвонда «қора айғир»ға пешкаш ҳозирлиги кўрилади. Паровоз келиб етишдан бирор соат илгари станция ёнида ғирвонлиларнинг пешкашлари ҳозир туради. У ҳам бўлса «қора айғир»ға деб ҳозирланган ўн арава кўк беда, эллик пут чамаси арпа бўлади.

– Иссиқ кунда очиқиб келса керак, Ғирвоннинг муздек кўк бедасини еб, бир тўйиб олсин «қора айғир!» – дейди ғирвонлилар.

Орада «қора айғир»нинг кўк беда билан кифоялана олмаслигини эҳтимол тутувчилар ҳам бўлди.

– Тўймаса, мана элли пут арпани ҳам олдига тўкамиз, – дейди ғирвонлилар.

* * *

Шундай. Октябр инқилобигача ғирвонлиларни биз фақат юқоридаги сингари зарбулмасал соддаликлар йўсини билан таниймиз. Агар биров бизга: «Шу сенга ўзининг соддалиги, муҳокамасизлиги билан танилган Ғирвон Октябр инқилоби баракасида Ўзбекистон бўйича биринчи ҳисобланган ва пахтачилик дунёсига энг муҳим янгилик берган устоз етиштириб беражак!», деса ўша вақтларда биз бу сўзга асло ишоналмас эдик, ваҳолонки, бугун бу бир ҳақиқатдир.

Ғирвонли Маллабой ака Боқибоевни Ўзбекистонда ким танимасин, унинг «шахмат усули», – деб машҳур ихтиро картасини пахтакорларгина эмас, Ўзбекистон жамоатчилики оммасидан ким билмасин. Шубҳа йўқки, бир неча йилнинг ичида Маллабой аканинг «шахмат усули» бутун Ўзбекистон колхозчилари томонидан оммавий ишга татбиқ қилинатурган қишлоқ хўжалик машиналари билан туғушган оз меҳнат ва серунум бир усулдир. Ғирвонли Маллабой аканинг исми ҳам бутун дунё пахтачилари томонидан хайрият қилинатурган бир исмдир.

Маллабой ака Боқибоев 1889 йилда Ғирвон қишлоғида оз ерли бир деҳқон оиласида дунёга келди. Оиланинг ўз ери маишатлари учун кифоя килмаганликдан ёш Маллабой ака ёз кунлари пахтачи бойларга ёлланиб ишлайди.

Маллабой ака бир қанча бойларга хизмат қилади. Жумладан Баданов исмли армани бойда бир неча йил ёлланиб ишлайди. Бу энди Октябр инқилобигача, инқилобнинг биринчи беш йили Маллабой акани у қадар жонлантирмайди. Чунки, ўзаро уруш ва босмачилик билан деҳқончилик, айниқса Фарғонада пахтачилик жуда ҳам орқага кетиб, Маллабой ака каби талантли кишилар яхшигина сактага¹ учраб қоладилар.

Маллабой аканинг жонланиш даври ер ислохотидан сўнг бошланади. Маллабой ака бошқалар қаторида ислохотдан ер олади ва 1924 йилдан артелга уюшиб, пахтачиликка киришади.

¹ Сакта – турғунлик.

Гарчи артел бўлиб ишлаган йилларда пахта шартномасини юз фоиз бажариб келинган бўлса ҳам, бироқ бунда бир қанча жиҳатлар билан Маллабой ака норози қолади. Масалан, артел аъзоларининг ўзларига хос алоҳида ерлари бор. Шу ерга ўз билимларича пахта экадилар. Куз етганда олинган ҳосилни бир қозонга солиб, пахтақўмга топширадилар.¹ Олинган оқча ўртада баробар тақсим қилинади. Мана шундай ёз бўйи тинмай ишлаган, ҳосилни планга нисбатан икки юз фоиз бажарган киши ҳам баробар, исмига артел аъзоси, отига пахтакор бўлиб, ёз бўйича ялқов ва дангасалик билан келган ҳамда планни элли фоизга етказолмаган одам ҳам кузда даромадни баробар бўлишиб олаверади.

Мана шунинг сингари ҳақсиз ишлар Маллабой аканинг «Артел»дан ҳафсаласини совитади. 1927 йилда шу артел «Қизил омоч» исми билан колхозга айланганда ҳам, яна ишга Маллабой ака совуқ қарайди: «эски тос, эски ҳаммом» деб ўйлайди.

Маллабой ака бошқаларга нисбатан катта тажрибаларга эга ва бир ўзи икки-уч кишининг ишини қилатурган девкор йигит, шу сояда гарчи бошқаларнинг бири бит, бити сирка бўлмаса ҳам, Маллабой ака ер ислоҳотидан сўнг анчагина тўқланиб қолади: қўш учун яхши оти, соғиш учун сигир, қўй дегандек ўрта деҳқонлар қаторига кирган бўлади.

1930 йилга қадар колхознинг ишчи-ҳайвон кучлари бирлаштирилмаган. 1930 йилда ишчи-ҳайвон кучларини бирлаштириш масаласи кўтарилади. Бу масала Маллабой акани анчагина хафа қилади.

«Эссизгина, молларим расво бўлатурган бўлди», деб ўйлайди ва йўлини топса, колхозни ташлаб қочиш фикригача бориб етади. Чунки Маллабой аканинг ўша вақтдаги фикрича, шунча машаққат билан топган молларининг беш кунда ҳаромга чиқиши аниқ гап!..

Маллабой ака бўлмаганда колхознинг гуллай олмаслигини сезган баъзи ўртоқлари уни зўрлаб бўлса ҳам, колхозда қолдирадилар ва ўзини колхознинг ҳосилот шўроси раиси қилиб белгилайдилар.

¹ Инқилибдан сўнг ТОЗ (Товаришский Обработка Земледелие) артеллари тузулиб, бу жамоа хўжаликларнинг дастлабкиси эди. Улар ёрдам тариқасида «Пахта комитети»дан қарз пули олиб ҳосилни келишган холда шу комитетга сотар эди. Бу комитет коллективлаш даврида тугатилди.

Ҳосилот шўросига белгилангач, Маллабой акадаги бояги «отим ҳаромга чиқди» деган қаноат бирдан зойил¹ бўлади. Чунки Маллабой акага қолса, отинигина эмас, бутун хўжалик жон ва асбобларини ҳаромга чиқарувчи омил кўп ишлаб, натижада ҳосилни кам олишдир. Ҳосилни меҳнатга яраша олиб турганда, мол ва жонга барака кирди, деган сўздир.

Маллабой ака: «Ўз бошимга ишлаган йилларда бир кунлик ердан ўн беш қопга етказиб ҳосил олганман», дейди. Ғирвон ва атроф деҳқонларининг истилоҳича бир кунлик ер икки таноб бўлади ва бир қоп саккиз пут пахтадан иборат. Шу ҳисобда икки таноб ер 120 пут пахта бериши керақдир. Яъни, ҳектар ҳисобига олганда, бир ҳектар беш таноб бўлса, 300 пут ҳосил, ёки 50 центнер теварагида ҳосил олиш лозимдир. Маллабой аканинг «отим ҳаромга чиқди» деган фикридан қайтарган нарсаси эса колхознинг ҳосилот шўросига раис белгиланиши ва шу воситада бир ҳектар ердан 300 путга етказиб ҳосил ундириш орзуси бўлади.

– Ҳосилот шўросига раис бўлганимдан сўнг колхозни чинлаб гуллатишга енг шимардим, – дейди Маллабой ака.

Маллабой ака ёш чоғида Инъом квасчида хизматкор экан, пахта ишлашда ажойиб бир усулни тажриба қилиб қўйган. Бироқ бу усулни – шахмат усулини – шу топқача ўз хўжалигида татбиқ этган бўлса ҳам кўпчиликка ўтказолмаган. Бунга ҳам сабаб, биринчидан, хўжаликларда машина асбобларининг йўқлиғи бўлса, иккинчидан, унинг усулига кўпчиликнинг парвосиз қарашлари бўлган. Бугун колхозга уюшгандан сўнг ҳукумат колхозни қишлоқ хўжалик машина асбоблари билан кўмиб ташламоқда, демак, машина етарлик. Ундан кейин Маллабой аканинг ўзи ҳосилот шўро раиси!

Бироқ кам меҳнат, серунум шахмат усулига колхоз аъзолари ишониб етмайдилар. Биринчи йил /1930-нчи/бу усулни жуда оз – арзимаган миқдорда татбиқ этишга тўғри келади. Баҳарҳол, биринчи йилнинг тажрибаси Маллабой ака ёнига бирмунча хайрихоҳлар келтириб қўшади.

1931-нчи йилда Маллабой ака ўзининг шахмат усули учун яна кураш олиб боради. Ҳар қанча курашса ҳам, натижа кўнгилдагича эмас.

¹ Зойил – йўқолмоқ.

– Биз бир ҳектарга юз минг туп кўчат кетказамиз, ваҳолонки, сизнинг шахматингиз олтмиш олти минг тупдан ортиғини қабул қилмас экан! – дейдилар.

– Шахмат усули учун пахтани юз фоиз машиналаштириш, бу нима деган сўз, кетмон урмасдан ердан пахта олиб бўлади-ми? – дейди кекса колхозчилар.

Шахмат усулига қаршилиқ кўп. Бироқ Маллабой ака ҳам бўш келмайди.

Натижада 1931-нчи йилда янги усулни яна бир оз кенгайтиришга муваффақ бўлади.

1932-нчи йил экин мавсумида Маллабой ака ўз усулини амалга ошириш учун жуда қаттиқ киришади.

– Ҳаммангиздан яширин эмас, – дейди Маллабой ака, – сизнинг эски кетмон усулингиз одамдан икки баробар куч сарф қилишни талаб қилади. Меним шахмат усулимда аксар ишни от ва машина бажарганидек киши кучини сизникидан тўрт баробар кам талаб қилади. Ҳосилга келганда эски усулдан кам унум бермайди. Менга ишониб янги усулга ўтишингизни талаб қиламан!

Бу таклиф олдида колхоздаги муҳокамали кишилар чинлаб ўйлаб қоладилар. Лекин орада янги усулга ҳануз ишончсиз қаровчилар ҳам кўп бўлади.

Шу йил колхоз тўрт бригадага бўлиниб, ҳар бир бригадага 21 ҳектардан ер тақсим қилинади. Ернинг кучли ва кучсизлиги ҳам ўзаро иттифоқ билан текислаштирилади. Кузги ва кўклам ҳайдовлари ҳам ҳар тўрт бўлакка баробар берилиб, пункт билан ўн олти ярим центнерга шартнома тузулади.

Юқориди сўзланганча ҳануз Маллабой ака усулига қаршилиқ зўр. Буни қуйидаги жадвалдан кўриш мумкин:

	Жўяк усули ҳектар билан	Шахмат усули ҳектар билан
1-нчи бригада бошлиғи Бўтабой Юнус ўғли	1,1/2	19,1/2
2-нчи бригада бошлиғи Эшонхўжа Қодирхўжаев	5,1/2	15,1/2
3-нчи бригада бошлиғи Абдилҳалил Бадалбой ўғли	10,1/2	10,1/2
4-нчи бригада бошлиғи Турғунбой Худойберган ўғли	21	-

Шунчалик муваффақиятдан ҳам суюнган Маллабой ака ҳар тўрт бригада устидан раҳбарлик қилиб туради. Бригадаларга бўлиниш натижасида бу йил колхозчиларда яхшигина жонлилик кўрилади. Бригадалар астойдил ишлайдилар. Айниқса, эски жўяк усулини олдинга сурган тўртинчи бригада бошқаларга қараганда ҳам жонбозликни кўпроқ қилади. Чунки эски усулни янги – машина усулига нисбатан ортиқлигини кўрсатиш ҳам керак.

Куз етади, терим бошланади. Хар қайси бригада чиқитсиз суратда ўз пахтасини топширишга ҳаракат килади. Терим битиб, «ғалвир сувдан кўтарилгандан сўнг» маълум бўладики, Маллабой аканинг шахмат усули жуда ҳам ўктам бир усулдир. Чунончи;

Тўртинчи бригада юз фоиз жўяк – олган ҳосили планга нисбатан 104 фоиз, Учинчи бригада элли фоиз жўяк ва элли фоиз шахмат – олган ҳосили 108 фоиз. Иккинчи бригада 25 фоиз жўяк ва 75 фоиз шахмат – олган ҳосили 112 фоиз. Биринчи бригада 95 фоиз шахмат – олган ҳосили 116 фоиз.

Маллабой аканинг ғалаба тантанаси бошланди. Эски усулни ортиқ ҳисоблаб, ёз бўйи терлаб келган тўртинчи бригада бошлиғи ўртоқ Турғунбой Худойберган ўғлининг изоси¹ ичига тушган, бош кўтаролмайди. Масалага ишончсизроқ қараб, ўз экинларига эски усулни аралаштирган бошқа бригадалар: «нега юз фоиз шахмат килмадик», деб пушаймон ейдилар.

Маллабой аканинг ғалабаси ёлғиз ўз бригадалари орасидагина чегараланиб қолмайди. Бу довриқ район бўйлаб кетади. Чунки бу йил районда фақат «Бауман» колхозигина планни бажариб, бошқа колхозлар орқада қолган бўладилар. Яъни район бўйича ҳам шу «шахмат усули» баракасида биринчиликни Маллабой аканинг «Қизил омов» колхози олади. Район Маллабой акани 300 сўм пул билан мукофотлаш билан бирга, шахмат усулини бошқа колхозларга татбиқ этишга бел боғлайди. Бир бугина эмас, «шахмат усули» довриғи бутун Ўзбекистон бўйича юриб кетади, газеталарда бу ҳақда муҳокамалар юритилиб, Маллабой аканинг исми газеталардан газеталарга кўчади.

«Қизил омов» колхозчилари ўзларининг умумий мажлисла-рида келаси 1933 йил экин мавсумида юз процент шахмат усулига ўтишга қарор чиқаришлари билан баробар колхоз исмини ҳам «Қизил шахмат» деб ўзгартирадилар.

¹ Изо – ҳижолат, уят.

Мақоламиз шахмат усулининг назарийёт ва тажрибаси учун бағишланиб ёзилмаганликдан, биз бу ўринда у жиҳатларга тегмаймиз: лекин шуниси борки, бу усул бизнинг шу кунгача бўлиб келган усулларимизга нисбатан кўп содда, қулай ва ишга татбиқи осон бир усулдир.

Абдулла Қодирий.

Бу очерк «Нишондорлар» номли социалистик пахтачилик усталари ҳақидаги китобда (1937) босилган эди. Аслида бу очерк 1932 йили ёзилган.

ТАРБИЯ ИШЛАРИГА ДИҚҚАТ

ВКП(б) Марказқўмининг 1932-йил 23-апрелда чиқарган тарихий қарори Ўзбекистон шўро адабиётида зўр ўзгариш ясади, адабиётимизга кенг доира чизди. Аммо биз ҳали бу қарордан тегишинча фойдаландик, деб айта олмаймиз. Ёш ёзувчиларимизга адабий тарбия бериш бобида ҳануз қатъий бир ҳаракатимиз йўқ; уларни адабиёт тарихи, адабий мактаблар, адабиётдаги фалсафий жараёнлар ва бошқача адабиёт ҳунарлари билан таништириш учун қимирламадик. Бу масалаларга яна совуқ ҳолда қарар эканмиз, ёш талантларни яна йўлсиз ташлаган бўлиб, ВКП(б) Марказқўмининг тарихий қароридан чинлаб фойдаланмаган бўламиз, адабиётимиз сактали¹ ва хом ҳолда давом эта берадир.

Абдулла Қодирий.

ВКП(б) М. Қ. нинг адабий-бадиий ташкилотларни қайтадан қуриш ҳақидаги қарорининг бир йиллиги муносабати билан ёзилган мақола.

«Қизил Ўзбекистон», 1933 йил, 23 апрел, 94-сон.

УЧЁБА У КЛАССИКОВ – ЗАЛОГ НАШЕГО РОСТА

Пожалуй, если оглянуться на тот путь, который прошла советская литература Узбекистана за 1932-33 годы, то придётся только радоваться небывалому подъёму и расцвету литературы. Но есть одно звено, большое и важное, которое совершен-

¹ Сакта – жонсиз.

но выбыло из общего роста. Мне хочется остановиться на вопросах писательской учёбы.

В самом деле, можем ли мы похвалиться богатством диспутов на острие темы современности? Разгорается ли у нас горячая полемика по вопросам поэзии, драматургии, прозы? Имеем ли мы широкую дискуссию о социалистическом реализме? Наконец, создали ли мы хотя бы семинар для проработки трудов великих вождей пролетариата – Маркса, Энгельса, Ленина и Сталина?

К сожалению, приходится грустно говорить о том, что ничего ещё в этой области нет.

Небольшая часть писателей зрелых мастеров, правда, уже видит, что без знания высоких истин большевизма нельзя будет создать магностроев в литературе и самотеком, единолично подчитывать дома. А литературный молодняк остаётся за бортом. Молодые писатели ещё не в состоянии сами охватить всего богатства материала, Оргкомитет же ничего не даёт. От этого зачастую молодёжные произведения стоят не только на низком художественном, но и идейном уровне.

Овладение теорией литературы и её историей, учёба у классиков – залог дальнейшего нашего роста.

Мало критических сил. До сих пор ещё дельной, высоко принципиальной критики нет. Нередко критики или чрезмерно захваливают, или машут критической дубинкой без разбора.

Надо ещё очень много работать для того, чтобы критики стали действительно учителями писателей.

Абдулла Кадыри.

Газета: «Литература Средней Азии»

Выпуск ноября, 1933 год.

ЎЗИ ХОН – КЎЛАНКАСИ МАЙДОН

Ёрқори ака коранда ишлатиб, киши кучидан фойдаланувчи эди ва подшоҳ вақтида порахўр ариқ оқсоқоли эди деб, «Ёв» қишлоғидаги «Ўткун» колхозида муваққат раис бўлиб турган Тожибой Ёрқориевни айблаб бўлмайти. Тожибойнинг ўзи шу яқинларда Кўктерак бозорига ошпазлик дўкони очиб,

неча йиллаб савдо билан шуғулланган ва отасидан қолган 13 таноб ерни ижарага берган эди деб, яна уни тергаш қийин. Бу томонларни текшириш вазифаси бошқалар зиммасида. Аммо бизнинг вазифамиз Ёрқориев «Ўткун» колхозини йўлга қўйиш учун райондан белгиланиб келган эди, у ўз устига юклатилган вазифасини адо қилдимиз, колхозни йўлга солиб юбордимиз, устидадир.

Партиянинг чин аъзоси бўлган киши синфий душман билан қизгин курашмоғи керак. Ҳолбуки, бизнинг Ёрқориев қишлоқ муштумзўрлари билан илгарилар очиқча ва ҳозирда зимдан алоқа юритади. Сўнги очилишларга қараганда, алоқа ҳам қуруқгина эмас: қишлоқ муштумзўрларидан бири бўлган Тўлаган Назаров тергов ва суд хузурида Ёрқориевга «қарз тариқасида» бир телпак, бир кумуш соат, бир пут ун, 350 сўм пул берганлигини иқрор қилади.

Ёрқориевга қулоқлардан олинган «қарзлар» кифоя қилмайди, чунки, «аҳтиёж» зўр... Бинобарин, молия идорасига тегишли бўлгон икки қоп ун, бир қоп буғдой ва бир челақ эритилган мойни уйи томонга «шамғалат» қилишга ҳам мажбур бўлади...

Ўтган 1932 йилда Ёрқориев колхоз ячейкасида икки ой чамаси муваққат саркотиб бўлиб турган эди. Таассуфки, ўша вақтларда ўзи асосан транспортда хизмат қилиб, забор¹ билан фойдаланган жиҳатдан уни колхоздан ҳам таъмин қилиш ўринсиз топилган эди. Бу йил Ёрқориев колхоз раислигига белгиланиб келгач, бултурги ячейкалик кунлари учун ўн пуд буғдойни «ундириб» олади.

«Рўзғор» деган сўз «чор ишқал»нинг биринчиси. Нима бўлганда ҳам бу «ишқал»дан чиқиш керак. Ғўзакентдан колхозчилар учун буғдой сотиб олинади. Буғдой у қадар иззатталаб бўлмаса ҳам Ёрқориев буғдойни «истикбол қилиш» учун ячейка котиби Қобиловни йўлга чиқаради. Лекин... лекин шу қадар иззат ва аҳтиёт билан келтирилган буғдойнинг вазни кутилмаганда 240 кг. кам келади. Ёрқориев ҳам бунга «таассуф» баён қилиб, акт билан «таъзия» изҳор қилади.

Колхознинг қалин-қаттиғ, қоровул ва қўруқчили омборларидан 7 пуд мош, 2 пуд мой йўқолади. Колхозчилар идора ва раисдан дуруст бир тафтиш ва тергов кутадилар. Аммо Ёрқориевнинг бу тўғрида у қадар ҳуши кетмайди. Бир-икки дапқир

¹ Забор – озик-овқат олиш ҳуқуқини берадиган қоғоз.

«тут ўғрини» дейди-да, шу билан бу дostonни ҳам осонгина хатм қилади. Колхозчилар эса турли «васваса»га тушиб қола-берадилар...

Ёрқориев хотин-қизларга сериштаҳалиғи билан ҳам чакки эмас. Ҳозирда учунчи мартаба уйланиб, тўртинчи ва бешинчи уйланиш фикри ҳам бор, деб эшитилади.

Шу бевафо, тағи пуч дунёда ичишдан бошқа қандай овунчоқ бор, деб ўйлайсиз. Бунга Ёрқориев билан ячейка котиби «чорчашм» (чунки колхозчилар уни тўрт кўз атайдилар) Қобиловлар яхши имон келтиргандирлар. Шаҳар ва станциядан яширин ва ошкора келтириб турган ичкиликлар бу икки дўстни ва учунчи томондан мажлисдошлиғи лозим бўлган қишлоқ шўро раиси Раҳимовни унчалик қониқтириб етолмайди. Йигитларимизга четвертлаб ва челақлаб бўлмаса план 100 процент бажарилди, деб бўлмайди. Кўперативга ушланиб келган ароқдан 2 ярим четвертини харид қилган Ёрқориевга колхозчилардан бири:

– Ҳўжайин, бунча ароқни нима қиласиз? – деган саволни берганда:

– Сигир суғораман... Сенинг бундай гапларга аралашишга қандай ҳақкинг бор?! – деб Ёрқориев бўкиради.

Дарҳақиқат, Ёрқориев айтганича, сигир суғориладими ёки учта ҳўкиз суғориладими, колхозчининг текширишга қандай ҳаққи бор!

Ўта ичкан бир кун Ёрқориев ўз дўстлари билан «сан-ман»га боришади-да, ўз-ўзини жагидан отади. Ҳушёрликда ўйланиб кўрилса, албатта, партия аъзоси учун бу яхши гап эмас. Докторга элтадилар. Ёзилган актда «Душманлар колхозни бузмоқчи бўладилар, мен шунга чидолмай, ўзимни отдим...» деган «маъқул» важни кўрсатади. Яна шу ҳолда унинг иши контроль комиссияга жўнайди. Ўзи бўлса бу ёқда лунжига жимжилоқдек ўқни берикитиб ҳануз оғзини саситиб юрибдир.

Ичкилик деганни совуқ сувдек симириган билан унча кайф қила олмайсиз. Хуруши бўлмаса, бу ҳам бир бало. Аммо Ёрқориев ва шериклари бу ишқалдан ҳам осон қутуладилар. Айни пахта экиш ва чопиқ маъракаларидан қатъи назар, колхозчилардан уч нафари балиқ тутушга сафарбар қилинади-да, отини ҳам «Артел» деб тасмия этилади. «Артел» томонидан тутилган балиқлар ҳар кун хуруш-закуска учун қовурилиб турилади. Ҳо-

зиргача балиқ тутиш «Артели»га 130 ишчи куни сарф бўлиб, колхоз бу жиҳатдан ҳам катта муваффақиятларга эга!

Эрта-кеч аччиқ сув ичилавергандан сўнг одамзоднинг шилиниб тушиши аниқ. Ёрқориев бунга ҳам қулай йўл топади. Колхоз қарамоғидаги ҳамма бияларни ўз «раҳбарлиги»да бўлган 11-бригадага йиғиб, қимиз қилдира бошлайди, «рўзғор»дан ортса қимиз бозорга чиқади, ортмаса, унча қийналиб турилмайди. Хулоса, ҳамма жиҳатдан ҳам мамнунчилик...

Ёрқориевларнинг «маъқул» бу ҳаракатлари, табиъий колхозчиларнинг тинкасига тегади. Орада танқидчи, дод-фарёдчи меҳнаткашлар кўриниб қоладилар. «Қаттиққўлли» Ёрқориев бунда ҳам унча шошмайди. Ўзини танқид қилувчи башарти бригадир бўлса, вазифадан олиб ташлайди (тасқара каби), дала мудирини бўлиб келганлар колхоздан ҳайдаладилар (Зуфар Ғуллом шу жумладан), колхозчи бўлса, чопиқ ишларининг нақадар зарурлигига қарамай, юнг юватурган заводга «командировка» қилинади (бундай меҳнаткашлар олтмишлаб ҳисобланадилар). Ишни жуда яхши олиб борган бригадалар «орқада қолди» деб қора тахтага ёзиладилар (15-бригада). Аммо Ёрқориевнинг ишратига қарши сукут қилган бригадаларнинг экин ишлари нақадар орқада бўлмасин, қизил тахтада турадилар. Танқид қилган кишиларнинг хотинлари чопиқ вақтида ишлаб турган жойидан ҳайдалади (чунки бунда иш нуқтаи назаридан эмас, нафсоният нуқтасидан иш юрийди). Танқидчининг бир таноб, ярим таноб боғи бўлса, «богингни умумийлаштирамиз» деган таҳдидга йўлиқади. Танқидчи четдан келиб колхозга қўшилган батраklar бўлса, Ёрқориев «Колхоздаги кўрпа кўтардиларнинг... га тепиш керак» деган шиорни ташлайди.

Колхозчиларнинг дод-фарёдлариға на район шўроси ва на бошқалар илтифот қилмайдилар, эҳтимолки, уларнинг ўзлари Ёрқориевга шундай йўриқ берган бўлсалар...

Натижа: ҳозирда колхознинг 1, 2, 4, 5, 9, 10, 11, 13 ва 14-бригадаларнинг пахта ерлари танқиддан тубан ҳолда, ҳатто сўнги текшириш асосида Ёрқориев ва Қобиловлар «раҳбарлиги»га боғланган бригадалардан икки гектар пахтанинг биринчи чопиқни ҳам кўрмаганлиги акт қилинди. Аммо «жанжалчи» бригадалар (3, 6, 7, 12, 15) ишни нақадар дуруст олиб борган бўлмасинлар, яна ҳануз қора тахтада яшайдилар...

Яхшини ёмон, ёмонни яхши кўрсатиш «Ўзи хон – кўланкаси майдон» бўлиб юрган Ёрқориевнинг қўлида бўлгандан сўнг, кўлингиздан нима ҳам келарди?!

Йўловчи.

«Қизил Ўзбекистон», 1933 йил, 12 август, 187 (2676)-сон.

ЛУҒАТ ПУДРАТЧИЛИҒИ ВА ҚУРУҚ РАСМИЯТ

Шўро ёзувчисининг хати

1933-нчи йил август ойларида Ўзбекистон давлат нашриёти бир неча ўртоқлар билан «Русча-ўзбекча тўла сўзли луғат» тузиб беришга шартнома боғлайди. Ўша вақтда шартнома тузувчи коллективнинг бир аъзоси ҳисобланган Абдулла Саидов «П» ҳарфини ишлашни ўз устига олади. Ўзбек тилига оз ошно бўлганлигиданми ёки киши кучидан фойдаланишни ўзига касб қилиб олганлигиданми, бир неча вақт луғатни ишламай судрайди. Сўнгра Ўзнашр тазйиғи остида коллектив аъзолари билан келишиб тузилган шартнома асосида «П» ҳарфини ишлаб беришни сўраб менга мурожаат қилади. Мен қабул қиламан, бир қанча вақтлар ўлтириб «П» ҳарфини тузиб чиқаман. Коллектив қабул қилиб олади.

Мен Саидовни виждонли билиб, шартномани ўз отимга ўтқазиб олиш тўғрисида ўйлаб ўлтирмайман.

Бу кун луғат босилиб, контрол сонлари Ўзнашрга олинади. Ўзнашр билан ҳисобни битириш чоғи етади. Бироқ ўртоқ Саидовнинг мен билан сўзлашгиси келмай қолади. Шартнома устидан оқча олганлиги устига қолмиш ҳисобни битириш учун Ўзнашрга ўз отидан счёт ҳам топширади. Мен мақсадини онглаш учун Саидовга мурожаат қиламан. Саидовнинг менга қарагиси келмайди. Муомала гўё ёвларча, бегоналарча. Мен коллективга ариза бераман. Коллектив: «П» ҳарфидан 497 сўздан бошқаси («П»ни тахминан 11000 сўз деяйлик. – А. Қ.) Абдулла Қодирий томонидан ишланган. Бунда Саидовнинг ҳеч қандай алоқа ва хизмати йўқ. Ўзнашр ҳисобни Абдулла Қодирий билан юргузсин» мазмунли қарор чиқариб нусхасини Ўзнашрга юборади. Ўзнашр коллективнинг қарор ва мурожаатига илтифот қилмайди. Биз формал равишда Абдулла Саидовни таниймиз, сиз билан ишимиз йўқ, судга берингиз, деди.

Муҳаррир ўртоқ!

Иш, хизмат меники, Ўзнашр архивида сақланган асл қўлёзма меники, аммо бу меҳнат бараварига ҳақ олиш «виждонли» Саидовники!

Саидовлар учун илгарилар бу хилда «ҳалол касб» билан кун кўриш мумкин бўлса бўлгандир; аммо энди, айниқса, бу кун, яъни ёруғ очиқ кунда ўғрилиқ?!

Абдулла Қодирий – Жулқунбой.

Редакциядан: Ўзнашр идорасининг масалага бундай қуп-қуруқ расмият кўзи билан қараб, асл ҳақиқатда ишлаган кишини овозга қилиши ҳеч бир кечирилмасликдир. Ўзнашр масалага чиндан қарағанда адабиёт ва тилни пудратга олмоқчи бўлганлар билан алоқа қилмаслиғи керак эди.

«Қизил Ўзбекистон», 1934 йил, 11 август, 184-сон.

ЁЗУВЧИ ЎЗ ИЖОДИ ТЎҒРИСИДА

Абдулла Қодирий – Жулқунбой докладидан

«Ўткан кунлар», «Меҳробдан чаён», «Обид кетмон» ва бошқа бир мунча асарларнинг ёзувчиси Абдулла Қодирий 10 мартда «Ёш ленинчи»нинг адабий тўғарагида ўз адабий тажрибаларини ёш ёзувчилар билан ўртоқлашди. Ёзувчи ўзининг узун докладида ўз ижодининг ҳамма томонларини ёритишга уринди. Унинг докладининг биринчи қисми то биринчи романи ёзишгача бошидан кечирган саргузаштларига, унинг турмуш мактабига бағишланган эди:

– Менинг бошимдан кечирганларимни айтишимдан мақсадим шуки, ҳақиқий ёзувчи бўлмоқ учун турмушни ҳар тарафлама ўрганиш, бунинг учун унинг ҳар соҳаларидан хабардор бўлиш керак. Қисман менинг бошимдан кечирганларим менинг ёзувчи бўлишимда каттагина рол ўйнаганлар. Ҳақиқий ёзувчи бўлишни истаган ёшларимиз ҳам дастлаб шу турмуш ичига киришлари, уни билишлари керак, – дейди ўртоқ Абдулла Қодирий.

– Турмушнинг турли соҳаларида ишлашим натижасида мен ўзбекларнинг урф-одатларини, улар ичида учрайтурган типларни ўрганолдим.

Асарлар устида қандай ишлашига кўчиб, ёзувчи айтади:

– Мен бир асар ёзишдан аввал шу ёзмоқчи бўлган нарсам ҳақидаги материалларни пухта ўрганиб чиқаман. Мен бирор жой тўғрисида асар ёзмоқчи бўлсам, ўша жойни аввал неча мартаба кўрганим эсамда, яна бориб текшириб, яхшироқ ўрганиб келаман. Материални ўрганиш маҳалида энг майда нарсаларга (деталларга) ҳам аҳамият бераман. Масалан, мен ҳалиги ўрганмоқчи бўлган ерда қанча дарахт борлиги, уларнинг қанчаси эски ва қанчаси янгилиги, мен борган маҳалда ўша дарахтларда қандай қушлар қайси хилда қўниб турганлиги ва шунга ўхшаш жуда майда нарсаларгача. Биринчи қараганда бу нарсалар ҳеч аҳамиятга молик бўлмайтурғандек кўринса ҳам, кейинроқ фойдаси тегиб қолиши жуда мумкин. Масалан, «Ўткан кунлар»ни ёзиш чоғида Марғилонга борганимда,

бир кўчадан ўтаётиб, намозшом маҳалида доғ қилинаётган зигирёғининг ҳиди бурнимга урулди, мен буни эсда тутиб қолишга тиришдим. «Ўткан кунлар»нинг бир жойида шу кичкина бир детал киргизилганида, берилаётган тасвирнинг яна ҳам одам ишонарлик бўлиб чиқгани эсимда. Умуман, деталлар ўқувчида ёзувчига ишонч уйғотади. Лекин мен ҳар қандай майда деталларни ҳам асарга киргиза бермайман. Уларнинг шу асарнинг худди жойида тасвир этилаётган аҳволга, идеяга тўғри келиш-келмаслигини суриштириб ишлатаман.

Ёзувчи бўламан деган ҳар бир киши ўзида мана шундай турмушни майда-чуйдаларигача кузата олатурган қобилиятни ўсдириши керак.

Ёзувчининг ўзидан қўшиши (русча айтганда «вымысел») адабий асарда катта рол ўйнайди, – дейди яна ёзувчи, – лекин мен турмушда кўрмаган, билмаган нарсам ҳақида ҳеч нарса ёзмайман. Ҳар бир асаримнинг ёзилишига турмушда учраган бирор воқеа сабабчи бўлади. Масалан, мен колхозларда юрганимда ҳақиқатан ҳам Обид кетмоннинг баъзи хусусиятларига эга бўлган бир типни кўрдим.

Мен материалларни ўрганиш маҳалида асарни қайси хилда ёзиш ҳақида бош қотириб юраман. Шунинг натижасида мен ўзимга асаримнинг жуда ҳам тахминий бир схемасини тузиб олиб, кейин ишга тушаман. Шундай схема бўлмаса, ҳеч қачон ёзувга ўлтиролмайман.

Ўртоқ Қодирий назарий билим олишнинг жуда ҳам зарурлигини уқдириб ўтади:

– Ёзувчи бўлатурган ҳар бир киши адабиётдаги оқим ва мактабларни яхши билиб олиши керак. Энг яхши ёзувчиларнинг асарларини бир неча қайталаб ўқиш зарур. Ўқиганда ҳам ёзувчининг нима демоқчи эканини ва ўз фикрини қандай йўл билан ўқувчига англата олганини диққат қилиб суриштириб бориши керак. Шундагина ёзувчилардан хунар ўрганиши мумкин.

Ёзувчининг айтишига қараганда, у бундан кейинги романи тарихий материаллар юзасидан ёзмоқчи. Ёзувчида яна ўзининг ҳажвчилигини янгидан бошлаш тилаги бор.

ЭСКИ КИТОБЛАР САВДОСИНИ ҚЎЛГА ОЛАЙЛИК

Эски китобларнинг аҳамиятини сўйлаб ўлтиришга ҳожат йўқ. Умуман, ҳамма маданий мерослар ичида энг катта ўрин туткан китоблар экани барчага белгилик.

Жумҳуриятимизнинг турли бурчакларида, ҳар кимларнинг қўлида бекиниб, ортиқча матаҳ бўлиб ётган қимматли асарлар жуда кўп. Булар эгасини тополмай чанг-тупроқ орасида қўмилиб ётади. Ҳолбуки, кундан-кунга сони ўсиб турган илмий ходимларимиз учун улар жуда керак. Ундан ташқари, савияси ўсиб, маданий даражаси кўтарилиб турган омма ҳам янги ва эски китобларга талабгор.

Иттифоқнинг бошқа қисмларида эски китоблар савдоси давлат муассасалари қўлига олинган. Булар қимматли асарлар тушганда дарҳол илмий ташкилотлар, кутубхоналар ва музейларга топшириладилар. Шу билан бирга оммавий талабгорни ҳам қондириб турадилар. Чунончи Москвада нуқул эски китоблар олиб сотилатурган ўнларча давлат магазинлари бор. Бизда ҳам эски китоблар бойлигининг зўр эканига қарамай, бутун Ўзбекистонда лоақал бир киоска ҳам йўқ. Шунинг учун бу иш аллақандай саводсиз одамлар, тўғриси чайқовчилар қўлида қолиб келмоқда.

Бизнинг фикримизча, Ўзнашр бу ишга айрим аҳамият бериб «букинист» дўконлар очмоғи ёки ўз катта магазинларида айрим бурчаклар ташкил қилмоғи керак. Эҳтимол баъзи ўртоқлар: «Ўзнашр янги китоблар савдосини қанчалик йўлга қўйиб эдики, энди эски китоблар билан машғул бўлсин?» деб айтарлар.

Ҳеч бўлмаганда, Ўзнашр тажриба учун Тошкентнинг ўзида бундай бир магазин очиши мумкин. Бунинг устига яна, албатта, бу масала аҳамиятли бўлгани учун, Маориф комиссарлиги ҳам кўмаклашмай қолмаса керак. Айрим кутубхоналар бу ишга қизиққанлари учун улар ҳам аралашиб турарлар. Демак, жамоат контроллиги ва ёрдами ҳар жиҳатдан таъмин этилажақдир.

Бундай бир магазин очилганда қадимги босма ва ёзма асарларни таниш, уларни керакли кишилар ва муассасалар қўлига тўплаш мумкин бўлганидек, сўнгги вақтларда чиқиб тарқатилиб кетган ва қайтадан босилмаган китобларни айрибошлаб туриш учун ҳам имконият ҳосил бўлади.

Бинобарин, Маориф комиссарлиги ва Ўзнашрдан бу ишга эътибор қилиб «саххофлик» (букинист) магазинлар очиш тўғрисида чора кўрмакларини сўраймиз.

А. Қодирий, Чўлпон, Элбек,
Н. Алимухамедов, С. Сиддиқ,
«Қизил Ўзбекистон», 1935 йил, 27 май.

ШУБҲА

Ҳикоя

– Колхозимизда ва қишлоғимиздаги якка хўжаликлар ора-сида бунчалик жиноятга жасорат қила олатурган душманлар топилар, деб ўйлай олмайман, – деди колхоз раиси Ғозиев сўзининг охирида, – балки мен янглишарман... Янглишган бўлсам, мана, ўртоқлар яна бу тўғрида ўз фикрларини айтсинлар!

Идора аъзолари ва ячейка котиби ҳам Ғозиевнинг фикрига қўшилишгандан сўнг комиссия узоқ ўйланиб қолди...

– Хайр, – деди комиссиянинг раиси Холдоров, – қишлоғингизга шу ўн куннинг ичида четдан ҳеч ким келганмиди?

Бу саволга орадан ҳеч ким жавоб бермади, аммо жавоб бериш ўрнига идора аъзолари ва ячейка котиби сўз қўйишгандек колхоз хўжалик мудирини Зухуровга қарадилар... Зухуров ўнғайсиз ҳолга тушгандек сезилди, гарданига ўнг қўлини кўтариб қирт-қирт қичина бошлади. Комиссия Зухуровни кузатди.

– Саккиз кундан буён меним бир меҳмоним бор, – деди Зухуров, бир оз ўзини йўқотган афт, – менга қолса, бизнинг қишлоққа шу воқеадан илгари ва кейин ҳеч ким келган эмас... Бироқ бу меҳмон шубҳаланатурган...

Холдоров уни тўхтатиб, бир неча савол берди.

– Ўзи шаҳарлик, ишчи, – деди шошинқираган Зухуров. – «Қизил шарқ» заводининг электр цехида ишлайди, коммунист...

Холдоров ўчиб қолган папиросини тортиб, овора бўлгандан сўнг кулдонга ташлади.

– Сизнинг бу меҳмон билан қандай яқинлигингиз бор?

– Мен колхоз тузилгунча «Қизил шарқ» заводида қора ишчи бўлиб ишладим. Шунда бу меҳмон – Тўйчибоев билан ўртоқлашдим.

Холдоров янги папирос тутатиб овора бўлди, бошқалар илтифот билан Холдоровнинг оғзига тикилиб қолдилар.

– Меҳмонингиз, яъни Тўйчибоев, – деди оғзидан тун бурқитган Холдоров, – нега заводни саккиз кундан бўён ташлаб, сизга меҳмон бўлиб ётади?

– Бир ойлик истироҳат олган, – деди Зухуров. – Мен уни ҳар йил истироҳат чоғида бизнинг қишлоққа чиқиб дам олишини таклиф этар эдим. Бу йилги истироҳатини бизнинг қишлоқда ўтказиш фикри билан менга меҳмон бўлган.

Холдоров комиссиянинг иккинчи аъзоси Султоновга қаради.

– Меҳмонингиз истироҳатни қандай ўтказди? – деган саволни берди Султонов.

– Мен аксари кундуз кунлари колхоз ишлари орқасида юрганлигимдан унинг нималар ва кимлар билан машғул бўлганлигини яхши билмайман, – деди Зухуров, – аммо ўз сўзи ва бундаги ўртоқларнинг айтишларига қараганда, баъзан қизил чойхонамизда, гоҳо ишлаб турган колхозчиларимиз орасида, қайси вақт менинг ов милтиғимни кўтариб қирларда бўлар эмиш; кечалари бўлса ҳамма вақт мен билан бирга бўлади, бирга ухлайди.

– Кеча ва ўтган кунги воқеалар тўғрисида меҳмонингиз қандай фикрлайди?

– Қулоқлар иши, деган мулоҳазани билдиради.

– Сиз, ўзингиз меҳмоннинг бу фикрига қўшила оласизми?

– Йўқ, мен қўшила олмайман, – деди Зухуров, – чунки орамиздаги чет унсурларни яхши тозалаганмиз!

– Шу ҳолда уч гектар ғўзангизнинг сувга бостирилиши, икки минг боғ қуруқ бедангизга ўт қўйилиши сизнинг фикрингизча кимлардан бўлиши мумкин?

Зухуров бу саволга эпақалик жавоб беролмади. Бошқалар ҳам бундаги омилга лоақал эҳтимол ҳам кўрсата олмадилар. Райондан махсус белгиланиб келган комиссия қуруқ акт ёзиб қайтишга мажбур бўлди.

Қўш отлик извошга ўлтирар экан, Холдоров колхоз ячейка котибинини бир четга элтиб, ниманидир унинг қулоғига шивирлади. Извош жўнар экан, колхоз идора аъзоларига хитоб қилди:

– Шу хил латтачайнарликда турар экансиз, букун ғўзангиз сувга бостирилиб, бедангизга ўт қўйилган бўлса, келаси кун яна бундан ҳам баттарроқ фалокатни кутиб турингиз!

Комиссия жўнаб кетди. Идора аъзолари ҳам ўз ишларига машғул бўлдилар. Бироқ идора аъзоларидан ҳар кимнинг ҳам кўнгли бир турли ғаш бўлиб қолди.

Зухуровнинг кўнгил ғашлиги икки қат эди. Чунки унинг энг яқин дўсти ва қадрли меҳмони бўлган Тўйчибоевга ҳам шубҳа қаратилган эди. Зухуровга қолса, Тўйчибоевдан колхозга қарши бундай зараркунандалик асло мутасаввур эмас¹. Ҳолбуки, комиссиянинг «Қишлоғингизга шу зараркунандалик асноси четдан кимлар келган?» саволининг аҳамиятига тушунган-да...

Зухуров васваса ва ташвиш ичида кундалик вазифасига машғул бўлди. Мияси жуда ҳам шишган ҳолда қандай ишлар қилаётганлигини фарқ қилолмас эди.

* * *

Кечки пайт Зухуров қўрғонига қайтганда, Тўйчибоев ҳовуз ёнидаги суфада чалқанча ётиб, қандайдир китобни ўқир эди. Зухуров унинг ўқишига халақит бермаслик учун астагина қўрғонига ўтиб кетди. Орадан ярим соатлар вақт ўтгандан кейин Зухуров кўйлақчан ва яланг оёқ ҳолда қўрғондан чиқиб суфа ёнига келди.

– Ўқишингизга халақит бермадимми?

Тўйчибоев ётган жойидан қўзғалмади, кўзини бир неча сонияга китобдан узиб Зухуровга қаради.

– Ҳозир! – деди ва яна ўқишида давом этди. Зухуров ҳовуз бўйида турган рух чилобчинни² олиб, теваракка сув сепа бошлади. Тўйчибоев китобнинг бир бетини узунасига букиб, қайтиб очишга таниғлик қилгандан сўнг ёстикнинг тагига тикди, чираниб керишди ва ёстикдан туриб ўтирди.

Зухуров чилобчинда сув олиб суфага чиқди. Тўйчибоевга сачратмасликка тиришиб кийиз теваракларига секин-секин соча бошлади.

– Нима гаплар бор! – деди Тўйчибоев шер каби ғўрқираган товуш билан.

– Қандай гаплардан сўрайсиз?

¹ Тасаввур этиб бўлмайди.

² Чилобчин – дастшуй.

– Ғаним кўрсата олдиларингми, комиссия қандай фикрга келди?

– Ғаним кўрсата олмадик, – деб Зухуров илжайди, – ғаним-ни биз кўрсата олмасак ҳам комиссиянинг ўзи топди...

– Ғаним ким экан, – деб Тўйчибоев тиззасига уриб қўйди.

– Ғаним сиз экансиз...

Тўйчибоев жиддий вазиятда комиссиянинг бояги савол-жавобларини эшитиб ўлтирди.

– Комиссия жуда тўғри шубҳаланган, – деди Тўйчибоев товушини яна ҳам дўриллатиб, – модомики, сиз ўз ичингизда ғаним кўрсата олмагансизми, комиссия шу ўртада четдан келгучини сўраган, бунда комиссия жуда ҳақли, жуда!

Зухуров Тўйчибоевнинг мақсадига тушуниб етолмади, баҳарҳол, яна унга савол назари билан қараб қолди.

Тўйчибоев давом этди:

– Комиссиянинг кейинги аччиқ-тизиғи жуда тўғри; агар сиз ўз ичингизни сидирға гуноҳсиз кўрсатиш билан бирга қишлоғингизга четдан келгучиларга ҳам қўл тақиздирмаслик тарафида қолсангиз, колхознинг эртага яна бундан ҳам каттароқ фалокатга йўлиқиши аниқ, мен бунга сўз бераман...

Зухуров чамаси яна тушуниб етмади, ҳайрат ичида Тўйчибоевга бир неча вақт қараб турди.

– Сиздан шубҳалансак, сизни тутиб қамашга берсак, тўғри иш қилган бўлармидик?!

– Албатта, албатта, – деди Тўйчибоев.

Зухуров, энди бу йигитга бошқача бир назар билан қарашга мажбур бўлди: девона, дарвеш, йўкса...

– Янглиш фикрга борасиз, – деб кулди Тўйчибоев ва ўз манглайига қўли билан уриб қўйди, – бу яхши ишлайди, бу ҳали жойида...

Зухуровнинг мияси жуда ҳам қотди, қаршисидаги девона эмас, ҳозир унинг назарида шайтонга ўхшаб кўрина бошлаган эди... Дарҳақиқат, Тўйчибоев бир неча вақт у билан шайтонларча ўйнашгандек кўз қорачўғини ғилдир-ғилдир гилдиратиб кулимсиб турди.

– Хайрон қолманг! – деди Тўйчибоев, – модомики, колхозингиз, умуман олганда, қишлоғингиз ғанимдан холи бўлса, ундан кейин шу зараркунандаликни ўзим билан бирга олиб келган – мен ҳам гуноҳсиз бўлсам, шу ҳолда... шу ҳолда бу

зараркунандаликни ким қилади, кўқдан шайтон тушган, деб ўйлайсизми? Ишни текширган комиссияни мен жуда яхши кишилар, деб биламан, мен агар шу комиссияда бўлсам, идора аъзоларининг бирини ҳам қўймай қаматар эдим. Азбаройи Худо, қаматар эдим!

Бу девсифат меҳмоннинг комиссиядан четда турганига ва букунги мажлисда иштирок қилмаганига ичидан шукр қилиб ўтирган Зухуров энди бир оз мақсадга тушуна бошлади...

Тўйчибоев чорданасини бузиб, ўчоқ қуриб олди ва икки қўли билан тиззаларини багрига тортиб ушлади, ҳозир унинг кўзида муҳим бир сирни очишга тиришувчи терговчининг ҳолати бор эди.

– Мен сизга бир неча саволлар бераман! – деди Тўйчибоев бутун аъзоси билан олд ва орқасига тебранар экан, – раисингиз ўзи қандай одам?

– Раисимиз – ерсиз, коранда.

– Фирқада борми?

– Бор.

– Унинг қариндош-уруғлари қандай кишилар?

Зухуров яхшигина ўйланиб олгандан сўнг жавоб берди:

– Камбағал кишилар.

– Уларнинг ичида қулоқ бўлганлари йўқми?

– Йўқ.

Шу йўсинда Тўйчибоев раис муовини ва идора аъзоларини бирма-бир суриштириб борди. Бошқалари Тўйчибоевнинг диққатини жалб этолмасалар ҳам, идоранинг бешинчи аъзоси, ўрта деҳқон, фирқасиз Турсун Холиқовнинг баъзи жиҳатлари унга қизиқроқ туюлганга ўхшади.

– Турсун Холиқов қулоқнинг қизига уйланган денг-чи? – деб такрорлади саволни.

– Ҳа.

– Қачон уйланган?

– ...Тўрт йил бўлган чиқар.

– Ким, ҳали қайнатаси Эшонбўрсук дедингизми... Шу одамнинг қулоқликка тортилганига кўп бўлганми?

– Иккинчи йил.

– Ҳозир қаерда?

– Ўзи ва икки ўгли билан Андижон теварагидаги Янгиобод жойига сургун қилинган.

Тўйчибоев бир оз бошини қашиб ўйлагандан сўнг, ёнидаги халтасини қўлига олиб, тамаки ўрай бошлади.

– Турсун Холиқовнинг хотини бўлмиш – қулоқнинг қизи... ўзи очилганми, афти қалай?

Зухуров кулди, эринибгина жавоб берди:

– Очилган... Афти бежирим – қишлоқнинг кўркем келинларидан...

– Холиқов билан тотув турсалар керак?

– Билмадим, – деди Зухуров ва бир оздан сўнг илова қилди, – овозага қараганда, хотин эрига анча ўткур бўлса керак.

– Тўғри, буниси тўғри, – деди Тўйчибоев тамакининг кулини чертар экан. – Мен буни кутган эдим!

Зухуров кейинги жумладан ҳеч нарса англамади. Тўйчибоев ҳам «терговчиликни» шу ерда тўхтатиб, янги мавзудан сўз очди.

Кўрғон эшигида Зухуровнинг хотини кўринди, эридан кечки ошни сузуб чиқаришга изн сўради. Хотин суза беришга изн олиб, ичкарига киргач, Тўйчибоев бу куннинг жуда ҳам димлигидан шикоятланди. Шикоят қилар экан, ўтирган жойида кўйлагини аста бошидан чиқариб ташлади ва шалоп этган товуш чиқариб ўзини суфа остидаги ҳовузга ташлади. Ҳовузнинг кўм-кўк суви ташланувчини ўз бағрига олиб чайқалди, сув бетида қуббалар зоҳир бўлиб, узоқ вақт Тўйчибоев кўзга кўринмай қолди. Зухуров кўз очиб юмгунчалик вуқуға¹ келган бу уста ҳаракатдан кулимсиради ва Тўйчибоевни ҳовузнинг қайси бурчагидан бош кўрсатишини кузатиб турди.

* * *

Тун қоронғи, теварақдан беҳисоб чигирткаларнинг чириллаши бу қоронғиликка яна ҳам бошқача бир оҳанг бермакда, узоқ-узоқдан эшитилиб турган ҳақчи кушнинг «ҳаақ-ҳаақ» деган товуши кўнгилга сабаби англашилиб битмаган бир маҳзунлик бағишламоқда.

Тўйчибоев ўрнига чалқанча ётиб бармоқлари орасида тутиб турган тамакисини ора-чора чакиб қўяди. Унинг қаторига ёндош солинган ўринга ёнбошлаган Зухуров қўлидаги пиёласидан гоҳо қултиллаб чой ичади.

Ниҳоят орадаги узоқ сукутни Тўйчибоев бузди:

– Турсун Холиқов билан орангиз қандай?

¹ Вуку – юз берган.

– ...Турсун Холиқов билан яхшимиз, ўзи жондек¹ йигит.

Тўйчибоев индамади, яна узоқ вақт тамакисини тутатиб ётди.

– Йўқ, мен чойга қондим, – деди Тўйчибоев узатилган пиёлани қайтариб. – Сиз, Зухуров, фирқага кирганингизга неча йил бўлди?

– Уч йил.

Тўйчибоев ўрнидан туриб, муштуғидаги қолдиқни қоқиб ташлади, яна тўшагига ётиб олди.

– Сиз, Зухуров ўртоқ, фирқанинг ғоясини яхши тушунасиз-а?

– Биламан, мамлакатимизда социализм қуриш!

– Тўғри, лекин социализм қуриш енгил иш эмас, ўзимиздаги етишмовчилик, қолаберса, бу ғояга очиқдан-очиқ душманлик кўрсатувчи унсурлар... Сиз бу ёқни ҳам яхши тушунсангиз керак?

– Албатта.

– Энди бир масала бор, – деб Тўйчибоев ёстиғига ёнбошлади. – Масалан, биров ўзи меҳнаткаш, устига фирқали; лекин онгсизлигиданми ёки бошқа сабабданми, ҳалиги сиз айтган социализм фойдасига зарар етказмакда... Ўзи бизнинг энг яқин дўстимиз бўлган шу зараркунанда кишининг корбадини сезиб қолганимизда биз шу дўстимиз билан қандай муомалада бўлишимиз керак?..

– Насиҳат қилишимиз, тўғри йўлга бошлашимиз керак бўлади.

– Жуда яхши... Башарти насиҳатга қулоқ солмаса-чи?

Зухуров бир оз жавобсиз турди, пиёласини ичиб бўшатди.

– Нима қилишимиз керак? – деб тараддудланди Зухуров, – албатта, сирини фош қилишимиз керак бўлар?

– Албатта! – деди жиддий турда Тўйчибоев. – Мен сизнинг қишлоғингизнинг ва районингизнинг душман билан кураша билиш иқтидорини синаб қараш учун шу уч-тўрт куннинг ичида икки зараркунандалик қилдим: улардан бириси, уч гектар ғўзани сувга бостириш, иккинчиси, икки минг боғ қуруқ бедани ёндириш бўлдиким, бу сизга маълум!

– Хўш?

¹ Жондек – ширин, азиз.

– Қишлоғингиз ҳам хўш, деб қолаверди, – деди кулиб Тўйчибоев. – Душманни тутиш иқтидорингиз йўқлиги устига ҳатто комиссиянинг меним устимдаги тўғри шубҳасига ҳам эътибор этмадингиз, аксинча, мени оқлашга тиришдингиз...

Зухуров кейинги жумлалар билан тамом ҳайронликка тушди...

Тўйчибоев давом этди:

– Энди мен учинчи зараркунандаликка ўтаман... Бир ой сизнинг қишлоғингизда дам оладиган бўлсам, колхозингизнинг кулини кўкка совуришимдан шубҳам йўқ... Мен бу ишда ёлғиз ҳам эмасман...

– Синаш учун колхозга зарар бериш! – деди ҳайрат ичида Зухуров. – Мен бундай синашга тушунолмадим?

– Албатта, тушунолмайсиз, шу билан бирга сиз меним зараркунандалигимни била туриб ҳам сирни очолмайсиз... Чунки сиз, қишлоқ халқи ошналикка қурбон бўлган халқларсиз, мен буни яхши биламан.

Тўйчибоев Зухуровни лол ва маҳбут¹ қўйгандан сўнг, ваҳший бир товуш чиқариб хахолаб юборди... Зухуров дармонсизлангандек узоқ тин олиб ичини бўшатди.

– Мен сизнинг феълингизга... сира ҳам тушунолмадим.

– Мен боя тушунолмайсиз, деб айтдим-ку, – деди Тўйчибоев яна заҳарханда билан, – агар тушунсангиз эртага эмас, ҳозироқ иссиқ ўрнингиздан туриб, меним тўғримда колхоз идорасига хабар берар эдингиз.

Зухуров яна уфлади.

– Мен сизнинг даъвойингизга ишонмайман!

– Ишонмайсизми? Мен ҳозироқ сизга ҳужжат қилсам ҳам, ишонмайсизми? Мен боя айтдим: меним бу ишда ёрдамчиларим ҳам бор, деб. Агар ёрдамчиларим бирор сабаб билан турган жойларини ўзгартиришмаган бўлсалар, ҳозироқ мен улар билан сизни таништиришга тайёрман!

Бу кейинги сўз Зухуровнинг тараддудини бартараф қилгандек бўлди.

– Хўп, таништинг! – деди қатъий.

– Улар билан сизни таништиргунчалик бир шартим бор: танишганингиздан сўнг бу сирни менинг рухсатимсиз ҳеч кимга сўзламайсиз!

¹ Маҳбут – мағлуб бўлган, бўйсундирилган.

– Нега сўзламайман! – деди тааажжуб билан Зухуров. – Зараркунандалар очик маълум бўлгандан сўнг нега хабар бермайман?!

– Тўғри! – деди Тўйчибоев кулиб, – ёрдамчиларим фақат меним мажбур қилишим орқасида бу ишга қадам қўйганлар, улар бу ишда гуноҳсизлар... Тутиб берганингизда ҳам фақат мени кўрсатасиз, шунда ҳам фақат мен ижозат берган вақтимдагина!

Зухуров кўнди, бироқ энди унда бориб кўриш ва кўрмаслик тўғрисида иккиланиш бошланган эди. Тўйчибоев ўрнидан туриб кийина бошлади. Ёстиқ остига яширган тўппончасини олиб ичидан осди.

– Нега қўзғалмайсиз? – деди Зухуровнинг устига келиб. – Туринг, кийининг, сиз ҳам милтиғингизни олиб чиқинг!

– Чиндан айтасизми?

– Чиндан, чиндан, мен сизни бирор мартаба алдаганмидим?

– Мен ишондим.

– Сиз кўрмасдан ишонманг. Қўзғалинг тезроқ. Нима, сиз мени аҳмоқ қилмоқчисизми?

Жекириниб айтилган сўнгги жумла билан Зухуров чор-ночор туриб кийинишга мажбур бўлди ва қандай балога йўлиққанман, деб кўнглидан кечирди.

Зухуров кийиниб бўлгач, ичкаридан милтиғини олиб чиқишга борар экан, Тўйчибоев ўқдан кўпроқ олиш, эҳтиёт учун бир арқон ҳам олиб юришни тавсия қилди.

– Арқон нима учун керак?

– Кейин биласиз, ҳозир ола беринг.

Зухуров ичкаридан чиқди, йўлга тушдилар, беш-ўн қадам кўрғондан узоқлашганда, Тўйчибоев Зухуровга қайрилиб тўхтади.

– Мен улар турадиган кўрғонни кечаси топиб боролмайман, сиз бошлаб борасиз, – деди!

– ...?

– Улар кимнинг кўрғонида туришларини ҳозир айтаман... Илгари шуни билиб қўйингизким, бу ишимиз хайрли гап эмас, шунинг учун сиз йўлни биладиган кишисиз, бошқа жойлар билан бошланг!

Зухуров «хўп» дейишдан бошқа гап айтмади. Чунки ҳозирги қоронғи кеча каби қора бу иш билан мияси айнаган, муҳокама-си чувалган эди. Ўзи ҳам Тўйчибоев олдида илон томонидан авралган чумчукдек ихтиёрсиз қанот қоқар эди.

* * *

Тевараги ғўза ва жўхори каби экинлар билан ўралган бу қўрғоннинг яқинигача бир қанча итлар акиллашиб келдилар. Итларнинг ҳужумидан қўрққан бир мушук ирғиб, бўғотни тирноқлари билан тирнаб, қўрғон томига чиқиб кетди. Қўрғоннинг муюшидаги катта туб дарахтда тинч ухлаб ётган паррандалар қанот қоқишиб партиллашдилар. Итлар ҳужумидан қўрққан кимдир биров ўзини жўхорилар ичига олди чоғи, узун бўйли жўхорилар шитирлашган товуш чиқардилар. Ёқимсиз, оҳангсиз итлар товуши остида теварақдаги чигирткалар чириллаши эшитилмас бўлди...

Итлар беш дақиқа чамаси ҳуриб, сўнгра бирин-сирин қўрғондан узоқлаша бошладилар. Бир оздан сўнг қўрғон тевараги тинч ҳолга айланиб, ҳашарот товушлари эшитилди. Жўхориларнинг қўрғонга яқин жойи яна шалдираб кетди. Орадан икки кўлага чиқиб, секин-секин қўрғон девори остигача юриб келди. Шунда иккиси ҳам бир оз тўхтаб, недир шивирлашгандан сўнг қўрғон ихотаси бўйинча юри бошладилар. Қўрғоннинг уч томонидан айланиб, бўғотнинг қадди ерга яқинроқ кўринган бир жойида олдинда борувчи кўлага тўхтаб, бўғотни кузатди.

– Шундан.

Иккинчи кўлага жавоб бермади. Биринчи кўлага яна нимадир ғўринглади. Иккинчи кўлага қўлидаги таёқ каби нарсага суяниб, орқасини тутди. Биринчи кўлага иккинчининг орқасига минди. Остидагини тебратиб юбормаслик учун аста-секин унинг елкасига чиқиб қаддини ростлади, бўғотдан қўлтуғигача юқори кўтарилди. Ўзини томга олиш учун чамалаб кўрди, бўлдиролмади.

– Бир оз қаддингизни ростланг, – деди шивирлаб, остидаги инқиллаган товуш чиқариб кучанди. Устадаги ирғиб ўзини томга олди. Бўғот шитирлашиб остига тупроқ тўкилди. Томдаги бир оз ўзини ростлаб теварақка разм қўйди. Атроф ёришиб кетди, кўкда юлдуз учган эди. Узоқроқда ит хурган товуш эши-

тилди. Онда-сонда хўроз кичқирган товушлар қулоққа тўқинар эди.

Кўлага том бўйлаб эмаклаб кетди: кўрғон томи деворнинг шарқи билан жанубида бўлиб, шимол ва ғарб қуруқ пахсадан иборат эди. Эмакловчи шарқий томдан ўтиб, жанубий томнинг ўртасигача келди ва шунда бир оз тўхтаб олгандан сўнг ҳовли томонни бўғотига қараб сурила бошлади. Бўғот лабига етгач, бошини жуда ҳам қуйи қилиб ҳовлига мўралади: тун обдан қоронғи бўлса ҳам, ҳовлидаги қора кўлагалардан баъзи нарсаларни белгилаш мумкин эди: тўғридаги пахса девор остида қора бир сигир боғланиб турмоқда, ҳовли ўртасидаги зўр ёғоч катда биров ухлаб ётмоқда; булардан бошқа, саҳннинг турли жойларида қора-қура нарсалар кўриниб кўзга чалинмоқда. Бўғот ёнидан мўраловчи буларни кўздан кечирар экан, гўё ўз ёнида бировнинг товушланганини эшитгандек бўлди... Товушланиш қуйидаги бинодан келар эди: кимдир хуруллаган товуш чиқариб ухлар эди, шундан сўнг эмакловчи яна эмаклаган ҳолда орқасига қайтди.

Қуйидаги кўлага ҳануз бўғот остида сўррайиб турар эди.

– Зухуров! – деди шивирлаб томдаги.

– Мен...

– Милтиқни менга узатинг.

Милтиқ узатилди.

– Арқоннинг бир учини менга ташланг!

Арқонни учи ташланди.

– Арқонни ушлаб, юқорига!

Зухуров эпчил эмас эди. Тўйчибоевга кўп машаққат бериб, базўр бўғот олдига ўлтириб олди. Буёқдан хотиржам бўлган Тўйчибоев устидаги қора тужуркасини ўлтирган кўйи ешиб ташлади ва оёқидаги этикни ҳам икки ҳаракатда ешиб қўйди.

Зухуров бир нарса англамас эди. Кечалик «овга» янги чиққан ёш ўғридек кўнгли турли ташвишлар билан тўла эди.

Тўйчибоев ечилган тужуркасини кавлаб гугурт олди. Унинг тамаки чекиш учун гугурт ёқишидан кўрққан Зухуров «Бунда ёқманг», деб танбеҳ яшашга мажбур бўлди. Тўйчибоев гугурт ёқмаганидек, унга жавоб ҳам бериб ўтирмади.

– Сиз ана шу қорайиб кўринган тарновга эмаклаб боринг! – деди шивирлаб Тўйчибоев, – мен ҳовлига тушаман!

– Нима учун?

– Катда биров ухлайди... Мен унинг бетига гугурт ёқаман, сиз уни таний олишга ҳаракат қилингиз!

Зухуровнинг аъзосига зирқироқ кириб кетди.

– Нима учун бу?

– Таниб олиш учун, дедим-ку.

Зухуров, номус кучли, Тўйчибоев кўрсатган томонга қараб эмаклади.

Тўйчибоев шарқий томнинг девор бошланган жойига келиб, шундан қўрғонга тушишни мувофиқ кўрди. Чунки бу ернинг сархоки¹ йиқилганданми ёки қўрғон эгалари шундан томга чиқиб юрганданми, баҳарҳол, устида ўлик тупроги йўқ, ўзи пахсанинг бошқа жойларига қараганда пастроқ эди. Ўлик тупроқли бўлганда, остига нураб товуш чиқариши мумкин ва бу Тўйчибоевга матлуб эмас эди.

Тўйчибоев қулайлик билан ўзини пастга олди. Бир оз катни кузатиб тургандан сўнг бинолар ёни билан оғилхона, ошхона, уй ва энг охирида – бояги хуруллаган товуш эшитилаётган айвонга келди. Ёнига бешик қўйган бир эр ва бир хотин данг қотиб тўшақда ухлар эдилар. Бир оз тўхтаб айвоннинг нариги ёнига ўтди. Буниси дарвоза йўлаги эди. Йўлакка кириб дарвозагача борди. Қоронғида тимирскилаб занжирни топди. Таажжубланди, чунки занжир очиқ эди. Машаққатланиб томга чиқиб юрганига пушаймонланди.

Секин-секин ерни босиб, ҳовли ўртасидаги катда ухловчи устига келди. Ухловчининг бош томонига ўтиб тикилди, аниқлаш мумкин эмас эди. Юқоридаги, бўғотдан мўралаб турувчига қўли билан «Ҳозир бўл» ишорасини бериб, гугуртни олди. Қутичадан чўпни чиқара бошлаганда бўғот ёнидаги Зухуров бир нарса ишоратлар қила бошлади. Тўйчибоев унга қарамадими, ёки қараса ҳам унинг қўрқоқлигига тахмил қилдими, баҳарҳол чўпни дорига суртиш учун тегизганда, йўлак томондан дарвозанинг аста гижирлагани эшитилди. ...Буни илгаридан сезиб турган Зухуров қўли билан «Қоч, яширин», ишорасини бера-бера томнинг нариги томонига эмаклаб кетди. Тўйчибоев қўрғонга киши кирмақда эканини фаҳмлаган эди... Катдан четланиб кетишга вақт тополмади. Секин турган жойида чўкди, иккинчи ҳаракатда ўзини кат тагига олди. Шундан бир-икки сония ҳам вақт ўтмади, йўлак оғзида бир қўла-

¹ Сархок – девор устига қўйиладиган серсомон лўмбоз.

га кўринди. Кўлага айвонга ўтиб қарагандан сўнг тўғри катга томон кела бошлади. Катнинг худди Тўйчибоев яширинган жойига келиб тўхтади. Тўйчибоев келгувчининг оёқларидан кучоқлаб олса мумкин эди.

– Солих, Солих! – деб шивирлади ва қўли билан ухловчининг манглайини туртди. – Солих, Солих!

Солих чўчиб уйғонди, бир неча вақт кўзини очолмай турди.

– Мен, мен, Ҳамрабой.

Солих бир оз уйқусини қочириб кўкдаги юлдузларга қаради.

– Вақт етдими?

– Етди, Хулқарга қара.

– Қули?

– Қули шунда.

Солих ўрнидан туриб ўтирди, устига кийимини илди ва шундаёқ этигини кия бошлади.

– Сиз чиқа беринг, мен hozир! – деди Солих.

Кўлага шипиллаб йўлакка ўтди. У дарвозага етар-етмас Солих катдан тушди.

Зухуров дарвоза теварагида бир неча кишиларнинг юрганларини, дарвоза ғижирлатганларини, катда сўзлашганларини аниқ-аниқ пайқаб ётди, Тўйчибоев тўғрисидаги англашилмовчилик яна унинг назарида ўн қат ортди. Дарвоза тевараги тинчиб, оёқ товушлари битгач, аста ётган жойидан бошини кўтарди ва эмаклаб бўғот ёнига келди, катга ва кат теварагига қаради. Катда биров ётадими, йўқми, буни ажратолмас ҳам кат ёнида Тўйчибоевни кўролмаганидан сўнг саҳндаги ҳар бир қорани диққат билан кўздан кечириб чиқди. Томга чиққанми, деб теварагига қаранди. Нариди Тўйчибоевнинг тужурка ва этигидан бошқа қора кўринмас эди... Бир неча вақт саҳни таъқиб этиб тургандан сўнг ажаблана бошлади: осмонга ошдимми, ерга кирдимми, ёки... ёки, унинг ўзи айтганча, ёрдамчилари билан яна бир зараркунандалик сари қадам қўйдими?

Яна ўн дақиқа чамаси ўтгандан сўнг зерикди. Тўйчибоев тужуркаси турган жойга эмаклаб келди. Бунда тагин бир оз кутгандан сўнг ортиқ чидашга тоқати қолмади, этикни тужуркага ўраб ерга ташлади, милтиқнинг ўқини бўшатиб қўлига олди. Бир неча вақт ерга тушишга қулай ўрин излаб, боя Тўйчибоев кўрғонга тушган рахнадан қулайроқ ўрнини тополмади. Бир-

мунча қийналиб ахирида ерга тушди, милтиқни янгидан ўқлаб бир оз илинжли ҳолда Тўйчибоевнинг кийимлари устида иккиланди: кийимларни олиб қайтайми ёки шу ерга ташлаб кета борайми, деган тараддудда эди. Ахири олиб қайтиш фикрига келди... Кийимни кўтариб йўлга тушди.

Кўрғондан қирқ-эллик одим йироқлашган эди, яқин орадан тўппонча товушини эшитди. Яна ўн қадам босмасдан иккинчи, учинчи мартаба ўқ отилиб, Зухуровнинг қулоқлари тиккайди ва тўхтади... Кўнглига кўркув аралаш таажжуб жойлашган эди. Яна ўқ отилди... Ўқ товуши олдиндан келмоқда эди. Зухуров одимини тезлатди. Энди ора-чора қулоғига кишиларнинг олағовури ҳам кела бошлади. Олағовур келган томонни аниқлаш учун йўл увотида ўсган девпечак ёнида тўхтади. Шу ҳолда йўл ёқасидаги ғўза пайкалидан шатир-шутир ғўза тупларига тўқинган товушлар эшитилиб, девпечак орқали пайкалга мўралади: ғўзалар ичидан сузиб уч кўлага ошиқа-ошиқа шу томонга келмақда эди... Зухуров бир оз тараддуд ичида тургандан сўнг ўзини секин девпечак остига олди. Ғўза ичида сузувчилар бирин-бирин увот орқали йўлга чиқа бошладилар. Учинчиси ҳам йўл устида тўхтади.

Зухуров улардан бирисининг оғир-оғир тин олаётганлигини сезар эди.

– Изимизда одам бор экан! – деди бирови.

– Бор экан! – деди иккинчиси нафаси оғзига тикилган ҳолда. – Меним оёқимга ўқ тегди, этигим қонга тўлди!

– Сўзлашиб туриш вақти эмас, – деди учинчиси, – бундан силжиб қолайлик!

Хар уч кўлага Зухуров келган томонга қараб йўл солди. Улардан бириси оқсаб орқадан бормоқда эди.

Зухуровнинг қалби қаттиғ тепиб нафаси оғзига тикилиб келгандек бўлди. Яна шу ҳолда товушланди:

– Қочма, отиласан!

Хали ўн қадам ҳам босмаган кўлагалар бирдан йўл устида тўхталди, бироқ девпечак остига турган Зухуровни бирови ҳам кўролмади.

– Бизда асбоб йўқ, деб ўйладингми? – деди бирови ва қарс эттириб тўппончадан ўқ узди.

Девпечак ичидан ҳам қарсиллаган товуш чиқди. Қўлагадан бириси мукканча ерга йиқилди. Қолмиш икки қўлага икки томонга ажралиб олдинга югуриб кетди.

Зухуров милтиқдан бўш гилзани чиқариб янги ўқни жойлагунча қочқинчилар кўздан йўқолдилар. Зухуров ўқлаган милтиқни қўлида ушлагани ҳолда нима учундир қалт-қалт титрар эди ва йигирма қадам нарида жон чекишиб ётувчига даҳшат билан қараб турар эди.

Девпечак ичидан яна ўқ узилди, бироқ буниси ҳадафсиз¹ отилган ўқ эди. Зухуровнинг қалтираган бармоғи тепкига ихтиёрсиз тўқинган эди.

Зухуровнинг шанғиллаган қулоғи аллақанча оёқ товушларини эшитди. Кўз очиб юмгунчалик ўз теварагида ўнлаб қўлагаларни кўрди. Зухуров девпечак остидан чиқа бошлади. Кишилар йўл ўртасида хириллаб жон чекиша ётувчининг устига тикилдилар.

- Ким бунди отди?
- Отилган ким ўзи?
- Ёппирай!
- Вой қудратингдан кетай!

Биров жон чекишувчининг юзига гугурт ёқиб тутди. Яна олағовур қўпти:

- Ҳамрабой-ку!
- Қулоқ!
- Ҳамрабойнинг ҳўкиз ўгриси бўған экан-да!
- Колхознинг бедасига ўт қўйиш ҳунари ҳам бор десанг-чи!
- Ғўзани сувга бостиришга ҳам уста!
- Имонини ўгир², Жонбой, оғзидан қони кепти!

Ҳангама ва кулги.

- Ким отган бунди-а, бошлапти-ку!

Тўдадан товуши дўриллаган аллаким овоз қўйиб чақирди:

- Зухуров, ўртоқ Зухуров!

Зухуров қўлида милтиғи билан ўртага келиб кирди.

- Мен... ўртоқ Тўйчибоев, сизми?
- Мен, мен...

Яна гугурт ёқилди, ҳамманинг кўзи Зухуровга тушди.

¹ Мўлжалсиз.

² Имонни ўгириш – қазо қилаётган кишини мусулмон қавмида кетиши учун имонга келтирилади, яъни «Калимаи таййиба» айттирилади ёки тилга келмаса унинг ўрнига айтиб турилади.

– Вой отангга раҳмат, Қурвон Зухуров!

– Мерган экансиз-ку Зухуров!

Зухуров олқишларга қулоқ солиб турмади, чунки унинг кўзи Тўйчибоевнинг қип-қизил қонга беланган ўнг қўлига тушган эди.

– А, а, сизга ўқ тегдими, ўртоқ Тўйчибоев?!

Бошқалар ҳам ўз ичларидаги бу бегона ярадорга биринчи мартаба илтифот билан қарадилар. Тўйчибоев мажруҳ қўлини курсоги¹ тўғрисиғача кўтариб, сўл қўли билан тўппончасини ушлаган ҳолда илжайиб турар эди.

– Сиз яхши шогирдсиз! – деди кулиб Тўйчибоев, – коммунистликка лойиқсиз.

Зухуровнинг қулоғига мақтов кирмади. Қўлидаги милтиқни бировга бериб, ўзи Тўйчибоевнинг мажруҳ қўлини очиб қарай бошлади. Икки-уч томондан гугурт ёқилиб, ўрта обдан ёриди.

– Арзимаиди, сал! – деди Тўйчибоев, – ўқ ўпиб ўтди!..

* * *

Зухуров дарвозани уч-тўрт карра тўхтаб қоққандан сўнг занжир очилиб, ичкаридан кўйлакчан, яланг оёқ биров чиқди.

– Ким бу?

– Мен, Зухуров.

– Хуш келибсиз!

– Вақтсиз сизни бетинч қилганимиз учун кечирасиз, Холиқов, – деди Зухуров. – Гўёки... гўёки айтишларига қараганда қўрғонингизда қишлоқ учун зарарли ҳисобланган биров турар эмиш... Биз шу кишини текширгали...

Холиқов бошини қашиди, тараддудланди.

– Ким экан... оти нима?

– Солиҳ.

Холиқов чуқур сукутга борди... Бирор дақиқа чамаси Зухуровни куттирди.

– Ёнингиздаги ким? – деб сўради охирида.

– Ёнимдаги... ёнимдаги Солиҳнинг сизнинг қўрғонингизда турганлигига маълумот олган киши!

– Қоронғи кечада кишини тинчсиз қилишга ким унга ҳақ берган?

– Сизнинг хиёнатингиз! – деди заҳарханда билан Тўйчибоев ва Зухуровга мурожаат қилди: – Сиз бу одам билан ҳозирча баҳслашиб турмангиз!

¹ Курсоқ – қорин.

Шу сўзни айтиб сўл қўли билан тўппончасини қинидан чиқарди ва ичкарига кира берди. Зухуров ҳам милтигини отишга ўнглаб Тўйчибоевни таъқиб этди. Холиқов дарвозанинг табақасига суянган ҳолда қолди.

Иккиси йўлакдан қўрғонга юзланмай туриб, қўрғон ташқарисиди «тут, тут!» деган товушлар эшитилди. Олаговур кўтарилди... Иккиси орқага қайтишга мажбур бўлди.

Ташқаридан қўрғонни қуршаб олган колхозчилар деворлар ошиб, тушиб қочмоқчи бўлган Солиҳни тутиб келтирдилар.

– Қули қаерда? – деб сўради Солиҳдан Тўйчибоев.

Солиҳ жавоб бермади.

– Ўртоқ колхозчилар! – деди Тўйчибоев. – Тонг ёришгунча қишлоқ шўроси идорасида сақлаб бериш учун Солиҳни ва Холиқовни сизларга омонат топширамиз!

Колхозчилар дарҳол иккисини қўлтиғлашиб олдилар.

– Меним нима гуноҳим бор? – деб ялворди Холиқов.

– Сиз ўз уйингиздан ўгриларга жой бергансиз! – деб кулди Тўйчибоев.

Халқ тарқала бошлади. Солиҳ ва Холиқовни етаклаб бораётган колхозчилардан: «Тўғри юр! Силтанма, қадамингни чаққон уз!» деган мағрур ва амирона ҳайқириқлар эшитилди.

Тун бўйи уйқусиз кечинган Тўйчибоев билан Зухуров индашмасдангина қўрғонга қайтиб борар эдилар. Кўп қон оққандан ёки тонг салқини тушганданми, баҳарҳол, Тўйчибоев ўз вужудида бир увушиш, титроққа яқин бир қалтираш ҳис қилар эди.

Қишлоқ устидан кеча қоронғилиғи бир оз кўтарилиб, табиат куюқ туман ичида каби гўзал кўринар эди. Теваракдан хўроз қичқирган товушлар эшитилиб, онда-сонда қуш сайроқлари ҳам қулоққа кирар эди.

Яқин ўртадаги бир эшак ҳиқ-ҳиқ-ҳиқиллаб тургандан сўнг жуда ҳам баҳайбат ҳанграб юборди. Бу ҳанграш билан аллақайси дарахтда ўлтуриб «чили-вили, чало-чилий» деган оҳангда сайраб ўлтурган жиблажибон сайроғи эшитилмас бўлди.

Шарқ уфқидан аста-аста қоронғулик кўтарилиб, ўрнига субҳи содиқ жойлашмоқда эди.

1935 йил.

1819 ЙИЛ ЁДГОРИ

Учқўрғонлик ўртоқлар менинг Умархон ва Маъдалихон даврига оид тарихий маълумотлар йиғиб юрганлигимни сезгач: «Бизнинг қишлоқда Аҳмад амиркончи исмли бир чол бор, учрашсангиз, эҳтимолки, ундан баъзи маълумотлар оларсиз», – деган таклифда бўлдилар. Унинг ёшини 116 да деб эшитгач, бориб кўришга қизиқсиндим. Учқўрғон район ижроқўми раиси ўртоқ Обид Махзумов ва яна бир неча дўстлар ҳамроҳлигида Аҳмад амиркончи турган жойга яёвлаб кетдик.

Учқўрғон қишлоғи Норин дарёсининг ёқасида қурилган, манзараси гўзал бир қишлоқдир. Нориннинг телба суви тошларга тўқиниб «шув-шув» товиш чиқариб қуйи шакллар ҳосил қилиб оқади, куннинг энг қизғин шамоли бетга уруниб туради.

Қишлоқдан анчагина йироқлашиб, темирйўлдан кесиб ўтгач, узоқдан дарё устига солинган кўпрук (темирйўл кўпругидан бошқа) кўринади. Бу кўпрукнинг бу юзи Ўзбекистон, нариги юзи Қирғизистон ҳисобланади. Кўпрук ёнига яқинлашгач, кўча юзида ўсган тут дарахти остидаги катда ёстикқа суяниб ўлтирган бир чолни ишорат қилдилар. Бу бояги Аҳмад амиркончи эмиш. Илгари йирик гавдали бўлса ҳам, ҳозир эти қочиб, суяклари ўлтирган, орқадан қараганда 12-13 ёшли бола ҳолини эслатади. Юзидаги беҳад ажинлар офтобда қовжираган шафтолини эсга тушуради. Соқол-мурти оз, қовоқ халтимлари орасидан аранг-аранг кўз чизиги сезилади. Оппоққина ювилган, олди очиқ, кенг чит яхтагининг боғичини бўшгина боглаб, тек ўлтиради. Катнинг остида ингичка, узун бўйли бир сувқовоғи юмалаб ётади. Кат теварагида бизларни кўргач, қовжираган кўзини каттароқ очишга тиришиб, қаддини ростланқираб ўлтиради ва ҳар қайсимиз билан қўл олишиб кўришди. Қулоғи бир оз оғир, товушни бирмунча кўтарибрак гапиришга тўғри келди. Менинг унинг зиёратига махсус келганлигим англашилгач, ўлтиришга жой кўрсатди.

Бундагилар чолнинг бу қадар ёшга кирганлигига ишониб етмайдилар. Шунинг учун мен уни бир оз синамоқчи бўлдим:

- Соғ-саломат, тетиккина ётибсизми, ота?
- Шукур, ўғлим...
- ... Асли қаерда тугилгансиз, ота?
- Менми? Мен Хўжандда тугилдим.
- Учқўрғонга келганингизга кўп йил бўлганми?

- 90 йилдан ортди.
- Нима касб учун келдингиз?
- Мана шу кўприкка қоровул бўлиб келдим.
- Ҳали ҳам қоровулмисиз! – деб кулиб қўйдим.
- Ҳа, қоровулман.

Айтишларига қараганда чол хануз ўзини кўпрукка қоровул деб билади.

- Хонлардан кимларни кўриб-кечирдингиз?
- Хонлардан... хонлардан Мадалихон, Шералихон, Худоёрхон, Маллахонларни кўрдим.
- Сиз «жаннатмакон»ни¹ кўрмадингизми?
- Йўқ, мен кўрмадим. Мадалихоннинг 1256 ҳижрий ёки 1834 йил мелодий йилда Бухоро амири Насрулло томонидан ўлдирилганлиги менга маълум.
- Сиз Мадалихонни неча ёшда кўрдингиз, қаерларда кўрдингиз?

– Мен Мадалихон вақтида 15 ёшлар чамалик бола эдим. Ўзини Хўжандда кўрдим.

Қўлимдаги баъзи тарихий ҳужжатлар ва кишиларнинг ривоятларига кўра, мен бир даража Мадалихоннинг қиёфат ва сиймосини биламан. Бинобарин, унга бу тўғрида саволлар бердим. Жавоб қўлимдаги ҳужжатларга мувофиқ чиқиши билан баробар чол менга мажхул нуқталарни ҳам сўзлаб чиқди.

Яна бир қанча воқеалар устидаги саволларимга яхши жавоблар берди. Жумладан, Маллахон тўғрисидаги бир ҳикояси хонлар ваҳшатини очиқ гавдалантирдик, уни кўчириб ўтаман.

– Мен бир вақт Хўжандга бордим, – деди Аҳмад ота, – Маллахон Хўжанд теварагига қўрғон олдирмоқда, шаҳарнинг ёши-қариси, хотин-қизлари зўрлик билан деворга ишлатилмоқда эканлар. Ҳар қандай узрни ҳам хон ва кишилари қабул қилабермас, хон олдида ўлимдан бошқа нарса узрга ўтмас экан... Ой-куни яқин бўлган бир ҳомилали хотин шотида туриб қўрғонга лой иргитар экан, туғиб юборди... Боласи ерга тушуб, жон берди, ўзи ҳам шотидан боласи устига йиқилиб, шунда ўлди. Бу ҳолга чи-долмаган халқ хонга қарши кўзголон кўтарди...

Аҳмад отанинг «амиркончи» деб аталишига сабаб унинг бир касби этикчилик бўлиб, дастлаб амиркон тери тикиб, Учқўрғон

¹ Эскилар Умархонни «жаннатмакон» лақабида яхши танийдилар (Муал.).

теварагига тарқатганлиги учундир. Ҳануз уни «Аҳмад амир-кончи» деб атайдилар.

Чол бир неча марталар уйланган. Хотин-болалари ўлиб кетган. Ҳозир ўзи ёлғиз яшайди. Шундаги кўпрук қоровули ва қишлоқ меҳнаткашлари ундан хабар олиб турадилар. Бу ёрдам бўлмаган кунларда чол қийналади.

Хайрлашар экан:

– Охунбобоевни кўрсангиз айтасиз, ҳолим оғир... Агар ўлсам, ўзи кўмсин. Эсингиздан чиқармангиз! – деб зориллаб қолди.

Жу-бой.

«Қизил Ўзбекистон», 1935 йил, 6 июл, 154 (3321)-сон.

ҚЎРҚАН ОЛДИН МУШТ КЎТАРАР¹

Тошкент шаҳар Дарвозаи Самарқанд мавзеси (Тошкент, Сталин районида) маданий оқартув ишларида олдинги бўлиши билан атрофдаги маҳаллалардан ажралар эди. Бироқ сўнгги йилларда бу мавзе гуруҳбозлик, безорилик ва шунинг сингари яна бир қанча бемаъниликлар манбаига айланди. Бу ерда Раҳимберди Худойбердиев исмлиқ беданобоз, Нуриддин Зокиров каби муттаҳам, Беркин Азизов, Карим Абдурахмонов сингари безори ва Вали Усмонов кабилар мавзенинг «катта»лари бўлиб олиб, хоҳлаганларича бўлмағурликларни қилиб келдилар. Улар порахўрлик ҳам қилдилар, жамоат мулкани ҳам барбод этдилар, шу атрофдаги колхозларнинг аъзолари орасида иғво тарқатиб, уларни бузулишга ҳам ундадилар.

Беданобоз Раҳимберди халқдан йиғилган 3 минг сўм оқчани еб қўйди. Нуриддин Зокиров «Иттифоқ» колхозининг 2 минг сўмини исроф қилди. Вали Усмонов бўлса ёрдам кассасининг 3100 сўм оқчасини совурди. Мавзедаги совет ходимларидан Шоусмон Шоқосимов, Абдулла Умаров, Карим Инъомов ва Шобилол Шоқосимов ўртоқлар ҳалиги ярамасларнинг хиёнатларини очишга киришдилар. Хиёнатчилардан баъзиларининг сирлари очилиб, ишлари терговгача бориб етди. Энди улар учун бу оғир аҳволдан қутулиш керак эди.

¹ Бу фельетон «Қизил Ўзбекистон» газетасининг 1935 йил 21 сентябр сониде Жура Алимов имзоси билан босилган. Фельетоннинг ёзилиши сабаблари ҳақида Ҳабибулла Қодирий ўз хотираларида ёзиб ўтади.

Узоқ ўйламай дардга илож ҳам топдилар. Бир кечаси йўлда Вали Усмоновга «босмачи» хуруж қилади. Лўттибозлар илгаридан белгиланиб қўйилган планга кўра «шилиб кетган» босмачилар қилиб, Шоусмон ва Шобилло Шоқосимов, Абдулла Умаров ҳам Карим Инъомовларни кўрсатди. Шу «босмачилик» айби билан юқоридаги ўртоқлар қамоққа олиниб, беш ой ётдилар. Ярамаслар яна лўттибозликни учига чиқарабердилар, уларнинг ўғрилиги, порахўрлиги ва ҳоказо ярамасликлари борган сари орта борди. Қизиги шундаки, уларга қарши бирон киши ҳам индамади, бирон идора ҳам ишларини суруштирмади. Ўғрилар эса баҳузур «иш»ни давом этдира бердилар.

Шу йил 15-сентябрда Ўзбекистон Олий судининг сайёр хайъати Дарвозаи Самарқанд мавзеида ҳалиги «босмачилар»нинг ишини кўрди. Суд етти кун давом этди. Ўттиз бир гувоҳ сўралди, суд золида минглаб халқ бўлди. Суд натижасида материаллар ҳалиги найрангбозлар томонидан уйдирилган бўхтон эканлиги аниқланди. Суд «айбдорлар»ни оқлади.

Суд ҳукмидан тамом рози бўлган мажлисда ҳозир бўлган халқ, «даъвогарлар»ни қаттиқ масъулиятга тортилишини сўради. Дарвозаи Самарқанд меҳнаткашлари хиёнатлари очилган фирибгарларни дарров масъулиятга тортилишини талаб этади:

Жўра Алимов

КАЧИДА ИККИ ҲАФТА

Менга Татаристоннинг Арча районига қарашли Качи овулида икки ҳафталаб қолишга тўғри келди. Овулни, ундаги колхозни ва халқ аҳволини ўрганиш учун келган бир кишига икки ҳафтали бир муддат жуда қисқа бўлса-да, кўп нарсалар ўргана олдим. Татар овул деҳқони қандай ишлайди, нечук яшайди, унинг молдорлиги, колхозга уюшгандан сўнгги ҳоли каби жиҳатларни кўздан кечириб қайтгач, ўз таассуротим билан газета ўқувчиларини ҳам таништиргим келди.

Руслардан бир неча қайта: «Татарлар жуда ҳам тиришқоқ халқ, улар ер ишида бизнинг мужиклардан ҳам юқорида турадилар», деган сўзни эшитган эдим. Татар овулида бўлгач, мен бу ҳолни ўз кўзим билан кўрдим. Чинданда, татар деҳқони йиқилса, ер тишлайтурган бир халқ экан. Эртадан кечга қадар кўнгил қўйиб ишлаш, ҳатто кечалари ҳам уй ҳайвонлари учун

хашак ҳозирлаб юриш ҳозир бу халққа роҳат бўлибгина кўринади. Яна эрта билан соат бешларда чой ва икмагин¹ еб-ичиб қир ишларига югура беради.

Умумий дам олиш кунларидан бошқа вақтларда кундузлари овул (қишлоқ) бутунлай деярли бўш бўлади. Ҳатто болалар ҳам бола боғчасида. Фақат уйда қолган, ишга яроқсиз чолларгина кўринадилар, овул кўчаларида туркум-туркум ғозларгина гогиллашиб юрийдилар.

Овулнинг жонлануви кеч соат 6-7 миёнларида бўлади: қир ишларидан қайтаётган ёш йигитлар овулни бошга кўтариб қўшиқ айтадилар, унда-мунда гармон товушлари эшитилиб, бир-бириси билан ўйнашиб, шаяриб² қайтган татар қизларининг кумуш танга тўкилган сингари жаранглаб кулишлари юракка тўқинадир.

Шу вақтда овулнинг подасида (кутувида) яйловдан қайтиб, сигирлар бузовларин соғиниб марайдилар, сариқлар³ қўзиларини қўмсаб баа-буу қиладилар. Овул жуда ҳам кўнгилли ҳол олади...

Бунда ҳар ким ишлайди, бола-да, қарт-да. Ҳатто саксон ёшлик бир чол Муҳаммадраҳим Валиев стахановчи бўлишга тиришиб юрибди. Ўзи саксон ёшда. Уч ўғли оқлар билан урушда ўлган. Ҳозир Муҳаммадраҳим бобой колхоз хирмонида соқчилик хизматида ўтаб туради. Мен у билан сўзлашишга қизиқсиниб: «Қарт киши экансан, сенга ял⁴ этарга вақт» дейман.

Бобой манга тушунолмамай қараб тургандан сўнг айтади:

– Куч бўлгач нек ишламасқа?

– Сексанга кириб қолибсан-ку!

– Мен сенинг тикли ёшлардан дўртисин бариб йиғам али!

– деди ва ғайратлангандек қўлидаги таёгин ерга тўқиллатиб қўяди. Шу орада бизнинг ёнга бир неча ёш колхозчи йигитлар келиб тўхтайдилар.

– Бизнинг бабай йигит шекилли али, – деб кулади йигитлардан бири.

– Мена, мена, чинин айта ул, – деди бобой, – ёш қизга уйланасигина!

¹ Икмаг – нон.

² Шаяриб – шўхлик.

³ Сариқ – қўй, совлиқ.

⁴ Ял – дам олиш.

Кулишамиз, чол ҳам кулиб қўяди. Сўнгра жиддий бир тус олади:

– Уч малайим (ўғлим) оқлар билан сўғишда ўлди... Алар колхоз учун сўғишдилар. Мена мен, малайларим меним учун ясаб қолдирган шуши колхозда ишлим, – деди ва бир оз тўхтаб туради, – шулай, шулай... колхоз али чачка¹ атиб жетмаган... Мен, билем сизлий, деб турсам бирда чачкаламас ул! – дейди.

Шундай, «Авангард» колхози ҳозирданоқ гуллаш бошлаган. Беш-ўн сигирлардангина бошлаган «Авангард»нинг сут фермасида йилдан-йилга насли яхширдила борган 116 сигир ва тана бор, 182 от, 864 ғоз ва тагин алланарсалар.

Колхоз аъзоларини юз просент сигирли қилиш тўғрисида ҳам ҳалиги сигир фермаси зўр рол ўйнайди. Сигирсиз аъзоларга 60лаб тана тарқатиб, колхозчиларни юз просент сигирли қилади. «Авангард» бу билангина тўхтамайди: колхозларнинг ҳар қайси-ларида учтадан тортиб, то ўнга қадар сариқ ва эчкилар, ўн-йигир-малаб ғоз, йигирма-ўттизлаб товуқлар ҳам бўлиб қолади.

Овул етти йиллик мактабга эга бўлиши устига теварак овуллардан келиб ўқийтурган икки юзлаб ёшларни колхоз томонидан ёпилган зўр ётоқда тарбиялайди.

Овулни электрлаш бу йил туғилган янги масаладир. Ҳозир Качи овулини иккига бўлиб, ўтган Қозонқа сувини бўғиб, кичкига ҳидростанса қурилиб битажак. Овулнинг маданий бир тус олишига сабаб бўлажак бу ҳидро 65 киловатт кучга эга бўлиб, колхознинг механиклашган бир тегирмонини юритиш билан бирга бутун овулни ёритажак.

Айниқса, меним бунда диққатимни жалб этган нарса колхоз томонидан янгигина кўкартирилган олма боқчаси бўлди. Чиндан-да, татар овуллари учун янгилик мақомида бўлган бу олма боқчаси ҳар кимни ҳам қизиқтирарлиқдир. Зўргина бу олма боқчасини Татаристоннинг Мичурини мақомидаги Собиржон абзий Баширов тарбиялайди. 2100 тупдан иборат, Собиржон абзийнинг ўз танлаши ва пайванди (ялгави) билан ўсган беш-олти ёшли олма дарахтлари бу овулнинг порлоқ истиқболи каби гўзал бўлиб ўсиб ётади.

Меним ўзим қисман олма боқчалари ўлкасида ўсанлигимдан қайта-қайта Собиржон абзий ёнига бориб, суҳбатлашиб, олма дарахтларнинг ўстирилувини қараб юрдим. Бизнинг ўлка

¹ Чачка – гулламоқ

(Ўзбекистон) тажрибасича баъзи бир нотўғри ўстирилган туплар ҳақида саволлар бериб, ўз билганларим билан ўртоқлашдим. Собиржон абзий меним танқидларимга бош эгиш баробарида, боқчанинг иккинчи бир қитъасида ўсган олма тупларини кўрсатди:

– Мана булар ҳақида қандай фикрлайсан? – деб сўради.

– Жуда тўғри ўстирилган!

Собиржон абзий нотўғрироқ ўстирилган дарахтлар ҳақида узрини айтди.

– Мен бир ўзим 2100 туп олма оғочиға қараб чиқишга етиша олмайман. Бундан бошқа меним тарбиямга қараб турган янгидан ялғомчи ёш олма ва бошқа оғочлар бор. Колхоз эса меним ёнга доимий ёрдамчилар бермайди. Тўғри келган кишилар билан иш олиб боришга тўғри келгач, албатта, шундай бўлади-да!

Собир абзай 65 яшар чамали тажрибали бир боғбон. Ўртоқ Сталин ҳузурида қабул қилиниб, раҳмат қоғози олган. Айниқса Татаристон учун унинг тажрибаларининг аҳамияти жуда катта. Качида ўн тўрт кунлар турувим асносида колхознинг кўпгина ютуқларга эга эканлигин кўрув билан бирликда бир қанча камчиликларга ҳам йўлиқдим.

Овул яшилча (кўкат) жиҳатдан жуда ҳам камбағал. Бунда пиёз, бодринг, сабзи, помидор, карам, қизилча ва шунинг сингари кўк экинлар экилмайди деярли. Бу овулга четтан келувчилар эмас, овулнинг ўз кишилари ҳам бундай нарсаларни Арчадан олиб келишга мажбурлар. Мен бу ҳақда ибдашларга саволлар бериб, «бизда яшилча экиш одат эмас», жавобини олдим. Баъзи деҳқонлар эса, «экамиз, бироқ яхши битмайди», деб сабабни кўрсатадилар. Албатта, бу сабаблар узр бўлолмайди, чунки тупроқ жуда яхши (қора), бундан бошқа, ерни гўнглаш учун ҳам имконият жуда катта. Овул кўчалари гўнлар билан тўлиб ётади, бу етмаса, гўнгни чиқариб Қозонқага оқизганларини ҳам учратишга тўғри келди. Яшилча гўнгни жуда яхши кўрганлигидан мана шу гўнлардан фойдаланиш жуда муҳим.

Энди яшилча экишга одатланмаганлик тўғрисиға келсак, бу у қадар оғир иш эмас. Яшилча тарбияси билан от чиқорган районларга кишилар юбориб ўрганиб келиш ёки шундай районлардан бир-икки тажрибали деҳқонлар олдириш билан бу масала ҳал қилинган бўлади.

Бунда булоқ сувларидан экин экиш учун фойдаланиш ҳам янги масала бўлиб кўринади. Мен овулни қараб юргач, овул ўртасидан чиқиб оққан каттагина бир булоққа йўлиқдим. Бундан овул халқи кундалик эҳтиёж учун фойдаланиб туради. Ортиқча сув эса бекорга Қозонқаға оқиб кетади. Ҳолбуки, шу булоқнинг тагида ўн гектарлаб картошка ёғинсизликда қовжираб ётади. Агар шу булоқ суви бизнинг томонларда бўлса, энг ози 25 гектар ер суғорилиб, аллақанча яшилча олинган бўлур эди. Бу тўғрида ҳам бундаги деҳқонлар билан сўзлашдим:

– Сув юритиб қарадиқ, унум бўлмади, – дейдилар. Деҳқончилиғи суғорув асосида бўлган ўлкалардан бир неча деҳқонни бир мавсумга чақирилса, суғорув билимсизлигидан тез қутилиш мумкин ва ёғинсиз йиллар хавфидан ҳам хийла қутилган бўлинади. Бундан бошқа, ҳидро қурилаётган теварақда юз гектарлаб текис ерлар бор. Шунингдек ёғинсиз йилларда электр кучи орқали Қозонқадан етарли сув чиқариш имконияти турган гап.

«Аванганд»чилар тарафидан ишланган ишлар юқорида биз сўзлаган баъзи камчиликларни йўқотиш улар учун ҳеч нарса эмаслигини кўрсатиб туради.¹

Абдулла Қодирий.

«Қизил Ўзбекистон», 1936 йил, 24 октябр

ЖИНЛАР БАЗИМИ

Мавҳум ҳикоя

Отам бу ҳикоясини бошлаган вақтда менинг вужудимни қўрқув ўраб олар эди-да, ичимдан: «Мени ҳам шундай жинларга йўлиқтирма», деб Тангрига ёлбориб қўяр эдим.

Кеча холам бизнинг уйга меҳмон бўлиб келган эди. Кечаси ошдан кейин отам, ойим, холам учовлари чой ичишиб ўлтирар ва ўтган-кетгандан сўзлашар эдилар. Сўз айланиб келиб яна ўша жинлар, парилар, девлар тўғрисида тўхтади. Отам бўлса, ўзи кўрган «жинлар базими»ни сўзлашдан яна тийилолмади. Отамнинг бу ҳикояси, юқорида сўзлаганимча, менинг учун ор-

¹ 1936 йилнинг июл ойида Қозон шаҳрида Татаристон ёзувчиларининг курултойи бўлиб ўтади. Ўзбекистондан Абдулла Қодирий бир неча ёзувчилар билан бирга курултойга вакил бўлиб боради. Очерк таассуротлар муносабати билан ёзилган эди.

тиқча ваҳимали бўлганидан дарров ўрнимга кириб, кўрпамга бурканиб ётиб олдим. Отам менга бир кулиб қаради-да, «жинлар базими»дан сўз очди:

«Янги уйланган вақтларим эди. Тирикчилик билан овора бўлиб, боғнинг поясига ўз вақтида қаролмадим. Бир куни пайт топиб боққа бордим, ток жуда ҳам ўсиб кетган, бардидан¹ ҳатто икки қаричғача ўсиб чиққан эди. Шунинг учун ишкомларни шитоброқ тиккайтиришга тўғри келар эди. Боққа бора бошлаганимнинг тўртинчи куни кечаси бир оз ёмғир ёғиб чиқди. Гўё ёмғирни кутиб турган тоқлар яна ҳам ўсиб кетдилар, шўралар барди устига энгашиб, ишком устига олмаганим учун гўё мендан аразлагандек кўрунар эдилар. Мен нима бўлса ҳам, поя ишини бугун битирмоқчи бўлдим. Эртага токни очмасам, ҳам ўзим учун, ҳам ток учун жабр қилган бўларман, деб ўйладим.

Истакни² озроқ олган эканман. Охирпешин³ вақтига истак тамом бўлиб қолди. Истак учун бозорга борай десам бир ишкомгина ямоқ қолди, ундан кейин бозордан қайтиб чиққунча кеч ҳам бўлади. Нима қилиш керак? Узоқ ўйлаб турмай, тут, қайрағоч ва тол каби дарахтлардан истак чилпидим. Чилпиган истакларни йигиштиргунча ҳам бир чой қайнар вақт ўтди. Истакларни белбоғимга қистириб ишкомга кирдим.

Қош қорайиб, қоронғи тушган пайтда, аранг поя ишидан қутулдим. Юз-қўлларимни ювиб, салла-чопонимни кийганимда обдан қоронғи босган эди. Боғ ишлагани келган қўшнилardan ҳеч бириси қолмаган, ҳамма шаҳарга жўнаб кетган, кўчада чигирткаларнинг чириллаши, қурвақаларнинг қуруллашидан бошқа товуш йўқ эди.

Мен богдан чиқганда хуфтон бўлмаса ҳам, шунга яқинлашиб қолган эди. Қоронғида туртиниб-туртиниб йўлга тушдим».

Отам холамга хитобан деди: «Сиз биласиз, бизнинг боғнинг тевараги қуюқ дарахтлик майдонлар билан ўралган. Катта кўчага тезроқ чиқиб олиш учун мен шу майдонлардан юрдим. Майдон ниҳоятда қоронғи ва ваҳимали эди. Лекин мен қо-

¹ Барди – қамиш ўзагининг тагида ер бағирлаб ўсадиган ўсимлик, барглари ўриб олиниб, токни ётқизиб қўндоқлагандан сўнг совуқ урмасин учун устига ёпилади.

² Истак – тол, тут, қайрағочнинг бураб юмшатирилган ингичка новдалари, уни ток бағазларини боғлашда осон ишлатилади.

³ Охирпешин – соат тўртлар атрофи, аср намозидан олдинроқ пайт.

ронғида бепарво борар эдим, ёлғиз қоронғида туртуниб қийналар эдим. Катта кўчага чиқиб олмоғим учун орада биттагина Ҳамдам хумдончининг чакалагига қолди».

Отам ҳикоясини шу ерга келтириб тақагач, мен кўрпамга яхшироқ бурканиб олдим. Отам сўзида давом этди: «Бир-икки қадам Ҳамдам хумдончининг майдонига томон юрдим... Йироқдан келган ёругликни сезиб, теварагимга қарадим-да, хайрон бўлиб қолдим... қаршимдағи майдондан ўткир нур шарпаси тушар эди. Бугина эмас, кишиларнинг чағир-чуғур сўзлашиб кулушлари, гижданг-гижданг билан чилдирма, ора-чора дутор, танбур, гижжак каби созларнинг заиф, аммо юракни қитиқлай турган товушлари эшитилар эди.

Мен тонг қотиб бир неча вақт туриб қолдим. Дарҳақиқат, бойкушлар уяси бўлган бир вайронада бундай воқеанинг юз бериши кишини, албатта, хайрон қилар эди. Ҳолбуки, мен шу кун эрталаб ҳам шу майдондан ўтган эдим. Бу ерда бирор зиёфат бўлатурган бўлса, эрта билан унинг бир асари кўринар эди. Ёш-яланглар кундуз куни ҳаракат қилганлар-да, хара-кўчалар¹, деб фикримдан ўтказдим.

Мен базим бўлаётган майдон орқали ўтмоқчи бўлиб, девор наҳрасидан² ошиб тушдим... Ўҳ-хў-ў-ў, майдон ичи кундузгидек ёруғ, дарахт шохларига чироқлар осилган, ерларга ипак гиламлар ёзилган. Бир чеккага катта оқ самоворлар қўйилган, бир тарафда катта қозонлар қурилган, жиз-биз давом этар эди. Майдоннинг ўрта ерида юз чоғлик ёш-қари кишилар қуршалиб ўлтириб, дутор, танбур, чилдирма, ногоралар чалиб базим қилар эдилар.

Шу чоқда бир киши олдимга югурди ва базимдагиларга кичқириб:

– Мана, Ўсар акам ҳам келди! – деди.

Базимдагиларнинг ҳаммалари ҳам менга қарадилар.

– Келинг, келинг, Ўсар ака, поядан қутулдингизми? – дейишдилар.

Ўша онда уларга нима деб жавоб берганимни ҳозир эслаёлмайман, чунки жуда ҳам гарангсиган эдим.

Улар мени ўз ихтиёримга қўймай, судраб, тортиб тўрга чиқардилар. Одатда мажлисга кириб ўлтиргандан кейин фо-

¹ Хара – кўча-бекорчи.

² Наҳра – раҳна, деворнинг ўпирилган жойи.

тиҳа ўқилар эди. Бироқ, уларнинг ҳар турли савол ва муомалалари билан овора бўлиб, фотиҳа ўқиш ҳам ёдимдан чиққан. Бир оз эсимни йиғиб олгандан кейин мажлисдагиларни кўздан кечириб чиқдим. Кўпларини қайси жойдадир кўргандек бўламан... Аниқлаб қарасам, умримда кўрмаган-танишмаган ёт кишиларга ўхшайдилар. Фақат уларнинг мен билан худди танишларча муомала қилишлари, отимни атаб чақиришлари, қилган ишларимни сўраб, ҳатто бояги истак чилпиб юрганимни билишлари мени жуда ҳам ажабга қолдирган эди.

Орадан кимдир, билмадим, ғолибо мажлиснинг бошлиғи бўлса керак:

– Ўсар акамга дастурхон ёзилсин! – деди.

Тўрда ўтирганлардан яна бириси унга қарши чиқди:

– Илгари бир базим қилиб олайлик, сўнгра дастурхонга ҳаммамиз барабар қараймиз! – деди ва менга юзини ўгириб:

– Сиз ҳам базимни соғиниб қолгандирсиз. Илгари базим қилайлик-а? – деб сўради.

Менинг қорним оч бўлса ҳам, меҳмонлигим важҳидан унинг фикрига қўшилишдан бошқа чорам йўқ эди.

Созандалар созларини тўғрилай бошладилар. Созлардан танбур, дутор, ғижжак, рубоб, чанг, най ва даф кабилар менга таниш бўлсалар ҳам, яна мен кўрмаган ва билмаган бир қанча созлар ҳам бор эди. Созлар созландилар, бир хил босиқ оғир машқ чалина бошлади. Машқ сиҳрлик эди... Мен ерга сингиб кетарлик даражада эзилмоққа, асарланмоққа, ичимдан бир тўлқин келиб, ўзимни қаерга ураримни билмай энтикмакка бошладим. Созандалар ҳамон ҳалиги босиқ машқни секин-секин авжга чиқариб бордилар... Охир чидаб туролмадим, пиқ-пиқ йиғлай бошладим. Нега ва нима учун йиғлар эдим, буни ўзим ҳам билмайман. Узоқ йиғладим. Ниҳоят машқ битди. Битди, лекин мени ҳам ўзи билан бирга битирди. Икки тегирмон тоши орасида янчилган кишидек мажруҳ эдим. Қимир этгали мажолим йўқ эди. Кўзимни очдим. Мажлисдагиларнинг барчаси ҳам гўё бир кўздан менинг ҳолимга кулиб қараб турар эдилар. Мен ўз ҳолимдан уялиб ерга боқдим.

Созлар яна иккинчи машқни чалиш учун тайёрланар эдилар. Лекин мен ҳалигидек машқни эшитишдан безор бўлган эдим. Юрагим гуп-гуп уриб қолди. Боягидек машқни яна бири-

ни тингласам, эҳтимол, ажалимдан бурун ўлар, ер билан яксон бўлар эдим.

Иккинчи машқ бошланди. Машқ бошланиши билан бутун вужудимга ҳаёт суви югурди. Ўзимда аллақандай бир лаззат ҳис қилдим. Машқ ғоятда шодликли эди. Бу машққа не деб исм беришни билмайман.

Шу вақт ўртага ўн беш-ўн олти ёшлик бир қиз келиб кирди. Унинг сочлари жингила-жингила, юз ва кўзлари дўндуқ, устидан яшил бахмалдан бурма қилиб тикилган чиройли делвагай кийими бор эди. Бир неча қадам чалишиб ўртада юрган эди, оёқидаги кўнғироқлари жинғираб кетди. Қиз машқ билан ба-равар ўйнай бошлади.

Машқ давом этар, гўё нафис соз товушининг ели ўйинчи қизни ғайри ихтиёрий бир ҳаракатга келтирарди. Дунёга бир шодлик, бир руҳ ёғади, гўёки ўликлар тириларлар, ерлар силкинарлар, тоғ-тошлар куларлар, юлдузлар учарлар, дарахт шохлари титрагандек бўларлар.

Ахир шодликларим юрагимга сиғмади. Ўз эрким билан эмас, аллақандай бир куч ўтирган жойимдан турғузиб юборди. Қизнинг ёнига кириб мен ҳам ўйнаб кетдим».

Ойим билан холам ўзларини тутолмай кулиб юбордилар. Менинг бўлса кўз ўнгимга дадамнинг ўйнагандаги аҳволи келиб тўхтагандек бўлди. Дадам давом этди:

«Шундай, мен ўйнай бошладим. Нима бўлса ҳам қиз билан бирдек ўйнамоққа тиришаман. Қиз мен билан бир оз ўйнаб тургандан кейин ўртадан чиқиб, бир четга кетди. Лекин мен ўйинни тўхтатмадим, тўхтатиш хотиримга ҳам келмаган эди. Кишилар қарс уриб турадилар ва мени масхаралагандек қий-қириб, оғиз-бурунларини қийшайтирадилар, лекин мен уларга парво қилмай, ўйинни давом эттираман...

Бир вақт алланарсага туртиниб ерга йиғилдим. Ўзимни ўнглаб олиб яна ўйинга ҳаракат қилган эдим, тагин муккамча йиғилдим.

Бир қанча вақтдан сўнг ўнгланиб ўрнимдан турдим ва кўзимни очиб теварагимга қарадим...

Орада на кишилар, на созлар ва на бошқалар – ҳеч ким, ҳеч гап йўқ!.. Қоп-қоронғи майдон, бир ариқ ичида турибман...»

Мен отамнинг бу кўрган ҳодисасини муаллим афандига сўзлаган эдим, кулди: – Ваҳима, хаёлот! – деди.

– Чиндан ҳам ваҳимми, ваҳим бўлса, кишида қандай воқия бўлади? – деб сўраган эдим, афандим:

– Келаси жума болалар ўртасида бу тўғрида маълумот берман, сен ҳам шу мажлисда ҳозир бўлсанг ваҳимнинг қандай воқия бўлишини билиб оласан! – деди.

Мен, албатта, жума куни мактабга бориб, афандимиздан ваҳимнинг кишида пайдо бўлишини эшитаман. Вақтингиз бўлса жума куни сиз ҳам борингиз.

Абдулла Қодирий – Жулқунбой.

УЛОҚДА¹

Ҳикоя

I

Кеча дадамдан сўраб қўйганим учун бу кун акам ҳам «Керак эмас, борма!» деган жекиришини қилмади. Чойни наридан-бери ичиб, отхонага югурдим.

Дадам билан ойим:

– Оёқинг олти, қўлинг етти бўлиб қолдиёв! – деб кулишиб қолдилар.

Қашлоғични олдим-да, қора қашқамни яланғочлаб, уёқ-буёғини қашлаб чиқдим. Жонивор типир-типир қилади, бош чайқайди, ер тепинади, дум силкитади... Шунинг билан менинг кўнглимга: «Худо хоҳласа, келаси йилга бирор улоқлар чопайки, ҳамма мени: «Турғун чавандоз» деб атасинлар» деган орзулар тушади.

Улуғ ҳайитдаги ҳайитликка олдирган мўғор эгарча² билан галатича қилиб тойчамни эгарладим. Тоғамга ялиниб-ялпоғланиб олдирган ўрус юганни артиб-суртиб солдим-да, ўзим четроқдан туриб кам-кўстини кузатдим:

– Қуюшқони ҳам ўрнида, эгар ҳам яхши қўнган, қоринбоғиси ҳам жипс, югани ҳам тўраларникидек!..

¹ Бу ҳикоя 1915-нчи йилда ёзилган эди. Болалик давримнинг ёдгори бўлгани учун ортиқча ўзгаришлар киритмадим (Муал.).

² Мўғор эгар – мўғул эгар, Самарқанд эгари ҳам дейилади. Асосан отни салт минганда ёки улоқ чопганда отга урилади, одатдаги эгарлардан кичикроқ бўлади.

Лекин умулдиригининг йўқлиги бир оз кўнглимни ғаш қилди. Анчагина ўйлаб турганимдан кейин, акамнинг юган учун асраб қўйган қайиши эсимга тушиб, секингина ертўладан ҳалиги қайишни олиб чиқиб, умулдириқ ясадим.

Энди тойчам жуда ҳам гижинглаб, худда тўраларникидек бўлиб кетди. Уёқ-буёғини супургандан кейин устунга қантариб қўйдим. Энди қолди: оқ жужунча камзулимни, ўрисча шимни, амиркон этикни, бахмал тўппини кийиш... Ана шундан кейин отга минсак чин тўрача бўламиз-да!

Ойимнинг бир қизиқ одати бор: ҳар қачон янгироқ кийим киймакчи бўлсам, кўзини ола-кула қилиб: «Қақшағир, кир қиласан, тўй-пўйга борганда киярсан!» – деб қарғай бошлайди. Озгина «шайтон йиғиси» қилмағунингча иш ўнганмайди. Бу гал ҳам ўшандоқ йиғидан қилиб олганимдан кейин, кийимларимни кийиб, шоҳи кийиқчамни белимга боғлаб олдим. Ойимга билдирмасдан секингина уйга кириб, дадамнинг кумуш чопқон қамчисини ичимга тиқиб, ташқарига чиқдим.

Хизматчи гўшт келтириб турган экан. Отхонадаги қора қашқани кўчага чиқариб туришга буюриб, гўштни ойимга киргизиб бердим-да, ташқарига қараб чопдим.

Ойим орқамдан:

– Кийимларингни кир қилма, тойингни қаттиқ чоптирма, улоқчилар орасига кириб, бирор ҳодисага йўлиқма, ўртоқларинг билан бир четдан туриб томоша қил! – деб жавраб қолди.

Хизматчидан отни олиб миндим. Тўнимнинг этакларини йигиштириб, қашқачамнинг човига бир-икки қамчи берган эдим, жонивор шаталоқ отиб кетди. Хизматчининг: «Ҳа, баракалла! Чавандоз!» деган товушини эшитиб, қаттиқроқ қамчилаб эдим, жонивор қашқачам кўтариб кетаёзди.

II

Чуқур ариқдан тойимни сўғориб чиқаётганимда бир тўда улоқчи чавандозлар учраб қолдилар. Уларнинг баъзиси акамнинг ўртоқлари эдилар, мен билан сўрашдилар. Улардан бири акамнинг қаердалигини сўраган эди, мен эрталаб улоққа кетганлигини айтдим.

– Бизнинг Маҳкамбой улоққа жуда ҳам ишқибоз-да! – деди ҳалиги.

– Йўл бўлсин, бойвачча? – деб сўради мендан яна бири. Мен уялинқирадим:

– Улоққа! – дедим.

– Баракалла чавандоз! Баракалла, Турғун чавандоз! – дейишди улар. Айниқса, мени «чавандоз» деб аташлари жуда ҳам кайфимни келтириб, ичимдан: «Отангга раҳмат», – деб қўйдим.

Биз бир дуркум отлиқ борамиз. Жонивор тойчам бошқа отлардан қолишмайди ва гоҳо уларнинг отларидан ўтиб ҳам кетади. Тойчам ўта қолса: «Отингиз жуда ҳам йўрға экан-да, бойвачча», – деб менга пичинг отишадилар.

Ҳар ким ҳар нарсадан баҳс қилади, орада менга ҳам сўз қотиб қўядилар. Мен уяламан. Сўз уриниб яна Маҳкам акам устида тўхталди:

– Шу чоққача кўп улоқчи кўрдим, лекин Маҳкамдек улоққа серзавқини кўрмадим! – деди биттаси.

– Маҳкам бойваччанинг ота-бобоси улоқчи бўлиб келган-да! – деди Собир тегирмончининг ўғли. – Ахир ўн икки яшар укасини кўрмайсизми, шу ёшидан улоқ чопмоқчи!

Бу сўздан менинг аъзойи баданим жимирлашиб кетди ва оз қолдики кулиб юборсам.

– Дадам Маҳкамнинг бобосининг улоқ чопишини гапира-берса, киши ҳайрон қолади, – деди яна бир мўйлови шопдек йигит, – юз, икки юз чавандоз ичидан ёппа-ёлгиз улоқни ажратиб чиқар экан-да!

– У вақтнинг одамини улоқнинг пири десанг-чи! – деди Собир тегирмончининг ўғли.

– Отинг яхши ва билагингда куч сероб бўлса, сен ҳам улоқнинг пири бўла оласан! – деди яна бири.

Мен бобомнинг мақтовини эшитиб, кеккайиб бормоқдаман... Шу пайтда орқамиздан от шаталоғи эшитилиб қайрилиб қараган эдик, олдига бир ола эчкини ўнгарган, кўкраги очиқ, яқтакчан, саман отлиқ бир йигитни кўрдик. У бизга етиб тўхтади ва ҳамма билан от устидан туриб сўрашди.

– Бу ҳафта ёрдамлашасиз-да, карвон! – деди кулимсираб Тўғон ака.

– Ҳа, бўлмасам-чи, сиздек оғайниларга кўмаклашмасам бўладими! – деди ҳалиги йигит ва тўзумсизланди: – Қани, илдамроқ юринглар!

Йигит билан биргалашиб кетдик. Бир оз боргач, бизнинг отимизнинг оёқи билан чавандоз йигитнинг сабри тугади, шекиллик, отига бирдан шартиллатиб қамчи берди ва қушдек учиб кетди. Биз фақат унинг: «Мен тезроқ борай», – деган сўзини эшитиб қолдик.

Энди сўз ҳалиги чавандознинг оти тўғрисида бошланди.

– Валаднинг оти жуда ҳам чопқир-да, – деди Тўғон ака. – Улоқчи бўлганинга яраша шундақанги отинг бўлса!

– Худди бодирафрафдек¹ учади! – деди мўйлови шопдек йигит.

Шу вақт нима учундир ҳамма бирдан шарақлаб кулиб юборди. Кулги сабабига тушунмасам-да, мен ҳам уларга биргалашиб кулишдим.

– Бодирафрафми, бодисарсар? – деб сўради ундан аллаким.

III

Биз, акамга «Дўмбуровот» гузарида учрадик. Акамлар самоворчига палов дамлаб қўйиш учун ўзаро пул йиғиб беришгандан кейин, биз яна йўлга тушдик.

Даланинг кўчаси қишдан бошқа вақтда сув кўрмагани учун икки газ келатурган билқ-билқ гушпон тупроқ; йигирма-ўттиз улоқчилар бирданига йўл босиб, қайси отини чоптириб, қайси лўкиллатиб боради. Кўчани тўзон қоплаган, киши-кишини танимаслик ҳолга келган. Мен бўлсам уйга қайтиб борганимда: «Кийимларингни пес қилибсан!» – деб ойимнинг қарғашидан қўрқиб бораман.

Талайгина йўл босгандан кейин улоқ чопилатурган жойга етдик. Ўзи, тўрт тарафи кўз илғамайтурган даражада катта ва сайхон бир ер экан. Бу жойга жуда кўп халқ йиғилган, бундаги улоқчи отлар билан томошачи яёвларнинг ҳад-ҳисоби йўқ.

Катта садақайрағочнинг тагида иккита бордондек самоворга ўтин қалаб қайнатадилар. Ундан нарироқда бир-икки киши уч-тўрт қоп бодрингни бир-бирисига тираб қўйиб: «Мирза қирон бодиринг! Қасир-қусир бодиринг!» деб мақташадилар.

Акамлар саданинг остига – самоворчининг палосига отдан қўндилар. Кун қизиғида туриш қийин бўлгани учун мен ҳам тойчам билан садақайрағочнинг бир бағрига бориб турдим. Теварақдаги кишилар бир менга ва бир тойчамга қарайдилар.

¹ Шамолдек демоқчи.

Мен уялиб тойчамнинг ёлини тарайман. Теварагимдаги кишилар орасида вағир-вуғур гап, тўзумсизланиб улоқнинг бошланишини кутадилар. Бириси: «Бу кун улоқ қизимайди», – деса, иккинчиси: «Бекор айтибсан, бу кун улоқ жуда ҳам қизийди, чунки Салим билан Мурод чавандозлар келар эмиш», деди. Яна бири: «Ҳа, ҳа! Агар Салим келса, улоқ жуда ҳам қизир экан», деса, аллаким: «Салимнинг оти қозоқи от, қамчи кўтармайди, ҳайт деса бас!» – дейди. Тағин биров: «Улар уч киши эди, икки йилдан берли бири кўринмай қолди, ана ўшанисига чавандоз боласи бас келолмас эди!» – деса, яна аллаким: «Ўлма, ўлма! Мен ҳам шуни кўпдан бери кўрмайман, гирдиғумдан келган, ердан бичиб олгандек йигит-а?» «Балли, балли! Отангга раҳмат, худда ўша йигит, қанча сўроғласам ҳам ҳеч кимдан дароғини билолмадим!»

Шу йигитнинг устида анчагина жанжал бўлиб олди, бири: «Ўлиб кетган», – деса, иккинчиси: «Тирик!» – деб қичқиради. Уларга яна бириси қарши туриб: «От босқан, докторхонада ўлган!» дейди, сўфироқ бир одам: «Бировга ёмон нафас қилманглар!» – деган эди, аллақайси киши: «Ўлса ўлгандир, бунга нима жанжал!» – деб қўйди, тағин биров: «Бекор ҳам ўлтирибмиз-да!» – деб кулди. Яна: «Сираси-сираси!» Тағин шовқин-сурон, яна: «Ҳа, ҳа!» Тағин: «Йўқ йўқ...».

Бир кишининг «Ана, улоқ келди!» деб юбориши билан ҳамма тип-тинч бўлиб, улоққа қараб қолди. Яна бир оздан кейин: «Улоғи ёш экан! Яхши чавандозга учурвоқ ҳам бўлмайди!» «Шуниси тузук, шуниси!» – деган жанжал бошланган ҳам эди, майдонга икки чавандознинг от ўйнатиб кириши ҳамманинг товушини ўчириб қўйди ва секин-секин: «Салим чавандоз!», «Мурод чавандоз!» деган шивирлашишлар эшитилиб қолди.

– Қораси Салимми, чўтири-чи?

– Салимнинг билаги кучликка ўхшайди!

Чавандозларнинг бириси кўк човкар ва иккинчиси ола отга минган баҳайбат чапан йигитлар эдилар. Булар келгандан кейин халқ чидамсизланиб қолди:

– Ана энди чин улоқ кўрасан! – дейишадилар.

– Бу кун қиёмат улоғи бўлар экан! – деб бошларини чайқатиб қўядилар.

– Муроднинг отини кўр, худда қаноти борга ўхшайди.

– Кўк човкарни айтасанми, тўруқними?

- Ҳар иккаласига от етмайди, иккови ҳам яхши зот!
- Қулоғи чимирилган от чопқир бўлади!
- Қулоқда гап йўқ, гап зотда!
- Йўқ, йўқ! Серкишновда, ўзим синаб кўрдим!
- Қора от чопқир бўлади, деганлар, қораси яхши, қораси!
- Дадам раҳматлик от олганда, туёғига диққат қилар эди, гап туёқда.

Бахслашадилар, ҳар ким ўз ёнидаги билан талашда. Мен ҳам шу тўғрида ўйлаб, уларнинг айтган нишонларини қора қашқамдан кидириб топсам, суюниб, топмасам, куюниб турман.

Маҳалламиздаги ўртоқларимдан Нурхон, Ҳайдар соқов, Шокир мишиқилар ҳам отларини лўкиллантишиб келиб қолдилар. Биз тўртовимиз отларимизни қатор қўйиб, уёқ-буёқдан гаплашиб турдик. Нурхон дадасидан ола йўрғани сўраганда қилган баҳонасини айтиб кулади, Ҳайдар соқов саман отининг йўлда Шокир мишиқининг байталига қараб кишнаганини айтиб, Шокирни масхара қилади. Кулишамиз. Шокир бўлса бурнини торта-торта: «Уялиб кетдим, бундан сўғун бия минмайман», – деб қизариб-бўзаради. Отимнинг умулдириғига уларнинг ҳаваслари келиб баҳосини сўрашадилар, мен: «Ўн беш танга», деб кумуш қамчини ҳам кўрсинлар учун ўйнагансимон эгарнинг қошига «тақ-тақ» уриб қўяман. Улар: «Қани-қани, кумушми?» – деб қамчини қўлимдан олиб кўрадилар. Мен секингина бошимни қимирлатиб, ўзимда алланима сезинаман. Уларнинг отларига, ўзимникига, кийимларига, кийимимга қараб, ўзимни улардан аллақанча юқорида кўраман. Ҳайдар соқов тутила-тутила... «Келинлар, бир чоптирайлик», – деди. Нурхон кўнмаса ҳам, юганидан тортиб олиб кетишди. Уларнинг орқасидан Шокир ҳам байталини югуртирди. Чидаб туриб бўлмас экан, улар орқасидан тойчамга бир қамчи бериб юборган эдим, жонивор икки ямлаб бир ютиб, ўн одимда уларни йўлга қолдириб кетди. Анчагина узоқлашганимдан сўнг орқамдагиларга қараган эдим, ҳамманинг кўзида мен эканман. Яна қаттиғроқ ҳайдадим. Қирнинг бир чеккасига бориб, отимни тўхтатдим, талай вақтдан кейин улар отларини лўкиллантишиб ёнимга етдилар. Бу ерда отларимизнинг чопқирлиги тўғрисида сўзлашдик. Нурхон отининг чопмаслигига акасининг иссиқ ҳолда сув

берганлигини сабаб қилиб кўрсатади. Ҳайдар соқов бўлса Эсон кўкнорининг ўғлини сўка-сўка:

– Бозорга ун учун бораётганимда бехос том бошидан гувала ташлаб юборди. Шундан бери қамчи билан юз минг урсанг ҳам жонивор қулоғини чимириб, ҳуркиб тураберади! – дейди.

Менинг қашқачам тўғрисида Ҳайдар айтади: «Сенинг – дейди, – отингга ҳеч от боласи етмайди!» – дейди. Нурхон айтади: «Отдан сенинг бахтинг бор экан, лекин, – дейди, – ем-хашакни ўзинг бер, хизматкорга ишонсанг отингни бузиб қўяди, ўртоқ, мен сенга бир айтиб қўйдим», – дейди.

Шу ерда узоққина сўзлашиб тургандан кейин яна отни кейинга қараб қўйдик. Тагин улардан ўзиб кетдим. Халққа яқинлашганимдан кейин «Мени ҳам таниб қўйсинлар» деб қашқачамни уст-устига қамчилашим борми, шамолда-я, шамол... энди халқ бир ўзимга ва бир қора қашқамга тикила бошлади. Мен бўлсам, «Мени энди танийсизлар!» деб тойимнинг ёлини қамчи сопи билан тараб турабердим.

IV

Томошачилар орасида яна олағовур қўпти:

«Ана, улоқнинг солиғини йиғаётибдилар! Улоқ ҳозир бошланади!», «Мурод чавандоз ҳам турди!», «Салим қалпоғини кийди!», «Рўзи қассоб улоқни бўғизламоқчи, пичоғини қайра-япти!», «Бойваччалар ҳам қўзғалишдилар!», «Салим чопонини ечмоқчига ўхшайди!», «Ҳай баракалла, шоввозлар!»

Ўртоқларим билан мен ҳам улоқнинг тезроқ бошланишини кутмоқдамиз. Чавандозларнинг қайсиси тўнини ечмоқда, баъзиси отининг айлини тортмоқда ва қай бировлар улоқнинг солиғини бермоқда эдилар. Акам ҳам шоҳи салласи билан беқасам тўнини менга бериб, ўзи ўртага от ўйнатиб кетди.

Улоқчилар бирин-сирин ўртага жум бўла бошлаган бўлсалар ҳам, ҳануз улоқ ўртага кирмаган эди. Ҳамма томошачилар сабрсизланиб: «Шу тобгача туя бўғизласа ҳам бўлар эди, улоғи яхлаб қолдимми?» – дейишадилар.

Орадан талай вақт ўтгандан кейин бўғизланган улоғини олдиға ўнгариб Ориф саркор ва унинг орқасидан бояги машхур чавандозлар қалпоқни чаккага қия қўйиб, эгарга қийшиқ ўлтириб ўртага кирдилар. Томошачилар улоқни кўрганлари он: «Ҳох, жонвор, бормисан!» дейишдилар.

Орадан аллаким: «Улоқнинг қони яхши ювилдими?» – деб сўраган эди, Ориф саркор:

– Хотиржам! – деди ва улоқни шалқ этиб ерга ташлади, сўнгра халққа яқинроқ келиб:

– Оғайнилар! Бола-чақаларни четга чиқаринглар, от оёқида қолғилиқ бўлмасин, ўзларинг ҳам эҳтиётроқ жойда турунглар, хайвон билан бўлган иш қийин! – деб вағз айтди.

Ориф саркор халқдан фотиҳа олиб, отини югуртириб тўдага кетди. Томошачилар тўдадаги ўз яқинлариға: «Бу кун ғайратларингни кўрамиз-да!» деб бақиршидилар.

Улоқ бошланди...

Бириси олади, иккинчиси тортади. Иккинчисининг ёнига учинчиси ва тўртинчиси қўшилиб, бирдан саккиз томонга тортқилашадилар, орага четдаги улоқчилар ҳам сиқилишиб кириб, яна улоқни буйдалашадилар. Жуда қизиқ... Ҳар ким улоқни ўз тақимиға босиш ҳаракатида, лекин улоқнинг думидан, оёқидан, ёлидан тортувчилар жуда ҳам кўп. Тўдадан олиб чиқиш жуда қийин. Баъзан улоқни тўдадан олиб чиқувчи ҳам кўришиб қолади, бироқ унинг кетидан улоқчилар чуғурчиқдек ёпирилишиб, ўн-ўн беш қадамда тутиб оладилар. Яна тортиш бошланади. Бу ёқдаги томошачилар:

«Тақимға бос, тақимға!», «Отнинг бошини қўй, човиға қамчини шиғаб бер!», «Бўш келма, маҳкам тут!», «Юганни бўшат, қамчинингни тишлаб ол, ёнингга алақисма!», «Олдинг, олдинг! Берма, чапга бурил, чапга!», «Тут, қўйма!», «Вой тўймагур, бериб юбординг-а, ўз кўнглингда сен ҳам улоқчисан-да!», «Отинг ҳаром қотсин, отми, эшакми бу ҳаром ўлгурунг?..» – деб ҳар хил товушда бақиршадилар. Улоқ ерга тушиб кетиб қолса, томошабинлардан баъзиси югуриб бориб, ердан улоқни азод кўтариб олади, укаси, ошнасими, ишқилиб бирорта яқин кишига тутқизмоқчи бўлади. Лекин бошқа чавандозлар улоқни ундан олмоқчи бўлиб устига дув йиғиладилар, у бермасликка тиришади, бошқалар ўртага санжоб қилиб сиқадилар. Бечора анчадан кейин оқсоқланиб ёки қўлини силаб ўртадан аранг чиқиб келади. Чеккан азобини сўзлай-сўзлай бир четга кетади.

Отаси боласини, акаси-укасини танимайди, чанг-тўзон, терланган, пишилган, ҳар ким улоқни тақимға босиш қайғусида. Бош ёрилиб, кўз чиққан билан, отдан йиқилиб қўли синган

билан парвойифалак... Ишқилиб, улоқни тақимға босилса бўлди... Тақимға босиш ўзи жуда ҳам нашъалик-да!

Лекин тақимға босиш ҳар кимга ҳам муяссар бўлавермайди, тақимға кўпроқ босувчилар бояги чавандозлар; азобланиб, ўлаёзиб бўлса ҳам, улоқни тағимға босгач, отга қамчи бериб элик-олтмиш одим нарига қочиб борадилар-да, яна орқадағилар тарафидан ўралиб олинадилар. Яна тортиш.

Улоқ бошланганидан бирор соат вақт ўтган эди. Бирдан улоқчилар сув қуйғандек тинчиб, тортиш ўрнига тўпланишиб қолдилар. Биз, отлиқ-яёв томошабинлар ҳам ҳаммамиз ўртага югуришдек. Мен кейинроқ борганим учун отлиқ-яёв халқ ўртани сириб олган эди. Мен чеккада қолдим. Ҳар қанча уринсам ҳам, ўртага киришнинг эпи бўлмаганидан кейин одамларнинг оғзига қараб турдим. Лекин улоқчилар орасидаги ҳодиса ҳаммага ҳам номаълум эди. Ҳар кимнинг юзида таажжуб ва бир-бирисидан: «Нима гап?» – деб сўрашар эди.

Бир неча дақиқадан кейин: «Қимирлатманг, қимирлатманг!» деган товуш эшитилиб, халқ яна таажжубга тушди.

– Нарӣ бўлинглар, ҳовв! – деб ўртадан биров бақирди.

Халқ бир четлик бўлиб, йўл очди.

– Нима гап, нима гап?

– Ҳеч нарса эмас... Эсонбойни от босибди!

– Қўрқинчли эмасми?

– Йўк, сағал.

Кишилар бир-бирларига қараб: «Фалакат-фалакат», – дейишдилар. Нарӣ тур-бери тур қилиб, беш-олти киши отга бо-сириқ бўлганни ўртадан олиб чиқдилар. Кишиларнинг кўмаги остида келтириб, саданинг остига ётқиздилар. Дарров бир киши аравага юборилди, биттаси ўзига келармикан, деб ўлук-дек бўлиб ётган Эсонбойнинг юзига сув сепиб кўрган эди, қимир этмади.

– Беш-олти отнинг тагида қолди-да, бечора!

– Ўнта отнинг тагида қолса ҳам, ҳеч гап эмас-ку, бироқ қалтисроқ жойидан босганга ўхшайди...

– Умри боқи бўлса, ҳеч гап эмас.

«Бечора бултурги ҳайитда менга ярим сўм ҳайитлик берган эди. Илоҳи, яхши бўлсин», деб кўнглимдан ўтказдим.

Арава келди. Эсонбой акани аравага ётқиздилар. Акам уч-тўртта ўртоқлари билан арава ёнида Эсонбойни кузатиб шаҳарга жўнаб кетди.

– Шўр пахта қилсин, кепак қиздириб боссин, – деб халқ чувирлашиб қолди.

Улар жўнагандан кейин улоқ яна бошланиб кетди. Мен улоқ тугагунча томоша қилиб турдим. Лекин, яхшики энди ҳеч кимни от босмади.

* * *

Кеча мени от қоққан экан. Ўрнимга киришим билан тиррақдек қотиб ухлабман. Эрталаб ойим: «Тур, тур тезроқ, даданг келса нах ўлдиради!» – деб кўрпани тортиб ташлади. Мен уйқулик кўзим билан: «Дадам бозор кетмадими?» – деб сўраган эдим, ойим:

– Эсонбойнинг жанозасида! – деб жавоб берди.

Менинг уйқум ўчди.

Абдулла Қодирий.

(Ҳикоялар 1936 йилдаги қайта нашридан олинди.)

ЎҚУШ – ЎРГАНИШ

Майда ҳикоялар ёзганда сўзни қандай тежаш керак

Майда ҳикоялар устаси Чехов сўз тўғрисига келганда ҳаддан ташқари хасис, ортиқча сўзлар сарф қилиш у ёқда турсин, керакликларидан ҳам мумкин қадар юлишга ҳаракат қилади. Ўзи айтади: «Майда ҳикоялар ёзганда сўзни ортиқча исроф қилгандан кўра, керакликларини ҳам мумкин қадар озроқ ишлатиш керак». Унинг ҳикояларида сўз исрофгарчилигига сабаб бўлатурган ортиқча деталлар ҳам бўлмайди. У бутун деталларни ўзи айткан асосда ишлатади. «Биринчи кўринишда милтиқ бўлса, шу милтиқ учинчи ёки тўртинчи кўринишда, албатта, отилиши керак, йўқса, милтиқ тўғрисида сўзлашнинг ҳожати йўқдир».

Унинг «Буқаламун»¹ ҳикояси ҳам бошқа кўп ҳикояларидай (журналимизнинг 10-сонида «Чиновникнинг ўлими» номли бир ҳикояси ҳам босилган эди) гоят сиқик, қуюқ ёзилгандир.

¹ Буқаламун – Африкада бўлатурган бир турли эчкемар. Буқаламун ўзининг пўстини тез ўзгартира олади. Қаерда турса, ўша ернинг тусига кира олади (Муал.).

Унинг сўзга хасислиги ўқувчига малол келмайди. Яъни, айтмакчи бўлган фикрининг тушунилишини оғирлаштирмайди. «Буқаламун»да воқеа йилнинг қайси фаслида бўлаётгани айтилмайди, аммо бундаги сўзлардан фаслдан аниқлаш мумкин. (Албатта, бу сўзлар йилнинг фаслини билдириш учунгина келтирилмайди). «Палтомни еч-чи, Елдириш... Кун жуда исиб кетди... ёмғур ёғса ҳам ажаб эмас».

Куйидаги сўзлардан воқеа тушки овқатдан кейин бўлаётганини ҳам билиб бўлади:

«Теварак жим. Майдончада ҳеч ким кўринмайди. Дўкон ва қовоқхоналарнинг эшиклари очик, хувуллаб турадилар. Бу эшиклар ёнида гадой у ёқда турсин, бир зог ҳам кўринмайди».

Мана булар икки мақсад кўзда тутилиб айтилган сўзлар бўлиб, иккинчи мақсад мантиқий равишда биринчисидан келиб чиқади.

Деталлар (воқеани ташкил этган воқеачалар) ҳам ўзи ёлғиз қолиб, кераксиз сўз бўлиб қолмайди. Масалан, ҳикоянинг бошида «Очумелов янги шинел кийган» дейилган экан, бу нарироққа бориб, шинелнинг ечилиши, яна кийилиши билан боғланади.

Хрукеннинг ўнг қўлини юқориға кўтариб, халойиққа қонаган бармоғини кўрсатиши, унинг: «Энди, шу мажруҳ бармоғим билан эҳтимолки бир ҳафта ишга ярамасман», деган арзи Очумеловнинг: «Сен ахмоқ, қўлингни тушир! Айб ўзингда!» деб қичқириши билан боғланган.

Ҳикояни «серсув» (кўп сўзли) қилатурган нарсалардан бири кўрсатиш ўрнига сўзлаб беришдир. Агар Очумеловнинг «Буқаламун» эканини унинг сўзлари орқали кўрсатилмаса, автор томонидан таърифланса, дунё-дунё сўз кетар эди. Чехов буни ўзи айтиб бермасдан, Очумеловнинг ўз сўзи билан кўрсатади.

Очумеловнинг дастлабки фикри:

« – Итни ўлдириш керак, кутурган бўлса ҳам ажаб эмас».

Ит генералга қарашли, дейилгандан кейин:

« – Ит нозик, сен ҳўкиздай, бўйингни қара!»

Яна ит генералники эмас, дейилгандан кейин:

« – Генералнинг итлари қимматбаҳо нарсалар эди. Бу бўлса, эгасиз дайди итга ўхшайди. Эпақалиқ юнги ҳам йўқ. Шундай бемаъни итни ҳам сақлайдимки киши!»

Яна, ит генералники, дейилгандан кейин:

« – Балки қимматбаҳо зотли итдир».

Ошпаз, ит генералники эмас, дегандан кейин:

« – Бу эгасиз дайди ит».

Ит генералнинг акасига қарашли экани маълум бўлганда:

« – Яхшигина ит кўринади. Ўлгунча югурдак кўринади».

Мана бу диалогларга авторнинг ҳеч қандай изоҳи керак эмас. Бу диалоглар ҳам воқеани силжитади, ҳам ҳикоя қаҳрамони Очумеловни характерлайди.

Чехов услубидаги айрим хусусиятни сезган Л. Толстой бундай деган эди: «Чеховнинг импрессионистларга¹ ўхшаган ўзига хос формаси бор... Яқиндан қарасак, худди ҳар бир тўғри келган ва бир-бирига алоқаси бўлмаган бўёқларни фарқ қилмасдан ишлатганга ўхшайди, аммо узоқроқдан қарасанг, бу бўёқлардан ажойиб бир манзара вужудга келганини кўрасан».

Толстойнинг бу сўзи Чеховнинг ўз сўзига жуда мос келади. У дейди: «Табиатни тасвир қилганда, майда бўлақлар олиш ва буларга шундай тартиб бериш керакки, ўқиб кўзингни юмганингда, кўз олдинга бир манзара келсин».

«Буқаламун» ҳикоясидан бирон сўзни чиқариб ташлаш ёки бирон сўзни қўшиш мумкин бўлмаганлиги, сўзга нақадар диққат қилганлигини кўрсатади.

Абдулла Қодирий – Жулқунбой.
«Совет адабиёти», 1936 йил, 3-сон.²

¹ Санъатда рассомнинг, санъаткорнинг ўз субъектив мушоҳадаси, ҳис-туйғу ва таассуротларини бевосита акс эттириш.

² «Совет адабиёти» – «Ўзбекистон шўро адабиёти» журналининг кейинги номи.

ҚОДИРИЙ ҶҶИГАН САҶИФАЛАР

Юфусбек ҳожи: – Мен биз халқнинг одам бўлишимиздан тамом умидимизни кесиб қўйдим... Шу ёшга етиб бу халқ орасида эл бахти учун бош тиккан жамоани уч-тўрт нафардан ортиқ учратолмадим, афсус.

Қодирийнинг бу кичик асарларини кутубхоналарда сақланаётган, 1920-йиллар газета-журналларидан қидириб топиб, олиб келар эдим-да, дадам билан ўқиб, муҳокама қилар эдик. Бир куни дадамга: «Дадангиз менимча Москвага ўқишга бориб фикрлариди бирон-бир нарса ўзгармаган бўлса керак, қайтага ниятлари ўзгариб келган, бу ёзганларидан билиниб турибди» – дедим. Дадам бироз ўйланиб туриб: «Ҳа, бир куни дадам: У ёққа ўқишга бориб, ўзимга ҳеч бир янгилик ололмадим. Ҳамма гап ўзимизда бор экан. Қайтага, бориб кўнглим бузилиб келди, деган эдилар», – дедилар. Мен ҳаддим сиғиб: «Бу гапни кимга, нимага, қаерда айтдилар?» деб сўролмаи у кишидан гап кутиб турдим. «Бир куни уйимизга киночи Сулаймон Хўжака келиб, ўқиш, Москва ҳақида суҳбатлашиб ўтиришганда шу гапни айтган эдилар. Чамаси, ўттиз бешинчи йиллар эди. Унда дадам ҳеч бир ерда ишламас эдилар», – деб қўшиб қўйдилар дадам.

Бир йил ўқиб, Қодирий 1925 йилнинг ёзида Москвадан қайтиб келадилар. У кишининг ёзганларига эътибор берсак, ҳақиқатан ҳам, ўша ёз ойидан берида ёзган «Тошпўлад тажанг», «Қалвак махзум», «Эчкининг оти Абдиқарим» ёки «Йиғинди гаплар» каби ҳажвларида янада сирилиб келаётган мустамлакачилар сиртмоғидан кўнгли бузилганлигини ёки бу сиртмоқ қанча тортилса ҳам ўзи таъзимда, қўли кўксиди қотган халқидан кўнгли совиганлигини пайқаш мумкин.

Мунаввар қори ўзи бош бўлиб турган Тошканд вақф шўъбасининг 1924 йил 1 октябрдан 1925 йилнинг 1 октябригача вақфнинг умумий кирими 309 минг сўм 92 тийин деб¹ ва бу смета қаерларга ва қандай муассасаларга сарф бўлишини «Туркистон» газетасида «Тошканд вақф шўъбасининг қирим-чиқими» номли ҳисоботномасида кўрсатиб ўтади. Мана шу кичкинагина ҳисоб берилган мақоланинг мазмунида Мунаввар қорининг маориф соҳасига ва маърифат учун қанчалик куйингани, ўқиш

¹ Ҳозирги қийматга олганда 183 миллион 600 минг сўмга тенг экан.

иштиёқида бўлган толибга ёрдамани аямаган инсон бўлгани сезилиб туради.

Бу фикрни «Туркистон» газетасининг 1924 йил 15 июн сонидида мухбир Шокирбоев ёзиб ўтган мана бу хабар ҳам тасдиқлайди:

«Тақдир этарлик иш

Эски шаҳар вақф бўлими Жулқунбойни ўз таъминотига олуб, Масковга ўқушқа юборди. Жўнатиш олдидан беш ойлик маошини қўлига нақд беруб, бир йиллик мукофот ҳам берди. Иқтисодий идораларимизнинг шундай қадр қилиб қилган ҳимматларига офарин деймиз ва ўртоқимиз Жулқунбойга муваффақият тилаб, ўзи узоқ кетса ҳам, қаламининг яқинда бўлишини умид қиламиз».

Ўша йили шоир Олтой ҳам кўб талабалар қатори Масковга ўқишга борган эди. Унинг ўтган асрнинг 70-йилларида ёзиб қолдирган Масков таассуротлари, Қодирий ҳақидаги кузатган, суҳбатлашган хотиралари адибнинг ўша кунлардаги ҳаётини бир оз бўлса-да ёритгандек, тўлдиргандек бўлади. Лекин мен ишонаман; бу хотира бугунги кун назари билан ёзилганида эди, адибни биз бошқача билган, тушунган, англаган бўлар эдик.

«Туркистон» газетасининг ўша йил 3 октябр сонидидаги талаба А.Раҳмон ўгли ёзиб юборган «Ички Русияда Туркистон ўқувчиларининг ҳоли» номли хабари эса мусофир юртда талабалар қандай шароитда ўқиётганидан дарак беради: «Бу йил Масков, Ленинградда бир қанча йиллардан буён ўқишда давом этиб турган Туркистон ўқувчиларининг турмуши ўткан йилларга қарағанда оғир бир ҳолда деб айтиш мумкин. Ўқувчилар ўткан йилларда Турксовнарком томонидан таъйин этилган оқчани Туркистон ваколати ёнида очилмиш ўқувчилар комиссияси орқали олиб, ўқувларини яхши давом этдириб келар эдилар. Ҳозирги чоқда бахтка қарши ваколат томонидан олинадурган оқча йўқ ҳукмида бўлиб қолди. Шу кунларда Туркистон ваколатхонаси ўқувчилар билан тўлган. Ўқувчилар дод, ўлдим, дегандагина элли тийин ёки бир сўм олиб қайтадир.

Ушбу йил ўқиш мақсади билан келган ўртоқларнинг кўблари мактабларга ўринлаша олмадилар, егани овқатлари йўқ, сарсон бўлуб юрадилар. Ўқувчиларни тозалаш вақтида чиқаришга лойиқ бўлган кишиларнинг кўблари қолиб, камбағал болалари стипендиядан маҳрум этилди. Мана бунинг бир чораси кўрилмаса, ўқувчиларнинг аҳволидан хабар олуб, буларнинг ўқушларининг яхши кетишка сабабчи бўлуру деб умид этадир».

Яна бу ҳақда Абдулла Қодирийнинг ўзи ҳам Масковдан йўллаган «*Миллий ашулачимиз...*» номли мақоласида «*Ўқувчи учун икки сўм элли тийин эмас, йигирма тийин ҳам катта бир нарса*» деб муҳтожликда ўтаётган ўқувчилар ҳолидан, уларнинг омонатига қилинаётган хиёнатдан шикоят қилиб ўтади.

Талабаларнинг студком раиси Ёқубов «Қизил Ўзбекистон» газетасининг муҳбири билан қилган суҳбатда Ўзбекистондан ўқишга келган турли миллат болаларининг сони 350 нафар эканини, уларнинг моддий аҳволи анчайин қониқарсиз эканини, талабаларга биргина енгиллик борлиги – газеталар бепул берилишидан ҳисоб бериб ўтади (1925 йил, 22 апрел).

Афсус, кечаги кундаги тарихдан маълум, очлик ва хорликда ўқиб қайтган бу талабаларнинг бир қисми 30-йиллар бошида, ундан қолганлари 37-йилдаги катта қатағон даврида маҳв этилди. Чунки улар бу ерда билим олиш билан бирга ўз юртининг, миллатининг иззат-нафсини, ғурурини билгувчи миллатпарвар инсон ҳам бўлиб қайтган эдилар. Бу фазилат шўроларга ёкмади...

Хўш, Абдулла Қодирийга ҳам нима ёкмади, нимадан кўнгли қолди экан? Ўша замон воқеалари адиб кўнглидан қандай ўтганини шоир Олтой ёзган хотирасида айтиб ўтганидек Қодирийнинг доим кўлида кўрган ўша газеталар орқалигина билишга ҳаракат қиламиз. Ҳар қалай, газета ҳам ўзига хос бир ойна: бундан деярли юз йил илгари ўтган Туркистон халқларининг дард-ташвишлари, орзу-хаёллари қоғозларга ёзилиб, газета қатларида сақланиб қолган.

Барчага маълум, алифбо ҳар бир халқнинг, миллатнинг оғзидаги тили, бошидаги ақл-идроки, тафаккуридаги онги, маданий меросидир. Болшевиклар ҳукумат тепасига келгандан кейин Ўрта Осиё ва Кавказ ўлкаларида катта-катта ижтимоий-сиёсий ўзгаришларга қўл ура бошлади. Шулардан бири бу ўлкалардаги жорий араб алифбосини ўзгартириш масаласи кўтарилди. Аслида бу масалани Чор ҳукумати бошлаган, лекин у амалга ошмай қолган эди. Энди эса болшевиклар, янги уйга янги супурги деганларидек, бу масалани яна кўтариб чиқдилар.

1921 йилда Боку шаҳрида «Янги турк алифбоси» қўмитаси тузилгани маълум. Қодирий ҳам шу воқеа муносабати билан «Ижмоли саёсий» номли фелетонида бу кўтарилган алифбо масаласига «ишончлик манбаъдан олинган хабарга ўхшамай-дир» деб умид қилади. Ҳақиқат эса бошқа эди. Бу ҳақда у кишининг Масковда газеталардан ўқиган мақолалардан бири мана бу эди:

«Янги турк алифбоси

...Бундан 3 йил бурун Озарбайжон Жумҳуриятининг маркази Боку шаҳрида «Янги турк алифбоси қўмитаси» тузилди...

«Янги турк алифбоси» қўмитаси ва янги алифбочилар халқ тарафдоридирлар. Алифбони ўзгартишдан мақсадлари фақат авом халқнинг тез ва осонлик билан оз замон ичида саводлик ва илмлик бўлишига чалишмоқдир. Маълумдирки, араб ҳарфлари билан саводлик, илмлик бўлмоқ учун узун муддат ва кўб қийинлик талаб этадир. Турк халқининг илмлик, саводликда тез шарққа томон ҳаракат этишини истаган ҳар бир заҳматкаш зиёли ва маъмур янги турк алифбосининг тарафдори бўлмоғи даркор...

«Янги турк алифбоси» қўмитаси бу яқинларда умумиёро жумҳурияти ичидаги турк-тотор халқи вакилларида иборат Бокуда янги турк алифбосини ҳаётка ўтказилиши, тил ва имло бирлиги конференцияси чақирмоқчидир. Янги турк алифбоси ёлғиз Озарбайжонга эмас, балки умум турк тил ва шевасига уй-ғунлаштирилур. В.Хўлўфлу

Бошқармадан: Бу мақола Тошкентга саёҳат ва халқ ҳаёти билан таниш бўлмоқ учун ўртоқ Самадоға Оғамали* ўғли билан келган қўмита аъзоси томонидан ёзиб мубоҳаса тариқасида босилди». «Туркистон», 1924 йил, 2 октабр.

Узоқ-узоқ келажакдаги мақсадларни кўзлаб қилинган алифбо ислоҳи ва Самадоға Оғамалининг Тошкентга ташрифи кўб ўтмай ўз натижасини берди. Матбуот саҳифаларида алифбони ўзгартиш тўғрисида тез-тез мақолалар чоп этила бошладди. Шулардан яна бири «Лотин ҳарфини биз ҳам қабул қилайлик» номли мақоласи «Қизил Ўзбекистон» газетасининг 1925 йил 7 январ сониде босилади: «Ўктабр ўзгартишдан бери чайнаиб келган имло масаласи бир мунча тортишишлар натижасида зўрға «Янги имло» деган ямалган бир жандани кийиб олдиқ. Шундай бўлса ҳам, мана шу имлони ёзган чоғимизда мазкур уч оқимни аралашдириб ёзамиз.

Бу ҳол халқнинг илмли, онгли қисмларида давом этмоқдадир. Бу бизнинг учун келгусидаги ёш ўспиринларни чириган араб хуррофотлари билан заҳарлаб, ҳам унутилмаслик даражада жиноят этилса керак. Шунинг учун биз ҳозирдан бошлаб имлони такомиллаштириб, бу тўғрида бир жойға тўхтатиб, келажакдаги ёшларимиз учун йиқилмайдурган бир пойдевор тайёрлашга ҳаракат қилишимиз тарихий бир хизмат бўлса керак...

Ўзбекистон доирасида ҳозирдан бошлаб имло тўғрисида бутун жараёнчилар бирлашиб лотин ҳарфини қабул қилишни вақти

етканлигини, қўшни жумҳуриятимиз Озарбайжон жумҳуриятининг ҳам шу ҳарфни қабул қилганини ҳамда ҳозирда Қозоғистон жумҳурияти ҳам лотин ҳарфини қабул этиш арафасида турганлигини айтиб бизнинг Ўзбекистон Жумҳурияти ҳам лотин ҳарфини қабул қилишини бутун илмий идораларнинг эсларига солиб ўтишни муносиб кўрдим. Расулхон».

Бу қизил ташаббусни Аҳмад Закий Валидий* ўз «Хотиралар»ида қуйидагича ёзиб ўтади: «Москвада очилган «Шарқ дурул-фунуни»ни ташкил қилганлар Сванидзе* ва Бройдо* эди. Бройдо ҳозир Сталин ёнида ёрдамчи сифатида фаолият олиб бормоқда... Ўша Бройдо ва профессор Поливанов*, Озарбайжондан рус тили мутахассиси кекса Шахтастинский ва турк Аҳмад Жавод бир-галликда туркий халқларнинг баъзилари лотин, баъзилари эса кирилда бир-бирларидан айри ҳолда алифболар тузишга астойдил киришганлар. Бундан уларнинг асосий мақсади бу халқларни бир-бирларидан узоқлаштириб ажратиб юборишдан иборат.

Лотин алифбоси вақтинчалик бўлиб, албатта, рус алифбосига ўтиш учун замин тайёрлаш эди. Павлович, Бройдо, Паливанов кабилар Тошкентда ўзбек, қозоқ, туркман, тотор лаҳжаларидан фойдаланиб, ўзбек тилида мақолалар ёзишга, умумий бир адабий тил ва маданият майдонга келтириш борасидаги ҳаракатларга бутун кучларини сафарбар қилиб тўсқинлик қилмоқдалар.¹ Кейинчалик Бройдо ва унинг маслакдошлари лотин алифбоси қабул қилиниши туркий халқларнинг бирлашиш йўлидаги барча орзуларини барбод қилди, деб ёздилар. Шўро ҳукуматининг миллий соҳадаги сиёсатининг туб моҳияти шундан иборатдир».²

Албатта, Қодирий Аҳмад Заки Валидий асарларини ўқимаган эди. Унинг ушбу «Хотиралар» китоби 1969 йил Истанбулда нашр этилди.

“Янги алифбо – Шарқда инқилоб” шиори қизгин тус олдирилди. Ўзбекистон жумҳуриятида ҳам 1928 йилдан араб алифбосидан лотин алифбосига қатъий ўтила бошлади. Араб ҳуруфидаги китобларга сиёсий таҳдид кучайтирилди. Айниқса, 1930 йилдан бошлаб бу маданий-маърифий ёдгорликлардан фойдаланишни, сақлашни болшевиклар синф сифатида ом-

¹ Жаҳид тараққийпарварларининг ҳаракатида 1917 йиллардаёқ Ўрта Осиё туркий халқларини бирлаштириш ғояси кун тартибидан мустаҳкам ўрин олган эди. Шу асосда ўлкада умумий адабий тил меёрини яратиш ҳаракати бошланган эди.

² Аҳмад Закий Валидий Тўғон. «Хотиралар», «Истиқлол нури» нашриёти, 2014 йил, 388-бет.

мавий тақиклай бошладилар. Одамлар бу сиёсий таҳдиддан кўрқиб, бир неча юз йиллардан бери жондек сақлаб келаётган сандиқ-сандиқ китобларни сувга-ўтга ташладилар, ерга кўмдилар. Қодирий шўроларнинг мақсадига – “ишончли хабарига” бошида ишонмаган бўлса-да, кейинроқ бу воқеани ўз кўзи билан кўрди. Ҳатто жони ачишганиданми 1935 йилда тегишли идорадан ўзларига эҳтимоли бор сиёсий хатарнинг олдини олиб, дўстлари билан биргаликда “Эски китоблар савдосини қўлга олайлик” номли мақоласини ёзди.

Қодирий ўз асарларининг ҳаммасини, ҳатто умрининг сўнггидаги якуний хулосани ҳам араб имлосида ёзди. Дадам оталарини эслаб бундай ёзадилар:

«Одатда, тергов тамом бўлгач, терговчи барча ёзилган сўроқ-жавоб материалларини тартибга солиб, тикиб, муқова-лаб маҳбусга беради. Маҳбус эса делони бирийўла тўлиқ ўқиб чиқиб, охири бетга сўроқ терговдан рози ёки норози эканлигига қўл қўяди. Шундан сўнг иш судга оширилади...

Гришченко менга деди:

– Араб ҳарфида ёзилган хатни ўқий оласизми?

– Ҳа, – дедим.

Устол устида турган қалинлиги тўрт-беш энлик, қора муқовали дадам делосининг охириги варағини очиб кўрсатди. Унда кўк сиёҳда, араб имлосида ёзилган дадамнинг менга таниш дастхати бор эди: *«Ушбу қарор менга эълон этилган (ўқудим), бунда кўрсатилган айбларга мен рози эмасман ва бўйнимга олмайман! Абдулла Қодирий».*

* * *

Яна ўша кундаги газеталарда ҳафтасига бир-икки марта босилиб турадиган мақола мавзуларидан бири РКП(б) 12-қурултойида қабул қилинган ҳар бир жумҳуриятда идора ишларини миллийлаштириш қарорига биноан кадр-мутахассислар тайёрлаш, яъни ерлилаштириш масаласи эди. Бу масала ўша вақтда шўроларга қарши курашнинг энг асосий мақсадларидан бири бўлиб, у шўролар ва муҳолифат орасида ошкора эмас, зимдан, яширин олиб борилар эди. Тасаввур учун «Туркистон» газетасининг 1924 йил 13 ноябр сонидagi «Ерлилашдириш пилонини ўзгартириш керак» номли мақолани ўқиймиз: *«Марказий ерлилашдириш комиссиясининг ташаббуси орқасида бир йил муддат ичида марказий муассасаларда ишлар ўрта ҳисоб билан айтканда 10–15 фоиз орасида ерлилашди. Бундан юқори ерлилаш мумкин бўлмади. Бунинг сабаби ҳаммага маълум. Иш бошида ил-*

гаридан оврўполилар ўлтуруиб келиб, улардан ишни эплаб олиши қийин бўлди. Бир томондан, қўйилган тажрибачиларнинг ўрисица маълумоти бўлмагани бўлса, ҳам озлиғи, иккинчидан оврўполи ўртоқларнинг баъзиларининг қинғир қарашлари кўзга кўринарлик ёки қаноатланарлиқ иш қилмоққа йўл қўймади...

Ишлар 10–15 фоиз ерлилашкан муассасаларга келсак иш ерлилашмай, муассасада тўқсонлаб оврўполи бўлгани ҳолда 9–10 гина ерли хизматчилар уларнинг тилида иш юргизмакка мажбур бўлурлар, чунончи, бир идоранинг мудури ёки иш бошқарувчиси оврўполилардан бўлганда, иш юритувчиси ёки саркотиби ишни оврўполича юргизмакка мажбур бўлиши табиийдир.

Ўзбек жумҳуриятининг буюк қисми Бухоро ва Хоразмдан иборат бўлиши билан ишни ўзбекчалашиши табиий бўлиб, ерлилаштириши комиссиясининг бу кунгача тутқан пилони тажрибада яхши натижа бермагани ва заиф бўлгани учун мазкур пилонни ўзгартириши ва ишда қатъият лозимлиғи керак деб биламиз. Пилоннинг қандай қилиб ўзгариши тўғрисида ўртоқларнинг фикрлари чиқиб қолса керак. Асадулла».

Бир неча кундан сўнг яна бир мақола эълон қилинади. «Олди олинсин эди (Ўзбекистон янги инқилобий ҳукумати диққатига). Янги Тошкант ижроқўмининг 26-нчи октябрдаги қарорини асос этилиб, Янги шаҳар думахонасининг 3-нчи ноябрда чиқарган 21-нчи сонли идора буйруғининг 5-нчи моддасига биноан думахона хизматида бўлган бутун (15 нафар) ерли (ишчи тажрибачи)лар 15-нчи ноябрдан эътиборан хизматдан бўшатирилганлар. Ички ишлар комиссарлиги бу қарорнинг Турк ЦИК, Совнарком томонидан чиқарилган 130-нчи ёрлиққа, ҳам Бутун Россия Марказий Ижроия Қўмитасининг 1923-нчи йил 12-нчи декабрда чиқарган буйруғига тамом қарши бўлгани учун мазкур қарорни бекор қилиш тўғрисида тезлик билан жиддий бир чора кўрмак учун Сирдарё музофот ижроқўмига буйруқ тариқасида 4615-нчи сонлиқ қоғоз юборган эди. Шу вақтгача натижаси кўрилган эмас...

Ерли ишчиларни умумий жамоат ишларига жалб қилиш учун ташаббус кўрсатиш ўрнига тескарисича давлат идораларидан ҳайдаш учун чиқарилган юқоридаги қарорлар ерли ишчи-деҳқонлар юрагида ҳеч бир унутилмаслиқ қора доғ қолдирғусидир.

Янги Ўзбекистон инқилобий қўмитаси бу масалага қандай қарар экан. Ҳар ҳолда, марказий ерлилаштириши комиссияси ҳам ухламаса эди. Ғиёсиддин». «Туркистон», 1924 йил 18 ноябр.

Бу эътироз ва танқидлар беиз қолмади. Ўша йили 31 декабр куни Ўзбекистон Ижтимоий Шўролар Жумҳурияти Инқило-

бий қўмитасининг 48-сонли 9 моддадан иборат қарори чиқди. Жумладан, унда бундай дейилади:

«Шўро идораларининг ишларини ерли халққа яқинлаштириш ва бутун ишчи – деҳқон оммасини шўро тизимини ишига аралашдириш мақсади билан Ўзбекистон Ижтимоий Шўролар Жумҳуриятининг Инқилобий қўмитаси ушбу қарорни чиқарадир:

1. Бутун ҳукумат, умумий халқ, кўператив, хўжалик идораларини ва бошқа муассаса, ташкилот ва корхоналарни, ўзларининг бўлис ҳам уяз доираларида юрғузадурған бутун ёзув ишларини фақат ўзбек тилидагина юрғузмоққа лозим этишка.

Изоҳ 1: Аҳолисининг кўброқ қисми ўзбек тилидан бошқа тилда гапирадурған қишлоқларда, бўлисларда ва шаҳарларда бутун ишлар бир қатордан икки тилда, яъни ўзбек тилида, ҳам кўбчиликни ташкил қилған халқнинг тилида юрғизилур.

Изоҳ 2: Шаҳарларда Оврўпо халқлари бўлиб, шаҳар атрофида кўбчиликни ўзбеклар ташкил қилса, бундай шаҳарда ва атрофида бутун ишлар қатордан икки тилда – ўзбек ва рус тилида юрғизилур...

Ўзбекистон Ижтимоий Шўролар Жумҳурияти Инқилобий қўмитасининг раис ноиби Гүлдберг, Инқилобий қўмитасининг масъул котиби А.Жабборов» «Қизил Ўзбекистон», 1925 йил, 9 январ.

Бу қарорнинг натижасини қуйидаги мақоладан ўқиб билишимиз мумкин: «Қачонгача додлаймиз? Доимо бизни ачинтириб турадурған бир масала бор. Бу масала ҳақида шул қадар кўб ёзилди, кўб сўзландики, бунинг ҳақида ортиқ яна ёзиш, яна сўзлашни ҳазм қилиб бўлмайдир...

Ерлилаштириш ишига келганимизда, чиқарған қарор, буйруқлар энг кўб жиҳатдан амалга ошмайдир. Ошғанлари ҳам ўзбек тилини ҳақорат қилишдан иборатдир. Кўчаларда чалакам-чатти хатлар билан ёзилған (комисариат ўрнига комисарити, хорижий ишлар ўрнига хорижий итлар) деб ёзишлар ва шундай ёзувларнинг ҳали ҳам осилиб туриши ҳақорат эмасми? Иш бошида турған ўртоқлар нега бунни кўрмайдирлар?

Кўб комисариатлар, хўжалик бошлиқлари ўзбек тилини танмайидирлар шекилли, берган, тарқатган эълонлари, буйруқлари фақат рус газетасида ёзиладир. (Уларча ўзбеклар рус тилида тушунишлари мажбурий). Ўзбек ишчи – деҳқониға бир муассаса, бирор касалхона, дўқтур керак бўлса, ўз газетасидан тополмайдир. Уларнинг эълонлари, адреслари фақат русча, рус газетасидир. Наҳотки, улар фақат бир фоиз оврўполиклар учунгина хиз-

мат қиладирлар. Улар учунми яшайдирлар». «Қизил Ўзбекистон», 1925 йил, 8 апрел.

Мунавварқори эса ўз «Хотира»сида бу масалада ҳам шўроларнинг ваъдаси билан иши бир эмаслигини бир жумла билан англадиб ўтади: «Ерлилаштириш кампаниясига келганда бошда оврўполикларнинг ерликларга иш бермасдан, арзимаган баҳоналар топиб, ерликларни учреждениялардан чиқариб ҳайдаш ҳаракатида бўлганлиғиндан шикоят кетадир. Аммо кейинроқ бориб (27-йилларда), ерликлар иш билмаганидан ерлилашган учрежденияларга кириб бир иш битиришининг мумкин эмаслигидан, унча-мунча иш билатурган ерлик ишчиларни «сан савдогар боласи-сан, сан руҳоний боласи, санинг мафқуранг бузук, сан динчи, сан миллатчи!» деб ҳайдалиб турганлиғиндан додлайдир».¹

* * *

Ўтмишимизда бир давлатнинг барпо бўлишида ёки унинг барқарор туришида сидқидилдан хизмат қилган алломаларимиз неча юзлаб учрайди. Шулардан бири Абу Бакр Муҳаммад ибн Али Исмоил Қаффол аш-Шошийдир (904–976). Ул зот халифаликда турли лавозим, вазифаларни адо этган. Муҳаддис, фақиҳ, дипломат, шоир сифатида машҳур бўлган. Византия қўшинлари халифаликка таҳдид солиб турганда, лашкарбоши Тағфур халифага назмда битилган шарт-мактубини жўнатган. Қаффол аш-Шоший халифа топшириғига кўра унга муносиб жавоб ёзиб, таҳдиднинг олди олинган экан.

Яна бирлари мулки Турон салтанатининг барпо бўлиши йўлида соҳибқирон Амир Темур жаноблари ёнида туриб хизмат қилган шайх, саййидларнинг пешвоси Саййид Баракадир. У кишини эҳтиром қилиб, пир тутиб Амир Темур жаноблари: «Вафотимдан сўнг жасадимни ул зотнинг пойига қўйинглар», деб васият қилган экан...

Лекин бу дунё тинч турмас экан. XIX–XX асрга келиб дунё сиёсати ўзгарди. Унинг неъматига қошиқ солувчи навбатдаги хўрандалар келди. Ўтган асрнинг 20-йилларида дунё сувини лойқалатиб лаққа балиқ тутиб юрган Англия давлати дунё мустамлакачилиги тарихида бош карвонлардан бири мақомини

¹ Умуман олганда бу масала 1991 йил Республиканинг мустақиллигига қадар ҳал бўлмади. Фақат ўтган асрнинг 60-йилларидан бошлаб маҳаллий кадр-мутахасислар миқдори табиий кўпайганлиги сабабли улар стратегик жиҳатдан қуйи даражали завод-фабрикалардаги ва бошқарув идораларидаги юқори лавозимларга қўйила бошлади.

олди. Ўша йилларда у ўз қўл остида бўлган шарқ мамлакатларига Шўро Русиясининг кириб келаётган ғоялари ва иқтисодий таъсирларига қарши тиш-тирноғи билан қаттиқ кураш олиб борган эди. Бу ниятда у Ўрта Осиёга ёки Қофқоз ўлкаларига гоҳ очик, гоҳ хуфия ҳужумлар уюштиргани тарихдан маълум. «Туркистон» газетасининг 1924 йил 25 декабр сонидида «Дод, золим Англия дастидан» номли бир саҳифа мақола чоп қилинган. Гарчи 1918 йил Шўро ҳукуматининг қарори билан дин давлат ишларидан ажратилган, ҳақ-ҳуқуқлардан маҳрум қилинган бўлса ҳам, ушбу мақола «Тошкент диния назоратининг умум мусулмонларга хитобномаси» деб эълон қилинади. Унда Англия ҳукуматининг шарқ халқларига ўтказётган зулми таҳлил этилиб, очиб ташланади. Пировард хулоса – унинг халқаро сиёсий майдондаги нуфузи гўё синдирилади, туширилади... Аниқроқ тасаввур олишингиз учун хитобноманинг хулосасидан ўқиймиз: «...Англизлар мусулмонларнинг озодлиғи тўғрисида ўзларининг босмачилиқ ва таловчиликларини яширмоқ учун сўзлайдир. Бўлмаса, икки асрдан буён мусулмонларга қачон бир фойда келтирдилар. Бутун мусулмон давлатлари ўртасида иғво тарқатиб, бир-бирлари билан урушидириб, кучсизландириб, тамом йиқилмоқлариға маҳкум қилган раҳмсиз жаллод, шайтон шу англизлар эмасми? Ўз қўл остидағи неча юз миллион мусулмонларга жабр-зулм қилиб, ишлатиб, оч қолдириб, бож-хирожларини ҳаддан ташқари олиб турмоққа қаноат қилмай, бошқа ерларда яшаб турган мусулмонларга ҳам қилган жабр зулмларини айтиб ўтдик.

Англизлар қўл остида Ҳиндистонда яшамоқда бўлган мусулмонлар ҳайвон ҳукмида ишлатилмакдадирлар. Англизлар хоин ва ёлғончидирлар. Чунки англиз тарафдорларининг ёмон деган шўролар ҳукумати тарбиясида яшаган мусулмонлар ҳолиға қарасақ, ваъданинг амалға ошганини кўраимиз. Юз йилларча ҳоким бўлиб, ерлик халқнинг маданиятига йўл бермай фақатгина ўзига дум бўлғудек тарбия берган жаҳонгирлар қаршисида шўролар ҳукумати етти йил ичида ҳар қайси миллатнинг юқори кўтармак ва маданият топмоғиға бор кучи билан ёрдам бергани кўз олдимиздадир.

Ўзбек, туркман, тожик ва қирғизларга мухториятгина эмас, янги истиқлолият бериш билан бирга уларга яна раҳбарлик қилиб, ўз идорасини ўзи қилмоғиға йўл кўрсатиб, бутун мусулмонлар ҳиссиёти диниясига комилан эрк бергандир. Шўролар ҳукуматининг орзуси шарқ дунёсини босмачи ва талончи ғарб жаҳонгир пошшоларидан қолмиш жаҳолат ва билимсизликдан қутқармоқдир.

Тошконт назорати динияси мусулмонлар номидан қалбининг энг чуқур еридан чиққан нафрати билан англиз жаҳонгирларининг Миср халқи тўғрисидаги босмачилиқ ҳаракатларига ўзининг таассуфини баён қилиш баробарида англиз жаҳонгирларига нафрат ва лажнатларини билдирадир. Жаҳонгирлар заиф миллатларни эзиб қонларини ичувчилар ёдларидан чиқмасинларким, заиф халқларга қилган жабр ва зулмлари учун мусулмонлар тарафидан тегишли жазоларини тортиб ўз гарданларига лойиқ мукофот олсалар керак.

Ислом дунёси ҳеч бир вақт бу тариқа хўрлик ва қийинлиқларни ёдидан чиқармас. Ҳам «охират сизга, бу дунё бизга» дегучи ҳийлагар англизлар сўзига алданмас.

Оч кўзингни, эй ислом боласи! Англиз каби ҳийлакор шайтонлар сўзига алданма!

Битсин ва йўқ бўлсин зolimлар ва жаҳонгир англизлар!

Яшасин, бутун дунё жаҳонгирларига қарши шарқ халқларига озодлик олиб келгучи камбағаллар шўроси!

Назорати диниянинг ҳайъат раёсати: Муҳаммад хўжа муфти, Олимхон Мусахоний, Заҳриддин Аълам, Абдуҳафиз маҳзум».

Туркистон коммунистлар фирқасининг 8-нчи қурултойида Туркистон Комфирқа марказ кўмитасининг масъул саркотиби Варейкис* бундай ҳисобот бериб ўтган эди:

«Янги иқтисодий сиёсат» эълон қилингандан кейин Туркистон аҳволига қараб зарарлик шахсларга кўб ён бердик. Шул сояда уламо куч олди. Улар вақфларни дин йўлига сарф қилиб шарият қозиларини кўпайтириб шарият билан ҳукм қила бошладилар. Лекин бу кун ён беришни тўхтатиб секин-секин ул имтиёзларни битира бошладик. Кўб диний вақф ерлари деҳқонларга олиниб берилди. 1922-нчи йилда ўлкамизда 208 та шарият қозиси бор эди. Бу йил 58 та қолди. Қўшчи, мардикорларда синфий онг ўскан сари улар битирилиб борадир. Ҳам тездан тамоми билан йўқ бўлур...» «Туркистон», 1924 йил, 13 май.

Газета саҳифаларида ҳар куни бой, уламо, савдогарларни шўрога ҳақсиз деб ҳукм қилиб турган шўро ҳукуматининг қайси юзи бу? Уламоларимизнинг ўша кунги ночор, муте ҳолини кўриб, хитобномасининг дағдағасини ўқиб, Абдулла Қодирий куйганмикин, кулганмикин?..

Абдулла Қодирий таъбири билан айтганда, матбуотда кунда чоп этилаётган «ҳангомалардан яна биттаси» миллий қизил

қўшинни ташкил қилиш ҳаракатидир. Давлатнинг устивор туриши учун учта тирагидан бири бўлмиш аскар – миллий қўшин Туркистонга нима учун керак ва зарурлигини Абдулла Қодирий 1919 йилда ёзган «Бизда аскарлик масаласи» номли мақоласида очиқ билдириб ўтган эди. У ушбу мақоласини «Мана бу қарор ғоятда кўнгишли бир иш, лекин бошқа қарорларимиз каби бунда коғаздагина қолиб кетмови матлубдир», деб тугатади.

Бу масалани 1924 йилга келиб ўртоқ Зеленский* Тошкент музофотининг биринчи фирқа конференциясида қуйидагича таъриф қилади: «...Бизнинг фирқамизнинг яна муҳим масалалардан бири миллий қизил аскар тузишдир. Биз бу кунда миллий қизил аскарнинг йўқлигидан жуда кўб зарарлар кўрамиз. Масалан: босмачилиқ давом қилган жойларда уларни таъқиб этиш учун юборилган аскарларнинг ҳаммаси овруполиклардан бўлганидан, халқ бизга катта шубҳа билан қарайдир ва: «Бизга ҳали ҳам руслар хўжайин экан-да» дейдир. Шу эътиқоди билан шўролар ҳукуматидан узоқлашадир. Иккинчи жиҳатдан қизил аскар қўмандасининг аскарликка олинган ерлик қишлоқ йиғитлари учун катта бир мактаб бўлганини ҳам хотирлаш лозимдир. Биз бунда уларни ўқитамиз, тарбия қиламиз. Сўнгра улар қишлоқларга қайтиб ухлаган қишлоқ халқини уйғотурлар. Чин шўролар ҳукуматини асосландирурлар.» «Қизил Ўзбекистон», 1924 йил, 2 декабр.

Зеленскийнинг бу сўзини шу газетанинг 11 декабрида босилган «Миллий қизил қўшун тузиш» номли имзосиз мақола ойдинлаштириб беради: «Бу нарса Русия коммунистлар фирқасининг 12-нчи қурултойи (1923 йил, 17-25 апрел) томонидан қарор этилиб, миллий қўшун тузиш – миллий қурулишнинг энг асосий моддасидан деб айтилди. Муттафақ шўролар ҳарбий инқилоб шўросининг 2-нчи декабрда тамом бўлган пленуми бу қарорнинг амалий равишда ишда кўрилажагини таъкидлаб ўтди. Масалан: миллий жумҳуриялардан Гуржистон, Арманистон, Озарбайжон, Доғистон, Корелия ва бошқа мамлакатларда миллий қўшун қисмлари тайёр ҳолда мавжуддир. Бизнинг Туркистонда ва бошқа шарқ жумҳурияларида бир мунча сабаблар билан бу ишга эндигина қадам босилди. Халқнинг ҳарбий уруш ишларига тайёр эмаслиги, миллий қўмондонлар ва сиёсий раҳбарлар йўқлиги, маблағ-пул камлиги анча тўсиқ бўлди... Ҳали бизнинг янги бошланган бу катта ишимизда камчиликлар кўб. Буларни секин-секин тўлдириб, халқни уруш ишларига кўникдириш қийин эмас, ёш коммунистларимиз биздан ҳарбий машқни ўрганишга тушсалар, халқда эллик йиллаб сингиб ёткан қўрқоқлик бита

борур. Жуда ҳам сояпарвар бўлиб ётиш ҳозирғи замонга тўғри келмай, ўз рустамларини талаб этадир... Ҳар нарса ўзимиздан етишсин, ўз аскаримиз тузилиб, ўзимизни қўриқлашга ўргансин. Бу кун бўлмаса эртага бошланиши аниқ бўлган бу ишка ҳозирдан тайёрлик кўра бошламоқ керак».

Бу «хангомалар» хали-ҳануз ҳеч бир амалга ошмагани учунми Абдулла Қодирий «Йигинди гаплар» ҳажвида бу масалани бир оз чертиб ўтишга мажбур бўлган эди¹

* * *

«Қизил Ўзбекистон» газетасининг 1924 йил 5 ноябр сонида Ўрта Осиё республикаларида «Ильични ёдга олиш ҳафтаси»ни ўтказиш тўғрисида Русия Коммунистлар фирқаси Марказий Қўмитаси Ўрта Осиё бюросининг раиси Зеленскийнинг халққа мурожаати, аниқроғи кўрсатмаси эълон қилинади. Яна газета саҳифаларида «Ленинсиз ўтган бир йил», «Ленинсиз иккинчи йилга қадам», «Ленин кунига тайёрлик» номли шу каби қатор мақолаларни ўқишингиз мумкин.

Шулардан бири «Эски Тошкантда ўртоқ Ленин ҳайкалига негиз солинди» мақоласи: «1925-нчи йилнинг 6-нчи январ Эски Тошкантдаги инқилобий воқеалар тарихида энг аҳамиятли кунларнинг бириси эди. 6-нчи январ кундузи соат 3 да ўртоқ Ленин ҳайкалига негиз солинди.

Бу куннинг аҳамияти икки нуқтададир: бириси – ижтимоий ўзгариш йўлбошчиси, буюк доҳийга мангулик хотира қолдирилди. Иккинчиси – 105 йилдан буён давом қилган эски «Бекларбеги»²

¹ Маълумотларга қараганда 1930-йилларга келибгина Ўзбекистонда ўзбек миллий қизил қўшини тузилди. Миркомил Шаропов қўмондонлик қилган бу тоғлик отлик дивизияси шимолий Кавказда ушлаб турилиб, у ҳам 1939 йилда тарқатиб юборилган эди. Миркомил Шароповнинг ўзи халқ душмани сифатида қатл этилган эди.

² «Бекларбеги» мадрасаси Тошкент ҳокими Лашкар Бекларбеги инояти билан қурилган, Эски Жўбадаги Регистонда жойлашган эди. Тошкент музофотининг энг обрўли, икки қават, 57 хужрали мадрасаси бўлган. «Бекларбеги»нинг шимолида, катта кўча томонда Фўлодбой Тинчбофий жоме масжиди, шарқ томонида эса Ўразалибой жоме масжиди бўлган. Муҳаммад Солиххўжа «Тарихи жадидаи Тошканд» асарида ўша вақтда Тошкентда мавжуд бўлган 20 та мадрасанинг фаолияти ҳақида ҳикоя қилиб ўтади. Октабр тўнтаришидан кейин бу маданий-маърифий ёдгорликларнинг кўпи «хуруфот ўчоғи» деб бузилди. Бу Туркистон ҳарбий генерал губернатори (1909–1914) А.В.Самсоновнинг: «Бу тарихий обидалар, осори атиқалар қанчалик тез вайрон бўлса, Россия давлатчилиги учун шунча яхши» ёки шарқшунос олим

мадрасаси ўз жойидан сунуриб ташланди. Ўртоқ Ленин ҳайкалига негиз шу мадраса жойига солинди. Бунинг билан Эски шаҳар меҳнаткашлари такрор инқилобий ҳозирлиқларини кўрсатдилар. 105 йил шу жойда диний фанлар йил бўйинча шу мадрасадан диний таассиб фикри тарқатилган эди. «Бекларбеги» мадрасаси йўқотилди. Фақат ҳали шу жойда тарқалиб қолган унинг баъзи бир хишлари ўткан эски даврда шу жойда бир бинонинг бўлганлигини ёдга келтириб турадир. 105 йил ичида шу бинонинг ичида нималар қилинган бўлса, улар йўқотилди. Улар ўртоқ Ленин ҳайкалининг негизи учун қазилган бир сажен чўнқирға кўмилдилар. Ҳозир бу жойда эски мактаб, эски турмушни йўқотиш фикрини тарқатқан буюк йўлбошчининг ҳайкали мангу ясалғусидир.

Эски шаҳар ўртоқ Лениннинг хизматини очиқ тақдир қилди, ул ўртоқ Ленин ҳайкали учун ўртоқ Ленин курашиб келган нодонлик, қоронғилик, таассиб ҳукм суриб келган бир жойни белгилади. Бу кун шу майдон халқ билан тўла эди. Фирқа, касаба ташкилотлари, Эски шаҳар ижроқўми аъзолари ҳозир эдилар.

Шошилиш ишлар борадир. Оқ соқолли уста Умар Хўжаев бир хиштка «1925» деб ёзиб ётир, бу хишт биринчи хишт бўлғусидир. Райкўм фирқа масъул котиби ўртоқ Обид Махзумов: * – Эски Тошкант меҳнаткашларининг ўртоқ Ленин хотирасига қиймат бера билишлари бутун шарқ учун намуна бўлур, – деб фикр билдирадир. Ҳам ушбу ҳайкални вужудга келтириш ишларида иштирок

А.В.Бартолднинг «Рус шарқшуносларининг Туркистондаги вазифалари» (1915) номли мақоласидаги: «Ўрта Осиёнинг қадимги маданиятини ўрганиш ва ёдгорликларини қўриқлаш фақат фойдасизгина бўлиб қолмай, балки зарарли ҳамдир» деган кароматларининг оқибати бўлса керак. Булардан ҳозир шаҳримизда Кўкалдош, Бароқхон, Абулқосимхон, Хўжа Аҳрор мадрасалари қолди, холос (Хўжа Аҳрор жомеъа масжиди мустақилликдан сўнг қайта қурилди).

Яна болшавойлар мана шу «эскилик ўчоқлари»ни бузиб, ватани озодлиги учун курашаётган «босмачи»ларни тоғма-тоғ қувлаб юрган бир вақтда 1924 йил «Туркистон» газетасининг қай бир сонидида, «хорижий хабарлар» бўлимида, Нью Йоркда, «Радиатор билдинг» компаниясининг юз қаватли биноси қуриб битказилгани ҳақидаги хабарни ҳам ўқидим. (Ҳозир бу бино меҳмонхона экан.)

Бундан ташқари, ўша давр журналлари саҳифаларида масжид-мадраса биноларининг тепасида белбоғ боғлаб, кетмон кўтариб гумбаз бузаётган одамларнинг фотосуратларини кўрдим. Бу ҳам ўқимаган, нодонликда, қоронғида яшаётган ишчи-деҳқоннинг илмини, онгини ошириш, буржуазия билан синфий курашининг лавҳаси бўлса керак.

қилган учун Эски шаҳар меҳнаткаш ташкилотлариға ташаккур билдирадир. Тарихий мотам кунига ҳайкал тамом бўлур. Д.Т.» «Қизил Ўзбекистон», 1925 йил 8 январ.

Шу газетанинг 15 январ сониди эса «Эски Тошканди Ленин мотам ҳафтасини ўтказиш камиссиясининг пилони (режаси)» номли мақола чоп этилган. Унда режалаштирилган тадбирнинг А, Б, Т, С, Ж, Ҳ бўлимларидан сўнг «22-нчи январ кунини» сарлавҳаси билан кейинги тадбирни ўқиймиз: «Эрта билан соат 8 да ҳамма фирқа, қасаба, қўшчи, хотин-қиз, комсомол, мактаб талабалари, миллий қизил қўмондонлик курси талабалари ва бутун маҳалла аҳоли мотам байроқ ва венки (гул)лари билан тартибли равишда райком ҳузурига тўпланурлар. Ҳамма мотамчилар тартибга олинғандан кейин худда соат 10 да юруш бошланиб, илгари миллий қизил қўмондон мактаб талабалари, комунарлар, сўнгидан хотин-қизлар, қасаба союзлари, қўшчи, комсомоллар, мактаб талабалари, маҳалла халқлари мотам байроқлари ва музиканинг мотам марши остиди юриб Эски Жўва майдонига борурлар...»

Газетанинг 25 январ сониди эса мотам тадбирлари қандай ўтгани ҳақидаги мақолалар эълон қилинади: «Ҳайкал олдида. 21 январ кечқурун соат 7 да Эски Жўва (ўртоқ Лениннинг ҳайкали ўтқазилган жой)га уч мингга яқин халқнинг йиғилиши билан Янги шаҳарда тўплар отилиб, гудоқлар чалинди. Худда шу вақтда Эски шаҳар қизил соқчилари томонидан осмонга қаратиб ўқлар отилди ва йиғилган халққа кўчада картиналар қўйилиб берилди.

22 январ мотам кунини. Бу кун эрталаб соат 7 дан бошлаб Жўва майдонига бутун қасаба уюшмалари, миллий қизил қўшун, комсомоллар, фирқа аъзолари, хотин-қизлар, бутун Эски Тошканди мактаб, интернат талабалари ўз мотам байроқлари тагига гуруҳ-гуруҳ келиб тўпландилар. Бу кун Жўва майдонини қора-қизиллар билан безатилган мадраса (майдоннинг нариги бурчаги)га ўтқазилган ўртоқ Ленин ҳайкали устидан пасткача кўк, қора, қизил ўтлар билан ясантирилган венки (мотамгули)лар ҳайкал теварагига қўйилғандир.

Соат 10 чамаси эди. Район фирқа қўмитасининг масъул котиби ўртоқ Обид Махзум ўғли таъзия йиғилишини очиқ эълон қилди... У ўз сўзини: «...шунинг учун ўртоқлар муаллимимизнинг васиятларини амалда кўрсатайлик, яшасин, Ленинизм!» деб сўзини битирди».

Газета мухбири давом этиб ёзади: «Ўртоқлар мозорида. Бундан кейин халқ Янги шаҳардаги «Ўртоқлар мозори»га¹ қатор-қатор байроқларининг тегиде кетадирлар. Мотам маросимига юз мингларча халқ иштирок этди. Ишчи – деҳқонларнинг ҳаммасида хафалик, маъюслик кўриладир эди. Соат иккилар эди. «Ўртоқлар мозори»га етдук. Теварак лиқ одамлар билан тўлган. Гўристонга ўхшаган боғларда устма-уст хотин-қизлар, эрлар мусиқанинг таъзия машқини жим-житлик билан эшитадирлар. «Ўртоқлар мозори»да инқилобчи ўртоқларнинг устини ғоятда мотам алвон гуллари билан безатилган. Мақбара устида ўртоқ А.Икромов, Ф.Хўжаев ва бошқалар халқни кутиб олиб сўзлаб турадирлар: ўртоқ Ленинни ўрганиш учун унинг асарларини ўқиш керак.

Ўртоқ Икромов ўртоқ Лениннинг васиятларидан сўзлаб турган чоқда ўн-ўн беш мартадан (тўб) замбарак отиладир. Ўртоқ Икромов таклиф қиладирким, ўртоқ Лениннинг ҳурмати учун бутун халқ тиз чўкишга. 10 минутча тиз чўкиш фурсатида мусиқа мотам марши чалиб турадир. Сўнгра бутун ташкилотлар бирма-бир ўз байроқлари тегиде мотам намойиши қилиб шаҳарга қайтадирлар».

Ўша кунлари бу воқеаларга Туркистон матбуотида бирон-та муносабат билдирилмади. Билдиришнинг имкони ҳам йўқ эди. Сукут қилинди. Сукутнинг норозилик аломати ҳам бор экан. Ниҳоят 75 кундан сўнг «Қизил Ўзбекистон» газетасининг 1925 йил 9 апрел сониде «Яхши эмас» номли бир зорнома мо-моқалдиروقдек гулдуреди. Унинг қалдиуроғи Туркистондан узоқда аста гулдураса ҳам, садоси бугунги кунларга ҳам етиб келгандай: «...Йўқсилларнинг йўлбошчиси Лениннинг ўлганига бир йил тўлиши муносабати билан Тошкентнинг Эски шаҳарида мотам ясалғанда соат 4 ларда «Лениннинг гўрга қўйилган вақти келди, ҳамма тиз чўксин» деб таклиф қилинган. Ҳамма халқ 10 минутча тиз чўкиб турган.

Ҳаммамизга маълумки, ўртоқ Ленин Русия меҳнаткашларининг доҳийси бўлмасдан, балки бутун ер юзидаги йўқсилларнинг доҳийсидир. Биз унинг ўлган вақтлари келган вақтларда тиз чўкиб, умидсизланишимиз керак эмас. Теварагимизни ўраб турган душманларимизнинг кўз олдида ўзимизнинг темирдан ҳам қаттиқ бўлиб курашка тайёрилигимизни кўрсатишимиз керак. Агар бизлар халқни тиз чўктириб ўзимизни синган ва

¹ «Ўртоқлар мозори» – Тошкентдаги ҳозирги «Санъат музейи»нинг ўн тарафидаги боғ ўрнида бўлган.

умидсизланган даражасига олиб борсақ, халқимиз ҳали жоҳил бўлганидан секин-секин Ленин авлиёмикин, Худо томонидан юборилган йўлбошчимикин деб, Лениннинг гавдасини динга олиб келиб боғлайдирлар.

Бизда тиз чўкмаклик пайғамбар ва авлиёларни кўз олдиға келтирмакликдан иборатдир. Биз коммунистлар ўзимизни шундай нарсалардан қочириб ташвиқот ва тарғибот юргизганимизда Лениннинг синфий курашини текшириб келгусини кўра олганини оммага кўрсатиб, умумий йўқсулларнинг илм ва билим орқасида ижтимоиётка чиқишларини мисоллар билан кўрсатишимиз керак.

Ўз тушунишимча, шахсга аҳамият берилганда, тарихда бериладирған аҳамиятдан ҳам ошириб юбориш яхши эмас, деб биламан. Бу мақолани ёзишдан мақсад бировни танқид қилиш эмас, балки хусусий фикримда хатолар бўлса, тузатиб олмоқчиман. Албатта, ўртоқлар ўз фикрларини майдонға ташларлар. М.Мўмин ўғли, Масков»

Бўлиб ўтган бу воқеани Мустафо Чўқай ўғли* ҳам «Туркистон шўролар ҳокимияти даврида» номли рисоласида «шўронинг ҳақоратлаш тадбири» деб таъкидлаб ўтган эди. Қодирий ҳам газета саҳифаларидаги бу мақолаларни ўқиб кўнгли бузилмаганмикин?

* * *

Шўро ҳукуматининг узоқни ўйлаб, яна бир қилған «яхши» ишларидан бири Ўрта Осиёдаги учта жумҳуриятни бешта миллий жумҳуриятга бўлиб бергани бўлди. РКП(б)нинг 10-съезида (1921 йил 8–16 март) миллий масала кўрилиб, унда Ленин миллий совет республикаларининг ихтиёрий ва тенг ҳуқуқлик асосда янгидан давлат ташкил қилиб РСФСР таркибига бирлаштиришни асослаб берди. Ленин Сталин томонидан таклиф қилинган «автономлаштирилган» ғояни, яъни ҳамма мустақил совет жумҳуриятларига автономия ҳуқуқи билан РСФСР таркибига киритиш ғоясини танқид қилди. Партия Марказий Комитети Ленин кўрсатмаларига мувофиқ лойиҳани тасдиқлади. Лекин бу қарорнинг амали Ўрта Осиёда шўрога қарши авж олиб кетган озодлик ҳаракатлари туфайли бир оз кечикди.

Тарихдан маълумки, Ўрта Осиёдаги учта халқ шўро жумҳурияти орасида Бухоро Халқ Шўро Жумҳуриятининг иқтисодиёти бир мунча юқори эди. Чунки Файзулла Хўжаев раҳбарлигида бу жумҳуриятнинг РСФСР, Эрон, Туркия, Афғонистон, Хитой, Озарбайжон, Германия, Япония билан бевосита дип-

ломатик ва иқтисодий алоқалари бор эди. Бу алоқалар унинг иқтисодий ҳолатига ижобий натижалар бермоқда эди. Бироқ бу ҳолат болшевикларга ёқмади. Улар Ўрта Осиё жумҳуриятларини жиловлаш учун, уларнинг ривожланиш суръатини бир меъёрга солиш учун давлатнинг устивор туришининг учта тирагидан бири бўлмиш жумҳуриятларнинг пул бирлиги ўрнига янги пул бирлигини жорий қилди. 1924 йилнинг март ойидан РСФСР ва Ўрта Осиё давлатлари учун ягона рубль пул бирлиги жорий этилди. (Бу ҳақда Қодирий пичинг-кинояли «*Чиқиб бозораро пошшойи танга ...*» номли фелетон билан муносабат билдириб ўтган эди.)

Кетидан 1924 йилнинг ёзида РКП(б) Марказий Қўмитасининг сиёсий бюроси Ўрта Осиё жумҳуриятларида янги миллий жумҳуриятларни ташкил қилиш ва янги чегараларни ўтказиш ҳақидаги лойиҳани тасдиқлади. Янги жумҳуриятларни тузишнинг кечикиш сабаблари ва яқин кунларда янги жумҳуриятларни тузиш тадбирлари бошланиши ҳақида Варейкис 1924 йил май ойидаги маърузасида эслатиб ўтади. Оврўполи нотикларнинг маърузалари мазмуни асосан бу учта жумҳуриятнинг бўлинишига сабаб бу ердаги халқларнинг маданияти ва иқтисодининг қолоқлиги, буни ривожлантириш учун Ўрта Осиёни миллий жумҳуриятларга бўлиб, уларнинг ҳар бири ўз тараққиётлари учун курашишлари лозим эмиш. Яна сабаби, бу ердаги ўзаро этник низоларни бартараф этиш учун бу бўлиниш шарт эмиш.

«Туркправда»* газетасининг 444-сонида ўртоқ Зеленский Ўрта Осиёни миллий чегараларга бўлиш тўғрисида ёзган мақоласида бундай дейди:

«Ўрта Осиёда миллий жумҳуриятларнинг тузилиши у ердаги меҳнаткаш халқларнинг турмушида катта рўл ўйнайдир. Ўрта Осиёнинг бойлиги кўбдан бери дунё босмачилари ва таловчиларининг кўзини ўзига қаратган. Буларнинг ичида биринчи Чор ҳукумати билан Ангилтара ҳукумати.

Ўрта Осиёга Ангилтара ва Русия империализмасини қизиқдирған масалалардан бири Ҳиндистон масаласи эди. Ҳиндистонни қўлда сақлаш учун Ангилтара империализмасига Туркистон қанча керак бўлса, Ҳиндистонни олишни ўзининг навбатдаги вазифаси қилған Рус чоризмасига ҳам Ҳиндистонга ҳужум қилиш учун Ўрта Осиё – Туркистон шунча керак эди. Мана шунинг учун машҳур Рус чорларидан Пётр ўзининг қолдириб кеткан васиятида Ҳиндистонни ишғол этиш учун албатта Туркистон қўлга

олинсун, деган эди.¹ Бу ерларни истило қилиш зўрлик, қурол кучи ҳам оқчага сотилган хонлар ва амирлар воситаси билан ижро этилди. Бу албатта очиқ бир нарса, шу тўғрида амирлар, хонлар ўртасида бўлган жанжаллар ва бир-бирини енгиш учун чет империалистларга қилган мурожаатлар зўр далилдир. Эски хонлар, амирлар даврини Ўрта Осиё халқлари мутлақо унутмайдирлар.

Ўрта Осиё ишчи – деҳқонлари ортиқ ўз ҳуқуқларини англаб синфий ажралиш йўлига қадам қўйганлар. Бунга ер ислоҳотини талаб қилиб турган мингларча қишлоқ деҳқонлари шоҳид бўла оладилар. Ташкил топадирган Ўрта Осиё ишчи – деҳқон жумҳуриялари тўхтовсиз шўро иттифоқидаги халқлар иттифоқига кирсалар керак». «Туркистон», 1924 йил, 5 август.

Ўша Варейкис 26 август куни Тошкент умумий фирқа мажлисида маъруза қилиб бундай дейди: «Чегараланиш – иккинчи инқилобдир. Агарда Ўрта Осиёнинг миллий чегараланиши масаласига одатдаги қийматни берсак, ул иккинчи инқилоб ҳисобланурки, Ўрта Осиё халқларининг ўзаро муносабатларини илдизи билан ўзгартирадир. Ўрта Осиё халқлари октабр инқилобига (биринчи инқилобга) Русия прўлетарларининг ёрдами билан эришиб асосий ўзгариш ясаган бўлсалар, бу иккинчи инқилоб билан ўз ораларидаги эски давр мерослари, урф-одат ва эски тартибларга қарши курашадирлар. Чегараланиш дунёда катта воқеалардан ҳисобланишини ва шўролар ҳукуматининг буни олдиндан билиб қўйганини айтиб ўтиш лозим»². «Туркистон», 1924 йил.

¹ Ўша йилларда ва ундан кейин Ўрта Осиёда бўлиб ўтган барча иқтисодий – сиёсий, ижтимоий ўзгаришлар – ният-мақсад, фитна-фасодларнинг боши бўлган бу васиятномани китобнинг илова қисмига киритдик, ундан хулосани ўзингиз олурсиз.

² Ахмад Заки Валидий Шўро ҳукуматининг кичик миллатларга қилаётган марҳаматини шундай таърифлайди: «Қизил қўшин томонидан талон-торож қилинган бошқирдларга оид ашёлар рўйхатини Ленинга май ойида топширган эдик. Шўро вазирлар ҳайъати 6 октабрда уни кўриб чиқиб, аванс сифатида 150 миллион рубл берилишини айтди. Ленин ва Сталин бу қарорни бизга қилган муруввати сифатида телеграф орқали маълум қилдилар. Бу иш шўролар томонидан амалга оширилганини кўрсатиш, бу орқали бошқирдлар қалбини забт этиш учун Ленин яқин дўстларидан баъзиларини бу ёрдамни бошқирдлар орасида тақсимлаш учун Истарлитамоққа шахсан юборган эди. Бир оздан сўнг маълум бўлдики, бу ёрдам «бошқирдларни ичларидан бузиш», улар орасида фуқаро комитетлари ва коммунист ячеёкалари ташкил этиш учун берилган экан. Айни пайтда Сталин Бошқирдистонда яшайдиган ва биз томонимиздан «ғарблик муваққат мухожирлар» деб номланган Ғарбий Россия ва Болтиқ бўйидан кўчириб келтирилганлар орасида ташвиқот ишлари билан машғул бўладиган агентларини ҳам юборган экан. Мамлакатимизда ўтаётган бу шўро тадбирлари

Шўро жумхуриятлари иттифоқи марказ ижроқўмининг Масковда 27 октабрда бўлиб ўтган мажлисида Ўрта Осиёни миллий чегараларга бўлиш ва унда янгидан тузиладиган Ўзбекистон ҳамда Туркменистон шўро жумхуриятларининг Шўро жумхуриятлари иттифоқига киришлари тўғрисидаги масала кўрилди. Мажлисда Файзулла Хўжаев ўзининг қисқа маърузасида: «Ўзбек жумхурияти шўро жумхуриятлари иттифоқига киришда ўзининг иқтисодий саодатга эришгусини ва маданий тараққийсини кўради» деб ишонч билдиради.

Шўро Жумхуриятлари Иттифоқининг ялпи мажлиси Исломовнинг* таклифи билан кўйидаги қарорни бир оғиздан қабул қилади:

«Қарор»

Шўро Жумхуриятлари Иттифоқи Марказ Ижроқўмининг 27-нчи ўктабрда бўлган ялпи йиғилишида Бутун Бухоро қурултойининг ва Хоразм Жумхурияти Марказий Ижроқўмининг Туркистон жумхурияти доирасида бўлган ўз наслдошлари билан бирлашиб янги тузулган жумхуриятларнинг шўро жумхуриятлари иттифоқига муоҳада¹ асосида иттифоқдош Жумхурият бўлиб киришлари тўғрисида чиқарган қарорлари тўғрисидаги маърузаси ҳамда Туркистон Ижтимоий Шўролар Жумхуриятини ундаги халқларнинг ўзлари идора қилиш тартиби бўйинча, Ўзбек Ижтимоий Шўролар Жумхуриятига, мухториятли тожик шўро вилоятига, Туркменистон Шўро Жумхуриятига ҳам Русия Шўролар Жумхуриятига кирадирган қора қирғизларнинг мухториятли вилоятига² бўлиш ва Туркистоннинг қозоқлар ўлтурадурган ерларини Қозоғистон жумхуриятига қўшиш тўғрисида Туркистон Марказий Ижроқўмининг ҳам Бутун Русия Ижроқўмининг қарори хусусидаги маърузани эшитгандан кейин, ялпи йиғилиш меҳнаткаш халқнинг ўз ихтиёри билан бўлган тилагини олий қонун деб танийдур. Ҳам Ўрта Осиё жумхуриятларининг қурултойлари томонидан чиқарилган қарорга мувофиқ Ўрта Осиёда

туфайли нотинчлик юзага келишини билсам-да, Петроград фронтига юборилган аскарларимизни назорат қилиш учун жўнадим. Истарлитамоқдан кетадиган куним туркиялик асирларнинг бир қисмини Тошкент томонга жўнатганим сабабли Оренбург шўролар раиси Акулов бу ишимни пантуркизм деб партия марказига ёзганини билиб қаттиқ сиқилдим. Шундоқ ҳам бошқирдларга берилаётган ёрдам тағидаги манфаатларнинг моҳиятини ўйлаб эзилиб юрардим. Демак, шўролар нимаки яхшилик қилсалар, унинг ортида, албатта, ёмонлик яширинган бўлади. («Хотиралар». - 2014 йил, 254-бет)

¹ Муоҳада – аҳд, битим.

² Бу вилоят 1936 йилдан Қирғизистон деб номланди.

янгидан тузуладурған жумхуриятларни тузишни амалга қўйиши ишини ижро қилишни Шўро жумхуриятлари иттифоқ Марказий Ижроқўмининг раёсатиға топширадир». «Туркистон», 1924 йил, 29 октябр.

Бутун Туркистон матбуотида 1924 йилнинг июн ойидан то Ўзбекистон Ижтимоий Шўролар Жумхуриятининг 1-съездида (1925 йил 13–17 феврал) янги Ўзбекистон Жумхурияти тузилганини эълон қилингунига қадар бу бўлинишни кушхона ва ичак-чавоқ заводининг ишчисидан тортиб, масъул рахбарларгача фақат мақтаб, олқишлаб мақола, хабар, қарорлар чиқарган бўлса, баъзан уларнинг орасида халқнинг асл истак-орзулари ҳам юлдуз учгандек кўриниб қолар эди.

Мана улардан бири:

«...Ўрта Осиё миллатлари бу кундан эътиборан Ўрта Осиё тарихининг иккинчи саҳифасини очди. Иқтисодий шароитларнинг ўзгалиги натижасида асрлардан бери давом этиб келган миллий низоларни бу кун чуқур бир кўзага кўмадиларки, қиёмат кунни Исрофил сурни чалғанда ҳам тирилиб тура олмас. Фақат бу кун иқтисодий шароитлар натижасида бир-бировидан ажралишга мажбур бўлган Ўрта Осиё миллатлари ҳеч вақтда маънан ажрала олмаслар. Шўролар ҳукумати комфирқасининг байроғи остида таҳким топадиларган миллий ҳукуматлар ҳар замон ва ҳар вақт маънан ва маслакани бир-бировлари билан қатъиян ажралмас муттафиқдилар. Буни унутмаслик керак. Исмоилзода»* «Туркистон», 1924 йил, 20 сентабр.

Қодирий эса «Бир йил» номли мақоласида «ўзбек, тожик, қозоқлик иғволарини алангалатиб юрган дуварак одамларни йўқотмоққа», «Иби, аҳмақ бўллинг-чи?» мақоласида кинани, адоватни сочувчи аҳмақчи одамларнинг ўзига отишга даъват қилиб ўтади. Ҳақиқатини олганда, у давр матбуотида бундан ортиқ мақсад-фикрларни айтиб ўтиш жуда хатарли эди.

Хатто шарқшунос олим В.В.Бартольд* ҳам 1924 йилда ёзган «Ўрта Осиёда туркий ва эроний халқларнинг ўзаро муносабатларига доир» хатида бу масалага эҳтиётлик билан фикр билдириб ўтади: «Миллий масала Ўрта Осиёда 1924 йили ҳаётга татбиқ қилинган миллий давлат чегараланиши шаклида XIX асрда ғарбий Оврўпо тарихида ишлаб чиқилган бўлиб, бутунлай маҳаллий тарихий анъаналарга зиддир.

...Табиийки, Шарқнинг умумий оврўполаштириши таъсирида Оврўподан ўзлаштирилган қоидалар баъзан маҳаллий анъаналардан устун бўлиб чиқади, бироқ кўпинча бўлаётганидек, ҳозир-

зи вақтда ўтказилаётган ўзгаришларни оқлаш учун маҳаллий тарих фактларини бузиб кўрсатиш ёки сунъий равишда талқин қилишга асос йўқ».¹

Аслида Туркистонда шўро болшевиклари томонидан амалга оширилган бу режа-мақсад Лениннинг «миллий масаладаги голяри» эди. Сохта, сунъий бу чегаралар бора-бора Туркистоннинг ягона иқтисодий муҳитини, унинг ягона этномаданий бирлигини парчалаб ташлади. Этник ва қадриятлари ягона бўлган бу ерда яшовчи халқлар йиллар ўтиши билан бир-бирларидан узоқлашдилар... бу бўлинишнинг оқибат жароҳатлари ҳали-ҳамон давом этмоқда. Бу ажратиш Қодирий ва умуман, Туркистон раҳбарларининг, зиёлиларининг, қолаверса, халқнинг қадимдан келаётган сўнгги тарихий руҳини, ғурурини синдирди. Ҳатто 1925 йилда пойтахтнинг Самарқандга кўчирилиши муносабати билан халқ кўнглида аста қайта уйғонаётган «Биз ким Темурийлар» ғурурини, ифтихорини эшитиб ва кўриб пойтахтни яна қайта Тошкентга олиб келдилар. Бу ифтихордан чўчидилар. Бу ажратиш бора-бора халқнинг кўнглидаги ғурурни, ифтихорни унуттирди. (Пойтахтнинг қайта Тошкентга келишининг бошқа сабаблари ҳам бор эди).

Охир-оқибат Файзулла Хўжаев ва унинг сафдошлари «ўзларини ўзлари идора қилиш тартиби бўйинча» қабул қилинган қарор сохта эканини тушунишди, уларга бўлган ишончидан бора-бора қайтишди, бунинг оқибатлари яхшиликка олиб келмаслигини сезишди...

* * *

*Охир замон олимлари зolim бўлди,
Хушомадни айтгучилар олим бўлди.
Ҳақни айтган дарвешларга ғаним бўлди,
Ажаб шумлиқ замонлар бўлди, дўстлар.*

Орифларнинг султони Яссавий айткан бу ҳикматни 1920-нчи йилларнинг қайсидир бир журналида ўқиб дафтаримга ёзиб қўйган эдим. Лекин бу ҳикматни Яссавийнинг кейинги нашр китобларида ўқиб учратмадим. Балки қайсидир бир нашрида бордир. Ҳозир гап унда эмас, гап шикоят-кароматида. Тарихимизда минг йил, беш юз йил, ҳатто юз йил илгари ҳам бу шайтоний савдо бўлиб ўтган... Ўша пайтда ноширлар бу ҳикматни

¹ В.В.Бартольднинг ушбу мактуб мақоласи «Восток» («Шарқ») (Москва) журналида 1991 йил, 5-сонда эълон қилинган.

журналда бирон-бир фикр-воқеани далиллиш учун эмас, шунчаки ибрат учун нашр этганлари эсимда. Ҳозир эса бу ҳикматни қуйидаги гапларга қош қилиб кўчириб қўйдим.

Абдулла Қодирийнинг Ўзбекистон маданиятчиларининг қурултойида қатнашгани ҳақидаги хабар отам хотираларида ҳам, ёзувчининг қайдларида ҳам учрамайди. Фақат мухлислардан Абдуғаффор Ҳасанов ёзган хотирасида бу қурултойда қатнашганини, унда Қодирий билан учрашганини эслаб ўтади. Демак, Қодирий собиқ учта жумҳурият калла-почага бўлиниб, янги миллий жумҳуриятлар ташкил қилиниб, янги чегаралар ўтказилган даврда Масковда ўқишда бўлган бўлса, энди бу қурултойда бевосита ўзи қатнашган, ундаги воқеаларни ўз кўзи билан кўрган.

Шўро ҳукумати озодлик (босмачилик) курашчиларини халққа ёмон кўрсатиш учун қандай ҳийлалар ишлатган бўлса, жумҳуриятларга бўлиш учун нима баҳона-сабаблар ўйлаб топган бўлса, бу қурултойда ҳам миллатнинг зиёлиларини бадном қилиш, парчалаш учун навбатдаги фитна-фасодни сиёсатдан умуман хабарсиз бўлган халқнинг орасига ташлади. Асли Шўро ҳукуматининг бу қурултойни ўтказишдан мақсади 1930 йилдаги кичик қатағонни амалга ошириш учун ҳозирлик эди.

Абдулла Қодирий қайд этишича, у 1926 йил 10 январдан 10 февралгача меҳнат таътилида бўлган. Қурултойда кўриладиган масалалар мундарижаси катта бўлиб, у А. Ҳасанов эсдалигида айтиб ўтилган, «Қизил Ўзбекистон» газетасининг 21 январ сонидида Акмал Икромовнинг «*Зиёлилар тўғрисида икки оғиз сўз*» номли «баракали» маърузаси таб бости учун олдиндан чоп этилади (Бу маъруза мулоҳаза учун китоб охирига илова қилиб берилди). Демак, бу маъруза бежиз эмас, қурултойдан яна катта ўзгаришлар юз бериши кутилади. Қурултой 26 январ куни Самарқанд шаҳрида очилиб 2 февралда ёпилади. 25 феврал кунида эса Акмал Икромовнинг шахсан ўша маърузаси мазмун-мақсадига ва бошқа масалаларга муносабат билдириб, Абдулла Қодирий «Муштум» журнали 2 (27)-сонидида жумҳурият раҳбарини бу шайтоний ўйинлардан ҳушёр бўлишга даъват этувчи «Йиғинди гаплар» номли ҳажвий мақоласини чоп эттиради.

8 март куни эса Қодирий «Аксилнқилобчи..., Раҳбар ходимларни обрўсизлантириш ...» моддалари билан айбланиб жиноий жавобгарликка тортилади ва ҳибсга олинади.

4 апрел куни яна Акмал Икромовнинг «Яна зиёлилар масаласи» номли марузаси эълон қилинади (бу ҳам китоб охирига илова қилинди).

Тез орада матбуотда «лавзсиз, майда – А.Қ» одамларнинг Қодирийга қарши нафсониятга тегувчи мақолалари эълон қилина бошлайди. Улардан бири «Муштум» журналининг 31 – 32-сон 5 май кунида ўртоқлик ҳазили йўсинида шундай ёзиб ўтилади:

«Мен ўзимнинг уста ёзувчилигим билан қадр-қиймат ортириб, зоҳирда шўро матбуотида хизмат қилмоқда бўлсам ҳам, аслида тесқари зиёлилар томонидан фаол бир вакил бўлиб, ҳар вақт пайт пойлаб юрар эдим: бир кун вақтни ғанимат топиб, ўзимнинг уста тилим билан силлиққина қилиб ҳукумат бошлиқларини сўккан бир мақоламни, босилишига муҳаррирлар томонидан рухсат бўлмаса-да, «Муштум»нинг бир сонида бостириб чиқардим, муҳаррир муовиннинг «босилмасун» деб ёзганини билинмаслик қилиб ўчирдим. Лекин бу отған тошим айлаиб келиб ўз бошимга тушиб, ҳозир кўзим ола-зарак бўлиб, жон ҳовучлаб турмоқдаман. Жулқунбой».

«Қизил Ўзбекистон» газетасининг 16 май куни эса Ўзбекистон жумҳуриятининг прокурори И. Ғозиевнинг «Абдулла Қодирий – Жулқунбойнинг жиноят иши» номли ҳисоботномаси босилади: «Муштум» журналининг масъул ишчиси бўлган Абдулла Қодирий Ўрта Осиё Давлат сиёсий идораси томонидан 1926-нчи йил 8-нчи мартда қамоққа олинди. Абдулла Қодирий шўро ҳукуматига қарши қалам тебратиб унинг обрўсини тушуриш ва Шўро ҳукуматида ишчи-камбағал меҳнаткашлар фойдаси учун ишлайтурған зиёлиларнинг шўро ҳукуматига қарши қилиш мақсади билан «Муштум» журналининг 27-нчи сонида «Йиғинди гаплар» сарлавҳаси билан ёзған бош мақоласида Ўзбекистон Ижтимоий Шўролар Жумҳуриятининг Марказ ижроқўм раиси ўртоқ Охунбобоев ҳам Марказ Ижроқўм президиум аъзоси ўртоқ Икромовларни масҳара ва кулги йўли билан сабабсиз ва қонунсиз танқид қилған. Шунинг билан бирга, Ўзбекистон Ижтимоий Шўро Жумҳуриятининг бошлиқларини кўбчилик ишчи – деҳқон меҳнаткашлар олдида обрўларини тушурмакчи бўлған. Шул мақоланинг босилиши учун масъул муҳаррир томонидан ижозат берилмаган бўлса ҳам, Абдулла Қодирий ўзи «Муштум» журналининг масъул ишчиси бўлганидан фойдаланиб «Овсар» имзоси

билан бостирған. Шундан кейин Абдулла Қодирийга ўртоқлик танбеҳа берилиб, иккинчи бу ҳолда бетартиблик қилмаслиғин буюрилған бўлса ҳам унга қарамасдан ва аввалги ёзған мақоласи билан қаноатланмасдан бир мухбирнинг «Бон-бон» деган шеърига масъул муҳаррир муовини томонидан «босилмасун» деб қўйған резолютсияни ўчириб унинг ўрнига «босилсун» қилиб тузатиб Эски шаҳар биринчи босмахона мудирига бериб, ҳам уни ўзининг тузатқан «резолютсияси» билан алдаб 28-нчи сон «Муштум» журналига бостирадир.

Абдулла Қодирий қамоққа олинғандан кейин «Ман ноҳақ қамоққа олиндим» деб давлат сиёсий идорасига норозилиғин билдирадир. Шунга биноан ман давлат прокурори бўлганим учун Ўрта Осиё Давлат сиёсий идорасидан Абдулла Қодирийнинг ишини сўраб олиб текшириб ва ҳақиқат қилиб кўрганымда шул юқорида сўзланиб ўткан жиноятлари тасдиқ қилиниб, Абдулла Қодирийнинг бундан илгари ҳам шунга ўхшаған мақолалари бўлиб тургани учун юқорида кўрсатилған норозилиғи давлат прокурори томонидан ноҳақ топилди. Абдулла Қодирийнинг қилған жиноятлари жиноят қонун мажмуасининг 72; 105 ҳам 116-нчи моддаларига тўғри келгани, ҳам «Муштум» журналининг 27-28-нчи сонлари тарқалғандан сўнг жумҳуриятнинг ҳар бир бурчакларидаги зиёлилардан «Абдулла Қодирийнинг қилған жинояти учун тезлик билан ҳукмга тортилиб намуна бўларлиқ суд қилинсин!» деб юборилған талабномаларга биноан Абдулла Қодирийнинг жиноятлик ишини тезлик билан намуна бўларлиқ тартибда суд қилиб тамом қилишини Тошканд вилоят судига буюрдим.

Ўзбекистон жумҳуриятининг прокурори: И.Ғозиев*»

15, 16, 17 июн кунлари Қодирий суд қилинади. Унда у ўзини оқловчи маърузасини ўқиб, жиноий жавобгарлигини инкор этади. Шўро ҳукумати уни афв этиб, суд залидан оқланиб озодликка чиқади. Қанчалик рост ёки йўқ, дадам бу кунни: «Агар дадам бу кунгача «Ўткан кунлар»ни ёзиб қўймаганида қамоқдан, ўлимдан қутила олмаган бўлар эди», деб эслаган эдилар.

Бу воқеалардан сўнг Қодирий матбуотга яқинлаштирилмади, бошқа эски «тескаричи миллатчи» зиёлилар каби бирон-бир давлат корхонасига ишга қабул ҳам қилилмади. Энди Қодирий ва унинг сафдошлари Шўро ҳокимиятининг навбатдаги найранглариини четдангина кузатиб турувчи томошабин ҳолига келган эдилар.

Ўзбекистон маданиятчиларининг иккинчи қурултойи 1927 йилда бўлиб ўтди. Қурултойнинг вазифаси жумхуриятнинг маданий-маърифий, иқтисодий-хўжалик ишларидан ҳисобот бериш бўлса-да, унинг маром руҳини тасаввур қилиш учун «Қизил Ўзбекистон» газетасининг ўша кунги сонларидан айрим лавҳаларни бериб ўтамыз:

«Биринчи мажлис. 2 октабр якшанба куни Самарқанд фирқа шўро мактабининг театру золи Ўзбекистон округларидан сайланиб келган зиёлиларнинг вакиллари билан тўла эди. Кундуз соат 11:30 да Ўзбекистон маданий маориф ишчилари уюшмасининг раиси Охунов қурултой олдида турган зарур юмушлардан вакилларни бир қадар хабардор қилди.

Иккинчи қурултойнинг муҳим вазифалари: Биринчи қурултойнинг қолдирган ишларини тўхтатмай олдинга суриш, уруш таҳликаси остида турган мамлакатни мудофаага тайёрлаш ва шўро маданиятчиларининг орасига ленинизм ва марксизм мафкураларини ёйишдир. Шўро маданиятчиларининг бундан ташқари галдаги юмушлари жамиятнинг тенг ярмисини ташкил қилган хотин-қизларни эркин турмушга чиқариб, синфий мафкура билан тарбиялаш ҳам меҳнаткашлар ҳокимиятига раҳна солувчи эски ва ислоҳ қилинган мактаблар ва бошқа муассасалар билан астойдил курашишдир. Техникада ва савод чиқаришга ноқобил бўлган араб алифбосини майдондан суриб, лотин алифбосини умумлаштириш ҳам прўлетариатнинг ишонган тоғи маданий кучлар устига юкланади».

Акмал Икромовнинг маърузасидан:

«...Қурултойда иштирок қилатурган ўртоқларимиз уч хилдирлар. 1. Кўбчилик ўқитувчилар 2. Маданий-маъорифий ишчилар 3. Матбуотда ишлайдурган ўртоқларимиз ва мухбирларимиздир.

Шунинг учун мен уч асосий масалани оламан: 1. Мактаб 2. Матбуот 3. Дин масаласи.

Мактабимизнинг синфий эканини ҳозир 27-нчи йилга келиб Мунаввар қори ҳам иқрор қилади. Модомики Мунаввар қори буни иқрор қилса, мактабларимизнинг синфий эканлиги хусусида сўзлашнинг ҳам ҳожати йўқ. Мунаввар қори Тошкент округ маданиятчилари қурултойида жадид мактаби тўғрисида қўйидаги фикрни айтиб масалани чувалтирмоқчи ва шунинг билан ҳашак ёпиб кетмакчи бўлди. Ул айтадирки: «Наинки биз жадид мактаблари очиш билан савдо хизматчилари, бошқача таъбир билан айтканда, дўконда ўлтуриб насия ёзадирган ходимлар еткизсак. Ақлли одам бу ишқа

шу баҳони беришда у ёқ-бу ёқни мулоҳаза қилсин. Жадид мактаби очишимизга сиёсий ва маданий курашчилар тайёрлаш баҳоси берилмаганига таассуф билдирмай ўта олмайман. Шунинг ҳам айтиб ўтиш керакки, ўша вақтдаги жадид мактабини битириб чиққан баъзи йигитларимиз ҳозир масъул ўринларда туради...»

«Мунаввар қори жадид мактабининг буржуазияга хизмат қилишигини ёпмоқчи: нақд-насия ёзиш асос бўла олмайди. Лекин асосан жадид мактаби буржуазия синфига хизмат қилгучи ходимлар чиқарди.

Ўзбекистонда қандай мактаблар бор? Қандай мактаблар билан курашишимиз керак? Қандай мактабларни тиргизишимиз керак?

Ҳозир амалий ишларимиздан бири мактаб масаласи: 1. Эски мактаб 2. Ислоҳ исмидаги жадид мактаблари 3. Сўнгра шўро мактаблари.

Эски мактаб билан жадидлар ҳам курашкан эди. Жадидлар учун ҳам ул мактаб зиёнлиқ эди. Буржуазияни ул мактаб таъмин қилолмас эди. Яна айтаманки, буржуазиянинг жадид мактабларини очишдан мақсади Мунаввар қори айтканча фақат дўконда ўлтуриб нақд-насияни ёзиш эмас, балки синф учун хизмат қилишлиқ эди. Ҳозир шу жадидлардан бир мунча кишилар фирқада бўлиб ва бўлмасдан прўлетариат мафкураси учун ишлар экан, бу таажжуб қилтурган иш эмас. Унинг ичида шундай кишиларнинг чиқиши мумкинки, капитализм учун хизмат қилмасдан, балки социализм учун ишлайди.

Жадидлар буржуазия йўлида прўлетариат билан ҳам курашгучи одамлар тайёрладилар. Бу масалада эски мактаблар билан жадид мактаблари орасида кураш жуда қизғин ҳол олган эди. Ҳозир жадидлар билан эскилар орасида шундай кураш йўқ...»¹

¹ 1917 йил 20 ноябрда Халқ Комиссарлари Советининг мурожаатномаси эълон қилинади, унда шундай дейилади: «Биз сизга, Россия ва Шарқнинг меҳнаткаш ва мазлум мусулмонларига мурожаат қилмоқдамиз... Бундан буён сизнинг эътиқод ва урф-одатларингиз, сизнинг миллий ва маданий муассасаларингиз эркин ва дахлсиз деб эълон қилинади. Ўз миллий ҳаётингизни эркин ва тўсиқсиз барпо этинг. Сиз бунга ҳақлисиз. Сиз ўз мамлакатингизда ўзингиз хўжайин бўлмогингиз лозим. Сиз ўз ҳаётингизни, турмуш тарзингизни шунга монанд равишда барпо этишингиз лозим». Ана шу мурожаатномадан рухланиб Қўқонда Туркистон мухторияти (1917 йил, 25 ноябр – 1918 йил, 19 феврал) тузилиб жадидлар ва озодлик курашчилари шўро ҳокимиятига ўзининг сиёсий муносабатини билдирди. Болшевиклар эса 1918 йил 19 февралда Туркистон мухториятини (қуролсиз Қўқон халқини) тўпга тутиб ўзининг қандай ғояси бор эканлигини билдириб қўйди.

Шўролар ҳукумати то ағдарилгунга қадар жадидлар ҳаракатига тиш-

Акмал Икромовнинг маърузасидан кейин «Зиёлиларни зиён-лилардан ажратиш керак», «Шўролар ҳақиқати кўнтр зиёлилар сафига раҳна солди» каби сарлавҳалар билан бошланувчи музокаралар қурултойнинг мурод-мақсадини англади борар эди.

Зиё Саид: «Чўлпон прўлетариат ҳокимияти даврида ўз фикрларини очиқ айтмай, пардаларга ўраб тақдим қилади-да: «Менинг омма билан ишим йўқ. Агар шеърим ёқмай қолган бўлса, ўқумай қўя қолинглар», дейди. Чўлпон бу сўзни мағлубиятка учрагани учун айтади. Қизил зиёлиларимизнинг Чўлпон шеърлари устидан пардани олиб ташлашга албатта кучлари етади...»

Боту: «...Энди сўзни мамлакатимизнинг «саодати» йўлида ишлаган жадидларга берамиз. Мунаввар қори бу сўзни қандай уялмай гапирди? Мамлакатнинг саодати йўлида ишлайтурганлар, ҳамма миллатни бир кўзда кўриб уларнинг турмушини тўзатишга астойдил ҳаракат қилади. Мунаввар қориларга ўхшаб русларга қарши уруш ва Кўқон мухторияти тўзиб миллий ҳокимият қуришни мамлакатнинг саодати йўлида ишлаш десак бўладими? Албатта йўқ. Мунаввар қори: «Агар биз шўро ҳукуматига қарши бўлсақ эди, 22-нчи йилгача шўро идораларида ишлаб келмас эдик», деб оғиз кўбиртиради. Дуруст, Мунаввар қори ўша вақтда шўрога аралашиб юрган бўлса, ўз маслағи илинжида оралашгандир. Жадидларнинг отаси бўлган Мунаввар қори, яхши ўйлаб кўринг-чи, шўроларга кўрсатган бу садоқатингизда яширин қўмитанинг ишларини ривожлантириш учун бўлмасин...»

Андижон вакили ўртоқ Бурхон Машрабий сўзга чиқиб айтади: «...Баъзи кишилар Мунаввар қорини «ўртада қолган» деб атайди. Мунаввар қори шўро ҳукумати вақтида ҳам ҳукуматни бузиш учун яширин ташкилот тўзган ва бир мунча кишиларни қурбон қилишга сабабчи бўлганлардандир. Мунаввар қорини «ўртада қолган» деб аташ албатта хато.

Чўлпон айтар эмишки: «Зиёлилар қурултойи мафкура майдонида кураш масаласида азбаройи иш тополмаганидан бизга ўхшаш кишиларни чайнайди» деб. Чўлпоннинг елкасига ҳали кучли таёқлар тушкани йўқ. Биз ҳали уни таҳлил қилмоқдамиз. Чўлпон

тирноғи билан қарши бўлганлигининг сабаби Маҳмудхўжа Бехбудий, Абдувоҳидқори Абдурауфқори ўғли, Мунавварқори Абдурашидхон ўғли ва Абдурауф Фитратлар ўз вақтида болшевикларнинг программаси билан танишиб, уни истиқболсиз, хаёлий гап деб мақолаларида таърифлаган эдилар. Зеро, улар ҳам жадидларнинг Туркистон мустақиллиги, миллий ўзликни англаш, маънавий, иқтисодий қадрият ва анъаналарни бойитишдан иборат дастури билан таниш эдилар.

ва унга ўхшаш кишилар ўйламасинларки, бизлар жиноятни қилдик, ёпиғлиқ қозон ёпиғлиқ кетаберади деб. Фарғонада тўкилган минглаб меҳнаткашларнинг қони Чўлпонларни албатта масъулиятсиз қўйиб юбормайди...»

«Адабиёт, комсомол ҳам зиёлилар.

Музокарачилардан ўртоқ Аззам Аюбий адабиётимиз тўғрисида сўзлади: – Бу ерда эски адабиётнинг зиёни гапирилди. Ҳозирги синфлар даврида адабиётни ўзимизга хизмат қилдиришимиз кераклиги маълум. Бизда эски ва зарарли адабиёт кучлик экан, буни йўқотишга тиришиб, унинг ўрнига соф мафкура берадурган тоза адабиёт беришимиз лозим. Бу тўғрида келганда ҳозирги реалний турмушдан олинган ҳақиқий бир адабиётимиз йўқ, бўлса ҳам кам. Шу вазифани бажармасак, ўзимизнинг турмушимизни очиқ баён қиладурган чин адабиётни чиқармасак, биз ҳеч вақт эски адабиётни йўқотишга муваффақ бўла олмаимиз. Эски адабиётни йўқотиш учун янги мафкура эгалари албатта янги адабиёт туғдиришлари лозим... Босилиб чиққан шеър ва ҳикояларни текшириб кўрмайдирлар. Рўмончиликда биринчи мартаба вужудга келган Жўлқунбой рўмони тўғрисида шу вақтгача матбуотда бир танқид кўрилмади. Буни танқид қилиш учун алоҳида кишилар кучсизлик қилар экан, кўблашиб, уюшиб танқид қилмоқ керак...»

«Қизил маданиятчилар»нинг ғалабаси

(Вадуд қурултойдан лаънатлар остида ҳайдалди)

...4-нчи ўктябр кечи Ўзбекистон маданият тарихида улур бир саҳифа очилди. Мафкура майдонида кураш масаласида қизил маданиятчилар икки кун музокара қилиб, охирги сўзни эшитиш учун бутун диққатларини бир нуқтага йиғдилар. Катта зол лик тўла ва жимжит. Ҳаммининг кўзи минбарда, қулоғи дона-дона қилиб масалаларга берилмакда бўлган баҳони йиғиб олишда ва мияси бу баҳоларни ўзининг энг яхши ҳужайраларига ўрнаштирамоқда эди. Ўртоқ Икромов «Қизил қалам» ишларига баҳо бериб туриб кундан-кун балчиққа чуқурроқ ботиб кетмакда бўлган Вадуд Маҳмуднинг қилган ишларини сўзларди. Масалан, у қурултойнинг биринчи кундаги маърузасида Вадуд Маҳмудни танқид қилиб бундай деган эди: «Мен бир вақтда Вадуд Маҳмудий билан ҳамсуҳбат бўлиб қолган эдим. Шунда Вадуд айткан эдики: «Бизга завўдлар, темир йўлларнинг нима кераги бор. Биз эски усулимизни сақлаб қолсақ, ўзимизга фойдалироқ бўлади. Бўлмаса, бошқа тарафдан ишсизлар келиб бизни эзади. (золда кулги) Бу орқага қайтиш бўлмаса бир жойда қаққайиб қолишдир. Бу охиратни, жаннатни кутишдир». (Ва ундан ташқари Вадуд Маҳмуд Чўл-

поннинг ижодини ва ўзини жуда ҳурмат қилиши ҳаммага маълум эди. – Ред.) Золдағи бутун маданиятчилар ўринларидан туриб: «Битсин, йўқолсин бундай Вадуд! Вадуд бизнинг орамиздан чиқиб кетсин!» товушлари билан золни титратдилар. Бир чеккада ўлтурған Вадуд золдан чиқиб кетмагунча товушлар пайсамайди, маданиятчилар ўз жойларига ўлтурмадилар. Демак, бутун Ўзбекистон қизил маданиятчилари ўз ораларидан прўлетариат мафкурасига қаршилардан бирини шарманда қилиб ҳайдадилар. Демак, эски кучнинг бир вакили Вадуд маданият уйидан бир хас сингари кўчага ирғитилди. Бу албатта Вадуднигина ҳайдаш эмас, балки Вадуд фикрида бўлган ҳамма ёмон унсурларни ҳайдашдир. Бу прўлетариат маданиятини юксалтириш йўлида жонбозлиқ қилувчи тўлқунли кучларнинг эски кучларга берган буюк зарбаси, қозонган улғу бир ғалабасидир. Бу ҳақиқатни ҳеч ким инкор қилолмайди.

Бундан кейин шу Вадудга ўхшаш кишилар билиб қўйсинларким, бизнинг қизил зиёлиларимиз Вадудни қандай қилиб ўз ораларидан ҳайдаган бўлсалар, бошқа ярамас унсурларни ҳам шундай қилиб ҳайдаб чиқаришга тайёрдир. Ўртоқ Икромовнинг олқишларга кўмилиб кеткан мана шу сўзлари маданий кучларимизнинг ким эканликларини кўрсатади...»

Бу – устоз зиёлиларга ўқилган ўша кунги маънавий ўлим эди. Жон ўлими эса бир оз кейинга – 30 йилга, 37 йилга қолган эди...

* * *

Дадам дўхтирлик касбидан ташқари собиқ Ўрта Осиё ва Қозғистон диния бошқармасида таржимонлик билан ҳам шуғулланар эдилар. Диния бошқармасига келиб тушган хатларни ўзбек тилидан рус тилига ўтириб, бошқармага топширар, бу таржималар у ердан Марказий Комитетга жўнатилар, у ерда тегишли бўлимлардаги рус ўртоқлар ўқиб, хулоса қилар эдилар.

Ҳам ёрдам, ҳам ота қадрдонлиги учун Зиёвуддинхон ибн эшон Бобоҳон ҳазратлари эътимод қилиб бу масъулиятли вазифани дадамга топширган эдилар. Яна эътимоднинг сабаби дадам Сибирда анча йил ахлоқ тузатиш лагерларида яшаб русча китобларни кўб ўқиб бу тилнинг бадиий тилини ҳам яхши ҳис қила олувчи, билувчи мухлис бўлганлари эди.

Бир куни хатлардан бирини таржима қилиб ўтириб кулиб юбордилар. Хат вилоятдан келган, намозхонлардан кимдир биров бошқасининг устидан шикоят қилиб ёзатуриб: «Чумчүк қарғача учаман деб бути йирилиб ўлган экан» деган иборани келтириб ўтибди. Шунини менга ўқиб эшиттириб оддий бир

намозхоннинг ўхшатишидан таъсир олиб, кўзларидан ёшлар оқиб, жим-жим кулар эдилар. Бир оздан кейин жиддий тортиб: «Бу шикоят эмас, гийбат, бошқа иши йўқми буларнинг?!» деб қўйдилар ва: – «Бу иборани нима деб ўгирсак бўлади?» деб мендан сўраб қолдилар. Мен «Билмасам» деб жавоб қилдим.

Шу мазмундаги сийқа мактубни ҳам тепага етказиш керак эди, чунки у рўйхатдан ўткан эди.

Эртасига эрталаб дадам ишга навбатчиликка кетдилар. Кечки пайт ойим «Эртага эрталаб дадангнинг олдиларига борар экансан», дедилар. Эрталаб Хотин кўприқдаги 10-шаҳар касалхонасига бордим. У ердан автобустга ўтириб дадам билан бирга Ҳасти имомдаги диний назорат идорасига келдик. Бу ерда дадамни ҳамма танийди, ҳурмат қилишади. Таниш-билишлар билан бирма-бир кўришиб, ҳол-аҳвол сўрашиб, Ҳожимурод ака Ғилмоновнинг хонасига кириб бордик. У киши бу идорада бош ҳисобчи, жуда ҳурматли, эътиборли одам. Кекса бўлгани ёки кўб йиллардан бери шу ерда ишлагани учунгина эмас, ҳаёт тажрибаси улкан бўлгани, табиати ҳалим ва мулоҳазали, шу билан бирга тарих ва мумтоз шарқ адабиётини жуда яхши билгувчи Тошкентнинг нузли оталаридан бўлгани учун дадам доим у кишининг хонасига кириб ўтар эдилар. У киши билан суҳбатлари икки соатсиз тугамас эди. Бу гал ҳам шундай бўлди. Кечаги хатнинг мазмуни ва иборани сўзлаб тоза қулишишди. Суҳбатлари айланиб келиб бир оз сиёсатга ўтди. Шунда Ҳожимурод ака бир гапни эслаб сўзладилар: «20-йиллар атрофида Акмал Икромов Масковда малака ошириш институтида ўқиб турган экан. Уларга Сталин дарс ўқир экан. Бир куни кези келиб дарс давомидами, охиридами Икромов Сталинга савол бериб қолибди: «Ўртоқ Сталин, Ўзбекистонда шиорлар ўзгарди-ю, лекин халқнинг ҳаёти илгаригидан ўзгармади. Шунга сиз қандай изоҳ берасиз?» – дебди.

Сталин бир оз ўйланиб, унга тикилиб қараб жавоб берибди: «Агар шиорлар ўзгариб халқнинг ҳаёти ўзгармаган бўлса, мен жавоб бераман, агар шиорлар ўзгариб халқнинг ҳам ҳаёти ўзгарган бўлса, сиз жавоб берасиз, ўртоқ Икромов!» дебти.

Дадам: – Ҳа, мен ҳам эшитган эдим, одамларнинг оғзида гап бўлган эди бу гап, – дедилар.

Ўзбекистон қомусида ёзилишича, Акмал Икромов 1922 – 24-йиллари Масковда малака ошириш учун Коммунистик до-рилфунунда ўқиган. Ўша шаҳарда 1923 йил 9-12 июнда бўлиб ўткан РКП(б) МК миллий республикалар ва вилоятлар раҳбарларининг 4-кенгашида Акмал Икромов Туркистонда юритила-

ётган шўро сиёсати тўғрисида гапириб ҳозирги Туркистон билан чор Туркистони орасида ҳеч қандай фарқ йўқ, деб танқид қилган экан. РКП(б) МК Бош котиби Сталин бу аччиқ ҳақиқатлардан сўнг Акмал Икромовни ва Туркистон ер ишлари халқ комиссари Султонбек Хўжановни* миллатчиликда, босмачиларга ҳамтовоқликда айблаган экан.

Мен кутубхонада Сталиннинг 1925 йил 18 май куни Шарқ халқлари дорилфунунида прўлетариат диктатурасининг миллий масаладаги ғоялари ҳақида сўзлаган, бугунги кун авлодига сафсата бўлиб қолган 32 бетли маърузасини ўқидим. Балки Сталин мана шу маърузасини ўша дорилфунунда ҳам ўқигандир, балки ўша аччиқ, нозик савол-жавоблар ўша ерда ҳам бўлиб ўткандир.

Ҳар қалай бўлиб ўткан бу воқеанинг икки талқинида шубҳа-гумон йўқ: бирининг мақсади – эл қайғуси, иккинчисиники – мол.

Ҳақиқатан ҳам шўро даврида бу бешта жумҳурият ўтган тўрт юз йиллик тарихида кўрмаган, хаёлига ҳам келмаган ўзгаришларни кўрди. Одамларнинг маданий-маиший, иқтисодий ҳаётигина эмас, ҳатто ўй-хаёли, тафаккури ҳам марказ – Шўро раҳбарлари истаганидек, хоҳлаганидек, «ташиб кетиш» режаси асосида ўзгарди.

Ишлаб чиқариш кучлари Файзулла Хўжаев истаган хусусий мулкчилик шароитида эмас, социалистик мулкчилик асосида ўзгарди. Ерли ишчиларнинг ва давлат аппаратидаги ерли раҳбарларнинг сони Акмал Икромов орзусидек эмас, Марказнинг ўлчаб-кесиб қўйган режаси билан ўзгарди.¹

¹ Шу ерда Акмал Икромовнинг «Икки хужжат» (1930 йил) номли маърузалари китобидан қуйидаги фикрни келтирсак ўринли бўлар деб ўйлайман.

«Давлат ва хўжалик аппаратини миллийлашдириш ишида анча ютуқларнинг бўлишига қарамасдан марказқўм кейинги вақтда баъзи жойларда давлат аппаратида ишловчи ўзбекларнинг ҳатто бир мунча камайгани кўрилганини келтириб ўтди. Бироқ миллийлашдириш тўғрисида ВКП (б) марказқўмининг қарори бўлса-да, биз бу соҳада шу чоққача унча-мунча кўринарлик ютуқлар бирлигини кўрсата олмаимиз.

Ҳолбуки, фирқа фаолларимизнинг бир қисми бу масаланинг катта аҳамиятга молик бўлганини тушунмайди. Бир мунча ўртоқлар миллийлашдириш – давлат аппаратини бегона унсурлар билан тўлдиришининг ўзгинасидир, деб қарайдилар. Бу албатта, фирқа аъзосига ҳеч бир келишиммаган бир ҳаракат, ҳоким миллат тақаббуригидан бошқа нарса эмасдир. Мундан бир мунча вақт бурун шўро аппаратини тозалаш масаласини кўриш учун чақирилган мажлисда бир ўртоқ чиқиб «Ўзбеклар билан нима қилмоқ керак?» деган сўроқни берган. Маърузачи эса: «Ўзбекларга нисбатан ёнбосиш ва бошқача муносабат қилиш лозим, чунки шундай қилмаганимизда ўзбекларнинг ҳеч бири ишда қолмаслиги мумкин; нега десангиз, уларнинг ҳаммасини супуриб ташлашга тўғри келар эди», деб жавоб қайтарган. Бу хилда гаплар ҳар кимни ҳайратда қолдирса керак...» (34-35 бетлар.)

Ўзбекистон Компартияси Марказқўмининг 1927 йил пленумида Файзулла Хўжаев эски зиёлиларни – дўсти ва устози Фитратни, шунингдек, Абдулла Қодирий ва Чўлпонни кадрлаш лозимлигини гапиргани учун, Акмал Икромов эса истеъдод эгаси «Қодирийнинг ҳаётига парт билетингиз билан эмас бошингиз билан жавоб берасиз!» деб ғамхўрлик қилгани учун жавоб беришди.¹ Улар Масковда берилган ўша саволнинг жавобини 37-йилда олишди...

Булар Қодирийнинг газеталардан ўқиб олган таассуротлари, ундан бошқа яна қанча дард-ташвишлари бўлганикин...

¹ Акмал Икромов ҳақида кейинги вақтларда ёзилган айрим мақолалар мазмунида бу шахснинг ўша пайтдаги раҳбарлик фаолиятига «ундай қилмади, бундай қилмади» каби таънали фикрлар учраб қоляпти. У одам аждарнинг лабида эмас, айни оғзида яшаган... бундай хулосалар лойдан ўтиб олган одамнинг гапидек гап. Қуйидаги хотира ўзи озгина бўлса ҳам бу раҳбарнинг ким бўлгани, қандай шароитда яшагани ҳақида катта хулосани бера олади:

«Бир кун, – дейди Сотти Хусайн, – 1930 йил охири ёки 1931 йилнинг бошларида Икромов мени Назаров орқали ўз хизмат кабинетига чақиртирди. Узоқ давом этган суҳбат чоғида Икромов Чўлпон ва Абдулла Қодирийнинг ажойиб истеъдоди ҳақида гапирди. У: «Сен ўз мақолаларингда бу ёзувчиларни ижобий фазилатларини кўрмаяпсан, уларнинг асарларини қадрига етмаяпсан», деди. Мен унинг бир қатор далилларига рози бўлдим. У суҳбат охирида алоҳида ҳурмат билан ўз уйига бирга тушлик қилишга таклиф этди... Икромовнинг уйда ёлғиз биз икковимиз эдик. Тушлик қилиб бўлгач, у фирқа қурултойи ҳақида гапини тугатгач, у: «Нима учун Боту, Олтой ва бошқалар қамоққа олинди, ҳақиқатни биласанми?» деб сўради. Менинг рад этувчи жавобимни олгач, қизишиб деди: «Йўқ, сен биласан, аммо кўрқиб тўғрисиани айтгинг келмаяпти. Уларнинг барчасини ҳақиқат учун, ўз халқига муҳаббати учун, улар ўз халқининг маданиятини тезлик билан ривожлантирмоқчи эканликлари учун, – улар... ўзбекларнинг мустақил давлати тараққиётини орзу қилганликлари учун қамашди. Сен бунга ўзинг улар каби қамалганингдан кейин ишонч ҳосил қиласан». Мен ҳайрон бўлиб сўрадим: «Агар мен ўзимни гуноҳкор деб ҳисобламасам, нега менинг қамалишим керак?» Икромов шундай дейди: «Сен ўзингни гуноҳкор ҳисобламаслигинг, ҳалол ишлашинг мумкин, аммо сен соғлом фикрловчи кишисан, ўз халқингнинг манфаатини ҳис қилувчи эканлигингни ўзи шу учун кифоя.

Меҳмондорчиликдан сўнг хотиржам гап бошлади... миллий зиёлилар давлатнинг ишончига сазовор эмасликлари, шу боис, ўз халқининг манфаатига хизмат қила олмаётганликлари ҳақида гапирди:

– ...Мен халқимизнинг туғма талантлари Чўлпон, Қодирий ва бошқа ўзбек зиёлилари қамалмасликлари учун ҳамма ишни қиляпман. Лекин бу вақти соати етгунча давом этиши мумкин... токи мен раҳбар бўлиб ишончда эканман...» «Зафар ва мағлубият». (Мунаққид Сотти Хусайн ижодига чизгилар) Сирожиддин Аҳмад мақоласи. «Шарқ юлдузи», 2007 йил 1-сон. 155-бет.

Акмал Икромов болшевикларнинг ғоясига амал қилган бўлса-да, бу гоёя орқали, хусусан унинг иқтисодий имкониятлари орқали неча асрлар жаҳолатда яшаган, эзилган ўзбек халқининг уйғонишини, тараққиётга эришувини орзу қилди, шунга ишонди. Унинг бу йўлдаги машаққатли хизматини тушуниш керак, унутмаслик керак.

Мен қалбидан матбуот саҳифаларига ўтган Қодирийнинг бу исёни, Фитратнинг афсусини, Ғози Юнуснинг фиғони, Чўлпоннинг надомати, Элбекнинг ноласини ўқиб, улар бирон бир кучга, мақсад-ғояга суянса керак, ўз бошига ўзи бош кўтармаса керак, бу мақсаднинг боши қаерда экан, деб ўйлар эдим. Мустақиллик ҳаракатининг раҳбари Мунавварқори ўз хотираларида шундай деб ёзади: «Бизлар, айниқса миллий чегараланиш ўтказилганидан кейин пировард мақсадимиз – буржуа демократик Ўзбекистонини барпо этишни амалга ошириш умидида ўз фаолиятимизда асосан қуйидаги уч ҳолатни ҳисобга олган эдик:

1. Оммада миллий руҳни ривожлантириши ва мустаҳкамлаш;

2. Шўро ҳукумати томонидан кўтарилган шўро аппаратини маҳаллийлаштириши ҳақидаги шиордан фойдаланиб, аста-секинлик билан шўро аппаратини унга миллий кайфиятдаги кишиларни жойлаштириши йўли билан қўлга олиши;

3. Муҳожирлар билан алоқани ташкил этиш, муҳожирлар ва уларнинг оилаларига, шунингдек, аксилшўравий фаолиятда жабрланганларга ҳам ёрдам бериши.

Бизлар ўз фаолиятимизни бу кўрсатилган вазифаларга қаратишда, шўро ҳокимиятининг Оврўпо буржуазияси билан тўқнашувда муқаррар равишда ҳалокатга учрашини назарда тутдик. Бизлар шўро ҳокимиятининг йўқ қилинишига ишондик ва бунга тайёргарлик кўришга, шўро ҳокимиятини ҳалокати юз берганда ҳокимиятни қўлга олишга тайёр туришга қарор бердик.

Чегараланиш миллатчилик майлларининг кучайишига туртки бўлди. Бизлар миллатчиликнинг ўсишини ҳамма жабҳаларда – оммада ҳам, матбуотда ҳам, адабиётда ҳам, ижтимоий ҳаётнинг ҳамма соҳаларида кузатиб турдик. Бу ҳолатдан бизлар миллийликни ривожлантириши ва мустаҳкамлаш учун фойдаланишга қарор қилган эдик... Миллий ғоя, миллий руҳни мустаҳкамлаш ва ривожлантириши соҳасидаги тарғибот ишларини олиб бориш коммунистик кадрларнинг савияси паст бўлганлиги сабабли осон кўчди. Тошкентдаги газета ва журналларнинг редакцияларида ҳамда адабиётда Ғози Юнус, Жулқунбой, Санжар, Элбек каби миллий зиёлилар катта мавқега эгаликлари билан бирга салмоқли таъсирга эгадирлар. Ўзбекистоннинг бошқа вилоятларида ҳам аҳвол шундай эди. Матбуотда миллий таъсир коммунистик таъсирдан кучли эди. Масалан, чегараланишдан кейинги дастлабки даврдаги миллий матбуот аҳволи тўғрисида аниқ ва тўғри тасаввурга эга бўлиш учун маҳаллийлаштириши масаласи соҳасидаги газета

мақолалари билан танишишнинг ўзи кифоя. Ғози Юнус очикдан-очиқ ёзса, бошқалар ўз миллий ғояларини инқилобий сўзлар остига яширган ҳолда, эҳтиётлик билан ёзади...»

Ана шу хотираларни ўқиб, Қодирийнинг ёзган жанговар, санъаткор танқидий-ҳажвларидан, романларидан менда туғилган ҳалиги савол ойдин бўлди-қўйди... 1926-27 йилларда маданият ва маориф ходимлари қурултойини «урхо-ур» билан ўтказиб, миллатнинг ифтихори бўлган зиёлиларни иккига бўлиб, эски зиёлилар нега қувғин қилингани мана шу хотира мазмунидан ҳар кимга энди маълум бўлса керак. Қодирийнинг бу қурултойга саркорлик қилиб, катта нутқ сўзлаган Акмал Икромовни бегонанинг ноғорасига ўйнамай, бу масаладан ҳам муҳим бўлиб турган ҳақиқатга – мустақилликка томон ғайрат қилишга даъват қилиб ўтгани бежиз эмас эди...

1910-20 йилларни ўша давр матбуотида «Туркистон халқларининг уйғониш даври» деб таърифлашади. Муаллиф ҳажвий ҳикояларига атаб эҳтиёткор, сермаъно муқаддимани ёзганда, (1925 йил Сталин ҳукмронликка минган эди) қирғинга асосланган болшевизм сиёсати қўйнида уйғонган Туркистон халқлари энди истиқлол манзилени тобора узоқда кўриб, унга олиб борадиган от-уловлардан ажраётган, яна аниқроғи, истиқлол тулпори чопиб ўтиб кетган, омад қўлдан кетаётган эди. Қизилпараст мутаассиблар эса тобора урчиб кўпаяётган эди. Энди муаллиф Боқи аканинг мойжувозидан хавотир қилиб, халқининг кўрадиган кунларига куйган, фиғони келиб ўтмишидан, келажагидан афсус-надоматлар қилган, «Доҳийларнинг ўсиб-унган ва нашъу намо қилганлари бир ўлкани ҳалокат чуқурига қараб судрағучи, албатта, Тангрининг қаҳрига сазовордир», деб каромат қилган эди.

1917 йил Русиядаги феврал инқилобидан сўнг Тошкентда нашр этилган «Улуғ Туркистон» газетаси: «Инқилоб бўлди, замон тузуми ўзгарди, мустамлака миллатлар ўз истиқлоли йўлида турли фирқалар тузиб курашиб келяпти. Инқилоб бўлганига саккиз ой бўлибтики, аммо Туркистон уламолари ҳали ҳам бир фикрга кела олмайдилар» деб, мутаассиб уламоларни танқид қилиб ўтган эди. Ўша йиллари Туркистон халқининг энг етакчи кучи бўлган уламолар агар ҳушёр бўлганларида Умумтуркистон мусулмонларининг қурултойларида Туркистон халқларининг яна асоратда қолиш-қолмаси ҳал бўлиб турган бир паллада «Мухторият нима», «Демократик жумҳурият нима», деб соатлаб тушунтириш сўраб ўтирмаган бўлармидилар, бола-

ларга дунёвий илм берилмасин, бу Куръонда айтилмаган, деб тараққийпарвар жадид уламоларига қарши турмаган бўлармидилар?.. Ёки Тошпўлад ака айтганидек, Арафотдек муқаддас Туркистон ўлкаси мардикор бозорига айланмаган бўлармиди?.. Болалари Калвак махзумга ўхшаб радъ нимаю, соқолимнинг туки нечта, деб хурофотга ботмаган бўлармиди?.. Зотан, Ҳадиси шарифда айтиладики: «Диннинг офати учтадир: беамал олим, золим подшоҳ ва жоҳил обид».

Отабек тузсиз Фузулийни ўқимай ёпиб қўйган экан, Раъно хушсиз бошини Умар Хайёмга қўйган экан, Тошпўлад акани на фуқаросига, на ҳукуматига қойил қолиб мияси қотган экан. Кишига шундай кунлар келар, ўша узоқ-яқин йилларда ўтган боболаримизнинг ВАТАНИ, ХАЛҚИ, ДИНИ, МИЛЛАТИ, ҒОЯСИ учун чеккан дарди, ташвиши, балки бу кунларда биз авлодга бироз малол келар. Лекин барибир кўнглингиз, қўлингиз Қодирийга келаверади. Чунки унда шундай бир хислатлар борки, улар сизни кўп нарсадан қайтаради, кўп нарсага етказилади... Унда Қодирийнинг нафрати бор, муҳаббати бор...

Шу ерда бир лавҳани эслаб ўтсам. Дадам бир куни оталарини эслаб дедилар: «Баъзан дадам дам олиш вақтларида «Муштум» тўпламини варақлаб ўтирар эдилар. «Калвак»ни, «Тошпўлад»ни гапларидан ўқиб, завқланиб кулганларидан кўзларидан ёшлари оқиб кетар эди, «Оббо даюс-эй», деб қўяр эдилар. Икковини жамлаб китобча қилсам, деган эдилар».

Муҳтарам ўқувчи, гарчи бу ҳикояларнинг баъзилари сизга таниш, илгари бир-икки бор нашр қилинган бўлса ҳам ёзувчининг ушбу асарлари бу қадар тўлиқ, мукаммал ҳолда илк марта нашр этилмоқда. Бу хайрли иш шу кунларга насиб этибди. Тошпўлад тоғанинг бегидир, аччиқ, куфр, дангал гапларига ёки ҳар қадамидан, ҳар сўзидан хурофа анқиб турган Калвак тоғанинг кўз чиқарадиган, содда, иштибоҳли гапларига ёки ўнинчи-йигирманчи йилларда бўлиб ўтган воқеа-ҳодисаларга рўйи-рост, ҳоли-қудрат изоҳ беришга ҳаракат қилдик. Ушбу жилддаги асарларини ўша вақтдаги асли ҳолига мувофиқ тайёрладик, китобхон қўлига, мулоҳазасига тақдим этдик.

Хондамир

ИЗОҲЛАР

Ёзувчи тилга олган шахслар изоҳи асарларнинг жойлашув тартибига кўра берилди

Тошқун – Мўминжон Муҳаммаджон ўғли Тошқин (1883 – Тошкент – 1964) матбаачи, ёзувчи, шоир, муаллим. Бир неча мадрасаларда ўқиган. Эски ва янги усул мактабларида ўқитувчилик қилган. Матбуотда фаол иштирок этган. Бир неча китоблар муаллифи.

Ғози Юнус – (1885 – 1942) Тошкент шахрининг Охунгузар маҳалласида бинокор уста оиласида туғилган. Эски мактабда ва Тошкентдаги «Бароқхон» мадрасасида ўқиган. Матбуотда фаол қатнашган. «Иштирокиюн», «Қизил байроқ», «Туркистон» газеталарида муҳаррир, «Муштум» журналида (1923-1925) бош муҳаррир бўлиб ишлаган. Кўплаб ҳажвий ҳикоялар, фелъетонлар, кичик сахна асарларининг муаллифи ва асарларнинг таржимони. Шахсга сизиниш даврининг қурбони бўлган.

Маҳмудхўжа Беҳбудий – (1875 – Самарқанд – 1919 – Қарши). Туркистонда жадидлик ҳаракатининг раҳбари – ёзувчи, журналист, матбаачи, жамоат арбоби. Уламо оиласида туғилган. Мадрасаларда таълим олган. Самарқанд қозихоналарида мирзолик қилган. Арабистон, Миср, Туркия ва Россия мамлакатларига саёҳат қилган. Беҳбудий мустамлакачилар сиртмоғидан фақат маърифий йўл билангина қутулишни тарғиб қилган.

Хуршид – Шамсиддин Шарафиддинов (1892 – Тошкент – 1960) шоир, драматург, режиссёр, таржимон.

Мирмулла Шермухамедов (1886-1923) Тошкентнинг «Маҳсидўзлик» маҳалласида туғилган, Мирмуҳсин, Мирмуслим Шермухамедовларнинг акаси, ўзбек театрининг биринчи танқидчиларидан.

Элбек – Машриқ Юнусов (1894 – Тошкент вилояти, Хумсон қишлоғи – 1942). Шоир, носир, тилшунос, таржимон, танқидчи. Шеър ва ҳикоялари ўша вақтдаги вақтли матбуотда чоп этилган, мактаб ўқувчилари учун дарсликлар ёзган. Шахсга сизиниш даврининг қурбони бўлган.

Гулом Зафарий (1889 – Қўқон – 1944) ўзбек шоири ва драматурги. 20-йилларда машҳур бўлган «Ҳалима» драмасининг ҳамда «Татимбой ота», «Эрк болалари», «Турғунбой» номли пьесаларнинг муаллифи. Асарлари ўзбек профессионал болалар театри ва драматургиясининг пайдо бўлиши ва шаклланишига асос бўлди. Шахсга сиғиниш даврининг қурбони бўлган.

Клеблеев Ориф Шокирович (1874 – Тамбов губернияси – 1918 – Хўжанд) 1915 йилдан Хива ва Хўжандда Чор армиясида хизмат қилган. 1918 йилдан РСФСР Миллий ишлар халқ комиссари, «Иштирокиюн» газетасининг ташкилотчиларидан ва биринчи муҳаррири.

Керенский Александр Фёдорович – 1917 йил 7 февралдан 25 октябргача Россиянинг Вақтли ҳукумат бошлиғи бўлиб турган. Эсерлар партиясининг ва Вақтли ҳукумат Давлат Дума сининг аъзоси.

Шералихон Ҳожибек ўғли – 1842-1845 йилларда Қўқон хони бўлган. Ўз укаси Норбўтахоннинг набираси Муродхонни хонлик даъвосида ўлдиртирган. Ўзи ҳам ўн бир кундан кейин Мусулмонқул томонидан ўлдирилиб, Худоёрни хон кўтарадилар.

Худоёрхон Шералихон ўғли – (1832-1881), 1845-1858, 1862, 1863-1875 – йилларда Қўқон хони бўлган.

Маллахон – Худоёрхоннинг акаси, 1856-1858 йилларда Тошкент ҳокими бўлган, укаси Худоёрхонни тахтдан қувиб, 1858-1861 йилларда Қўқон хони бўлган. Маллахонни Алимқул бошлиқ кипчоқлар ўлдиргандан кейин Шералихоннинг набираси, Салимсоқхоннинг ўн ёшли ўғли Муродхонни 1861 йилда хон кўтарадилар. Шу вақтда тахтни ташлаб кетган Худоёрхон яна тахт учун урушиб, уни эгаллайди. Бухоро амири Музаффариддин 1862 йилда ўзаро ўзбек-кипчоқ низоларидан фойдаланиб, Қўқонга юриш қилади, Худоёрхонни ўзи билан бирга олиб, мамлакатга Муродхонни хон қилиб қолдириб кетади. 1963 йилда Муродхонни Алимқул ўлдиртириб, ўрнига Маллахоннинг ўғли Саид Султонни хон кўтаради. Амир Музаффариддин Султон Саидни бир муносабат билан Жиззахга чақиртириб, шу ерда қатл эттиради.

Муҳаммад Шариф оталиқ – Шералихоннинг хонлиги даврида Бухоро амири томонидан Тошкент ҳокимлигига қўйилган эди. Уни Шералихон ўлдиртирган.

Салимсоқбек Шералихон ўғли – Худоёрхоннинг катта акаси, Муҳаммад Шариф оталиқдан кейин Тошкент ҳокими бўлган. 1846 йили тахтга даъво қилмасин деб, Мусулмонқул ўлдиртириб, ўрнига Чуст ҳокими Азизбекни ҳоким тайинлайди. Азизбек эса Худоёрхон хонлигининг тўртинчи йили ўзига мустақил ҳокимлик тилаб чиққани учун ўлдирилади, ўрнига Кировчи қасабасининг ҳокими Нормуҳаммад кушбеги ҳоким тайинланади (тахминан 1853-1856 йиллар). Ундан кейин эса Шодмон ўроқ ҳоким белгиланиб, у Алимқулнинг Фарғона мамлакатига ҳокимлиги даврида қатл этилади.

Мирза Аҳмад кушбеги – илгари Марғилонда, кейин Чимканд ҳокими, 1864 йили Чимкандни русларга жангсиз ташлаб, Тошкандга қочган. Ўша вақтда Тошкандда Қўшдодхоҳ ҳоким эди.

Мусулмонқул – 1844-1853 йилларда Қўқон хонлигида мингбоши, амирилашкар бўлган. Абдулла Қодирий «Ўткан кунлар» китобида унга шундай изоҳ беради: «Шералихон Мусулмонқулнинг синглисига уйланган эди. Шералихоннинг ўғли Худоёрхон шу Мусулмонқулнинг синглисидан туғилди. Мусулмонқул яхши иш кўриш учун жияни Худоёрга қизини бериб, ўзига куёв қилган эди...» Мусулмонқул мамлакатни ўз ихтиёрича бошқариб, ўзбек-қипчоқ низоларининг бошида туриб, кўп бегуноҳ ўзбекларни қатл қилдиргани Худоёрнинг нафсига тегади, уни орадан кўтариб, кўп урушлардан сўнг тутиб ўлдиртиради.

Қаноатшоҳ – ҳозирги Тожикистоннинг Қоратегинидан, Қўқон хонларининг бир нечасида амирилашкар лавозимида, шунингдек, Туркистон вилоятининг ҳокими бўлган. Русларга қарши курашганлардан. Бухорога элчи бўлиб борганда амир Музаффар томонидан 1862 йилда қатл этилган.

Алимқул – (1833-1865) Андижон атрофидаги қирғиз-қипчоқ уруғларидан бирида туғилган, ўзбек-қипчоқ ўзаро урушларида Худоёрхонга қарши курашган. Русларга қарши курашган лашкарбошларидан бири. 1865 йил 9 май куни Тошкентнинг Шўртапа мавзесида руслар билан бўлган жангда ҳалок бўлган. Шайхантоҳур қабристонида дафн қилинган.

Ёқуббек Бадавлат – Саркарда Алимқул ҳалок бўлганидан сўнг унинг ўрнига тайинланган Ёқуббек шаҳарни русларга ташлаб, Қўқонга йўл олади. Лекин фитначи иғвогарлар Ёқуббек-

дан илгарироқ хонга «Ёқуббек Тошкентни пора олиб, русларга ташлаб чиқди», деб гап етказадилар ва Ёқуббекка Андижон йўлида, агар хон хузурига борсангиз, ҳибсга олинасиз деган хабарни берадилар. Шу кезлардан Шарқий Туркистон мамлакати Хитой хонининг тасарруфида бўлиб, маҳаллий мусулмон аҳолисининг мустақиллик ҳаракати жонланиб қолган эди. Даврининг машҳур уламози Шахрихонлик Бузрукхон тўранинг (авлиё Офокхўжа авлоди) маслаҳатига кўра, Ёқуббек 1865 йилнинг баҳорида тахминан олтмиш олти нафар содиқ сарбозлари ва Бузрукхон тўра билан бирга Қашғар томонга йўл олади, у ерга бориб жанг қилиб хитойларни мамлакатдан ҳайдайди, ўз ҳокимиятини ўрнатади. Бу хизмати учун Бухоро амири ва Шарқий Туркистон уламолари Ёқуббекка «Оталиқ ғозий», кейинроқ эса Туркия султони Абдулазиз унга ҳомий бўлиб «Амирал-мўминин» фахрий унвонини беради. Тез орада Ёқуббек мамлакат сарҳадини кенгайтириб Етти шаҳар давлатини қуради. Ва бу давлат инглиз мустамлакачиларнинг манфаатига мос бўлиб, Хитой ва Россия империясининг жанубидаги мустамлакачилик манфаатига зид равишда, сиёсий майдонга келади. «Ўша вақтда хитойларнинг ҳужум қилиши учун уларни қурол, маслаҳат ва озиқ-овқат билан таъминлаб турдик, ўзимиз ҳам Қашғарга бостириб кириш учун доим тайёр ҳолда турдик», – деб ёзади генерал-адъютант М. Д. Скобелев ўз хотирасида. – 1875 йилда марҳум Ёқуббек Осийё сиёсий майдонида юлдуз бўлиб турган эди. Унинг хитойлар устидан қозонган ғалабаси, русларга бўлган адовати, Туркия ва Ҳиндистон билан алоқаси, инглиз элчиси Форсайтни Қашғарда тантанали кутиб олиши, бизнинг савдогарларга қилган жабрлари ва бошқалар бизнинг ҳукуматнинг Бадавлат орқасидан диққат билан кузатишимизга тўлиқ ҳақ берар эди». Туркистоннинг Пискент шаҳрида туғилиб ўсган Бадавлат Муҳаммад Ёқуббек 1877 йил 27 май куни тўсатдан вафот этади. Гарчи унинг ўлими ҳақида турли тахминлар юрса-да, ҳар ҳолда у ўз ажали билан ўлмагани аниқ... Мамлакатда фарзандлари Бекқулибек, Ҳаққулибек ва Бузрукхон тўранинг ўғли Ҳакимхон тўра ораларида тахт учун кураш бошланади, бундан Хитой хонлиги фойдаланиб, мамлакатни бутунлай босиб олади.

Қодирийнинг отаси Қодирмуҳаммад бобо ўша Ёқуббек билан Қашғарга кетган олтмиш олти нафар сарбозлардан бири эди, ўша жангларда қатнашиб, ўз юртига қайтган эди.

Ллойд Жорж – (1863 – Англия – 1945) давлат арбоби, 1916-22 йилларда Англиянинг Премьер-Министри, Совет Россиясига қарши ҳужумнинг ташкилотчиларидан, 1919-20 йилларда Туркиянинг миллий мустақиллигига қарши урушни уюштирган. Генуя конференциясига борган Англия вакилларининг бири.

Пуанқара – Пуанкаре Раймон (1864-1934) француз сиёсий арбоби, 1913-20 йилларда Франция президенти, 1922-24 йилларда Бош министр ва Ташқи ишлар министри, 1928 йилгача Молия министри. Советларга қарши ҳужумнинг ташкилотчиларидан бири. Генуя конференциясига борган Франция вакилларининг раҳбари.

Абдурауф Фитрат Абдурахим ўғли – (1886 – Бухоро – 1938) ўзбек адиби, шоири, мунаққид, матбуотчи, тилшунос олим, маърифатпарвар. Бухородаги Мир Араб мадрасасида ва Истамбул дорилфунунида ўқиган. 1914 йилда «Ёш бухороликлар» ҳаракатига бошчилик қилган. Бухоро коммунистик партияси аъзоси (1918-24), «Чигатой гурунги» уюшмаси ташкилотчиси ва раҳбари (1919-21), БХСР Халқ маорифи нозири (1921), Бухоро Коммунистик партияси сиёсий бюроси аъзоси, Москвадаги Шарқшунослик институтида (1923-24), ЎзССР Давлат илмий тадқиқот институтларида, СамПедакадемиясида, Бухоро ва Тошкент ўқитувчилар тайёрлаш ўқув юртларида, Тил ва адабиёт институтида ишлаган. Ўша давр матбуотида фаол иштирок этган. Шарқнинг кўплаб мумтоз адиблари ижодига бағишлаб илмий мақолалар ёзган. Шеър, ҳикоя ва драмалар муаллифи. Шахсга сиғиниш даврининг қурбони бўлган.

Баҳоваддин Саид Муҳаммад ибни Жалолиддин – (1318-1389) нақшбандия тариқатининг асосчиси.

Ашурали Зоҳирий – (1885 – Қўқоннинг Ойим қишлоғида туғилган – 1938) маърифатпарвар, матбаачи, тилшунос, муаллим. Дастлаб Қўқондаги Мадалихон мадрасасида таҳсил олган. 1907 йилдан Қўқон рус-тузем мактабида ўзбек тили ва адабиётидан дарс берган. 1916 йилдан «Садои Фарғона», сўнгра «Фарғона» газетасида ишлаган. Шу даврда Фарғона педтехникумида ўзбек тили ва адабиётидан дарс берган. Навоийнинг «Муҳокаматул-луғатайн» асарини (1918) ва икки жилдлик «Русча-ўзбекча мукамал луғат»ни (1927-1928) нашр эттирган. Шахсга сиғиниш даврининг қурбони.

Абдулла Авлоний – (1878 – Тошкент – 1934) шоир, драматург, матбаачи, маърифатпарвар ва жамоат арбоби. «Шухрат», «Осиё» номли газеталарни чиқарган. Янги усулда мактаблар очиб, болаларни ўқитган, дарсликлар ёзган. «Муаллими аввал» (1911), «Муаллими соний» (1912), «Туркий гулистон ёхуд ахлоқ» (1913), «Адабиёт тўплами» (1909-1915) ва бошқалар. «Адвокатлик осонми», «Пинак», «Икки муҳаббат», «Тўй» ва бошқа сахна асарларининг муаллифи. 1919-20 йилларда РСФСРнинг Афғонистондаги элчиси бўлиб ишлаган.

Наримонов Наримон Кербалай Нажаф ўғли – (1870 – Тбилиси – 1925 – Москва), Совет давлат ва партия арбоби, ёзувчи ва публицист.

Назир Тўрақулов – тахаллуси Дарвеш, Номақоб, (1892 – Қўқон – 1939) Совет партия ва давлат арбоби, тилшунос, журналист. 1918 йилдан компартия аъзоси. Қўқон савдо билим юрти (1905-1913), Москва савдо институти (1913-1916)да ўқиган. Ғарбий фронт (Белоруссия), кейин Тўрғай вилоятида Бутун Россия Земство иттифоқида ишлаган (1916-1917), 1917 йили сўл эсерлар партиясининг аъзоси (1918-1919), Турк АССР МИК раиси, Турк МИК секретари (1920), РКП(б) МК Туркистон бюроси ва Туркистон комиссияси аъзоси (1920-1922), СССР Халқлари Марказий нашриёти бошқармасининг раиси (1922-1928), СССРнинг Ҳижоздаги бош консули (1928-1932), мухтор элчиси (1932-1936). 1936 йилдан Ленинград, кейинчалик Москвада Шарқ халқлари тили ва адабиёти институтида ишлаган. Турк, форс, араб, рус, немис, француз тилларини билган. «Халқ газети», «Оқ жўл» ва «Инқилоб» каби газета ва журналларда маъсул лавозимларда ишлаган. Шахсга сиғиниш даврининг қурбони бўлган.

Бўлат Солиев – (1882 – Астрахан – 1937) тарихчи олим, матбуотчи, ўзбек тарихшунослик мактабининг асосчиларидан, 1908 йилдан Туркистон ўлкаси қишлоқларида мактаблар очиб, ўқитувчилик қилган. Фарғона ва Тошкент билим юртиларида мудирлик қилган. 1927 йилдан Самарқанддаги Ўзбекистон Олий педагогика институтида профессор бўлиб ишлаган. Ўрта Осиё тарихига оид кўплаб илмий асарлар ёзган. Шахсга сиғиниш даврининг қурбони.

Ҳоди Файзи – Ҳоди Зарипович Файзий – (1895 – Жамбул – 1937) татар матбуотчиси, журналист. 1910-1917 йилларда Уфа-

даги «Олия» мадрасасида таҳсил олган. «Озод» газетасининг муҳаррири. «Туркистон мухторияти» муваққат кенгашининг аъзоси. 1920 йилда Маориф институтида ўқитувчи, 1921 йилда Туркистон КПМҚда ишлайди, «Инқилоб» журналининг муҳаррири, 1922-1923 йилларда Бухорода ва Москвадаги «Бухоро маориф уйи»нинг директори, 1927 йилда Ўзгиз хайъати раиси, ЎзГУ доценти. 1923-33 йилларда Ўзбекистон Коммунистлар Университети ректори, 1933 йилдан Қрим Олий қишлоқ хўжалик мактаби ректори, 1937 йилдан Қрим АССР ХКСнинг санъат ишлари бошқармаси бошлиғи. 1937 йил декабрда қамоққа олиниб отувга ҳукм қилинган.

Абдурахмон Саъдий – (1889 – Уфа губерняси, 1956 – Самарқанд) адабиётшунос, муаллим. Троицк шаҳрида мадрасани тугатиб (1906), рус-татар мактабларида ўқитувчилик қилган. Истанбул дорилфунунини тамомлагач (1907-11), ватанига қайтиб ўқитувчилик қилган. Адабиётдан дарсликлар тузган. Тошкент, Самарқанд, Фарғона ўрта ва олий ўқув юртларида дарс берган (1921-56). Дастлабки ўзбек адабиёти кафедраларини шу киши ташкил қилган.

Неъмат Ҳаким – татар адабиётшуноси, тилшунос.

Кабир Бакир – татар матбаачиси.

Шайх Хованд Таҳур (пок шайх) – (ваф. 1355), илоҳиёт ва тариқат илмининг йирик намоёндаси. Тошкент ёнидаги Бўстонлиқ туманининг Боғистон қишлоғида туғилган шайх Умар Боғистонийнинг ўғлидир. Ясавия тариқатидан бориб илми зоҳирий, илми ботинийдан воқиф бўлган ҳамда кароматгўйликда юксак мақомга эришган. У зотнинг аждодлари насабда ўн олти ота-бобо билан саҳобалардан ҳазрат Умар ибни Хаттобга бориб туташар экан. Шайх Хожа Аҳрор Валий онасининг бобосидир. Мақбарасини ўн бешинчи асрда Хожа Аҳрор Валий қурдирган.

Чечарин, Чичерин Георгий Василевич – (1872-1936) совет давлат арбоби, Генуя ва Лозанна конференцияларида совет делегациясига бошчилик қилган.

Барту, Жан Луи Барту – (1832-1934) француз сиёсий арбоби, адвокат, тарихчи. Биринчи жаҳон урушида советларга қарши ҳужум уюштирганлардан бири. Генуя конференциясида Франция делегациясига бошчилик қилиб, Совет давлати билан муносабатда муросасиз мавқеда турган.

Олимжон Иброҳимов – (1887-1938) татар ёзувчиси, олим, публицист, жамоат арбоби. Кўплаб роман ва илмий-танқидий мақолалар муаллифи. Шахсга сизиниш даврининг қурбони.

Остроумов Николай Петрович – (1846 – Тамбов губернияси – 1930, Тошкент) рус шарқшуноси, миссионер. Қозон Диний академиясида таълим олган. 1877 йили Тошкентга кўчиб келиб, маориф соҳасида ишлаган. «Туркистон вилояти газети»-нинг муҳаррири. Рус ёзувчи ва шоирларининг ҳамда ижтимоий фанларга оид асарларни рус тилидан ўзбек тилига таржима қилдириб, нашр эттирган. Сиёсий маслакда Остроумов мустамлака халқларни руслаштириш сиёсатини олиб борган.

Сўфи Оллоёр – Бухорода Минглар қишлоғидан, вафоти – 1720 йил. «Саботул-ожизин», «Тухфатут-толибин», «Маслакул-муттақин», «Муродул-орифин» номли китоблар муаллифи. Асарларидаги асосий мавзу ақоид масаласидир, яъни «Одамнинг тўғри эътиқодда бўлиши унинг инсонлигини белгиловчи ягона омил» ғоясидир. Бу ғояни у турмуш ҳужжатлари, оят-сунналар билан гўзал шаклда ифодалаган. Асарлари мактабларда ўқитилган.

Обой Қўнонбоев – (1845-1904) қозоқ шоири, ёзувчиси, маърифатпарвари.

Абдулла Тўқай – (1886-1913) татар шоири.

Аёз Исҳоқ Иложиддин ўғли – (1878-Қозон, 1954-Анқара) татар ёзувчиси, матбуотчиси, жадид арбоби, уламо оиласида туғилган. Идил-Урал туркий халқларининг мустақиллиги учун катта сиёсий фаолиятда бўлган.

Фотиҳ Амирхон Зариф ўғли – (1886 – Қозон – 1926) татар ёзувчиси, публицисти, жадид арбоби, «Ал-ислоҳ» газетасининг ташкилотчиси (1907-1909).

Камол Ғалиасқар – (1878-1933) татар ёзувчиси, публицисти, матбуотчи, жадид зиёлиси.

Ризоуддин ибн Фахриддин – (1859-1936), маърифатпарвар, адиб, шарқшунос олим, диний арбоб, қози муфтий. Оренбург мусулмонлари диний кенгашида қози (1906-1922). Россиянинг ички қисми ва Сибир мусулмонлари Марказий диний бошқармаси муфтийси (1922-1933). Россия ва бошқа мамлакатлардаги мусулмонларнинг ўзаро алоқаларини кучайтиришга ҳаракат қилган. Ғарбнинг мустамлакачилик сиёсатига

қарши курашган. Элликка яқин китоби нашр қилинган. Унинг асарлари 20-аср бошларидаёқ Туркистонда кенг тарқалган.

Мусо Жоруллоҳ Бигиев – (1875-1949), Ризоуддин ибн Фахриддиннинг шогирди, татар олими, ислохотчиси, Ростов Дон шаҳрида туғилган. Шайх Ҳабибуллоҳ ибн Бектемирда таҳсил олган “Реальный училище (касб-хунар мактаби)”ни тугатган. (Ростовда) Уч йил Самарқанд ва Бухоро мадрасаларида ўқиган. Қоҳирада “Ал-азҳар” мадрасасида ўқиган. “Иттифоқи муслимин” фирқаси ташкилотчиларидан бири. Оренбург шаҳридаги “Ҳусайния” мадрасасида дарс берган. Абул Аъло ал-Мааррий, Ҳофиз Шерозий асарларини насрий таржима қилган. 1930 йилда Мисрга кетиб қолган.

Абдурашид Иброҳимов (1857-1944) уламо. Тоболь губерниясининг Тара шаҳрида туғилган. 1879-1885 йилларда Мадина, Макка ва Истанбулда таҳсил олган. 1897-1900 йилларда Шарқ ва Европа сафаридан сўнг Петербургга қайтиб имомлик қилган. “Иттифоқи муслимин” партиясининг таъсисчиларидан бири, “Мирот”, “Улфат” газеталарини ташкил этган. “Ат-тилмиз” (арабча), “Нажот” журналларининг ношири, 1922-1933 йилларда Туркияда, сўнг Японияда яшаб вафот этган. Японияда ислом тарқалишининг ташаббускори. Унинг “Саёҳатнома” асари машҳурдир.

Исмоилбек Гаспиринский, Гаспирали. (1851 – Қрим – 1914) туркий халқлар жадидчилик ҳаракатининг отаси.

Мочалов – 1922 йил 27 августда Тошкентда, эски шаҳарнинг «Роҳат» боқчасида (ҳозирги Абдулла Қодирий номли боғ) Сирдарё музофотининг инқилобий трибунали томонидан машҳур Чор амалдори Мочалов ва унинг икки шериги суд қилинади. Суд жараёнида Акмал Икромов айбловчи гувоҳ бўлиб қатнашди. Суд ҳукмига уч мингга яқин халқ йиғилган экан. Архип Михаил ўғли Мочалов Перм ўлкаси, Шадрин уезди, Бариновский қишлоғида туғилган. Ёши ўша кунда 55 да экан. Хотини, тўрт боласи билан Янги шаҳар қисмида катта ҳовлида яшар экан. Николай подшоҳ ағдарилгунга қадар приставлик қилган. Тошкентнинг Олмазор мавзесидаги полиция идораси олдида уруш ортида ишлаш учун мардикорликка олинган ўз болаларининг хизматдан бўшатилишини сўраб борган халқ ўққа тутилади. Шу воқеада Мочалов кўплаб қуролсиз одамларни отиб ўлдирган экан. Ва у аввалдан маҳаллий аҳолини таҳқирлаб келгани учун халқнинг талаби билан отувга ҳукм қилинган экан.

Карим Зарипов – (1890-1960) биринчи ўзбек циркининг асосчиларидан.

Майрамхон Саримсоқова – гарб типигаги биринчи ўзбек миллий цирк уюшмасини тузган, унинг циркида очилган аёллар ижросида сахналар намоёиш қилинган, халқ рақслари ижро этилган.

Ўлпон Абдулҳамид Сулаймон ўғли – (1893 – Андижон – 1938, Тошкент) ўзбек шоири, носири, публицисти, таржимон, санъатшунос. Дастлаб мадрасада, сўнгра рус-тузем мактабида ўқиган. «Садойи Туркистон», «Турк РосТА», «Иштирокиюн», «Қизил байроқ», «Бухоро ахбори», «Дархон» газеталарида адабий ходим. Ўзбек давлат театри ва труппасининг мудирини, 1924 йилдан Москвадаги ўзбек драма студиясида, СССР Марказий ижроия кўмитасида таржимон бўлиб, кейинроқ Ўзбекистонда маориф ва театр соҳаларида ишлаган. Кўплаб шеърини, насрий китоблар ва драмалар муаллифи. Шахсга сиғиниш даврининг қурбони.

Санжар Сиддиқ – (Босит Сиддиқов, 1902 – Тошкентнинг «Сарчопон» маҳалласида туғилган – 1938, Тошкент) таржимон, журналист, танқидчи. Ўзбекистон ССР Давлат нашриётида адабий ходим (1926-27), муҳаррир (1929), «Китоб ва инқилоб» (1932-33), «Гулистон» (1935-37) журналларининг масъул котиби. Ўша давр матбуотида фаол иштирок этган. Кўплаб адабий, сиёсий асарларни ўзбек тилига таржима қилган. Шахсга сиғиниш даврининг қурбони бўлган.

Ҳожи Муъин Шукрулло – (1883 – Самарқанд – 1942 – Тошкент) эски мактабни тугатиб, 1901 йилдан ўқитувчилик қилган. 1913-1914 йилларда «Самарқанд», «Хуррият» газеталарида, «Оина» журналида адабий ходим бўлиб ишлаган. Шеърини тўпламлар ва драма асарлари муаллифи. Умрининг сўнгига қадар ўша давр матбуотида фаол иштирок этган. Шахсга сиғиниш даврининг қурбони.

Шаҳид Эсон Мусо ўғли – (1885, Тошкентнинг Сассиқҳовуз маҳалласида туғилган – 1938, Тошкент) Каллахона маҳалласидаги биринчи ва иккинчи босқичдаги бошланғич мактабларида таълим олади. 1909 йили ўз ҳовлисида жаҳид мактаби очиб болаларни ўқитади. 1911 йилда Истанбулга кетиб дорилфунунда тил-адабиёт, тарих-география факультетида ўқийди. 1916 йилда тугатиб, шу дорилфунунда тил тарихи ва қадимги

туркий халқ оғзаки адабиётидан дарс беради. 1917-18 йилларда ўша ердаги Султония педагогика билим юртида турк тили грамматикасидан ҳам дарс беради. 1920 йил «Афанди» (профессор) илмий даражаси берилади. 1922 йил баҳорида Туркистонга қайтади ва бу ерда «Наримонов» билим юртига мудир этиб тайинланади. 1928 йил аксилинқилобчиликда айбланиб уч йилга қамалади. Қамокдан қайтиб, ўзбек миллий кутубхонасида ишлайди. 1937 йил август ойида қамокқа олиниб, 1938 йил 5 октябр куни отилади.

Мирмуҳсин Шермуҳамедов – (1895, Тошкент, Маҳсидўзлик маҳалласида тугилган – 1929, Тошкент). Ўзбек матбуоти асосчиларидан бири, журналист, ёзувчи. 1913 йилдан маҳаллий матбуотда ижтимоий-сиёсий руҳдаги мақолалари ва шеърлари чоп қилинган. 1916-1917 йилларда Уфадаги «Олия» мадрасасида таҳсил олган. «Иштирокиюн», «Қизил байроқ», «Туркистон», «Касабачилик иши», «Батраklar», «Қизил Ўзбекистон» газеталарининг, «Коммунист», «Касабачилик ҳаракати» журналларининг муҳаррири. Шахси қораланган.

Усмонхон Эшонхўжаев – (1898 – Андижон – 1938) муаллим, журналист, таржимон. 1915 йилдан компартия аъзоси. Москвадаги Я. М. Свердлов номли коммунистик университетда ўқиган (1920-22). ТуркАССР Маориф халқ комиссарлигида ишлаган (1922-24). 1924-25 йилларда «Қизил Ўзбекистон» газетасининг муҳаррири, ЎзбКП МК ташвиқот-тарғибот бўлими мудир, сўнгра Сирдарё вилоят партия комитети котиби (1926-31), 1931-36 йилларда Москвадаги Қизил профессорлар институтида ўқиган. 1936-38 йилларда ВКП(б) Нижний Новгород ўлка комитети ташкилий бўлими мудир, Шимолий Кавказ вилоят комитети котиби, Красноуфимск т. й. бошқармаси бошлиғининг сиёсий ишлар бўйича ўринбосари. Шахсга сиғиниш даврининг қурбони бўлган.

Ш. Бойчура – ўша даврнинг зиёли матбаачиси.

Фотиҳ Бурнаш – (1898-1946) татар драматурги, шоири, публицисти.

Ризо Нурибек – (1879-1943) тиббиётчи, Туркиянинг сиёсат арбоби. Лозанна тинчлик конференциясида делегат бўлиб иштирок этган.

Керзон Жорж Натаниел – (1859 – Англия – 1925) давлат арбоби, дипломат. 1899-1905 йилларда Ҳиндистоннинг

вице-қироли бўлиб турган. 1914-24 йилларда Англия Ташқи ишлар министри. Советларга қарши ҳужумни уюштирганлардан бири. Лозанна конференциясига инглиз вакиллари билан бири бўлиб борган.

Инуно Мустафо Исмаилов – (1884-1974) турк қўмондони ва давлат арбоби. Туркия жумҳуриясининг иккинчи президенти (1938-1950) ва уч марта Бош вазири (1923-1924, 1925-1927, 1961-1965), Лозанна конференциясида Туркия вакили бўлиб иштирок этган.

Садриддинхон муфтий Муқаммад Шарифхўжа қози ўғли – 1878 йили Тошкент шаҳридаги Шайх Хованд Тохур даҳаси Мерганча маҳалласида туғилган. Дастлабки таълимни ўз уйида олган, сўнг рус-тузем мактабида ўқиган. Тошкент, Бухоро мадрасаларида илм олади. Сўнг қозихонада ишлайди. 1920 йил охиригача мударрислик қилади. Муфтий унвонига сазовор бўлади. 1921 йил мартигача Шўро Халқ судялари вазифасини бажаради. Бу вазифадан воз кечиб, Юнусхон мадрасасида мударрислик қилади. 1920 йили сентябр ойида Боку шаҳрида «Шарқ халқлари қурултойи»да қатнашади. «Иттиҳоди тараққий» ташкилоти ҳайъатига аъзо бўлади. «Шарқ озодлиги иттифоқи» ташкилотига раҳбарлик қилади. «Иттиҳоди Ислом», «Иттиҳоди Тараққий», «Миллий иттиҳод» ташкилоти фаолиятида иштирок этади. «Миллий иттиҳод» ташкилотининг Тошкент шаҳри ва вилоятининг раҳбари сифатида иш олиб боради. Бухоро, Хива, Туркистон раҳбарлари номидан Япония ва Англия давлатларига ёрдам сўраб мурожаатнома мактуб ёзиб элчилар орқали жўнатади. Аммо 1921 йил 10 мартда йўлга чиққан элчиларни 21 мартда Авлиёота шаҳри яқинида ЧК ходимлари қўлга олишади. Бу ишни амалга оширганлар - Садриддинхон ва Ориф Каримий жиноий жавобгарликка тортилиб қамоққа олиндилар. Лекин улар қамоқдан қочиб Афғонистонга ўтадилар. Кобулда Туркистон ва Бухоро мухожирлари томонидаи ташкил этилган «Анжумани саодат Бухоро ва Туркистон» жамиятида фаолият олиб боради. 1930 – 1931 йиллари унинг ҳузурига Маҳмуд Ойқорли тахаллуси билан борган хуфя жиззахлик Баҳром Иброҳимов шўро ҳукумати фойдасига иш олиб боради. 1943 йили Маҳмуд Ойқорли Садриддинхон муфтийни заҳарлаб ўлдиради. Бу ҳақда ўтган асрнинг 70-йиллари

да Баҳром Иброҳимовнинг «Илон изидан» номли китоби чоп этилган.

Шомий домла – Саид ибни Муҳаммад ибни Абдулвоҳид Ашшомий Аттароблис – Шомда (Сурия) 1867 йилда туғилган. Имом Шофезин мазҳаби тарғиботчиси бўлган. Шарқий Туркистонда 1919 йилда яшаган. 1920 йилда Тошкентга келиб «Дегроз» ва «Кўмирчи» маҳаллаларида яшаб, мактабларда «Ҳадис» ва «Қуръон тафсири»дан дарс берган, турк тилини яхши билган. Муфтий Зиёуддинхон Эшон Бобоҳон ҳазратларининг устозларидан бири. Давлат сиёсатига қарши номақбул ташвиқотда бўлгани учун болшевиклар ҳукумати уни Қорақалпоғистоннинг Тўрткўл туманига сургун қилиб жазолайди ва у ўша ерда вафот этади.

Салоҳиддини Муфтийзода – шўро йўлидаги илк ҳуқуқшунослардан бири бўлган. Қисқа муддат Ўзбекистон ички ишлар вазири бўлиб ишлаган. 1930 йилларда қатағонга учраб, 1950 йилларда Тошкентга қайтиб, шу ерда вафот этган, дастлабки жадидлардан бўлган.

Хоқоний Ширвоний Афзалиддин Иброҳим Али ўғли – (1120, Шемаха – 1199, Табриз) Озарбайжон шоири.

Абулқосим Фирдавсий – (936 – Тус – 1026) улуғ форс шоири.

Бухоро амири – Амир Саййид Олимхон (1881 – Кармана, 1944 – Кобул).

Ўктамхон Шарипова – (1869-1959) Фарғонанинг Навқат қишлоғида туғилган. Тошкентнинг собиқ «Ҳофиз Кўҳакий» маҳалласида, ҳозирги «Сағбон» кўчасидаги 39-уйда яшаб ўтган. Машхур яллаци, кўшиқчи.

Ҳофиз кўйи – (1491-1584), Султон Муҳаммад Ҳофиз Кўҳакий Тошкандий (туғилган йили номаълум, 1572 йили вафот этган), ўз замонасининг кўзга кўринган йирик олими, машхур Али Қушчининг набираси. Паркентнинг Кўҳок қишлоғида туғилган. Тошкентда ҳозирги Сағбон кўчасидаги Қайнама ариғидан то Чорсу бозоригача бўлган маҳаллалар «Ҳофиз Кўҳакий» маҳалласи деб аталган, у шу маҳаллада яшаган. Тарих, ҳуқуқ, таржима, география, этнография, хандаса, риёзат, фалсафа ва адабиёт соҳаларига оид кўплаб китоблар ёзган.

Муссолини Бенито – (1883 – Италия – 1945) италян фашистик партиясининг ва фашистик ҳукуматининг раҳбари (1922-43).

Гардинг, Хардинг Уоррен – (1865 – АҚШ – 1923) давлат ар-боби, 1921 йилдан АҚШнинг президенти.

Юсуфжон қизиқ Шакаржонов – (1869 – Марғилон – 1959) ўзбек анъанавий театрининг йирик намояндаси, ўзбек халқ артисти.

Лутфилла Олимий – (1893 – Наманган – 1938) деҳқон оиласида туғилган. Эски мактабни тугатиб, 1913 йили Оренбург Олий ислом мадрасасига ўқишга кириб, икки йил ўқийди. 1924 йили Москвага кетиб, Журналистика институтини битириб қайтади, 1927–29 йиллар Қўқон партия мактабида она тили ва адабиётидан дарс берган. 1930 йилда «Ашурали Зоҳирийнинг думи» деб ўн йил қамоқ жазосига ҳукм қилинади, лекин барвақт қайтади. 1938 йили ўлим жазосига ҳукм қилинади. Вақтли матбуотда фаол иштирок этган.

Шоҳолим ҳожи Шоҳисхоқов – ҳовлиси Чорсуда, Масжиди жомеънинг атрофида бўлган.

Валиҳожи Абдумалик ўғли – Ўрдага яқин Занжирлиқ маҳаллалик, инқилоб кунлари мол-мулкани давлатга топшириб, ўзи Лабзакдаги кичкина ҳовлида яшаб, тўқсон ёшлардан ошиб вафот этган.

Орифжонбой – Хадрада, Дегроз маҳаллалик.

Орифхўжабой – ота ҳовлиси Бешёғочнинг Қоратош маҳалласида, янги ҳовлиси Ўрдада – Қишлоқ хўжалиги вазирлиги ўрнида бўлган. Тошкент – Оренбург темирўли, Тошкент вокзали қурилишини пудратга олган. Саидазимбойнинг куёви.

Саидазимбой – Тошкентнинг энг катта бойларидан бири, ҳовлиси Хадрада, собиқ Тоштрам ўрнида бўлган.

Комилжонбой – Тошкентнинг машҳур чойфуруш бойларидан, Каллахоналик, қулоқ қилиниб, 1930 йил Ўзгантда вафот этган.

Абдумавлонбой – ҳовлиси Ҳазрати имом Қаффоли Шоший маҳалласида, Жинкўчалик бўлган.

Гуломқорибой – бу киши ҳам ўша маҳаллалик.

Ака-ука Йўлдошхожи, Тошматбой Қурбоновлар – Дегрез маҳаллалик.

Боқижонбой – ҳовлиси Чорсуда, БУМнинг ўрнида бўлган, Чорсудаги бузиб юборилган машҳур ҳаммом шу кишининг мулкидан бўлган.

Иброҳимҳожибой – Тошкентнинг кўнчи бойларидан, Чорсунинг Бедабозор маҳалласидан, 1925 йили вафот этган.

Азизбой – Ҳофиз Кўҳакий маҳалласидан, Эскижўвадаги Аброр Ҳидояттов номидаги театр биноси шу кишининг инояти билан қурилган.

Каримбек, Комилбек Норбековлар – Сағбон маҳалласидан.

Тўхтажонбой – Чақичмон маҳаллалик.

Жон Рокфеллер – (1839-1937) XIX аср охиридан АҚШдаги нефть саноати ва савдосининг монополия соҳиби.

Майер Амшел Ротшилд – XIX асрнинг биринчи ярмидан бошлаб Европанинг марказий шаҳарларидаги банкларнинг соҳиби.

Черняев Михаил Григорьевич – (1828-1898), (Белоруссия, Могилёв вил.) генерал-лейтенант, дворян оиласида туғилган, ҳарбий академияни битирган. Оренбург бош губернатор штаби бошлиғи, 1865 йили Черняев қўшинлари Қўқон хонлигига қарашли Авлиё ота, Чимкент, Тошкентни босиб олди. 1865-66 йилларда Туркистон вилоят ҳарбий губернатори, 1882-84 йилларда Туркистон бош губернатори, 1886 йилда истеъфога чиққан.

Кауфман Константин Петрович – (1812-1884 – Тошкент, 4 май) Туркистон генерал губернатори (1867-82). У Бухоро амирлигини (1868), Хива хонлигини (1873), Қўқон хонлигини (1876) истило қилди. Ўрта Осиёни мустамлака ҳолида сақловчи, Россиянинг хом ашё манбаига айлантирувчи «Туркистон ўлкасини бошқариш низоми»ни жорий этган.

Сузук ота – (1140-1217), Сайрам шахрининг жанубида, Бодомариқ тарафда Хожа Аҳмад Яссавийнинг набираси Сузук отанинг қabri бор. Сузук ота бобосидан 50-60 йил кейин, тахминан XII-XIII аср ораларида яшаб ўтган. Сузук ота маҳалласи Тошкентдаги Самарқанд Дарвозага кўшни маҳалла. Маҳаллада у зотга атаб ўтган асрларда қурилган масжид ёнида мақбара ҳам бор. Умуман, Тошкент музофотида Сайрам, Туркистонда яшаб ўша ерга дафн этилган валийларнинг номидаги маҳалла-мавзелар кўплаб учрайди.

Садриддин Айний – (1878 – Ғиждувонга яқин Соктаре қишлоғи – 1954 – Душанбе) тожик-ўзбек халқининг атоқли ёзувчиси, публицисти, шарқшунос олими, жамоат арбоби.

Иззиддин Сайфулмулук – татар доктори, бу киши ўша давр матбуотида турли тиббий мавзуларда мақолалар ёзиб халқни маърифатга чорлаган. Сибирда ўн йил ахлоқ тузатиш лагерларида бўлган, Тошкентда саксон ёшларда, 1946 йили вафот этган.

Зариф Баширий – (1882-1962) татар шоири, адиби, публицисти, Фердинанд Дюшеннинг «Тамилла», «Қамар» рўмонларини ўзбек тилига таржима қилган.

Вали Алломов – татар журналисти, узоқ йиллар «Қизил Ўзбекистон» газетаси муҳарририятида ишлаган.

Ўктам-Қаюм Рамазон (1897 – Тошкент – 1942) муаллим, тилшунос олим. Мактаб, техникум ва институтларда ўқитувчи, илмий ходим бўлиб ишлаган. Ўзбек мактаблари учун ўзбек тилидан дарсликлар ёзган. Шахсга сизиниш даврининг қурбони.

Шокиржон Раҳимий – (1898 – Тошкент – 1938) шоир, ёзувчи, матбуотчи, муаллим, кўплаб дарсликлар муаллифи, маориф соҳасида ишлаган. Шахсга сизиниш даврининг қурбони.

Зеҳний – Тўракул Нарзиқулов (1892 – Самарқанд – 1983 – Душанбе) муаллим, матбаачи, адабиётшунос, тилшунос олим. Шахсга сизиниш даврида жабрланган.

Олтой (Боис Қориев) (1903 – Тошкент – 1977) ўзбек шоири, журналисти, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган маданият ходими. 1927 йилдан партия аъзоси. Дастлаб эски мактабда, сўнг бошланғич совет мактабларида ва муаллимлар тайёрлаш курсида ўқиган. «Ёш ленинчи» газетасининг биринчи муҳаррири (1925), «Қизил қалам» жамиятининг раиси (1929-30), 1930-50 йилларда турли хўжалик ва қурилиш соҳаларида ишлаган. Ўзбек тили ва адабиёти институтида (1956-66), Навоий номидаги адабиёт музейида илмий ходим. Бир неча шеърий тўпламлари бор. Шахсга сизиниш йилларида жабрланган.

Ғайратий, Абдураҳим Абдуллаев – (1905 – Тошкент – 1976) Ўзбекистон халқ шоири, кўплаб шеърий китоблар муаллифи.

Муҳиддин қори Ёқубов – (1896 – Фарғона – 1957 – Тошкент) биринчи Туркистон халқ ашулачиси (1923), Ўзбекистон Халқ артисти (1936).

Абдулҳай Тожиев – (1889 – Тошкент – 1937) Я. М. Свердлов номидаги Коммунистик университетда ўқиган (1920). 1920-21 йилларда Тошкент Эски шаҳар район партия комите-

ти тарғибот ва ташвиқот бўлими мудири. 1921 йил апрелдан халқ маорифи бўлими мудири. Июлдан Туркистон КП(б) Сирдарё вилоят шаҳар партия комитетининг масъул котиби. 1922 йил ноябрда «Туркистон» газетасининг ходими, сўнг масъул муҳаррири. Ўзбекистон КП(б) Тошкент вилоят котиби (1925-29). 1929-35 йилларда СССР Олий Советининг Миллатлар Совети котиби, 1935 йил июлдан Тошкент шаҳар совети раиси. 1937 йил ЎзССР Советлари МИК раиси ўринбосари. Шахсга сиғиниш даврининг қурбони.

Шайх Саъдий – (1203-1210 – Шероз – 1292) Муслиҳиддин Абдуллоҳ Саъдий Шерозий, форс шоири.

Комилжон Алимов – (1903 – Тошкент – 1938) журналист ва давлат арбоби. 1922-1924 йилларда Сирдарё вилояти, сўнг Туркистон комсомоли МКнинг котиби, 1924-1925 йилларда Москва Давлат журналистика институтида ўқиган. «Қизил Ўзбекистон», «Камбағал деҳқон», «Коммунист», «Муштум», «Ер юзи» газета-журналларининг муҳаррири. 1934-1937 йилларда Қорақалпоғистон АССР партия комитетининг котиби. Шахсга сиғиниш даврининг қурбони бўлган.

Султонхўжа Қосимхўжаев – (1871 – Тошкент – 1961) инқилобчи, 1890 йилда Ўрта Осиё темирўл ва Тошкент вокзали курилишида ишлаган. Тошкент рус-тузем мактабида ўқитувчи (1910-1916), ўзбек ишчи касаба союзлари ташкилотчиларидан бири. Эски шаҳар озиқ-овқат комитетининг раиси (1918-1919), Тошкент Эски шаҳар район партия комитетининг масъул котиби, ТуркАССР МИК раиси ўринбосари (1920), Тошкент вилоят судининг раиси (1925-1928) ва б.

Самадоға Оғамали – Озарбайжон Марказий ижроия Қўмитасининг раиси, лотин алифбоси жорийсининг раҳбари.

Александр Семёнович Сванидзе (1886-1941) Сталиннинг биринчи хотини Екатерина Семёновна Сванидзенинг акаси. Эски болшевиклардан, давлат идораларида ишлаган. Сталиннинг яқин дўсти. Унинг ишларини қўб танқид қилгани учун халқ душмани сифатида отувга ҳукм қилинган.

Григорий Исаакович Бройдо (1883-1956) 1918 йилдан партия аъзоси. Россиянинг биринчи инқилоби (1905-07) ва Тошкентда феврал инқилоби қатнашчиси, Тошкент шўросининг раиси, 1921 йилдан Шарқ меҳнаткашларининг коммунистик дорилфунуни ташкилотчиси ва ректори, сўнг РСФСРнинг

Миллий ишлар комиссариатида ишлаган. 1933-34 йилда Тожикистон КП МК биринчи котиби. 1941 йилда қамоққа олиниб партиядан ўчирилади. 1945 йилда ўн йилга озодликдан маҳрум этилиб, 1953 йилда озод этилади.

Поливанов Евгений Дмитриевич (1891-Смоленск, 1938) рус шарқшунос олими. 1921 йилда Тошкентга ишга юборилган ва Туркистон Республикаси Давлат илмий кенгаши раисининг ўринбосари бўлиб ишлаган. 1923 йилдан бошлаб Ўрта Осиё халқлари тиллари билан фаол шуғулланган. Ўйгирмадан ортиқ китоб ва кўплаб мақолалар билан умумий тилшунослик, японшунослик, хитойшунослик, туркийшунослик фанлари тараққиётига катта ҳисса қўшган. Дадамнинг эслашларича у боғ ҳовлига бир неча марта келиб, дадалари билан узоқ суҳбатлашиб кетган, умрининг сўнгида хийла гиёҳвандликка берилиб қолган экан. Поливановнинг илмий мероси илмий муассасаларда сақланмоқда, ўзи халқ душмани сифатида отувга ҳукм қилинган.

Иосиф Михайлович Варейкис – (1894-1938) ашаддий коммунист, умри давомида собиқ иттифоқнинг турли жойларида партиянинг турли лавозимларида ишлаган. 1924 йилда Туркистон КП МК масъул котиби, РКП(б) МК Ўрта Осиё бюроси азоси, Ўрта Осиёда жимжимадор, ғайриоддий миллий чегаралар ўтказишнинг ташаббускори бўлган. 1937 йилда Узоқ Шарқ ўлкасига биринчи котиб бўлиб сайланади ва ўша ерда халқ душмани сифатида қамоққа олиниб, отувга ҳукм қилинади.

Исаак Абрамович Зеленский (1890-1938) партия аъзоси. Партиянинг турли лавозимларида ишлаган. Ленин вафотидан сўнг 1924 йил ноябр ойида Ўрта Осиё бюроси масъул котиби лавозимига тайинланган. 1929-31 йиллари Ўзбекистон КП МК биринчи котиби. 1937 йилда халқ душмани сифатида қамоққа олиниб, отувга ҳукм қилинган.

Обиджон Маҳмудов Абдуҳолиқ ўғли (Обид чаток) – (1871. Марғилон – 1936.21.11) Туркистон жадидчилик ҳаракати вакили, йирик сармоядор, ношир ва жамоат арбоби.

Санкт-Петербургда дорилфунунининг тоғ-кон муҳандислиги факультетини тугатган. Фарғона водийсида бир неча нефть конларини очишда иштирок этган. Фарғонада жадидчилик ҳаракатида қатнашган ва уларни моддий жиҳатдан таъминлаб турган. «Садои Фарғона» (1914) газетасининг маҳаррири ва но-

шири. Матбуотда долбзарб мақолалар билан чиқиб, Туркистон халқини маърифатга чақирган, уни озодлик учун курашга даъват этган. Қўқон Думаси ўринбосари (1917), «Мухторият ҳукумати»нинг озиқ-овқат вазири (1917-18), Мухторият тугатилгач, Москвага бориб РСФСР Миллатлар ишлари халқ комиссарлиги қошидаги Туркистон ваколатхонасида матбуот бўлимининг мудирини ва бошқа лавозимларда ишлаган. (1919-21). Тошкентга қайтгандан сўнг дастлаб Туркистон МИ Қўмитасида ишлаган (1921). Сўнг Фаргона водийсига бориб, «Миллий иттиҳод» ташкилотининг бўлимини тузган ва шўроларга қарши фаолият олиб борган. Шўролар томонидан бир неча марта қамоққа олинган. Оғир хасталиқдан вафот этган.

«Туркестанская правда» – «Туркистон ҳақиқати» – рус тилида чиққан кундалик газета, Турк АССР Компартияси МК, Туркистон Республикаси МИК органи. 1922 йил 20 июлдан Тошкентда нашр этилган. 1924 йил 25 ноябрдан «Правда Востока» номида чиқа бошлаган.

Ақбар Исломов – (1896-1938) шўро партияси ва давлат арбоби. 1918 йилдан партия аъзоси. 1919 йил январдан июнгача Бухоро амирлигида РСФСР вакили ўринбосари. 1922-25 йилларда Ўрта Осиё Давлат университетининг ишчилар факультетида ва қишлоқ хўжалиги факультетида ўқиган. Тошкент округ ижроия комитети раиси (1921-27), Ўз ССРнинг СССР ҳукумати ҳузуридаги доимий вакили (1927-29), Ўз ССР Молия халқ комиссари (1933-38) Ўз ССР КП МК бюроси аъзоси. Халқ душмани сифатида отувга ҳукм қилинган.

Али Исмоилзода Мозандароний – Самарқандда чоп этилган «Зарафшон» газетасининг 1923 йилнинг охири ва 1924 йилнинг ўрталаригача бўлган даврдаги муҳаррири. Асли Қрим ярим оролининг Евпатория шаҳрида тугилган. 1908 йилда ота-онаси билан Қримдан Самарқандга кўчиб келган. Ражаб Амин қишлоғида машҳур муаллим Абдуқодир Шакурий (Шукуров) томонидан қурилиб, ташкил этилган янги усул мактабида ўқийди. Мактабни тугатгач, янги шаҳардаги рус мактабида таҳсил олади.

Али Исмоилзода ота-онаси билан 1916 йилда Андижонга кўчиб боради. Ҳарбий хизматда бўлади. Боқудан Россия ва Англиянинг ўртасида ярим мустамлака сифатида кўп йиллардан буён талаш бўлиб келаётган Эронга шўролар инқилоби-

ни экспорт этувчилар сафида боради. 1922-23 йилларда Эрон инқилоби сардори Ҳайдархон билан аксилинқилобчи Кучикхон тўдаларига қарши курашларда фаол иштирок этади. Шўроларнинг Боку орқали Эронда амалга оширмақчи бўлган инқилобий ҳаракатлари ҳақида Мушфиқ Козимийнинг «Қўрқинчли Техрон» рўмони 2-китобида анча батафсил маълумотлар берилган. Маълумки, бухронлардан фойдаланиб, дунёга хукмрон бўлиш иштиёқида бўлган Шўроларнинг бу режалари амалга ошмай қолади.

Али Исмоилзода Эрондан яна Озарбайжонга – Нахчивон Мухтор Республикасига келади. Бир муддат Бокуда истиқомат қилгач, Тошкентга келади. Тошкентдан уни Самарқандга ишга юборадилар. Самарқанд шаҳрида уни «Зарафшон» газетасининг бош муҳаррири этиб тайинлашади.

Али Исмоилзода Мозондароний бош муҳаррир этиб тайинлангач «Зарафшон» газетасининг адади ошиб, уч минг нусхага этади. Расмий мухбирлари эликдан ва узоқдан ёзиб турган мухбирлари сони 25 нафардан ошади.

Али Исмоилзода ва унинг «Зарафшон» газетасидаги фаолияти ҳақида Зиё Саиднинг «Ўзбек вақтли матбуоти тарихига материаллар» асарида шундай эътироф бор: Бошда (яъни, Ғози Юнус муҳаррирлик қилган сонларда, газета ўрта имло билан тўрт-беш кунда бир марта 600-700 нусхада босилиб турди. 14-сонидан бошлаб масъул муҳаррир Али Исмоилзода бўлгандан кейин тартибли равишда ҳафтада икки допқир чиқиб турди. Адади кундан-кунга ортиб бориб, 80-сонидан бошлаб олти бетли қилиб чиқарилди.

Али Исмоилзода асосий иши билан бирга Ҳожи Муъин Шукруллозода муҳаррирлик қилган «Машраб» журналининг ташкилий ишларида ҳам фаол иштирок этади. 1924 йил ўрталаридан Тошкентга чақирилиб, «Туркистон» газетасининг муҳаррири этиб тайинланади.

Исмоил Гаспирали ва Маҳмудхўжа Бехбудийларни ўзининг маънавий устозлари деб билган Али Исмоилзода 500 га яқин мухбир, жамоатчи мухбир, ёзувчиларга устозлик қилган. Али Исмоилзода ҳақида юқорида зикр этилган маълумотларни берган самарқандлик Саидризо Ализоданинг набираси Фарҳод Ализоданинг айтишларича, қатағон йилларида Абдулла Қодирийлар каби Али Исмоилзода ҳам ҳибсга олингач, хотини Хо-

вар хоним ва ўғли Тавфиқ зудлик билан Бокуга кўчиб кетишадди. «Камина, – дейди Фарҳод Ализода сўзида давом этиб, – Али Исмоилзоданинг ўғли билан 1965 йилларда Бокуда учрашиб, отаси ҳақида маълумотлар олган эдим. Тавфиқ Исмоилзода геология фанлари доктори, профессор экан. Айтишларича, яқинда вафот этибди. Авлодлари бўлиши керак».

Василий Владимирович Бартолд – (1869-1930) рус шарқшуноси, тарихчи, туркийшунос, арабшунос, исломшунос олим.

Исҳоқ Ғозиев (1897 – Фарғона – 1938). 1926-1927 йилларда Ўзбекистон бош прокурори бўлган. Шахса сизгиниш даврининг қурбони бўлган.

Мустафо Чўқай ўғли – Туркистон миллий озодлик ҳаракатининг етакчи раҳбарларидан бири. 1890 йил 17 январда Оқмасжидда қипчоқ қабиласига мансуб қозоқ аслзодаларидан Тўрғай оиласида туғилган. Дастлаб ўз қишлоғида, сўнг Тошкентда рус гимназиясида, 1910-14 йилларда Петербург дорилфунунининг ҳуқуқшунослик факультетида таълим олган. Умрининг охирига қадар чор ҳокимияти ва шўро ҳокимиятига қарши сиёсий курашларда бўлган. «Қўқон мухторияти» раҳбарларидан бири. 1920 йилда шўроларнинг тазйиқи билан чет элга чиқиб кетишга мажбур бўлган. Парижда ва Берлинда яшадди. «Ўн еттинчи йил хотира парчалари», «Туркистон шўролар ҳокимияти даврида» номли китоблар ва кўплаб мақолалар ёзган. 1941 йил вафот этган. Қабри Берлинда.

Аъзам Айюб – 1904 йил 21 августда Тошкент шаҳар, Раис кўча маҳалласида туғилган. 1918 йилда Мунаввар қори Абдурашидхоновнинг «Намуна» мактабида ўқиган. Меҳнат фалиятини 1919 йилда «Турон» кутубхонасида хат ташувчи вазифасида бошлаган. Шу йили «Иштирокиюн» («Коммунист») газетасида мусаҳҳих, 1920 йил ўрталаридан «Ёш бухороликлар» уюшмасининг «Тонг» журналида мирзо-котиб бўлиб ишлайди. Ўрта мактабни тугатиб, САГУнинг ижтимоий фанлар бўлимида таҳсил олади. «Қизил байроқ», «Туркистон» газеталарида турли вазифаларни бажаради. 1925 йилдан «Қизил Ўзбекистон» газетасининг иловаси «Камбагал деҳқон» газетасида масъул котиб лавозимида ишлайди. Шу билан бирга «Қизил Ўзбекистон» газетасида ҳам хатлар бўлимини бошқаради. 1926-1928 йилларда «Ер юзи» журналида масъул котиб, 1931-1937 йилларда «Гули-

стон» журналида муҳаррир ўринбосари лавозимида фаолият кўрсатган.

Аъзам Айюб матбуотда «Чигатой» «Аъзам», «Айюб», «Газетачи», «Жимит», «Газетхон» тахаллуслари остида мақола, репортаж, ҳикоя ва таржималар эълон қилган. Театр танқидчилиги билан шуғулланган.

Аъзам Айюб Л.Толстойнинг «Кавказ асири», К. Голдонининг «Меҳмонхона бекаси», Ф.Шиллернинг «Макр ва муҳаббат», Н.Гоголнинг «Уйланиш», Сервантеснинг «Дон Кихот» (таржима охирига етмай қолган) асарларини, шунингдек А.Чехов, М. Горький, М.Шолохов ҳикояларини ўзбекчага таржима қилган.

Аъзам Айюб 1937 йил 15 октябрда қамоққа олинди. «Миллий истиқлол» ташкилотининг аъзоси сифатида айбланган. 1938 йил 5 октябрда отувга ҳукм қилинди.

Вадуд Маҳмудий – 1898 йил Самарқанд вилояти, юқори Дарғом тумани, Тайлоқ қишлоғида туғилган. Самарқандда Абдуқодир Шакурий мактабида, сўнгра Уфадаги Олия мадрасасида (1917-18), Самарқанд педкурсида (1918), Москвада В.Брюсов номли Олий адабиёт институтида (1925-26) таҳсил олган. 1926-27 йиллари «Маориф ва ўқитувчи» журналида муҳаррир ёрдамчиси, 1926-29 йилларда Тожикистон ГИЗда таржимон ва дарсликлар тузувчи бўлиб ишлаган. 1930 йилда шўро тузумига қарши тарғиботчиликда айбланиб уч йилга қамалади. 1937 йил августдан 1954 йил 26 январгача Архангелск вилояти Каргополлага қамоқхонасида ҳибсда сақланади. 1960 йилда оқланади. Тожикистон Республикаси ФА Тил ва адабиёт институтида илмий ходим бўлиб ишлаб «Фарҳанги забони тожик»ни тузишда қатнашади. Кўплаб илмий публицистик мақолалари бор. 1976 йилда вафот этган.

Султонбек Хўжанов – (1894 – ҳозирги жанубий Қозоғистон вилоятининг Туркистон томонидаги Аксумбе овули – 1938.10.02) давлат ва жамоат арбоби. Тошкентда нашр этилган «Бирлик туғи» газетасининг муҳаррири (1917), Сирдарё вилояти инқилобий қўмитасининг раиси (1920), Туркистон АССР ички ишлар (1920-21), маориф (1921-22), ер ишлари (1923-24) халқ комиссари, Туркистон АССР МИК раиси ўринбосари (1924), РКП(б) Қозоғистон ўлка комитети котиби ва Марказ ВКП(б) МҚда миллий республикалар ва вилоятлар бўйича масъул ходим (1925). Хўжанов миллий масалада «оғмачилик»ка йўл

қўйган деб айбланган. Кейинчалик Тошкентда ВКП(б) МК Ўрта Осиё бюроси ташвиқот-тарғибот бўлимида (1928-29), ундан сўнг умрининг сўнгига қадар марказда ва Ўзбекистонда пахтачиликка оид турли идораларда юқори лавозимларда ишлаган. У «аксилинқилобий қозоқ миллатчилиқ ташкилоти»нинг раҳбарларидан бири сифатида айбланиб, 1937 йил 16 июнда қамоққа олинади ва 1938 йил 8 февралда отишга ҳукм қилинган.

Валидий – Аҳмадзакий Аҳмадшахович Валидов – Аҳмад Закий Валидий Тўғон (1890.10.12. Уфа губернияси, Бошқирдистон – 1970.26.07. Истанбул, Туркия) – туркий халқлар миллий озодлик ҳаракатининг етакчиларидан бири, шарқшунос – туркийшунос олим, фалсафа доктори. Кўплаб илмий китоблар муаллифи.

Турор Рисқулов – 1894.14.12 Еттисув (ҳоз. Олма ота) вилояти Верний уезди, Шарқий Тўрғай бўлиси (вилояти) – 1938.10.02, Москва) давлат ва жамоат арбоби. У Туркистон ҳукуматининг жуда кўп лавозимларида, сўнггида РСФСР Халқ Комиссарлари советида раис ўринбосари (1926-37) бўлиб ишлади. Рисқулов ўзбек, қозоқ, рус тилларида: «Инқилоб ва Туркистоннинг туб аҳолиси» (Тошкент 1925 йил 1-қисм) «Ўрта Осиё аҳолисининг 1916 йил қўзғолони» (Қизил Ўрда, 1927) «Қозоғистон» (М.-Лен., 1927) «Қирғизистон» (М.-Лен., 1929) «Турксиб» (1930) каби китоблар ёзган. 1937 йил 21 майда ҳибсга олинган. «Иттиҳоди тараққий» миллатчилиқ ташкилотига алоқадорлиқда ва «пантуркчилик»да айбланиб, 1938 йил 8 февралда отишга ҳукм қилинган.

И Л О В А

Саййид Ҳабибуллаҳўжа Саййид Орифхўжа ўғли (1882-1942) (Шоир Ҳайбатуллаҳўжа Саййид Орифхўжа ўғли Хислатнинг (1880-1945) укаси) ўз шахсий архивида сақланган Эски Тошканднинг «Арзоқ (ризқ) комитети ишлари» газетаси тўпламига куйидаги дастхатни ёзиб ўтади: *«Ушбу «Озиқ ишлари» газетаси 1-нчи нўмрдан то 9-нчи нўмиргача Абдулла Қодирий (Жулқунбой) таҳрири остида нашр бўлди. Мен 5-нчи нўмрдан бошлаб таржимон ўлароқ ишладим. Сўнгра 9-нчи нўмрдан бошлаб муҳаррирлик манга ўтказилди ҳамда то охиригача биргина ўзимни таҳририм ила нашр этилди. Мендан бошқа одам ишлагани йўқ. «Озиқ ишлари» газета муҳаррири Ҳабибуллаҳўжа Орифхўжаев.»*

Газета 1918 йилнинг 15 май кунидан чоп этила бошлаб, ҳафтада бир марта чиқишини эълон қилади. 1919 йилнинг 29 июлида жами 37 та сони чиқиб тўхтади. Апрель ойининг 30-сонида эса куйидаги хабар бериб ўтилади:

“Хўжалик шўъбасига мудир таъйин бўлув. Эски Тошканд озиқ шўъбамизнинг хўжалик ишлари кўмитети барпо бўлгандан бери бетартиб эди. Шул сабабли ишларни тартибга солув умидда биродаримизнинг доимий суратда бўлуви лозим топилиб коллегиямизнинг март ойи охирида бўлган бир мажлисинда мудирликга газетамизнинг биринчидан, тўққизинчи рақамига қадар муҳаррирлик қилган ва шўъбамизнинг фаол хидматчиларидан Абдулла афанди Қодирий таъйин қилинган. Муҳтарам Абдулла афандига ишларида муваффақият талманно қиламиз”.

Бу хабар у киши ёзиб қолдирган таржимаи ҳолидаги меҳнат дафтарига янги хабар бўлиб қўшилади.

Кечаги тарихдан маълумки, биринчи Жаҳон уруши (1914-1918) туфайли Россиянинг халқ хўжалиги, қишлоқ хўжалиги издан чиқиб мамлакатда 1916-1924 йилларда даҳшатли очарчилик бўлиб ўтган эди. Қодирийнинг мақолалари шу муносабат билан ёзилган. Ҳақиқатда ҳалокат ёқасида яшаб турган шўро ҳокимиятини сақлаб қолиш учун шўро давлатининг раҳбари Лениннинг ташаббуси билан, «Ҳарбий коммунизм» тартиб-сиёсати (1918-1924) жорий этилди. Жумладан, ўтказилган

тартиблардан бири ташкил этилган озиқ-овқат отрядлари қишлоқ аҳолисининг маҳсулотларини зўрлик билан тортиб олди, халқни талади. Натижада бошқа ўлкалар қатори Туркистонда ҳам очарчилик бошланади. Бундан ташқари, Россияда фуқаролар уруши, Ўрта Осиёда эса миллий қаршилик курашлари бошланади. 1918 йилда генерал-лейтенант А.И.Деникиннинг (1872-1947) оқлар армияси қизил армия қўшинларини ўзаро урушда енгиб, Россиядан Ўрта Осиёга келадиган Оренбург темир йўлини ишғол этади. Уруш туфайли йўллар бузилиб Кавказдан келадиган озиқлар ҳам келмай қолади. Илгаридан чор ҳукуматига иқтисодий қарам ҳолда яшаб келадиган Ўрта Осиё халқининг турмуши янада огирлашди. 1919-1920 йилларда А.И.Деникин ва Атаман Дутов армияси қизил қўшин томонидан енгилади. Йўллар очилади. Энди «ғалла монополияси» сиёсати билан деҳқонлардан мусодара қилинган ғалла ва дон Туркистондан Россияга ташила бошланади. Лениннинг жанговар топшириги билан оч яшаётган Россияга жўнатилган ғалланинг ҳисоби ўша вақтда 4.214 тонна деб, озиқ-овқат эса 18.038 тонна деб ҳужжатларда қайд этилади. Оқибатда бу йилларда, айниса, Туркистонда очарчилик авжига чиқади. Ҳатто Фарғона водийсида одамхўрлик ҳам содир бўлади. Ўқувчига Қодирийнинг очарчилик ҳақида ёзган мақолаларининг мазмун-моҳиятини ўша давр шароитидан ҳикоя қилувчи ушбу мақолалар бир қадар тасвирлаб бера олади.

«Деҳқонларимизга

Ўткан 917-нчи йил каби мудҳиш бир очлик йилини эҳтимолки Туркистон тарихиндан сийрак кўргандирсиз. Бу 917-нчи йилдаги хориқулудда очлик энди кўз олдинга келтурсанг било ихтиёр даҳшат остинда қолиб, бу каби очликдан эмин қилуви учун Яратувчига сиғина бошлайсан.

Оҳ... бу фалокатлик йил турк элига нелар қилмади? Бешиқдаги болаларимиздан то саксон ёшлик чолларимизгача ер ила яксон қилган шу машъум 917-нчи йил эмасмики... Бу йилда очлик азияти ўқига хадаф бўлмаган ҳеч бир Туркистон гўшаси қолдими? Киши қурбонини минглаб, ўн минглаб борувдан холи қолган Туркистон ўлкасинда бир шаҳар борми? Кишиларни бутунлай қурбон бериб, ўзи бойқуш-бувмалар уясиндан иборат бўлиб қолган Туркистон қишлоқ қасабалари озми?

Бу йилдаги фалокатдан эсон қолган Туркистон гўшаси харобага айланган қишлоқ қасабаси санаб битиргусиз кўбдир. Эски туркликдан намунаи мужжасам бўлган қозоқ, қирғиз қариндошларимиз ва бошқа турк қабилаларига нисбатан шундоғ бир очлик фалокатига учрадиларки, қозоқ, қирғиз қариндошларга келган бу фалокатни қалам ила онглатмоқ имкон хорижиндадир. Газеталар қозоқ миллатини ҳозирда исмигина қолдиғин ёзарларки, 917-нчи йил фалокатининг самараси – бу не куюнчли ҳол...

Хулоса: бу йил ота-оналаримиз суюкли болалариндан, болалар ота-оналариндан айрилдилар. Кўча кўйлари фалокатзада Туркистонликларнинг охи аини, зори-фиғони ила тўлиб Туркистон айни маҳшар холини олди. Далаларимизда ҳар бир қадам сари жонсиз бир турк гавдаси учратилди... очлик фалокатининг машҳум таъсири ила инсоният оламининг иккинчи душмани бўлган тиф, вабо орадан бош кўтариб, бу уч аждарҳолар турк элига шўйла бир ҳукмронлик юритдиларки, қурбон олмаган бир оилалари, хароб этмаган бир қишлоқлари қолмади, десак шояд янглишмаган бўлурмиз. Хулоса: бу 917-нчи ва 918-нчи йил бизим учун фавқулодда фожеалик ва омул фалокат¹ ўлди...

Абдулла Амин.»

Эски Тошканднинг «Арзоқ комитети ишлари» газетаси,
1918 йил, 28 ноябр, 22-сон, 2-3 бет.

Турор Рисқулов очарчилик ҳақидаги фикрларини «Инқилоб ва Туркистоннинг туб аҳолиси» номли китобида (1925) хулоса қилиб, «Туркистон жумҳуриятининг 7.5 миллионли аҳолисидан 2.5 миллиони очарчилик оқибатида қирилиб кетди» деб ёзган эди.

Заки Валиди Тўғон эса «Хотиралар» китобида ўша кунларни эслаб шундай ёзади: «Апрел ойида мусулмонлар конгресси билан бир пайтда давом этаётган Туркистон ишчи ва аскар шўролари конгрессида озиқ-овқат масаласи кўтарилган эди. Россиядан озиқ-овқат келмайдиган бўлгач Туркистоннинг ўзида озиқ-овқат захираси тугагани боис ўлка аҳолиси очарчилик гирдобига тортилмоқда эди. Озиқ-овқат тақсимоти учун умумий комиссия тузулди. Мусулмонлар шўроси томонидан бу комиссияга жўнатилганлар орасида мен ҳам бор эдим. Бу комиссияда рус партиялари ҳамда яҳудийларнинг «Бунд» партияси келган озиқ-овқат-

¹ Омул фалокат – фалокат йили.

ни фақатгина Европаликларга тарқатиш, маҳаллий аҳолига эса жуда кам озиқ-овқат ажратиш ёки умуман ажратмаслик ҳақида келишиб олишибди. Убайдулла Хўжаев ва қозоқлардан адвокат Абдурахмон Ҷураев бу масалада улар билан қаттиқ тортишдилар. Болшевиклар партиясидан эканини кейинроқ билганим, лекин сотсиал демократ ишчи ташкилоти раиси Першин бу мажлисда: «Маҳаллий аҳоли шундоқ ҳам қирилиб кетади. Уларни Россиядан келган озиқ-овқат қутқариб қололмайди», – деди... 152-бет.

ЎЗБЕК ҚАРИНДОШЛАРИМИЗНИНГ ДИҚҚАТЛАРИГА

Отанг боласи бўлма, одам боласи бўл. «Оқ жўл» газетасининг ўткан нўмирларининг уч-тўртида Сирдарё-Еттисув музофотларининг Қозоқистонга муносабати ҳақида мақолалар босилиб эди. «Ўйиндан ўт чиқар» дегандай бу мақолалардаги бир-икки қўпол иборалар ўзбек ёшларининг нафсига тегиб кеткан-да ўйланмаган, кутулмаган жойдан маюсият пайдо бўлган. Бу сабабдан «Оқ жўл» идораси ҳозирги муҳаррири бошида бўлган ҳолда ушбу баённомани ўз томонидан интишор этмакни лозими фарз топди. Аввал бир-икки сўз қўпол иборалардан: «Жетисув-Сирдарёни Қозоғистонга қўшув тарихи дурус» (128 нўмир) исмли мақолада учунчи устун тўққизинчи йўлда оға-иниларга қаттиқ теккан бундай ибора бор: «Қозоқдинг ўрталиқ ҳукумати турарлиқ лойиқти фалони бўлмаган сўнг бочқурт, тотор ҳам ўрус оға-инларимиз Ўринбурғди-да бериб эди. Чирақдан кездинг ортиқдиғи бор. Тошканти сарт бовурлари қозоққа берса ғажаб эмас».

Мана бу иборада «қулайсиз» нуқта бор: биринчи, Тошканти масаласи ва иккинчи, «сарт» сўзи. Тошканти масаласидан бошласақ, мақоланинг эгаси «Чирақдан кез ортиқ» (Чорядан газ ортиқ), яъни атрофида мусулмонлар кўбчилик ташкил этмаган Ўринбурғдан Шарққа яқин, ичи, тиши, ўз элимиз ва ўз оғайнимиз билан тўлиқ Тошканти яхши деган маъни чиқар. Саккиз-тўққиз миллиўнлик бир элнинг биргина бўлсун шаҳри йўқ. Табиий, шундай бир элнинг бир кишиси оғзидан софдилона шул сўз чиқиб, кўнгли Шарққа, оға-иниларига қарай тортибдир. Мақоланинг ҳарфидан, маънисидан бошқача бир фикр

чиқармоқ мумкин эмас. Сарт сўзига келайлик: бу сўз ўн-ўн беш йилдан бери ўзбек-татар матбуотида ҳам мавзуи баҳс бўлуб келди. «Вақт» газетасига ўн беш йил бурун ўзбек ёшлари томонидан ул вақтларда татар матбуотида мустамал бўлган «сарт» сўзига қарши протест ёзилиб, бундан кейин «сарт» сўзи ишлатилмасун деган талаб қўюлди ва бу сўз Туркистонга биринчи ўрус қўшунлари билан тўра-тилмоч бўлуб келган қозоқларнинг оғзидан чиқиб ёйилиб кеткан эди. Шул замондан бери неча йил, ой, кун ўтди. Туркистонликлар бу муддат ичида хийли ўсди. Ҳар қайсиси ўзини-йўлдошини таниди. Ўзбек Амир Навоийсини топди, қозоқ Обойни тутди. Сиёсиёт ва тараққий йўлларида бир-бири билан маҳкам қўлга-қўл беришиб ўртадаги умумий душман бўлган мустамлакачига қарши курашмак, олишмоқнинг лузумини билди. Бу тараққий ва саломат йўлида улуғ бир ҳодисаки, ҳаммамизнинг идрок этмагимиз керак. Бу кун келамизки сарт сўзини бирар киши атиглаб ижод этмаган. Уйғур адабиётининг шоҳ асари бўлган: «Қутадғу билиг»да, ўзбек-чиғатой адабиётининг муҳтарам ва биз томондан ҳам азиз кўрилган Амир Алишер Навоийни гўзал ашъорида, Бобурнинг кенг руҳлик ўз замониغا очиқ фикрлик «Бобурнома»сида бу сарт сўзини кўрамиз. Туркманларда «Тангри билмаяни тот¹ билар» деган мақол бор. Можорлар словак халқи ҳақида бундай дейдилар: «Бўтқа таом эмас, тот одам эмас». Бу балки сатхий мисолларнинг ўзидан ҳам сарт сўзининг турк халқлари оғзида бурундан келаёткан бир сўз эканлиги маълум бўлиб, маънисини, албатта, ҳаммага мажхулдир.² Ҳар қолда шуниси маълумки, сарт деб аксари (Кауфман) савдогар синфини демишлар. Келажакда ижро этилатурган фанний ҳимматлар, балки маънисини лозим даражада очиқ ва аниқлиги билан топар. Лекин ҳозирги маълуми бу даражада. Асрлардан бери халқ оғзида келаёткан бир сўзни уч-тўрт кунда битирмак мумкин эмас. Одатга тортиб кетаберар. Ўзбекнинг ўзида ҳозирги шаҳар халқини ҳануз сарт деб тўлуб ётқан мақоллар чиқармиш. Ўзбеклар аксари тожик халқини сарт дейдир. Ўратепа, Самарқанд атрофида

¹ Туркманистоннинг Чоржўй, Марв, Байрамали шаҳарлари ва теварагида яшовчи элат, тожик тилида сўзлашади, қайсарлиги билан машхур.

² Сарт сўзининг маъноси мажхул бўлмаса керакки, бу кунга довр «Оқ жўл» газетасида хоин, ўғри ва муттаҳам ўринларида ишлатилиб келмақда эди. Бу тўғрида «Оқ жўл» идорасининг расмий изоҳи ҳам бор («Қизил байроқ»).

ним кўчма ҳолда қолган найман, жалойир, юз, хитой, қанғли, кўнғирот исмлиқ ўзбек эллари орасида юрган кишилар тасдиқ этсалар керак. Қозоқда, қора халқ ўзбек ҳам сарт ҳақида «Ўзбек ўз оғам, сарт-садағам» деяр. Бинобарин, масаланинг фанний жиҳат тўғрисида кўб ва кўб халқларнинг адабиётини, урф ва одатини, мисол ва тамсилларини изламак керак, балки бу йўл фанний кашфиётка кўб хизмат берадир. Келайлик расмий матбуот ва истилоҳотимизга: юқорида марҳум «Вақт»нида келтирдик ва неча ва неча узун, қисқа мисолларни ўртага солдик. Мақсадимиз татар матбуоти ҳам бир неча узун муноқаша, бир неча кўнғилсиз сиёсатлардан кейин бориб бояғи сўзни қўйди, ташлади. Одат инсондан зўр бўлур. Табиий Туркистоннинг ўзида ҳам бу сўз кўб вақтгача чўзулуб юрар. Матбуотларда ҳам кўб муноқашаларга сабаб бўлур. Фақат бу муноқашаларни биродарона насиҳатлар билан бир-бирларига тушундирмак йўли билан даф қилмоқ чорасидан бошқа чора йўқ. Маъюсиятдан орада мустамлакачилик бор, фойда чиқмас, балки неча ва неча сиёсий зарарлар пайдо бўлар. Ҳар бир гўдакка маълумдир бу.

«Одат зўр, бу эски сўз» деган фикрлардан «Оқ жўл» ё бир бошқа газет ва матбуот бу сўзни истеймол эта берадир. «Худога йиғлангиз» деган билан натижа чиқмайди. Қатъиян бу сўзлар билан касалнинг узокдан келганлигинигина кўрсатдик. Масаланинг сурати зуҳурини баён этканда нафсига оғир тушкан йўлдошларнинг жаҳли бир даража тушар деган умид билан ёзилди. Бошқа ғараз йўқ. Фурсатдан истифода қилиб айтмизки: бизнинг орамизда ҳам бошқа халқлар каби миллатчи мутаассиблар бор. Бизнинг орамизда ҳам жоҳил ва жаҳолат синфи бор. Зиёлиларнинг сафида, юртнинг бошчилари орасида ўнлар камчиликни ташкил этар. Уларнинг қозоқ юрти исмидан расмий суратда сўйламакка ҳақлари йўқ ва ҳеч вақт умид этмаймиз. Бўлмаса-да, улар юртни харобаликка, сиёсий ва ижтимоий фалокатларга бошлар, тарихимиз шоҳиддир. Бизнинг эътиқодимизга, мустамлакачиликка қарши танда жон, юракда дам бор – олишмоқ, тортишмоқ ва шул бечора мамлакатни улуг йўлга олиб чиқмоқдир. Ўз юртимизни яхши кўрамыз. Бошқа юртларни-да, шул даражада яхши кўрамыз. Бу риёкорлик эмас, чунки бошқа инсонларнида эҳтиром эта билмаган киши ўз юртинида эҳтиром эта билмас. Киши қадрини билмаган ўз қадринида билмас. Бу қуруқ дастурда эмас, балки энг ҳаётий, амалий бир қоидадир. Туркистоннинг бахт ва саодати туркман, ўзбек,

қирғиз ва қозоқ меҳнаткашларининг баробар ҳимоятларига, сотсиализм ва оға-инилик йўлида ҳаракат қилмоқларига мувофиқдир. Бошқа йўл йўқ. Ҳеч бир кўзи очик Туркистон ёши инкор этмас. Фақат ўртада бир доғ ҳасрат қолдирган «Ўшандоғлар» (173-нчи нўмир) мақоласи бор. Бу ҳақда ўзбек оғайнилари ҳузурида айни самимулқалб билан эътизор этармиз. Идоранинг бошлиқлари кўрмасдан, хусусий бир масъулиятсиз бир киши томонидан берилган ва босилиб кетган фелетўн бўлуб бу ҳақда идора масъулият чекмакка тайёрдир. Ҳар бир киши ва ҳар бир муассаса қаторида масъулият чекмак ҳалолдир ва бу йўл билан ўртадаги оғайнилиқ шартини ўрнига келтурмак номига ҳар бир жавобгарликдан қочмас. Идора ўз томонидан мазкур киши томонидан яна мақола қабул этмайтурган бўлди ва бундан кейин маъюсиятлардан холи бўлмак учун нозик мақолалар келган ҳолда идоранинг бошлиқлари томонидан рухсат бўлмай туриб босмайтурган бўлди.

*Чу узви бадард оварад рўзгор –
Дигар узвхоро намонад қарор.¹
Саъдий.*

*«Оқ жўл» газетасининг вақтинча муҳаррири
Назир Тўрақулов (Дарवेश).
«Қизил байроқ», 1922 йил, 179-сон, 27 май.*

ЖАСОРАТ

Жулқунбой мени сўймоқчи; лекин пичоғи ўтмас. Жулқунбой мени тепмакчи, аммо оёғи қисқа. Нима қилсун бечора?!

Матбуот майдони очик, бўш. Кўринган киши йўқ. Бор бўлса-да, кўрсатарлик иши йўқ. «Балиқ бўлмаса, қисқичбақа ҳам балиқ ўрнини босар» деган ўрус мақолига мувофиқ эр бўлмаса, ҳезалаклар ҳам қаторға кириб қолар. Шул ҳолатни биз ҳозир ижтимоий ҳаётимизда кенг бир миқёсда бўлуб ётқанини мушоҳада эта оламиз:

Ўқутқич кўб – ўқуғучи йўқ.

Ёзғич кўб – ёзғучи йўқ.

Гиригчи кўб – танқидчи йўқ.

¹ Оғрик келса бирон аъзога,
Оғрик келар ҳамма аъзога.

Буларга: «Ҳой муаллим, муҳаррир, танқидчи, сиёсийон, табиблар! Ҳар қайсиларингиз кучингизга қараб кучансангиз-чи!» деган киши йўқ. Бир ҳафта ўтуб икки пардалик фожеа ёзиб ташлайтурган театрчи, зехнга илинмас, қўлга тутулмас, тутуруғи йўқ сўзларни йигиб шеър оти билан ўртага чиққан шоир ёки ҳаммасидан бохабар ва айни замонда ҳаким, донишманд, дипломат, сиёсатчи, муаллим, муҳаррир... соҳиби иқлимлар Туркистоннинггина эмас, бутун Шарқнинг «мазиди хусусия»ларидандир. Истанбул қахвахоналаридан ақли шоҳид эмасми? Фотиҳ Каримнинг «Истанбул мактублари»ни ўқунгиз кўрарсиз. Жулқунбой бу жиҳатдан мамлакатимизнинг ижтимоий типларидандир. Ул танқидчи. Танқидчи – адабиёт ва қисман сиёсат ва қисман ҳаётчи, билмайман, тағин нима танқидчиси. Бир хислати бор: жасорат, бепоён жасорат. Масалан, миллат дарёси масаласи олдидан чиқар экан, жасурона от қўюб дарёга ўзини ташлар. Кечув қай ерда ёки қай ерида сув тез, қай ерида саёз? Фалон саволларни бермак мажбурия ақлиясидан ўзини озод этмиш бир ўғлон.

Масалан, адабиёт, ҳаёт ёки илми руҳ ёки илми лисон, ёки ҳатто Муҳийиддин Арабий марҳумнинг маслаки каби тоғ масалалар йўли устидан пайдо бўлсун, кўб фикрлаб турмас, тўғри чопар. Ҳеч бўлмаса, «Довонгача чопиб чиқмоқга кучим етарми экан, яъни тилим чиқиб, сулайиб қолмайин», деган андиша йўқ.

Унингча тафаккур – таассубдир, андиша – хурофот, мулоҳаза – жаҳолатдир; риоя – «аксилҳаракат»дир. «Ҳой» деган киши йўқ. Маълумот ва тафаккуротнинг нима кераклиги бор. Чопса бўлди. Жасорат, доим жасорат!

Жасур, фақат бечора, бенаво, ғариб. Ғариб йўлдошим! Йиғлайинми, кулайинми аҳволингга? «Қизил байроқ»нинг 186-номерида «Ўн миллион сўм ва бир паспўрт йўқотдим» саҳифасида Жулқунбой ғарибнинг ҳангама эмас, дашномасини ўқудим. Ўқудим-да афсус дедим. Афсус сени ёзган танқидчига, ҳайф сен кўтарган қоғоз ва сиёқга, афсус сени босқан жаридога!

Жулқунбой «Инқилоб» журналини «гажит» қилибдир. Ва ним жиддий ва ним ҳажвий танқидида фақат ўзинигина мазлум матбуот дориға осибдир. «Инқилоб» журналининг тўртинчи нумерини мундарижа жиҳатидан бой топиб, «Миррих» ўқуғучиларининг бир нуқтада бўлинув кетканларини баҳс этар ва «Инқилоб» журналининг ўзбек журнали бўлмай, балки қо-

зоқ, татар, журнали бўлганлигини ишорат билан даъво этар, даъвонинг асоси учинчи номерда Обойнинг шеъри босилган ва тўртинчида Тўқайнинг «Жайги тонг»и босилмиш эмиш!

Унинг устига журналнинг «ёзувчилари» (Жулқунбойнинг ўзича ёздим. Ўзбекча «ёзғучи» бўлса керак деб ўтаман!) қурама бўлуб уч қозоқ (мен, Асфандиёров ва марҳум Обой бўлсақ керак!) тўрт ўрус, етти татар, бир тожик (Ҳожи Муин, Садриддин Айний, Авлонийлардан биринчи мурод экан бўлса керак, Жулқун!), уч ўзбеклардан иборат деб жасорат қилгандай бўладир.

«Мақола»сининг охирига бориб журналнинг домлалар томонидан суюлиб ўқулганига ҳайроннамо бўлуб ўтуб аллақайдан келтуриб муносабатсиз Садриддин Айнийни ёд айтадир.

Мана бу Туркистонда чиқиб турган, ягона журнал ҳақидаги бутун топқан-таянганим! Бошқа фикр бошқа лавҳалар ҳам йўқ ва бўлмас. Бир-бирига боғланмаган сўзлар, ёпишмаган фикрлар, арзон қиёслар, ёғоч оёқ ҳазил ва ҳажвлар – умуман натижада бу хунук бўлмоғи эҳтимоли бор кучанишдир!

Эмдигина оёққа туриб келаётқан ўзбек, қозоқ, тожик адабиётларида татар, ўрусларнинг ишламагигами таажжуб қиласиз, Жулқунбой? Ё уларнинг шул мамлакатнинг бахти ва саодатига хизмат қилмоқ вазифа ҳақларини инкор этасиз? Ё уларданми ўзимизни маданийрак, маърифатлирак кўриб сизнинг орқангиздан журтайлиқ? Ё Туркистон қоронғулиққа ботиб, зулмга эзилиб ётқан чоқларида Исмоил Гаспиринскийнинг шогирдлари келмай, холабаччамиз келиб жаид мактаблари очиб хизмат қилдимиз?

1906-1914-йиллар даврида «Вақт», «Қуёш», «Онг», «Шўро» ўқумай сизнинг ҳангамаларингизни ўқудук. Маданийрак ҳамсоянинг таъсирида бўлмоқ табиийдир. Туркистон уламиси орасидан Мусабег, Ризо Қозиларни етишдирсак, адабиётда Аёз Исоқ, Фотиқ Амирхоновлар чиқарсак, танқидчилик ва ҳажв-кашлиқда Олимжон Иброҳимов ва Фуод Тўқторовга ўзингиз, Жулқунбой етишсангиз – ул вақтда табиий «Инқилоб» журналининг «Тўрт ўрус, бир тожик, етти татарга» ортиқча ҳожати тушмай қолар.

Уят. Бу даража маърифатсизлик билан матбуот дунёсига отилиб чиқиб, оғизга келган нарсани сўйламак уят. Ҳар ерда уят.

Германиянинг энг машҳур шоирларидан Хайна – бани Исроил, рус адабиётининг баниси Пушкин араб Иброҳимнинг

авлоди, инсоният мафкурасининг илми баниси ва коммунизм маслакининг тожи яхудий Карл Маркс, араб сарфи-нахвига хизмат қилган турклар ва алоҳозалқиёс. Уят, Жулқунбой! Чин бўлсун, ҳазл бўлсун, танқидни бу хилда ҳеч бир ерда ёзмаслар. Танқид қилмоқ керак, ер билан яксон бўлсун. Ҳажв қилмоқ керак, теккан ери қақшасун. Аммо Туркистон каби хом ва нозик бир жойда бу хилда «ҳангиллаб» ҳангама ёзмоқ ё игво қилмоқ ёинки шул Жулқунбой айткан «ўрус» каби ақлига келганини қилабермак демакдир.

«Инқилоб» ўзбек маданият жадидасининг журналидир. Қозоқ, татар журнали деганлар номаъқул бузоқнинг гўшти-ни есинлар. Ҳар бир жоҳилнинг сўзига илтифот қилинмас. Уларнинг сўзи-сўз эмас ва бўлмас. Жулқунбойнинг пўчталон сўз ташимоғига ҳеч бир заррача ҳожатимиз йўқ. Биз суннида эмасмиз, шиалик даъвосини кўтармакчи экансиз, Карбалога боринги, биз кўрмайлик.

Обойнинг, Тўқайнинг «асари бадиъа»сини ва минбаъд бошқаларнинг асари бадиъасини ҳам дарж этар эканмиз – мақсадимиз, маълумдир, гаразимиз равшандир («Инқилоб» журналининг 42-нчи саҳифасида) «шоир» шеърининг олдиға қўюлган муқаддимани кўзни очуб ўқумоқ керак! Журнал ўқуғучиларнинг, зотан, ихтиёрида. Хоҳласалар чурчут санъатидан намуналар кўрсатмак вазифамиздир. Бу жиқатдан бизга...¹ отмогингиз на йўлдошлиқ қоидасига, на инсоний риоя ва эҳтиром руҳига ва на агарда бу иккисини рад этсангиз тўғри деганда ақли бир ҳаракат доирасига сиғмас. Журнал бу даража мушкилот ичида чиқмоқда. Бировға бир мақола ёздирмоқ Жулқунбойға нозик нуқталарни тушундирмакдан ҳам қийин, бовужуд чиқмоқда ва кундан кун такомул этиб жиддийлашиб тузалмақда. Аммо бу вақтгача, таассуфларки, «Қизил байроқ»да биргина жиддий, илмий бирор танқид эшитмадик. Доим Ғози Юнус ё Жулқунбойнинг маълум жасорат дастмоялари! Янги дастмоя йўқ. Лекин даъво улуғ.

Аммо шул ҳолға келдикки, хаммамизга афсус!

Назир Тўрақулов.

«Қизил байроқ» – 1922 йил, 188-сон, 24 июн.

¹ Бу ерда ғайри адабий дарвешона сўзларни тушуриб қолдирдик.

ЗИЁЛИЛАР ТЎҒРИСИДА ИККИ ОҒИЗ СЎЗ

(Курултой муносабати билан)

Ўктабр ўзгариши шўролар ҳукуматини тузиш, ишчи синфи томонидан ҳокимиятни олиш, сармояни йиқитиш, ўзига ижтимоий турмуш қуриш учун бўлганлигида шубҳа йўқдир. Бу ўзгаришнинг бошларида (Оврўпода инқилобий ҳаракатнинг ўчкан кунларида) бутун дунё инқилобининг тездан бўлиши, унинг орқасида умумий хўжалиқ тузиб, ижтимоий турмушни қуриш тездан мумкин деган умидда эдик. Оврўпода инқилобий ҳаракатнинг бошқа суратга кириши, муваққат бўлса-да Оврўпо хўжалигининг бузилишдан тўхтаб озгина бўлса ҳам ўса бошлагани дунё инқилобининг жуда ҳам тез вақтда бўлмаслигини кўрсатди. Фирқамиз янги иқтисодий сиёсатка кўчди. Мамлакатимизда ижтимоий турмуш тузиш ишларига урундик, бу йўлда кўрган бир мунча муваффақиятларимиз, бор, ҳам кўрмақдамиз.

Бир мамлакатда ижтимоий турмушни тузиш учун бир мунча шартларнинг бўлиши керак. Биринчиси, бошқа мамлакатлардаги ишчи синфининг ёрдами. Иккинчиси мамлакатимизнинг иқтисодий ўсиши, хусусан бу ўсиш ижтимоий унсурларнинг кучли ва кўб бўлишига боғлиқдир.

Иқтисодимизнинг ўсиши учун ишлаб чиқариш ишларимизнинг кучайиши, қувватланиши керак. Бунинг учун бутун ишлаб чиқаришнинг бўлиши лозим. Саноат корхоналарининг янги усулда ишлайдурган янги машиналарга эга бўлиши, ишлаш усулининг ишчилар учун енгил бўлиши керак. Деҳқон рўзгорига машина киргизиш, ерни янгилаш, оз меҳнат билан кўб ҳосил олиш йўлларини кўриш ва шундай нарсаларнинг мавжуд бўлиши лозим. Деҳқончилик рўзгоримизни кўтариш учун ҳар вақт зарур бўлган иш – деҳқонларимизга юқорида айтилганларни ўргатмақдир.

Ижтимоий турмушни кўриш учун икки буюк масала бор. Биринчиси – ижтимоий унсурлари кўб бўлган давлат саноатининг ўсиши ҳам унинг бутун хўжалиғимизга таъсири бўлиши, иккинчиси – деҳқон хўжалиғимизда ўртоқ Лениннинг капирасия режасини вужудга чиқаришдир. Демак, деҳқонларимизни капирасияга уюштириб, уларга маданий усул билан ер ишларини ўргатиш баробарида, олган ҳосилотни тўғри тақсим қилиш зарур. Ҳозирги кунда деҳқончиликимизда эски усул

(омоч, кетмон усули) ҳокимликни ўз қўлидан бермаганлигини кўрамиз. Ишлаб чиқарилган молнинг кўби хусусий савдогарга кетадир. Бу тартибда давом қилган чоғида социализм куриш мумкин эмас. Омоч-кетмонни машина билан, хусусий савдони давлат манфаати ва капирасия билан айрибош қилгандагина социализм куриш мумкиндир.

Капирасия ташкил қилиш ва ерни маданий усулда ишлаш учун деҳқонларимизнинг маданий бўлишлари шарт. Ўртоқ Ленин «Маданиятсиз юртда капирасия ташкил қилиш мумкин эмас» деган. Демак, бизнинг маданий бўлишимиз, илмли бўлишимиз керак. Бу йўлда илмли-билимли кишиларнинг ёрдамда бўлишлари лозим.

Ўзгаришнинг бўлишида ва ундан бир мунча вақт, мана шу билимли, илмли кишиларнинг кўб қисми ишчи – деҳқонлар билан бормади. Ижтимоий турмуш куришда ишчи – деҳқонга ёрдам бермади. Ҳаттоки қарши бўлди. Зиён етказмоқчи, «чалиб» йиқитмоқчи бўлди. Йиқитолмади. Бу иш, бу хил ҳаракат бутун шўролар иттифоқининг ҳамма бурчакларида бўлиб ўтди. Лекин кўриниш тартиблари турли тусда эди.

Баъзи ўртоқларимиз нима учундир ўзбек зиёлиларини бошқалардан айрим кўриб, «Улар Ўктабрга тарафдор бўлмасалар ҳам хайрихоҳ эдилар», деган фикрни баён қиладилар. Аммо бу янглиш ва тарихий ҳақиқатларни бекитиб, яшириб кетишдир. Масалан, Раҳим ўртоқ: «Биз ўзгаришнинг, Ўктабр ўзгаришининг биринчи даврларидан бошлаб миллий зиёлилар буни (Ўктабрни) жони-тани билан кутиб олмаган бўлса ҳам, миллатнинг озодлиғи (!) учун мустақил ўзбек ҳукумати (!) ва ўзбек мамлакатини тузишда олдинги сафда туриб ҳаракат қилди», дейдир.

Тарихий ҳақиқатларга қараганда бу тўғри эмас, балки тескаричадир. Зиёлиларнинг оз бир қисмини чиқариб қўйганда қолганлари (кўб қисми) Ўктабрга тарафдор, «отда туриб ҳаракат» қилғучи бўлмай, Ўктабрга қарши курашувчи бўлганлар. Масалани очиқроқ қўйиш керак. «Миллий озодлик», «Ўзбек мамлакатини тузиш» нима деган сўз. Биз қандай тушунамиз, ҳам уни миллий зиёлилар қандай қўйганлар?

Ўктабр ўзгариши икки келиша олмайдурган синфнинг курашиши, икки зиддиятнинг бир-бирисини кесиб ташлаш учун бўлган. Бунда иккинчи бир сўзлар иккинчи даражада бўлган иш

учун икки қарама-қарши синфнинг бўлиши ҳам мумкин эмас. Миллий зиёлилар «Мамлакат озодлиғи», «Ўзбек мамлакатини тузиш»ни (яна бир ҳақиқатни айтиш керак: ул вақтларда ўзбек зиёллари «Ўзбек» деган атамани ҳам қўлламаганлар, бунинг ўрнига турк, мусулмончилик атамаси қўлланилган, ҳам бутун ишлари туркчилик, исломчилик бўлган) айтган бўлсалар ҳам, бунинг учун курашкан бўлсалар, ҳаммаси миллий буржуазияни сақламоқлик учун бўлган.

Тошканд ва Қўқонда бўлган Ўктябрға қарши тайёрлик, Тошкандда декабр воқеаси (Эски шаҳар халқини бошлаб олиб чиқиб (Дорер) бошқа генерал ва тўраларни турмадан чиқариши), «Қўқон мухторияти» бизга қарши «жазони» кимлар томондан ташкил қилинган? Кимлар раҳбарлик қилганлар? Ҳаммага маълумки, зиёлилар томонидан бўлган. Улар йўлбошчи, ташкилотчи бўлганлар.

Яна бир кўрсатиш

1917 – 1918-нчи йилларда чиққан газеталарнинг ҳаммаси деярлик шўролар ҳукумати ва болшевик фирқасини сўкмак учун ишлаганлар. Бунда «Иштирокиюн» газетасини (Кабир муҳаррирлик қилган йилида) ҳам эсдан чиқариб бўлмайди. Демак, шундай ҳақиқатларнинг бўлгани кеча кўз олдимизда ўткан, уни яширмак яхши эмас. Мана бу қисм зиёлларни сўнги вақтларғача шўроларга қарши курашиб келганлари тўғрисида қўлимда ҳужжатлар бор.

Тошканддан Раҳмонқулга қатнашувчилар, Шоҳимардонда бўлган босмачилар йиғинига (хон сайламоқ учун) борган кишилар, мана ўша афандилардир. Шўролар ҳукумати кучайса, ишчи – деҳқон ҳукуматни қўлидан тутса, ул вақт ишчи – деҳқонни талаб роҳат яшамоқнинг мумкин эмаслигини билиб шунинг учун курашкан. Бу кун бўлиб турган ер ислохотининг бўлишини билиб қўрққан бойлар ва уларнинг орқасидан юрган зиёлилар ўзбек зиёлларининг бир бўлаги бўлмай, ким эди? Албатта шулар эди.

Ҳамма зиёли шундай эдими ёки бошқалари ҳам бор эдими? Ҳамма зиёлилар шул йўл билан кетканлар деган сўзни айта олмайман. Баъзи четда қолган «нима гап экан» деганлар бўлгани каби, тездан ўз йўлининг янглиш эканини тушуниб, четдан қараб турмай, ҳам қарши ҳаракатни ташлаб, ишчи –

деҳқон сафига ўтканлар ҳам оз эмас, шуларнинг бир қанчалари фирқамизга кириб, фирқанинг яхши ишчиси бўлиб кетканлари каби фирқага кирса ҳам ишчи – деҳқон манфаати учун ишлай турганлари ҳам йўқ эмас. Биз бу кун меҳнаткаш халқни оқартиш йўлида кўйиб-пишиб ишлаб юрганларини кўриб севиниб теримизга сиғмаймиз. Мана шу ўртоқлар бу майдонга янгидан чиққан меҳнаткашлар зиёлисини тарбия қилишда кўб ишлаганлар, буни фирқа эсдан чиқармайдир.

Айтилганлардан бошқа Ўқтабр ўзгаришидан сўнг кўблаб, тездан дунёга келган иккинчи қисм зиёлиларимиз бор (зиёлиларимизнинг кўби ўқувчи, ўқитувчилар бўлгани учун мақола-ни ёзганда ҳам асос шу ўқитувчилардир).

Булар турли шаҳарларимизда очилган қисқа ва узоқ муддатли ўқитувчилар қурслари, билим юрти ва ўрта мактаблардан чиққан кишилардир. Кўблари ишчи – деҳқон, косиб оилаларидан чиққанлари сабабли, кўбрак шу синфлар учун ишлайдирлар ва ишлагучидирлар.

Ҳозирда зиёлиларимизнинг кўби шулардан иборатдир. Бироқ буларни ҳам юз прасант шўрочилар десак, янглиш бўлар. Ораларига кириб қолган бойваччалар ҳам учраб қоладир. Зиёлиларнинг ишчи – деҳқонларга қаршилари томонидан захарланган ёшларимиз жуда оз бўлсалар ҳам, йўқ эмасдир (Отларини айтишқа ҳожат йўқ).

Масалани қисқа қилиб айтганда, бошқа ерларда бўлгани каби Ўзбекистонда – ўзбекларда ҳам ҳар хил зиёлилар бор. Ишчи – деҳқон дўсти, ишчи – деҳқоннинг ижтимоий турмуш қуриш бўлиб турган курашида унга ёрдам берувчи ҳам бойларни ёқловчи, бойлар учун ҳаракат қилувчи «миллат» – «ватан» деган сўз билан ишчи – деҳқонни алдагучилар.

Биринчилар, ишчи – деҳқоннинг саводсиз, онг-билимининг озлиғини кўриб, шу йўлда жони, тани билан ишлагувчилардирлар. Иккинчилар эса бизнинг меҳнат мактабларимизни ўзларининг бузуқ йўллариغا тортмоқчи, ёшларимизни захарлаш фикридалар ҳам жабҳаларда енгилган бўлсалар ҳам, илмий майдонни қўлларидан бергилари келмайдир. Ўсмакда бўлган болаларни бузиб, бойларга хизмат қилмоққа тарғиб қилишни ташлагулари келмайдир.

Ўзбекистон ҳукуматини қурганда (миллий чегараланиш бўлганда) яширин қарши тарғибот қилувчилар, «ер ислоҳати

Ўрисларга ер бериш» деган ёлгон сўз билан халқни ғалаёнга келтириш ҳаракатини қилганлар ҳам шу жаноблар эканига гумон йўқ.

Шу пайтда ўзимизнинг тоза, қувватли, ёш зиёлиларимизни ва уларнинг ишчи – деҳқон фойдасига ишлаб турганини кўриб қанча қувондиқ. Билар-билмас эгри кўчада юрувчиларни кўриб ачинамиз. «Агар шулар тўғри йўл билан ишчи – деҳқон болаларини тарбия қилсалар, юртимизга қанча фойда бўлар эди», деб ўйлаймиз.

Элимизда онг-билим оз. Ўқув-ёзувни билгучиларимиз йўқ даражада кам. Ишлаб чиқариш асбоблари ишлаш йўли Дақиёнусдан қолган йўсун билан борадир. Шундай бир юртда, шундай бир элда ҳар бир маданий, онгли кишининг шу йўлда ишлашини истаймиз ва ишламакларини сўраймиз. Шу пайтгача янглиш йўл билан келганларнинг бу кун янглиш йўлдан чиқиб тўғри йўл билан боришларини дилимиз билан хоҳлаймиз.

Ишчи – деҳқон ва унинг фирқаси ва ҳукумати олижаноб. Ҳар ким қандай гуноҳ қилган бўлмасин, қандай қинғир йўлдан юрган бўлмасин, букун қинғир йўлдан қайтар экан, гуноҳини такрорламас экан (бирорта жойга бориб тавба қилишнинг ҳожати йўқ), биз уларга қулочимизни очиб: «Келинг бирга ишлайлик», деймиз.

Коммунистлар фирқаси ва шўролар ҳукумати ҳар бир тоза зиёлининг шу йўлдан боришини орзу қилиб қоладир. Қинғир йўлдан қайтмаганлар, этак остидан ишчи – деҳқон аравасининг ғилдирагига ёғоч суқувчи, ишка монёъ бўлувчилар йўлларида қайтмас эканлар, ишчи – деҳқон қадоқли қўл билан сиқиб сувларини чиқаришдан тўхтаб турмайдир.

Бу кун эрта Ўзбекистон миқёсида ўзбек зиёлиларини қурултойи бўладир. Мана шу қурултойда қўйилган масалалар фирқамиз билан зиёлиларимиз ўрталарини яқин бўлиши, зиёлиларнинг умумий ишларига қатнашиб қўлга-қўл бериб ишлашига ишонамиз. Фирқа ва шўролар ҳукумати билан зиёлиларнинг самимий дўстлигини чуқурлашишига умидимиз каттадир.

Акмал Иқромов.

«Қизил Ўзбекистон», 1926 йил, 21 январ, 18-сон.

Яна зиёлилар масаласи

«Кейинги кунларда Ўзбекистон миқёсида кўб ҳам бир мунча баҳсларга сабаб бўлган нарса – зиёлилар масаласи бўлди.

Масаланинг қўйилиши илмий, сиёсий ва инқилобий назардан жуда зарур эди. Негаким, шу пайтгача ўзбекнинг ўзгаришгача ва ундан кейин ўсканлиги, инкишофи ва унинг ўтказган даврларини, тутқан йўлларини кўриб, текшириб ва ўрганиб чиқиш жуда ҳам керак эди.

Масала қўйилди. Оз сўзланмади. Баъзи бир нуқталар устида муҳофазалар ҳам бўлди. Шу ўртада баъзи бир кишилар хафа ҳам бўлиб қолибдилар. Нега, нима учун?

Масала бировни хафа қилиш учун қўйилмасдан, балки ўткан кунлардаги ўсиш давримизда бўлган йўللарни текшириб унинг янглиш (фикрларидан) қайтиш ва тўғри ҳақиқат йўлига юриш чораларини кўрмак учун қўйилгандир. Бизнинг фикримизга ҳеч бир кишининг хафа бўлишқа ва ўпкалаб юришига ҳожат йўқ.

Баъзи ўртоқлар билан сўзлашишлар ва олинган хатлардан кўриладирким, хафа бўлганлар, «ранжиганлар», икки қисмга бўлунадирлар: биринчилар ўтмишда қинғир йўл билан юрган, айниқса, қинғир йўлчиларга «чўлпончилик» қилган афандилардир.

Бизлар ранжишларига жуда ҳайронмиз, ҳам нега хафа бўласиз, деймиз. Ёмонликни қилган сиз бўлсангиз, рост кўчани қўйиб, паст кўчадан бошлаган сиз бўлсангиз, қилгуликни қилган сиз бўлсангиз, яна нега хафа бўласиз?

Баъзи бир қисм зиёлилар: «Нега ўткан иш учун эски зиёлиларнинг қилган ишларини эсларига солиб уларни уялтирасиз, обрўларини тўкасиз», деб хафа бўлмоқчидурлар.

Уларни ҳеч ким хафа қилгулари ва ранжиткулари келмайдур. Шунинг учун ўзлари ранжурлар, ўзлари хафа бўладурлар.

Шу гапларнинг янглишлари бизнинг мақсадимизнинг тушунмаганлик орқасидагина келиб чиққан онглашилмовчиликдадур. Негаким, биз уларнинг эски аҳволини эска олиб уялтиратурган, сўкуб лаззатланатурган бир фирқалик эмасмиз. Балки бизнинг йўлимиз, мафкурамиз – қиладурган ишимизга, борадирган йўлимизга тўсқунлик қилатурган ва уни бузатурган тўғанокларни олиб ташламоқдир. Бизга қаршилик қилувчиларни уруб йиқитмоқдур.

Мана шундагина биз иш қилган бўламиз, ҳам ана шундан лаззатланамиз. Ўтмишни эсга олишдан мақсадимиз уни сўкиш эмас, балки энг зарарли эканлигини кўрсатмак ҳам у йўлдан юруш зарарли ва кўркунчли эканлигини тушундириш ва уқдиришдир.

Мана бундоқ зарарли йўлларга бошлагувчи кишиларнинг «зиёнчиларнинг» отларини айтсак-айтмасак-да ҳаммага белгили. Ундоқ кишиларнинг жамият учун зиёнлик эканликларини кенг ишчи – деҳқон оммасига кўрсатмакчидирмиз.

Яна отларини айтсак хафа бўласиз, айтмасак бўлмайду. Нима қилайлик. Майли хафа бўлсангиз, олайлиқ машҳур Обид чатоқни, ўзини зиёлиларнинг эскиси ва каттаси деб ҳисоб қиладурган бу кишининг кечагина кўчада шўролар ҳукуматини сўкиб, босмачилиқни мақтаб юрганлигини ҳаммамиз биламиз. Шунга ўхшаш ҳозирги кунда ҳам ишчи – деҳқоннинг ишига чатоқлиқ солмоқчи бўлиб юрадур. Мана шундоқ кишиларни гапуриш керакми-йўқми?

Юқорида айтилган «зиёнчилар» кейинги кунларда босилган мақолалар муносабати билан бизни сўқдилар, зиёлиларни сўқдилар деб бир мунча ифвогарлик қилганлар ҳам шу йўл билан бизнинг томонимизда бўлган зиёлиларни ўз тарафларига оғдаруб олмоқчи бўлганлар. Бу ифвогарчилик. Ифволарнинг энг пастининг пастидан бошқа бир нарсасиз.

Зиёнчиларни ҳеч ким сўқкани йўқ, буни зиёлилар қурултойи ва унинг қарорлари жуда яхши исбот қиладир. Бу қурултойи зиёлиларнинг жуда кўб қисми коммунист фирқаси билан бирга эканлигини очик кўрсатди. Ҳозир зиёлиларнинг 98 фоизи биз билан бирга эканлигини жуда яхши биламиз.

Сизнинг ўтмишингизга қиймат берганда, зиёлилар билан бир иттифоқда юрилди. Сўққан бўлсак, зиёлиларни эмас, зиёнчиларни сўқдик. Ундоқ ифволарингиз билан ҳеч кимни ёнингизга ололмайсиз. Сиз жуда оз кишиларсиз. «Элдан ажраб якка қолган -----». Мана сизга айтатурган сўзимиз. Агар ишчи – деҳқон ҳукуматига қаршилиқдан қайтмас экансиз, етарлик даражада жавоб беришқа қодирмиз. Янглишлиқ билан уларнинг орасига кируб қолганлар қайтар эканлар – қучоғимиз очик, бирга ишлаймиз.

Акмал Икромов.
«Қизил Ўзбекистон», 1926 йил, 4 апрел.

ТАНҚИДМИ, ТОШ ОТИШ

«Қизил Ўзбекистон»нинг 193-нчи сонида Жулқунбойнинг «Муштум» тўғрисида бир танқиди босилиб чиқди.

«Муштум»нинг давоми ва кенгайиши, тил томонининг соддаланиб, авомфаҳм бўлиши учун Жулқунбой каби кулгучи ёзувчиларнинг танқиди қуруқ танқид эмас, биргалашиб ишлаб бориш ва ҳатто «Муштум»нинг жиловини қўлига олиши билан бўладир.

Бироқ бу хусусият ўртоқ Жулқунбойда йўқ. «Муштум»ни бошлаб чиқаришда биз Жулқунбой каби кулгучиларимизга инониб чиқардик. Ялиниш ва ёлбориш, ҳатто тарелка тутиб бўлса-да, икки йилгача иштирок этдириб келдик. Ўртоқ Жулқунбойга ялиниш ва ёлбориш устига шаҳарнинг бир бурчаги бўлган уйига ҳам бориб, мақоласини олиб келиб, камоли эҳтиром билан боса бордик. Ҳали ҳам ялинишдан тўхтаганимиз йўқ. Қанча қийинчиликлар билан «Масков мактублари»ни олиб босдик, кўб ўтмади, ялиниш-ёлборишлар қуруқча чопди. Хайр, дедик, Жулқунбой омон бўлса, ўзимизники-ку, ахир бир кун келиб кучоғимизга кирар, камчилигимизни тўлдирад, деб кутдик. Бироқ бу умидимиз ҳам сувға урди. Агар Жулқунбой ўз вазифасини билса эди, ҳозиргача «Муштум»ни Ўрта Осиёда бирдан-бир журнал ҳолига келтирган бўлар эдик. Жулқунбой яна қучоқ ёзиб келар, унинг устига теварақдан ҳам юзларча етишдирган ёш кулгучиларимиз ичидан Жулқунбой каби ҳажжонлар етишар, деб оғриған бошимизни маҳкам боғлаб, босған қадамимизни илгарилатмақдамиз.

Биз бу ерда Жулқунбойнинг яширин, лекин менга очиқ белгилик бўлган мақсади орқасида четдан туриб «Энди ҳорманг!» мазмунида ёзған танқидига ўтамыз.

Жулқунбой: «Икки йилдирки, мавзу бир», дейдир. Бу даъвога исбот қани? Қандай исбот бўлсун! Қуруқ бир демагоғия, бўлмаса, даъво «бир мавзу» устида бўлатуриб, даъвони исбот қилиш ўрнига «Муштум» мажнунона танқидга киришиб кетди, деб ноғора чалишға ўтадимми? Жулқун нима дейдир? «Муштум»нинг устига қарайсиз:

«Муштум» танпарастлик қайғусида, мазасиз ишлар билан бўлса ҳам қорнини тўлдириб қаппаймоқчи», дейдир. Бу бир янги Америка кашф этиш ёки илгаридан бери «Муштум»ни бир пул қилмасамми, деб қилинған даъвонинг исботидир. Бўл-

маса, «Ўзбекистоннинг ҳар бир гўшасида ўзингизга мухбир ва ёзишгучилар етиштиринг», деб ташаккур айтмакчи бўлган Жулқунбой уларнинг мақолаларини қисқартмадинг, тузатмадинг, деб таги йўқ челаққа ўлтириши кишини ҳайрон қолдирадир.

Жулқунбой! Келган мақолалар ақалли 50 фоиз қисқартириладир, тузатиладир. Бироқ бу ерда барча мақола «Жулқунбой» мақоласидек тузлик бўлиб чиқмайдир. Ўша сиз масхара қилмоқчи бўлган «Пайтава қош»га материалларни ишлашни ўргатиш учун берилган мақолалар бир оз тузини йўқотадир. Эндигина ёзишни ҳавас қилабошлаган «Тегишқоқ», «Мушфиқий», «Тирмизак»лардан «Жулқунбойлар» етишармикан ниятида уларга бир оз кенг йўл бериб қўйибмиз. Табиий, ўрганчукка ёзабошлаганларнинг олган мавзуи «Жулқунбой», «Оқпадар»нинг олган мавзудек бўлмаса ҳам, келгусида улардан Жулқунбойлар етишдириш учун мана шу йўлни тутиш маъқул кўрилди.

«Муштум»нинг сўзда иқтисодсизлиги тўғрисидаги танқид қаноатланурлик эмас, чунки бизнинг тилимиз ҳали ишланмаган бир тилдир, ҳали тилчиларимизнинг ёзган нарсаларида ҳам тилсизлик, дағаллик, услубсизлик, иқтисодсизлик бордир. Бу кун имлочиларнинг ҳар бири бир бошқа имло билан ёзганда, бир жумла сўзни ўн киши ўн хил тузадир. Бўлмаса «Оқпадар»ни «Оқ фадар» ёзган Жулқун хато ўрнида кеткан, «Фалак»ни фалак эмас, «палак» деб кеккайиб ўлтирармиди?

Биз матбаа хатосидан жуда чиққанмиз. Матбаада бир жумла бутун қолиб, онгланиши хато бўлган жумлаларни тўплаб «Қайси бир ишчи – деҳқон тушунадир» деган «Жулқунбой»га, «Ўртоқ, санинг қайси бир ёзганларингга қайси бир ишчи – деҳқон тушунадир?» десак, жавоб бўлиб тушадирми, йўқми?

Расм жиҳатидан қаноатланмаган Жулқун ўзининггина тарозуси билан ўлчайдир. Эл ва матбуотнинг «Муштум»нинг тузилиши, карикатура жиҳатининг беназир экани тўғрисида бир огиздан қилиб турган иқрорини, ёлғон, улар билмай айтадирлар, демакчи бўладир. Карикатурадаги типларни яхши кўрсатаолмаганлиқ тўғрисида Жулқунбойнинг даъвосига қўшилаемиз ва ўзимиздан карикатуристар етишгунча қалампир чайнаб тураберамиз.

Бир жойда Жулқунбойнинг расмлардан мамнун эканлиги кўрилган ҳолда, 13-нчи сон «Муштум»нинг биринчи бети-

даги «Ёврупо сахнасида» деган карикатуранинг эскирганлиги ва бизнинг ишчи – деҳқон савиясига ётлигини билдирмакчи бўладир. Бу томондан ҳозирги вақтнинг қайнаган бир масаласи бўлгани устида Русиядаги карикатура журналларидан кўра илгарирак босилгани учун биз эски демаймиз. «Ишчи – деҳқон тушунмайди» дея экансиз, букун-эрта биз газета, журнал чиқариб деҳқонларга «ўқинг» дейишимиз ҳам кулги бир нарса бўлиб чиқади. Жулқунбой «ишчи – деҳқон тушунсин!» деб даъво қилатуриб, «Шунғия палакни босмайдир, чиқади» деб изҳори фазл қилмоқчи бўларди. Буғдойни тортадими ёки эзиб ун қиладирми? Бу ердаги «Палагимизни шунғия бости»нинг маъноси зиён келтирувчилар бости, маъносида келади. Деҳқонлар ҳам «Палагимиздан шунғия чиқди», демасдан «Палагимизни шунғия бости», дейди. Бунинг учун на маъно бузиладир, ва на ота гўри – қозихона!

«Яъжуж-маъжуж» расмига мусулмонча ёзилмаганида айб-лашка ҳар ким ҳақлидир. Бироқ бунда ҳам бошқармадан бўлмаган бир сабаб билан шундай хато кеткан. Унга мусулмонча ёзиш, сарлавҳа ўрнига «Яъжуж-маъжуж» деб қўйиш иши бир матбаа хизматчисига топширилиб, қўлига ёзиб берилган бўлса ҳам, «Яъжуж-маъжуж» ўрнига, «Яъжуж-маъжуж» деб ёзиб, китъалар устига мусулмонча ёзишни эсдан чиқарган. Албатта, бу айб умрда ишланатурган бир айбдир.

13-нчи сон «Муштум»нинг динга қарши қўйилган карикатураси ҳам ақлга сиғмайтурган эмас, «Аmmo бизнинг ишчи – деҳқон руҳидан тамоман узоқ жоҳиллик ва ғафлат деб айтиш қийин бўлса ҳам, бироқ қилтиллаб турган «Муштум»нинг ишчи – деҳқон орасидаги обрў ва ҳурматига ҳам ўқулишига (Жулқунбой шу ерда нима деб қўйди!?) кўр-кўрона суиқасддир (?) ва сиёсий саводсизликқа яқинлашаёзган бир андишасизликдир», – деб Жулқунбой «даъвои саҳиҳ» қилади.

Биз билган ишчи – деҳқон бўлса, Жулқунбойнинг фараз қилган ишчи – деҳқонидан бус-бутун бошқадир. Унга тушундириш, ёлгон-яшиқ диний-хурофотларнинг ҳақиқатини онглатиб бориш суиқасд ва сиёсий саводсизлик бўлибдир!

Асрлардан бери ҳақиқатни яширдингиз, натижаси нима бўлиб чиқди? Бугун мазҳабларнинг кишилиқ дунёсига келтириб турган оғир зарарларининг омили ва унинг қаердан келиб чиқгани тўғрисида тушундирмоқчи бўлганлар жоҳил бўладир-

ми, диний таассуб пойгасида биздан қолишмайтурган Русия деҳқонлари орасига кундан-кунга кубрак тарқала бошлаган «Безбожник» (худосиз) журнали билан «Безбожник» газетаси ҳам тўхтаб туриши керак ва бундай журнал ва газеталарни чиқарувчилар Жулқунбойнинг фикрича жоҳил ва сиёсий нодонлар экан-ку...

Ҳали биз «Безбожник» ёки «Мулла Насриддин» каби оёқ босқанимиз йўқ-ку, биздан бешбаттар бўлган озарбайжонлилар учун чиқиб турган «Мулла Насриддин» тўғрисида ҳам Жулқунбойнинг фикрини эшитсак эди.

Ғози Юнус.

«Қизил Ўзбекистон», 1925 йил, 17 август, 201-сон.

ШАЛЛАҚИ КИМ

Так, так Жулқунбой!

208-нчи сон «Қизил Ўзбекистон»да Жулқунбойнинг «Шаллақи» сарлавҳалик менга бир жавоби бор. Бу жавобни ўқиш билан Жулқунбойга берган шу жавобимга «Шаллақи ким?» деб сарлавҳа кўйишни муносиб кўрдим!

Хабарингиз бордир, «Қизил Ўзбекистон»нинг 193-нчи сонида Жулқуннинг «Танқид» сарлавҳаси остида яширинган «Сўкиш дафтари» босилиб чиқди. Матбуот қондаси билан «Жулқун акам чочини юлмасин!» тарзида жавоб ёзган эдим. Жулқунбой бўлса тўғри бир сўзнинг остига ўзича аллақандай замирлар тиқиштириб, «Мен нима дейману эшшагим нима дейдир?» деган экан бир бечора», деб ичдаги жаҳолати бетига тепиб кипқизил «Тошпўлат тажанг» бўлиб сўкишга киришадир, ўтгандаги жавобларимнинг самимиятини йўқотиб, тирноқ орасидан кир излашга киришадир. Чайнаб-чайнаб тиши қамашқандан кейин куфирлиги зиёда бўлиб, мушт дўлайишгача келадир. Агар Жулқунбой мушлашишни хоҳласа, тўппа тўғри «Тошпўлат» оғасининг ёнига борсин!

Жулқунбой мени шахсият гуваласи билан уриб, яна мендан салмоғлиқ жавоб куткан экан, куткани бўлди. Жулқунбойга жавоб берганимда жаҳл тўрвамни Жулқунбойга амонат топширган эдим-да. Даъвом 201-нчи сон «Қизил Ўзбекистон»даги баёнимдан аёндир. Жаҳли чиққанда инсофлик кишилар бурнини тишлайдир, Жулқунбой каби адибларга ҳақиқат кўзини

қўлтуғиға яшириш муносиб эмас эди-ку, десак бизча ҳам бошқаларча тўғри эди. Бироқ тўғри сўзни туққанинға айтма, дегандек, бу бегараз сўз Жулқунбойнинг медасига пором келмадир. Бир томондан қарағанда, бу тўғрида айб ўзимда. Жулқунбой бу юзимга урганда, у юзимни тутиб беришим керак экан, мен қурғур уни қилмасдан «Куруждонлиқ» қилибман. Бўлмаса Жулқунбой «Шаллақи» деб бошлаған «Сўкиш дафтарча»сида мендан: «Салмоғлик жавоб, саноқлиқ мулоҳаза» кутатуруб, қалами бир неча жумла узмай туриб, «Муддаининг ҳақиқат кўзи бир оз оқсаганини ва елмай-югурмай «демагогия» деб бақиришини билар эдим. Ҳақиқатан шундай бўлиб чиқди, ахир» деяр эдими? Мана бу икки «мулоҳаза», бир-бирига ёпишмаған пойма-пой бир мулоҳазадирки, ўқуған киши: «Бу сўзлар Жулқунбойнинг ўз сўзими ёки Жулқунбой деб тегирмончи уйғотилди-микан?» деб шубҳа қилса, ҳақлидир.

Жулқунбой танқид, танқид дейдир, бироқ танқид тўғрисида қора нондек бижғиб қотқан бир фалсафа билан ўз «танқид»ини ғараз ва шахсият оғриқларидан пок ва муназзаҳ қилиб кўрсатишка киришадир: «Ғози Юнус танқидга (у қандай танқид?) бир нима демасдан туриб, «Лўли кўчасига кириб кетадир», дейдир. Бироқ сўкиш сиёсатида Жулқунбой кўчасига ҳали кирганим йўқ. Жулқунбойнинг бошдан-оёқ «дурри ноёб»ини ўқиб чиқиб, меним жавобимни ўқиб чиққан киши қисқа бўлса-да, «Танқид»га жавоб берганимни кўрадир. Бироқ Жулқунбой тухум бўяйдир, пойнакни қилвир (қилбур) қилиб, бошқаларни ёш бола қилмоқчи бўладир.

Журнални тузатиш ва кенгайтириш учун бизнинг «Жулқунбойлар»ғача ялинишимиз табиийдир. Бу мақсаднинг тағида ҳеч бир қандай замир-фамир йўқ, Жулқунбой ва «Жулқунбойлар»га ялинишни биз ғар билмаймиз. Жулқунбой «Муштум»га бир қанча вақт ишлаганини кўрсатиб ўткан экан, ялинганимизни яширишға ҳеч эҳтиёж қолмайдир, бироқ ялинғанға қийқонглаш Жулқунбойға ярашмайдир.

Жулқунбой ўзининг «Сўкиш дафтарча»сининг бир ерида «Мен қаерда ишласам ҳам, қай кўчада кезсам ҳам, «Муштум»ни унутмадим, масалан, Ғози бўлмаған бир вақтларда баъзи сонларини ўзим чиқардим (атиғи тошқа олинған бир нўмерни чиқарған эди, миннатдормиз). Ва биринчи йилнинг 15-сонидан бошлаб то 35-сонигача давом эткан «Калвак махзум хоти-

раси» ва бошқаларға – Ғози айткандек тарелка ва ялинишлар натижаси эмас, махзи самимият тўлқунидир» дейдир. Бироқ бу даъво ростми, ёлгонми бир текшириб кўрилса, Жулқунбой тухумининг палағда экани аниқ бўладир.

Жулқунбой 1924-нчи йил 30-нчи ўктабргача, истаган вақтида журналга иштирок этди, 1925-нчи йилнинг ўктабри яқинлашиб келадир. Бироқ «Муштум» тушига ҳам кирмайдир. Орқа оворотдан пўнгиллаб сасиб юрадир. Ҳар нарсанинг исботи керак эди, магар Жулқунбой жаҳли чиққанда исбот билан ҳисоблашиб ўлтирмайдир. Ўзи айтканча «Тут-ман!» бўлмаса мен «Муштум»ни эсимдан чиқармадим, дегани бўлур, мадамларнинг юзига берилган пудрадек ҳавойи бир гап эканини билмайдир дейсизми? Бунда на самимият ва на тўлқун бор! Мен Жулқунга: «Қўй ўртоқ, ўша силап-сийпаб елкага қўйиш деган фикрингни. Минг йиллаб ҳақиқат яширилди, «фалончи» акам ранжимасин дейилди, ниҳоят Шарқ халқи ҳозирғи кўриб турганинг бу ҳолға келди. Дини таассуб ва эл орасиға қонун бўлиб ўрнашқан бидъат-хурофотға қарши жиҳоди акбар эълон қилайлик, ҳақиқат экан, мунофиқлик қилмасдан иқтидоримиз етканча курашайлик», дедим. Бу тўғрида эски шаҳар матбаасида фикр олишқанимда «Муштум»га иштирок этмаслигининг сабабини билдим. Жулқуннинг фикрича: қўй халқни хафа қилма, халқ билан бориш керак, «Муштум» тадриж билан бормайдир. «Муштум»га иштирок қилиб бўлмайдир.

Жавобимда шунга суялиб «Менга маълум бўлган бир сир бор», деган эдим. Жулқун бу ерда ҳам тухум бўяшға киришиб кетадир. Палағда тухумни қайси рангга бўяганини ўзи ҳам сезмайдир. Ўзини ҳам бошқаларни тортиб турган эскилик чуқуриға қўшоқ қилиб судратмақчидир. «Мени динчи дедими, миллатчи демакчими?» деб 18-нчи йилда босилган «Турма хотирам»дан мисол келтириб: «Сен ҳам мен каби диндор эдинг», деб уялтирмоқчи бўлар. Яхши бўлди, кўпдан бери «Турма хотираси» ҳақида матбуотда бир нарса ёзиб ўтмакчи бўлиб юрар эдим. Жулқунбойнинг масалани очқани далда бўлиб, «Турма хотираси» тўғрисида қисқа бир нарса ёзиб кетиш лозим келди. «Турма хотираси» ёзилган ва босилган вақтда Фарғонада босмачилиқ ҳаракатининг кундан-кунга илдиз отаборган вақти – яъни 18-йиллар эди. Шу вақт Худо ва расулни дастак қилиб хитобномалар тарқатилар эди. Яқиндағина ҳам маҳка-

маи шаръиянинг «худо ва расуллари» фирқа матбуотида нашр этилар эди. Ҳозирдаги бир неча лидер коммунистларимиз «Ҳақиқат» деган диний бир журналга иштирок этар эдилар ва у вақтда «Шарқ сиёсати» шуни истар эди, қилинди. «Турма хотираси» ҳам ўша сиёсатнинг муҳитида ёзилиб тарқатилган эди. Ҳозирги вақтда ахлатқа ташланадурган «Турма хотираси»ни босиб тарқатишга ўша вақтнинг матбуот идораларининг ижозат бериши ортиқча сўзга йўл қўймайдир. Айткандек, «Турма хотираси» яширин бир матбаада босилмаган-ку, садаға Жулкун!

«Турма хотираси» ва бошқа шундай «диний хитобнома»ларнинг тарқалиши ўша вақтда Шарқ сиёсати нуқтаи назаридан тўғри ва муносиб бўлса-да, ҳозир юмалоқлаб эҳтиёжга ишлатишдан бошқага ярамайдир. Ўша вақтда «Турма хотираси»нинг келтирган фойдасига келсак эс кетарлиқдир. Хиёнат, зулм ўчоғи бўлган Тошканд уязида зўр ўзгариш ясади ва хиёнаткорларнинг бошини қуйи қилди. 18-20-нчи йилларда мен тадрижчи эканман ва шу тадриж орқасида «Турма хотираси» ёзиб, ҳозир ундай фойдасиз тадрижлардан юз ўгирган эканман: «Нега мен эскича тадрижчи бўлиб қолдим, сен тадриждан қочасан!» деб дўқ уруш ҳеч бир ақлнинг миясига кириб чиқмайдурган сафсатадир, амаки Жулкун!.. Қалам қўлда деб тўрт томонга от чопиш кулдиргувчилик эмас, клоунлиқдир. Шарқ сиёсати деган муаммо бир дасмояга от чопқанингизда, шимолгами, жанубками чопқанингиз маълум эмас. Қашқар ҳам – Шарқ, Тошканд ҳам – Шарқ. Тошкандда туриб ўзингизни Қашқардаман деб ҳис қилишингизга қарағанда, ё кўкнори ичкансиз, ё шаллақиликнинг уччиға чиққансиз!

Шарқнинг номи 100 йилда ҳам ўзгарилмайдир. Аммо Шарқнинг тузилиши, элнинг разолатдан қочиб маданият соҳасига бориб кириши турган гап. Шарқ сиёсати деган «зоти шариф» ҳам тошдек бир ерда қотиб турмайдир. Элнинг савиясига қараб ўзгарадир. Уни «Жулқунбойлар» ўзгартмаймиз, дегани билан бўлмайдир. Турмуш келтириб чиқарадир. Ана шу кучлик турмуш тракторининг тиши бўлишимиз керак. Эл чуқурга қараб судралганини кўра туриб «аҳволи руҳия», «тадриж» деб биз ҳам кетаберайликда, дейиш сира бу замонга ярашмайдир.

Бу ерда ўртоқ Калининнинг нутқини сепар қилиб чиқишдан кўра: кўкрақдаги қатма-қат тугунни ечиб ташлаш афзалроқ

эди. Ўртоқ Калинин нутқида: «Московга маърифат истаб келган сиз мазлум Шарқнинг деҳқон болалари биринчи галда билим олмоқда, ундан сўнг шу олган билимингизни ўзингиз туғулиб ўскан ердаги онгсиз, мазлум, динда мутаассиб ишчи – деҳқонларга юқдиришга ҳаракат қилингиз!» деган экан, у сўзларни биз ҳам биламиз. Бу ҳақиқатни кўз қорачиғимиздек тутамиз. Бироқ Шарқ Жулқунбой деганча муздек қотиб қолмайди, мозийси бор экан, истиқболи ҳам бордир. Инқилобдан кейин биз янги мактаб очсак, эл боласини бермайди, деб кўрқар эдик. Ҳақиқатан, шундай бўлди. Ҳар томонда иғво кетди, «Мактабларда дин дарси берилмайди», дейишди. Уни ҳам бердик, бўлмади. Кўп ердаги янги мактабларимизнинг равнақи йўқолди ва эски мактаблар ривож олди. Кун ўткан сайин эл фойда-зарарни қайда эканини тушунди. Бугун мактабларимиз лиқ тўлган. Эл ош-нон демайди. Мактаб дейди. Мактабларда дин дарси йўқ, деб норози бўлувчи бўлса, Жулқунбой исбот қилсин! Маданий, маориф ишларимизда ҳам элнинг янги бир йўл тутқани, Жулқунбойларнинг тадрижга бурун қоқиб, липпага қистирғани ҳаммага белгиликдир.

Бу кун умумий интибоҳни кўрамыз, Ўзбекистоннинг онгсиз бир ишчиси билан нодон бир батрағида янги бир туйғу ва эскиликка нафрат бор. 19-20-нчи йилларда «Пешонамизга биткани бўладир. Беш кунлик дунёда хўжайинларимизнинг сув-жойини олиб, тона пардаи рўзи қиёматда нима деб жавоб берамиз», деб сафсатага учиб юрган батрақлар билан фикр олишиб кўринг, нималарни сезасиз. Бутун Ўзбекистон бу билан ишчи ва батрақ оммаси руҳонийлар ва бой монополларга қарши кураш очиб ўз ҳақини дин номидан эмас, шўравий қонун билан қўлга олмоқдадир. Фарғонага ўртоқ Охунбобаев борганда ҳар ерда деярлик батрақлар эски турмушга нафратларини билдириб, мактаб ва маориф сўрадилар. Бой ва руҳонийларнинг дин, шариат номидан кўрқитишларининг бир пул эканини майдонга чиқариб ташладилар. Нега бултурдан кўра бу йил аҳвол бунча ўзгарди экан? Афсона зўрми, ҳақиқат ва эҳтиёж зўрми Жулқунбой?!

Жулқунбой менга: ўткан йиллардагина намозини ўқиб рўзасини тутиб юргувчи, матбуот орқали «ҳамд ва сано» айтувчи, деб тарона қилишига ҳеч бир эҳтиёж йўқ. Мендан бир киши илгари қандай эдинг деса, шундай жавоб берар эдим: «Мен му-

таассиб бир жоҳил, диндорлиқда ҳозирғи Жулқунбойнинг худ-да ўзгинаси».

Бироқ бултурғина эмас 12-13-нчи йиллардан бошлаб ми-ямда зўр ўзгариш бўла бошлади. Бу табиий ва тўғри ҳодисага Жулқунбой кулар экан мен ҳам Жулқунбойнинг ҳолиға қўшу-лишиб куламан, Ғози Юнус ўзини қўруғлашда танҳодир, деб «Муштум» ёзишғучиларни «Ана сизни сўқди-я!» деб, қутур-тирмоқчи. Бироқ камина бундай санъат бозоридан ҳали липпа қистириб ўтканим йўқ. Ўтиш кўнгилда ҳам йўқ. Журналнинг кулги қисмидан ташқари жиддий қисми бўлиши ажаб эмас, агар Жулқунбойға билиш керак экан, кулги журналларни кўриб борсин ва илгари чиққанларни ҳам бир карра кўздан кечирсин!

«Рад бўлинг, палагимизга тушкан шунғиялар» жумласи Жулқунбой учун «Обакидандон!» бўлди, бироқ ҳақиқатка ён бермайдир: Эл ичида аталиб келган баъзи таркиб ва атама-лар бордирки, босди ўрниға эзди, эзди ўрниға тортди кела-дир. Кўп сўзлар бордирки, аслидан хили ўзгарадир, буни «ға-лати машхур» дейдирлар. Масалан, «маъдан» калимаси аслида «маъдин» бўлса-да, аслдаги «маъдин» ишлатилмасдан «маъ-дан» ишлатиладир. Бундай мисолларни турк тилларида ҳам жуда кўблаб учратиб бўладир. Бундай майда ва оғизға олишға арзимайдирған нарсалардан мисол келтиришдан кўра иш ва натижа томонға ўтиш керак.

Даъво осон. Бироқ ишга келинг, мен ундай қилдим, бундай қилдим билан иш битмайдир. «Танқид» отини ниқоб қилиб сўкиш осон. Аммо қўлингиз билан қилғанингизда оғир воқе-алар, қийин ҳолатлар кўндаланг келиб турадир. Бўлмаса бирға чиқарған сон «Муштум»лар ҳам майдонда-ку, «хувалбори»си-дан тортиб «нома тамом вассалом»гача 13-нчи нўмернинг ё акаси, ё укаси!

Осон эмас дедик. Сатираға бой бўлған, юморда ички Ру-сия ва рус матбуотида ахсанта эшиткан «Муштум» журналиға қараб Жулқунбой ҳам таъна тошини отмайдир. Бироқ 13-нчи нўмернинг охириги саҳифасидаги динга қарши кеткан карика-тура Жулқунбойнинг теппа сочини типпа-тик қиладир. Ҳой бе-чора, ўн йилдан кейин нима қиласан? Осон эмас дедик. Тўғри бир даъводир-у, мен билан бирға ишлашканда Жулқунбой бир карикатураға мавзу (тема) берган эди. «Фарғона» газетаси: «Тут ўғрини!» деб қоровул чақирди. Жулқунбой кам ранжиди-

ми? Шу кун мудофаа ёзилди. Бунга Жулқунбой ҳақли ҳам эди. Жулқунбой Тошпўлат тажангона сўкишга киришиб «Сен эш-шаксан, мард бўлсанг Жўвада ҳангра!» деб ахлоқ кўчасининг бир чеккасига буқиниб оладир.

«Муштум», отидан маълум, ҳажвий ва танқидий журналдир. Бошқа кулги журналлар каби унинг ҳам вазифаси солим бир суратда чақишдир. Тўғри сўз Жулқунга ёқмаганидан кейин Жулқундан орқада бўлган шоп-шалоп таққанларга пором келсинми? Муштумнинг бошига келган оғирлиқларнинг бир мисқолига Жулқунлар чидаёлмайдир...

Масалан: бултур бир нарса ёзиб қўйиб ҳафталарча бетида бир қарич бўзнинг нархи танга мири бўлиб юрди.

Жулқунбой ҳар қадамда муҳокамани ўқуғувчиларнинг гарданига юклайдир. Мен ҳам муҳокамани ўқувчиларга бир мартаба юклайман. Жулқунбойнинг «Сўкиш дафтари» ниманинг устида? «Муштум»нинг устидами, 13-нчи нўмер устидами ёки меним устимдами? Биргина 13-нўмерга боғлаб, меним устимдадир. Айлантириб 13-нчи нўмерни оладир. Ўргултириб мени сўкадир: «Ҳа, хумса, 13-нчи нўмерингни кўрдингми, мавзуларни бир-бирига чақиштириб қарадингми, агар қарасанг ёўлдираб қоласан!» дейдир. 13-нчи нўмер босилиб тарқатилгандир. Ҳамманинг қўлида деярлик бор. Унда турли мавзуда мақола ва карикатура борлиги ҳаммага маълум бўлгани каби Жулқунбойга ҳам маълумдир, бироқ кўргиси келмайдир. Кўзини чирт юмиб, «Қоч, гаврон тегадир!» деб тўрт томонга чарх урадир. Ҳатто: «Сиёсатдан ва на танқид, ижтимоиётдан бирорта мақола ёзиб, ўқуғувчиларни сероб қилдингизми?» дейдир. Мен қилмаган бўлсам сиз қилдингизми? Ёки даъвонгизча «Муштум» саҳифаси масхарабозларнинг «Бозор сапида оппоқ қоғози»ми? Ёки сизнинг «Тибби Акбар»ингизда, бор нарсани йўқ деб кўрсатиш жоиз дейилганми, Жулқунбой?

Жулқунбойнинг жиғибирёни чиққани 13-нчи нўмернинг бошидан-оёки бир мавзуда, деб кўр-кўрона даъво қилиши қардан келиб чиқди. Бу тўғри эмас. Кўра била туруб бир мавзуда дейиш демагогия деганимдандир. Бўлмаса 13-нчи нўмер «Муштум»ни дастмоя қилиб, бошдан оёқ бир мавзуда деб жар чақириши ҳақиқатан ёлгон, саккиз оёқли урғочи демагогиядир. Қони қизиғанда ҳовруққан Жулқунбой, қони совуғанда бир оз инсофга келиши керак эди. Ҳеч вақт бир нўмерда бўлган

камчиликка қараб юз нўмерга ўлпон баҳо бериш эсликларнинг эмас, тентакларнинг қилиғидир. Газета, журналларнинг баъзи бир нўмерлари камбағал чиқар экан, мунаққидлар ўша нўмерга қараб ҳаммасининг баҳоси бир пул демайдир. Лекин бу қилиқ Жулқунбойда бор экан.

Ер юзида ягона бир мунаққид (!) Жулқунбойга «Тошпўлат тажанг»нинг суҳбати таъсир қилганга ўхшайдир. «Калвак махзум»га мурожаат қилсин, «Ихлос – халос», дебдирлар, шак келтирилмасин.

Ғози Юнус

РУСИЯ ИМПЕРАТЎРИ БУЮК ПЁТР (ПЁТР ВЕЛИКИЙ) ЎЗИДАН КЕЙИНГИ ЧОРЛАРГА ДАСТУРИЛАМАЛ ТАРИҚИДА ҚОЛДИРИБ КЕТКАН ВАСИЯТНОМАСИ

(Милоднинг 1728 йилида вафот этиш олдида ўзи ёзгандир.)

«Жаноб Аллоҳнинг ҳамд ва саносидан сўнгра тамом авлод ўрунбосарларимнинг билишлари керакким, бора-бора авлоднинг бир-биридан кейин Оврўпонинг соир (бошқа) мамлакатларида ҳукмрон бўлғусиларин кўраман. Чунким Оврूपонинг бутун раёсат ва салтанатлари эскилашкан ва қаррилашкандир. Рус салтанати эса аввалдин вазият жиҳатидан тараққий назм ва насақча, тартиб ва интизом жиҳатдан лаёқатлик ва барча раёсат ва салтанатларнинг бош дафтаридадур. Биз ибтидода бу салтанатни ақл билан топқанмиз. Мен фикрларимнинг маллохи таъйид (кемачилик маҳорати) билан муродимнинг кемасини қасд қилинган соҳилига еткиздим. Мен биламанким, меним ўрунбосарларим ўткур тадбирлари билан бу салтанатнинг кенгайишига уруниб катта денгиз каби кенгайгусидирлар. Шунга биноан улар учун бу бир неча калимани ҳидоят ва васият сура-тида ёзаманким, қўлларида дастуриламал бўлсун:

1. Рус давлатининг ҳамиша **уруш асбобларини** тайёр қилиб ҳозир бўлиш керак. Чунки бу куч Русиянинг тараққийсига сабаб бўлғусидир.

2. Мумкин қадар уруш замонида Оврўпонинг теварагидан зобитлар талаб этилсун. Уруш ишида ҳама вақт урунсангиз керак. Сулх замонида уламо, ҳукамо ва саноат хўжалари даъват этилсун.

3. Оврўпо мамлакатлари билан соир (бошқа) мамлакат ўртасида фитна ва фасод воқеа бўлганда яхши бир мавқеъ тутиш шарти билан уларнинг бириси билан шерик бўлиш керак (хусусан, Олмон (Германия) қавмлари орасидаги иғтишошда). Чунки бу ҳукумат Русия билан ёпишиқдур.

4. Пўлшада ихтилол (тўнтариш) ва нифоқ солиш керак, у мамлакатнинг аъён ва акобирларига (катталарига) пора бериб, унинг диёнатини халалдор қилиш керак. Агар бошқа ҳукумат ва ҳукмдорлар аралашсалар, дарров уларга Пўлшанинг тупроғидан бир парча сукут ҳаққи бериш керак. Иш тамом бўлгандан кейин у парчани қайтариб олиш лозим. Русия ҳукуматининг таҳким (ҳоким) қилиниши керак.

5. Мумкин қадар Исвеж ва Норвеж (Швейцария ва Норвегия) мамлакатини тадрижий суратда қўлга олиш керак. Фақат тадбир топиш лозимдир. Чунки ул мамлакатнинг волийси қўлингизда, у мамлакатни фатҳ ва тасҳир этишга баҳона бўлиш учун сизга ҳужум қилар эса, ул вақт бу мақсадни ҳосил қилиш учун Донимарқа (Дания) қитъасини Исвеж, Норвеждан айириш керак ва бу икки мамлакатнинг орасида адоват ва хусумат донасини экиш лозим.

6. Рус шаҳзодалари ҳамма вақт Германия султонларининг, катталарининг, волийларининг ва аъло рутба соҳибларининг қизлариға уйланишлари керак. Бунинг остида катта фойда тасвир қилинадур.

7. Англия ҳукумати билан муттафиқ ва иттиҳод алоқада бўлиш керак. Тижорат ишларида ҳам шундай иттифоқда бўлиш матлубдир. Чунки ўшал ҳукуматдан керак лавозимот олиниб ва қўб манфаат ҳосил бўлғусидир. Яна бунинг соясида уруш кemasи ва қуроллар ясаш учун зўр кўмаклар олинур.

8. Русия давлатининг чегараси Оврўпода шимолан Болтиқ денгизининг шимолига қадар, жанубан Қора денгизгача кенгайиши керак.

9. Русия давлатини ул вақт давлат атамоқ мумкинким, унинг пойтахти бутун Осиё ва Оврўпо хазиналарининг калиди бўлган Истанбулда қарор топган (ўрнашган) бўлсун. Ҳозирдан мумкин қадар урунуб Истанбулнинг теваракларига эга бўлиш керак. Албатта, Истанбулға эга бўлган подшоҳ оламда подшоҳларга подшоҳ бўлғусидир. Бу мақсадни амалга ошириш учун ҳамма вақт Туркия билан Эрон орасида фитналар чиқа-

риб, бу икки давлат орасида уруш ва жанжални доимий қилиш лозимдир. Сунни ва шиа мазҳабининг ихтилофи Буюк Ўрду (лашкар ва ўткур қилич) ишини кўрарса-да, Осиёда Русия нуфузини юритмоқ учун энг биринчи василадур (восита). Шунинг билан баробар сизга лозимдурким, ҳамма вақт ҳар васила билан мумкин бўлар эса уларнинг орасида нифоқ, душманчилик сабабларини тўплаб, бир-бирларига хусумат ва адоват кўбайтириб, уларни улфат ва созишка (келишув) келишка қўймасангиз керак. Бизни энг хушҳол қилатурган нарсалардан бириси ҳам сунни, шиа ва бошқаларини орасидаги адоват, уламонинг умури муслиминга (мусулмонлар ишларига) мудохала қилиши ва тасаллут (ҳукмронлик) этиши ва унинг мусулмонларга Оврўпо миллатлари билан оралашишни жоиз кўрмасликларидур. Бу икки фикра (банд): Ислом отининг тезлик билан Осиёдан йўқ бўлишига, христиёнликнинг тарбия ва маданиятини Русия подшоҳларининг у ерларга нашр этишга (ёйишга) кифоят қилғусидур.

Яширин қолмасин: бизнинг уламомизнинг бутун ишларга оралашиши эдиким, шул кунга қадар Русия давлатининг тараққийсига монеъ бўлғандур. Мен ўз куч ва истиқлолимни изҳор қилиш билан уларни манъ этдим. Энди энг оддий бир даражада қолганлар. Лекин кўб меҳнатлар билан уларни ўртадан кўтара олдим. Руҳонийларнинг давлат ва миллат умурати (ишлари)дан қўлларини қисқартиб, уларни калисоларда (черков) руҳбон (роҳиблар) қилдим.

Бундан бошқа ҳар хил тадбирлар айтиш керакким, Эрон мамлакати кун-кундан оқчасиз ва тижоратсиз қолсин. Хулоса, Эронни ҳамиша таназзулга савқ этиш керакким, Русия давлати тилаган вақтида машаққатсиз Эронни сундуришка қодир бўлсун. Аммо Туркия давлати маҳв бўлмасдан Эроннинг жонини олишингиз маслаҳат эмасдур. Гуржистон мамлакати, Қафқасия ўлкаси Эроннинг жон томуридир. Русиянинг истило ништари мазкур томурга етишса, дарҳол Эроннинг юрагидан заиф қони очилиб, уни шундай беҳол қилғусидурким, минг Афлотун келса ҳам, уни ислоҳ этиб соғайтириш мумкин бўлмағусидур. Ул вақт Эрон мамлакати Русия подшоҳларига туядек тобе бўладур. Шунга биноан сизга лозимдурким, вақтни йўқотмасдан Гуржистон ва Қафқасияни забт ва тасҳир этиб Эроннинг ички ҳокимларини ўзингизга ходим ва мутеъ этсангиз керак. Ундан

кейин Ҳиндистонга қасд қилиш лозимдур. Чунким ул мамлакат жуда катта ва кенг ер-тижорат савдо еридур. Агар у ерни қўлга ўтказган бўлсангиз, Ангилтара воситаси билан ҳосил бўлинатурган пул илгариги пулдан ҳам ортиқроқ Ҳиндистондан ҳосил бўлғусидур. Ҳиндистоннинг калиди Туркистоннинг пойтахтидур. Қанча бажарсангиз эса, Қирғиз,¹ Хева ва Бухоро саҳролари томонидан ҳаракат қилингизким, сизга яқинлашган бўладур. Лекин ўйлаш ва фикр этишни ташламангиз. Ошиқиш ва енгилликдан тортинингиз.

Австрия давлати билан зоҳирда дўст бўлиш лозим, аммо шундай тадбир қилиш керакким, Германия ва Австрия бора-бора оёқдан тушсунлар. Балким Туркияни Оврўподан чиқариш учун Австрия билан дўст бўлиш керак. Бу шарт биланким, Австрия бу ўртоқликдан фойда ҳосил эткан бўлсун. Бу ишда икки йўл бордур. Бири Австрияни бошқа томондан машғул этиш ва иккинчи Туркия мамлакатидан унга шундай бир жойни беришим, келгусида унинг қайтариб олиниши осон бўлсун.

10. Юнон билан сулҳ ва мусолабатда (тинчлик) бўлингиз, уруш вақтида улар сизга зўр ёрдамларда бўларлар.

11. Исвеж, Норвеж, Туркия, Эрон, Пўлшани фатҳ қилгандан кейин Италия ва Франция билан иттиҳод (бирлик) ва иртибот (алоқа) вужудга келтирингиз. Агар улардан ҳеч қайсиси бизнинг дўстлигимизни тиламасалар, ул вақт бу васила билан у вилоятларни ҳам нест-нобуд этингиз. Ундан кейин ҳукуматни ҳам тасарруфингиз остига ўтказиб ҳукмрон бўлингиз.

12. Агар бу икки юқорида кўрсатилган раёсатлардан бири урушни қабул этмас эса, шундай бир тадбир қилиш керакким, бу икки ҳукумат орасида фитна ва фасод воқеъ бўлсун. Бу йўл билан бора-бора улардан бири ўртадан кўтарилиб, барбод бўлғусидур. Ул вақт ҳукуматларни тарож қилиб, бир кишининг ҳам меҳнатини тортмасдан бутун Оврўпо мамлакатига фармонфармолик этарсиз. Ишнинг сўнгида бошқа мамлакатларнинг ҳаммасини ўз мамлакатингизга қўшуб, бутун дунёга эга бўлурсиз...»

Бу васиятноманинг давомини Аҳмад Заки Валидий Тўғон ўз «Хотира»ларида давом эттириб ёзиб қўйган. Маълумки, 1920 йил, 1 – 5 сентябр кунлари Боку шаҳрида «Шарқ халқлари қурултойи» ўтказилади. Заки Валидий қурултойга яширинча боради:

¹ Ҳозирги Қозоғистонни назарда тутган.

«Бу ерда Турор* менга қизиқ бир мақола берди. Биз Москвадан чиққач, тўпланган Коминтерн конгрессида рус хориж ишлари бўйича комиссарлиги ва Яқин Шарқ масалалари билимдони деб ҳисобланган Павлович Яқин Шарқ ва Ўрта Осиёда фаолият олиб бораётган сафдошлар учун кўпайтирилган бир мақола тарқатган, лекин уни мусулмон коммунистларга бермаган. Турор Рискуловни ва мени танийдиган бир полшалик коммунист ундан бир нусхани Турорга яширинча берган. Бу мақолада қуйидаги мазмундаги фикрлар бор эди:

Яқин Шарқда араб, турк, эрон ва афғон миллатларида капитализм ва синфий қарама-қаршиликлар кучайиб кетмаганидан бунинг ўрнига ўтадиган бошқа қарама-қаршиликларни – мазҳаб ва тариқат ихтилофларини авж олдирмоқ, уларнинг шўро Русия мусулмонлари орасида кўтарилмагани ҳолда ҳам қўшни мусулмон ўлкаларида инкишоф ва давом эттирилиши кераклиги, шахсий фитна-иғво, савдогарлар ва шайхлар орасида рақобат ва келишмовчиликлардан фойдаланиш тавсия қилинган. Шарқ халқларининг тили, ёзуви тўлиқ шаклланмаганидан фойдаланиб, ораларида кучли адабий тил ҳосил бўлмаслиги учун халақит бериб, адабий тилнинг халқ тилига яқинлашувидан фойдаланиб, бу халқларнинг мавжуд тилини парчалаб юбориш имконияти ва бунинг аҳамияти хусусида айтилади. Бу миллатларнинг маданият ходимлари ва мутафаккирлари жуда кам бўлганидан уларни бўлиб ва тамоман йўқотиш ҳам қулай бўлиши изоҳ этилган эди...» (308-бет)

Ушбу китоб жилдининг комил чоп этилишида қимматли маслаҳат, ёрдамларини берганлари учун мунаввар устозларимиз Жўра Қори Бўтакўз, Абдулазиз Мансур, Бойбўта Дўстқора ўғли жанобларига миннатдорлигимни билдираман.

Мундарижа

Янги масжид ва мактаб	7
Жинлар базми	12
Улоқда	15
Эски мактабдан қутулишим	23
Бахтсиз куяв	27
Жувонбоз	45
Шодмарг	53
Сайловми, босқунчиликми?	55
Очлик балоси	58
Майда савдогарларга мурожаат	58
Эски шаҳар озиқ комитетининг ўн бир ойлик ҳисоби муносабатига	59
Кунлик озиқ карточкалари таратилуви муносабатига	61
Маҳалла контролларига дастуриламал	72
Эски шаҳар қасабалар шўросидан	73
Эски шаҳар қасабалар шўросинда ўтун масаласи	73
Қимматчилик ҳасрати	77
Думбаси тушиб қолган эмиш	80
Маъориф шўроси диққатиға	82
Меҳнат кўперативи ҳақида Эски шаҳар ишчилари конференцияси	84
Эски шаҳар театр ҳаваскорлариға	92
Тошканд хабарлари	93
Бизда аскарлик масаласи	94
Бизда театру ишининг бориши	96
Тиланчилик ёхуд енгил касб	100
Эски шаҳар «ЧеКа»си атрофинда	102
Бозор суриштирмайдир	103
Негаким	105
Кула-кула ўласан	106
Қироатхоналаримиз	108
Эски шаҳарда ишчилар конференцияси	111
Тинч иш	114
Янги систем бетарафлик	122
Отам ва болшевик	125
Ижмоли саёсий	128
Азоб боқчасида йиғи-сиғи кечаси	131
Қазойи осмонийлар	133
Билдиришлар	135
Нафси шайтон	136
Тарбуз қўлтуқдан тушди	138
Сарт оға-иниларга	139

Ҳақиқат – очиб сўзлашдадир	141
Матбуот.....	146
Жасорат – айб эмас	148
Қурбонлиқ ўғрилари	152
Мочалов	153
Лайли ва мажнун	154
Пасту баланд дунёда	157
Давосиз дардлар	159
Оғзингга қараб гапир	162
Тилак.....	163
Лузонда кўнгил озишлар ва исирик солишлар.....	167
Икки оғиз тариқатдан ҳам бўлсун	169
Чуви чиқди	171
Бир чимдим билдириш	173
Хусусий мактублардан.....	173
Эски Тошканд кўн ишлагувчилари жамиятида.....	175
Қурбон байрами	176
Хуқуқ.....	177
Чиқиб бозор аро пошшойи танга... ..	179
Ўртоқ Рафиқ қори Зоҳидийга очиқ хат	180
«Муштум» таърифиди.....	180
Сиёсат майдонларида	182
Саломнома	183
«Муштум» поччамизга арз	184
Ит урушдириш ишлари	184
«Таваккалту алоллоҳ»ни деган эр... ..	185
Нима қаёққа кетадир?	188
Тараққий	189
Пўскаллеси	189
Наҳс босқан экан.....	190
«Кўмак» уюшмасига ионалар	192
Шўх байтал	193
Дарди йўқ – кессак, ишқи йўқ – эшшак.....	195
Ёмон кўз	196
Биринчи май	197
Совинак қори билан мағзава қори	198
Биз ким ва нималардан қўрқамиз?	200
Узр.....	202
Аралаш.....	203
«Муштум» оқсоқланган эмиш.....	204
Яшасун кўнчилар ташкилоти.....	205
Бўтқа	206
«Муштум»нинг иккинчи ёши билан табрик... ..	208
Чақиришлар	210
Келинни келганда кўр, сепини ёйганда кўр.....	211
Тошканд бойлари.....	212

Ҳой, ер юткур	215
Тошканд хабарлари	217
Истатистиканинг кўрсатишича	218
Дўстларга узрим	221
Ўрганган кўнгил ўртанса қўймас	223
Эшонларимиз	225
Ғиди – ғиди гаплар	232
Сўнг ойларда Тошканд	234
Матбуот куни	237
Маҳкамаи шаръияда ҳолва – талқон масаласи	239
Тошканд хабарлари	241
Олти йиллик базм	243
Масков хатлари I	247
Масков хатлари II	249
Масков хатлари III	251
Кичкина билдириш	255
Тошкандда	255
«Муштум» журналига	256
Масков хатлари IV	258
Масков хатлари V	262
Маслаку мақсаддан шаммаи изҳор	265
«Миллий ашулачимиз» қори Муҳиддин	
Италиядан ўқуб қайтдим	269
«Сузук ота» хўжалар жумҳурияти	271
Ёзишгучиларимизга	272
Тошканд фирқа канференсиясини томдан кўрдим	274
Саккиз йил	276
Ай, Худай урганлар	278
Бир йил	281
Эчкининг оти Абдиқарим	283
Ҳар кимдан анов – манов	285
Шомий домланинг оқ салла ташвиқотчилари	286
Улуғ айём	288
«Муштум»	290
Шаллақи	295
Ўжар кўр	301
Чўлпоннинг «Тонг сирлари» шеърий	
тўпламига сўзбоши	308
Иби, аҳмақ бўллинг-чи?	309
Бўлсун – бўлмасун	311
Бурун ва ҳозир	313
26-нчи йилда кулдиргучиларимиз	315
Йиғинди гаплар	317
Анов – манов	323
Шу яқиндаги бир мусохабадан	325
Тошпўлад тажанг нима дейди?	325

Бўзахонада	329
Йўлда	333
Йўлда	336
Маълумот учун	344
Калвак махзумнинг хотира дафтаридан	349
Таржимаи ҳолим	362
Калвак махзумдан идорамизга очиқ хат	371
Аввали илм кадом аст, охири илм кадом аст.....	374
Калвак махзумдан	390
Калвак махзумдан хат	399
Одамизоднинг ақли етмайдир	403
«Қишлоққа юзингни ўғир!» бачимаъни	404
Қишлоққа қопингни ўғир	407
Дардисар.....	408
Бачтур замона дучор шудем	412
«Қавоидул – умаро»	415
Шарвон хола нима дейди?	417
Равот қашқирлари	418
Абдулла Қодирий-Жулқунбойнинг Тошкент шўро ёзувчилар умумий мажлисида сўзлаган сўзидан.....	421
Гирвонли Маллабой ака	422
Тарбия ишларига диққат.....	429
Учёба у классиков – залог нашего роста	429
Ўзи хон – қўланкаси майдон	430
Луғат пудратчилиги ва қуруқ расмият	434
Ёзувчи ўз ижоди тўғрисида.....	436
Эски китоблар савдосини қўлга олайлик.....	438
Шубҳа.....	439
1819 йил ёдгори	456
Қўрққан олдин мушт кўтарар	458
Қачида икки ҳафта.....	459
Жинлар базими.....	463
Улоқда.....	468
Ўқуш – ўрганиш	477
Қодирий ўқиган саҳифалар	480
Изоҳлар	516
Илова	539
Ўзбек қариндошларимизнинг диққатларига.....	542
Жасорат	545
Зиёлилар тўғрисида икки оғиз сўз	549
Танқидми, тош отиш	556
Шаллақи ким.....	559
Русия императўри буюк Пётр (Пётр Великий) ўзидан кейинги чорларга дастуриламал тариқида қолдириб кеткан васиятномаси....	566

Тельман Мухаммад ўгли чизган суратлар

Адабий-бадиий нашр

АБДУЛЛА ҚОДИРИЙ

ДИЁРИ БАКР

Адабий-танқидий, публицистик мақолалар

Нашрга тайёрловчи: *Хондамир Қодирӣ*

Муҳаррир: *Воҳид Умиров*

Бадиий муҳаррир: *Баҳриддин Бозоров*

Мусахҳих: *Тимур Азизов*

Саҳифаловчи: *Умид Раҳматов*

Техник муҳаррир: *Баҳодир Хусанов*

Лицензия рақами: АІ №207, 08.28.2011 йилда берилган.

Босишга 30.01.2018 йилда рухсат этилди.

Бичими 60x90 1/16. Нашр тобоғи 36,25.

Шартли босма тобоғи 35,75. «PT Serif» гарнитураси.

Офсет усулида босилди.

Адади 1000 нусха. Буюртма № 096.

Ушбу тўплам бўйича фикр-мулоҳазаларингизни
қуйидаги манзилга юборишингизни сўраймиз:

“Info Capital Group” нашриёти, 100128,

Тошкент ш., Лабзак кўч., 29/55.

Тел.: (+998 71) 241-3221, 241-0169.

Факс: (+998 71) 241-0173.

Электрон почта қутиси: info@infocapital.uz

«Print Line Group» ХК босмахонасида чоп этилди.

100097, Тошкент ш., Бунёдкор шоҳкўчаси, 44.

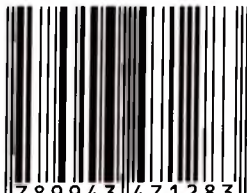

Матбуоткагина эмас, ҳаётнинг ҳар бир кўчасига кириб юргучи ва аксар ўз сўзини ўтказгучи “танқид” отлиқ чапаннамо бир махлуқ бор. Бу махлуқнинг холиқи ҳаётнинг ўзи ва лекин отасиға йўлбошчилик қиладир. Чунки ҳаётнинг узоқ муддатлик тажрибалари ва аксар хатолари ана шу ўз сўзлик, аччиғ тиллик нафсоният, ғараз ва шахсият оғриқларидан тоза «танқид» махдумни туғдирғандир.

Ҳаётни янгидан-янги муваффа-қиятларга судрагучи, маърифат деган муаммонинг калиди, маданият дунёсининг бешиги ана шу танқиддир...

 «INFO CAPITAL
GROUP» нашриёти

ISBN 978-9943-4712-8-3

9 789943 471283